

Nyelvtudományi Közlemények

A MAGYAR TUDOMÁNYOS
AKADÉMIA NYELVTUDOMÁNYI
BIZOTTSÁGÁNAK
MEGBÍZÁSÁBÓL
SZERKESZTI:

LAKÓ GYÖRGY

LXIX. kötet 1. szám

Budapest, 1967

Nyelvtudományi Közlemények

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
NYELVTUDOMÁNYI BIZOTTSÁGÁNAK FOLYÓIRATA

Szerkesztő bizottság:

BERECZKI GÁBOR
HAJDÚ PÉTER
JUHÁSZ JÓZSEF
KÁROLY SÁNDOR
LAKÓ GYÖRGY
RÉDEI KÁROLY
TAMÁS LAJOS

Felőlős szerkesztő:

LAKÓ GYÖRGY

Technikai szerkesztő:

RÉDEI KÁROLY

A szerkesztőség címe:

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
NYELVTUDOMÁNYI INTÉZETE
BUDAPEST V., SZALAY U. 10-14. V. EMELET

A kiadvány előfizethető
vagy példányonként megvásárolható:

az AKADÉMIAI KIADÓNÁL,
Budapest V., Alkotmány utca 21.
Telefon: 111—010.

MNB egyszámlaszám:
Csekkbefizetési számla: 05.915.111—46,
az AKADÉMIAI KÖNYVESBOLT-ban,
Budapest V., Váci utca 22.
Telefon: 185—612.

a POSTA KÖZPONTI HÍRLAP IRODA
1. számú Hírlapboltjában,
Budapest V., József nádor tér 1.

és bármely postahivatalban.

Csekk számlaszám: egyéni 61.257.,
közületi: 61.066. MNB egyszámlaszám: 8.
Előfizetési díj egy évre 28,— Ft.

Külföldön a „Kultúra” Könyv és Hírlap
Külkereskedelmi Vállalat bizományosai
veszik át az előfizetést.

A folyóirat egyes régi példányai korlá-
tozott számban beszerezhetők az
Akadémiai Kiadó Terjesztési Osztályán
(Budapest V., Alkotmány utca 21.).

Nyelvtudományi Közlemények

A
MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
NYELVTUDOMÁNYI BIZOTTSÁGÁNAK MEGBÍZÁSÁBÓL

SZERKESZTI
LAKÓ GYÖRGY

HATVANKILENCEDIK KÖTET

BUDAPEST

1967

A finnugor személyjelek kérdéséhez

(A permi nyelvek névszói személyjeleinek leíró vizsgálata és belső rekonstrukciója)

01. Az uráli összehasonlító nyelvtudomány álláspontja az alapnyelvi személyjelek rekonstrukciója tekintetében meglehetősen egyértelmű: az első személyű birtokos, illetőleg alany exponenseként az alapnyelvben *-me*, a második személyre *-te*, a harmadikra pedig *-se* személyjelet (avagy személyragot) következtetünk ki.

Az alapnyelvi személyjelek sorsa — megmaradása, módosulása avagy pusztulása — az egyes uráli nyelvek története során nyelvenként is, személyjeleként is változó. Az ún. permi nyelvekben, a zürjénben és a votjákban a Px2 és Px3 képviselést a szakirodalom nem tartja problematikusnak.¹ Nem így áll azonban a helyzet a Px1 esetében. Mind részkérdésekkel foglalkozó tanulmányokban, mind pedig nyelvhasznító összefoglalásokban azt találjuk, hogy a protouráli Px1 a permi nyelvekben eltűnt, pontosabban csupán nyomaiban, helyel-közzel maradt meg. Ezen a véleményen volt SZINNYEI József, T. UOTILA, van LAKÓ GYÖRGY és B. COLLINDER, V. I. LYTKIN és A. KÖVESI Magda, legújabban pedig HAJDÚ Péter.²

02. Összehasonlító szempontból a kérdés ezzel — ügylehet — le is zárható. Leíró és történeti szempontból azonban legott kérdőjelek sorakoznak elénk. Milyen esetekben maradt meg és milyen esetekben tűnt el az alapnyelvi Px1 a zürjénben és a votjákban? Mikor és miért? Mit tekinthetünk ma a Px1Sg és Px1Pl morfológiai exponensének a két permi nyelvben és miért? A vázolt problematikát csak kis részben tekinthetjük megoldottnak. Eddig ugyanis hangtörténeti oldalról közelítettek a fenti kérdéskomplexumhoz, és bár ezen kutatások jelentősége és elért eredményei igen becsesek, a jelenségek tüzetes morfológiai vizsgálatát nem végezték, mert nem is végezhették el. Az alapnyelvi személyjelek hangtörténeti alakulása és ennek vizsgálata azonban mit sem változtat azon a tényen, hogy elsődlegesen alaktani elemekről van szó, amelyeknek elemzését a maga helyén, a morfológia szintjén kell elvégeznünk. Ezzel a munkálattal szakirodalmunk eddig adós maradt. A tartozás — legalább részleges — törlesztésére vállalkozunk ebben a dolgozatban.

03. Milyen módszerrel kísérhetünk meg választ kapni az imént fölvetett kérdésekre? Rendkívül kíváncsatos lenne diakron vizsgálatokat végezni s ekképpen oldani meg a problémákat. A votják és zürjén nyelvemlékek kora

¹ A rövidítések és szimbólumok jegyzékét lásd a dolgozat végén elhelyezett appendixben, az 55–56. lapon.

² FgrSprw. 100; NyH. 117; UOTILA: MSFOu. LXV, 270; LAKÓ: NyK. XLIX, 143, 147; CompGr. 300; Introduktion 165; LytkIsztGr. 84–86; HAJDÚ, FgrAl. 82, 168; KÖVESI 122–123.

és mennyisége azonban, sajnos, eleve béklyóba veri lehetőségeinket, s ezért a történeti módszer alkalmazásáról fájó szívvel kell lemondanunk. Nem marad más hátra, mint vagy a mai nyelvéllapot deskriptív vizsgálata, vagy a két permi nyelv ide vonható adatainak összevetése, ami viszont ismét az összehasonlító módszer alkalmazását jelentené, legfőljebb szűkebb körre vonva, két közeli rokon nyelv összehasonlítására korlátozva. Hogy azonban ennek az utóbbi eljárásnak milyen nehézségei vannak, elegendő alig néhány adat komparatív szembeállítás. Vizsgáljuk meg az alábbi példákat.³

	Zürjén	Votják
Nom	<i>mort</i> ember <i>mortőj</i> emberem <i>mortjasőj</i> embereim <i>mortnym</i> emberünk <i>mortjasnym</i> embereink	<i>gurt</i> falu <i>gurte</i> falum <i>gurtjosy</i> falvaim <i>gurtmy</i> falvunk <i>gurtjosmy</i> falvaink
Acc	<i>mortős</i> embert <i>mortős</i> emberemet <i>mortjasős</i> embereimet <i>mortnymős</i> emberünket <i>mortjasnymős</i> embereinket	<i>gurtez</i> falut <i>gurtme</i> falumát <i>gurtjosme</i> falvaimeit <i>gurtmes</i> falvunkat <i>gurtjosmes</i> falvainkat
Inst	<i>mortön</i> emberrel <i>mortnam</i> emberemmel <i>mortjasnam</i> embereimmel <i>mortnanym</i> emberünkkel <i>mortjasnanym</i> embereinkkel	<i>gurten</i> faluval <i>gurtenyum</i> falummal <i>gurtjosynym</i> falvaimmal <i>gurtenyumy</i> falvunkkal <i>gurtjosynymy</i> falvainkkal
Prol	<i>mortöd</i> emberen át <i>mortödym</i> emberemen át <i>mortjasödym</i> embereimen át <i>mortödnym</i> emberünkön át <i>mortjasödnym</i> embereinken át	<i>gurteti</i> falun át <i>gurtetim</i> falumon át <i>gurtjosytim</i> falvaimon át <i>gurtetimy</i> falvunkon át <i>gurtjostimy</i> falvainkon át

Mindössze négy esetet választottunk ki találomra a zürjén főnévragozás tizenhét, illetve a votják tizenöt esete közül — többet azért nem, mert úgy csupán a bonyodalmakat növeltük volna tovább. Mit látunk így is? Nem számítva az eltéréseket a két közeli rokon nyelv között az esetragok hangalakja avagy a birtok és birtokos számának jelölése terén, az első személyű birtokos alaktani jelölője lehet *-őj*, *-e*, *-y*, *-my*, *-me*, *-ym*, *-nym*, *-m* vagy *Ø*. Ezt a meglepő alaki változatosságot bonyolítják a felsorolt elemek morfológiai eltérései, az esetrag és személyjel disztribúciójának különbözőségei, olykor egyszerűen az az elemi probléma, hogy a Cx&Px szegmentumok alaktani taglalásakor, a kázusrag és személyjel morfémájának azonosításakor is vissza kell hőkölnünk (mert például az Inst esetében mit tekintünk esetragnak és mit személyjelnek?).

³ Itt is, a továbbiakban is a B. COLLINDER munkáiban bevezetett fonematikus átírást használjuk. Az egyöntetűség és egyszerűség kedvéért különféle forrásokból származó, tehát különféle átírások segítségével lejegyzett adatainkat ezen fonematikus írásrendszer betűivel és mellékjeleivel transzlitteráljuk.

Akármilyen szűk körre vonjuk is tehát összehasonlító vizsgálatainkat, bűvös körben botorkálunk, ahol minden oldalról a megválaszolatlan leíró kérdések szögesdrótjába ütközünk. Menekvést sem lelhethünk másként ebből az útvesztőből, csak ha a szinkronia nyújtotta Ariadne-fonalat követjük. Meg kell kísérelnünk tehát deskriptív módszerrel tisztázni mindazokat a kérdéseket, amelyek főntebb előbukkantak és — mint meglátjuk — a továbbiakban fognak még fölmerülni.

04. Vizsgálati anyagunk alapját egy homogén nyelvi réteg, nevezetesen az irodalmi nyelv szolgáltatja. Megokoltá teszi ezt az a tény, hogy ma a zürjén, illetőleg a votják nyelv nem tekinthető többé a különféle nyelvjárások összegének, mint vagy félszáz esztendővel korábban: mindkettő közel ötvenéves múltra visszatekintő irodalmi nyelvet alakított ki,⁴ amelynek normatív nyelvi szerepe vitathatatlan tény és való, következésképpen a finnugor nyelvészeti vizsgálatokban sem ignorálható a többé. Mindkét irodalmi nyelv néhány központi nyelvjárás élő, beszélt nyelvének alapul, ezáltal mintegy kiegyenlítve az egymástól távoli peremnyelvjárások grammatikai eltéréseit. Éppen ez a tulajdonsága morfológiai vizsgálatokra kiválóan alkalmassá teszi a zürjén és a votják irodalmi nyelvet. Ez a módszertani kiindulás természetesen nem jelenti a nyelvjárások rendkívüli fontosságának kétségbevonását, az általuk kínált tanulságok mellőzését. Ahol az irodalmi nyelvi formával szemben a tájnyelvi adat a grammatikai jelenség megértését elősegíti, vagy a jelenségen túlmenően az okok megismeréséhez vezethet, ott nem mulasztjuk el tanulmányozását sem.

05. Második módszertani elvünk a rendszerszerűség principiuma. Egyetlen grammatikai elemet keresünk ugyan, ámde az nem valamiféle nyelvi unicum, hanem mindössze egyik összetevője egy — többszörösen összefüggő rendszerek hálózatából álló — struktúrának. A keresett elemet csupán a rendszeren belül elfoglalt helye alapján vizsgálhatom, összefüggéseiben a rendszer más tagjaival, velük való szembenállásában, egyezéseik és eltéréseik leírásával jutva előbbre.

06. Kötelességünknek tartjuk mindvégig követni a módszer következetességének alapelvét. Ezért — a metodikai csökönység látszatát is megkockáztatva — a leíró módszert alkalmazzuk egész munkánkban, olyan esetekben is, amikor ebből fakadó nehézségeinktől szorongatva igen csábító volna egy-egy komparatív huszárvágás megtétele. Feladatunk azonban a vizsgált jelenség pontos leírása, majd ennek révén belső rekonstrukciója egyrészt a zürjén, másrészt a votják nyelvben, tehát két különálló és — ma — egymástól független nyelvi rendszerben. Ennek megtörténte után szilárdabb talajon kerülhet sor összehasonlító vizsgálatokra, külső rekonstrukcióra. Ugyanígy egy nyelvi rétegen és egy (in concreto: főnévi) morfémaosztályon belül maradunk mindaddig, amíg eljárásunk reménnyel kecsesget, és csak ezt követően és szükség esetén lépünk át más nyelvi réteg (nyelvjárás) és más morfémaosztály (névmás stb.) körébe. Végül annyit is jelent ez, hogy immanens morfológiai vizsgálatra törekszünk. Tartózkodnunk kell tehát attól, hogy a fonológia (vagy még inkább a hangtörténet) oldaláról közelítsünk

⁴ A zürjén pedig éppen kettőt is: az úgynevezett komi-zürjén és az úgynevezett komi-permják irodalmi nyelvet. Központi nyelvi szerepe miatt mi az előbbiből indultunk ki, és egyszerűség kedvéért *zürjén irodalmi nyelv* elnevezéssel illetjük; az utóbbira — amelyet *permják irodalmi nyelv*nek nevezünk — olyankor leszünk tekintettel, ha eltérése az előbbitől morfológiailag releváns.

problémáinkhoz, nemkülönben attól is, hogy följebb lépünk a szintaxis tartományába. Lemondunk ezzel a vizsgálatra kerülő morfémák mondattani szerepének taglalásáról: bennünket most és itt csupán alaktani vonatkozásaik érdekelnek. Morfonológiai jelenségekre is csupán akkor leszünk tekintettel, ha azok morfológiai relevációja kétségtelen.

I. A zürjén személyjelek morfológiai vizsgálata

1. Kitűzött célunk a zürjén Px1 (Sg és Pl) analízise. Már fentebb, a Nom, Acc, Inst, Prol és a Px1Sg, illetve Px1Pl alakok szembeállításából kitűnt, hogy a Nom&Px1Sg avagy a Nom&Px1Pl vizsgálata messzemenően elégtelen: különféle esetragokkal társulva a Px1-nek mind a morfonológiai összetétele, mind a disztribúciója más és más. Egyetlen lehetséges megoldás tehát a teljes főnévi paradigma vizsgálata. Ez azonban egy bonyolult rendszer, amelynek alosztályai között három — minket közelről érdeklő — szembenállás létezik. Nevezetesen: a csak Cx-okkal ellátott paradigma és a Cx&Px paradigma oppozíciója egyrészt; a Cx&Px1, Cx&Px2 és Cx&Px3 paradigmák ellentéte másodszor; végül a Cx&PxSg, illetve a Cx&PxPl alakok szembenállása harmadszor. Három morfológiai szignálra kell tehát figyelemmel lennünk:

- (1) az esetrag jelölője,
- (2) a birtokos személyének jelölője,
- (3) a birtokos számának jelölője.

Elttekintünk a birtok számának jelölőjétől, amely Sg-ban Ø, Pl-ban pedig a *-jas* (főnévi) többesjel, mivel a Px-ek alaki viselkedése ezektől teljesen független, és a Plx disztribúciója is minden esetben változatlan: B&Plx&Px&Cx, illetve B&Plx&Cx&Px. Éppígy eltekintünk a Sg birtokos jelölésétől, amely minden esetben Ø morfémával történik.

2. Milyen sorrendben történjék ezek után az egyes paradigmák összevetése? Kezdjük a minket célkitűzésünknek megfelelően közelebből érdeklő Px1Sg paradigmájával, szembeállítván azt a Px nélküli B&Cx sorozattal.⁵

⁵ Lásd: Szovr. 137—8, 151; Bubr. 34; LytkWb. 872.

Megjegyzendőnek tartjuk az alábbiakat.

1. A nyelvtani esetek megnevezésére a finnugor nyelvészeti szakirodalomban közkeletű nomenklatúrát használjuk. Célunknak ez jelen esetben megfelel, akkor is, ha egyébként több vonatkozásban vitathatónak tartjuk. A zürjén grammatika kázusneveit a finn szakirodalom alakította ki, az esetragok történeti összehasonlító szemlélete alapján, majd ezt a — diakron viszonylatban ügylehet helyes — terminológiát alkalmazta a szinkron leírásban is, holott nyilvánvaló, hogy a mai zürjén esetrendszer morfológiai és morfoszemantikai téren egyaránt lényegesen különbözik a komparativisztika által kikövetkeztetett finn—permi vagy ősspermi előzményétől. A szinkron és diakron szemlélet elegyedése persze pontatlanságra, a nyelvi tények akaratlan ignorálására és önkényes értelmezésére vezetett a kázuselnvezésekben. A főnévi paradigma egyik esetét például adesszívusznak nevezzük, holott a rag adesszívuszi jelentése a szinkroniában ki nem mutatható, a zürjén nyelvtörténetben sem, hanem csupán összehasonlító alapon tesszük föl (a mai balti-finn adesszívusz alapján) egy 2500—3000 évvel ezelőtti nyelvállapotban (valószínűségét magam sem vitatom, de bizonyítása egyébként a mai napig elmaradt). Morfoszemantikailag viszont az eset kétséget kizáróan genitívusz; a zürjén nyelvemlékek és a votják nyelv tanúságai szerint már több mint egy évezrede az és csak az. Terminológiánk, igaz, végtére is egyezményes; nem érdektelen azonban, hogy például a jelen esetben egy vitathatóan szerencsés nyelvtani terminus technicus nemcsak a mai, hanem az ezer évvel korábbi nyelvi valóságot sem tükrözi. Ugyanez vonatkozik az allatívusznak nevezett esetre is, amelyik valójában és helyesen datívusz.

B&Cx paradigma			B&Cx&Px1Sg paradigma	
1.Nom	<i>mort</i>	ember	<i>mortōj</i>	emberem
2.Adess	<i>mortlōn</i>	emberé	<i>mortōjlōn</i>	emberemé
3.Abl	<i>mortlyś</i>	embertől	<i>mortōjlyś</i>	emberemtől
4.Allat	<i>mortly</i>	embernek	<i>mortōjly</i>	emberemnek
5.Cons	<i>mortla</i>	emberért	<i>mortōjla</i>	emberemért
6.Comit	<i>mortkōd</i>	emberrel (együtt)	<i>mortōjkōd</i>	emberemmel (együtt)
7.Prol	<i>mortōd</i>	emberen át	<i>mortōdym</i>	emberemen át
8.Trans	<i>mortti</i>	emberen végig	<i>morttiym</i>	emberemen végig
9.Term	<i>mortōž</i>	emberig	<i>mortōžym</i>	emberemig
10.Carit	<i>morttōg</i>	ember nélkül	<i>mortōjtōg</i>	
			vagy	emberem nélkül
			<i>morttōgym</i>	
11.Egr	<i>mortśań</i>	ember felől	<i>mortōjśań</i>	
			vagy	emberem felől
			<i>mortśańym</i>	
12.Appr	<i>mortlań</i>	ember felé	<i>mortōjlań</i>	
			vagy	emberem felé
			<i>mortlańym</i>	
13.Inst	<i>mortōn</i>	emberrel	<i>mortnam</i>	emberemmel
14.Iness	<i>mortyn</i>	emberben	<i>mortam</i>	emberemben

2. A prolatívuszt és tranzitívuszt a forrásainkul szolgáló szovjet leíró nyelv-tanok egy esetben tüntetik föl, *perekhodnyj pagyezs* néven. Nyilván morfoszemantikai és szintaktikai megfontolásból tesszik ezt. Az eljárással nem értünk egyet és tökéletesen elhibázottnak tartjuk. Először azért, mert első d l e g e s e n szemantikai és mondat-tani tényezőket vesz figyelembe egy alakitani leírásban, és ennek rendel alá önmagukért beszélő morfológiai tényeket. Ugyanis (másodszor:) a két rag alakilag világosan elkülönül és nincs a komplementáris disztribúció viszonyában, tehát nem egy morféma két allomorfjával, hanem két különböző ragmorfémával állunk szemben, amelyet a paradigmában két különálló esetnek kell föltüntetnünk. Harmadszor: felületes és hamis az a szemantikai indítékú elnagyolás, hogy a két rag jelentésében „van valami hasonlatos”, nemkülönben az a szintaktikai látszatú magyarázat is, hogy mondat-tani funkciójuk gyakorlatilag egyező. Ilyen alapon egyazon esetnek kellene minősítenünk például az insztrumentáliszt és az illatívuszt: mindkettő lehet mondatrészként időhatározó, tehát jelentésükben is van érintkezési pont. Természetesen két különböző esetről van szó. A szintaktikai „funkciók” differenciálása nem a morfológia síkján végzendő el. A prolatívusz és tranzitívusz ragja sem hozható közös nevezőre. Szemantikailag sem. Vessük össze a következő két mondatot, amely egyazon, zürjén anyanyelvű közlőtől származik: *muna vōrōd* „megyek az erdőn át, az erdőn keresztül”; *muna vōrti* „megyek az erdő szélén, szegélyén, az erdő mentén”. A két rag jelentése nem azonos tehát, még akkor sem, ha „van valami közös” bennük. Kényszerházasságukat a nyelvtanírók részéről viszont elősegíthette a tranzitívusz nagymérvű paradigmatis és nyelvföldrajzi elszigetelődése. Ez a rag főnévi tő után igen ritkán fordul elő, rendszerint csak defektív szavak, névutók, határozószók toldalékaként találkozunk vele (gyakoriság dolgában is, szemantikai kötöttségekben is sokban a magyar *-t* lokatívuszi ragra emlékeztet, amely nyelvi agóniájának is a végén tart); a főnévragozásból láthatóan kizsorul, helyét névutós szerkezetek foglalják el (amikor a névutó végén a *-ti* rag szerepel). Ennek folyománya lehet jelentésének elhomályosulása is, ami megkönnyíti összetévesztését a prolatívusz jelentésével. A fiatal zürjén irodalmi nyelv polgárjogot adott neki a főnévragozásban, láthatólag így próbálván új életet lehelni belé. Kérdés, milyen hatással lesz ez a rag kétségeltelennül periferiális helyzetére a zürjén köznyelvben, nyelvjárásokban. A permják irodalmi nyelv azonban nem ismeri el főnévi esetrag voltát (szemben a prolatívusszal), bár defektív szavakban a permjákban is petrifikálódott.

Megemlítenéd, hogy mind a névutó, mind a prolatívusz használata függ a lexikális tőmorféma jelentésétől.

15. Illat	<i>mortō</i>	emberbe	<i>mortam</i>	emberembe
16. Elat	<i>mortys</i>	emberből	<i>mortšym</i>	emberemből
17. Acc	<i>mortōs</i>	embert	<i>mortōs</i>	emberemet

2.1. Az első — felületes — rápillantásra kimondhatnók a szentenciát: a Nom&Px1Sg alapján leszögezhető, hogy a Px1Sg exponense az *-ōj* toldalék. Több más esetben is ugyanezt a morfémat találjuk a Cx előtt. Csakhogy ha figyelmesen tovább szemléljük a paradigmát, gondjaink támadnak. Ismét más esetekben ugyanis az *-ōj* elemnek nyoma sincs, helyette *-m* vagy *-ym* szegmentumot vehetünk a Px1Sg gyanújába. Disztribúciójuk is különbözik: egyszer Px&Cx, másszor Cx&Px a sorrend, olykor pedig mindkét disztribúció lehetséges.

2.2. Kísérreljük meg rendezni azokat a szegmentumokat, amelyek a tőmorféma után következnek, következésképpen amelyeknek egy-egy Cx és Px1Sg morfémat kell magukban foglalniuk.

1.1. Nom	<i>-ōj-ø</i>	3.1. Carit	<i>-ōj-tōg</i>	vagy	<i>-tōg-ym</i>
1.2. Adess	<i>-ōj-lōn</i>	3.2. Egr	<i>-ōj-šan</i>	vagy	<i>-šan-ym</i>
1.3. Abl	<i>-ōj-lys</i>	3.3. Appr	<i>-ōj-lan</i>	vagy	<i>-lan-ym</i>
1.4. Allat	<i>-ōj-ly</i>				
1.5. Cons	<i>-ōj-la</i>	4.1. Inst	<i>-nam</i>		
1.6. Comit	<i>-ōj-kōd</i>	4.2. Iness	<i>-am</i>		
		4.3. Illat	<i>-am</i>		
2.1. Prol	<i>-ōd-ym</i>	4.4. Elat	<i>-šym</i>		
2.2. Trans	<i>-ti-ym</i>				
2.3. Term	<i>-ōž-ym</i>	5. Acc	<i>-ōs</i>		

2.3. A Cx és Px1Sg morféma azonosítása és disztribúciója alapján öt szegmentumcsoportot nyertünk. Jellemzőik a következők.

1.1—6. A hat szegmentum világosan taglalható a B&Cx paradigmával szembeállítva; sem a Cx, sem a Px azonosítása nem okoz gondot. Px1Sg = *-ōj*-. D: B&Px&Cx.

2.1—3. Ez a három szegmentum eltér a megelőzőktől, ámde a B&Cx paradigmával szembeállítva Cx elemük világosan azonosítható; ezt követi az *-ym* szegmentum, amelyet a Px1Sg exponensének kell tartanunk (jelentése ugyanaz, mint az 1.1—6. esetben az *-ōj*- morfémanak). Px1Sg = *-ym*-. D: B&Cx&Px.

3.1—3. E három szegmentum is világosan taglalható a B&Cx paradigmával való szembenállásában. Cx morféma azonosítható, Px része pedig vagy az (1.1—6.) *-ōj*-, vagy az *-ym* (2.1—3.) szegmentumrésszel esik egybe; az utóbbi kettő tehát egyazon morféma két allomorfja (jelentésük azonos és a komplementáris disztribúció viszonyában vannak). Px1Sg = *-ōj*- vagy *-ym*-. D: B&Px&Cx vagy B&Cx&Px.

4.1—4. E négy szegmentum taglalása rendkívül problematikus. Egybevethetjük őket a megfelelő Cx morfémaikkal:

(1) InstCx = <i>-ōn</i>	InstCx&Px1Sg = <i>-nam</i>
(2) InessCx = <i>-yn</i>	InessCx&Px1Sg = <i>-am</i>
(3) IllatCx = <i>-ō</i>	IllatCx&Px1Sg = <i>-am</i>
(4) ElatCx = <i>-ys</i>	ElatCx&Px1Sg = <i>-šym</i>

A második függőleges hasámban nem találunk olyan szegmentum-részt, amelyet félreérthetetlenül azonosítani tudnánk a megfelelő Cx morfémával. Másrészt viszont olyan részt sem tudunk leválasztani, amelyet nyomban azonosíthatnók a fentebb tisztázott *-õj-* vagy *-ym* Px allomorffal. Csaknem mellékesnek tűnik, hogy az Iness és Illat exponensei a Cx&Px1Sg paradigmában alakilag egybeesnek, holott a B&Cx sorban nem. Magyarán: négy olyan szegmentummal állunk szemben, amelyet morfológiailag egyelőre nem tudunk elemezni.

5. Magányosan áll, egyesegyedül külön kategóriát alkotva a paradigma Acc-a. Nyomban azonosítható a B&Cx paradigma Acc ragjával. Meglepő viszont, hogy ha ez így van (már pedig így van), akkor a Px1Sg exponense ez esetben $\emptyset$, azaz a tárgy jelölt, első személyű volta azonban jelöletlen. $Px1Sg = \emptyset$.

3. A B&Cx és Cx&Px1Sg paradigma egybevetésével problémáinknak csupán töredék részét sikerült megoldanunk. Itt megállván aligha jutnánk kielégítő eredményekhez. Folytassuk azonban vizsgálódásainkat. Következő műveletünk a Cx&Px2Sg paradigma leírása és összevetése egyrészt a B&Cx, másrészt a Cx&Px1Sg paradigmával.

Cx&Px2Sg paradigma

1.Nom	<i>mortyd</i>	10.Carit	<i>morttõgyd</i>
2.Adess	<i>mortydlõn</i>	11.Egr	<i>mortsañyd</i>
3.Abl	<i>mortydlyš</i>	12.Appr	<i>mortlañyd</i>
4.Allat	<i>mortydly</i>	13.Inst	<i>mortnad</i>
5.Cons	<i>mortydla</i>	14.Iness	<i>mortad</i>
6.Comit	<i>mortydkõd</i>	15.Illat	<i>mortad</i>
7.Prol	<i>mortõdyd</i>	16.Elat	<i>mortšyd</i>
8.Trans	<i>morttiyd</i>	17.Acc	<i>morttõ</i>
9.Term	<i>mortõgyd</i>		

3.1. Következő műveletünk jelen esetben is a toldalékok szegmentációja.

1.1.Nom	<i>-yd-ø</i>	2.1.Prol	<i>-õd-yd</i>
1.2.Adess	<i>-yd-lõn</i>	2.2.Trans	<i>-ti-yd</i>
1.3.Abl	<i>-yd-lyš</i>	2.3.Term	<i>-õž-yd</i>
1.4.Allat	<i>-yd-ly</i>	2.4.Carit	<i>-tõg-yd</i>
1.5.Cons	<i>-yd-la</i>	2.5.Egr	<i>-šañ-yd</i>
1.6.Comit	<i>-yd-kõd</i>	2.6.Appr	<i>-lañ-yd</i>
3.1.Inst	<i>-nad</i>		
3.2.Iness	<i>-ad</i>	4.Acc	<i>-tõ</i>
3.3.Illat	<i>-ad</i>		
3.4.Elat	<i>-šyd</i>		

3.2. A kapott négy csoport jellemzői a következők.

- 1.1—6. Mind a hat szegmentum világosan taglalható, egyrészt a B&Cx, másrészt a Cx&Px1Sg paradigmával szembeállítva. $Px2Sg = -yd-$. D: B&Px&Cx.
- 2.1—6. Ez a hat toldalékpár is kielégítően szegmentálható az előbbi két paradigma megfelelő tagjaival összevetve. Figyelemre méltó, hogy

a 2.1—3. szegmentum azonosan viselkedik a Cx&Px1Sg 2.1—3. csoport tagjaival. Ugyanilyen azonban a 2.4—6. tagok disztribúciója is. Ezáltal ebben a paradigmában nem lép fel az az ingadozás, amelyet a Cx&Px1Sg 3.1—3. eseteiben észleltünk — az utóbbi, fakultatív disztribúciójú csoport a Cx&Px2Sg paradigmájában nem szerepel. Px2Sg = -yd. D: B&Cx&Px.

- 3.1—4. Ez a négy szegmentum hasonlóan viselkedik a Cx&Px1Sg 4.1—4. eseteihez. Az utóbbiakkal szembeállítva megkísérelhetnők taglalásokat, ámde ezt elvégezve is ugyanazok a problémák merülnek föl (és maradnak is egyelőre megoldatlanul), amelyekkel a Cx&Px1Sg 4.1—4. szegmentumok és a B&Cx paradigma megfelelő esetei összevetésekor kerültünk szembe. Valójában a szegmentációt, a morféma azonosítását most sem tudjuk megnyugtatóan elvégezni.
4. A -tő szegmentum szemben áll az AccCx, illetve az Acc&Px1Sg morfémaival; mind morfológiai szerkezete, mind összetevői eltérőek az előbbiektől. Az azonosítás műveletét egyelőre nem tudjuk elvégezni, a szegmentum elemzésével adósok maradunk.

4. Három paradigmát vetettünk eddig össze, anélkül azonban, hogy minden kérdésünkre választ kaptunk volna. Menjünk tovább: kísérjük meg a PxSg paradigma harmadik alosztályának szembeállítását az eddigiekkel.

Cx&Px3Sg paradigma

1.Nom	<i>mortys</i>	10.Carit	<i>mortlőgys</i>
2.Adess	<i>mortyslőn</i>	11.Egr	<i>mortšanys</i>
3.Abl	<i>mortyslys</i>	12.Appr	<i>mortlanys</i>
4.Allat	<i>mortysly</i>	13.Inst	<i>mortnas</i>
5.Cons	<i>mortysla</i>	14.Iness	<i>mortas</i>
6.Comit	<i>mortyskōd</i>	15.Illat	<i>mortas</i>
7.Prol	<i>mortōdys</i>	16.Elat	<i>mortšys</i>
8.Trans	<i>morttiys</i>	17.Acc	<i>mortsō</i>
9.Term	<i>mortōžys</i>		

4.1. Következő műveletünk a toldalékok szegmentálása, a morféma azonosítása.

1.1.Nom	-ys-φ	2.1.Prol	-ōd-ys
1.2.Adess	-ys-lőn	2.2.Trans	-ti-ys
1.3.Abl	-ys-lys	2.3.Term	-ōž-ys
1.4.Allat	-ys-ly	2.4.Carit	-tōg-ys
1.5.Cons	-ys-la	2.5.Egr	-šan-ys
1.6.Comit	-ys-kōd	2.6.Appr	-lan-ys
3.1.Inst	-nas		
3.2.Iness	-as	4.Acc	-sō
3.3.Illat	-as		
3.4.Elat	-šys		

4.2. Ugyanazt a négy morfológiai típust kaptuk, amelyet fentebb a Cx&Px2Sg szegmentálásakor.

1.1—6. A Cx morféma azonosítható. Px3Sg = -ys-. D: B&Px&Cx.

2.1—6. A Cx morféma azonosítható. Px3Sg = -ys. D: B&Cx&Px.

3.1–4. E négy szegmentum taglalása ugyanolyan problematikus, mint a Cx&Px1Sg és Cx&Px2Sg paradigma esetében volt. Állítsuk szembe mind a négy eddig leírt paradigma eme négy tagját!

	Cx	Cx&Px1Sg	Cx&Px2Sg	Cx&Px3Sg
(1)Inst	- <i>õn</i>	- <i>nam</i>	- <i>nad</i>	- <i>nas</i>
(2)Iness	- <i>yn</i>	- <i>am</i>	- <i>ad</i>	- <i>as</i>
(3)Illat	- <i>õ</i>	- <i>am</i>	- <i>ad</i>	- <i>as</i>
(4)Elat	- <i>ýs</i>	- <i>ým</i>	- <i>ýd</i>	- <i>ýs</i>

A három utóbbi szegmentum-hasábban azonosítani próbálván a megfelelő Cx morfémát, kísérletünk eredménytelennek bizonyul. Közelítsünk más oldalról: próbáljuk meg a három utóbbi csoportban föllelni a személyre mutató elemet, amely fentebbi analízisünk szerint:

Px1Sg = -*õj*- vagy -*ym*
 Px2Sg = -*yd*- vagy -*yd*
 Px3Sg = -*ys*- vagy -*ys*.

A három vizsgált csoport négy-négy tagja közül a Px morfémát csupán egy szegmentum esetében próbálhatjuk meg azonosítani, és ez az ElatCx&Px, amelyet ezek szerint így szegmentálhatnók:

ElatCx&Px1Sg   -*ý-ym*
 ElatCx&Px2Sg   -*ý-yd*
 ElatCx&Px3Sg   -*ý-ys*.

Ámde ha ezen szegmentumok második összetevőjét azonosítjuk is a megfelelő Px morfémákkal, első elemüket akkor sem azonosíthatjuk az ElatCx exponensével, mivel -*ý* ≠ -*ýs*. Az ellentmondást áthidalhatnók azzal a feltevéssel, hogy az -*ý*- szegmentum az -*ýs* ElatCx allomorfja Px helyzetben. Feltevésünket azonban veszélyezteti az az elvi lehetőség, hogy a három vizsgált szegmentum más taglalása sem elképzelhetetlen (-*ý-m*, -*ý-d*, -*ý-s*). Ennél tovább pillanatnyilag nem jutunk a kérdés vizsgálatában.

Kíséréljük meg az Inst, Iness és Illat Cx&PxSg szegmentumok analízisét. Mivel az Iness és Illat Cx&PxSg mind a három paradigmában egybeesik, egyszerűsítsünk és számoljunk paradigmánként egyetlen Iness—Ilat szegmentummal. Tehát:

	Inst	Iness—Ilat
Cx&Px1Sg	- <i>nam</i>	- <i>am</i>
Cx&Px2Sg	- <i>nad</i>	- <i>ad</i>
Cx&Px3Sg	- <i>nas</i>	- <i>as</i>

Akár a Cx, akár a PxSg morfémák oldaláról kíséréljük meg az azonosítást, igyekezetünket nem koronázza siker. Egyetlen lehetőségünk marad hátra: egyrészt az Inst, másrészt az Iness—Ilat Cx&PxSg szegmentumok immanens összevetése.

A három Inst szegmentumban állandó a *-na-*, változó az *-m*, *-d* és *-s* rész. Feltehetőnek tehát, hogy az előbbi az InstCx exponense, amely ebben az esetben az *-ōn* InstCx allomorfjának tekinthető. Következésképpen a változó rész személyre mutató elem, azaz a megfelelő PxSg allomorfja. Egyetlen zavaró momentum az, hogy tetszetős okoskodásunk elvileg mégsem zárja ki másféle szegmentálás lehetőségét (*-n-am*, *-n-ad*, *-n-as*).

Az Iness—Ilat szegmentumokban állandó az *-a-*, változó az ezt követő rész. Ha úgy gondolkodunk, mint az előbb, akkor

$$\begin{aligned} -a- &= Cx \\ &\& \begin{bmatrix} m \\ d \\ s \end{bmatrix} = PxSg \end{aligned}$$

Kézenfekvő lenne azt állítanunk, hogy mivel az utóbbi esetben másféle szegmentáció aligha képzelhető el, tekintsük bátran a variábilis részeket a megfelelő PxSg morfémaák allomorfjainak (csakúgy az előttük megjelenő *-a-* szegmentumot az Iness, illetve IlatCx allomorfjainak). Ha ez igaz, a fentebbi InstCx&PxSg szegmentumok taglalása is megoldható egyszerű behelyettesítéssel (*-na-m*, *-na-d*, *-na-s*). Sajnos abban a pillanatban belebotlunk viszont azokba a problémákba, amelyek fentebb az ElatCx&PxSg szegmentumok vizsgálatakor maradtak nyitva. Ha ugyanis most utóbb helyesen járunk el, akkor az Elat szegmentumok lehetséges osztása nem *-ś-ym*, *-ś-yd*, *-ś-ys*, hanem *-śy-m*, *-śy-d*, *-śy-s*. Az Inst és Elat esetében két szegmentálási lehetőségünk is van tehát, amelyek közül jelenleg nem tudunk megalapozottan választani, helyes azonban csak az egyik lehet a kettő közül:

$$\begin{aligned} \text{Inst} &= \& \begin{bmatrix} na \\ \end{bmatrix} \& \begin{bmatrix} m \\ d \\ s \end{bmatrix} \quad \text{avagy} \quad \& \begin{bmatrix} n \\ \end{bmatrix} \& \begin{bmatrix} am \\ ad \\ as \end{bmatrix} \\ \text{Elat} &= \& \begin{bmatrix} śy \\ \end{bmatrix} \& \begin{bmatrix} m \\ d \\ s \end{bmatrix} \quad \text{avagy} \quad \& \begin{bmatrix} ś \\ \end{bmatrix} \& \begin{bmatrix} ym \\ yd \\ ys \end{bmatrix} \end{aligned}$$

Kerülni kívánjuk mind az elhamarkodott feltevéseket, mind a rendszerszerűség erőszakolását. Hagyjuk hát lezáratlanul ezt a kérdés-komplexumot; később feltétlenül vissza kell rá térnünk, várjunk addig, nem tudunk-e akkor többet, megnyugtatóbbat.

4. A *-sō* szegmentum éppúgy magában áll a paradigmában, mint a megelőző két Cx&PxSg paradigma Acc exponensei is. Azonosítsuk egyelőre sikertelen kísérlet. Állítsuk szembe őket egymással:

(1) AccCx	<i>-ōs</i>
(2) AccCx&Px1Sg	<i>-ōs</i>
(3) AccCx&Px2Sg	<i>-tō</i>
(4) AccCx&Px3Sg	<i>-sō</i>

Az első két sorban az -ős szegmentumot az AccCx morfémájának kell minősítenünk; akkor viszont az AccCx&Px1Sg esetében Px1Sg = Ø. A harmadik és negyedik szegmentum különbözik az első kettőtől. Hiába próbáljuk meg azonban összevetni az AccCx morfémájával egyrészt, a Px2Sg és Px3Sg morfémáival másrészt, sem az esetre, sem a személyre mutató összetevőt nem tudjuk bennük azonosítani. Elemzésünk egyik megoldatlan problémája tehát az AccCx&PxSg szegmentumok taglalása marad.

5. Ennyire jutottunk eddig a B&Cx és Cx&PxSg paradigmák analízisével. Részben sikeres, részben eredménytelen kísérleteink után további lényeges feladat áll előttünk: össze kell vetnünk a Cx&PxSg grammatikai sorozatait a Cx&PxPl paradigmák hármassal.

	Cx&Px1Pl	Cx&Px2Pl	Cx&Px3Pl
1.Nom	<i>mortnym</i>	<i>mortnyd</i>	<i>mortnys</i>
2.Adess	<i>mortnymlön</i>	<i>mortnydlön</i>	<i>mortnyslön</i>
3.Abl	<i>mortnymlys</i>	<i>mortnydlys</i>	<i>mortnyslys</i>
4.Allat	<i>mortnymly</i>	<i>mortnydly</i>	<i>mortnysly</i>
5.Cons	<i>mortnymla</i>	<i>mortnydla</i>	<i>mortnysla</i>
6.Comit	<i>mortnymkõd</i>	<i>mortnydkõd</i>	<i>mortnyskõd</i>
7.Prol	<i>mortõdnym</i>	<i>mortõdnýd</i>	<i>mortõdnys</i>
8.Trans	<i>morttynym</i>	<i>morttynýd</i>	<i>morttynys</i>
9.Term	<i>mortõžnym</i>	<i>mortõžnyd</i>	<i>mortõžnys</i>
10.Carit	<i>morttõgnym</i>	<i>morttõgnýd</i>	<i>morttõgnys</i>
11.Egr	<i>mortsañnym</i>	<i>mortsañnyd</i>	<i>mortsañnys</i>
12.Appr	<i>mortlañnym</i>	<i>mortlañnyd</i>	<i>mortlañnys</i>
	vagy	vagy	vagy
	<i>mortnymlañ</i>	<i>mortnydlañ</i>	<i>mortnyslañ</i>
13.Inst	<i>mortnanyym</i>	<i>mortnanyd</i>	<i>mortnanyys</i>
14.Iness	<i>mortanym</i>	<i>mortanyd</i>	<i>mortanys</i>
15.Illat	<i>mortanym</i>	<i>mortanyd</i>	<i>mortanys</i>
16.Elat	<i>mortšynym</i>	<i>mortšynýd</i>	<i>mortšynys</i>
17.Acc	<i>mortnymõs</i>	<i>mortnytõ</i>	<i>mortnysõ</i>

5.1. Elvégzendő feladatunk e paradigmák esetében is a toldalékszegmentumok taglalásának művelete. Célunk változatlanul a Cx és Px morfémák azonosítása; morfológiai szignáljaink köre azonban eggyel bővülni fog: a PxPl paradigmákban keresnünk kell egy Plx elemet is, amely a birtokos többes voltát jelöli.

Cx&Px1Pl paradigma

1.1.Nom	<i>-nym-Ø</i>	2.1.Prol	<i>-õd-nym</i>
1.2.Adess	<i>-nym-lön</i>	2.2.Trans	<i>-ti-nym</i>
1.3.Abl	<i>-nym-lys</i>	2.3.Term	<i>-õž-nym</i>
1.4.Allat	<i>-nym-ly</i>	2.4.Carit	<i>-tõg-nym</i>
1.5.Cons	<i>-nym-la</i>	2.5.Egr	<i>-sañ-nym</i>
1.6.Comit	<i>-nym-kõd</i>		
1.7.Acc	<i>-nym-õs</i>		

3.Appr	-lań-nym	4.1.Inst	-nany
	vagy	4.2.Iness	-anym
	-nym-lań	4.3.Illat	-anym
		4.4.Elat	-şynym

Négy szegmentumtípust kaptunk. Taglalásuk a következő meggondolások alapján történt.

5.11. A Cx morfémát azonosíthatónak tartjuk, mert a B&Cx paradigma minden ragmorfémáját ismertnek tekinthetjük.

5.12. A Px1 morféma azonosítása gondot okoz, mert a Cx&Px1Sg paradigma elemzésekor sem tudtuk minden esetben tisztázni, hogy mit kell a Px1Sg exponensének tartanunk, azaz hogy a Px1Sg morfémának milyen allomorfjai és milyen esetben jelennek meg. A Px1 azonosítását tehát e paradigma esetében is kiindulásunkkor részben bizonytalan tényezőnek tekintetjük.

5.13. A Plx exponensét egyelőre ismeretlennek tekintjük. Mindaddig ugyanis, amíg az előbbi kérdést bizonytalan tényezőként kell számontartanunk, a -nym, illetőleg -nym- szegmentumról csak annyit állíthatunk, hogy ebben a formában mind a birtokos többesét, mind annak első személyű voltát jelzi, de taglalását kétségesnek kell ítélnünk. Mert egyrészt (a Px1Sg morféma -ym allomorfjával szembeállítva) lehetséges a -n-ym szegmentáció, s ez esetben az -n- rész lenne a Plx elem, a következő pedig a Px1 jelölője. Lenne, úgy mondtuk, mert pillanatnyilag a másik szegmentálási lehetőséget sem tarthatjuk képtelenségnek (-ny-m). Hogy erre a — látszólag szórszálhasogató és unalmas — óvatosságra komoly okunk van, az a továbbiakból még világosabban kitűnik majd. A -nym szegmentumot tehát egyelőre tagolatlanul hagyott morfológiai egységként kezeljük, és egyrészt a tőmorfémával, másrészt a Cx morfémával szembeállítva vizsgáljuk.

5.2. Térjünk vissza a Cx&Px1Pl paradigma négy szegmentumtípusának elemzésére.

1.1—7. A csoport mindegyik tagjában világosan azonosítható mind a Cx, mind a Px1Pl exponense. Az 1—6. esetben a disztribúció ugyanaz, mint a megelőző három Cx&PxSg paradigma megfelelő szegmentumaiban. Újdonság, hogy a jelen csoportban szerepel az AccCx&Px1Pl is. Px1Pl = -nym-. D: B&PxPl&Cx.

2.1—5. Mind a Cx, mind a PxPl azonosítható. Px1Pl = -nym. D: B&Cx&PxPl.

3. Az ApprCx&Px hasonló alternációját utoljára a Cx&Px1Sg paradigmában figyelhettük meg (lásd Cx&Px1Sg 3.3.). Míg azonban ott az Egr és Carit Cx&Px is hasonló ingadozást mutatott, itt ez a kettősség egyetlen esetre korlátozódott. Px1Pl = -nym ~ -nym-. D: B&Cx&PxPl ~ B&PxPl&Cx.

4.1—4. Megkísérélhetnők a négy toldalék taglalását a -nym szegmentummal szembeállítva. Mivel azonban Cx elemük azonosítása egyelőre nyitott kérdés maradt (főtebb, a Cx&PxSg paradigmák ugyanezen négy esetének vizsgálatakor), elemzésüket most is célszerűbb későbbre halasztanunk.

6. Végrehajtandó feladatunk a következő paradigma toldalékainak szegmentálása.

Cx&Px2Pl paradigma

1.1.Nom	-nyd-Ø	3.Appr	-lañ-nyd
1.2.Adess	-nyd-lõn		vagy
1.3.Abl	-nyd-lys		-nyd-lañ
1.4.Allat	-nyd-ly		
1.5.Cons	-nyd-la	4.1.Inst	-nanyd
1.6.Comit	-nyd-kõd	4.2.Iness	-anyd
		4.3.Illat	-anyd
2.1.Prol	-õd-nyd	4.4.Elat	-şynyd
2.2.Trans	-ti-nyd		
2.3.Term	-õğ-nyd	5.Acc	-nytõ
2.4.Carit	-tõg-nyd		
2.5.Egr	-şañ-nyd		

6.1. Öt szegmentumcsoportot nyertünk. Analízisük:

- 1.1—6. A morfémák azonosítása nem problematikus. Px2Pl = -nyd-. D: B&PxPl&Cx.
- 2.1—5. A morfémák azonosítása nem problematikus. Px2Pl = -nyd-. D: B&Cx&PxPl.
3. A szegmentum ugyanúgy bifurkálható, mint az ApprCx&Px1Pl. Px2Pl = -nyd ~ -nyd-. D: B&PxPl&Cx ~ B&Cx&PxPl.
- 4.1—4. A szegmentumok taglalását a korábban fölmerült és megoldatlanul maradt problémák miatt itt is későbbre halasztjuk.
5. Az AccCx&Px2Pl szegmentuma újabb problémákat vet föl. Világos, hogy három morfémát kell keresnünk ebben a szegmentumban is: egy Plx, egy Px2 és egy AccCx elemet. Megkísérleljük a következő szembeállításokat:

(1) AccCx&Px2Sg	-tõ:	AccCx&Px2Pl	-nytõ
(2) AccCx&Px1Pl	-nymõs:	AccCx&Px2Pl	-nytõ
(3) NomCx&Px2Pl	-nyd:	AccCx&Px2Pl	-nytõ

(1) Az első oppozícióban a -nytõ szegmentumból azonosíthatjuk a -tõ részt, amely a Cx&Px2Sg paradigmában már szerepelt (eltekintve attól, hogy ott is nyitott kérdésként maradt hátra), fennmarad a -ny- rész.

(2) A második oppozícióban: az AccCx&Px1Pl szegmentumát főtebb már taglaltuk, mégpedig -nym-õs formában. Ennek akármelyik részét vetjük össze a -nytõ szegmentum akármely komponensével, abszurd eredményre jutunk, mert -nym ≠ -ny- és -õs ≠ -tõ stb.

(3) A harmadik oppozícióban a két tényező összemérése úgyszintén nem végződhet azonosítással.

A kérdést tehát megoldatlan problémáink közé kell sorolnunk.

7. Következő feladatunk az utolsó Cx&Px paradigma tagjainak szegmentálása.

Cx&Px3Pl paradigma

1.1.Nom	-nys-ø	1.4.Allat	-nys-ly
1.2.Adess	-nys-lõn	1.5.Cons	-nys-la
1.3.Abl	-nys-lys	1.6.Comit	-nys-kõd

2.1.Prol	- <i>öd-nys</i>		
2.2.Trans	- <i>ti-nys</i>	4.1.Inst	- <i>nanys</i>
2.3.Term	- <i>ög-nys</i>	4.2.Iness	- <i>anys</i>
2.4.Carit	- <i>tög-nys</i>	4.3.Illat	- <i>anys</i>
2.5.Egr	- <i>sañ-nys</i>	4.4.Elat	- <i>şynys</i>
3.Appr	- <i>lañ-nys</i> vagy - <i>nys-lañ</i>	5.Acc	- <i>nysõ</i>

7.1. A szegmentumcsoportok értékelése:

- 1.1—6. Mindkét szegmentumrész azonosítható morféma. $Px3Pl = -nys$. D: B&PxPl&Cx.
- 2.1—5. Mindkét szegmentumrész azonosítható morféma. $Px3Pl = -nys$. D: B&Cx&PxPl.
3. Mindkét szegmentumrész azonosítható morféma. $Px3Pl = -nys \sim -nys$. D: B&Cx&PxPl $\sim$ B&PxPl&Cx.
- 4.1—4. A négy szegmentum ugyanazokat a problémákat veti föl, amelyeket az összes többi Cx&Px paradigma ugyanezen négy esete.
5. A szegmentum ugyanazon kérdések elé állít, mint az AccCx&Px2Pl.

8. Elvégeztük az összes feladatunkul vállalt paradigmatiszus szembeállítását. Három megoldatlan szegmentálási probléma miatt azonban nem összegezhettük még munkánk tanulságait. Térjünk hát vissza ezekre.

8.1. Mindegyik Cx&Px paradigmában problematikus maradt négy toldalékcsoport: az Inst, Iness, Illat és Elat Cx&Px szegmentuma. A kérdés az volt, hogy mely részük azonosítható a megfelelő Cx, illetőleg Px morfémával. Hajtsuk most végre immanens összevetésüket.

	Inst	Iness—Illat	Elat
Cx&Px1Sg	- <i>nam</i>	- <i>am</i>	- <i>şym</i>
Cx&Px2Sg	- <i>nad</i>	- <i>ad</i>	- <i>şyd</i>
Cx&Px3Sg	- <i>nas</i>	- <i>as</i>	- <i>şys</i>
Cx&Px1Pl	- <i>namym</i>	- <i>anym</i>	- <i>şynym</i>
Cx&Px2Pl	- <i>nanyd</i>	- <i>anyd</i>	- <i>şynyd</i>
Cx&Px3Pl	- <i>nanys</i>	- <i>anys</i>	- <i>şynys</i>

A három Cx&PxSg paradigma esetében a kérdést nem tudtuk megoldani, mert ismeretlen tényező maradt mind a Cx, mind a PxSg — egyikük azonosítását sem tudtuk elvégezni. A Cx&PxPl paradigmában változatlanul ismeretlen tényezőnek kell tekintenünk a Cx morfémát. Kétségtelenül azonosítható viszont a PxPl morféma. Ha pedig ezt ismertnek minősíthetjük, segítségével ki tudjuk fejezni a többi, ismeretlen tényezőt.

$$Cx:PxSg = Cx:PxPl$$

$$PxPl = \& \begin{bmatrix} nym \\ nyd \\ nys \end{bmatrix}$$

$$Cx = \& \begin{bmatrix} na \\ a \\ şy \end{bmatrix} \&$$

$$PxSg = \& \begin{bmatrix} m \\ d \\ s \end{bmatrix}$$

Megkaptuk tehát a keresett Cx és Px allomorfokat. D: B&Cx&Px.

8.2. Kétségesnek ítéltük a PxPl szegmentumok tagolódását, egy Plx és egy Px morfémát keresvén bennük. A két elem megállapításával azért kellett várnunk, mert a PxSg morfémáknak sem ismertük még minden allomorfját. Az utóbbiakat — az Acc szegmentumoktól eltekintve — immáron ismertnek tekinthetjük, éspedig:

$$\text{Px1Sg} = \& \begin{bmatrix} \tilde{o}j- \\ ym \\ m \end{bmatrix} \quad \text{Px2Sg} = \& \begin{bmatrix} yd- \\ yd \\ d \end{bmatrix} \quad \text{Px3Sg} = \& \begin{bmatrix} ys- \\ ys \\ s \end{bmatrix}$$

A PxSg és PxPl allomorfokat összevetve a következő oppozíciókat kell leírunk:

$$\begin{aligned} (1) \quad \& \begin{bmatrix} \tilde{o}j \\ yd \\ ys \end{bmatrix} \& \longleftrightarrow \& \begin{bmatrix} nym \\ nyd \\ nys \end{bmatrix} & (2) \quad \& \begin{bmatrix} ym \\ yd \\ ys \end{bmatrix} \longleftrightarrow \& \begin{bmatrix} nym \\ nyd \\ nys \end{bmatrix} \\ (3) \quad \& \begin{bmatrix} m \\ d \\ s \end{bmatrix} \longleftrightarrow \& \begin{bmatrix} nym \\ nyd \\ nys \end{bmatrix} \end{aligned}$$

A szembeállításokból azonban kiderül, hogy a PxPl szegmentumokat most sem, még mindig nem tudjuk taglani, mert kétféle osztásuk is lehetséges:

$$\begin{aligned} (1) \quad \& \begin{bmatrix} ny \\ m \\ d \\ s \end{bmatrix} & (2) \quad \& \begin{bmatrix} n \\ ym \\ yd \\ ys \end{bmatrix} \end{aligned}$$

Ha itt meg kellene állnunk, nem tehetnénk mást, mint hogy megoldhatatlannak nyilvánítsuk a feladatot. Mivel azonban analízisünket nem végeztük el maradéktalanul, e problémára is visszatérhetünk még.

8.3. Fogas kérdés volt és megoldatlan eddig az AccCx&Px szegmentumok elemzése. Nézzünk végig újfent gondunk okozóin!

AccCx&Px1Sg	- $\tilde{o}s$ (Cx = $-\tilde{o}s$, Px = $\emptyset$)
AccCx&Px2Sg	- $\tilde{t}\tilde{o}$ (?Cx, ?Px)
AccCx&Px3Sg	- $\tilde{s}\tilde{o}$ (?Cx, ?Px)
AccCx&Px1Pl	- $nym\tilde{o}s$ (Cx = $-\tilde{o}s$, Px = $-nym$ -)
AccCx&Px2Pl	- $nyt\tilde{o}$ (?Cx, ?Px)
AccCx&Px3Pl	- $nys\tilde{o}$ (?Cx, ?Px)

8.31. A sorozatból kiiktathatjuk az első személyű alakokat, amelyek csak annyiban nem „szabályosak”, hogy az Acc&Px1Sg Px morfémája $\emptyset$. Ennél súlyosabb problémát jelent a két második és harmadik személyű alak:

$$\& \begin{bmatrix} t\tilde{o} \\ nyt\tilde{o} \end{bmatrix} \quad \& \begin{bmatrix} s\tilde{o} \\ nys\tilde{o} \end{bmatrix}$$

A két Pl szegmentumot tovább bonthatjuk: a Sg és Pl alakokat szembeállítva az utóbbiak *-ny-* részét Plx exponensnek minősítjük. Végző lépésként a két fennmaradt szegmentumot állítjuk szembe:

$$-t\ddot{o} \leftrightarrow -s\ddot{o}.$$

Abból kell kiindulnunk, hogy mindkét szegmentum egy AccCx és egy PxSg elemet foglal magában. Mivel egyrészt az Acc *-ős* ragjával, másrészt a főntebb tisztázott Px2Sg és Px3Sg morféimákkal összevetve az azonosítás eredménytelen, más eljáráshoz kell folyamodnunk.

8.32. A két szegmentumban konstans az *-ő*, változó a *-t-* és *-s-* rész. Fel kell tennünk, hogy az előző a grammatikai tárgyat jelölő morféma, az utóbbi kettő pedig a második, illetve a harmadik személy exponense. De mivel tudjuk igazolni ezt a feltevést? Az *-ő* elemet nem azonosíthatjuk az Acc *-ős* ragjával, a *-t-* és *-s-* szegmentumot sem az eddig megismert Px allomorfokkal (még a harmadik személyben sem, mert *-s-* allomorfunk nincs, legföljebb *-s* vagy *-ys-* van, itt viszont nem ezek szerepelnek).

Az eddigi kereteken belül maradva kérdéseinkre választ nem kapunk. Ezért — változatlanul a szinkronia síkján — átlépünk eddigi határainkon két irányban: egyrészt a vizsgált nyelvváltozatból más egyidejű nyelvváltozatba, másrészt a vizsgált morfémaosztályból másik morfémaosztályba.

A kérdés: létezik-e ma a zürjén nyelvben *-ő* Acc rag, valamint *-t-* Px2Sg és *-s-* Px3Sg?

8.33. Először az irodalmi nyelv mesgyéjét lépjük át, és a mai zürjén nyelvjárásoktól várunk igenlő vagy elutasító feleletet. Két körülmény miatt tartjuk ezt lehetségesnek. Az egyik: a mai zürjén nyelvnek az irodalmi nyelv éppolyan egyidejűleg létező nyelvváltozata, mint amilyenek a nyelvjárások. A másik: az irodalmi nyelv — főleg nyelvtani szerkezetében — voltaképpen nem más, mint az írásbeliség rangjára emelt közép-vicsegdai (sziktiivkari) nyelvjárás, amelyet tehát ennyivel is megokoltabban állíthatunk szembe más nyelvjárásokkal.

Vessük össze az AccCx&PxPl szegmentumokat a különféle zürjén nyelvjárásokban!⁶

	AccCx&Px1Pl	AccCx&Px2Pl	AccCx&Px3Pl
KV	<i>-nymős</i>	<i>-nytő</i>	<i>-nyső</i>
AV	<i>-nymős</i>	<i>-nytő</i>	<i>-nyső</i>
FV	<i>-nimes</i>	<i>-nite</i>	<i>-nise</i>
Ud	<i>-nymős</i>	<i>-nydő</i>	<i>-nyső</i>
Vm	<i>-nymő</i>	<i>-nydő</i>	<i>-nyső</i>
Pecs	<i>-nymős</i>	<i>-nydtő</i>	<i>-nysső</i>
I	<i>-nymes</i>	<i>-nydte</i>	<i>-nysse</i>
Le	<i>-nymős</i>	<i>-nytős</i>	<i>-nysős</i>

A fenti adatok összevetéséből a következő tanulságok származnak.

(1) Az Acc *-ős* ragjának van a zürjénben *-ő* allomorfja.

(2) A Px2 *-d-* és *-t-*, illetőleg *-d* és *-t* alternánsi viszonyban vannak egymással.⁷

⁶ Lásd SzrSzlKomi 468. Vö. még KPJa. 202 és KJDial. 46. A FV és I nyelvjárásokban fellépő morfofonematikus magánhangzóalternáció szerepe számunkra, morfológiai tekintetben irreleváns.

⁷ Vö. még a közzürjén és permjék Px2 morféimákat (lásd KPJa. 202):

közzürj.	<i>-yd-</i> , <i>-yd-</i>	permjék	<i>-yt-</i> , <i>-yt-</i>
„	<i>-nyd-</i> , <i>-nyd-</i>	„	<i>-nyt-</i> , <i>-nyt-</i>

(3) Következésképpen ugyanilyen viszony áll fenn a Px3 -s és -s között is.

8.34. Hozzá kell ehhez fűznünk, hogy -ō Acc allomorf más névszói morfémaosztályokban is előfordul. Így például a Sg1 és Sg2 személynévmás Acc-a *menō*, *tenō*: a két szegmentum taglalása: *me-n-ō*, *te-n-ō*, amiből az első rész a névmás Nom-a, a második adott környezetben, meghatározott rag-morfémák előtt megjelenő tőképző morféma, végül a harmadik az Acc ragja.⁸

8.4. Választ kaptunk tehát valamennyi kérdésünkre. Valamennyire, úgymond, mert egyetlen lezáratlan problémánk a PxPl szegmentumok taglalása lenne — valójában azonban az AccCx&PxPl szegmentumok megtörtént analízise az ezzel kapcsolatban fennálló bizonytalanságot is feloldotta. Az AccCx&Px2Pl és AccCx&Px3Pl alakok tagolása a következő:

$$\& \begin{bmatrix} ny \\ \end{bmatrix} \& \begin{bmatrix} t \\ s \end{bmatrix} \& \begin{bmatrix} \tilde{o} \\ \end{bmatrix}$$

Ebből a harmadik elem Cx, a második Px, következésképpen az első Plx. Megoldható immár az AccCx&Px1Pl szegmentációja is: -*ny-m-ōs*. Végül a PxPl szegmentumok osztása az Acc-on kívüli tizenhat esetben:

$$\& \begin{bmatrix} ny \\ \end{bmatrix} \& \begin{bmatrix} m \\ d \\ s \end{bmatrix} \& \begin{bmatrix} Cx \\ \phi \end{bmatrix}$$

9. Sikerült tehát megállapítanunk a Px allomorfokat az egész főnévi paradigmában. A vizsgált elemek leírásának lehetséges teljessége kedvéért felvetünk azonban még egy kérdést: vajon csak a főnévi morfémaosztályban jelennek-e meg Px-ek, avagy pedig egyéb osztályokban is? A zürjén nyelv grammatikai rendszerét végigtekintve azt látjuk, hogy a névmási morfémaosztály egyes csoportjaiban ugyancsak paradigmatisan előfordulnak Px-ek. Tekintsük meg ezeket is.

9.1. Személynévmások⁹

	Sg1	Sg2	Sg3
Nom	<i>me</i>	<i>te</i>	<i>siĵō</i>
Adess	<i>menam</i>	<i>tenad</i>	<i>sylōn</i>
Abl	<i>menšym</i>	<i>tenšyd</i>	<i>sylŷs</i>
Allat	<i>menym</i>	<i>tenyd</i>	<i>syly</i>
	vagy	vagy	
	<i>mem</i>	<i>ted</i>	

⁸ Paradigmatikus és nyelvföldrajzi korlátozottsága miatt csak jegyzetben utalunk a melléknévi -ō Acc ragra, két példamondatot közölvén (KPJa. 218):

(1) *sašays vajis khiga, viĵō, basōkō* „Szása hozott egy könyvet, újat, szépet”;

(2) *kolxo-z stroi-tis viĵ kerku, yĵytō, gyriš ōšy-naō* „a kolhoz új házat épített, nagyot, nagy ablakkal (tkp. nagy ablakosát)”.

⁹ Lásd Szovr. 194. A Sg paradigma további alakjai, valamint a Pl paradigma bemutatásától eltekintünk, mert nem tartalmaznak olyan szegmentumokat, amelyek minket itt és most érdekelnek. A Sg3 alakokat is csupán az összevetés, viszonyítás kedvéért írtuk le.

A három sorozat szembeállításából világosan kitűnik, hogy a Sg3 névmás ragozásában egészen másféle szabályszerűségek érvényesülnek, mint a megelőző kettőében. Emezzel tehát nincs mit foglalkoznunk. Ellenben a Sg1 és Sg2 személynévmás felsorolt négy esete közül háromban feltűnik a már ismerős *-m*, illetve *-d* elem.¹⁰ Jelentése annyiban más, mint a főnévi morfémaosztályban, hogy nem a birtokos személyét jelöli, hanem egyszerűen a névmási tőmorféma által megjelölt személyre mutat rá ismétlőleg.

9.2. Visszaható névmás¹¹

	Sg1	Sg2	Sg3	Pl1	Pl2	Pl3
Nom	<i>ácym</i>	<i>ácyd</i>	<i>ácys</i>	<i>ásnym</i>	<i>ásnyd</i>	<i>ásnys</i>
Adess	<i>aslam</i>	<i>aslad</i>	<i>aslas</i>	<i>aslanym</i>	<i>aslanyd</i>	<i>aslanys</i>
Abl	<i>assým</i>	<i>assýd</i>	<i>assýs</i>	<i>assýnym</i>	<i>assýnyd</i>	<i>assýnys</i>
Allat	<i>aslym</i>	<i>aslyd</i>	<i>aslys</i>	<i>aslynym</i>	<i>aslynyd</i>	<i>aslynys</i>
Acc	<i>ácymős</i>	<i>ástő</i>	<i>áső</i>	<i>ásnymős</i>	<i>ásnytő</i>	<i>ásnyső</i>

Ebben a paradigmában újfent szerepelnek a bennünket foglalkoztató morfémák. Allomorfiák:

$$Px1 = \& \begin{bmatrix} ym \\ m \\ m- \end{bmatrix} \quad Px2 = \& \begin{bmatrix} yd \\ d \\ t- \end{bmatrix} \quad Px3 = \& \begin{bmatrix} ys \\ s \\ s- \end{bmatrix}$$

Jelentésük itt is a személy megjelölése (amelyet viszont, a személynévmási tövekkel ellentétben, a visszaható névmási tőmorféma önmagában, Px nélkül nem fejez ki).¹²

9.3. Számnévi névmás¹³

NomSg1	<i>őtnam</i> „én egyedül, egymagam”
NomSg2	<i>őtnad</i> „te egyedül, egymagad”
NomSg3	<i>őtnas</i> „ő egyedül, egymaga”
NomPl1	<i>őtnanym</i> „mi egyedül, egymagunk”

¹⁰ Nem érdektelen a permják Sg2 személynévmások ugyanezen alakjainak bemutatása:

Nom	<i>te</i>
Adess	<i>tenat</i>
Abl	<i>tenšit</i>
Allat	<i>tenyt</i>

A közzürjén *-d* és permják *-t* tehát ebben az esetben is alternánsi viszonyban állnak egymással.

¹¹ Lásd Szovr. 196—7. A paradigma többi tagja bennünket érdeklő elemet nem tartalmaz.

¹² Ismét tanulságos a főnti zürjén Sg2 paradigma összevetése a megfelelő permják alakokkal:

Nom	<i>ácyt</i>
Adess	<i>aslat</i>
Abl	<i>assit</i>
Allat	<i>aslyt</i>
Acc	<i>ástő</i>

A közzürjén *-d* és a permják *-t* tehát itt is alternánsi viszonyban vannak.

¹³ Lásd Szovr. 189. Vö. még permják NomSg2 *őtnat* és NomPl2 *őtnanyt*.

NomPl2	<i>õtnanyd</i> „ti egyedül, egymagatok”
NomPl3	<i>õtnanys</i> „ők egyedül, egymaguk”

Itt is világos a Px-ek morfológiai megjelenése is (-*m*, -*d*, -*s*), jelentése is.

A feltett kérdésre választ kaptunk tehát: Px-ek nemcsak a főnévi, hanem a névmási morfémaosztály tagjaihoz is járulhatnak; minden Px allomorf, amely a névmási paradigmákban megjelenik, létezik a főnévi paradigmában is; jelentésükben közös a személyre mutató mozzanata, amely a főnevek esetében legtöbbször a grammatikai birtokos személyére korlátozódik.¹⁴

10. Leíró munkánknak végére érkeztünk, s eredményeként összegezhettük a Px-ek rendszerét. A következő Px allomorfokat kaptuk a különféle lehetséges környezetekben:

- Px1 = (1) -*õj* (Nom)
 (2) -*õj*- (Adess, Abl, Allat, Cons, Comit, fakultatív Carit, Egr és Appr is)
 (3) -*ym* (Prol, Trans, Term, Carit, Egr, Appr)
 (4) -*m* (Inst, Iness, Illat, Elat; Cx&Plx&__)
 (5) -*m*- (Plx&__&Cx)
 (6) $\emptyset$ (AccSg)
- Px2 = (1) -*yd* (Nom)
 (2) -*yd*- (Adess, Abl, Allat, Cons, Comit)
 (3) -*yd* (Prol, Trans, Term, Carit, Egr, Appr)
 (4) -*d* (Inst, Iness, Illat, Elat; Cx&Plx&__)
 (5) -*d*- (Plx&__&Cx, szótagzáró helyzet)
 (6) -*t*- (Plx&__&Cx, szótagkezdő helyzet)

¹⁴ Legtöbbször, úgymond, de nem kizárólagos érvennyel. Ezzel kapcsolatban érdekes tanulsággal szolgálhat a következő mondat: *me acym tavañi-šyk, kudymkar-vañi-šyk vöi nykkanam* "Я сама происхожу из мест, находящихся ближе сюда, к Кудымкару [букв. я дебушкой была более здешняя, более кудымкарская]" — azaz „leánykoromban, leányként én idevalósibb, Kudymkar felé valósibb voltam” — emlékezik vissza a közlő, egy idős asszony (DialChrest. 47). A mondatból minket a legutolsó szó érdekel. Szegmentálása: *nykka-na-m*, azaz B&InstCx&Px1Sg. A szövegösszefüggésből kiragadva jelentése: „leányommal”. A mondatban azonban az InstCx jelentése világosan esszívuszi, a Px1Sg viszont ugyancsak világosan a mondat alanyára utal, annak személyét jelzi, nem pedig a — mondatunkban különben elő sem forduló — grammatikai birtokos személyét.

Ez az alapja annak, hogy magam a Px rövidítést inkább *Personalsuffi*ának, mintsem *Possessivsuffi*ának értelmezem. A névszói személyjel ugyanis előfordul, láttuk, a főnévi morfémaosztályon kívül is; jelentésköre általánosságban, tágabban a személy megjelölése, és ennek csupán egyik specifikus esete a birtokos személyének rögzítése. Ha pedig történeti szempontból indulunk ki, egyedül a Px tágabb értelmezését tartjuk helyesnek, lévén nyelvtörténetileg végképp elválaszthatatlan az igei személyragoktól (vagy személyjelektől? A terminus technicus megválasztása ez esetben a magyar nyelvészeti szakirodalom vitatható és vitatott kérdései közé tartozik).

Személyjeleket találunk még egyes névutók végén, valamint az igeragozásban is. Az előbbieknél azonban, defektív elemek lévén, sokban elkülönülnek a főnévi, illetve névmási paradigmáktól; az ige pedig emezektől teljesen eltérő szabályszerűségeket felmutató, autonóm morfémaosztály. Személyjelek áttekintése jelen esetben vizsgálatainkat nem juttatná újabb eredményekhez, ezért lemondunk róla.

- Px3 = (1) *-ys* (Nom)
 (2) *-ys-* (Adess, Abl, Allat, Cons, Comit)
 (3) *-ys* (Prol, Trans, Term, Carit, Egr, Appr)
 (4) *-s* (Inst, Iness, Illat, Elat; Cx&Plx&__)
 (5) *-s-* (Plx&__&Cx)

10.1. A fenti képből egy lényegesen egyszerűbb rendszer körvonalai rajzolódnak ki, ha néhány lehetséges egyszerűsítési műveletet végrehajtunk.

10.11. Az (1) sorokban szereplő allomorfokat nem kezeljük önállóan, hanem besoroljuk a (2) sorokban szereplő allomorfok közé. Tesszük ezt egyrészt azért, mert morfofonematikailag azonosak az utóbbiakkal, másrészt a Nom&PxSg allomorfokat is B&__&Cx helyzetűnek tekintjük, amikor NomCx = $\emptyset$.

10.12. A Px1 hatodiknak feltüntetett allomorfjával, mint $\emptyset$ morfémával nem számolunk többé.

10.13. A Px2 ötödik és hatodik allomorfját fonetikai helyzettől függő alternánsoknak tekintjük: a *-d-* ugyanis kizárólag a *-nyd-* szegmentum végén jelenik meg, szótagzáró helyzetben; vele szemben a *-t-* a *-nytő* AccCx&Px2Pl szegmentumban jelenik meg, szótagkezdő helyzetben, az AccCx allomorfjával alkotva monoszillabikus egységet. A *-d-* és *-t-* alternánsokat vonjuk össze *-D-* szimbólum alatt.

10.14. Vizsgáljuk meg most az ötödik helyen szereplő allomorfokat. Főlegesen tovább számolunk velük, mert ugyanolyan helyzetben vannak, mint a negyedik helyen szereplő alakok: önmagukban aszillabikus allomorfok, amelyek a Plx CV szerkezetű morfémája után állva azzal monoszillabikus kapcsolatba lépnek. Másrészt a negyedik helyen álló allomorfok morfofonematikai helyzete mindhárom Px esetében azonos. A C szerkezetű Px allomorf két morfofonematikai szerkezeti típus, nevezetesen CV (Inst, Elat, Plx) és V (Iness, Illat) után lép fel, és velük monoszillabikus egységet alkot, minden esetben szótagzáró helyzetben. Ezért a negyedik és ötödik helyen szereplő alakokat összevonjuk:

$$\begin{aligned} (-m, -m-) &\rightarrow M \\ (-d, -D-) &\rightarrow D \\ (-s, -s-) &\rightarrow S \end{aligned}$$

10.2. Az eddigi egyszerűsítésekkel a következő rendszert kaptuk:

$$\text{Px1} = \& \begin{bmatrix} \tilde{o}j- \\ ym \\ M \end{bmatrix} \quad \text{Px2} = \& \begin{bmatrix} yd- \\ yd \\ D \end{bmatrix} \quad \text{Px3} = \& \begin{bmatrix} ys- \\ ys \\ S \end{bmatrix}$$

A harmadik sorban jelzett, C szerkezetű allomorftípus a megelőző morfémával úgy kapcsolódik, hogy vele szótagot alkot. Próbáljuk e szempontból vizsgálni az első két sorban felírt, egyaránt VC szerkezetű allomorfokat! Példaként elegendő lesz három különféle morfofonematikai szerkezetű szót (*mort* „ember”, *vör* „erdő” és *ju* „folyó”), valamint a következő eseteket választani:

10.21.	Nom	<i>mortőj</i>	(szótageloszlás: <i>mor-tőj</i>)
		<i>mortyd</i>	(„ <i>mor-tyd</i>)
		<i>mortnym</i>	(„ <i>mort-nym</i>)

10.22.	Adess	<i>mortōjlōn</i>	(„ <i>mor-tōj-lōn</i>)
		<i>mortýdlōn</i>	(„ <i>mor-tyd-lōn</i>)
		<i>mortnymlōn</i>	(„ <i>mort-nym-lōn</i>)
	Prol	<i>mortōdym</i>	(„ <i>mor-tō-dym</i>)
		<i>mortōdyd</i>	(„ <i>mor-tō-dyd</i>)
		<i>mortōdnym</i>	(„ <i>mor-tōd-nym</i>)
	Trans	<i>morttiym</i>	(„ <i>mort-ti-ym</i>)
		<i>morttiyd</i>	(„ <i>mort-ti-yd</i>)
		<i>morttinym</i>	(„ <i>mort-ti-nym</i>)
	Nom	<i>vōrōj</i>	(szótageloszlás: <i>vō-rōj</i>)
		<i>vōryd</i>	(„ <i>vō-ryd</i>)
		<i>vōrnym</i>	(„ <i>vōr-nym</i>)
10.23.	Adess	<i>vōrōjlōn</i>	(„ <i>vō-rōj-lōn</i>)
		<i>vōrydlōn</i>	(„ <i>vō-ryd-lōn</i>)
		<i>vōrnymlōn</i>	(„ <i>vōr-nym-lōn</i>)
	Prol	<i>vōrōdym</i>	(„ <i>vō-rō-dym</i>)
		<i>vōrōdyd</i>	(„ <i>vō-rō-dyd</i>)
		<i>vōrōdnym</i>	(„ <i>vō-rōd-nym</i>)
	Trans	<i>vōrtiym</i>	(„ <i>vōr-ti-ym</i>)
		<i>vōrtiyd</i>	(„ <i>vōr-ti-yd</i>)
		<i>vōrtinym</i>	(„ <i>vōr-ti-nym</i>)
	Nom	<i>juōj</i>	(szótageloszlás: <i>ju-ōj</i>)
		<i>juyd</i>	(„ <i>ju-yd</i>)
		<i>junym</i>	(„ <i>ju-nym</i>)
	Adess	<i>juōjlōn</i>	(„ <i>ju-ōj-lōn</i>)
		<i>juydlōn</i>	(„ <i>ju-yd-lōn</i>)
		<i>junymlōn</i>	(„ <i>ju-nym-lōn</i>)
	Prol	<i>juōdym</i>	(„ <i>ju-ō-dym</i>)
		<i>juōdyd</i>	(„ <i>ju-ō-dyd</i>)
		<i>juōdnym</i>	(„ <i>ju-ōd-nym</i>)
	Trans	<i>jutiym</i>	(„ <i>ju-ti-ym</i>)
		<i>jutiyd</i>	(„ <i>ju-ti-yd</i>)
		<i>jutinym</i>	(„ <i>ju-ti-nym</i>)

10.3. Mi világlik ki felsorolt példáinkból? Az, hogy a vizsgált VC szerkezetű Px allomorfok minden környezetben, a megelőző tő- vagy toldalékmorféma szerkezetétől függetlenül szótagot alkotnak, akár önmagukban (akkor a szótag szerkezete VC), akár a megelőző morfémával lépve szilabikus kapcsolatra (akkor a szótag szerkezete CVC). Nucleusuk nem más, mint V elemük. Ebből következően pedig az utóbbi nem szerves morfológiai alkotóeleme a Px morfémának, hanem csak járulékos tartozéka, amely meghatározott környezetekben és esetekben lép föl a Px morféma C komponense előtt. Nevezhetnők hagyományos szakkifejezéssel kötőhangnak is; talán szabatosabb, ha a szótagalkotó morfofonéma elnevezéssel illetjük. Ez is csak környezetet jelent tehát a Px morféma számára, nem azonos vele, csupán meghatározott allomorfjaiban jelentkezik, morfofonológiailag vagy proszódiailag adott pozícióban.

10.31. A szóban forgó V elem azonban a morfofonológiai egységek szintjéről följebb lép a grammatika hierarchiájában a morfológia szintjére. Hogy morfoszemantikai rendeltetése a szótagalkotás, nem lényegtelen, de

morfológiailag mégis másodrangú kérdés. Mint grammatikai szituátor ugyanis arra szolgál, hogy utána a (C szerkezetű) Px következzen, azaz egy m o r f é m a, amelyhez képest a megelőző szegmentum ugyancsak meghatározott m o r f o l ó g i a i egységet képvisel, nevezetesen grammatikai tőnek minősül (amely nem azonos a lexikális tőmorfémával!). Ebben a viszonylatban pedig a V elem semmi más, mint grammatikai tőképző morféma.

10.32. Miért tekintik leíró nyelvtanaink ezt az elemet a Px részének? Azért, mert morfológiai viszonyításuk alapja vagy a lexikális tőmorféma, vagy egy olyan grammatikai tőmorféma, amely azonos a lexikális tőmorféma és egy Cx morféma összegével. Ebben a relációban az a szegmentum, amely a tő után megjelenik, a Px morfémájának minősül, amelynek legfőljebb több allomorfját kell elkönyvelnünk. Gyakorlati, didaktikai cézzalattal készült hagyományos leírásoktól ezt el is fogadhatjuk. Nyelvtudományi analízist végezve azonban, mint láttuk, a VC szerkezetű Px allomorfok tovább bonthatók, s elemzésük révén a következőképpen írhatjuk le a Px-ek rendszerét:

$$Px1 = \& \begin{bmatrix} j- \\ m \\ M \end{bmatrix} \quad Px2 = \& \begin{bmatrix} d- \\ d \\ D \end{bmatrix} \quad Px3 = \& \begin{bmatrix} s- \\ s \\ S \end{bmatrix}$$

10.4. Leírásunkat tovább egyszerűsíthetjük. A második és harmadik sorban leírt allomorfoknak ugyanis csupán a környezete különbözik, maguk az allomorfok nem, s ha az előbbiektől eltekintünk, az utóbbiak elkülönítése megokolatlan. Tehát:

$$Px1 = \& \begin{bmatrix} j- \\ M \end{bmatrix} \quad Px2 = \& \begin{bmatrix} d- \\ D \end{bmatrix} \quad Px3 = \& \begin{bmatrix} s- \\ S \end{bmatrix}$$

10.41. Két allomorf-sort kaptunk, amelynek eltéréseit és egyezéseit azonban tovább kell vizsgálnunk. Különbség mutatkozik a lehetséges környezetekben: az első sor tagjai mindig egy olyan, meghatározott (a továbbiakban: A) környezetben fordulnak elő, amelytől a második sorban leírt allomorfok környezete eltér (jelölése: B). Különbözik a vízszintes sorok három tagja fonológiailag is: eltérésük a három különféle személy jelölésére szolgál. Nézzük a függőleges sorok viszonyát. A Px2 és Px3 esetében a két allomorf két azonos fón, csak környezetük eltérő. A Px1 azonban más allomorffal képviselteti magát A és ismét mással B környezetben. A kettő között fonológiai eltérés is áll főt: az A(Px1) és B(Px1) allomorf két heterogén fón. Fonetikai különbség van továbbá a Px1 A és B környezetében megjelenő tőképző morféma között is, amitől csak azért tekintünk el, mert morfológiai szinten nem ez az eltérés, hanem morfonológiai egyezésük játszik szerepet. Nem érdektelen körülmény viszont, hogy a Px2 és Px3 előtt mind A, mind B környezetben ugyanaz a tőképző morféma jelenik meg, és ez egyttal azonos — fonológiai és morfonológiai tekintetben egyaránt — a Px1 B környezetben előforduló tőképző morfémájával.

10.5. Elvonatkoztatva a különféle — egyező vagy eltérő — környezetektől, a Px morfémákat a következő módon írhatjuk le:

$$Px1 = \& \begin{bmatrix} j- \\ M \end{bmatrix} \quad Px2 = D \quad Px3 = S$$

Azaz a Px2 és Px3 esetében valóban morfémát rögzítettünk, méghozzá olyat, amely fonológiailag is homogén. Ezzel szemben a Px1 még mindig két allomorffal képviselteti magát, amelyet összevonhatunk akármilyen szimbólum alatt, ez csupán a való probléma megkerülését jelentené. A meghökkenítő az, hogy a Px1 két allomorfja két különböző fón, amely következésképpen szemben áll egymással, az oppozíciónak azonban nincs morfológiai rendeltetése, tehát abszurd. A Px-ek között — láttuk — van fonológiai oppozíció, csak hogy ez meghatározott és nagyon is fontos szerepet játszik: a személy megjelölésére szolgál. Egyugyanazon személy jelölőjeként azonban egy fonológiailag homogén morféma lép föl, amely a disztribúció, a grammatikai szám, a morfofonematikai környezet eltéréseitől független — legalábbis a Px2 és Px3 esetében. Ugyanezt várnök a Px1-től is — ámde hiába.

Tudunk-e magyarázatot adni a fenti abszurdumra?

A szinkronia síkján nem. Amit főntebb leíró módszerrel rögzítettünk, térben és időben adott, objektív nyelvi tény, akármilyen megítélés alá vonjuk is. A morfológia szintjén pedig a fennálló fonológiai eltérés irreleváns: egy morféma allomorfjainak nem kell azonos főnokból állaniuk. Kizárólag a diakronia vetületében kísérrelhetjük meg a jelenség mögött az okok kutatását. A kérdés az, hogy egy — a maihoz viszonyított — korábbi nyelvállapotban is létezett-e ez a jelenség vagy sem. Az $A(Px1)$ és $B(Px1)$ mai szünbióizásának előzménye szükségszerűen vagy az egymásmellettség, vagy az egymásutániség viszonya volt. Melyik hát a kettő közül?

A történeti módszerről kényszerűségből, a komparációról elvi megfontolásból mondtunk le. Egyedüli lehetőségünk a belső rekonstrukció megkísérlése marad.

10.6. Induljunk ki abból a módszertani elvből, hogy egy nyelvi jelenséget, elemet nem önmagában, hanem a nyelvi rendszer összefüggéseiben vizsgálunk. A Px1 sem Robinson a grammatika szigetén; paradigmájának autonómiája viszonylagos, csupán a „primus inter pares” szerepét játssza a Px-ek rendszerének tartományában. Mint ilyen, összefügg a rendszer összes többi tagjával, és közöttük a kölcsönös feltételezettség viszonya áll fönn. Kísérreljük meg a rendszer belső törvényszerűségeiből levonható következtetéseket a rendszer egyik — keresett, ismeretlennek tekintett — tagjára vonatkoztatni.

10.61. A zürjén Px-ek rendszerének egyik jellemzője, hogy a személy megjelölésére mindkét grammatikai számban ugyanazt az elemet alkalmazza. Tekintsük a Px1Sg-t ismeretlennek, az összes többi Px-et ismertnek, és fejezzük ki az utóbbiak révén az előbbi.

$$x:Px1Pl = Px2Sg:Px2Pl = Px3Sg:Px3Pl$$

$$x = M$$

10.62. Mint főntebb láttuk, Px a névmási morfémaosztályban is megjelenik; exponensei a következők:

$$PxPron1 = M$$

$$PxPron2 = D$$

$$PxPron3 = S$$

A névmási és főnévi Px-ek rendszere tehát tökéletes egyezést mutatna — ha a Px1Sg esetében felmerült dilemma nem zavarná ezt a harmóniát.

Viszonyítsuk egymáshoz a két rendszert, azzal a fenntartással, hogy a főnévi Px1 exponensét ismeretlen tényezőnek tekintjük.

$$x:PxPron1 = Px2:PxPron2 = Px3:PxPron3$$

$$x = M$$

10.63. Két összefüggésben is kerestük tehát a választ: egyrészt a főnévi Px rendszer egészének törvényszerűségeit vizsgálva, másrészt két névszói morfémaosztály Px rendszerének oppozíciójában. Mindkét esetben egyező eredményt kaptunk: $x = M$. Ha pedig ez igaz, akkor érvényes a következő összefüggés is:

$$x = Px1$$

$$Px1 = M$$

$$J \neq M$$

$$J \neq Px1$$

10.64. Két egymásnak ellentmondó, egymást kizáró ténnyel állunk szemben. A diakrónia síkján $Px1 = M$ és $J \neq Px1$. A szinkrónia síkján viszont $J = A(Px1)$ és $M = B(Px1)$. Az ellentmondás feloldása egyetlen módon lehetséges: $A(Px1) \rightarrow J$. Ha azonban $Px1 = M$ és $Px1 = [A(Px1) + B(Px1)]$, akkor ez azt jelentené, hogy $M \rightarrow J$ — ami a zürjénben fonológiaiag lehetetlen. Ebből következik a végleges és fellebbezhetetlen magyarázat:

$$A(Px1) \rightarrow \emptyset$$

$$J \rightarrow A(Px1).$$

A Px-ek rendszerének szerkezetét tehát egykor, a zürjén nyelv történetének valamely korábbi szakaszában egy morfonológiai változás roppantotta meg. Ennek következtében a rendszer egyik tagja meghatározott morfonológiai környezetben eltűnt. A változás folytán azonban megbillent a rendszer morfológiai statikája. Helyreállítására egy új, idegen elem lépett be a rendszerbe, amely morfológiaiilag tökéletesen pótolta a támadt hiányt, csak hogy fonológiai megkülönböztető jegyei révén oly kirívó a rendszer egészéből, mint szakadt ruhán a más színű folt. Tudományosan megfogalmazva: feltűnő a J elem paradigmatis korlátozottsága. Kizárólag a főnévi paradigmában fordul elő, és megjelenési aránya ott is szűkre szabott: hat a harmincnégyhez (a három fakultatív disztribúciójú esetet nem számítva). Százalékarányban kifejezve: ha a paradigma harmincnégy esetét száznak vesszük, akkor

$$J:M = 17,6:82,4$$

$$J:(D, S) = 17,6:100$$

10.65. A paradigmatis korlátoknál nem kevésbé lényegesek ezen morféma nyelvföldrajzi határai. Ismét átlépjük a zürjén irodalmi nyelv mesgyéjét, megtekintendő az $A(Px1)$ képviselőt a zürjén nyelvjárásokban, valamint a permjék irodalmi nyelvben. A kép az alábbi:¹⁵

¹⁵ Lásd SzrSzlKomi 467; KPJa. 202; KJDial. 46. Az interdiálektális $\delta \sim e \sim o$ magánhangzóalternációktól eltekintünk. A P adat itt egyaránt vonatkozik a permjék irodalmi nyelvre és nyelvjárásokra.

KV	-õj	Pecs	ø
FV	-ej	KSz	ø
AV	-õ	FSz	ø
Vm	-õ	Lu	ø
Ud	-õ	Le	-ym
I	-e		
P	-õ		

10.65.1. Szembetűnő a J morféma rendkívüli dialektális korlátozottsága is. Ha adatainkat térképre vetítjük, azt látjuk, hogy a zürjén nyelvterületnek csupán egy elenyészően kis részén jelentkezik. Az összes többi nyelvjárásra (egy kivétellel) ugyancsak kiterjed az $M \rightarrow \emptyset$ változás eredménye, a lehetséges következmény azonban kétféle:

(1) $A(Px1) = \emptyset$ (Pecs, KSz, FSz, Lu). Ezekben a nyelvjárásokban a Sgl birtokos személyének megjelölése (A környezetben) analitikus módon történik (*menam pon* „mein Hund”).

(2) Az $M \rightarrow \emptyset$ változást követve $-õ \rightarrow A(Px1)$, tehát az az elem, amely az M morfémához viszonyítva a grammatikai tő része volt, a változás révén előállt új helyzetben más morfológiai szerephez jutott, nevezetesen a személy megjelölőjévé lépett elő. A rendszer egyik releváns tagjának eltűnése ugyanis visszahatott magára a rendszerre, megváltoztatva oppozíciós viszonyait. Az $A(Px1)$ morféma nullává redukálódott, ámde a személyjelekkel ellátott paradigma egészében változatlanul a $B \leftrightarrow Px$, nem pedig a $B \leftrightarrow \emptyset$ szembenállás érvényesült. A fellépő visszacsatolás ezt a tő és Px morféma közötti viszonyt úgy tudta érvényesíteni, hogy a grammatikai tő végén megjelenő, V szerkezetű morfémát (amelyet leíró szempontból főntebb eredetiben tőképző morfémának minősítettünk) a megelőző szegmentumtól morfémahatárral elválasztotta, a morfonémát morféma rangjára emelte, a megelőző szegmentumot pedig hozzá viszonyítva grammatikai tőnek értékelte át (amely meghatározott feltételek között azonos a lexikális tőmorfémával). Az új tő- és Px morféma oppozíciója, a morfémahatárok módosulása újabb visszacsatolásként érvényesült az egész rendszerben: a kialakult új grammatikai tőmorfémával a V elem ott is oppozícióba került, ahol pedig változatlanul C szerkezetű Px morféma (M , D , S) következett mögötte. Ebben az újabb szembenállásban pedig nemcsak a tő-, hanem a toldalékmorféma is újjászerveződött: adott környezetekben, megszabott morfonológiai feltételek között kialakultak a VC szerkezetű Px allomorfok — végső soron a zürjén Px -ek újabb rendszere.

Külön problémát jelent az, hogy miért csupán az $A(Px1)$ környezetben jelentkezik $-õ$ morféma, holott adekvát helyzetben a paradigma összes többi tagjában $-y$ - lép föl. Kettejük főnikus különbsége akkor is érdekes, ha ez az oppozíció morfológiai szinten irreleváns. Mivel azonban a kérdés a zürjén tőmorfémák morfonológiájának problematikájához tartozik, célkitűzésünk pedig nem ennek kutatása, itt és most lemondunk a válasz kereséséről.

10.65.2. A zürjén tájnyelvek rendszerében egyedül áll a letkai nyelvjárás, amelyben $A(Px1) = -ym$. Mivel ez az allomorf mindenesetre a maihoz viszonyítva eredetibb állapotot képvisel, hajlamosak lennénk megőrzött régiségnek tekinteni, mint V. I. LYTGIN tette (LytkIsztGramm. 86). Ez azonban elvi lehetőség, amelyet bizonyítani nem tudunk.

Megjegyzendőnek tartjuk, hogy ez az allomorf a letkai nyelvjárásnak is csupán egy részén vagy bizonyos részein tűnik föl.¹⁶ Forrásunk, a SzrSzlKomi tehát kissé félrevezetően általánosít, amikor úgy tünteti föl, mint az egész nyelvjárásra jellemző morfológiai elemet. Bizonyítva látjuk ezt a következők miatt.

A letkai nyelvjárást sajnos meglehetősen csekély grammatikai és szöveg-följegyzés tükrében ismerjük. A rendelkezésünkre álló anyag azonban korántsem dokumentálja az *-ym* allomorf általános meglétét. WICHMANN letkai szövegeiben¹⁷ nem leljük nyomát. FOKOS-FUCHS DÁVID bővebb letkai szöveg-anyagában¹⁸ $A(Px1) = -ym \sim -\tilde{o} \sim \emptyset$, az allomorfok tehát nem a komplementáris disztribúció viszonyában vannak, hanem fakultatív változatok, méghozzá erőteljesen az *-ym* rovására.

Kideríthetetlen, hogy a fennmaradt régi és a kialakult új allomorfok küzdelméről van-e szó, az *-ym* $A(Px1)$ ritka jelentkezése regresszióként értékelhető-e a Px rendszerben, vagy különmemű nyelvjárási alakok érvényesülnek-e egyugyanazon beszélő nyelvében. — VÁSZOLYI ERIK letkai följegyzéseiben¹⁹ az *-ym* allomorfnak ugyancsak nincs nyoma.

Az egyetlen nyelvjárásban is csak helyyel-közzel fellépő *-ym* $A(Px1)$ allomorf diakron értékelésével tehát ugyancsak csínján kell bánnunk.

II. A votják személyjelek morfológiai vizsgálata

11. Célunk változatlan: a Px1 (Sg és Pl) leírása a Px-ek rendszerén belül. Alapelveinknek és munkamódszerünknek megfelelően most is a teljes főnévi paradigma vizsgálatát kell elvégeznünk. Milyen oppozíciókat kell figyelembe vennünk a jelen esetben? Ha visszalapozunk és megtekintjük a 03. pont alatt felsorakoztatott votják példákat, a következő szembenállásokat látjuk:

- (1) A B&Cx és a Cx&Px paradigmák ellentéte.
- (2) Az első, második és harmadik személyű birtokos jelölőinek oppozíciója.
- (3) A Sg és Pl birtokos jelölésének szembenállása.
- (4) A Sg és Pl birtok jelölésének ellentéte.

12. Viszonyításunk alapja a Px nélküli főnévi paradigma lévén, legelőször ezt kell leírnunk.²⁰

	BSg&Cx			BPl&Cx	
1.Nom	<i>gurt</i>	falv		<i>gurtjos</i>	falvak
2.Adess	<i>gurtlen</i>	falué		<i>gurtjoslen</i>	falvaké

¹⁶ Lásd Iszt.-filSzb. III: 79–86.

¹⁷ WichmSVd. 287.

¹⁸ FokosVd. 12, 23, 26, 43, 45, 46, 48, 55, 63. Megjegyzendő, hogy a fenti fakultatív alternáció egyazon letkai falu nyelvjárásában, egyazon közlő beszédében jelentkezik. Egyébként az *-ym* $\sim \emptyset$ alternáció a $B(Px1)$ esetében is jelentkezik, vö. FokosVd. 20, 28, 57.

¹⁹ Lásd NyK. LXII, 341.

²⁰ Lásd: GrammUdm. 87–9; Russzko-UdmSzl. 1296–8.

3.Abl	<i>gurtles</i>	falutól	<i>gurtjosles</i>	falvaktól
4.Allat	<i>gurtly</i>	falunak	<i>gurtjosly</i>	falvaknak
5.Carit	<i>gurttek</i>	falú nélkül	<i>gurtjostek</i>	falvak nélkül
6.Adv	<i>gurtja</i>	falú szerint	<i>gurtjosja</i>	falvak szerint
7.Appr	<i>gurtlañ</i>	falú felé	<i>gurtjoslañ</i>	falvak felé
8.Egr	<i>gurtysen</i>	falú felől	<i>gurtjosysen</i>	falvak felől
9.Inst	<i>gurten</i>	falúval	<i>gurtjosyn</i>	falvakkal
10.Prol	<i>gurteti</i>	falun át	<i>gurtjosti</i>	falvakon át
11.Elat	<i>gurtys</i>	faluból	<i>gurtjosys</i>	falvakból
12.Term	<i>gurtosz</i>	falúig	<i>gurtjosoz</i>	falvakig
13.Iness	<i>gurtyn</i>	faluban	<i>gurtjosyn</i>	falvakban
14.Illat	<i>gurte</i>	faluba	<i>gurtjosy</i>	falvakba
15.Acc	<i>gurtez</i>	falut	<i>gurtjosyz</i>	
			vagy	falvakat
			<i>gurtjosty</i>	

12.1. A két paradigma összevetéséből a következőket állapíthatjuk meg.

(1) A votják főnévragozás két grammatikai számot különböztet meg. A Sg jelölője $\emptyset$ morféma, a Pl-é a *-jos* Plx (C-ra végződő tőrmorféma után; ha a tőrmorféma V-ra végződik, Plx = *-os*, például *korka* „ház”: *korkaos* „házak”).

(2) A morfémák disztribúciója Sg-ban B& $\emptyset$ &Cx, Pl-ban B&Plx&Cx.

(3) A tizenöt Cx közül tizenegy azonos alakban jelenik meg mind a Sg-ban, mind a Pl-ban. Négy Cx azonban két-két allomorffal képviselteti magát (az Acc pedig éppen hárommal), amelyek közül az egyik a BSg, a másik a BPl után fordul elő:

InstSg = <i>-en</i>	InstPl = <i>-yn</i>
ProlSg = <i>-eti</i>	ProlPl = <i>-ti</i>
IllatSg = <i>-e</i>	IllatPl = <i>-y</i>
AccSg = <i>-ez</i>	AccPl = <i>-yz ~ -ty</i>

A Pl paradigmákban az Inst és Iness Cx alakilag egybeesik.

13. Hozzáláthatunk a Cx&Px paradigmák leírásához.

13.1. Cx&Px1Sg (egy birtokos)

13.11. BSg (egy birtok)

13.12. BPl (több birtok)

1.Nom	<i>gurte</i>	falum	<i>gurtjosy</i>	falvaim
2.Adess	<i>gurtelen</i>		<i>gurtjosylen</i>	
3.Abl	<i>gurteles</i>		<i>gurtjosyle</i>	
4.Allat	<i>gurtely</i>		<i>gurtjosyly</i>	
5.Carit	<i>gurtetek</i>		<i>gurtjosytek</i>	
6.Adv	<i>gurteja</i>		<i>gurtjosyja</i>	
7.Appr	<i>gurtelañ</i>		<i>gurtjosylañ</i>	
8.Egr	<i>gurtysenym</i>		<i>gurtjosysenym</i>	
9.Inst	<i>gurtenym</i>		<i>gurtjosynym</i>	
10.Elat	<i>gurtystym</i>		<i>gurtjosystym</i>	
11.Term	<i>gurtoszam</i>		<i>gurtjosozam</i>	

12.Prol	<i>gurtetim</i>	<i>gurtjostim</i> ²¹
13.Iness	<i>gurtam</i>	<i>gurtjosam</i>
14.Illat	<i>gurtam</i>	<i>gurtjosam</i>
15.Acc	<i>gurtme</i>	<i>gurtjosme</i>

13.2. Végezzük el a toldalékszegmentumok taglalásának műveletét.

13.21. BSg&Cx&Px1Sg szegmentumok

1.1.Nom	-e-Ø
1.2.Adess	-e-len
1.3.Abl	-e-leš
1.4.Allat	-e-ly
1.5.Carit	-e-tek
1.6.Adv	-e-ja
1.7.Appr	-e-lań

A szegmentumok taglalása elvégezhető a BSg&Cx paradigmával szembeállítva: a Cx morféma azonosítható, Px = -e-. D: B&Px&Cx.

2.1.Egr	-yšen-ym
2.2.Inst	-en-ym

A BSg&Cx paradigmával szembeállítva a két szegmentumban a Cx azonosítható, Px = -ym. D: B&Cx&Px.

3.Prol	-eti-m
--------	--------

A szegmentumból leválasztható a Cx morféma. Fel kell tennünk, hogy az utána következő rész azonos a Sg1 személyjellel. Ez esetben Px = -m. D: B&Cx&Px.

4.Elat	-yštym
--------	--------

²¹ A GrammUdm. 88 szerint van *gurtjosytim* alak is. Ez a figyelemre méltó adat azonban ellentmondásban van az i. m. 87, 129, 164, 176, 178, 180, valamint a Russzko-UdmSzl. megfelelő adataival. E két jeles szakmunka ezt a morfológiai alternációt sajnálatos módon tisztázatlanul hagyja. Ennek következtében csupán gondoljuk, de nem biztonságosan tudjuk, hogy a ProlCx különféle nyelvjárási allomorfjaival állhatunk szemben, amelyeknek a fiatal és még mindig az alakulás, kikristályosodás stádiumában levő votják irodalmi nyelv egyenrangú változatokként biztosít polgárjogot a főnévragozásban. Hogy mindkét allomorf létezik (bár számunkra ez itt és most irreleváns), bizonyítják többek között Sz. P. Zsujkov nyelvtani adatai:

BSg&ProlCx:	<i>bakčajyti</i> ~ <i>bakčajiti</i> „kerten át”
	<i>karyti</i> „városon át”
	<i>zavodeti</i> „gyáron át”
	<i>korkati</i> „házon át”
BPl&ProlCx:	<i>bakčaošyti</i> ~ <i>bakčaošti</i> „kerteken át”
	<i>zavodjošeti</i> „gyárákon át”
	<i>busyosti</i> „mezőkön át”
	<i>kolxozjosti</i> „kolhozokon át”

A ProlCx tehát a Sg-ban éppúgy, mint a Pl-ban lehet CV vagy VCV szerkezetű morféma. Morfonológiai körülményeinek feltérképezése nem itt és most megoldandó feladat. (Lásd: С.П. Жуikov, Практический вотско-русский словарь, Ижевск, 1930. 82—3, 93. o.; Учебник удмуртского языка. Ижевск, 1933. 57—59. o.)

A szegmentum taglalása problematikus. Ha *-ys-* részét azonosítjuk az ElatCx morfémájával, a *-tym* részről föl kellene tennünk, hogy a Px1Sg allomorfja. Ha viszont az *-m* vagy *-ym* részt azonosítjuk a fentebb kapott *-m*, illetve *-ym* Px allomorfokkal, amelyeknek Px voltában kevés okunk van kételkedni, úgy a maradék *-yst-* vagy *-ysty-* szegmentumot nem tudjuk azonosítani az ElatCx *-ys* morfémájával, illetve legföljebb erről is föltehetnők, hogy az ElatCx allomorfja. Egyelőre egyik föltevés sem ítéltető megnyugtatónak: bármelyik szegmentumrészt is próbáljuk azonosítani, a maradék olyan problémákat vet föl, amelyek kétségesse teszik a föltevés valószínűségét. Inkább megoldatlanul hagyjuk e kérdést és később visszatérünk reá.

5.Term -o³am

A szegmentum *-o³-* részét azonosíthatnók a TermCx morfémájával. Ez esetben az *-am* részről föl kellene tennünk, hogy a Px1Sg allomorfja. Ha viszont az *-m* Px allomorfot azonosítjuk az utóbbival, úgy a Term *-o³* ragjáról kell feltennünk egy *-o³a-* allomorfot. Inkább várjunk a kérdés eldöntésével.

6.Iness -am Illat -am

A két szegmentum itt egybeesik, holott a BSg&Cx paradigmában nem. Az *-m* rész azonosítható volna, a megelőző *-a-* tag azonban nem, sem az *-e* IllatCx, sem az *-yn* InessCx morfémájával. A taglalást ezért függőben hagyjuk.

7.Acc -me

A szegmentumot nem tudjuk megnyugtatóan taglalni, sem az AccCx *-ez*, sem az eddig rögzített *-e-*, *-ym*, *-m* Px1Sg allomorfokkal szembeállítva.

13.22. BPl&Cx&Px1Sg szegmentumok

1.1.Nom -y-Ø 1.2.Adess -y-len 1.3.Abl -y-leš 1.4.Allat -y-ly 1.5.Carit -y-tek 1.6.Adv -y-ja 1.7.Appr -y-lañ

Az eddig leírt paradigmákkal szembeállítva e szegmentumokat Cx morfémájuk azonosítható, Px = *-y-*. D: B&Plx&Px&Cx.

2.1.Egr -ysen-ym 2.2.Inst -yn-ym

A BPl&Cx paradigmával szembeállítva a két szegmentum Cx morfémája azonosítható, akkor pedig Px = *-ym*. D: B&Plx&Cx&Px.

3.Prol -ti-m

A Cx a BPl&Cx paradigma alapján azonosítható. Px = *-m*. D: B&Plx&Cx&Px.

4.Elat -ystym

A szegmentálás problematikáját lásd a **13.21.4.** pont alatt.

5.Term -oşam

Problémánk ugyanaz, mint a **13.21.5.** szegmentum esetében.

6.Iness -am

Illat -am

Lásd fõntebb a **13.21.6.** pontot.

7.Acc -me

Lásd a **13.21.7.** pontot.

14. Az eddig leírt négy paradigma toldalékainak elemzése számos megoldatlan kérdést hagyott hátra. Következzék további összevetés céljából a Cx&Px2Sg paradigma leírása.

14.1. Cx&Px2Sg

14.11. BSg__

14.12. BPl__

1.Nom	<i>gurted</i>	<i>falud</i>	<i>gurtjosyd</i>	<i>falvaidd</i>
2.Adess	<i>gurtedlen</i>		<i>gurtjosyden</i>	
3.Abl	<i>gurtedles</i>		<i>gurtjosydes</i>	
4.Allat	<i>gurtedly</i>		<i>gurtjosydly</i>	
5.Carit	<i>gurtedtek</i>		<i>gurtjosydektek</i>	
6.Adv	<i>gurtedja</i>		<i>gurtjosydeja</i>	
7.Appr	<i>gurtedlan</i>		<i>gurtjosydelan</i>	
8.Egr	<i>gurtysenyd</i>		<i>gurtjosysenyd</i>	
9.Inst	<i>gurtenyd</i>		<i>gurtjosynyd</i>	
10.Prol	<i>gurtetid</i>		<i>gurtjostid</i> ²²	
11.Elat	<i>gurtystyd</i>		<i>gurtjosystyd</i>	
12.Term	<i>gurtozad</i>		<i>gurtjosozad</i>	
13.Iness	<i>gurtad</i>		<i>gurtjosad</i>	
14.Illat	<i>gurtad</i>		<i>gurtjosad</i>	
15.Acc	<i>gurtte</i>		<i>gurtjoste</i>	

14.2. A Cx és Px morféma azonosítása a toldalékszegmentumokban.

14.21. BSg&Cx&Px2Sg

1.1.Nom	-ed-Ø
1.2.Adess	-ed-len
1.3.Abl	-ed-leš
1.4.Allat	-ed-ly
1.5.Carit	-ed-tek
1.6.Adv	-ed-ja
1.7.Appr	-ed-lan

A Cx morféma azonosítható, Px = -ed-. D: B&Px&Cx.

²² A GrammUdm. 88 szerint van *gurtjosytid* alak is. Lásd a megelőző jegyzetet.

- 2.1.Egr -*yśen-yd*
 2.2.Inst -*en-yd*

A Cx morféma azonosítható, Px = -*yd*. D: B&Cx&Px.

- 3.Prol -*eti-d*

A Cx morféma azonosítható, Px = -*d*. D: B&Cx&Px.

- 4.Elat -*yśtyd*

Ugyanazok a problémák merülnek föl, mint a megelőző paradigmák ElatCx&Px szegmentumainak vizsgálatakor. A kérdés itt is nyitva marad.

- 5.Term -*ožad*

Lásd a 13.21.5. pontot.

- 6.Iness -*ad*
 Illat -*ad*

Lásd a 13.21.6. pontot:

- 7.Acc -*te*

Lásd a 13.21.7. pontot. E szegmentum esetében egy — a tőmorféma végén álló morfofonémától függő — alternáció jelentkezik. Vessük össze az alábbi példákat:

<i>gurt</i> „falu”:	AccCx&Px2Sg	<i>gurtte</i>
<i>ńules</i> „erdő”:	„	<i>ńuleste</i>
<i>pyd</i> „láb”:	„	<i>pydde</i>
<i>kyz</i> „fenyő”:	„	<i>kyzde</i>
<i>ki</i> „kéz”:	„	<i>kide</i>
<i>škola</i> „iskola”:	„	<i>školade</i>

Mint látjuk, a tőmorféma végén álló zöngétlen hang után az AccCx&Px2Sg szegmentuma -*te*, zöngés hang (akár C, akár V) után viszont -*de* alakban jelenik meg.

14.22. BPl&Cx&Px2Sg szegmentumok

- 1.1.Nom -*yd-Ø*
 1.2.Adess -*yd-len*
 1.3.Abl -*yd-leś*
 1.4.Allat -*yd-ly*
 1.5.Carit -*yd-tek*
 1.6.Adv -*yd-ja*
 1.7.Appr -*yd-lan*

A szegmentumok Cx része azonosítható, Px = -*yd*-. D: B&Plx&Px&Cx.

- 2.1.Egr -*yśen-yd*
 2.2.Inst -*yn-yd*

A Cx rész azonosítható, Px = -yd. D: B&Plx&Cx&Px.

3.Prol -ti-d

A Cx azonosítható, Px = -d. D: B&Plx&Cx&Px.

4.Elat -yštyd

Lásd a 13.21.4. pontot.

5.Term -ožad

Lásd a 13.21.5. pontot.

6.Iness -ad

Illat -ad

Lásd a 13.21.6. pontot.

7.Acc -te

Lásd a 13.21.7. pontot.

15. Következő műveletünk a Cx&Px3Sg paradigma leírása.

15.1. Cx&Px3Sg

15.11. BSg__

1.Nom	gurtez	faluja
2.Adess	gurtezlen	
3.Abl	gurtezleš	
4.Allat	gurtezly	
5.Carit	gurteztek	
6.Adv	gurtezja	
7.Appr	gurtezlaň	
8.Egr	gurtyšenyž	
9.Inst	gurtenyž	
10.Prol	gurtetiz	
11.Elat	gurtyštyž	
12.Term	gurtožad	
13.Iness	gurtaz	
14.Illat	gurtaz	
15.Acc	gurtse	

15.12. BPl__

gurtjosyž	falvai
gurtjosyžlen	
gurtjosyžleš	
gurtjosyžly	
gurtjosyžtek	
gurtjosyžja	
gurtjosyžlaň	
gurtjosyšenyž	
gurtjosynyž	
gurtjostiz ²³	
gurtjosyštyž	
gurtjosožad	
gurtjosaz	
gurtjosaz	
gurtjosse	

15.2. A Cx és Px morféma azonosítása a toldalékszegmentumokban.

15.21. BSg&Cx&Px3Sg szegmentumok

1.1.Nom	-ez-Ø
1.2.Adess	-ez-len
1.3.Abl	-ez-leš
1.4.Allat	-ez-ly
1.5.Carit	-ez-tek
1.6.Adv	-ez-ja
1.7.Appr	-ez-laň

²³ A GrammUdm. 88 szerint van *gurtjosytiz* alak is. Lásd a megelőző két jegyzetet.

A Cx morféma azonosítható, Px = -ez-. D: B&Px&Cx.

2.1.Egr -yšen-yz

2.2.Inst -en-yz

A Cx morféma azonosítható, Px = -yz. D: B&Cx&Px.

3.Prol -eti-z

A Cx morféma azonosítható, Px = -z. D: B&Cx&Px.

4.Elat -yštyz

Lásd a 13.21.4. pontot.

5.Term -ožaz

Lásd a 13.21.5. pontot.

6.Iness -az

Illat -az

Lásd a 13.21.6. pontot.

7.Acc -se

Lásd a 13.21.7. pontot. E szegmentum esetében is a tőmorféma utolsó morfonémájától függő alternáció jelentkezik.

<i>gurt</i> „falu”:	AccCx&Px3Sg	<i>gurtse</i>
<i>nules</i> „erdő”:	„	<i>nulesse</i>
<i>pyd</i> „láb”:	„	<i>pydze</i>
<i>kyz</i> „fenyő”:	„	<i>kyzze</i>
<i>ki</i> „kéz”:	„	<i>kize</i>
<i>škola</i> „iskola”:	„	<i>školaze</i>

Az AccCx&Px3Sg szegmentuma a tőmorféma végén álló zöngétlen hang után -se, zöngés hang (akár C, akár V) után viszont -ze alakban jelenik meg.

15.22. BPl&Cx&Px3Sg szegmentumok

1.1.Nom -yz-Ø

1.2.Adess -yz-len

1.3.Abl -yz-leš

1.4.Allat -yz-ly

1.5.Carit -yz-tek

1.6.Adv -yz-ja

1.7.Appr -yz-lań

A Cx morféma azonosítható, Px = -yz. D: B&Plx&Px&Cx.

2.1.Egr -yšen-yz

2.2.Inst -yn-yz

A Cx morféma azonosítható, Px = -yz. D: B&Plx&Cx&Px.

3.Prol -ti-z

A Cx morféma azonosítható, Px = -z. D: B&Plx&Cx&Px.

4.Elat -yštyz

Lásd a 13.21.4. pontot.

5.Term -oáz

Lásd a 13.21.5. pontot.

6.Iness -az
Illat -az

Lásd a 13.21.6. pontot.

7.Acc -se

Lásd a 13.21.7. pontot.

16. A PxSg paradigmák leírásáuk ezzel a végére értünk. Nem mulasztjuk el azonban, hogy számba vegyünk egy igen lényeges morfológiai alternációt.

A BSg után fellépő Px allomorf a Nom-ban és a vele azonos disztribúciójú esetekben a következő volt:

Px1Sg -e-
Px2Sg -ed-
Px3Sg -ez-

Számot kell azonban vetnünk a következő példával:

jyr „fej”: jry „fejem”
jryd „fejed”
jryz „feje”.

Ebben az esetben tehát a PxSg nem azonos a fentebbi típussal, hanem BSg után is -y-, -yd-, -yz- alakban jelenik meg, akárcsak a BPl után. Ez az allomorf csatlakozik többek között az alábbi tömorfémákhoz:

sulem „szív”	pyd „láb”	lul „lélek”
ym „száj”	kus(k-) „csípő”	vužer „árnyék”
nyr „orr”	urdes(k-) „oldal”	šom „héj, burok”
ymnyr „arc”	köt „has”	dyr „idő”
piñ „fog”	vir „vér”	nunəl „nap, Tag”
peł „fül”	mylkyd „kedv, hangulat”	vyn „öccs”
ki „kéz”	šam „jellem, szokás”	nyl „leány” stb., stb.

Van példa a két Px allomorf fakultatív váltakozására is:

sužer „nővér”: surzy ~ sužere „nővérem”
surzyd ~ sužered „nővéred”
suryz ~ sužerez „nővére”.

BSg után az adott disztribúció esetén tehát a PxSg

18. Lássunk hozzá következő feladatunk elvégzéséhez: állítsuk szembe az eddig leírt Sg paradigmákkal a Pl paradigmák rendszerét.

18.1. Cx&Px1Pl

18.11. BSg__

1.Nom	<i>gurtmy</i>	falvunk
2.Adess	<i>gurtmylen</i>	
3.Abl	<i>gurtmyleš</i>	
4.Allat	<i>gurtmyly</i>	
5.Carit	<i>gurtmytek</i>	
6.Adv	<i>gurtmyja</i>	
7.Appr	<i>gurtmylañ</i>	
8.Egr	<i>gurtysenymy</i>	
9.Inst	<i>gurtenymy</i>	
10.Prol	<i>gurtetimy</i>	
11.Elat	<i>gurtystymy</i>	
12.Term	<i>gurtozamy</i>	
13.Iness	<i>gurtamy</i>	
14.Illat	<i>gurtamy</i>	
15.Acc	<i>gurtmes</i>	

18.12. BPl__

<i>gurtjosmy</i>	falvaink
<i>gurtjosmylen</i>	
<i>gurtjosmyleš</i>	
<i>gurtjosmyly</i>	
<i>gurtjosmytek</i>	
<i>gurtjosmyja</i>	
<i>gurtjosmylañ</i>	
<i>gurtjosysenymy</i>	
<i>gurtjosynymy</i>	
<i>gurtjostimy</i>	
<i>gurtjosystymy</i>	
<i>gurtjosozamy</i>	
<i>gurtjosamy</i>	
<i>gurtjosamy</i>	
<i>gurtjosmes</i>	

18.2. Következő műveletünk jelen esetben is a toldalékmorfémák taglalása, a Cx és Px morfémák azonosítása lesz. Eljárásunkat azonban egyszerűsíthetjük. Ha összevetjük a fönti két függőleges hasábot, legott észrevesszük, hogy a birtok számának jelölése Sg-ban Ø morféma, Pl-ban a -jos Plx felhasználásával történik, akárcsak a Cx&PxSg paradigmákban, viszont az utóbbiaktól eltérően a Px jelen esetben mindig egyugyanazon alakban lép fel a BSg és BPl után. A szegmentálás elvégzésekor tehát a fönti két paradigma toldalékait egybevonjuk.

1.1.Nom	-my-Ø
1.2.Adess	-my-len
1.3.Abl	-my-leš
1.4.Allat	-my-ly
1.5.Carit	-my-tek
1.6.Adv	-my-ja
1.7.Appr	-my-lañ

A szegmentumokban a Cx morféma azonosítható; Px = -my-. D: B&Px&Cx.

2.1.Egr	-ysenymy
2.2.Inst	-enymy (BSg__)
	-ynymy (BPl__)

A Cx jelen esetben is azonosítható a három szegmentumban. A maradék részt szembeállíthatjuk a -my- Px1Pl morfémával, de nem azonosíthatjuk vele. Egyetlen lehetőségünk marad egyelőre az a föltevés, hogy egy Px két allomorfjával állunk szemben. Feltételesen tehát Px = -ymy. D: B&Cx&Px.

3.Prol   *-eti-my* (BSg__)
                               -ti-my (BPl__)

Mindkét szegmentumrész azonosítható. Px = *-my*. D: B&Px&Cx.

4.Elat   *-yštymy*

E szegmentum taglalásának megkísérlésekor változatlanul szembekerülünk ugyanazokkal a problémákkal, amelyekkel a megelőző paradigmák ElatCx&Px szegmentumai esetében találkoztunk, anélkül, hogy megoldásuk sikerült volna. A kérdés tisztázását most is csak a későbbiektől várhatjuk.

5.Term   *-ožamy*

Akár a TermCx *-ož*, akár a Px1Pl eddig megismert *-my* vagy *-ymy* exponensével állítjuk szembe a fenti szegmentumot, taglalása problematikus. Elemzését későbbre kell halasztanunk.

6.Iness   *-amy*
     Illat   *-amy*

Px része azonosítható volna, ám az *-a-* szegmentum mibenlétét az eddigiekben nem tisztáztuk. Később visszatérünk e kérdésre.

7.Acc   *-mes*

Ez a szegmentum az eddigi AccCx&Px-ekhez képest is újabb problémát vet föl, holott az előzőket sem tudtuk megoldani. Továbbra is várunk kell az elemzéssel.

19. Folytatjuk a paradigmák szembeállításának műveletét.

19.1. Cx&Px2Pl

19.11. BSg__

19.12. BPl__

1.Nom	<i>gurtty</i>	falutok	<i>gurtjosty</i>	falvaitok
2.Adess	<i>gurttylen</i>		<i>gurtjostylen</i>	
3.Abl	<i>gurttyleš</i>		<i>gurtjostyleš</i>	
4.Allat	<i>gurttyly</i>		<i>gurtjostyly</i>	
5.Carit	<i>gurttytek</i>		<i>gurtjostytek</i>	
6.Adv	<i>gurttyja</i>		<i>gurtjostyja</i>	
7.Appr	<i>gurttylañ</i>		<i>gurtjostylañ</i>	
8.Egr	<i>gurtysenydy</i>		<i>gurtjosysenydy</i>	
9.Inst	<i>gurtenydy</i>		<i>gurtjosynydy</i>	
10.Prol	<i>gurtetidy</i>		<i>gurtjostidy</i>	
11.Elat	<i>gurtystydy</i>		<i>gurtjosystydy</i>	
12.Term	<i>gurtožady</i>		<i>gurtjosožady</i>	
13.Iness	<i>gurtady</i>		<i>gurtjosady</i>	
14.Illat	<i>gurtady</i>		<i>gurtjosady</i>	
15.Acc	<i>gurttes</i>		<i>gurtjostes</i>	

19.2. A toldalékszegmentumok elemzése során most is együtt tárgyaljuk a BSg és BPl után megjelenő szegmentumokat.

1.1.Nom	-ty-Ø
1.2.Adess	-ty-len
1.3.Abl	-ty-leš
1.4.Allat	-ty-ly
1.5.Carit	-ty-tek
1.6.Adv	-ty-ja
1.7.Appr	-ty-lań

A Cx morféma azonosítható; Px = -ty-. D: B&Px&Cx.

Itt kell felhívunk a figyelmet egy lényeges morfológiai alternációra. Nézzük a következő példákat.

<i>kalyk</i> „nép”:	Nom&Px2Pl	<i>kalykty</i> <i>kalykjosty</i>
	Adess&Px2Pl	<i>kalyktylen</i> <i>kalykjostylen</i>
	Acc&Px2Pl	<i>kalyktes</i> <i>kalykjostes</i>
<i>kysz</i> „fenyő”:	Nom&Px2Pl	<i>kyszdy</i> <i>kyszjosty</i>
	Adess&Px2Pl	<i>kyszdylen</i> <i>kyszjostylen</i>
	Acc&Px2Pl	<i>kyszdes</i> <i>kyszjostes</i>
<i>ćiny</i> „ujj”:	Nom&Px2Pl	<i>ćinydy</i> <i>ćinyosty</i>
	Adess&Px2Pl	<i>ćinydylen</i> <i>ćinyostylen</i>
	Acc&Px2Pl	<i>ćinydes</i> <i>ćinyostes</i>

Példáinkból kitűnik, hogy egyrészt a -ty- és -dy-, másrészt a -tes és -des toldalékok között alternatív viszony áll fent, közelebbről fonetikai viszonyoktól függő alternáció: zöngétlen hang után a -ty-, illetve -tes, zöngés hang után pedig (akár C, akár V legyen az) a -dy-, illetve -des allomorf jelenik meg.

2.1.Egr	-yšenydy
2.2.Inst	-enydy (BSg__)
	-ynydy (BPl__)

E szegmentumok esetében ugyanazok a problémák merülnek fel, mint fentebb a 13.2.2. pontban. A Cx azonosítható, és feltételesen Px = -ydy. D: B&Cx&Px.

3.Prol	-eti-dy (BSg__)
	-ti-dy (BPl__)

Mindkét szegmentumrész azonosítható. Px = -dy. D: B&Cx&Px.

4.Elat	-yštydy
--------	---------

Lásd a 13.21.4. pontot.

5.Term -*ozady*

Lásd a 13.21.5. pontot.

6.Iness -*ady*
Illat -*ady*

Lásd a 13.21.6. pontot.

7.Acc -*tes (-des)*

Lásd a 13.21.7. pontot.

20. Végezetül vessük egybe az eddigiekkel az utolsó hátramaradt paradigmát.

20.1. Cx&Px3Pl

20.11. BSg__

1.Nom	<i>gurtsy</i>	falujuk
2.Adess	<i>gurtsylen</i>	
3.Abl	<i>gurtsyleş</i>	
4.Allat	<i>gurtsyly</i>	
5.Carit	<i>gurtsytek</i>	
6.Adv	<i>gurtsyja</i>	
7.Appr	<i>gurtsyłań</i>	
8.Egr	<i>gurtyşenyzy</i>	
9.Inst	<i>gurtenyzy</i>	
10.Prol	<i>gurtetizy</i>	
11.Elat	<i>gurtyştizy</i>	
12.Term	<i>gurtožazy</i>	
13.Iness	<i>gurtazy</i>	
14.Illat	<i>gurtazy</i>	
15.Acc	<i>gurtses</i>	

20.12. BPl__

<i>gurtjossy</i>	falvaik
<i>gurtjossylen</i>	
<i>gurtjossyleş</i>	
<i>gurtjossyly</i>	
<i>gurtjossytek</i>	
<i>gurtjossyja</i>	
<i>gurtjossyłań</i>	
<i>gurtjosyşenyzy</i>	
<i>gurtjosynyzy</i>	
<i>gurtjostizy</i>	
<i>gurtjosyştizy</i>	
<i>gurtjosozazy</i>	
<i>gurtjosazy</i>	
<i>gurtjosazy</i>	
<i>gurtjosses</i>	

20.2. A BSg és BPl után megjelenő toldalékszegmentumok elemzése változatlanul összevonva történik.

1.1.Nom	- <i>sy-Ø</i>
1.2.Adess	- <i>sy-len</i>
1.3.Abl	- <i>sy-leş</i>
1.4.Allat	- <i>sy-ly</i>
1.5.Carit	- <i>sy-tek</i>
1.6.Adv	- <i>sy-ja</i>
1.7.Appr	- <i>sy-łań</i>

A Cx morféma azonosítható; Px = -*sy-*. D: B&Px&Cx.

A következő példák azonban egy jelen esetben is fellépő morfonológiai alternációt bizonyítanak.

kalyk „nép”: Nom&Px3Pl *kalyksy*
kalykjossy

	Adess&Px3Pl	<i>kalyksylen</i> <i>kalykjossylen</i>
	Acc&Px3Pl	<i>kalykses</i> <i>kalykjosses</i>
<i>kyz</i> „fenyő”:	Nom&Px3Pl	<i>kyzzy</i> <i>kyzjossy</i>
	Adess&Px3Pl	<i>kyzzylen</i> <i>kyzjossylen</i>
	Acc&Px3Pl	<i>kyzzes</i> <i>kyzjosses</i>
<i>ciány</i> „ujj”:	Nom&Px3Pl	<i>ciányzy</i> <i>ciányossy</i>
	Adess&Px3Pl	<i>ciányzylen</i> <i>ciányossylen</i>
	Acc&Px3Pl	<i>ciányzes</i> <i>ciányosses</i>

A *-sy-* és *-zy-*, illetve a *-ses* és *-zes* toldalékok közül tehát a *-sy-* és *-ses* előttük álló-zöngétlen hang után jelennek meg, a *-zy-* és *-zes* pedig zöngés hangot követően.

2.1.Egr	<i>-ysenyzy</i>
2.2.Inst	<i>-enyzy</i> (BSg__)
	<i>-ynyzy</i> (BPl__)

Korábbi problémáink (lásd a 18.2.2. és 19.2.2. pontot) változatlanul fölmerülnek. Ha a Cx részt azonosítjuk, Px = *-zy*. D: B&Cx&Px.

3.Prol	<i>-eti-zy</i> (BSg__)
	<i>-ti-zy</i> (BPl__)

Mindkét szegmentumrész azonosítható. Px = *-zy*. D: B&Cx&Px.

4.Elat	<i>-ystyzy</i>
--------	----------------

Lásd a 13.21.4. pontot.

5.Term	<i>-ózázy</i>
--------	---------------

Lásd a 13.21.5. pontot.

6.Iness	<i>-azy</i>
Illat	<i>-azy</i>

Lásd a 13.21.6. pontot.

7.Acc	<i>-ses</i> (<i>-zes</i>)
-------	-----------------------------

Lásd a 13.21.7. pontot.

21. Elvégeztük hát a PxPl paradigmák leírásának és toldalékszegmentumaik leválasztásának műveletét. Eredményeinket és sikertelenségeinket a következőképpen összegezhethetjük.

(1) A PxPl-ek alaki viselkedése független attól, hogy BSG vagy BPl után következnek-e.

- (2) Px1Pl = *-my* (Nom és hat azonos disztribúciójú eset)
               -ymy (Egr, Inst)
               -my (Prol)

Problematicus: Elat, Term, Iness, Illat, Acc Cx&Px1Pl.

- (3) Px2Pl = *-ty*-, *-dy*- (Nom és hat azonos disztribúciójú eset)
               -ydy (Egr, Inst)
               -dy (Prol)

Problematicus: Elat, Term, Iness, Illat, Acc Cx&Px2Pl.

- (4) Px3Pl = *-sy*-, *-zy*- (Nom és hat azonos disztribúciójú eset)
               -yzy (Egr, Inst)
               -zy (Prol)

Problematicus: Elat, Term, Iness, Illat, Acc Cx&Px3Pl.

22. Egyazon szegmentumok okoztak tehát gondot a Sg és Pl paradigmákban. Térjünk vissza ezekre az esetekre.

22.1. ElatCx&Px szegmentumok:

<i>-yštym</i>	<i>-yštymy</i>
<i>-yštyd</i>	<i>-yštydy</i>
<i>-yštyz</i>	<i>-yštyzy</i>

22.11. Szembeállításuk az Elat ragjával, illetve a megfelelő Px allomorfokkal eredménytelen volt. Ha egymással vetjük össze a hat szegmentumot, azt látjuk, hogy a *-t*- rész mindegyikben előfordul. Arra a következtetésre kell tehát jutnunk, hogy ez az elem nem a birtokos személyének jelölésére szolgál; annyival kevésbé, mert az Elat-on kívül a többi tizennégy esethez járuló Px allomorfokban nyoma sincs. Nem tudunk más magyarázatot adni, mint hogy az Elat *-ys* ragjának a Px-ek előtt megjelenő allomorfja *-yšt*-.

De vajon az-e? Ha igen, akkor az utána következő részt Px allomorfoknak kell minősítenünk. Hogy pedig ezt teljes meggyőződéssel megtegyük, annak ellene szól egy — tulajdon okfejtésünkből következő — megfontolás: ahogy a *-t*- elem állandó tényezője a fenti szegmentumoknak (és ennek alapján Cx, nem pedig Px járuléknak tekintettük), ugyanúgy az utána következő *-y*- elem is konstans — következésképpen azt is a Cx allomorf részének tekinthetjük, sőt kellene tekintenünk. Ha így járunk el, az *-yšty*- szegmentum után következő részeket immár vitathatatlanul a megfelelő számú és személyű Px exponensének nyilváníthatjuk:

$$\text{PxSg} = \& \begin{bmatrix} m \\ d \\ s \end{bmatrix} \quad \text{PxPl} = \& \begin{bmatrix} my \\ dy \\ zy \end{bmatrix}$$

Eljárásunkat két érveléssel is támogathatjuk. Először: a nyert Px allomorfokat azonosítani tudjuk, hiszen ugyanilyeneket láttunk a ProlCx-okat követően. Másodszor: az *-yšty*- szegmentum ugyanúgy lehet az *-ys* ElatCx allomorfja adott környezetben, mint az *-yšt*-.

22.12. Vagy itt tévedtünk azonban, vagy másutt, nevezetesen az Egr és Inst Cx&Px szegmentumok taglalásakor. Idézzük meg ezeket is a perre!

EgrCx&Px = -y ^s enym	InstCx&Px = (BSg__)-enym	(BPl__)-ynym
-y ^s enyd	-enyd	-yny ^d
-y ^s enyz	-enyz	-yny ^z
-y ^s enymy	-enymy	-ynymy
-y ^s enydy	-enydy	-ynydy
-y ^s enyzy	-enyzy	-ynyzy

Az első három vízszintes sor szegmentumait az Egr -y^sen, illetve az Inst -en/-yn ragjával szembeállítva a Cx morfémat azonosítani tudtuk, a PxSg exponenseként pedig az -ym, -yd, -yz részt választottuk le. A második három vízszintes sor szegmentumainak elemzésekor ugyanígy jártunk el: a Cx morféáját ott is azonosíthatónak nyilvánítottuk; ahhoz viszonyítva az utánuk következő szegmentumban a Px-ek allomorfiáit kellett keresnünk. Eljárásunk önmagában logikusnak és kielégítőnek tűnhetne. Mégsem az — és ez okozta azt a bizonytalanságot és megtorpanást, amelyet a maga helyén jeleztünk is (lásd a 18.2.2. pontot).

22.13. Hol a hiba? Ott, hogy önmagában logikusnak látszó eljárásunknak ellene mondanak a rendszerszerűség nyilvánvaló tényei. Egy módszertani ballépés veszélye fenyeget tehát: nem szabad egy vagy két morfémakapcsolatot, kapcsolódási típust önmagában vizsgálni, hanem csupán a rendszer, a paradigma, a többi morfémakapcsolat összefüggéseiben. Nincs szó arról, hogy a főnévi paradigma mind a tizenöt tagja egyöntetűen viselkedne, azonos törvényszerűségeket mutatna föl. Ám tény az is, hogy viszont a paradigmán belül a toldalékok egy-egy csoportja azonos szabályszerűségek érvényesülését tanúsítja. Egyformán viselkednek a Nom és hat másik eset Cx&Px szegmentumai. Ugyanígy egyazon szegmentumtípust képviselnek a paradigma rendszerének egészén belül az Elat, Egr és Inst Cx&Px toldalékai is.

22.14. Miért nem ezzel kezdtük hát? Miért csak most szögeztük le ezt a tény? Szükségünk volt-e ilyen hosszadalmas és aprólékos eljárásra?

Véleményünk szerint természetesen szükségünk volt rá. Nevezetesen azért, mert a három vitatott szegmentumtípus nem csupán azonos törvényszerűségeket mutat fel, hanem eltéréket is. Az Egr és Inst ragja egyazon formában jelenik meg mind a B&Cx, mind a Cx&Px paradigmában. Cx morféáját azonosítani tudtuk, s a problémákat az utánuk következő részek okozták. Az Elat viszont más allomorffal képviselteti magát a B&Cx paradigmában, ismét mással a Cx&Px sorozatokban. Először tisztáznunk kellett az -y^s és -y^st- szegmentumok közötti viszonyt, és csak ennek megtörténte után vehettük észre, hogy az utóbbit követő szegmentumok ugyanazokat a kérdéseket vetik föl, mint az Egr és Inst megfelelő toldalékai. Miért?

Az ElatCx&Px -y^stym stb. szegmentumából a -t- részt kétségtelenül a Cx tartozékának kell minősítenünk — sehol, semmiféle környezetben másutt elő nem fordul a főnévi paradigmában. Az utána következő -y- rész viszont ugyancsak konstans, ezért inkább a Cx tartozékának tűnik, s aligha szolgál a birtokos személyének jelölésére. Ha már most szemügyre vesszük az Egr és Inst Cx&Px összesen tizennyolc szegmentumát, azt látjuk, hogy a Cx után ugyancsak megjelenik egy konstans -y- elem, amelyről aligha lehet más véleményünk, mint az ElatCx&Px szegmentumok ugyanezen összetevőjéről. Ebből következik, hogy az Egr és Inst ragjának is két allomorfja lenne:

B&__Ø helyzetben	Egr = -y ^{sen}
	Inst = -en/-yn
B&__&Px helyzetben	Egr = -y ^{seny}
	Inst = -eny/-yny-

Nem követnénk el hibát, ha az utóbbi három alakot egyszerűen az előbbi három allomorfjának minősítenők, de nem járnánk ekképpen a dolgok végére. Az analízis lehetséges teljessége kedvéért további lépéseket kell tennünk. Feltűnő, hogy a főnévi paradigma összes többi Cx&Px szegmentuma közül éppen és kizárólag három esetben (Elat; Egr, Inst) lép fel B&__&Px környezetben olyan Cx allomorf, amely __Px helyzetben egy -y- elemet is tartalmaz, holott Px nélkül ez a komponens nem jelenik meg a Cx végén — következésképpen a Cx morfémájának sem szerves része, hanem csak járulékos tartozéka, amely kizárólag ebben az adott környezetben jelenik meg, nevezetesen:

$$B\& \begin{bmatrix} yst \\ ysen \\ en \\ yn \end{bmatrix} -y- \begin{bmatrix} m \\ d \\ z \\ my \\ dy \\ zy \end{bmatrix}$$

Az -y- megjelenésének feltételei tehát a következők:

- (1) a (különféle szerkezetű) Cx morféma minden esetben C végződésű;
- (2) a PxSg egy C szerkezetű aszillabikus, a PxPl pedig egy CV szerkezetű monoszillabikus morféma.

22.15. Tartoznak-e a feltételek közé proszódiai tényezők? Vizsgáljuk meg ennek eldöntése érdekében három különféle szerkezetű tőmorféma proszódiai kombinációit a három — ugyancsak különféle szerkezetű típust képviselő — Cx és egy-egy C, illetve CV szerkezetű Px morfémával.

(gurt „falu”):

Elat	<i>gurtyštym</i>	(szótageloszlás:	<i>gur-tyš-tym</i>)
	<i>gurtyštymy</i>	(„	<i>gur-tyš-ty-my</i>)
Egr	<i>gurtyšeny</i>	(„	<i>gur-ty-še-nym</i>)
	<i>gurtyšenymy</i>	(„	<i>gur-ty-še-ny-my</i>)
Inst	<i>gurtenym</i>	(„	<i>gur-te-nym</i>)
	<i>gurtenymy</i>	(„	<i>gur-te-ny-my</i>)

(nyr „orr”):

Elat	<i>nyryštym</i>	(„	<i>ny-ryš-tym</i>)
	<i>nyryštymy</i>	(„	<i>ny-ryš-ty-my</i>)
Egr	<i>nyryšeny</i>	(„	<i>ny-ry-še-nym</i>)
	<i>nyryšenymy</i>	(„	<i>ny-ry-še-ny-my</i>)
Inst	<i>nyrenym</i>	(„	<i>ny-re-nym</i>)
	<i>nyrenymy</i>	(„	<i>ny-re-ny-my</i>)

(ki „kéz”):

Elat	<i>kiyštym</i>	(„	<i>ki-yš-tym</i>)
------	----------------	-----	--------------------

	<i>kiyštymy</i>	(	„	<i>ki-yš-ty-my</i>)
Egr	<i>kiyšénym</i>	(	„	<i>ki-y-še-nym</i>)
	<i>kiyšénymy</i>	(	„	<i>ki-y-še-ny-my</i>)
Inst	<i>kienym</i>	(	„	<i>ki-e-nym</i>)
	<i>kienymy</i>	(	„	<i>ki-e-ny-my</i>)

22.16. Mint látjuk, a vizsgált *-y-* szegmentum mindig C C helyzetben jelenik meg és van proszódiai szerepe is. Ha C szerkezetű, aszillabikus PxSg morféma jelenik meg utána, a megelőző ragmorféma utolsó mássalhangzója az *-y-* révén kapcsolódik hozzá és alkot vele monoszillabikus egységet. CV szerkezetű monoszillabikus PxPl morféma előtt viszont az *-y-* szillabikusan nem a Px-hez, hanem a Cx-hez csatlakozik s annak szótagszámát növeli meg eggyel. Ám éppen az utóbbi tényből következik a felismerés, hogy a dolog lényege mégsem ez (a CV szerkezetű PxPl morféma ti. akkor is megőrizhetné morfonológiai képét, hangtestét, ha nem lépne föl előtte az *-y-* elem). Meg kell állapítanunk, hogy e disztribúció esetén a Px morféma — akár C, akár CV szerkezetű, akár aszillabikus, akár monoszillabikus — kizárólag magánhangzós tőhöz járul (amely ez esetben nem azonos a lexikális tőmorfémával, hanem B&Cx&, tehát a Px-hez viszonyított, az előtt megjelenő grammatikai tőmorféma). Mivel pedig a B&Cx morfémák összegéből összetevődő tő e három esetben mássalhangzóra végződne, fellép az *-y-* elem, amelyet ezek szerint grammatikai tőképző morfémának minősíthetünk.

A hosszas, de szükséges és — véljük — nem haszontalan kitérő után kanyarodjunk vissza eredeti feladatunkhoz, a Px-ek elemzéséhez. Quod erat demonstrandum: az Elat, Egr és Inst esetében tisztáztuk a Cx és Px megjelenési formáit és feltételeit. Még mindig van azonban olyan toldalék-szegmentumunk, amelynek analiziséről korábban le kellett mondanunk.

22.2. TermCx&Px szegmentumok:

<i>-ožam</i>	<i>-ožamy</i>
<i>-ožad</i>	<i>-ožady</i>
<i>-ožaz</i>	<i>-ožazy</i>

Gondot az *-a-* szegmentumrész megjelenése okoz. Két szempont szól az ellen, hogy a Px morféma tartozékának tekintsük: egyrészt sehol másutt a paradigmában nem jelenik meg Cx Px helyzetben, másrészt konstans elem, szemben a Px változó exponensével. Az utóbbi megfontolás arra késztet, hogy az *-oža-* szegmentumot a TermCx (Px helyzetben megjelenő) allo-morfjának minősítsük. További lépéseket az *-a-* rész felderítése érdekében morfonológiai szinten sem tehetünk, mert — ellentétben a fentebb tárgyalt *-y-* elemmel, amely három Cx&Px toldalékkapcsolataiban lépett föl, és ezért tudtuk viszonyítani — paradigmatikusan elszigetelt, egyetlen Cx&Px típusra korlátozódó jelenség.

22.3. Az Iness és Illat Cx&Px szegmentumai azonos módon viselkednek, ez okból együttesen tárgyaljuk őket:

<i>-am</i>	<i>-amy</i>
<i>-ad</i>	<i>-ady</i>
<i>-az</i>	<i>-azy</i>

E szegmentumokban konstans az *-a-* és változó az utána következő rész. Az utóbbiakat gond nélkül tudjuk azonosítani a Px-ek eddig felderített megfelelő allomorfiáival. Az előbbiekről nem tudunk mást vélni, mint hogy az Iness, illetve az Illat Cx exponensei az adott környezetben. E két Cx allomorf tehát (Px helyzetben) egyrészt egybeesik, másrészt lényegesen különbözik a B&Cx paradigma Iness (*-yn*) és Illat (*-e/-y*) ragjától.

Megjegyzendő, hogy a Term, Iness és Illat esetében a Px (akár C, akár CV szerkezetű) ugyancsak magánhangzós grammatikai tőhöz járul, csakúgy, mint az Elat, Egr és Inst esetében.

22.4. Ugyancsak tarka képet mutat, minden más Cx&Px szegmentumtól eltérő, külön módon viselkedik az AccCx&Px-ek sorozata:

AccCx = (BSg <u> </u>) -ez	AccCx&Px = -me	-mes
(BPl <u> </u>) -yz ~ -ty	-te/-de	-tes/-des
	-se/-ze	-ses/-zes

22.41. Itt sem marad más választásunk, mint a hat Cx&Px szegmentum immanens összevetése. Hajtsunk végre egy lehetséges egyszerűsítést: a két Px2 és Px3 páros alternánsait vonjuk össze egy-egy morfémába, hogy kevesebb alakkal kelljen számolnunk. Tehát:

-me	-mes
-TE	-TES
-SE	-SES

22.42. A három Sg szegmentum szerkezete CV, a három Pl-é pedig CVC. Változó bennük a -C- komponens, amely viszont a Sg és Pl alakokban megegyezik. Ezt kell a Px exponensének tartanunk, s valóban, tudjuk is azonosítani: ilyen Px allomorffal már találkoztunk (jóllehet más disztribúció esetén). A konstans elem (Sg) *-e* és (Pl) *-es*, amelyeket az Acc exponenseinek kell minősítenünk. Feltűnő azonban, hogy ezeket képtelenség az AccCx allomorfiáival azonosítani, pedig az utóbbiakból három is van. Létezik-e egyáltalán hasonló Acc exponens a névszói morfémák tartományában? A főnévi morfémaosztályban — a rendelkezésünkre álló, nem éppen bőséges votják nyelvi anyag alapján — nincs tudomásunk ilyesmiről. A névmások körében azonban van:²⁴

(Nom) <i>mon</i> „én”	(Acc) <i>mone</i> „engem”
<i>ton</i> „te”	<i>tone</i> „téged”
<i>so</i> „ő”	<i>soje</i> „őt”
<i>ta</i> „ez”	<i>taje</i> „ezt”
<i>so</i> „az”	<i>soje</i> „azt”
<i>kin</i> „ki”	<i>kine</i> „kit”
<i>mar</i> „mi”	<i>mare</i> „mit”
<i>ma</i> „mi”	<i>maje</i> „mit”

A névmások morfémaosztálya tehát ugyancsak ismer *-e* AccCx-ot. Hogy azonban *-es* allomorf is előfordulna, arról forrásaim hallgatnak. Az utób-

²⁴ Lásd: GrammUdm. 168, 176, 179. A *soje*, *taje*, *maje* alakokban fellépő *-j-*, mint látjuk, csak intervokalikus helyzetben fordul elő, és nem az AccCx tartozéka.

bit tehát morfológiai unicumnak kell elkönyvelnünk. Felmerül az ötlet, hogy vajon nem azonosíthatnók-e az AccSg -ez ragjával — hiszen az *s* és *z* nem egy morféma esetében allofonok. Igen ám, de először is nem Cx, hanem Px morfémákban, másodsor pedig szótagkezdő és nem szótagzáró pozícióban, tehát mind morfémacsoportjuk, mind morfonológiai helyzetük más. Az iménti ötletet tehát elvetjük. A kérdés felderítése tüzetesebb és más irányú vizsgálatokat igényel; itt és most azonban nem az esetragók elemzését tűztük ki célunkul.

23. Leíró munkánknak végére értünk. Mielőtt összegezzük és értékeljük tanulságait, tegyünk még egy fontos kitekintést, átlépve a főnévi morfémaosztály határait: vizsgáljuk meg, hogy előfordul-e Px a névszói tartomány egyéb morfémaosztályaiban is. A votják grammatikát áttekintve a kérdésre igenlő választ kapunk.

23.1. Px-ek megjelenhetnek a melléknévi, számnévi és mutatónévmási morfémaosztályban. Szintaktikai rendeltetésük tárgyalása nem tartozik vállalt feladataink közé. Morfológiai szinten vizsgálva viszont ezek a Px-ek pontosan ugyanúgy viselkednek, ugyanolyan környezetekben jelennek meg, mint a főnévi paradigmában. Bemutatásuk ezért mellőzhető.²⁵

23.2. Néhány más névmási alosztályban ugyancsak paradigmatikusan fellépnek Px-ek. Mivel morfológiai viselkedésük csak részben azonos azzal, amelyet a főnévi paradigma Px-ei esetében tapasztaltunk, ezeket tanulmányoznunk kell.²⁶

23.21. Személynévmások

	Sg1		Sg2		Sg3
Nom	<i>mon</i> „én”		<i>ton</i> „te”		<i>so</i> „ő”
Adess	<i>mynam</i>		<i>tynad</i>		<i>solen</i>
Abl	<i>myneštym</i>		<i>tyneštyd</i>		<i>soleš</i>
Allat	<i>mynym</i>		<i>tynyd</i>		<i>soly</i>

A Sg3 névmással nincs mit foglalkoznunk: ragozásában egészen más. fajta szabályszerűségek érvényesülnek, mint az előző kettőében. Emezekel szembeállítva viszont feltűnik a Px1Sg -*m*, illetve a Px2Sg -*d* exponense. Jelentésük annyiban különbözik a főnévi paradigmában megjelenő Px-ekétől, hogy nem a *birtokos* személyét jelölik meg.

23.22. ViSSzaható névmás

	Sg1		Sg2		Sg3
Nom	<i>ačim</i>		<i>ačid</i>		<i>ačiz</i>
Adess	<i>aslam</i>		<i>aslad</i>		<i>aslaz</i>
Abl	<i>asleštym</i>		<i>asleštyd</i>		<i>asleštyz</i>
Allat	<i>aslym</i>		<i>aslyd</i>		<i>aslyz</i>

A Px-ek itt is -*m*, -*d* és -*z* alakban jelennek meg; szemantikai rendeltetésük ugyancsak a személy megjelölése.

²⁵ Lásd: GrammUdm. 129, 154—5, 164.

²⁶ Lásd: GrammUdm. 161, 168, 176, 183.

23.23. Számnévi névmás

NomSg1	<i>ognam</i>	„én egyedül, egymagam”
Sg2	<i>ognad</i>	„te egyedül, egymagad”
Sg3	<i>ognaz</i>	„ő egyedül, egymaga”
NomPl1	<i>ognamy</i>	„mi egyedül, egymagunk”
Pl2	<i>ognady</i>	„ti egyedül, egymagatok”
Pl3	<i>ognazy</i>	„ők egyedül, egymaguk”

E paradigmában is világos mind a Px-ek morfológiai megjelenése, mind pedig jelentésük.

24. Ennyivel bővítve ismereteink körét, térjünk vissza a főnévi paradigma Px-eihez. Foglaljuk össze adatainkat. Környezetüktől függően a következő Px allomorfokat kaptuk:

Px1Sg =

1. (BSg__)	<i>-e, -y</i>	(BPl__)	<i>-y</i>	(Nom)
2.	<i>-e-, -y-</i>		<i>-y-</i>	(Adess, Abl, Allat, Carit, Adv, Appr)
3.	<i>-m</i>		<i>-m</i>	(Egr, Inst, Elat, Prol, Term, Iness, Illat)
4.	<i>-m-</i>		<i>-m-</i>	(Acc)

Px2Sg =

1. (BSg__)	<i>-ed, -yd</i>	(BPl__)	<i>-yd</i>	(Nom)
2.	<i>-ed-, -yd-</i>		<i>-yd-</i>	(Adess, Abl, Allat, Carit, Adv, Appr)
3.	<i>-d</i>		<i>-d</i>	(Egr, Inst, Elat, Prol, Term, Iness, Illat)
4.	<i>-d-, -t-</i>		<i>-d-, -t-</i>	(Acc)

Px3Sg =

1. (BSg__)	<i>-ez, -yz</i>	(BPl__)	<i>-yz</i>	(Nom)
2.	<i>-ez-, -yz-</i>		<i>-yz-</i>	(Adess, Abl, Allat, Carit, Adv, Appr)
3.	<i>-z</i>		<i>-z</i>	(Egr, Inst, Elat, Prol, Term, Iness, Illat)
4.	<i>-z-, -s-</i>		<i>-z-, -s-</i>	(Acc)

Px1Pl

Px2Pl

Px3Pl

t.	<i>-my</i>	<i>-ty, -dy</i>	<i>-sy, -zy</i>	(Nom; Egr, Inst, Elat, Prol, Term, Iness, Illat)
2.	<i>-my-</i>	<i>-ty-, -dy-</i>	<i>-sy-, -zy-</i>	(Adess, Abl, Allat, Carit, Adv, Appr)
3.	<i>-m-</i>	<i>-t-, -d-</i>	<i>-s-, -z-</i>	(Acc)

A fenti képből egy sokkal egyszerűbb rendszer körvonalai bontakoznak ki.

24.1. Vizsgáljuk meg először a PxPl morfémákat. Az első két sorban leírt allomorfokat összevonjuk — csak környezetük, disztribúciójuk különbözik, morfofonematikai összetevőik nem. Ugyanígy összevonjuk a Px2Pl és Px3Pl két-két CV szerkezetű allomorfját — C elemük, mint láttuk, fonetikai helyzettől függő alternáns, nevezetesen zöngésség-zöngétlenség tekintetében különbözik. Ugyanezért összevonjuk eme két csoportban a harmadik sorban leírt alternánsokat is. A műveleteket végrehajtván az alábbi rendszert kapjuk:

$$\text{Px1Pl} = \& \begin{bmatrix} \text{MY} \\ m- \end{bmatrix} \quad \text{Px2Pl} = \& \begin{bmatrix} \text{DY} \\ \text{D} \end{bmatrix} \quad \text{Px3Pl} = \& \begin{bmatrix} \text{ZY} \\ \text{Z} \end{bmatrix}$$

Két-két allomorfot nyertünk. Az első sorban leírt három alak egy CV szerkezetű, minden környezetben monoszillabikus morféma. A paradigma tizenöt esete közül tizennégyszer ez jelenik meg. A másik változat egy C szerkezetű, aszillabikus morféma, amely egyetlen esetben fordul elő, amikor is egy utána következő VC szerkezetű szegmentummal alkot monoszillabikus egységet.

A CV szerkezetű Px allomorf azonban két elemből tevődik össze: az egyik a variábilis C, a másik a konstans V rész. Az előbbi szolgál a személy megjelölésére. Ám milyen szerepet játszik akkor az utóbbi?

Mint láttuk, a szóban forgó CV szerkezetű PxPl allomorf minden környezetben szótagot alkot. Ennek magja nem más, mint a problémánk tárgyát képező V elem. Ebben a viszonylatban, a három PxPl szűkebb körén belül tehát az Y — tizennégy adott környezetben — része a PxPl morfémának, de önmaga nem a személy megjelölésére szolgál, hanem szótagalkotó morfofonéma, amely nem azonos a személyre utaló morfémamaggal, hanem környezetet jelent számára. Túllépve azonban a három PxPl szűkebb határain és a Px-ek rendszerének egészét vizsgálva azt látjuk, hogy a Pl-ban a személyre mutató elem (tehát a tulajdonképpeni Px) mindig csak ebben a környezetben lép fel (pontosabban: tizenöt lehetséges környezet közül tizennégyben), és megfordítva: ez a környezet viszont csak a Pl-ban van adva, tehát szemben áll a PxSg allomorfok lehetséges környezeteivel. Ebben az oppozícióban pedig az Y elem a morfofonológia szintjéről följebb emelkedvén morfológiai szerephez jut, és a birtokos többes voltának megjelölőjévé válik.²⁷

A PxPl-ek csoportjában a Px-eket tehát három morfémába vonhatjuk össze:

$$\text{Px1} = \text{M} \quad \text{Px2} = \text{D} \quad \text{Px3} = \text{Z}$$

24.2. Vegyük ezután szemügyre a PxSg-ek allomorfjait. A változatok eltérései egyazon PxSg körén belül, mint láttuk, a környezetek különbözőségeiből adódnak. Ha ettől eltekintünk és végrehajtjuk a lehetséges összevonásokat, a következő leegyszerűsített rendszert kapjuk:

$$\text{Px1Sg} = \& \begin{bmatrix} \text{Y} \\ \text{M} \end{bmatrix} \quad \text{Px2Sg} = \& \begin{bmatrix} \text{YD} \\ \text{D} \end{bmatrix} \quad \text{Px3Sg} = \& \begin{bmatrix} \text{YZ} \\ \text{Z} \end{bmatrix}$$

²⁷ Ügyszintén oppozíció van az AccCx&PxSg és AccCx&PxPl alakok között, csak ott a CxSg és CxPl morfémák különbsége szolgál a szám jelölésére.

Nézzük először a második sorban leírt allomorfokat. Hármójuk között fonológiai eltérés áll fenn (ez az oppozíció szolgál a személy megjelölésére), amelynél nem kevésbé jelentős a morfológiai egyezés: mind a három egy C szerkezetű aszillabikus morféma (helyzete lehet szótagkezdő vagy szótagzáró), amely a megelőző vagy utána következő szótagmaghoz tapadva egy előtte vagy utána álló morfémával alkot szillabikus kapcsolatot.

Eltérő képet látunk az első sorban. Mind a benne leírt három alak, mind az első és második sor tagjainak viszonyát igen egyszerűen kifejezhetjük a következő újrírás révén:

$$Px1Sg = \& \begin{bmatrix} Y_1 \\ M_2 \end{bmatrix} \quad Px2Sg = \& \begin{bmatrix} (Y_2 D_1) \\ D_2 \end{bmatrix} \quad Px3Sg = \& \begin{bmatrix} (Y_3 Z_1) \\ Z_2 \end{bmatrix}$$

A fenti összefüggésben ugyanis $Y_1 = Y_2 = Y_3$, másrészt $D_1 = D_2$ és $Z_1 = Z_2$.

Az első sorban leírt alakok szerkezete a Px1Sg esetében V, a másik kettőben VC, amikor is a C azonos a második sorban szereplő C elemmel. Az utóbbi mindkét sorban variabilis, ugyanakkor azonos a PxPl-ek C szerkezetű morfémájával — tehát ez szolgál a személy megjelölésére. Ám akkor micsoda az első sorban szereplő konstans V elem?

Az első sorban szimbolizált PxSg allomorfok mindegyike és minden lehetséges környezetben monoszillabikus egység: vagy önmagában az (szótag-szerkezete ilyen esetben: Px1Sg = V, Px2Sg és Px3Sg = VC), vagy pedig az öt megelőző morfémával lép poliszillabikus kapcsolatba (szótagszerkezete ilyen esetben: Px1Sg = CV, Px2Sg és Px3Sg = CVC). Ez az alternáció nem a PxSg-től, hanem a megelőző tőmorféma morfofonematikai szerkezetétől függ (lásd a 22.16. pontot). A szótag nucleusa azonban mindkét esetben a PxSg V eleme, amely tehát nem más, mint szótagalkotó morfofonéma. A morfofonematikai egységek szintjéről azonban a grammatikai hierarchia egy magasabb fokára emelkedik. Utána ugyanis a Px morfémája következik, és amihez ez utóbbi csatlakozik, az ugyancsak morfológiai egység, nevezetesen a Px morfémájához viszonyítva grammatikai tőmorféma (nem azonos a lexikális tőmorfémával!). Ebben a szembenállásban, morfológiai szinten pedig a V, azaz Y nem más, mint grammatikai tőképző morféma. Megjelenésének feltétele a B&_Px&Cx környezet, amikor is

$$B = \begin{bmatrix} BSg \\ BSg \& Plx \end{bmatrix} \& \quad Cx = \& \begin{bmatrix} \emptyset \\ len \\ leš \\ ly \\ tek \\ ja \\ lan \end{bmatrix}$$

$$Px = \& \begin{bmatrix} D \\ Z \end{bmatrix} \&$$

Az elmondottak tökéletesen érvényesek tehát a Px2Sg és Px3Sg esetében. Ám vonatkozik-e mindez a Px1Sg-re is? Íme, eljutottunk, helyesebben visszatértünk alapproblémánkhoz: mi hát voltaképpen a Px1Sg exponense?

Az Y elem (megszabott disztribúció esetén) a Px1Sg morfémájában is megjelenik. Főntebb kimutattuk, hogy az Y nem Px, hanem tőképző mor-

féma, s ezt visszavonhatatlanul bizonyítottaknak tekintjük. A $Px1Sg$ esetében is az. Miért? Azért, mert a $PxSg$ -ek sora is zárt egységet alkot a Px -ek rendszerének egészén belül, és mint ilyen áll szemben a $PxPl$ -ek ugyancsak zárt egységével. A két sor oppozíciójának nagyon is fontos rendeltetése van: a birtokos számának megjelölése. Ez az oppozíció azonban nem a Px -ek oppozíciója, amelyek mind a két számban azonosak, hanem a környezetek szembenállása: a Px A környezetben $PxSg$, ugyanaz a Px viszont B környezetben $PxPl$ — az A és B azonban állandó tényező. Ha a $PxSg$ csak A környezetben jelenik meg és ennek egyik összetevője az Y elem, akkor az utóbbi is állandó tényező. Ha ez a konstans elem a $Px2Sg$ és $Px3Sg$ esetében tőképző morféma, akkor a $PxSg$ sor harmadik helyén, a $Px1Sg$ esetében is az. Ha a $PxSg$ csak A környezetben jelenhet meg, vonatkozik ez a $Px1Sg$ -ra is. Ez a környezet az adott disztribúció esetén: $B \& Y \& Cx$. Bebizonyosodott az a tény, hogy ebben a környezetben a megszabott helyen viszont kizárólag $PxSg$ jelenhet meg. A tétel reverzibilis: az adott disztribúció feltételei között csak az $PxSg$, amely ebben a környezetben jelenik meg. Ha pedig ez érvényes, akkor jelen esetben a $Px1Sg = \emptyset$.

Hogyan lehetséges azonban, hogy ebben (a továbbiakban: A) környezetben a $Px1Sg = \emptyset$, holott az összes többi (a továbbiakban: B) környezetben $Px1Sg = M$?

Önmagában vizsgálva a kérdést semmire sem jutunk, a Px -ek rendszerének összefüggései azonban megadják rá a választ.

A $Px1Sg$ összesen két lehetséges környezetben fordul elő. Írjuk föl ezt a következőképpen:

$$A(Px1) \qquad B(Px1).$$

Ha ez érvényes, vonatkozik a másik két $PxSg$ -re is, tehát

$$\begin{array}{cc} A(Px2) & A(Px3) \\ B(Px2) & B(Px3). \end{array}$$

Oppozíciójukat ábrázoljuk a következő módon:

$$A(Px1):B(Px1) = A(Px2):B(Px2) = A(Px3):B(Px3).$$

Ebből kifejezve a legelső tényezőt:

$$A(Px1) = M.$$

Eljárásunkkal csak a $PxSg$ -ek körén belül érvényes összefüggéseket mutattuk be. Szükségünk van azonban a $PxPl$ -ok vallomására is. Főntebb tisztáztuk mind a három $PxPl$ morfémát és minden lehetséges környezetüket (lásd a 24.1. pontot). Ha az utóbbiak jelölője C , akkor a $PxPl$ sor felírható a következő formában:

$$C(Px1) \qquad C(Px2) \qquad C(Px3)$$

Állítsuk szembe a Px -eket A és C környezetben:

$$A(Px1):C(Px1) = A(Px2):C(Px2) = A(Px3):C(Px3)$$

Ebből kifejezve a legelső tényezőt:

$$A(Px1) = M.$$

Ha azonban egyrészt $A(Px1) = M$, másrészt $A(Px1) = \emptyset$, akkor ez csak úgy lehetséges, ha $M \rightarrow \emptyset$. Nyelvi jelenségről lévén szó, amely időben játszódik le, az $M \rightarrow \emptyset$ viszony a jelenség relatív kronológiáját is kifejezi: a baloldali tényező megelőzi a jobboldalit. Ez az, amit a finnugor komparativisztika hagyományos terminológiájával élve úgy szoktunk megfogalmazni, hogy a $Px1Sg$ -m morféma adott helyzetben „eltűnt”, „lekopott”.

Miért mondjuk ma azt és miért írják nyelvtankönyveink, hogy az $A(Px1Sg) = Y$? Azért, mert egyik részről a lexikális tőmorfémához, másik részről a Cx morféma-jához viszonyítunk, és az a szegmentum, amely e kettő társaságában (a disztribúciótól függően: közöttük vagy utánuk) megjelenik, azonos a Px morféma-jával. Nyelvtörténetileg viszont:

$$\begin{aligned} A(Px1Sg) &\rightarrow \emptyset \\ Y &\rightarrow A(Px1Sg). \end{aligned}$$

III. Komparatív következtetések

25. A fentiekben a zürjén és votják nyelv mai Px rendszerének leírására és belső rekonstrukciójára vállalkoztunk. Feladatunkat elvégzettnek tekintjük. Tudatosan nem tűztük ki célul a vizsgált morfológiai kategória külső rekonstrukcióját. Annnyival könnyebb volt erről lemondanunk, mert azt a finnugor komparativisztika a maga hagyományos és nagy múltú módszereivel már megtette (lásd a 2. számú jegyzetét). Ha azonban a strukturális belső rekonstrukció alapján és elvégezttével óhajtanók összegezni a munkánkból levonható komparatív következtetéseket, azokat igen röviden így summarizálhatnók.

- (1) A zürjén és a votják nyelv Px rendszere két azonos típusú rendszer.
- (2) A két rendszer közös előzményre megy vissza, nevezetesen az úgynevezett őpermi alapnyelv Px rendszerére.
- (3) Mindkét nyelv Px rendszerében a $Px1Sg$ meghatározott helyzetekben meghatározott változásokon ment keresztül.
- (4) Ezek a változások, azonos típusúak lévén, a zürjén és votják nyelv kialakulását megelőzően, az őpermi alapnyelvben zajlottak le.

IV. Visszatekintés

Tudományos kutatásainkban elsőrendű kötelességünk a lehetőségek szerint teljes objektivitásra törekednünk. Ám a kutatást végző ember szubjektum — így munkáját is, amelynek célja az objektív igazság megismerése, elejétől a végéig a szubjektivitások sora kíséri. Ezekről — érthetően és okkal — el szoktunk, mert legtöbbszörre el is kell tekinteni. Olykor azonban úgy érezheti a kutató, hogy vallomást kell tennie egynémely, a munkájával összefüggő szubjektív mozzanatról is, mert azok elválaszthatatlanok magától a munkától s annak — vélt vagy való — objektív eredményeitől: az előbbieket teljesebbé tehetik vagy teszik az utóbbiakat.

E sorok íróját elvégzett munkája folyamán többek között egy — hogy úgy mondjam — morális, tudomány-etikai kérdés gyötörte: való problémát

fejteget-e, szükséges és érdemes-e éppen ezt a kérdéskomplexumot és éppen így boncolgatni, végső soron pedig az összegezhető következtetések arányban állnak-e részben a munkába fektetett idővel és energiával, részben azzal a terjedelemmel, amelyet a publikáció igényel — nem utolsósorban azzal az idővel is, amelyet a dolgozat várt elolvasása a majdani olvasótól követel meg.

A választ persze a munka elvégzése és közzététele meg is adja. Engedjék meg azonban néhány szót szólnom ilyenén döntésem okairól.

Miért merültek föl egyáltalán a jelzett kétségek? Részben azért, mivel a leíró módszer alkalmazása finnugor nyelvészeti kutatásainkban — tudomásom szerint — mindeddig meglehetősen periferikus szerephez jutott, hagyományai alig vannak, szemben az évszázados múltú és metodikailag kipróbált komparativisztikával. Még fokozottabban vonatkozik ez a formális nyelvi elemzés alkalmazására. Ebből következően tudományágunk a belső rekonstrukció elméleti és gyakorlati kérdéseit is többnyire mellőzni szokta, vele szemben rendszerint a külső rekonstrukcióra támaszkodván. Az összehasonlító módszer kitaposott útja helyett tehát járatlan vagy alig járt csapáson kellett céloim felé törnöm. Másrészt kételyeket fakasztottak a munka várható és végső soron nyert eredményei. Amit végösszegként kaptunk, valójában nem jelent újdonságot: ugyanezt a komparativisztika is megfogalmazta már a külső rekonstrukció alkalmazásával. Érdemes volt-e hát mégis — merül fel újra a luciferi kérdés.

Érdemes volt. Ugyanarra az eredményre jutottunk a belső rekonstrukció révén, mint mások a külső, összehasonlító megközelítéssel. Csakhogy két igen több, mint egy igen: két különböző módszerrel nyert azonos eredménynek nagyobb a tudományos hitele és stabilitása, mint egyetlen — bármennyire is körültekintő és valószínű — hipotézisnek. Nem tagadjuk azt a véleményünket, hogy a deskriptív módszert és az ennek révén végzett belső rekonstrukciót egzaktabbnak tartjuk a szokásos komparációnál — ugyanakkor azonban elzárkózunk bármiféle rangsorolástól. Munkánk egyik módszertani hasznának éppen azt tartjuk, hogy szemléltette a deskripció kitűnő alkalmazhatóságát egyik részről, határait, lehetőségeinek mesgyéit a másiktól. Végső következtetéseinkben csupán újabb igent mondtunk egy már elhangzottra. Amíg azonban odáig eljutottunk, a leírás tisztázni tudott korábban csak mellékesen érintett nyelvi tényeket és viszonyokat. A zürjén és votják eset-r a g o k elemzésére, morfológiai és morfonológiai összefüggéseik tisztázására, amivel mindmáig adósok vagyunk, hasonló módszertani eljárás — véljük — ugyancsak alkalmas lehet. Jelen közleményünket csupán részletnek szántuk egy nagyobb méretű morfológia-történeti szintézisből. Hisszük, hogy folytatása is igazolni fogja J. KURYŁOWICZ számunkra meggyőző véleményét a belső rekonstrukciós eljárásokról:

"Such methodological principles belong to what is called here «internal reconstruction» in the broad sense. They cannot be applied in every particular case, but once they are applicable, the results obtained are of a higher cognitive value than the conclusions reached by statistics, areal linguistics or linguistic paleontology, which are of a stochastic character. In case of contradiction the inference drawn from internal reconstruction will be decisive. (Proceedings of the Ninth International Congress of Linguists. The Hague, 1964. 10th p.)

VÁSZOLYI ERIK

Rövidítések, szimbólumok

- Abl: ablativus
 Acc: accusativus
 Adess: adessivus
 Adv: adverbialis
 Allat: allativus
 Appr: approximativus
 AV: alsó-vicsegdai nyelvjárás
 B: bázis, tömorféma
 Bubr.: Д. В. Бубрих, Грамматика литературного коми языка. Москва, 1949.
 C: consonans, mássalhangzó
 Carit: caritivus
 Comit: comitativus
 CompGr.: Björn Collinder, Comparative Grammar of the Uralic Languages. Stockholm, 1960.
 Cons: consecutivus
 Cx: casussuffix, esetrag
 D: disztribúció²⁸
 DialChrest.: В. И. Лыткин, Диалектологическая хрестоматия по пермским языкам. Москва, 1955.
 Egr: egressivus
 Elat: elativus
 FgrSprw.: J. Szinyei, Finnisch-ugrische Sprachwissenschaft. 2. kiadás. Berlin—Leipzig, 1922.
 FokosVd.: D. Fokos-Fuchs, Völkedichtung der Komi (Syrjänen). Budapest, 1951.
 FSz: felső-sziszolai nyelvjárás
 FV: felső-vicsegdai nyelvjárás
 GrammUdm.: Грамматика современного удмуртского языка. Ижевск, 1962.
 HajdúFgrAl.: Hajdú Péter, A magyar nyelv finnugor alapjai. Kézirat. Budapest, 1965.
 I: izsmai nyelvjárás
 Illat: illativus
 Iness: inessivus
 Inst: instrumentalis
 Introduktion: Björn Collinder, Introduktion till de uraliska språken. Stockholm, 1962.
 Iszt-filSzb.: Историко-филологический сборник Коми филиала АН СССР.
 KJDial.: В. И. Лыткин, Коми-язвинский диалект. Москва, 1961.
 Kövesi: A. Kövesi Magda, A permi nyelvek ősi képzői. Budapest, 1965.
 KPJa.: Коми-пермяцкий язык. Кудымкар, 1962.
 KSz: közép-sziszolai nyelvjárás
 KV: közép-vicsegdai (sziktivkari) nyelvjárás
 Le: letkai nyelvjárás
 Lu: luzai nyelvjárás
 LytkIsztGr.: В. И. Лыткин, Историческая грамматика коми языка. Сыктывкар, 1957.
 LytkWb.: Лыткин—Колегова—Тимушев, Коми-русский словарь. Москва, 1961.
 MSFOu.: Mémoires de la Société Finno-Ougrienne (Helsinki)
 Nom: nominativus
 NyH.: Szinyei József, Magyar nyelvhasznítás. 7. kiadás. Budapest, 1927.
 NyK.: Nyelvtudományi Közlemények (Budapest)
 P: permják nyelvjárások és irodalmi nyelv
 Pecs: pecsora nyelvjárás
 Pl: pluralis, többes szám(ú)
 Plx: pluralsuffix, többesjel
 Prol: prolativus
 Pron: pronomen, névmás(i)
 Px: personalsuffix, személyjel
 Px1: első személyű személyjel
 Px2: második személyű személyjel
 Px3: harmadik személyű személyjel

²⁸ A disztribúció fogalmát tágabb értelemben (együttal a szó szorosabb értelmében) használjuk, nem csupán a morfémák különféle lehetséges környezetét, hanem azon belül a morfémák sorrendjét is értvén rajta.

Russzko-UdmSzl.: Русско-удмуртский словарь. Москва, 1956.

Sg: singularis, egyes szám(ú)

Szovr.: Современный коми язык. Сыктывкар, 1955.

SzrSzlKomi: Сравнительный словарь коми-зырянских диалектов. Сыктывкар, 1961.

Term: terminativus

Trans: transitivus

Ud: udorai nyelvjárás

V: vocalis, magánhangzó

Vm: vymi nyelvjárás

WichmSVd.: Yrjö Wichmann, Syrjänische Volksdichtung. MSFOu. XXXVIII. Helsinki, 1916.

&: konkatenátor, morféma, illetőleg szegmentumok kapcsolódásának jele

( ) [ ]: abreviátor

→: a nyelvi változás irányának, illetőleg transzformációjának jele

↔: a nyelvi elemek oppozíciójának jele

~: a megfelelés, illetőleg fakultatív váltakozás jele

—: a morfológiai pozíció jele; például $X\_Y = X$ és Y morféma (vagy szegmentumok) közötti helyzet; $\_X = X$ morféma (szegmentum) előtti helyzet; $X\_ = X$ morféma (szegmentum) utáni helyzet.

A magyarországi oszmán-török nyelv

Illésházy Miklós török nyelvkönyve 1668-ból

Mikor 1926-ban balkáni török tanulmányaimat megkezdtem, arra is gondoltam, hogy a Magyarországhoz közel levő oszmán-török nyelvterületek leírása segítségünkre lehet a magyar nyelv oszmán-török jövevényszavainak kutatásában. 1931-től fogva hosszasan foglalkoztam a vidini török nyelvjárás tanulmányozásával. Ezeknek a tanulmányoknak az első eredménye az volt, hogy a vidini nyelvjárás anyagában kulcsot találtam a Balkán félsziget török nyelvjárásainak vizsgálatához és erről a kérdésről ki is adtam egy nagyobb tanulmányt.¹

Kiderült, hogy a nyugat-ruméliai török nyelvjárások élesen elválnak a kelet-ruméliai nyelvjárásoktól. Azután megjelent a vidini nyelvjárás monográfiája is, amely egy nyugat-ruméliai nyelvjárás részletes leírása.²

Most tovább mehetek egy lépéssel. Egy nagyértékű kézirat feldolgozásával és a nyugat-ruméliai nyelvjárásokkal való foglalkozás alapján most abban a helyzetben vagyok, hogy azt a török nyelvjárást, amelyet Magyarországon — helyesebben talán: Magyarország meghódított területének délibb részén — az oszmán hódítás idejében beszéltek — ez szintén nyugat-ruméliai nyelvjárás — meg lehetőségen részletesen és pontosan leírjam. Az első szavaimban említett elgondolásom tehát több kedvező körülmény következtében sikerre vezetett.

Oszmánok Magyarországon

Először is meg kell jegyezni, hogy a magyarországi török lakosság és katonaság nem mint török nyelvű alakulat képezett egységet, hanem mint mohamedán népcsoport. Magyarország mohamedán lakossága elsősorban a megszálló csapatokból és ezeknek családjából állott. Voltak itt janicsárok és egyéb gyalogosok, szpáhik, hűbéres lovasok, más lovas csapatok és egyéb katonai alakulatok. Voltak olyan emberek, akik itt éltek, szintén családjukkal együtt, a hadsereg és a mohamedán lakosság szükségleteiről gondoskodtak, iparosok, kereskedők, közigazgatási tisztviselők, egyházi emberek, dervisek, tanítók és olyanok, akik itt remélték szerencséjüket megtalálni. Nem voltak nagyon sokan — az egészét összevéve talán 30–50 000 ember —, mivel az élet itt meg lehetőségen szűk mederben folyt és szegényes volt.

¹ Bulgária török nyelvjárásainak felosztásához. A MTA Nyelv- és Ir.-tud. Osztályának Közleményei. 1956. — Zur Einteilung der türkischen Mundarten Bulgariens. Sofia (Bulg. Akad. d. Wiss.) 1956.

² Die Türken von Vidin — Sprache, Folklore, Religion. Budapest (Akadémiai Kiadó) 1965.

Természetesen voltak itt mohamedán és más hitű alattvalói a portának a birodalom minden részéből, de ezek között különösen fontos szerepet játszottak a boszniai mohamedánok, akiknek a földje a porta mohamedán területei közül a legközelebb volt Magyarországhoz.

A budai basák egy része — így pl. a kiváló vezír, Szokolli Musztafa pasa (1566–78) — boszniai származású volt, és ezek vagy Budára való kinevezésük előtt, vagy azután magas állást töltöttek be Boszniában, vagy a délszláv terület más részén.³

A magyarországi török katonaság jó része a Balkán félsziget északi területeiről, illetőleg Boszniából került ide.

Evlija arról beszél, hogy Buda lakosai bosnyákok.

Evlijának ezt a helyét (ed. Ist. VI. 247, KARÁCSON fordítása: 252. l.) érdemes részletesen megismerni: „Lehce-i mahşûş-i ehl-i buldân ve iştîlâhât-i ehâli. — Bütün Budin ehâlisi bosnali boşnaqlar-dır. Ba'zı mahşûş lehceleri var-dır. Meselâ;

ونفا

ve محل چالام

زاهيرا وريشوم

ve شايد كلجه سن

ve سنتوجي سوميشم

ve داما صاغ ميسون يا، gibi. 'Ammâ faşîh macarca bilirler.'

Magyarul (KARÁCSON fordítása): „A város népének különös szavai és kifejezései. Buda egész lakossága boszniai bosnyák. Némely különös szavaik vannak, például ilyenek: *vefiha* 'és egyebet', *mahşîl csalam* 'végre rászedem' (?); *zâhir evermisim* 'fényesen házasodtam'; *sâjed geldseszen* 'feltéve, hogy eljön'; *szenkudsi szermisim* 'úgy szerettem, mint téged'; *ja dâha şâg-mî-szûn?* 'egészséges vagy-e már?' Magyarul azonban tisztán tudnak." Evlija „különös szavait” nem tudom lefordítani (KARÁCSON magyarázatai csak próbálkozások), egy azonban bizonyos: az, hogy ezek a kifejezések törökül vannak, tehát a budai „bosnyákok” törökül beszéltek.

Evlija tudósítása szempontjából döntő jelentőségű.

Egyes nagy városok, mint Buda és a déliek: Temesvár, Pécs teljesen mohamedán város benyomását tették, sok mecsettel, keleti vásárhelyekkel, boltokkal, fürdőikkel, amelyek mind mohamedán stílusban épültek, a kis erősségeknek pedig tiszta mohamedán lakossága volt. A mohamedánok egy része le is telepedett, voltak családok, melyek több emberöltőn keresztül itt éltek; gyakran kertjük, szőlőjük és földjük is volt.⁴

Ami azután a nyelvet illeti, amelyet a magyarországi mohamedánok beszéltek, elsősorban nem a török nyelvre, hanem a szerb-horvát nyelvre kell gondolnunk. Az a körülmény, hogy a meghódított Magyarországon nagyon sok keresztény délszláv is volt, nagyon elősegítette a délszláv nyelv használatát. De beszéltek itt törökül is, és a török nyelvnek kiváltságos helyzete volt. A hivatalos nyelv török volt a közigazgatásban is, a katoná-

³ GÉVAY ANTAL, A budai pasák. Bécs 1841.

⁴ HERMANN EGYED, Budáról Belgrádba 1663-ban, Ottendorff Henrik képes útleírása Pécs 1943. (= Tolna vármegye múltjából 7.) 27, 28, 43, 52, 54, 77. — T. HALASI-KUN „Sixteenth-century Turkish Settlements in Southern Hungary” című dolgozatában (Türk Tarih Kurumu — Belleten, 109. sz. [1964] török összeírás alapján bemutatja a Szegedi szandzsák déli részének mohamedán, illetve török településeit. (Bibliográfiával és a török települések kérdésének részletes ismertetésével.)

ságnál is. A janicsárok, akik a megszálló csapatok többségét alkották, első-sorban törökül beszéltek. A mohamedán lakosság többsége a boszniai mohamedánok török nyelvét beszélte, akik szláv anyanyelvük mellett többé-kevésbé törökül is tudtak.⁵

Erre tanítanak bennünket a történeti maradványok. Ezeket a történeti tételeket megerősítik a magyar nyelv oszmán-török jövevényszavainak tanulságai, amelyek rendkívüli mértékű délszláv közvetítésről tanúskodnak.⁶

Ezek a tételek most új támaszt kapnak: a XVII. század közepéről ránk maradt a magyarországi oszmán-török nyelv Budától délre eső területének részletes leírása három egymástól független szerzőtől, és ezek világosan tanúskodnak arról, hogy a legfontosabb magyarországi oszmán-török nyelvjárás a délszlávok török nyelvjárásához tartozott.

Az Illésházy-kézirat

A Magyar Nemzeti Múzeum Országos Széchenyi Könyvtára őriz egy kéziratot a következő jellezzel, névvel és címmel:

13 Oct. Lat.

Illésházy Nicolai: Dictionarium turcico-latinum. Viennae 1668,

pag. 180 in 8° transverso.

Mt. Lat. (Com. Steph. Illésházy)

A szerzőként szereplő Illésházy Miklósról SZINNYEI JÓZSEFnek Magyar írók élete és munkái c. művében (V. 65—66) a következőket olvassuk:

Illésházy Miklós (illésházi gróf), kancellár, báró I. Ferenc (ki Párkányánál elesett) és ákosházi Sárkány Erzsébet fia, szül. 1653-ban; nagybátyja I. György, kinek fia nem volt, vette magához és Bécsben a császárnak mint örökösét mutatta be s kieszközölte 1678-ban a grófságot ágazatának. Míg nagybátyja a Tököly pártjára állott, ő a császár híve maradt; megnyitotta Trencsén-vár kapuit a császáriak előtt és Bécsbe ment, ahol I. Lipót király Liptó- és Trencsénmegyék főispánjává nevezte ki s az összes Illésházy birtokok örökösévé tette. 1687-ben a határvizsgáló országos küldöttség tagja lett. 1715-től kancellár volt. Meghalt 1723-ban. — Kézirati munkái: Dictionarium turcicolatinum 1668. 8 r. 180 lap; Responsum 1708 és Diaria manuscripta sive publicae et aliae cancellariae R. Hungariae expeditiones, két kötet (a m. n. múzeumi kézirtárban) stb.

Lényegében latin nyelvű, pergamenbe kötött, hosszában irt kézirat ez a munka. A lapok mérete 15,7×9 cm. 90 lapot tartalmaz, mindegyik lapnak a rectója folytatólágosan meg van számozva. Több helyütt is kivágtak belőle lapokat, ez a csonkítás azonban (mely a számozás előtt történt) az 52. és 71. lap között van, így a török vonatkozású részeket megkímélte. A kötés fedőlapjának hátára egy fametszéses Illésházy-exlibris van ráragasztva ezzel a felirattal: Illésházianae Bibliothecae Dubnicensis. Az első lap rectóján latin nyelvű mondatok, szavak és tollpróbák láthatók; versója üres. A második

⁵ L. FEKETE, Budapest a törökkorban Budapest 1944, 145—169. — WALTHER BJÖRKMAN, Ofen zur Türkenzeit. Hamburg 1920. (= Hamburgische Univ. — Abh. aus d. Geb. der Auslandskunde, Bd. 3, Reihe B., Bd. 2.) — Magyarország története (szerk. MOLNÁR ERIK) I. (1964), 180—184.

⁶ Ezeknek meglehetősen nagy irodalma van, de senki sem írt róluk összefoglaló tanulmányt. Ilyenen már hosszabb idő óta N. Kakuk Zsuzsa dolgozik.

lapon kezdődik a szójegyzék. A könyvecske tartalma a következő (bővebben az egyes részek tárgyalásánál):

2—24^r: tárgykörök szerinti latin—török szójegyzék, laponként kb. 26 szó.

24^v—27^v: szintén latin török szójegyzék, de csak igéket tartalmaz.

28^r: számnevek.

29—52: latin és török beszélgetések; más kéz írása.

53—60: latin nyelvű disztichonok Bacchushoz.

61—70: latin nyelven különféle jótanácsok: mit kell tenni, hogy a kutya hűséges legyen, hogy az asszony ne legyen hűtlen, hogy a ló gyorsabban fusson stb. Ebben a részben nem sok szöveg van, a legtöbb lapra csak 8—10 sor van írva.

71—76: német és olasz szövegek váltakoznak.

77—90: *Brevi Rudimenti del parlar Turchesco* című török grammatika olaszul, majd török beszélgetés, — szabad, nem pontos olasz fordítással.

A 90. lap versóján ez a felírás található (lehet, hogy nem egy kéztől): Nicolaus Illésházy Possessor est huius Dictionarioli. Anno Dni 1668 Viennae scriptus. Ezenkívül latin szavak és tollpróbák vannak a lapon, többek közt: „Comes, canis, sus”.

A könyvtári leírásban szereplő Com. Steph. Illésházy, az Illésházy család utolsó tagja (1762—1838), — ő adományozta a kéziratot a Széchenyi Könyvtárnak.

A következőkben a 2. laptól a 28. lapig terjedő egységes részt A résznek, a 29—52. lapokon levő szintén egységes részt B résznek, a 77—90. lapokon levő olasz részt D résznek nevezem. A B és D közt levő C rész — mint fentebb láttuk — török adatokat nem tartalmaz.

*

Ezt a nyelvemléket akarom a következőkben ismertetni.

Kiadás előtt áll az emlék német nyelvű feldolgozása a teljes anyag bemutatásával s filológiai és nyelvészeti kritikájával.

Sem ebben a cikkben, sem a német kiadásban nem törekszem arra, hogy forrásunk anyagát a nem arab és arab írással hagyományozott oszmán nyelvemlékek felhasználásával szinkronikus vagy éppen diakronikus összefüggésben értékeljem. Ezek az emlékek még nincsenek rendszeresen kiadva és feldolgozva, és most úgy látom, hogy egy ilyen kísérlet ma még sok tévedéssel járna. Ma például sok tekintetben másképpen látom Balassa feljegyzéseinek problémáit, mint húsz évvel ezelőtt. És a Georgievits anyagának feldolgozása — ehhez a mi emlékünket szoros és fontos vonatkozások kapcsolják — alapos revízióra szorul. És így tovább.

Fontos kérdés pl. a török feljegyzések átírásának tradíciója. Ha Georgievits »kezi, chezi« *kızı* 'leánya' alakot ad, ez pontosan megfelel az IIIK átírási módjának. Georgievits »kogsa« alakot ír (*koca* 'senex'), az IIIK-ban »magzungzi« *mácunci* 'pharmacopola' alakot találunk. (L. lent, 72. l., HEFFENING, 41. l.)

Hangsúlyozom, hogy az IIIK a következő kutatások szempontjából igen fontos. Meglehetősen terjedelmes nyelvemlék ez, amelyet olyan emberek írtak, akik tökéletesen tudtak törökül, és a magyar átírást használták, amely különösen alkalmas a török hangok jelölésére, így pl. az *ö*, *ü* hangok fel tüntetésére és ezáltal az *o*, *u*-tól való megkülönböztetésére.

A kéziratnak nem akadt feldolgozója, s nekem is csak az utóbbi években, balkáni tanulmányaimmal kapcsolatban irányult rá a figyelmem, mikor pár évvel ezelőtt átnéztem Halasi-Kun Tibornak magyar turkológiai kéziratot bibliográfiáját, mely Budapesten több példányban megvan s megvan Ankarában is.

Nemrégiben egy szovjet kutató is említette. A. N. BASKAKOV (Baskakov jun.) «О некоторых типах турецких словарей» című cikkében, amely a Лексикографический Сборник 1958-i 3. füzetében (145–153. l.) jelent meg, Турецко—латинские словари cím alatt a következő bibliográfiai adatot közli: „M. Illésházy. Dictionarium turcico-latinum. 1668.” Megjegyzi, hogy «место издания неизвестно». Itt a szóban forgó kézitről van szó, amely tehát nem nyomtatott könyv. (A. N. BASKAKOV szintén HALASI-KUN TIBOR bibliográfiája révén ismeri a művet.)

1964 tavaszán fényképet készíttettem a kézirat egyes részéről és foglalkozni kezdtem vele. Kiderült — mint már említettem —, hogy egy terjedelmes és fontos oszmánli nyelvemlékről van szó, latin írással, amely magyar szempontból is igen fontos: a munka a török hódítás idején Budán és Dél-Magyarországon beszélt török nyelv emléke.*

A kézirat magyar, délszláv és olasz vonatkozásai

A kézirat magyar környezetben, valószínűleg Magyarországon készült. Erre különféle körülmények utalnak, így elsősorban a hangjelölés. A kézirat török feljegyzései mindhárom — egymástól független — részben tisztán magyar átírással vannak leírva.

Azután feltűnik, hogy a nyelvi anyagban magyar vonatkozások vannak. A 11^r lapon az oszmán birodalom legfőbb méltóságai vannak felsorolva, és pedig a következő sorrendben: a szultán, a qubbe vezíri ('rex'értelmezéssel) a vezír ('archidux') és azután: Budin vezíri, Bosna vezíri, Bagdat vezíri, Miszir vezíri, „janicsar aga” (magyar alak).

Ez még lehet talán csak szokásos felsorolási mód. Fontosabb a következő.

A 43^r lapon, a B részben egy másik szerzőtől van egy beszélgetés, hadi eseményekről való hírek: „Némelyek azt állítják, hogy a magyarok győztek, mások, hogy a mohamedánok serege.” A 41^r lapon ezt olvassuk: „Nincs semmi újság, sem Törökországból, sem Magyarországból, Horvátországból (tehát Magyarország után Horvátország van említve), sem a nyugati országokból, sem a tatároktól.” A 43^v lapokon: „a mieink” szembe vannak állítva „a törökökkel”. Ezek a „mieink” a magyarok. Végül tekintetbe kell venni, hogy a kézirat Illésházy Miklós könyvtárához tartozott és alighanem Illésházy Miklós megbízásából készült. (L. 67. l.)

Ezeknek az adatoknak a tanúbizonysága lényegében kétségbevonhatatlan, de ezzel kapcsolatban felvetődik a kérdés: a magyarországi oszmán-török nyelvnek másik emléke is van, mégpedig Balassa Bálint feljegyzései, — hogy viszonylik a mi kéziratunk nyelve Balassa feljegyzéseihez?

*Köszönetet mondok Hegyi Györgynek, ki a kéziratot lemásolta és a latin szöveget lefordította, Horpácsy Illésnek, ki az olasz részt lefordította, kedves barátomnak, Koltay—Kastner Jenő professzornak, mivel az olasz rész problémáit részletesen megbeszéltem és Vásáry István volt hallgatónak, ki sokat és lényegesen segített.

Emlékünk török nyelve Balassa Bálint feljegyzéseivel — melyeket az AOH II. (1952), 23—61. l. tárgyalta — sokatmondó egyezéseket és sokatmondó eltéréseket mutat. Így Balassánál az »iken« 'lévén' alak mellett »jtien« alak is van — az IllK-ban »icsen« (vö. Balassa: »tiemanj« 'íjat'); Balassának ilyen alakjai, mint »benöm« 'az én' (ö-vel) az IllK-nek »benom«-féle alakjaival rokonok, a közoszmánli *öl-* 'meghalni' Balassánál »ül-«, az IllK-ban »ul-« alakban van meg. Ezzel szemben Balassa megőrizte a régi η hangot, ami az IllK-ban nem történt meg; a régi *ö*, *ü* Balassánál *ö*, *ü*-vel, az IllK-ban *o*, *u*-val van képviselve.

A magyar vonatkozások után legfontosabbak a délszláv vonatkozások. Ennek egy bizonyítékát az imént említettem. Még súlyosabb az a körülmény, hogy az IllK török nyelvében szerb-horvát elemek találhatók. Hogy Rumélia északoszmánli nyelvében szerb-horvát szavak vannak, azt már a DTVidin 8. és 377. lapjain kiemeltem. A mi emlékünkből ilyen szerb-horvát szavak vannak: »szlezen« 'lép', »kos« 'kosár', »lebud« 'hattyú', »szova« 'bagoly', »spos« 'csiga', »kum« 'koma', »tekta« [így] 'nagynéni', »usina« 'uzsonna' stb. (Vidinben: *santa* 'rész, darab', *parsol* 'patkány', *pavčina~palčina* 'pókháló'). Ezek természetesen csak mutatóványok egy régi nyelvállapot szókincséből.

Végül olasz befolyás nyomain is mutatkoznak a nyelvemlékben. Az 'ételt, evést' az emlék *manca*-nak nevezi, és a harmadik rész, amelyet én D résznek nevezek, olasz nyelvű török nyelvtant és olasz fordítással ellátott hosszú beszélgetést tartalmaz.

A kézirat tartalma

Az egyes részek tartalmáról és jellegéről a következőket mondhatjuk.

Az A rész, a szójegyzék három, nem egyenlő terjedelmű részből áll. Az első részt nominális jellegű nyelvelemek képezik (2^r—24^r), a második részt igék (24^r—27^v), a 28^r lapon a számnevek vannak, latinul és törökül. Minden oldal négy hasáb, rendszeren 12 sor (számos eltéréssel). Az első fejezet részei a következők: idő-, hely-, módhatározók stb., összekötő szók és kifejezések, gyakori beszédfordulatok (feltűnő módon néhány állatnév, amelyeket később a kézirat megismétel). Azután szócsoporthoz jönnek a következő felírásokkal: De Humanis (5^r—), De Vestibus (8^r—), De Domibus (9^v—), De officialibus (11^r—). A 12^v lapon van egy nem világos kifejezés „Velli fatio”, azután „Est frigus hodie” és azután következnek felirat nélkül olyan szavak, amelyek a házra, a városra és a hadi életre vonatkoznak. A 14^r lapon újra felirattal ellátott szócsoporthoz következik: De Libris, aztán 15^r: De Equis 15^v: De Animalibus. 17^r: De Vermibus (az állatvilágra vonatkozó adatokkal), 18^r: De Consangvineis, 19^r: hibásan: De Orificibus (a foglalkozásokról), 20^r: De Fructibus (szinnevekkkel), 22^v: Dierum nomina, 23^v: Különféle (többek közt pénznevek). 24^r: egy befejező mondat: Permittat me in pace. — Ugyanazon a lapon következnek az igék: latinul (frango) és törökül (Praesens és Praeteritum): Kerarum — Kerdum). 28^r: Numeri.

A B rész többé-kevésbé összefüggő mondatokban beszélgetéseket ad. A háziúr még az ágyban van (29^r). Látogató jön, beszélgetnek, majd egy szolgát hívnak (32^r). Sokáig beszélnek a fehérneműről és a ruháról — a háziúr felöltözik; a beszédbe különféle témákat szőnek be: ima, háború, idő, — honnan jönnek, hova mennek (39^v), — mi újság? (40^v), — hírek háborúról

és politikáról. Azután új beszélgetés kezdődik; a szokásos frázisok után nagyon részletesen beszélnek szövetségéről (45^r) és ruhacsináltatásról.

Részletesebben kell szólnunk a D részből. Ez a rész egy török grammatika vázlata olasz nyelven, török–olasz beszélgetésekkel; tudományos szempontból nagyon figyelemre méltó, de kevesebb anyagot tartalmaz, mint az A és a B. Kisebb terjedelmű is, mint az említettek. A 77^r-től a 83^r-ig terjed. A nyelvtannak felírása van: »Brevi Rudimenti del parlar Turchesco«; a beszélgetéseknek (83^r–89^r) nincsen címe. Egy ebéd részleteire vonatkoznak.

Mindkét olasz részt ugyanaz a másoló írta be a kéziratba, de a nyelvtan szerzője nem azonos a beszélgetések szerzőjével. A beszélgetések az A és B rész nyelvjárásán vannak írva, a nyelvtan nyelvjárása más.

A D rész másolója születtett olasz, s valószínűleg világi ember. Ezt – talán helytelenül – egy beírásból következtetem, amely a 83^v lapon található és a következő szavakat tartalmazza: »Mulier, mulier, mulier«. Hogy mit akar mondani a 85^r lapon való beírás: »M« és »Mulim, mulim«, azután a 87^r lapon: »M M . . . (?)«, 88^r: »M. M. M.:«, az nem világos nekem. A 87^v lapon alul a következő értelmetlen betűk vannak: »ffffff«.

Ennek a másolónak latin műveltsége volt. Erről tanúskodnak a fenti furcsa bejegyzések mellett a következő helyek: 87^r, ahol a lap kezdetén a török szöveget t é v e s e n – tehát ösztönszerűleg – latin nyelven folytatja: »sequat« [törölve és azután:] »benum ardi sora gyela«, azaz »gyere utánam!«; 87^v lent, saját jókedvéből a következő hexametert idézi: »Omnia sunt hominum tenui pendentia filo«, hibátlan latinsággal (ez nem a szerzőtől származik).

A szerzőről természetesen épp úgy nem tudunk voltaképpen semmit, mint a másolóról. A nyelvtant a latin iskolai grammatika mintájára alkotta, – s ilyen csodabogarakat találunk benne, mint »csim« 'kicsoda' – vocativusa »ja csim« (80^v); hogy volt-e valami mintája, olasz nyelven írt török nyelvtan vagy más, azt nem tudom megállapítani.

Most tekintsük át a nyelvtan tartalmát és vizsgáljuk meg bizonyos jellemző vonásait.⁸

Különösen feltűnik, hogy a török alakok még hibásabban vannak beírva, mint az A és B részben.

A szerző két deklinációt ismer, egy olyat, amelyben a genitívus végzete »-ing«, és egy másikat, amelyben a genitívus végzete »-ung«. Ez találó, helyes megkülönböztetés. A szerző török nyelvjárásában veláris vokalizmusú szók esetében is szívesen alkalmazták a palatális vokalizmusú suffixumokat, így például az »-i, -e, -den, -ler« suffixumok esetében. Szigorú különbség csak a genitívusban volt, amelynek suffixuma a magánhangzó-illeszkedés szabályai szerint »-ung«-nak, illetve »-ing«-nek hangzott. De már a deklinációt két nagyon szerencsétlenül választott példán szemlélteti, az egyik: »elin« 'la scienza' és »haza« 'la virtù'. »elin« kétszeresen hibás forma, más helyeken »elim« van helyette, – az »ilim« 'tudomány' arab jövevényszó ez. »haza« nem lehet más, mint az arab *hāṣṣa* 'bir adama ve ya šeye mahsus olan hal, k u v v e t, tesir' (Qāmūs-i türki), vö. *hāṣṣiyet* 'vertu naturelle' (SĀMĪ BEY, DictTF); a két példa jelentése tehát: 'tudomány–erény'.

⁷ Itt megoldni látszik az a tétel, hogy a másoló a szöveget nem értette.

⁸ Itt jegyzem meg, hogy a jelentéseket nem egyformán adom. Legszívesebben megtartom a latin jelentést. Ahol ezt nem látom jónak, vagy ahol ez nem volt lehetséges, ott magyar jelentést adok, esetleg törököt, ha a török jelentés valamely kérdést megvilágít.

A szerző beszél a magánhangzós szóvég utáni pronominalis *n*-ről: »Haza« — Gen. »Hazanung« és azután a következő sajátságos mondatot írja: „In nomi che finiscono in Ab et Egh sequitano la stessa regola, V. G. Akrah il Scorpione, Akrahungh Del Scorpione et per ordinario simili nomi dar[l] parlare arabo”. A numerus, genus, szóképzés, fokozás (felsőfok: »kaetilhe« [gayetile]) egészen röviden, de lényegében helyesen vannak tárgyalva (78^r, 78^v). Meglehetősen részletesen és általában helyesen tárgyalja a szerző a névmások alakjait (79^r–80^v, az egyes alakokat l. a nyelvtan összefoglaló tárgyalásában).

Következik (81^r) az ige. Kétféle ragozás van, aszerint, hogy az infinitivus végzete »meg«, vagy pedig »mak« (tehát a vokalizmus szerint; vö. fent a deklináció két fáját).

„Indicativus”: »severum« (így) stb.

„Imperfectum”: »szeverdum« stb.

„Perfectum”: »szevdem« stb.

(Perf. indef.) »szevd[m]il[š]idum« 'io havevo amato' stb.

„Futurum”: »severum« stb.

„Imperat.”: »szezv szen« 'ama tu' stb.

„Optativ, Praes.”: »bulaicsi szevem« stb.

Opt. „Praet. Perf.”: »bulaicsi szeveidum« stb.

„Fut. opt.”: simile al praesente

„Conj.”: »egyer«-rel 'che voluisse'

„Conj. praes.” »egyer szeuszen« [r.m!] stb.

Conj. „praet.”: »egyer szevszeidum« stb.

Conj. „fut.”: „nel medemo modo del praesente”

„Infinito”: »Szevmek«

„Partic.” »szevegyek«

»szevmeli« 'e adamare'

»szevigi« 'quello che ama'

»szevmis« 'amato'

„Verbo pass. ind. praes.” »szevilurum« stb.

Az oszmán-török nyelvnek a grammatikai vázlata van tehát előttünk, — egy nagyon sovány és hiányos vázlat. A hangokról, a hangváltozásokról, magánhangzó-harmóniáról és magánhangzó-illeszkedésről rendkívül keveset ír a nyelvtan, a birtokos személyragokat nem említi. Fontos képzők, mint pl. bizonyos számnevek képzői, a névutók, az igéknél az *-an*, *-dq*-képzős participiumok, a gerundiumok, a tagadó formák nincsenek említve.

A Grammatika a magyarországi török nyelvet nem abban az alakban adja, ahogy a többi részek. Ilyen alakok mint »gyan« 'lélek' 78^r, »gyocs« 'ég' 78^v, »csim« 'kicsoda?' tipikus magyarországi alakok, de ezek mellett lényegesen eltérő alakokat is találunk.

1) A genitivus ragja a grammatika szerint »ing« és »ung« (sajnos, az egész kéziratban nagyon kevés genitivusi formát találunk). A névmások ragozásában feltűnnek ezek az alakok: »baga« 'nekem' 79^r és »onga« (~»ona«) neki (vö. 90. l.) — a 81^r lapon egy másik alakot találunk *η* hanggal: »szevdung« 'szerettél'. Egyébként nincs a kéziratban *η* hang, illetőleg »ng« hangjel. (Vö. 86. l.)

2) A *-lar*, *-ler* rag-típusban a grammatika sokszor használja — veláris magánhangzó után is — a *-ler* alakot. Az A és B részben és a D rész szövegrészeiben a magánhangzó-illeszkedés szabálya erősebben érvényesül. (L. 83. l.)

3) A Grammatika ilyen alakokat ad: »szen szeverszin« 'te szeretsz' 81^r, »sziz szeversziz« 'ti szerettek' és az *ü*-s alakokat nem ismeri. (L. 77. l.)

4) A Grammatikában adott konjugációnak aligha a magyarországi török nyelv volt az alapja. Sok olyan alakot mutat, amely az A és B részben és a D rész beszélgető részében nincs meg.

Ami az átírást illeti, a Grammatika szerzője szintén a magyar hangjelölést használja: »seve-« 'szeretni' több helyen, »szevszen« 'ha szeretnél' 82^v; a szerző sokszor »s«-et ír »sz« helyett: »szevesiz« 'hogyan szeressetek' 82^r; »sultan« 78^r; — »csim« 'kicsoda?' 80^v; »benumcsi« 'az enyém' 80^v; »bulaicsi« 'az Isten adja, hogy...' 82^r (»ch«-val is: 82^r, kétszer); »cs(ch)ilisza« 'templom' 79^v; »gyan« 'lélek' 78^r; »gyami« 'dzsámi' 78^r; »gyocs« 'ég' 78^v; »szevegyek« 'sevecek' 82^v; a *-ci* képző: 78^v (pl. »ekmegci« [így] 'pék', »balugci« [így] 'halász', »basmagy« 'nyomdász'); »padisáh« 78^r; — feltűnnek ezek: »gh«: »akrabungh« 'a skorpionak a' 77^v, »hazalerungh« 'erényeknek a' 78^r; »haza« 'erény' 77^v, 78^r (az *s* »z«-vel jelölve); »h« betű olyan esetekben, ahol az arab írás a *he* betűt használja (l. 75. l.).

Annak a képek a megrajzolásánál, amelyet kéziratunk alapján a magyarországi török nyelv grammatikai rendszeréről adok, a fentiek miatt nem tekinthettem el a Grammatikától, de mindenütt törekedtem arra, hogy a Grammatika anyagát az A és B, továbbá a D rész beszélgető részétől elválasszam, amennyiben vagy egészen különválasztva tárgyaltam a Grammatika anyagát, vagy a lapszámokhoz, amelyek már tulajdonképpen magukban útbá igazítanak bennünket a kérdésben, a Gr jelzést is odatettem.

Hogy a Grammatika ilyen gyengén sikerült, azon nem csodálkozhatunk. Egy török szójegyzéket (A) összeállítani nem túlságosan nehéz feladat, — a török—latin beszélgetések (B) megírása sem kívánt — megfelelő ismeretek mellett — különösebb szellemi képességeket. De nyelvtant írni, különösen ha az embernek semmilyen mintája nincsen, legfeljebb egy más nyelv nyelvtana, igen nehéz. Ehhez bizonyos grammatikai műveltség kell. Ilyen embert találni nem volt könnyű.

Végül is talált a nyelvtan készítettője egy olaszt, aki a feladatot magára vállalta. (Az emlék nyelve délszláv jellegével ez valahogyan kapcsolatban is lehet.) Kísérlete nem használhatatlan, nem rossz, sőt talán azt is lehet mondani, hogy világos és megbízható, de amint mondtam, rendkívül sovány tartalmú.

Másolók, szerzők, készítettő

Mind a három részben megállapítható, hogy a másolók a török nyelvet nem ismerték. Általában olvashatóan írtak, legszebben az A rész másolója, kevésbé szépen, de olvashatóan a B részé, és leghanyagabbul az olasz. Latin, illetve olasz szövegük normális, hiba bennük alig akad, de a török szavakban — különösen egyes helyeken — rendkívül sok és feltűnő hiba van. Ezek a hibák oly gyakoriak és olyan jellegűek, hogy törökül tudó másolóktól nem származhattak.

Így az A részben ilyen hibákat találunk (csak egyszerű és világos eseteket említek): »aszdo« — *anda* 'ott' helyett (az sz—n és az o—a felcserélése többször előfordul) 2^r; »hics biri erden« = »hics bir ierden« 'nullibi' 3^r; »arsz-lain« = »arszlan« 'leo' 4^r; »beiriler« = »beinler« 'cerebrum' 5^r (a »ri« és »n« felcserélése gyakori); »distar« = »dislar« 'fogak' 5^v; »agen« = »ager« 'terhes' 6^v; »bas tarafari« = »tarafilari« 'tempora' 6^v; »uszurmecs« = »ukszurmece« 'sternutatio' 6^v; »akehli« = »akelli« 'prudens' 7^r; »eiu mamli [namli] adam« 'vir bonae famae' 7^r; »gyozbealugi« = »gyozbeazlugi« 'albugo' 5^v; »ditmek« = »dikmek« 'varrni' 9^r; »makar« = »makas« 'forceps' 10^r. Ha a »sofra bezi« kifejezés helyett a 10^r lapon a »beszofrasz« 'mappa' alakot találjuk, ezt már egészen másképpen kell megítélni. Itt a szerző cserélte fel egy összetételnek a tagjait.

Hasonló jelenségeket találunk a B részben. Vizsgáljuk meg például a 32^r—34^v lapokat. A 32^r és 32^v lapokon nincsen lényeges íráshiba. A leíró figyelmesen dolgozott. A 33^r lapon ezt írja: »nekada[r]dur« 'hány van?', 33^v »chamarsirgyi« 'mosóné' és »nemd[l]i« 'nedves', 34^r »gyurulezi« 'mind' — »gyumlezi« helyett (a »ru« betűk könnyen felcserélhetők »m«-mel, ez nem hiba, hanem tévedés, egy hanyagul írt eredeti alapján, — mindenesetre világosan mutatja, hogy a leíró nem tudott törökül). A 34^v lapon feltűnő számban vannak hibák és tévedések: »to(r)z« 'por', »chih[l]jitleia« 'zárd el', »ugurk[l]a-mazün« 'ne lopjon', »cham[a]sir« 'fehérenemű'.

A D rész olasz munka, de amint már mondtam — három olasz működött benne közre. Először számolnunk kell a szerzőkkel, a nyelvtan szerzőjével és a beszélgetés szerzőjével, akik olaszul is, törökül is tudtak és a másolóval, akiről a kézirat analízisének kiderül, hogy a török adatokat nem értette. A dolog tehát lényegében ugyanúgy van, mint az A és B résznél. Példák: »elin« (egyszer), »elim« (gyakrabban) 'tudomány' — ilim helyett (77^r); »sevdilidum« 'szerettem', »sevmilidin« 'szeretél', »sevmilidin« 'szeretett', »sevmilidik« 'szerettünk', »sevmilidigiz« 'szerettetek', »sevmilidiler«: ezekben a tőalak mindenütt *sevmis-*, tehát a másoló az egész paradigmán keresztül hibás tőalakot ad (vö 73. l.: az *l* [=s] jeléről), 81^v; »sevelunh[b]is« 'szeressünk'; hat török sorban a következő íráshibák vannak: »hazul« 'kész' — »hazur« helyett, de a »hazul« lehet talán helyes alak is; »kat« 'mennyi?' — »kacs« helyett; »oilete iakandur« 'közel van a délhez' 85^r.

Az a körülmény, hogy a leírók a török szöveget nem értették, arra kényszerít bennünket, hogy az egyes kérdések megítélésében rendkívül óvatosan járjunk el és bizonyos helyek magyarázatánál nagy, sokszor elháríthatatlan akadályt képez. Egyes esetekben egyáltalában nem lehet eldönteni, hogy íráshibával van-e dolgunk, vagy pedig régi nyelvi alakokkal (természetesen másképp van a dolog, ha a jelenség több esetben mutatkozik, vagy két részben, esetleg mindháromban előfordul). A fordításban is vannak kisebb-nagyobb hibák, de ez voltaképpen lényegtelen.

Ezzel összefüggésben felmerül az a kérdés is, hogyan tudtak a fordítók, illetőleg a szerzők törökül. Nem vagyok benne bizonyos, hogy ismerték az arab írást, — legfeljebb a nyelvtan szerzőjéről teszem ezt fel. A magyarországi török nyelvjárást beszélték, amelyet az isztambuli nyelv alig befolyásolt. A három részt a három szerző egymástól függetlenül írta és olyan egyöntetű a nyelvük, hogy mindháromnál a magyarországi beszélt nyelvre való támaszkodást kell feltennünk. Ha az isztambuli nyelv befolyásolta volna őket, török szövegeik között több eltérést látnánk.

Felmerül az a kérdés, mégpedig egészen határozott formában, hogy a mű nem tervszerű elgondolásnak köszöni-e a létrejöttét. Az első rész egy szisztematikus, az akkori szokás szerint összeállított glosszárium. A második rész beszélgető könyv, ugyancsak az akkori szokás szerint összeállítva. Aligha írták be mindjárt az első rész beírása után a füzetbe, hanem inkább később, mikor találtak egy megfelelő embert a megírásához (lásd 62—3. l.). Azután egy olyan rész jön, a C, amelyben semmiféle török vonatkozás nincsen, és a török nyelvkönyv tervén teljesen kívül esik. Úgy látszik, hogy a félig üres füzetet alkalmilag hasznos és különféle mulattató dolgok feljegyzésére használták. Azután megint elmúlt egy idő és találtak egy Magyarországon élő olaszt, aki képes volt török nyelvtant írni. Ekkor aztán egy másolóval beírták a török nyelvtant és a D rész beszélgetését, amelyet, mint mondtam, nem a nyelvtan szerzője írt. Ezt talán nem is olasz ember írta.

Feltűnő, hogy mind a három szerző a magyar hangjelölést használta. Ebből különféle következtetéseket lehetne levonni, de ezeket aligha lehetne kellőleg megalapozni. Egy biztos, — az, hogy a kézirat Magyarországon készült. A részek keletkezésénél tehát 7 vagy 8 személlyel kell számolnunk: a megrendelővel (ezek lehettek többen is), 2 vagy 3 szerzővel (mondtam, hogy lehet arra gondolni, hogy az A és B részt ugyanaz a szerző írta és bizonyos, hogy a D részben más írta a grammatikát és más írta a beszélgetést, valamint a 3 másolóval.

Ki volt a készíttető? Illésházy Miklós 15 éves volt, mikor a könyvbe mint tulajdonos beírta a nevét. Vajon készen kapta a munkát, vagy részben 1668 előtt és 1668 után ő maga készíttette? Ez nagyon jól lehetséges. A beszélgetésekben, tehát a B részben mindjárt a legelején egy gróft költenek fel álmából és a D részben a beszélgetés központja egy Miklós nevű úr. Vajon ez a gróf és ez a Miklós nem gróf Illésházy Miklós? Esetleg nem akkor írta-e bele nevét a műbe, mikor még csak a beszélgetések voltak meg? Miért van beírva címül a Dictionarium? — nem azért-e, mert a beírás idején még csak a szójegyzék volt beírva? És nem később íratta-e bele Illésházy Miklós a többi részeket?

1668-ban vagyunk, öt évvel Érsekújvár elfoglalása után. A török uralom még szilárdan állott Magyarországon, sőt a levegőben volt Bécs elfoglalásának a gondolata. A politikai pályára készülő 15 éves Illésházy joggal gondolhatta, hogy politikai érvényesülésében a török nyelv ismerete nem lesz felesleges.

Átírás

Az emlék a török hangok jelölésére korának magyar hangjeleit használja.

»a«	a	»gÿ, gy, gi«	c'', c''i, y
»aa«	aa	»gz«	c''
»á«	ā	»s«	ſ, s
»o«	o, ı (egyszer)	»z«	z
»u«	u	»sz«	s
»e«	e, ı	»j«	z, s

»i, j, y«	<i>i, y</i>	»3«	<i>s</i>
»ö«	<i>ı</i> (kétszer)	»h, v, f«	<i>h, v(w), f</i>
»ü«	<i>ü, ı</i> (egyszer)	»l, r, m, n, ny«	<i>l, r, m, n</i>
»b, p — d, t«	<i>b</i>	»c«	<i>k</i>
»g«; »k«	<i>p</i>	»cs, ch«	<i>ç</i>
	<i>d</i>		
	<i>t</i>		
	<i>g, ğ, c''; q, k</i>		

A magyar helyesírás a XVII. század második felében már meglehetősen kialakult.⁹

KNIEZSA ISTVÁN a MHT-ben a 10–16. lapon erre a korra vonatkozólag megkülönböztet egy protestáns és egy katolikus helyesírást. Ennek a megkülönböztetésnek a részletei minket most nem érdekelnek. Török szövegeink átírása a magyar hangjelölés viszonylatában nem ad lényeges problémákat, és azok a kérdések, amelyek itt felmerülnek (a gy betű pontos hangértéke, kisebb lényegtelen kérdések, mint pl. az *L* hangok artikulációja, az *r* ejtése stb.), a hangtanba tartoznak.

Itt csak egy kérdést akarok megemlíteni: a *ç* (*č*) hang jelölésének kérdését.

A *ç* hang jelölése az A és D részekben eltér a B rész jelölési módjától. Az A és D-ben a *ç*-t a »cs« betű jelzi, a B-ben »ch«.¹⁰ A cs jelölés a katolikus helyesírásban használatos,¹¹ de hiba volna ebből messzemenő következtetéseket vonni. Azon sem lehet csodálkozni, hogy az A részben ilyen alakok fordulnak elő, mint »turche« 'turcice' 4^r, »tech(e)rar« 'insuper' 4^v (»tecsrar« 'ad hoc' 5^r), »pache« 'castus' 7^v, »kelch« 'kard' 13^v, »chekmecs« 'húzni' 14^r, »ochuz« 'taurus' 16^r, »euszichane« 'glis' — »szicsan« 'mus' 16^v, »szerche« 'passer', 17^r, »evelchiler« 'antecessores' 19^r, »pesches« 'donatio' 19^r, »taschi« 'gemmarius' 19^v, »zuretchi« 'pictor' 19^v (»szuretschi« 'sculptor' 19^v), »kelechi« 'kılıççı' 20^r — a cs-vel való írás százai mellett. (A B-ben csak az egy »csifalet' 'satis' 52^r szót találtam »cs« betűvel írva és a D-ben csupán a »peschenle« = »peşçirle' 'törülközővel' 86^v és »belchi« 'talán' 88^v szavakat.) Azt is meg kell jegyezni, hogy az *s* (= sz) hang az A és D-ben (ezek tehát ebben a tekintetben is egyeznek) »sz« betűvel, a B-ben 3 betűvel van jelölve.¹²

Magánhangzójelek

»a«¹³

Az »a« betű a magyarban a XVII. században labiális *a* (*â*) hangot jelöl, a törökben pedig bizonyára illabiális *a*-t: »bas« 'caput' 5^r; »kan« 'sanguis' 6^v;

⁹ MARCSEK TIBOR, Helyesírásunk a XVII. században. Budapest 1910. — KNIEZSA ISTVÁN, Helyesírásunk története a könyvnyomtatás koráig. Budapest (Akad.) 1952. — Ua., A magyar helyesírás története = MHT, Budapest (Tankönyvkiadó) 1952. — BÁRCZI GÉZA, Magyar hangtört. Budapest (Tankönyvkiadó) 1958, 14–16. l.

¹⁰ Vö. KNIEZSA, MHT 10. kk.

¹¹ KNIEZSA, i. m. 16.

¹² L. KNIEZSA, i. h.

¹³ Mind a három részből igyekszem példákat adni. Különös esetekben arra törekedtem, hogy az összes példákat idézzem. Kétes eseteket nem vontam be a tárgyalásba.

»damar« 'vena' 6^v; »aiak« 'pes' 6^v; »zabah« 'reggel' 31^v; »kalkarum« 'surgo' 31^r »szana« 'neked' 88^v; »katlanma« 'vární' 88^r.

Az »aa« jel *aa*-nak olvasandó (két csúcsú hosszú szótag, talán — leg-alábbis néha — laringális explosívával a két *a* között): »szaat« 'horologium' 10^r; »záte« Dat. 31^r; »zaat« 'hora' 32^r, 39^r (négyszer), 39^v, 85^r (!); »táán« 'evés' 86^r; »száát« 86^v; »szaat« 87^r.

A magyar »á« hosszú illabiális *a* (*á*) hangot jelöl és emléünkben többször előfordul: »szárhosluk« 'ebrietas' (*á*: eredeti *e*-ből); »ácsluktan« 'az éhségtől' 86^r (sajátságos módon van »ács« 'éhes' alak is 85^r, 88^r); »szágluguna« 'az ő egészségre' 84^r; »száglögone« 84^v; »iszigyák« 'meleg' 88^r.

A »száát« és »táán« alakok fent adott olvasatának helyességében nagyjában nem lehet kételkedni, és hogy a többi példák átírási módja semmitmondó, azt sem lehet állítani (szágluguna: affektív alak hosszú magánhangzóval és hangsúllyal az első szótagban?).

»O«

»csok« 'sok' 2^r; »ozeman« 'tunc' 2^r; »szol« 'bal' 2^v; »olmak« 'lenni' 3^v; »oturi« 'miatt' 4^r; »gyor« 'látni' 2^r; »gyoz« 'szem' passim; »oroszpi« 'meretrix' 8^r; »sofra« 'mensa' 10^r; »oile« 'ita' 2^r; »oteden« 'illinc' 3^r; — »dozt« 'barát' 29^r; »dogri« 'fidelis' 30^r; »gyordum« 'láttam' 31^r; »stambolda« 'Isztanbulban' 49^r; — »korkma« 'ne félj' 84^r; »dosztlar« 'barátok' 84^r; »oile« 'dél' 84^v; »nikola« 'Miklós' 84^v.

A »koverygak« 'cincinni' 5^r (TS *kivircik*) szóban — úgy látszik — az »o« *i*-t jelöl.

Különféle nyelvtani alakokban a nem első szótagban az »o« az *o* hangot jelöli. L. 81—2. l.

»U«

Az »u« betű az *u* hangot jelöli: »burun« 'nasmus' 5^v; »iumruk« 'cubitus' 6^r; »oiledur« 'ita' 2^r; »hazur« 'praesens' 2^r; »dun« 'heri' 2^r; »usztune« 'supra' 2^v; »szenun ianunda« 'apud te' 3^r; »szuilema« 'ne mondd' 4^v; — »ne buiururzun« 'quid imperas?' 29^r; »chimdur« 'quis est?' 29^r; »szizun« 'az ön' 30^r; »dusek« 'ágy' 29^r; »katlandugunuza« 'várása miatt' 29^r; »istedugun« 'amit akarsz' 29^r; — »buldunuz« 'megtalálta' 83^r; »iureguni« 'gyomrodat' 83^r; »degyulim« 'nem vagyok' 83^v; »szucsur« 'köszönet' 84^r; »kalunusz« 'maradjon!' 88^r.

A 37^r lapon »zuu« 'víz' alak van (hosszú *u*), a Grammatikában (78^v) pedig »sù«. (L. 84. l.)

»E«

Az »e« elsősorban az *e* hangot jelöli, amely — különösen bizonyos esetekben — általában valamivel zártabb, mint a magyar (vagy olasz) *e*: »tesz« 'cito' 2^v; »nerede« 'ubi?' 3^r; »oiledur« 'ita' 2^r; »zemanile« 'aliquando' 2^r; »gyegy« 'éj' 31^r; »gyer« 'si' 31^v; »gyerchek« 'igaz' 31^v; »gyelmes« 'non venit' 31^v; »szeverler« 'szeretnek' 81^r; »kahve« 'kávé' 83^r; »eder« 'csinál' 83^r; »zeman« 'idő' 84^v.

Sok esetben az »e« az *i* hangot jelzi, illetőleg az *i* jele szabály szerint az »e« betű: »agez« 'os' 6^r; »ternaklar« 'ungves' 6^r, 18^v; »bagerszak« 'intestinalis' 6^v; »agen[r] kari« 'puerpera' 6^v; »akkal« 'memoria' 7^r; »nazehat verigy« 'exemplaris' 7^r; »iaken« 'közeli' 7^v; »herszus« 'fur' 7^v; »herka« 'vestis foeminae' 8^v; »szingyer« *sinc"ur* 'monile' 8^v; »csekeres(k)« 'assarium organum' 10^r.

(REDH. 724: جترق); »kezar« 'leányok' 11^v; »kelch, kelech« 'kard' 13^v, 20^r, 25^v; »kene« 'vagina' 13^v; »hazerlamak« „atrahere scelopum” 14^r; »csaget« 'papír' 14^r, 19^v; »verelmis« 'datum' 14^v; »kater« 'mulus' 15^r; »ker (at)« 'albus' 15^v; »euszichane« *ew-sičani* 'glis' 16^v; »csaker« 'accipiter' 16^v; »kerlangyk« 'hyrundo' 17^r; »domuszkele« 'seta' 18^r; »kez« 'sponsa, filia' 18^v; »ugye (Ist. üvey) kez« 'privigna' 19^r (»e« = *i*, »i« = *i*): »inger« 'ficus' 22^r (Ist. *incir*): »kremzi« 'ruber' 22^r; »kes« 'hyems' 23^r; »kerarum« 'frango' 24^r; »zervalarum« 'latro' 24^r; »cse-ver-« 'converto' 25^r; »gyeter« (*c"etir*) 'hoz' 32^r, ^v, 33^r, 37^r; »kerk« 'negyven' 28^r; »akel« 'scientia' 31^v, 38^v, 45^v, 48^r kétszer; »agyerrerrum« 'hoc mihi summo dolori est' 35^v; »anni cul[l]andermisim« 'practico' 46^r; »hezer« 'Georgius' 46^v, 49^v; »kelecsleri« 'kardokat' 86^v; »agyer[r.n]urum« 'sajnálom' 88^r; »szukes-laion« 'szorulatok összéb' 88^r; »gyorurszenesz« 'ön látja' 88^v.

HEFFENING, 43., 85. l.

»i (j, y)«

Az »i« az *i* és *y* (*i*) hangokat jelöli, néha »j« vagy »y« van helyette: »sindi« 'iam' 2^r; »bir« 'egy' 2^r; »oiledur« 'ita' 2^r; »jarun« 'cras' 2^r; »sabahvakti« 'mane' 2^r; »ahsamvakti« 'vesperi' 2^r; »mum[m]akaszj« 'emuntorium' 10^v; — »isit« 'halld' 29^r; »chimdur« 'quis est?' 29^r; »be[i]rsei« 'valami' 29^r; »züilema« 'megbeszél' 29^r; »oturi« 'miatt' 29^v; »aldat[t]i« 'megcsalt' 30^v; »uiku« 'álom' 30^v; »uiuma« 'aludni' 30^v; »iaron« 'holnap' 30^v; »bundaim« 'híc sum' 32^r; »joktur« 'nincs' 32^v; »ioktur« 34^r; »-mj« '-e?' 34^v; »anahtarj« 'kulcsot' 34^v; »basumj« 'fejemet' 35^v; »zenj« 'téged' 36^v; »zemanj« 'időt' 39^r. Az utóbbi alakok (»j«-vel) a B e részében feltűnnek. — »kahvealtidan« 'a reggeli miatt' 83^r; »bir ierde ierosz« 'valahol eszünk' 83^r; »adamu[nu]zi« 'a maga emberét' 83^r; »iureguni« 'gyomrod' 83^r; »kavi« 'erős' 83^r; »juregun« 'gyomrod' 86^r.

A B-ben (33^v): »geynerum« 'felöltözöm'.

Az *eyi* 'jó' szót az emlék rendszeren »ei«-nek írja (7^r, 29^r, 84^v, 88^r); »kopuz-iai« = *kopuz-yayi* [?] 'plectrum' 15^r. »byuk« 'nagy' (*biyuk*) 13^r, 19^r.

Az »i« néha az *i* hangot látszik jelölni: »irak« 'procul' (iraktan) 3^r; »irmak« 'fons' 10^v; »iszigyák« 'meleg' 88^r; »irlaigy« 'cantor' 14^v; »irla« 'cantus' 14^v; »azgin« 'azgin bir at' 15^v; »szakszigan« 'pica' 17^r; »szi(d)gergy« 'bubulcus' 20^r; »szingyer« 'monile' 8^v; *sinc''ir*; »ilam« 'serpens' 17^v (kétszer); »gylamba-lugi« 'murena' 17^v. Bizonyos, hogy ezek az adatok — majdnem mind — *i*-vel olvasandók (l. DTVidin 65, 27: *i*, 41).

»ö«

Mivel nyelvjárásunkban az *ö* hang nem fordul elő, az emlék az »ö« betűt nem használja. Egyedül az 5^r és 15^r lapokon szerepel: a *kül* 'szőr, lószőr' szót »ö«-vel írja az emlék. (Ingadozások a helyesírásban, vö. itt: »ü«.)

»ü«

Mivel a magyarországi törökben az *ö* hanggal együtt a régi *ü* is elvesztette palatális voltát, és általában *u* helyettesíti, a kéziratban az »ü« jellel nem azokban az esetekben találkozunk, ahol azt elvárhatnánk. Amíg azonban az *ö* a kézirat nyelvjárásában teljesen eltűnt, addig az *ü* bizonyos esetekben, igei és névmási alakokban — affektív színezettel — megmaradt, és ezekben az alakokban találkozunk az »ü« jellel. (L. 91., 92—6. l.)

A »külügyünj« 'kardodat' 36^v szóban az »ü« az *i* hangot jelöli. Az írás némi bizonytalanságot mutat e szó hangjelölésében. Ugyanez a szó a 37^v lapon »kelagyumj«-nak van írva, tehát az első szótagban szabályszerűen »e«-vel, a második szótagban »a«-val, mint az *i* hang több szóban (l. 76. l.). A 86^v lapon a szabályszerű »kelecs« írást látjuk.

Más, a köznyelv hatása alatt keletkezett rendhagyó alakok: »bu gyün« 36^r (~ »bugyun« 36^v) 'ma', »uz[r. s]ürzune[= i]3« 'meghültök' 36^v; »zü3« 'szó, beszéd' 41] (rendesen: »suz«).

Hibás alakok: »üiumadum« 'nem aludtam' 32^r; »iaüükulmis« 'elvezett' 33^r.

Mássalhangzójelek

»b«, »p« — »d«, »t«

A »b«, »p« — »d«, »t« jelekről semmi különöset nem mondhatunk. Körülbelül azokat a hangokat jelzik a törökben, amelyeket a magyarban. Felvetődik az a kérdés, nincs-e a mi török nyelvjárásunkban *b*, *d*? Ezt az átírás alapján nem lehet megállapítani.

»g«, »k«

Másképpen van a dolog a »g« jellel. Ennél van néhány probléma. Először 's — a környező hangok szerint — *ġ*-t és *g*-t jelent. Példák a *ġ* hangra: »gairi« 'imásik' 3^r; »oglan« 'puer' 5^v; »istedugumuz« 'amit mi akarunk' 3^v; »age[i]z« 'os' 6^r; »uzum agag y« 'vitis' 21^v; — »aga« 'úr' 30^r; »dogri« 'fidelis' 30^r; »gairi« 'több' 32^v; »galiba« 'forte' 33^r; — »iureguni« 'gyomrodát' 83^r; »szágluguna« 'az ő egészségükre' 84^r; »olduguna« 'hogy van' 85^r; »aglar« 'sír' 86^r. Példák a *g* hangra: »egri« 'ferde' 3^v; »csiger« 'tüdő', »gyger« 'renes' 6^v; »digren« 'fucinulla' 10^r; »eglenma« 'ne maradj sokáig' 49^v — »eglenmeziz« 'nem maradunk sokáig' 85^r; »oldugi« 'hogy ő van' 87^r. — Ugyanígy a »k« jelnél.

»g« = *c*': »inge buili« 'subtilis' 7^r; »augi passa« 'praefectus venationis' 11^v; »eugaz« [ewc'az ?] 12^v; »get« 'nagyapa', TS *cet* (*ceddi*) 19^r; »inger« 'ficus' 22^r; »ager(ur)um« 'me poenitet' 25^r; »igazetunuz ile« 'cum licentia vestra' 48^v

»gy«

A *gy* jel a magyarban nem palatalizált, hanem palatális *d* hangot jelöl. A mi emlékünkből rendszeren »gy«-vel van írva, ritkábban »gy«-vel (az *y* feletti két pont a B részben nemigen fordul elő), vagy »gi«-vel, és egy olyan hangot képvisel, amelyet én *c*' jellel írok át (vö. a hangtant, 84. l.); jelöli a *c*'-i hangpárt is: »gyun« 'nap' 2^r; »gyecs« 'tarde' 2^r; »gyelegyec« 'in futuro' 2^r; »olingye« 'interea' 2^r; »bugyegye« 'hoc vesperi' 2^v; »gyoz« 'szem' 5^v; »gyehennena« 'infernus' 6^r; »gyer« 'si' 4^r; »gyahgyah« 'raro' 5^r; »dugyme« 'gomb' 8^v; »bilmeigi« 'nem tudó' 7^v; »gyuvergyn« 'columba' 17^r; — »angyak« 'tantum' 29^v; »degiul« 'nem' 29^v; »gyibi« 'mint' 29^v; »gyirma« 'ne menj be' 29^v; »agyeptur« 'miror' 30^r; »nigye« 'sicut' 30^v; »gyun« 'nap' 31^r; »gyelmes« 'nem jön' 31^v; »ogyak« 'caminus' 32^v; »gyumleszi« 'mind' 33^r; — »gyan« 'lélek' 78^r Gr.; »gyami« 'dzsámi' 78^r Gr.; »gyocse« 'ég' 78^v Gr.; »chilisagyi« 'templomocska' 79^v Gr.; »szevegyek« 83^r Gr.; »gyendi« 'maga' 83^r; »mangya« 'evés' 84^r stb.; »ugyrenmis«

'tanult, megszokott' 84^r; »gyurek« 'gyomor' 84^r; stb.; »gyenduni« 'magadat' 84^r; »gyumleszuni« 'mindet' 84^v; »gyuzel« 'szép' 84^v; »gyeluruz« 'jönni fogunk' 85^r; »gyerler« 'helyek' 86^v, 88^r; »iszigyák« 'meleg' 88^r; »agyer[n]nrum« 'sajnálom' 88^r; »gyorur« 'lát' 88^v; »gyderszün« 'még' 83^r; »gybi« 'mint' 84^r; »gyderoz« 'megyünk' 85^r stb.; »gydelum« 'menjünk' 85^r; »gytma« 'menni' 85^r.

Az A és D részben a »gy (gi)« után gyakran *i* betűt találunk, azaz a *c''i* hangpár »gy«-vel van jelölve: »parmagy« *parmac''i* 'ujja' 6^v; »gyger« 'renes' 6^v; »orospigvy« 'adulter' 7^v; »biligy« 'tudó' 7^v; »cseszigy« 'latro' 8^r; »degyl« 'non' 2^r, 3^v, 25^v; »dilengyluk« 'mendicatio' 8^r; demir ogyagy« 'subex' 10^r; »kamgy« 'ostor' 15^v; »igyrmi« 'hús' 28^r; »basmagy« 'nyomdász' 78^v Gr; »gygytlerum« 'az én embereim' 84^r.

Ellenben a B részben ilyen alakokat találunk: »gyirur« 'intret' [?] 30^r; »csamarsirgyi« 'mosónó' 32^v, 33^v; »degyenegy« 'botot' 35^r; »degyildur« 35^v, 36^r, 38^r; »gyit-« 'menni' passim; »oinagyilara« 'ad saltatorem' 40^v; »gyibi« 'mint' 47^v; »gyirmj« 'hús' 49^r.

Itt az átírás fejezetében tárgyalok egy kérdést, amely elsősorban átírási probléma, — azt a kérdést, hogy abban az esetben, ha a közösmánli *y* helyén a mi emlékünkből »gy« jelet találunk, ezt a »gy«-t *j*-nek olvassuk-e, vagy *c''*-nek. Ilyen esetek: »gylanbalugi« 'murena' 17^v; »gyetistum« 'utólértém' 26^v; »gyedi« 'hét' 28^r; — »degiul« 'nem' 29^v; »degyik« 33^r, 35^v (kétszer), 36^r, 38^r, 38^v, »deil« 36^v (kétszer), régebbi *degül*-ből; ez valószínűleg nem tartozik ide, mert régi *g* és nem *y*; »gyeni« 'új' 41^v, »ieni« uo., 42^v, »ienj« 47^r; »gyara(r)maz« 'nem jó' 47^v, 48^r; »gyuz« 'arc' 48^r; »gyirmj« 'hús' 49^r; — »gyema« 'enni' 83^r; »gyurek« 'gyomor' 84^r; »gygytlerum« 'az embereim' 84^r; »gyerosz« 'eszünk' 86^r; »gyerlen[r]er[n]üzi« *c''erlerinüzi* 'a ti helyeteket' 86^v, 88^r; »ierum« [így] 'a te helyed' 86^v, 88^r. Azt hiszem igaza van HEFFENINGnek, aki az ilyen esetekben átírási jelenséget lát (75. l.).

»gz«

Az A részben néhány példában a »gz« jelet látjuk, amely a *c''* hangot jelöli: »magzungzi« 'pharmacopola' 20^v, TS *mācuncu*; »gyegze« 'éjszaka' 23^r; »kugziaklarum« (tehát »gzi« = *c''*) 'amplector' 26^r.

»s«*

Az »s« jel a magyarban és emlékünknél a török nyelvben egyformán az *š* hangot jelöli: »sindi« 'iam' 2^r; »ahsam vakti« 'vesperi' 2^r; »gyecsmis« 'elmúlt' 2^v; »dasra« 'extra' 3^r; »sukadar« 'tantum' 3^v; — »dusek« 'ágy' 29^r; »fichr etmisim« 'putaui' 30^v; »duslar« 'somnia' 31^r; »uiumislere« 'dormientibus' 31^v; — »ugyrenmis« 'megszokott' 83^v, 84^r; »sindi« 'már' 84^v; »dasrada« 'kint' 85^r; »isit-« 'hallani' 86^r; »peschen[r]le« 'törülközővel' 86^v; »passa« 86^v; »sen« 'vidám' 87^r (»chen« 44^v).

Emellett az A és B részben (a D-ben csodálatos módon nem), amelyekből a fenti példákat kiírtam, az »s« jel *s* (sz) hangértékben is előfordul: »sabahvakti« 'mane' 2^r; »sora« 'postea' 2; »iuksekte« 'in alto' 2^v; »iuksekten« 'ab alto' 2^v; — »neister« 'quid uult?' 29^r; »istedugun gyibi« 'ahogy akarod' 29^v; »neisteros« 'quid volumus?' 30^v; »gyelmes« 'nem jön' 31^v.

»sh«: »chalishur« 'dolgozik' 45^v; »sch«: »schem[n?]*«* 'hilaris' 7^v.

* Az »s«, »z«, »sz«, »3« jelekhez l. a -z > -s, z- > s-, változásokról szóló fejtegetéseket, 87, 86. l. és DTVidín 68–69, 72. l.

»Z«

A törökben megvan a magyar *z* hang és ezt a mi emlékünkből természetesen a »z« jelzi: »hazur« 'praesens' 2^r; »ozeman« 'tunc' 2^r; »buzemane« 'ez-ideig' 2^v; »szlezen« 'lép' 6^v; — »zizi« 'önt' 29^v; »zira« 'mivel' 29^v; »nezeman« 'mikor?' 33^v; »gyuzet« 'vigyázz' 34^r; »ruzigyar« 'szél' 34^r; — »zarar« 'kár' 83^v; »szizun« 'az ön' 84^v; »ziadeszile« 'nagyon' 84^v; »zeman« 'idő' 84^v; »gyuzel« 'szép' 84^v.

»SZ«

A magyar *sz* betűpár ugyanazt a hangot jelzi emlékünkből török nyelvében, mint a magyarban. Az új török helyesírás ezt a hangot *s* betűvel jelzi.

Emellett az »s«, mint az imént láttuk az A és B részekben, gyakran jelöli az *s* (magyar *sz*) hangot. Példák: »szora« 'után' 2^r; ugyanazon a lapon »sora« is; »eszbak« 'pridem' 2^r; »buszabahlarda« 'his matutinis' 2^v; »szenun« 'a te' 3^r; »szabahul hair aga« 'bona dies dominus' 30^r; »szizeda« 'önnek is' 30^r; »szizun« 'az öné' 30^r; »demisszun« 'mondta' 30^v; »szabah« 'reggel' 31^v; »szultanium« 35^v; »szuilema« 'ne mondd' 35^v; »iszte-« 'akarni' 47^v; »eszpabi« 'ruhája' 48^v; — »szana« 'neked' 83^r; »gairiszi« 'valami más' 83^r; »ierosza« 'eszünk' 83^r; »csesza« 'vágd' 84^v; »szecserum« 'érzem' 85^r.

Az »szagyik« 'parum' alak [3^v (kétszer), 31^r: »azagyik«] talán *azac''ik*-nak olvasandó. Az »asza« (*aṣā*) 'infra', »aszada« (*aṣāda*) 'inferius' a 2^v lapon íráshibának tulajdonítandó.

»3-(β)«

A »3« betű (= *s*, ritkán *z*: vö. KNIEZSA, MHT, 10 kk) az A és D részekben nem fordul elő, a B-ben általános. Az »β« alak a »3« alaktól gyakran nem különböztethető meg és én mind a kettőt »3«-vel írom. Példák: »jizunile« 'veletek' 29^r; »simdi zizi zecherum« 'iam uos nosco' 29^v; »kalmazün« 'ne maradjon' 29^v, 33^r; »vtanmazmizünüz« 'nem szégyelli magát?'; 30^r; *z*-nek olvasandó a következő példákban: »gyuzet« 'vigyázz!' 34^r; »ruzigyare« 'a szélnek' 34^r; »hazur« 'kész' 36^v. HEFFENING 42, 1. j.

»h, v, f«

A török *h* általában azonos a magyar *h*-val. A török *h*-nak van egy speciális változata, de ezek minket most nem érdekelnek: »hazur« 'praesens' 2^r; »sabahvakti« 'mane' 2^r; »ahsamvakti« 'vesperi' 2^r; »hergyun« 'quotidie' 2^r; »badehu« 'postea' 2^r; »ahirende« 'ultimo' 2^v; »buszabahlarda« 'his matutinis' 2^v; »hics« 'egyik se' 3^r; »szahih« 'plane' 3^v; »alah« 'isten' 4^r; »ehliilum« 'doctus' 4^r; »hei« interj. 4^v — stb.—A törökben van bilabiális *v(w)*.

»l, r, m, n, ny«

Azoknak a hangoknak a variánsait, amelyeket az »l, r, m, n« betűkkel jelölünk, a magyar átírás alapján nem lehet meghatározni. Különben is csak az »l« esetében volna némi jelentőségük. (DTVidin, 63).

Az »l« íráshiba következtében gyakran »s« betűt jelöl. Az utóbbinak ugyanis van egy változata, mely az »l«-lel összetéveszthető. (L. pl. 66. l.)

Egy párszor előfordul az »ny« hangjelölés, amely a magyarban *ń* hangot jelöl, de nem látom, hogy ennek valami jelentősége volna. L. 82. l.

»c«

A »c« latin befolyás alatt ilyen példákban fordul elő: »cort[k]mak« 'timere' 38r; »conaktan« 'ex hospitio' 41v; »cul[l]andermisim« 'practico' 46r.

»cs, ch«

Mondottuk már, hogy emlékünkhöz »cs« és »ch« jele a magyarban is, a törökben is a *ç* hangot jelzi: »gyecs« 'tarde' 2r; »gyelegyecs« 'in futuro' 2r; »csok« 'sok' 2r; »ucs« 'három' 2v; »gyecsmis« 'elmúlt' 2v; az A részben kivételesen »ch«-val: »pach« 'castus' 7v; »chehre« 'arc' uo., »papuch« 'sandalia' 8v; »nalcha« 'solea' uo.; — »chimdur« 'quis est?' 29r; »lachin« 'sed' 29r; »acha« 'nyisd ki' 29v; »zecherum« 'nosco' 29v; — »netecsi« 'mint' 83r; »icsma« 'inni' 83v; »szucsur« 'köszönet' 84r; »csebab« 'sült' 84v.

A 44v lapon a »chen« 'vidám' szót találjuk; ez *şen*-nek olvasandó. 48r: »acheliur« = *akullur* 'értelmessé tesz'.

A mássalhangzók és a mássalhangzójelek kettőzése

A geminátákat kéziratunk nem jelzi: »muteki« 'devotus' 7v; »gyelat« 'carnifex' 8r; »kube« 'kupola' 11v; »murecsep« 'atramentum' 14v.

Gyakran előfordul, hogy a másoló (vagy a szerző?) az egyszerű mássalhangzót két betűvel jelzi; ennek nincsen semmi jelentősége: »akkel« 'memoria' 7r; »ille« '-val, -vel' 2v; »ellek« 'cribrum' 10v; »muffti« és »mufftiluk« 11r; »passa« 11v stb., »topp« 'tormentum' 13v.

Hangtan

A nyelvjárás fonéma-rendszere

Nyelvjárásunk fonéma-rendszere, amennyiben az írott alakok nyomán megállapítható, a következő (feltehető variánsok szögletes zárójelben):

Magánhangzók:

a	[ā, ā]	i	o	u
e	i	—	ü	

Mássalhangzók:

b	p
d	t
g	g, q k

v [w], f
 z [z, s], s
 ş
 y
 h
 l, r
 m, n
 c', c'

Szövegeink, illetve török adataink fonetikai szempontból megbízhatók, híven tükrözik a beszélt nyelvet és nem állanak az arab írás befolyása alatt.

Az utóbbiról legfeljebb a D rész Grammatikájában lehet szó. Egy ilyen alak, mint »olszeveh« 'amara quello' 81^v csak az arab írás ساء alakjának a hatása alatt keletkezhetett, és ennek a hatásnak tulajdoníthatók a többi ilyenforma alakok, mint »szevehluk[m?]'« 'amaremo noi', »szevehler« 'amarano quelli' 81^v; ide tartozik a »kaiteilhe« 'gayet ile' 79^r. »ng«-vel írt formák valószínűleg ejtett alakok: »elimlering« 'a tudományoknak a' 77^r, »akrabungh« 'a skorpiónak a' 77^v; »hazanung« 'az erénynek a' 77^v. »bunung« vagy »bunun« a *bu* 'ez' genitivusa 80^r Gr. Gyanús a »dimek« forma, amelynek a jelentése 'corea; tánc'; ez a *depme*k rossz olvasata, 24^r (volna tehát az arab írás befolyása alatt keletkezett forma a Grammatikán kívül is).

A kézirat török nyelve jellemző sajátosságainak vizsgálata arról győz meg bennünket, hogy az A és B részek és a D rész beszélgető része (tehát a Grammatika kivételével az egész anyag) ugyanazt a nyelvjárást tükrözi. Ha tehát megpróbáljuk az említett jellemző vonásokat rendszeresen összeállítani, a három részt mint egységet foghatjuk fel. Az egyes részek különleges tulajdonságai aligha esnek súlyosan a latba.

Itt is újra hangsúlyoznom kell, hogy rendkívül fontos az a körülmény, hogy a munka másolói nem tudtak törököül; ez a körülmény számtalan hibára adott alkalmat (persze megvolt ennek a jó oldala is: a másolók török ismeretük alapján tudatosan nem változtathattak az előttük levő szövegen). Az ember annak a veszedelemnek van kitéve, hogy íráshibákat nyelvjárási alakoknak fog fel, és megfordítva.

Többször említettem már, hogy kéziratunk nyelvjárása a ruméliai nyelvjárások északnyugati részéhez tartozik, a bosnyák-török nyelvhez, amely a török nyelvjárások közül, mint nagyobb nyelvjárás-terület, legközelebb van Magyarországhoz. Nyelvjárásunk közel rokon a vidini török nyelvjárással, összehasonlítható anyagot tehát legkényelmesebben a DTVidin és EintMB c. munkáimban találhatunk (magának a bosnyák-török nyelvjárásnak a rendszeres leírása még nem történt meg).

Az oszmán-török nyelv nyelvjárásainak leírásában meg kell különböztetnünk a török eredetű elemek leírását az idegen eredetű elemek leírásától, mivel a két nyelvi alakulatnak egymástól eltérő grammatikai szabályai is vannak.¹⁴ Ebben a dolgozatban ezt az elvet nem alkalmaztam, mert úgy látom, hogy itt egy nagyon egységes, általánosan használt nyelvjárásról van szó, melyben előkelőbb körök választékos beszédjének különös sajátosságai nem tűnnek ki.

¹⁴ S. meine Abhandlung in ALH, III 159—199.

Magánhangzók

Az első szótag vokalizmusa

*a

Átírás: 68. l.

Nyelvjárásunk *a*-ja megfelel a közoszmánli *a*-nak. A *çığır*- 'hívni' 24^v, 26^v (TS *çagır*~*çığır*-) szóban egy *a*~*ı* váltakozás konstatálható. Az »aa«, »á«-val írt hangokról, a hosszú *ā*-ról: l. 69, 84. l. A hosszú és félhosszú *a* hangokról a perzsa-arab jövevényszavakban: l. 84. l.

*ı

Átírás: 69. l.

Az *ı* hang a tőszótagban ugyanúgy viselkedik a mi nyelvjárásunkban, mint máshol. Az »iaka«- 'mosni' ige 33^r, 37^r, 86^v, a köznyelvben *yika*-nak hangzik (TS; vö. Radl, Wb.: *yaiqa*-).

*o

Átírás: 69. l.

Itt-ott mutatkozik egy *o* > *u* változás: »csuban« 'pastor' 20^r (kétszer); »bugul« 'submergo' 25^v (kétszer); »kunulmis« 'dispositae' 34^v; »kumisziün« 'posuisti' 35^r; »komisim« 'posui' 35^r; »ugur« 'fortuna' 35^v (Samy Bey, DictTF 1885: *oghur*, TS *uğur* — a *γ* előtti ismeretes változás); »uturun« 'foglaljon helyet' 86^v (rendesen *otur*-): »inge buili« 'subtilis' 7^r.

Ezekben az esetekben néha íráshibára is gondolhatunk.

*u

Átírás: 69. l.

Hosszú *u*: lásd az átírásban (69. l.). A *sū* 'víz'¹⁵ accusativusa »sui«-nak van írva 37^r. A régebbi *u* helyén *o* van a következő szavakban: »bornunda« 'orrán át' 26^v; »ionoz balugi« 'delfin' 17^v (TS: *yunus*); »kouetli« 'fortis' 41^r; »mohurdar« 'obsigilator' 12^r.

*e

Átírás: 69. l.

Az *e*-ről nincs mondanivalóm, a zárt *é*-nek emlékünkből nincs nyoma (14^v: »dinulmis« 'dictio', — talán az írás hatása, talán íráshiba).

*i

Átírás: 70. l.

A közoszmánli *i*, mint a *bir* 'egy', *iki* 'kettő', *şimdi*~*şindi* 'már' szavakban, első szótagban megmarad.

*ö

Átírás: 70. l.

Az őszoszmánli *ö* — amennyiben megmaradt — a mi kéziratunkban mind a három részben *o*-val van képviselve. Ez alól nincs kivétel. Vö. itt: *ö* > *ü*. A példákat lásd az átírás fejezetében.

ö > *ü*

A magyarországi török nyelv azokhoz az oszmánli nyelvjárásokhoz tartozik, amelyekben az *ö*-nek bizonyos esetekben — illetőleg úgy látszik,

¹⁵ HEFFENING, Georg. 118.

az esetek legnagyobb részében — *ü*, illetőleg mivel az óoszmánli *ü* a magyarországi török nyelvben *u*-val van képviselve, *u* felel meg (l. DTVidin 33 kk.): »buile« 'sic' 3^v stb.; »suile« 'ügy' 4^v, 48^r; »gyubek« 'umbilicus' 6^v; »urti« 'tectum' 9^v, »urt-« 'tego' 24^v; »ulchi« 'urna' 10^v, »ulcserum« 'mensuro' 26^v; »urgye[i]« 'colus' 10^v, »urumgyecs« 'aranea' 17^v, TS *örümcek*; »bulyuk« 'bölük, csapat' 12^v; »duius« 'pugna' 12^r (*dövüş*), »dugyusurum« 'bello' 26^v; »gyugyushuk« 'antilena' 15^r; »gyoguz« 'pectus' 6^r; »csupri« 'pons' 13^r; »unkas« 'arcus ephippij, *ön kas*' 15^r; »urdek« 'annas' 16^v; »csupek« 'kutya' 17^v; »gyuvergyn« 'columba' 17^r; »csumlekcsi« 'figulus' 19^v, »csumurgy« 'carbonarius' 20^r; »gyumisli« 'argenteus' 22^r; »uile vakti« 'meridies' 23^r; »ducs-« 'effundo' 24^v; »ducsme« 'scudo' 49^r; »szuiundur-« 'extingvo' 24^v (TTS IV: *ö*); »gyum-« 'sepelio' 25^r; »ugiudle-« 'eligo' 25^v (DTVidin 409); »uxururum« 'tussito' 26^r, »u[k]szurmecs« 'sternutatio' 6^v; »uperum« 'osculor' 26^r; »uduncs verurum« 'concedo' 26^v; »gyunderurum« 'mitto' 27^r; »uldururum« 'macto' 27^v; »dusek« 'ágy' 29^r; »szuilema« 'mondani' 29^v, 41^r (kétszer), 4^v, 26^v, 87^r stb.); »züz« 'szó, beszéd' 41^v, »szuzlar« 14^v, 47^v, »szuszlar(r)umuži« 48^v; »gyumlek« 'ing' 32^v; »udedum[n]« 'fizettél' 49^r; »ugyren-« 'tanulni' 83^r, v.

Az *ö* > *ü* változás nem történt meg a következő szókban: »gyoz« 'szem'; »gyor-« 'látni' passim; »oile« 'ügy' 2^r; »okszusz« 'pupillus' 19^r; »gyocs« 'ég' 78^v, »oturi« 'miatt' 5^r, 29^v, 86^v. A 85^r lapon »donelum« 'térjünk vissza' alakot látunk (dun- alakot várnánk).

A nem első szótag vokalizmusa

$$a-i > a-a$$

A nem első szótagban több esetben »a« van az *i* helyén, — rendszeren *a* után. »iakan« 'prope' 3^r, 85^r (7^v: »iaken«); »ahar« 'stabulum' 9^v — TS *ahır*; »csagat« 'cartifolia' (»csaget« 'papír' 14^r, v., 19^v); »szaramszak« 'alium' 20^v (kétszer) — TS *sarimsak~sarmisak*; »kovergyak« 'göndör' 5^r — TS *kıvrık* — (MENGES, Gloss. Ost-Türk. II, 780);? »gyendi halanda« 'pacificus' 7^v. HEFFENING, 53. l.: Assimilation, további példákkal). BLAU, 20. l.: *arak* 'mager' < *arık*, 39. l.: *vakat* 'idő' < *vakıt*.

ü

Átírás: 70. l.

Említettem már, hogy nyelvjárásunkban az *ö* hanggal együtt az *ü* is elvesztette palatális voltát és hogy *u* képviseli, de sajtóságon módon nem minden esetben — az affektív tényező következtében a konjugációban és a birtokos személyragokban megmaradt. (L. 70. l.) Az első szótagban nincs, és általában a nem első szótagokban sincs *ü*: »dun« 'heri' 2^r; »usztune« 'supra' 2^v; »iuksekte« 'in alto' 2^v; »gyucstur« 'vix' 3^v; — »eiü« (rendszen »eia«) 'jó' 7^r; »istedugun gyibi« 'ahogy akarod' 29^v; — »gyun« 'nap' 31^r; »zuchur« *suçur* 'köszönet' 31^r; »butun« 'egész' 32^r; »gyumle« 'mind' 34^r; — »juregum« 'gyomrom' 86^r; »gyumle-« 'mind' 88^v.

Ezzel szemben a verbum substantivum az indicativus praesens singularis második személyben: *sün* — példákat l. 91—96. l. —, többesben *sünüs*. A konjugáció rokon alakjaiban szintén megvannak a *-sün* és *-sünüz(s)* alakok. Néha a *-sin*, *-sun*, *-sıms* alakokat látjuk, de ezek ritkák (l. 93, 96. l.). A praeteritum definitumban a *buldunuz* mellett *okudunüs*, *jedinüs* alak is van (l. 94. l.).

a praeteritum indefinitumban *demissun* és *komissun* (l. 94. l.); az imperativus harmadik személye is *ü*-vel hangzik: *versün*, *aldatmasünler* (l. 96. l.).

Ez az *ü* megvan a második személyű birtokos személyragban is, az egyes számban a rag *-un*-nak hangzik (pl. »gyumlegun« 'inged' 33^v), de vannak ilyen alakok is, mint »aklün« 'eszed' 35^{r,v} (háromszor), »ierüm[n]« 'a te helyed' 86^v (l. 91. l.). Még gyakoribb ez az *ü* a többes számban: »hatu-runüz« 'az ön neheztelése' 47^r, »hizmete[ü]nüze« 'az ön szolgálatára' 44^r stb. (l. i. h.).

A harmadik személyű birtokos személyrag *-si* alakja a ragozásban néha *ü* magánhangzóval jelenik meg: »gyitmezüne« 'az ő menésének' 37^r; »ichmezüne« 'ivásának' 44^v; »cseszmeszüne« 'vágásának' 88^v; »gyumleszüne« 'mindnek' 88^r; »gyendizüne« 'neki' 49^v; (vö. 91. l.).

Magas nyelvállású magánhangzók a szó végén

Mint minden nyugati nyelvjárásban, úgy az IllK török nyelvjárásában is *i* képviseli az összes magas nyelvállású szóvégi magánhangzókat (vö. EintTMB, 12. l., DTVidin, 49. l.). Ez a kézirat átírási rendszeréből teljes világossággal következik (l. 68. kk.). Olyan alakok, mint »uiku« 'alvás' 6^v, 30^v (két különböző részben), »turlu turlu« 'különféle' 51^r stb. (különféle részekben); »karsu« 'szemben' 5^r, 22^v; »eiu« 'jó' 7^r; »gyazu« 'méregkeverő' 8^r; »gyzlu« 'titkos' 9^v; »szunu« 'lándzsa' 14^r; »buszagu« 'vitulus' 16^r; »aiu« 'ursus' 16^r stb. kivételek. Ezek a kivételek mindenesetre rendkívül fontosak és a hitelességük minden kétségen felül van. Vannak persze kétséges adatok is, mégpedig a szóvégi *i*-nél: a 13^v lapon van »kēlch« 'kard' sutána következik »kenec« 'hüvelye'; 18^r: »domuszeke« 'serte'; 8^r: »dilengye« 'koldús'; »dilengyluke« 'mendicatio' (bizonyára *dilenc' iluk*-nak olvasandó); 8^r: »gyendibasle« 'perlinax'; 86^r: »ahcese« 'szakács' (a *ç* *i* magánhangzót kíván); 88^r: »herbirise« 'mind'; »euszichane« *ew-siçani* 'glis' 16^v; »mangyasene« 'evését' 84^{r,v}; »herbirise« 'mind' 88^r. Vajon ezeket az alakokat *i*-vel kell-e olvasni? Meg kell gondolni, hogy az »i«-t a másolók gyakran felcserélik az »e«-vel.

Szabályos esetek: »vakti« 'ideje' 2^r; »oturi« 'miatt' 4^r; »tarafi« 'oldala' 6^r; »tulumi« 'hólyagja' 6^v; »kari« 'asszony' 6^v; »pamaklari« 'ujjai' 6^v; »kuri« 'sovány' 6^v; »inge buili« 'vékonytermetű' 7^r; »dogri« 'húséges' 7^r; »iurekli« 'bátor' 7^r; »kuvetli« 'erős' 7^r; »urti« 'tető' 9^v; »kapı« 12^v, 29^v, 32^r, »kapu« 9^v, 12^v, »aiak tulumi« 'fújtató' 10^r; »fucsi« 'hordó' 10^v; »ulchi« 'urna' 10^v; »bori« 'tuba' 14^r; »aiu« 'ursus' 16^r; »kapigy« 'ianitor' 20^r; »h[k]uri« 'száraz' 25^v; »gyeri« 'vissza' 25^v; »oturi« 'miatt' 29^v; »dogri« 'húséges' 30^r; »uahti« 'ideje' 31^v; »buni« 'ezt' 39^r; — »dururmi« 'áll-e?' 85^r; »huzurmidur« 'kész-e?' 86^r; »oturi« 'miatt' 86^v; »buni« 'ezt' 80^r, 88^v; »kuvetlu« 'erős' 78^v; »suli« 'vizes' 78^v.

A -miş rag magánhangzója

A *-miş* rag (praet. indefinitum) csak *i* magánhangzóval fordul elő, mint a nyugat-ruméliai nyelvjárásokban általában (DTVidin 55): »iaraklan-mis« 'armatus' 13^v; »verelmis« 'datum' 14^v; »dinulmis« 'dictio' 14^v; »uiumis« 'alvó' 31^v; »gyecsmisdur« 'elmúltak' 32^v; »iauukulmizün« *yavukulmissün* 'elvesztetted' 33^r; »komisim« 'helyeztem' 35^r; »olmamistur« 'nem lett' 39^r.

Az *u* hang a nem első szótagban

Az *u* hang a nem első szótagban nyelvjárásunkban nagyon nevezetes szerepet játszik; ezt a nyelvjárást egyenesen *u*-nyelvjárásnak lehetne nevezni.

A mai *i*-nak nem első tőszótagban nyelvjárásunkban *u* felel meg: »hazur« 'kész' 2^r, 36^v, 86^r; »hazul« 85^r; »haze[*i*]rla-« 86^v; »iarun« 'cras' 2^r; »ialunusz« 'solus' 3^v; »ialunuszluk« 'egyedüllét' 3^v; »artuk« 'quam' 4^r, 44^v; »alun« 'frons' 5^v; »kalun« 'carnosus' 7^r; »herszus« 'fur' 7^v; »altun« 'arany' 9^r, 22^v; »iasztuk« 'pulvinar' 9^v; »kalup« 'forma' 14^r; »szatur« 'linea' 14^r; »kater« 'mulus' 15^r; »balug« 'piscis' 17^r; »iárum« 'semi' 22^v; »mangur« 'obulus' 23^v; »iárdum« 'segítség' 24^v, 83^r; »szatun aldum« 'emi' 40^r; »kadur« 'képes' 44^v, 47^r; »neazul« 'milyen?' 48^v; »kabil« 'lehetséges' 50^v, 84^v.

A »kater« 'öszvér' szóban az *i* megmaradt. A *hazur* 'kész', *kadur* 'képes' és *kabil* 'lehetséges' nomen actōris-alakokban két egymástól eltérő fejlődést találunk. *Hazur* és *kadur* a rendes fejlődést mutatják, a *kabil* megőrizte a második szótagbeli *i*-t és a törökök túlhosszú, emphatikus *a*-val ejtik (*kābil-değil* 'teljesen lehetetlen'). Az anyagnak a csekély volta egy másik — nagyon valószínű — magyarázatot is megenged: lehetséges, hogy a feljegyzett alakok mellett más alakok is voltak, nem első szótagbeli *u*, illetőleg *i* (vagy egyenesen *o*) hanggal. Sőt azt a jelenséget is látjuk, hogy szóvégi *u* hangok, amelyek pl. Vidinben hangtörvényszerűleg *i*-vel vannak képviselve (kivételek persze itt is vannak), a mi nyelvemlékünkből megmaradnak. Erről már fentebb a szóvégi magas nyelvallású magánhangzók fejezetében beszéltem (78. l.).

A *kapu*, *kapi*-féle alakokat vegyesen használják, de a nyelvtudat a két alak közt különbséget tesz. Először azonban hangsúlyozni akarom, hogy több ilyen kettős alak van. A 7. lapon látjuk az *eiu* 'jó' formát, — az általánosan használt alak *ei*: igen kedvelték a »turlu« 'különféle', »karsu« 'szemben' alakokat (lásd 78. l.). Éles fényt vet a jelenségre egy sokat mondó javítás. A 26. lapon ez a kifejezés található »dolviagar« *dolu yağar* 'jégeső esik' és ez a kifejezés így van javítva: »doli iagar«, annak a hangtani rendszernek az értelmében, amelyet a többi példánk mutatnak; »eiu«, »kapu« stb., tehát kevésbé voltak használatosak, — idegenszerű, vagy talán kevésbé udvarias alakok voltak.

Azokban a ragokban és képzőkben, melyeknek magas nyelvallású vokálisa van (eltekinthetve természetesen az abszolút szóvégtől), rendszeren az *u* magánhangzót találjuk, — az *i*, *i*, *ü* csak különleges esetekben fordul elő.

A szóképzésben az *u* rendkívül gyakori.

A *-li*, *-li*, *-lu*, *-lü*, — *-lük*, *-lik*, *-luk*, *-lük* magánhangzója a mi nyelvjárásunkban rendszeren *u*: »eyluk« 'jóság' 7^v; »dilengyluk« 'mendicatio' 8^r; »gyegyelyuk« 'pileus nocturnus' 8^r; »iakluk« 'strofiolum' 8^r; »tonluk« 'tibia' 8^v; »csifluk« 'castellum' 9^v; »tuzluk« 'salinum' 10^r; »csakmakluk« 'ignitarium' 10^v; »mufftiluk« 'papat' 11^r; »ziadelugile« 'nimium' 3^v, 4^r; »kuvetlugile« 'fortiter' 3^v; stb.; a B részben: »iaramazlug« 30^r; »tembelluk« 'pigritia' 31^r; a Grammatikában: »badisahluk« 78^v; »dalgali[*i*]k« 'ondagyamento' 78^v; a D másik részében: »eyluk« 'jóság' 83^r; »szágluguna« 'egészségére' 84^r; »ácsluk« 'éhség' 86^r.

A *-siz*, *-siz*, *-suz*, *-süz* fosztóképzőnek szintén *u* a vokálisa a magyarországi törökben: »kulakzuz igne« 'acicula' 8^v; »tassakszus« 'equus castratus' 15^r, »auretszus« 'viduus' 18^v.

A birtokos személyragokban (l. 91. l.): »basum« 'fejem';¹⁶ »gyendum« 'én magam'; »gyozum« 'szemem'; »ezpabun« 'ruhád'; »gyumlegun« 'inged'; »isun« 'munkád'; »konagumuz« 'a mi szállónk'; »ichumuz« 'mi ketten'; »haturunus« 'az ön neheztelése'. A második személyben az *u* helyén gyakran fellép az affektív *ü*: »ierün« 'helyed'; »haturunüz« 'az ön neheztelése'.

A harmadik sz. birtokos személyrag *u* hangjáról lásd a 91. lapot.

A deklinációban (88. l.): »benum« 'az én', »szenun« 'a te'; az anyag csekély és zavaros. A Grammatikában az »elimling« genitivust találjuk, amely jellemző a Grammatikára, de nem a többi részekre. L. 88. l.

Az igéknel: »korkarum« 'félek'; »ierum, icserum« 'eszem és iszom'. Az aoristosnak nagyjában ugyanaz a magánhangzója, mint a mai köznyelvben, de az *-ir, -ir, -ür* képzőkben *u* magánhangzó van: »verursun« 'dabis' 28^r; »gyorurum« 'látom' 30^r; »inanurum« 'hiszem' 84^r; »aluru3« 'veszünk' 50^r; — persze váltakozások is előfordulnak (lásd 93. l.); — »biliurum« 'tudom', »verurum« 'adok'; — »uiudum« 'aludtam'; »gyeldum« 'jöttem'; »aldum« 'vettem'; »anlamadum« 'nem értettem'; »degystermedum« 'nem változtattam meg'; — »uiudun« 'aludtál'; »nesitun« 'mit hallottál?'; — »katlanduk« 'vártunk'; »gydelum« 'menjünk'; »buldunuz« 'találtatok'; — »kalunusz« 'maradatok'; »alun« 'vegyetek'; »eileun« 'csináljatok'; — »istedukcse« 'amikor akarja'; »olmaduklerinden« 'ex necessitate'; »gyordugunüz« 'amit ön lát'.

Itt, az igeragozásban, az *u*-nak a szerepe nem olyan jelentős, mint az előbb tárgyalt kategóriákban. Azokban az igeragozási alakokban, amelyeket éppen idéztem, főleg olyan alakok fordulnak elő, amelyeknek a személyragjai a birtokos személynévmásokkal vannak összefüggésben. Az igeragozási alakok másik csoportjában, a verbum substantivumban és azokban az alakokban, amelyeknek személyragjai a verbum substantivumra mennek vissza, nincsen *u*: »dusekteim« 'az ágyban vagyok', »kailim« 'beleegyezem', »deilim« 'nem vagyok', »degiuliz« 'nem vagyunk'; — »eglenmeziz« 'nem maradunk'; — »komisim« 'helyeztem'; »etmisim« 'tettem', »aldanmisiz3« 'csalódtunk', »etmemissim« 'nem tettem'; — »isleieim« 'meg fogom csinálni'; »gyeieim« 'fel fogom venni', »bicheim« 'kész vagyok kiszabni'.

Az affectív *ü* és a nem első szótag *o* hangja, amelyek gyakran képviselik az *u*-t, nem tartoznak ide, azokat külön tárgyalom (77. és 81. l.)

Mindezek a kérdések egy nagyobb komplexumba tartoznak, én most a kézirat anyaga szempontjából leegyszerűsítve tárgyaltam őket.

Az i > ı változás és a magas-nyelvéllású magánhangzók váltakozása

A nyugat-ruméliai nyelvjárások egyik jellemző sajátága, hogy bennük a mai köznyelv *i* hangja a szó belsejében, nem első szótagban az esetek túlnyomó többségében mint *ı* jelenik meg. (L. EintTMB, 13, 28, 49. l.; magyarul: MTAKad. Nyelv- és Irodalomtud. Osztály Közl., 1956, 11, 24, 43. l., DTVIDin 42, 52. l.) Ez a jelenség a mi nyelvjárásunkban is megvan: »ahirende« 'ahirinde' 'ultimo' 2^r; »iedenüz« 'yedinüz' 'étkeztetek' 84^r; »u3[s]jürzune3« 'ön megfázik'; »hangyisze[ı]na« 'kinek közületek?'; »mangyaszene« 'manc' 'asını' 'az ő evését' 84^r; »inger« 'inc' 'ır' 'ficus' 22^r; »altun szingyeri« 'a. sinc' 'ıri' 'aranylanc' 9^r; »demergy« 'demirc' 'ı' 'faber ferrarius' 19^r; »peschente« 'peşç' 'ırle' 'törül-

¹⁶ A helyeket lásd az idézett fejezetekben.

közövel' 86^v; »degermengy« *değirmenc'* 'i' 'molitor' 19^v; »cseve[i]rurum«, »cseverdum« 'converto' 25^r; »gyeter« *c'etiv* 'hoz' 32^v, 33^r; — »ende[i]rurum« 'lete-szem' 24^r; »degyiste[i]rmedum« 'nem változtattam' 32^v (sokszor *r* hang előtt).

A nem első szótag magasnyelvállású magánhangzóinak fent jelzett fejlődése azonban a magyarországi törökben sokkal bonyolultabb, mint a vidini nyelvjárásban. Az előbbiben ti. az *i* > *ı* változáshoz egy gazdagon kifejlődött magánhangzó-váltakozás csatlakozik, melyet a következő példák, illetőleg a következő csoportosításban fogok bemutatni. (HEFFENING-49—50.)

»gyendeni beklea« *c'endini* (2. P.) *beklea* 'caveat sibi' 4^v; »vilaietenden« *vilayetinden* 'az ő vilajetjéből' 41^r (háromszor); »hizmetenüze« *hizmetinüz*, 'az ő szolgálatára' 44^r; »yen[r]ende« *yerinde* 'az ő helyén' 85^r; »etterenüzia« *ellerinüzi* 'kezeiteket' 86^v (az előző szótagban minden esetben *e* van); »ierunde« 'az ő helyén' (fent *i*-val); »ianunda« 'apud' 2^v, 3^v, 88^r; »ianunda« 'apud te' 3^r; »altunda« 'alatta' 48^r; »mabeinunde« 'interim' 5^r; »ardundan« 'versus' 5^r; »eigyezun(i)e« 'bene' 34^v (kétszer); »kimetunj« 'az ő értékét' 49^r; »eizunj« 'aliquid bonj' 51^r; »vaktuna« 'idejében' 86^r, — »uahtinda« 'idejében' 33^v, »uahtinde« 31^v; »euzahibidan« 'gazdától' 42^r.

»verelmis« *verilmis* 'datum' 14^v; »degyisteliur« *dec'isiliur* 'változik' 48^r; »gyečenurum« 'utor' 25^r; »gyeienurum« 'vestio' 24^v, 32^r; — »iapulmistur« 'van csinálva' 48^v; »dinulmis« 'dictio' 14^v; »isidulmis« 'auditus' 7^r; »darul« 'haragudni' 8^r; »bichulmistur« 'szabatott' 47^v; »geiunmisim« 'fel vagyok öltözve' 37^v; »zakuna« 'vigyázz!' 34^r; »azuli duriur« 'pendet' 35^r.

A 24^v és 32^r lapokon a »gyeienurum« 'vestio' és a 33^v-n a »gyeynerum« 'fel leszek öltözve' aoristos alakokat találjuk; 27^v: »ingyderum« 'turbo': *inc'idrum*.

A »kazan[m]logi« 'örökségelosztása' szóban a *-luk* képző van, mégpedig *o* magánhangzóval.

Az »ichun« névutónak »ichon« alakja is van (39^r); a »karon« 'stomachus' 6^r, »adom« 'passus' 9^v, »csador« 'tentorium' 14^r; »iaron« 'holnap' 33^r, 33^v (van »iarun« alak is, l. 79. l.) szavakban is *-u-~-o-*t találunk.

Az *u o*-val váltakozik névmási alakokban: »benum« 'az én' 3^r, 5^r, 37^v, 45^r, 49^r, 79^r Gr, »benuln[m]csi« 'az enyém' 83^r, — »szenun« 'a te' 3^r, 5^r, »szenüm« 'ua.' 79^r Gr, »szenuncsi« 'a tiéd' 80^v Gr, — »onum ille« 'cum illo' 5^r, »onum« 'az ő' 79^v Gr, »onunci« 'az övé' 80^v Gr, — »bizun« 'a mi' 79^r Gr, — »jizun« 'a ti' 29^r, 30^r, 86^v stb., — »onlerun« (»onlerin«) 'az ő' 80^r Gr, — vö. »bizom« 'a mi' 42^v, 43^r, »bizoncsi« 'a miénk' 43^v, »onom« 'az ő' 3^r, »jizon« 'a ti' 41^r; a 48^v lapon van egy genitivusi alakunk: »dunianon« 'a világnak a' (l. 89. l.); itt idézem a »iolonu3« 'az ön utazása' 44^v alakot (vö. »haturunüz«, l. 80, az *u* hang fejezetében). Azt is itt említem, hogy a »szágluguna« 'az ön egészségére' 84^r szó »száglógone« alakban is előfordul (84^v, 88^r, 89^v), s ez a szóban forgó kérdés szempontjából is, de egyébként is rendkívül figyelemre méltó alak;

az aoristosban a többes első személyben az *-uz* végzet *-oz*-zal váltakozik: »aluru3« 'vesszük' 50^v; »gyeluru3« 'jövünk' 85^r; — vö. »isteros« 'akarjuk' 30^v, 86^r; »gyidero3« 'megyünk' 38^v, 85^r, 86^r; »ierosz« 'eszünk' 83^r stb. (86^r: »gyerosz«); »islero3« 'dolgozunk' 46^r; »yaparo3« 'csinálunk' 45^v; »neisteros« 'mit akarunk?' 30^v; »ne aparo3« 'quid uolumus' 45^v; »neislero3« 'mit fogunk csinálni?' 46^r; rendszeren az *o* magánhangzós alakokat használják;

»gydelum« 'eamus' 4^v (l. 94. l.) mellett van »alalom« 'vegyük' alakunk is 84^v;

»alun« 'vegyetek' 86^v (l. 96. l.) mellett van »iaikaion« 'mossa ki' 86^v;
»szukeslaion« 'szorulatok összéb' 88^r;

»gyumleszüne« 'mindegyiknek' 88^r [emellett: »gyumleze[i]nj« acc. 33^r,
»gyumlesze[i]nyi« 34^r; »gyumlezonyi« uo.; »gyumleszuni« 84^v]; »gyen[d]izüne«
'neki' 49^v; »birizünj« 'egyét közülük' 47^r; »gairizüni« 'a másikat' 47^r (kétszer);
»gyitmezüne« 'menésének' 37^r; »ichmezüne« 'ivásának' 44^v, »cseszmeszüne«
'vágásának' 88^v. Tehát főleg a B részben, de a D-ben is.

Egyéb magánhangzó-változások

Az *i* eltűnése szó elején: »skengyederum« 'crucio' 27^r; »stambolda« 49^r.
HEFFENING, Georgievits, 52. l.

Magánhangzó-előtét: »irenda« 'scalbrum' 10^v (TS *rende* 'gyalu'). Az »olazun« 'szükséges' alak valószínűleg tévedés (*o lazum deil-idi* 'ez nem volt szükséges') 88^r. HEFFENING, Georgievits, 50. l.

Elízio: Nyelvelméünkben gyakori; különösen két egymás melletti magánhangzó közül az első sokszor eltűnik: »kapaga« 'maresallus' 11^v; »kapog-lani« 'cubicularius' 11^v; »alagyat« 'vulpini coloris' 15^v; »hemsirogli« 'nepos' 19^r; »skengyederum« 'crucio' 27^r; »tegyribederum« 'probo' 27^r; »nesitun« 'quid audiisti?' 42^r; »tucsruk« 'saliva' 6^v; »trup« 'rafanus' 20^v; »hatura verium« 'moneo' 26^v; »padsahi« 'padisahja' 42^v.

A *nasil* 'miféle?' szónak régi alakját őrizte meg az emlék a »neazul« 48^v alakban.

Diftongizálódás: »cseine« 'mala' 5^v.

Delabializáció: *ü* > *i*: »tegyribederum« 'probo' 27^r.

u > *o*: »ionoz balugi« 'delfin' 17^v, TS: *yunus*; »koion« 'juh' 20^r. A *stambul* szó nyelvelméünkben »stambol« alakban van feljegyezve. HEFFENING, 55. l.

A y, ş, ç', c'' palatalizáló hatása

L. DTVidin 58.

Példák: »iapcse« 'submisce' 3^v; »ortangye« 'mediocriter' 3^v; »bicsak« 'culter' 10^r; »szicsan« 'mus' 16^v; »szakdics« 'paranimphus' 18^v; »haber aligi« 'hírszerző' 20^r; »bicsakcsi« 'cultrarius' 20^r; »szatigy« 'cupidenarius' 20^r; »haligy« 'tapetarius' 20^v; »tarsin« 'gingiber' 21^v; »acsik« 'lucidus' 22^r, 36^r; *çigir*- 'hívni' 24^v, 26^r, 26^v; »bagislarum« 'spendizo' 24^v, 25^r, 27^r; »szicsra-« 'salto' 27^v; »azagyik« 'egy kevés' 31^r; »chibuklea« 'verd ki' 34^v; »chamasir« 'fehérenemű' 34^v; »chikmadum« 'nem mentem ki' 41^v; »arsin« 'öl' 49^r; »csikma« 'kimenni' 83^r; »acsim« 'éhes vagyok' 86^r; nem látunk palatalizációt ezekben: »evgyaz« 'domuncula' 9^v; »szukeslaion« 'szorulatok összéb' 88^r.

A »szidergy« 'bubulcus' 20^r valószínűleg *şigir*-i-nek olvasandó.

Magánhangzó-harmónia

A magánhangzó-harmóniából nyelvjárásunk sokat megőrzött, de az *ö* > *o*, *ü* > *u*, *ı* > *i*, *i* > *ı* hangváltozások következtében ennek a jelenségnek a rendszere nagyon visszafejlődött alakban van meg benne. Ilyen alakok

keletkeztek, mint: »oyle« 'dél' 2^r; »ote« 'túlsó' 2^r; »iuksek« 'magas' 2^v; »gye-muk« 'borda' 6^r; »iurek« 'szív' 6^r; »inger« *inc''ir* 'füge' 22^r; »dogri« 'hú' 30^r; »nichun« 'miért?' 32^r; »gyumlek« 'ing' 32^v; »degyul« 'nincs' 83^r; »ugyren« 'megszokni' 84^r; »icsun« 'miatt' passim; »peschente« *peşç'irle* 'törülközővel' 86^v.

Egy-egy vegyes hangú szóban néha hasonulás történik, de ez ritka. Ide tartozik a *hâne* 'ház' szó, mely a nyelvjárásokban is sokszor fordul elő e magánhangzóval. Az IllK-ban ilyen alakok vannak: »divanhana« 'palatium' 9^v; »csatebhana« 'cancellaria' 13^r; »abhana« 'latrina' 9^v; »gyebhana« 'armamentarium' 13^r; »tabhana« 'monetaria' 13^r; »timarhana« 'hospitale' 13^v; »csitaphana« 'bibliotheca' 14^v. Vö. HEFFENING, 62. l. STACHOWSKI, Przyrostky 16.

Magánhangzó-illeszkedés

A magánhangzó-illeszkedésben különösen sok és a nyelv hangtani képét súlyosan befolyásoló változását látunk. A törvény persze nagyjából itt is érvényesül: »buszabahlarda« 'his matutinis' 2^v; »katlandugunuza« 'várása miatt' 29^v; »kalkarum« 'felkelek' 29^v; »bizden« 'tőlünk' 29^v; »zahmete« 'fáradásnak' 29^v; »ierde« 'helyen' 83^r; »buldunuz« 'találatok' 83^r; »iaramaz« 'rossz' 83^r.

De épp oly gyakoriak az olyan alakok, melyekben nincsen illeszkedés: »gyunden« 'naptól' 2^v; »istedukcse« 'amikor akar' 2^v; »usztune« 'supra' 2^v; »iuksekte« 'in alto' 2^v; »dusekte« 'ágyban' 29^r; »haturunüz kalmazün« 'ne vegye rossz néven' 29^v; »suilema« 'megbeszélni' 29^r; »zecherum« 'megismerem' 29^v; »verurum« 'adok' 83^r; »iureguni« 'gyomrodát' 83^r; »gyema, icsma« 'enni inni' 83^r.

Tanulságos a *-lar* többesjel viselkedése: »szabahlarda« 2^v; »szacsclar« 5^r (kétszer); »kasz[s]lar« 5^v; »burun deliklari« 5^v; »dudaklar« 6^r; 84^r, »humuszlar« 6^r; »ternaklar« 6^r; »esizmeler« 8^v; »mamuzlar« 8^v; »kezlar aga« 11^v; »saraj agaları« 12^r; »oklar« 14^r; »mecstupleri« 14^r; »daneler« 14^r; »szuszlar« 'proverbium' 14^v; »duslar« 'Träume' 31^r, 31^v; »hazretleri« 35^v; »adamlara« 35^v; »chismelerj« 36^r; »chismelerumj« 36^v; »adamlar« 38^v, 48^r; »oinagyilara« 'ad saltatorem' 40^v; »haberlerden« 41^r (40^v: »ahbarlerden«, uo. »haberlerden«); »gyunlerde« 41^v; »nameleri« 'újságokat' 41^v; »zuzlardan« 42^r, »zuzlar« 43^r, »zuzlara« 47^v; »turklerum« 'a törököknek a' 43^v; »bazergyanlara« 45^r; »aldadurlar« 45^r; »aldaduriurler« 45^v (»e« : »a«-ból javítva?); »aldatmazünler« 46^r; »szuzlarrumuzi« 48^r; »olmaduklerinden« 47^v; »renkleri« 'színeket' 51^r; »elimler« 'a tudományok' 77^r Gr; »hazaler« 'erők' 78^r (kétszer) Gr; »hazalerungh« 78^r Gr; »hazalerhe« 78^r Gr; »hazeleri« 78^r Gr; »hazalerden« 78^r Gr; »gyanler« 78^r; »onlar ~ anler« 80^r Gr; »onlerin ~ onlerun« 80^r Gr; »onlere ~ anlara« 80^r Gr; voc.: »onler ~ anlar« 80^r Gr; »bunler« 80^v Gr; »dosztlar« 84^r; »dudaklar« 84^r; »ezpableri« 86^v; »kelecsleri« 'Schwerter' 86^v; »oglanlar« 86^v; »agalar« 86^v (többször); »gyemuklar« 88^r; »tuta[u]rler« 'fognak' 87^v; »ada[katlan]urler« 87^r; »gyemuklar« 'Knochen' 88^r.

A szóképzésben és a ragozásban nagyon zavarja a szabályos állapotot az *u* hang gyakorisága (l. 79 kk.).

Az accusativus alakját a szóvégi magas nyelvállású magánhangzók képviselte szabályozza (l. 78. l.). A dativus az esetek többségében normális; itt-ott jelentkezik az *-e* a szabályos *-a* helyett, — feltűnnek a »dokuş buchuge« és »choge« alakok. Hasonló a helyzet a locativusban és ablativusban. A *saat*

'óra' ragjainak illeszkedése olyan, mint amilyen volt a köznyelvben a legújabb időkig: *saatte(n)*; Példák: 89. l.

Az igeragozásban is hasonló a helyzet, de még határozottabban háttérbe szorul az illeszkedés. A *seçerum* 'megismerem' 29^v; *isteroz* 'akarunk' 30^v; *olurse* 'ha lesz' 50^v; *bulmazsünüz* 'Ön nem fog találni' 51^v; *c'eldum* 'jötem' 39^v féle alakok talán még gyakoribbak, mint az illeszkedést mutatók. (L. az igeragozás alakjait, 92. l.)

Az alakok — hangulat szerint — változhatnak is. Van *zemande* és *zemanda* alak.

Sajátságos a *-ma* suffixum sorsa. Akár nomen verbalét képez, akár imperativusi alakban szerepel, mindenképpen *-ma*: »gyitma« 'menni' 38^v, 40^r; »iema« 'enni' 88^v (kétszer); »icsma« 'inni' 83^r; »eyerlema« 'ne nyergeld fel' 15^r; »szuilema« 'ne beszélj' 35^v; »verma« 'ne adj' 84^r.

Az enklitikus *da* 'is' megtartotta veláris magánhangzóját: »benda« 'én is' 30^r (»szenda« 'benned' 84^r).

HEFFENING, 58—63. l.; DTVidin, 31—60.

Hosszú magánhangzók

Abból a körülményből, hogy két régi szóban, amelynek kétségtelenül hosszú magánhangzója volt (*sū* 'víz', *saat* 'óra', l. 69. l.), a hosszúságot feltűnő módon következetesen jelöli az emlék, ami a perzsa-arab hosszúságoknál nem fordul elő, fontos következtetést lehet vonni: a perzsa-arab hosszú magánhangzók a magyarországi török nyelvben nem hosszú magánhangzókkal voltak képviselve, hanem itt-ott félhosszú, néha nem különösebben rövid, de lényegében rövid magánhangzókkal és sok esetben közönséges rövid magánhangzókkal. Abban az irányban fejlődtek tehát, amelyet a köznyelvben és a többi nyelvjárásokban látunk. (Vö. DTVidin, 30.)

A perzsa-arab hosszú és félhosszú *a* a köznyelvben — és emlékünkv nyelvben is — bizonyos esetekben kétségtelenül megvolt.

Pontos adatokat ezekre a hosszú magánhangzókra vonatkozólag nem lehet adni. Ott használok (néha) az *ā* jelet, ahol egy nem rövid *a*-t ki akarok emelni.

Mássalhangzók

Spontán mássalhangzó-változás

$$k > \zeta' - g > c''$$

Nyelvjárásunk egyik jellemző sajátága a palatális *k*-nak ζ' (= *tʃ*)-vel és a palatális *g*-nek c'' (= *dʒ*)-vel való képviselése*; az elsőt a kézirat *cs*, *ch*-val, a másodikat *gy*, *gi*-vel jelöli, — más átírási módok nagyon ritkán fordulnak elő (l. az átírásról szóló fejezetet).

A $k > \zeta'$ képviselést nem hangtörvényszerű, így pl. a 9. lapon a következő megfeleléseket találjuk: »bicsmeg« 'vágni', »ipek« 'selyem', »iplik« 'filum', »iukszik« 'gyűszű', »csifluk« 'castellum', »dussekleri« 'ágyai'. Talán nem állandó alakokkal van dolgunk, egyes szavakat *k*-val is, ζ' -vel is használtak. A $g > c''$

* c'' = a rendesnél palatálisabb *dʒ*.

változás általános. (Nem arról van szó, hogy török *k*, *g* hangokat délszláv [vagy albán] hangokkal helyettesítettek volna. A kérdés bonyolultabb.¹⁷)

Példák a *k* képviselőit: »csifaet« 'satis' 3^v < *kifæt*; »icsen« 'seiend' 4^v < *iken*; »tecsrar« 'ismét' 5^r < *tekrar*; »csuruk« 'putridus' 5^v < *çürük*; »isemek« 'mingere' 6^v, TS *işemek*; »u[k]szurmecs« 'sternutatio' 6^v; »csurszi« 'catedra' 13^r < *kürsi*; »csupri« 'pons' 13^r < *küpri*; »tufek« 'bombarda' 13^v < *tüfek*; »chekmech« 'húzni' 14 < *çekmek*; »mecstup« 'littera' 14^r < *mektup*; »eilemecs« 'csinálni' 14^v < *eylemek*; »frenes« 'nyugati' 14^v < *frenk*; »renklerie« 51^r, »renesi« 'színt' 51^r; »ercsek« 'masculus' 7^r < *erkek*; »gyulmecs« 'ridere' 7^r < *gülmek*; »gyemuk« 'os' 6^r; »iurek« 'cor' 6^r; »gyoguz« 'pectus' 6^r; »pach« 'castus' 7^v < *päk*; »cseszigy« 'latro' 8^r < *kesici*; »tecse« 'hircus' < *teke*; »tilcsi« 'vulpes' 16^r < *tülki*; »csupek« 'canis' 16^v; »urumgyecs« 'aranea' 17^v; »szum[l]ucs« 'sanguisuga' 17^v; »peschir« 10^r; »csirez« 'cerasum' 21^r < *kirez*; »mergyumecs« 'lens' 21^v < *mercümek*; »renes« 'color'; »rengy« 22^r; »gyocs« 'kék' 22^r; »iles« 'első' 22^v; »mubarecs« 'szent' 22^v; »csesz« 'vágni' 24^r; »ducserum« 'effundo' 24^v < *dök*; »icsi« 'kettő' 28^r; »csere« '-szor' 28^r; »chim« 'ki?'; »fichr et-« 'gondolni' 30^v; »lachin« 'de' 30^v; »mumchin« 'lehetséges' 30^v; »erchen« 'korán' 30^v; »zechis« 'nyolc' 31^r; »szecser« 'saccarum' 21^v < *şeker*; »zuchur« 'köszönet' < *şükür*; »chere« 'szor' 32^r; »chifaet« 'elég' 32^r.

Több példát a B részből nem idézek, a következők a D részből valók: »gyocs« 'ég' 78^v Gr. (»gyocs« 'kék' 22^r); »csilisza« 'templom' 79^r; »csim« 'ki?' 80^v; »benumcsi« 'az enyém' 80^v; »bulaichi«, »bulaicsi« 'isten adja, hogy' 82^r; »szevegyek« 82^v (2^r: »gyelegeycs«); »neteci« 'nite-ki' 83^r; »benumcsi« 'az enyémet' 83^r; »csebab« 'sült' 84^v; »csifaet« 'elég' 84^v; »csedi« 'macska' 84^v; »csere« '-szor' 85^r; »icsi« 'kettő' 86^r; »tecslipszuz« 'feszítelen' 86^v; »belchi« 'talán' 88^v.

Emellett a »cs«, »ch« a régi *ç* hangot is jelöli: »csok« 'sok' 2^r; »icserde« 'bent' 2^v; »hics« 'egy sem' 3^r; »nicsun« 'eur?' 4^r stb.; — »acha« 'nyisd ki' 29^v; »zecserum« 'megismerem' 29^v; »gyech« 'késő' 30^v; »chok« 'sok' 31^v; »gyerchek« 'igaz' 31^v; — »csanak« 'tál' 86^v; »icsma« 'inni' 83^r; »icsun« '-ért' 84^r; »hacsan« 'mikor' 84^v; »csok« 'sok' 84^v; »gyecser« 'elhalad' 84^v; »csorba« 'leves' 85^r; »bucsuka« 'fél' 86^r.

Példák a *g* > *c* változásra: »bugiun« 'ma' 2^r; »gyecs« 'késő' 2^r; »gyelegeycs« 'in futuro' 2^r; »hergyun« 'minden nap' 2^r; »degyl« 'nem' 2^r és passim; »bugyegye« 'hoc vesperi' 2^v; »gyegyeille« 'noctu' 2^v; »gyeri« 'retro' 2^v; »gyir-« 'bemenni' 29^v; »gyor-« 'látni' 30^r; »ugyren-« 'sich gewöhnen' 83^v.

Emellett a »gy« jelöli a régi *c* hangot is: »nigye« 'quomodo' 4^r; »ialangy« 'mendax' 7^v; »gyeligy« 'jövő' 7^v; »biligy« 'tudó' 7^v; »bilmeigi« 'nem tudó' 7^v; »gyazu« 'veneficus' 8^r; »agyeptur« 'csoda, ha' 31^r; »degisturegyek« 'ad mutandum' 47^r; »mangya« 'evés' passim; »gyumleszi« 'mind' 86^v, 88^v; »nigye« 'hogy' 87^r; »iszigyak« 'meleg' 88^r.

HEFFENING, 66. l. (sovány anyag).

Feltételes mássalhangzó-változások (váltakozások)

Szó elején

b- (*p-*) — Ist. *p-*: »bassa« (»passa« 11^v; »bazar« 22^v (kétszer); »badisah«, »badisahluk« 78^v Gr; »bek« 'pek' 88^v.

¹⁷ Vö. RÄSÄNEN, Lautg. 149, EintMB, 56. l. és „Traces of the Turkish Language in Albania” c. értekezésemét az AOH XIII. kötetében, 21–22. l.

t- — Ist. *d-*: »tevt[e]r[*r*]dar« 11^v; »tabak« 'szűcs' 19^v; »tuch[turs]un« 'álljon' 36^v.

d- — Ist. *t-*: »dat-« 'gusto' 26^v TS *tatmak*.

g- — Ist. *k-*: »garga« 'cornix' 17^r. HEFFENING, 66. l.

k- > *g-* > *c''-*: »gyemuk« 'costa, borda' 6^r (Vidin: *gemik*); »gyendi« 'maga' 8^r (TS *kendi*); »gyendum« 'magam' 85, »gyenduni« 'magadat' 84^r; »gyendi« 86^v, 87^r. HEFFENING, 64. l.

s- — Ist. *z-*: »szingyer« *sincir* 'monile' 8^v (TS *zincir*); »szeitum« 'olea' 21^r; »szeman« 'tempus' 37^r, 48^v; »szira« 'quia' 47^r; »szia« 'nimis' 49^r, 51^v.

l. Az *l* úgy látszik nincs meg nyelvjárásunkban: »halda« (nem »halde«). Mit jelölhet az »ly« betűcsoport a »bolyuk bassa« 'centurio' 12^v (= bölük başa) szóban? BLAU, i. m. 32.

h- — Ist. *ø-*: »humuszlar« 'humerus' 6^r; »hambargy« 'obsonarius' 19^v; »hipigy« 'restio' 20^v.

ø- — Ist. *h-*: »iszar« 'vár', »iszarlik« 79^r Gr., »szeiszana« 'equus sarcinarius' 15^a, N. KAKUK HSUZSA: Nyt. Érték. 40 = Bárczi-Emlék, 154–7 (szóbelseji változás *seys-hâne*-ból.)

ø- — Ist. *v-*: »ururum« 'tango' 27^v, 39^r, »vurmistur« 86^r.

ø- — Ist. *y-*: »bir il« 'unus annus' 22^v, »iárum yl« 'semi annus' 22^v; »yl« 'év' 46^r; »igyrmi« 'hús' 28^r. Az olvasatok kétesek.

Szó közepén

-p- — Ist. *-ft-*: »csipcsi« 'rusticus' 20^r.

-p- — Ist. *-f-*: »tecslipsuz« 'fesztelen' 86^v.

-rd- — Ist. *-rt-*: »iumurda« 'Ei' 18^r, de 18^r: »iumurta«.

-g- — Ist. *-γ-*: »aga« 'passim'; »kurbaga« 'testudo' 17^v; »iogurt« 'lac coagulum' 18^r; »dogangy« 'accipitarius' 20^r; »agacs« 'arbor' 21^r; »szogan« 'caepa' 20^v; »bogda[i]« 'triticum' 21^v, »bagla-« 'concludo' 25^r; »iagmur iagaur« 'pluit' 27^r. HEFFENING, 67. l.

-g- — Ist. *-y-*: »egri« 'ferde' 3^v; »digren« 'furchinulla' 10^r; »degermi« 'rotundus' 10^r; »beg« 'baro' 11^v; »duius« 'pugna' < *dögüş* 12^r (26^v: »dugy-«); »eglenma« 'ne maradj' 49^v; »eglenmeziz« 'nem maradunk' 85^r. HEFFENING, 65.

-y- < óoszm. *-g-*: »eierlerum« 'paro' 15^r, uo. »eier« 'ephippium'.

-h- — Ist. *-h-~γ-~k-*: »bahbekleigy« 'vindemiator' 20^r.

-k- — Ist. *-h-* (< *ş*): »akcsi« 'cocus' 20^r.

Régi *w-*: »daulhana« 'timpana' 14^r; »tevt-« 14^v; »auret-« 'asszony' 18^v; »euszahibi« 'hospes' 19^v; »augy« 'venator' 20^r; »heute« 'hét' 22^v, Vidin: *hefte*.

-y- > *ø-*: »bik« 'mistax' 6^r. HEFFENING, 53. l.

y mint hiátustöltő (az IllK rendszert a régi állapotot képviseli): »eelum« 'együnk' 84^v; »beaz« 'albus' 22^r; »csifaet« 'elég' 86^r; »eileum« 'csináljatos' 87^r; »biuk« 'nagy' 88^v (kétszer); »padisah szarai« 'aula regia' 9^v; »iaikaion« 'mossatok' 86^v. HEFFENING, 56. l.

-z- — Ist. *-d-*: »kazi« 11^r.

-z-~s- — Ist. *-z-*: »haz[*s*?]na-« ~ »haszna« 11^v, 12^r.

A *η* hangot nyelvjárásunk nem ismeri. 13^r: »csank« 'campana', »csankluk«.

Szó végén

»espab« 47^r — »eszpabi« 'ruha' 8^v; »eszpabun« 'ruhád' 47^r; »naip« 'praepositus' 11^r; »csatib« 'scriba' 12^r; »akrep« 'scorpio' 17^v; »gievab ver-« 'respon-

deo' 24^v; »edep ederum' 'honoru' 25^v; »murecsep' 'atramentum' 14^v; »sarap' 'bor' 21^r; »csitap' 'liber' 14^r; »mecstup' 'littera' 14^r, uo.: »bi', uo.: »pler'; »csageta' 'carta' 14^r; »divid' 'atramentarium' 14^v; »tahta szinegi' 'cimet' 17^v; »gyumlegi' 'indusium' 32^v; »aldatmamagile' 'absque deceptione' 45^v; »kapucsi-liti' 'sera' 12^v; »sepete' 'a kosárba', »uzum szepeti' 'torcular' 21^r; »aldadurum' 'decipio' 25^r; »issidurum' 'audio' 26^r, 42^v, 86^r; »ingyderum' 'turbo' 27^v.

-d — Ist. -t: »adiauriszi' 'hinnulus' 15^r; »birkad' 'simplex' 28^r (hatszor).

-c' — Ist. -g~k: »gyengy' 'pugna' TS *cenk(-gi)* 12^r. L. 85. l.

A szóvégi *k*: részint megmarad, részint *ç*-vé változik (l. 11. l.), de *g* képvisellete is van. A *q* rendszeren megmarad, itt-ott *g*-vé válik, viszont a *g*-t — néha a szó belsejében is — egyes esetekben *q* képviseli: »bicsmeg' 'vágni' 9^r; Gr 81^r »-meg~-mak' »balug' 'piscis' 17^r; »kabug' 'squamma' 18^v; »ag-tausan' 'cuniculus' 16^r; »depsermeg' 'carpio' 24^r; »iakluk' 'strofiolum' 8^r; »iakmurluk' 'pallium' 8^v; »iak' 'butirum' 18^r; »szakdics' 'paranimphus' 18^v; »tabak' 'pellio' 19^v (*debbāg*); »sevmeg' 'szeretni' 81^r Gr.

régi -g: »zag' 'sanus' 37^r.

HEFFENING, 63, 66. l.; DTVidin 68.

s — z: »tesz' 'cito' 2^v; »ialunusz' 'solus' 3^v; »azagig' 37^r; »aszagyk' 'parum' 3^v (kétszer), 31^r; »bilmesz' 'er weiss nicht' 4^r, 43^v; »iaramaz' 'peius' 4^r; »benszusz' 'sine me' 5^r; »iusz' 'arc' 5^r; »gyoz' 'oculus' 5^v; »gyozichi' 'oculi angelus' 5^v; »agez' 'os' 6^r; »gyoguz' 'pectus' 6^r; »disz' 'genu' 6^v; »szemiz' 'pingvis' 7^r; »besz' 'vászón' 9^r; »toz' 'por' 13^v; »szuszlaz' 'proverbium' 14^v; »kopuz' 'instrumentum musicum' 14^v; »szeiz' 'atoglani' 15^r (TS *seyis*); »horoz' 'capo, kappan' 17^r; »tavuz' 'pavo' 17^r; »ionozbalugi' 'delfin' 17^v; »domuszeti' 'laridum, szalonna' 18^r; »miraz' 'patrimonium' 18^v; (eredeti *s*) »karpusz' 'pepones' 21^r; »koz' 'nux' 21^r; »gyuz' 'autumnus' 23^r; »iusz' 'száz' 28^r; »szecsiz, dokuz' 'nyolc, kilenc' 28^r; — »haturunüz' 'az ön neheztelése' 29^v; »degiuliz' 'nem vagyunk' 29^r; »zechis[s] 'nyolc' 31^r; »gyelmes' 'nem jön' 31^v; »gyaramaz' 'rossz' 48^r; »gyararmaz' 47^r; — »ierosz' 'eszünk'; »sziz' 'ti'; »iaramaz' 'rossz' 83^r; »tesz' 'gyors' 84^v. L. DTVidin, 68—69.

-z (-s) — Ist. *ş*: »csauz' 12^r, TS *çavuş*.

-m~n: Hogy egy másoló, aki a szöveg nyelvét nem érti, a szóvégi *m* és *n* jeleit részint másolási hibából, részint a szóvégi nazálisok jelének feloldása alkalmával felcseréli, az nagyon jól elképzelhető. A mi török adatainkban azonban igen sokszor és nem összevissza, hanem bizonyos rendszer szerint szerepel az »-m« és »-n« felcserélése, úgy hogy legalábbis egyes esetekben szóvégi *m* > *n* és *n* > *m* változásra gondolhatunk. Ezt a kérdést a kutatás (további adatok, jövővényszók vizsgálata) meg fogja oldani. Példák: »gyehen-nen' 'infernus' 6^r; »altum' 'aurum' 9^r; »ilam' 'serpens' 17^v (uo. »ilami', uo.: »gylambalugi, »iaiambalugi); »szeitum' 'olea' 21^r; »uzun' 'szőlő' 22^r; »kuri uzun' 'uvaesivae' 22^r; »bairan' 'pascha (húsvét)' 22^v; »makszun' 'loquax' 22^v; »aldun' 'vettem' 41^v; »szom' 'finis' 43^r; »lazun' 'szükséges' 84^v, 86^v, 88^r; »ierum[n] 'helyed' 86^v, 88^r; »tokin' 'jólaktam' 84^v; »táán' 'éves' 86^r (»szennüm' 'tiéd' 79^v Gr.; »onum' 'övé' 79^v Gr.; »bizun' 'miénk' 79^r. Gr. Vö. 90. l. (BLAU 209; *burum* 'orr'; KEMURA — ČOR. 70: *butum* 'mind', 72: *izun~izum* 'engedély', *tamān* 'kész'). Adatok számos nyelvjárásban.

A jelenség összekeveredik az $\eta > n$, $\eta > m$, $n \sim m$ fejlődéssel, illetve váltakozással, pl. *onun* 'az ő' > *onum*, *onun*. HEFFENING, 72—73. l.

-l' — Ist. -r: »hazul' 'kész' 85^r. HEFFENING, 75. l.

Mássalhangzó-csoportok

-nd-, -nt- — Ist. -md, -mt-: »sindi« 'iam' passim, TS *şimdi*; »kalentras« 'scriptorium' 14^v; »kuiungy« 'aurifaber' 19^r, TS *kuyumcu*.

-fl- — Ist. -ftl-: »csifluk« 'castellum' 9^v.

-r- — -nr-: »sora« 'postea' 2^r.

-t- — Ist. -rt-: »csigetum« 'hívtam' 26^v, Vidin.

-str- — Ist. -sr-: »mastrabada« 'in poculo' 37^r.

-kç- — Ist. -hç-: »bakcsevan« 'hortulanus' 20^v; »bahcse« 'hortus' 20^v; »ahche« 'pecunia' 51^r. HEFFENING, 66—67. l.

-hs- — Ist. -ks- (ostrum. *eysik*) »ehzik« 'fehrend' 33^r.

-ht- — Ist. -kt-: »uahtinda« 33^v.

-ç- — Ist. -tk-: »hizmechar« 'serve!' 32, 36^r, DTVidin 75.

Metatézis

»kerlangyk« 'hyrundo' 17^r.

Másodlagos hangok

»techerar szora« [*sira*] 'insuper' 4^v < »tecsrar« 5^r; »kumilluk« 'arenaria atramenti' < *kumluk* 14^v; »hipigyi« 'restio' 20^v < *ipçi*; »ilcsi iaz« 'ver' 23^r; »chamarsirgyi« 'mosónó' 32^v, 33^v; »ruzigyare« 'szélnek' 34^r; »elimbden« 'dalla scienza' 77^r Gr.

Alaktan*Névszóragozás*

Superlativus

»Enfena« 'pessime' 4^r.

Accusativus

Nyelvemlékünkben, mint a nyugat-ruméliai nyelvjárásokban általában, az accusativus végződése -i: »terechei ducsmece« 'vetni' (REDH.: *tereke* 'grain, produce') 21^v; — »pengyerei« 'ablakot' 32^r; »gyumlegi« 'inget' 32^v; »anahtari« 'kulcsot' 35^r; »papuchi« 'papucsot' 36^r; »sui« 'vizet' 37^r; »zemani« 'időt' 39^r; »Baati« 'órát' 39^v; »adamj« 'embert' 48^r; »doftu(r)« 'barátot' 40^v; »hogyai« 'tanítót' 48^r; — »elimi« 'tudományt' 77^r Gr; »elimleria« 'tudományokat' 77^v Gr; »hazai« *haşsa*[y]i 'erényt' 78^r Gr; — »szofrai« 'asztalt' 86^v, stb.; »agai« 'urat' 86^v; »nasibi« 'részt' 88^r.

Genitivus

A genitivus alakjáról nyelvjárásunk alapján nem alkothatunk világos pet. Az A részben van: »adamlarun« 'embereknek a' 38^v; a B részben fordul elő

a »dunianon« 'világnak a' alak, amely *dunyanun* alakra vezethető vissza és a 41^r lapon a b. szr.-gal ellátott tőből való *kralinun* 'a császárnak a' genitívus, s így — ha a névmások genitívusi alakjait is figyelembe vesszük — nagy valószínűséggel állíthatjuk, hogy a főnevek genitívusi végződése *-un ~ -on*, *-nun ~ -non* volt. Hogy az *u-s* alakok gyakoribbak voltak, mint az *o-s* alakok, az valószínű, de nem biztos.

A B részben (32^v) találjuk az *aganum* alakot a »bundadur aganum gyumle seiler« 'hic habet dominus omnes suas res' hibás mondatban. Itt a »seiler« helyett »seileri«-nek kellene állni. És az »aganum« szó bizonyára *agam(n)un*-ra javítandó. (De a névmásoknál van genitívusi *-m*. Vö. 90. és 87. l.)

A 43^v oldalon bukkan fel a »turklerum aschéri« 'a törökök katonái' kifejezés. Itt is íráshibával van dolgunk?

Több genitívusi alakot tartalmaz a kézirat D^r része: »eliming« 'tudománynak a' 77^r; »elimling« 'tudományoknak a' 77^v; »hazanung« 'erénynek a' 77^v; »akrabungh« 'skorpiónak a' 77^v; »benumcsinung« 'az anyémnek a' 80^v; azonban ezeket a mi nyelvjárásunk bizonyára nem használta. (Vö. 65—6. l.)

Dativus

A datívus alakja annyiban tér el a mai köznyelvi alaktól, amennyiben végződése veláris hangrendű szavak után — úgy látszik — sokkal gyakrabban fordul elő palatális magánhangzóval, mint a köznyelvben: »zemane« 'időnek' 2^v, 48^v; »tarafa« 'oldalnak' 2^v; »iardume« 'segítségnek' 24^v; »olduguna« 'levésének' 33^r, 35^v; »ruzigyare« 'szélnek' 34^r; »szepete« 'kosárnak' 34^v; »choge« 'soknak' 38^v; »dokuz buchuge« 'fél tízre' 39^v; »berbere« 'borbélynak' 40^v; »tarza« 'módnak' 47^v; »duchmeie« 'tallérnak' 49^r; »duchana« 'boltba' 50^v; »behaie« 'árnak' 51^v, 52^r; — »mangyafia« 'evésnek' 83^v, 85^r stb.; »alahe« 'istennek' 84^r; »orafia« 'oda' 86^v.

A Grammatika a következő alakokat adja: »elimhe« 'tudománynak' 77^r; »elimlere« 'tudományoknak' 77^v; »hazaieh« 'erénynek' 77^v. Lásd 75. l.

Locativus

A locativus és az ablatívus magánhangzója körülbelül úgy viselkedik, mint a datívus magánhangzója: »szemande« 'időben' 2^r; »ahirende« 'a végén' 2^v; »zemanda« 'időben' 2^v; »iuksekte« 'magasban' 2^v; »halda« 'állapotban' 50^r; »aszada« *aşāda* 'lent' 2^v; »oile oldukte« 'ergo' 4^v, 38^r; »dusekte« 'ágyban' 29^r; »doft[t]a« 'barátnál' 40^r; »duniade« 'világon' 45^v; »seherde« 'városban' 51^v; — »ierde« 'helyen' 83^r; »evde« 'házban' 83^r stb.; »dasrada« 'kint, kívül' 85^r; »iokarda« 'fent' 86^v.

- Ablativus

»csoktan« 'régóta' 2^r; »bundan« 'ettől, ebből' 2^r, 3^r; »gyunden« 'naptól' 2^v; »iuksekten« 'magasból' 2^v; »ierden« 'helyről' 3^r; »dasradan« 'kívülről' 3^r; »iraktan« 'távolból' 3^r; »taraftan« 'oldalról' 3^r; »istedugumuzden« 'ahogy akarjuk' 3^v; »buhuszusztan oturi« 'ez okból, ezért' 5^r; — »iedi Baaten euel«

'hét órával ezelőtt' 31^r; »gyumlektan« 'ingről' 32^v; »duaden euel« 'imádkozás előtt' 38^r; »alahten« 'istenről' 38^r; »choktan« 'sokból' 39^r; »konaktan« 'vendég-fogadóból' 39^v; »euden« 'házból' 39^v; »arβlaniden« 'tallérről' 51^v; — »kahve altidan« 'reggeli miatt' 83^r; »csebabten« 'sültből' 84^v; »etmekten« 'kenyérből' 84^v; »ácsluktan« 'éhségtől' 86^r; »nikoládan« 'N.-től' 86^v; »agadan« 'úrról' 86^v.

Aequativusi alakok

»iapcse« 'submisce' 3^v (CHLOROS: *yapça*.); »ortangye« 'mediocriter' 3^v, »ortongye« 84^r; »eigye« (*iyi*·ce TS) 'bene' 36^v, »eigyezun(i)e« 'bene' 34^v; »niche, nigye, negye« 'ne kadar, nasıl' passim. Vö. az »olingye«, »varingye« 2^{r,v} gerundiumokkal.

Névmások

Személyes névmások

Egyes szám 1. személy: Nom.: »ben« 79^r Gr. Acc.: »beni« 79^r Gr. Gen. »benum« 3^r, 5^r, — 37^v, 45^r, 49^r, — 79^r stb., 83^r, 84^v; »benumcsi« 80^v. Dat.: »banna« 30^v; »bana« 32^r, 32^v, 47^r, — 83^r; »baga« 79^r Gr. Loc.: »bende« 47^r. Abl.: »benden« 30^v, 79^r Gr.

2. személy: Nom.: »szen« 79^v Gr. Acc.: »zeni« 36^r, »szeni« 79^v Gr. Gen.: »szenun« 3^r, 79^v Gr, »szenum« 5^r; »szenüm« 79^v Gr; »szenin« 79^v Gr; »szenun(csi)« 80^v Gr, Dat.: »zana« 43^v, 83^r stb.; »sza²ga« 79^v Gr. Loc.: »szenda« 84^r, »szende« 86^r. Abl.: »szenden« 79^v Gr.

3. személy: Nom.: »ol, o« 79^v Gr. Acc.: »anni« 46^r; »oni ~ ani« 79^v Gr. Gen.: »onom« 3^r; »onum« 5^r, 79^v Gr; »onunci« 80^v Gr. Dat.: »ana« 46^r, 88^r; »onga ~ ona« 79^v Gr. Loc.: »onda« passim. Abl.: »ondan« 5^r; »ondan« vel »anda« 79^v Gr.

Többes szám, 1. személy: Nom.: »biz« 79^r Gr. Acc.: »bizi« 84^v, 79^r Gr. Gen.: »bizom« 42^v, 43^r, »bizonesi« 43^v, »bizun« 79^r Gr. Dat.: »bize« 51^r; »bize« 79^r Gr. Abl.: »bizden« 79^r Gr.

2. személy: Nom.: »sziz« 44^r; »sziz« 83^r. Acc.: »zizi« 29^v, 30^v. Gen.: »zizun« 29^r, 30^r, 86^v stb.; »zizon« 41^r. Dat.: »szize« 30^r, 49^v; »zize« 42^r. Abl.: »szizden« 79^v Gr.

3. személy: Nom.: »onlar ~ anler«, »onler ~ anlar« (vocativus) 80^r Gr. Acc.: »onlari ~ onleri« 80^r Gr. Gen.: »onlerin ~ onlerun« 80^r Gr. Dat.: »onlere ~ anlara« 80^r Gr.

A bu névmás

A *bu* 'ez' névmás alakjai közül különösen a locativusi »bunda« fordul elő gyakran 'itt' jelentéssel, — »bundan«-ra is vannak példáink. A Grammatika ezeket az alakokat adja (80^{r,v}): »bu, buni, bunun, bunung, buna, bunda, bunden, bunler (kétszer), bunlering, bunlere, bunlerden«.

A »csim« névmás

Ugyancsak a Grammatikában találjuk a »csim« 'ki' névmás ragozását is (80^v):

Egyes szám acc.: »csimin« (a régi accusativusi alak 3. személyű birtokos személyraggal: *kimin* = *kimi(si)ni* 'egyrészüket'?). Gen.: »csiming« vagy »csimun«. Dat.: »csime«. Abl.: »csimden«.

Többes szám, nom.: »csimler«. Acc.: »csimleri«. Gen.: »csimlerin«. Dat.: »csimlere«. Abl.: »csimlerden«.

A *kendi* névmás

»gyendi« 86^v, 87^r; »gyendum« 85^r; »gyendumj« 36^v; »gyenduni« 84^r.

Birtokos személyragok

Egyes szám, 1. személy: »szult^{an}um« 34^v (kétszer); »basumj« 'fejemet' 35^v; »gyozumj« 'szememet' 37^r; »beij^{nu}mj« 'agyamat' 35^v; »taragumi« 'fésűmet' 35^v; »esz^{pa}bumi« 'ruhám' 37^r; »haluma« 'állapotomnak' 24^r; »haturuma« 'emlékezetembe' 35; »gygytlerum« 'legényeim' 84^r.

2. személy: »gyumlegun« 'inged' 33^v; »aklün« 'eszed' 35^{r,v} (háromszor); »ez^{pa}bun« 'ruhád' 47^r; »isun« 'munkád' 50^r; »chohan« 'kendőd'; »iuregun« 'gyomrod' 84^r; »iureguni« 'gyomrodat' 83^r; »ierüm[n]« 'helyed' 86^v; »haturuna« 'emlékezetedbe' 35^r; »karnunda« 'gyomrodban' 86^r; »ianunda« 'melletted' 3^r, 83^r.

Többes szám 1. személy: »ichumuz« 'kettőnk' 39^v; »konagumuz« 'vendégfogadónk' 85^r.

2. személy: »haturunüz« 'az ön neheztelése' 47^r stb.; »haturunus« 87^r, 88^v, 86^v; »ardünüzta« 'önök mögött' 37^v; »kardaz3[s]ünüz« 'testvéretek' 44^v; »merhametünüze« 84^v; »etlerenüzi« = *ellerinüzi* 'kezeiteket' 86^v; »gyerle-re[=i]nüz« 'helyeiteket' 86^v; »*refaetinüze« 'érdemetek szerint' 87^r; »gyumleszünüz« 'ti mindannyian' 88^v (így).

3. személy: »adam tarafi« 'membrum' 6^r; »meher tumuli« 'húgyhólyag' 6^v; »deri dolmaszi« 'bőrmellény' 8^v; »gyegye esz^{pa}bi« 'vestis nocturna' 8^v; »hangyizi« 'amelyik' 46^r; »szahibi« 'birtokosa' 86^r.

Az »arka gyemugye« 'spina dorsis' 6^r kifejezés végén levő »e« bizonyára íráshiba.

Ragozás:

Acc.: »gyumleszenyi« 'mindegyikét' 34^r; mellette »gyumlezonyi« 34^r; »gyumleszuni« 84^v, »gyumleszüne« 88^r; »birizüni« 'egyiküket' 47^r; »gairizüni« 'másikat' 47^r (kétszer); »kimetunj« 'értékét' 49^r; »eizunj« 'aliquid boni' 51^r; »mangyaszene« 'ételét' 84^{r,v}.

Gen.: »kralinun« 'királyának a' 41^r.

Dat.: »hangyizena« 'melyiknek?' 43^v; »szágluguna« 'egészségének' 84^r; »gyendizüne« 'neki' 49^v; »vaktuna« 'idejében' 86^r; »gyumleszüne« 'mindnek' 88^r; »eigyezun(i)e« 'bene' 34^v (kétszer).

Loc.: »ianunda« 'mellette' 2^v, 32^v; »altunda« 'alatta' 48^r; »uahtinda« 'idejében' 33^v; »uahtinde« 31^v; »ierunde« 'helyén' 88^r, »ierende« 85^r; »halanda« 'állapotában, helyzetében' 7^v; l. 77. l.

Abl.: »ardundan« 'hátulról' 5^r; »iuzinden« '-ért, miatt' 42^r; »(turk) uilaletenden« 'a (török) birodalomból' 41^r (kétszer). Az »euzahibidan« 'házigazdától' kifejezés talán hibás, 42^r.

Igeragozás

Verbum substantivum

Vö. HEFFENING, 83 kk.

Praesens:

Egyes szám: 1. sz.: »ben kailim« 'egyetértek' 38^v.

2. sz.: »eimizün, hosmizün« 'jól vagy?' 44^r; »acsmizün« 'éhes vagy?' 84^r; »nigyeizün« 'hogyan érzed magad?' 50^r; »neredeizün« 'hol vagy?' 32^r.

3. sz.: »bukadardurur« 'ez abból áll' 26^r; »vardur« 'van' 26^r, 47^r. Lásd még: »degildur«.

Többes szám: 1. sz.: »dogri küllülüz iz« (r. *kulunus* vagy »kulenuz«) 'a ti hű szolgálótok vagyunk' 30^r.

2. sz.: »adamlarizünüz« 'emberek vagytok' 38^r; »nigyeizünüz« 'hogyan érzitek magatokat?' 44^r; »evdemiszünüz« 'otthon vagytok?' 86^r.

3. sz.: »dur«, »tur« passim.

Praeteritum definitum:

1. sz.: »szeirde idum« 'sétálni mentem' 40^r.

2. sz.: »nerede idun« 'hol voltál?' 40^r, 87^r.

3. sz.: »nigye idj« 'milyen volt (az utazásotok)?' 44^r.

Conditionalis:

»oileisze« 'si ita est' 4^v; »isze« 'ha ... van' 42^r.

var — yok:

»vardur« 26^r; »varidi« 26^r. »ioktur« 'nincs' 41^r.

Tagadó alakok:

Praesens:

Egyes szám 1. sz.: »deilim« 'nem vagyok' 36^v, 88^v stb.

2. sz.: »deilizün« 36^v.

3. sz.: »degildur« 38^r.

Többes szám 1. sz.: »degiuliz« 29^v.

A *iur*-praesens

1. sz.: »biliurum« 'tudom' 41^r stb.; »veriurum« 'adok' 26^v; »gyeliurum« 'jövök' 39^v stb.

2. sz.: »biliurmizün« 'tudod-e?' 50^r; »gyeliurzün« 'jösz' 39^v, »gyeliurszun« 'jösz' 87^v.

3. sz.: »biliur« 'tudja' 2^v stb.; »gyeliur« 'jön' 33^r stb.; »buluniur« 'tartózkodik vhol, található' 46^r; »vu[a]riur« 'megy' 86^v stb.; »duriur« 'áll' 35^r; »szuileniur« 'meg van mondva' 43^v.

A »iagarur« 'yağiyor, esik' 27^r (kétszer) alak nem feltétlenül hibás.

Tagadó alakok: »bulamaiurum« 'nem találhatom meg' 34^v; »gyelmeiur« 'nem jön' 41^r.

Aoristos

Egyes szám: 1. sz.: »kalkarum« 'felkelek' 85^r; »katlanurum« 'várok' 30^r; »korkarum« 'félek' 85^r; »inanurum« 'hiszek' 84^r; »uerurum« 'adok' 51^v; »zecherum« 'megismerem' 29^v; »ierum, icserum« 'eszem és iszom' 84^r stb.; »gyorurum« 'látok' 30^v; »gyeyne[ı]rum« 'fel fogok öltözni'; »ederun« 'teszek' 36^r: hibás?

Tagadva: »bilmem« 'nem tudom' 39^r; »inanmam« 'nem hiszem' 43^v; »uermem« 'nem adok' 52^v stb.; »bilmen« 'nem tudom' 35^r, 37^v.

2. sz.: »kalkarzün« 'felkelsz' 31^v; »korkarszün« 'félsz' 85^r; »uiurzün« 'alszol' 32^r; »ederzün« 'teszel' 32^r, 89^r stb.; »verursun« 'dabis' 28^r; »uerurzün« 'adsz' 51^r; »izterzün« 'akarsz' 50^v; »isztermiszün« 'akarod-e?' 88^v; »szeverszin« 'szeretsz' 81^r Gr; »gyderszün« 'mégy' 83^r.

Tagadva: »gyeienmezün« *c'eynnessün* 'nem öltözől fel' 32^r; »gyormezmizun« 'látod-e?' 33^v; »gyormezmizün« 35^r stb.

3. sz.: »zuiler« 'mondja' 43^r; »gyirur« 'bemegy' 30^r; »chalishur« 'dolgozik' 45^v; »szever« 'szeret' 81^r Gr.

Tagadva: »gyelmes« 'nem jön' 31^v stb.; »bilmes« 'nem tudja' 43^v; »gyaramasz« 'rossz' 47^r, 48^r; »bulunmaz« 'nem tartózkodik vhol' 86^r.

Többes szám: 1. sz.: »aluru3« 'vesszük' 50^v; »gyelurusz« 'jövünk' 85^r (kétszer); »[y]aparo3« 'csináljuk' 45^v; »isleroz« 'csináljuk' 46^r; »isteros« 'akarjuk' 30^v, 48^r, 86^r; »gyideroz« 'megyünk' 38^r, 85^r stb.; »ieroz« 'eszünk' 83^r; »gyerosz« 'ua.' 86^r; »szeveriz« 81^r Gr.

Tagadva: »eglenmeziz« 'nem maradunk' 85^r.

2. sz.: »anlargzünüz« 'megértitek' 31^v; »uiurzünüz« 'alszotok' 30^v; u3[s]ürzune3 'ön megfázik' 36^v; »islerzunu3« 'csináljátok' 37^r; »iszterszünüz« 'akarjátok' 86^r; »istermizünüz« 'akarjátok-e?' 50^r; »izidurzünüz« 'halljátok' 40^v; »zuilerzünüz« 'mondjátok' 42^r; »gyorurszenesz« 'látjátok' 88^v; »szeverziz« 'szeretitek' 81^r Gr.

Tagadva: »bulmazünüz« 'nem találjátok' 51^v; »vtanmazmizünüz« 30^r.

3. sz.: »aldadurlar« 'becsapják' 45^r; »zuilerler« 'mondják' 41^r stb.; »szeverler« 'szeretnek' 81^r Gr.

Tagadva: »inanmazlar« 'nem hiszik' 42^r; »bilmezler« 43².

Az aoristos praeteritum definituma

Ez a kategória csak a Grammatikában szerepel (81^r), mégpedig teljes paradigmával: »szeverdum, -din, -idi, -duk ~ -lerduk, szeverdis ~ szeverlerdis, severleridi ~ szeverlerdiler«.

Az aoristos a Grammatikában

81^r (indicativus): »ben severum 'io amo', szen szeversin, ol szever biz szeveriz, sziz szeverziz, onler szeverler«.

81^v (futurum): »szeverum 'io amaro', „szeverszir io quello amara” [csonka és hibás], »szeveriz, szeversziz, szeverler«.

Praeteritum definitum

Egyes szám: 1. sz.: »aldum« 'vettem' 40^r; »buldum« 'találtam' 83^r; »uiudum« 'aludtam' 31^r; »icstum« 'ittam' 84^v; »iedum« 'ettem' 84^v; »isitum«

'hallottam' 32^r stb.; »gyeldum« 'jöttem' 39^v; »gyordum« 'láttam' 31^r; »szez-dem« 'szerettem' 81^r Gr.

Tagadva: »chikmadum« 'nem mentem ki' 41^v; »anlamadum« 'nem értettem meg' 32^r; »degyistermedum« *dec'isturmedum* 'nem változtattam meg' 32^v.

2. sz.: »aldun« 'vettél' 41^v; »uiudun« 'aludtál' 31^r; »nesitun« 'mit hallottál?' 42^r; »gyordun« 'láttál' 31^r; »szevdung« 'szeretted' 81^r Gr.

3. sz.: »aldati« 'becsapta' 30^v; »szevde« *sevdi?* 'szeretett' 81^r Gr.

Többes szám: 1. sz.: »katlanduk« 'vártunk' 87^v; »szevduk« 'szerettünk' 81^r Gr.

2. sz.: »buldunuz« 'találtatok' 83^r; »doidunusz« 'jöllaktatok' 84^v; »iede-nüsz« *yedinüs* 'ettetek' 84^v; »okudunüzmj« 'olvastátok-e?' 41^v; »szevdis« 'szerettetek' 81^r Gr.

Tagadva: »isitmedunüzmi« 'nem hallottátok?' 41^v.

3. sz.: »eilediler« 'csinálták'.

Praeteritum indefinitum

Egyes szám: 1. sz.: »etmisim« 'csináltam' 30^v; »komisim« 'helyeztem (vhova)' 35^r; »ugyrenmisim« 'tanultam' 84^r.

Tagadva: »etmemissim« 'nem tettem' 39^v.

2. sz.: »demisszun« *demissun* 'mondtad' 30^v; »ku[o]miszün« 'helyezted' 35^r; »ugyrenmisün« 'tanultál' 84^r.

3. sz.: »urmis« 'ütött' 39^r stb.; »vurmistur« 86^r; »olmistur« 'lett' 31^v, 43^r; »gyechnisidur« 'elmúlt' 32^v; »dusmistur« 'leesett' 43^v; »bulmis« 'talált' 42^v.

Tagadva: »iememistur« 'nem evett' 88^v.

Többes szám: 1. sz.: »aldanmisiz« 'tévedtünk' 39^v; »baslamisz[s]iz« 'elkezdünk' 88^v.

A Grammatika torz alakban adja ezt a kategóriát (81^v): »szevd[m]i-l[s]jidum« 'io havevo amato' (az »s« betűnek van egy olyan alakja, amely az »k«-l könnyen összetéveszthető), »szevmil[s]jidin« 'tu havei amato', »szez, mil(s)idik« 'noi haveviamo amato', »szevmil[s]jidigiz« 'voi havevate amato' - »szevmilidiler« '(voi) avevano amato'.

Praesens optativi

Egyes szám: 1. sz.: »gyeieim« 'hadd öltöztessen fel' 36^r; »isleieim« 'végre kell hajtanom' 34^v stb.; 'hadd csináljam meg' 36^v; »kabi[l] olurze bicheim« 'si potero faciam' 50^v.

3. sz.: »olac« 'legyen' 42^r, 50^v, 86^r; »alah kurtara« 'deus te liberet' 4^r. — A Grammatikában: »ol szeveh« 'amara quello' 81^v. (HEFFENING, 86, 88. l.: *vere* 'adj' nem optat. 3. sz., hanem imperat. 2. sz., vö. DTVidin 88 lent.)

Többes szám: 1. sz.: »gyidelum« 'menjünk' 38^v stb.; »zuileielum« 'mondjuk meg' 44^r; »donelum« 'térjünk vissza' 85^r; »ieelum« 'együnk' 84^v; »alalom« 'vegyük' 84^v; »etmeielum« 'ne csináljuk' 39^r; »szevelun[m] h[b]is« 81^v Gr; »szeve(h)luk[?m]« 'amaremo noi' 81^v Gr.

2. sz.: »szeveh[sz]iz« 'amarete voi' 81^v Gr.

3. sz.: »szeve(h)ler« 'amarano quelli' 81^v Gr.

Praeteritum optativi

»(alah) vereidi« 'deus det' 4^r (háromszor); »alah vereidi turche ugy(e)re-neidum« 'utinam possem addiscere turcice' 4^r.

A *bulayçı*-val alkotott optativus a Grammatikában

A Grammatikában van egy optativusi forma, amely a *bulayçı* 'bár lenne, hogy' szóból + az optativusi alakból áll. A *bulayçı* szó Vidinben *bolay-ki*-nek hangzik, lásd: DTVidin, 381 és az ott idézett irodalmat. Itt nem valami különleges optativusi alakkal van dolgunk, hanem a szokásos optatívusszal, amely egy határozó-féle főmondatlall van megerősítve.

A Grammatikában ezeket az alakokat látjuk (82^r): »bulaicsi szevem — iddio volesse che io amassin, szevesin — che tu amasin, szeve — quello amasse, bulaichi szeveiz — iddio volesse che noi amassimo, szevesiz — voi amaste, szeve(r)t[l]er — quelli amassero«. »bulaicsi szeveidum — iddio volya che io ho amato, iddio volya che io habbia amato, szever[i]din — tu habbi amato, szeveidi — quello habia amato, bulaicsi szeveiduk — iddio volya che noi habbiamo amato, szeveidiler — quelli habiano amato«.

Conditionalis

»alurzem« 'ha veszek' 35^r; »gyelmeze« *c'elmesse* 'ha ő nem jön' 33^v; »olurze« 'ha lesz' 50^v; »olmaze« *olmasse* 'ha nincs' 87^r; »degyulisze« 'ha nem' 83^r; »duz[s]tize« 'ha elestek' 43^v; »ei olurdi islezeler idi« 'bonum esset si facerent' 45^v. Vö. ezekkel a konstrukciókkal: »kalkaržün zabah egyer dus iste-mežün« 'debes mane surgere si non uis somniare' 31^v; »ahche isteržün bahali tutma« 'si uis habere pecuniam non nimis charo pretio teneas' 51^r; »kahve altidan gyderszün ben szana verurum« 'ha a reggeli miatt akarsz kimenni, akkor azt én adok neked' 83^r. (Georgievits: »tseuertson« 'si ames', HEFFENING szerint hibás. Nem.)

A Grammatika (82^v) a következő paradigmát adja (a többes számú alakok hibásak vagy zavarosak): sing. »gyer szeuszen[így], szevszen, szevse(n), plur. egyer szeveiz, szeveszi, szeverlersze; praet. sing. egyer szevszeidum, szevszeiding, szevszeidi(n), plurale: szevszeiding 'se noi habbiamo amato', szevszeidiz, szevszeidiler«.

Imperativus

Egyes szám: 2. személy: »suile« 'mondd' 31^r; »gyeter« *c'etir* 'hozd' 32^r (»gyetera« 32^v s másutt); »uer« 'adj' 32^v; »al« 'vegyél' 34^r; »gyit« 'menj' 38^v; »eile« 'csináld' 38^v; »szezv szen« 'ama tu' 81^v Gr (kétszer; másodszor bizonyára hibásan *sevesin* helyett); — »gyirma« 'ne menj be' 29^v; »tutma« 'ne tartsd' 51^r; »verma« 'ne adj' 84^r; »korkma« 'ne félj' 84^r; — »beklea« 'várj' 4^v; »koia« 'hagyd' 24^r; »kalka« 'kelj fel' 29^r; »acha« 'nyisd ki' 29^v; »kapaia« 'csukd be' 32^r, 84^v; »eileia« 'csináld' 35^v; »baglaia« 'kösd meg' 36^v; »dugymelea« 'gombold be' 36^v; »katlana« 'várj' 37^r; »islea« 'dolgozz' 37^r; »baka« 'nézd' 39^v; »buiura« 'parancsolj' 50^r; »gyora« 'nézd' 43^r; »ena« 'szállj le' 83^r; »iea, icsa« 'egyél, igyál' 84^r; »csesza« 'vágj' 84^v.

Tagadó formákhoz — úgy látszik — nem járul az *a*.

»uerzün« 'adjon' 38^v, 44^r, 88^v; »gyelszün« 'jöjjön' 49^v; »e[i]li[e]szün« 'csináljon' 87^r; »szevsun ol« 'szeressen' 81^v Gr; »bakmazün« 'ne nézzen' 34^r; »iemeszün« 'ne egyen' 84^v; »kalmazsun« 'ne maradjon' 86^v, 87^r, 88^v.

Plur. 2. P. »gyirur[n]« 'lépjén be' 30^r; »alun« 'vegyen' 86^v; »uturun« 'üljön le' 86^v; »koiun« 'tegye le' 86^v; »iaikaion« 'mossa meg' 86^v; »hazerlaiun« 'készítse elő' 86^v; »eileun« 'csinálja' 87^r; »szukeslaion« 'szorulatok összéb' 88^r; »kalunusz« 'maradatok' 88^r; »szevin sziz« 'szeressetek' 81^v Gr.

3. P.: »aldatmazünler« 'ne csaljanak' 46^r.

Participium praesentis

»gyelene« 'a jövőnek' 85^r.

Participia perfecti

-duk

a) »oile oldukte« 'ergo' 4^v; b) mit possessiven Personalsuffixen: »oldugum« 'hogy vagyok' 42^v; »istedugun gyibi« 'ahogy akarod' 29^v, 47^v (84^r); »bichtuguna« 'szabatásának' 46^v; »iemedugun« 'amit nem ettél' 88^v; »oldugi« 'ahogy van' 47^v; »gyordugi gyibi« 'ahogy ön látja' 44^r; »olduguna« 'hogy van' 33^v; »gyordugumuze« 'ahogy látjuk' 30^r; »iszedugumuz« 'amit akarunk' 85^r; »gyordugunüz« 'amit ön lát' 47^r; »katlandugunuza« 'hogy várt' 29^v; »gyordugunüz« 'amit látott' 47^r; »suileduklerunj« 'amit mondott' 41^r, 44^r; »olmaduklerinden« 47^v; »olmadukche« 'ha nem lehet' 47^v.

-miş:

»uiumislere« 'alvóknak' 31^v; »ben ugyrenmis degyulim« 'io no son accustomato' 83^v; »szevmis« 'amato' 83^r.

Participium instantis

-ec'ek:

»degisturegyek eßpab« 'váltandó ruha' 47^r; »szevegyek« 'còsa di amare' 82^v Gr.

Infinitivusok

-mak

»corkmak« 'félni' 38^r; »olmak uar« 'hoc potest esse' 42^v; »aldatmamagile« 'ha nem csálnak' 45^v; »szevmek« 'szeretni' 82^v Gr. stb.; »-meg« 81^r Gr.

-ma (-ma, -me):

Nyelvemlékünkben (a beszélgetésekben) igen gyakori az a szerkezet, melyet a következő példák szemléltetnek: »vardur zizunile be(i)rsei züilema« 'ego habeo aliquid uobiscum loqui' 29^r; »vtanmaz-mi-zünüz bukadar uiuma«

'nem szégyelli magát, hogy ennyit alszik?' 30^r; »dun demisszun [*demissun*] benden euel kal[k]ma« 'tegnap azt mondtad, hogy előbb kelsz fel, mint én' 30^v; »mumchin deildur banna erchen kalkma« 'nekem lehetetlen korán felkelni' 30^v; »hazederum gyech uuma, dahi gyece iaron kalkma« 'szeretek inkább később aludni és reggel későn felkelni' 30^v; »nere iztergün gyitma« 'hová akarsz menni?' 40^r; »bir ei doztu(r) ziaret etme gyiderum« 'egy jó barátot meglátogatni megyek' 40^v; »sindi ne ister ish[l]eme« 'mit akar maga most csinálni?' 44^v; »nigye korkargün [*r. korkmazsün*] buni zuilema« 'quomodo audet hoc dicere' 48^r; »neistergün uerma« 'quantum uultis dare' 51^v; »mun(m)chin deildur oile behaie uerma« 'nem lehet ilyen áron adni' 52^r (KONONOV, ГРАММ. ТИП. ЯЗ. § 1027; 84^r: »uerma« 'ne adj'); »iektur ianunda(r) bur[l]ma netecsi gairi[i]erde avlama« 'jobb otthon valamit előkeresni, mint másutt (ételt) vadászni.' 83^r; »ugyre(n)misim evde iema netecsi evden csikma« 'ahhoz vagyok szokva, hogy inkább otthon eszem, semhogy kimenjek' 83^r; »ben ugyrenmis degylim szabah iema« 'nem szoktam enni reggel' 83^r; »zarar deildur az gyema daha icsma« 'nem árt egy kicsit enni és inni' 83^v; »zeman-mi-dur mangyaia gytma« 'ideje ebédre menni?' 85^r.

Ez a szerkezet Vidinben is megvan. DTVidin 94: »soğağa utaniyim çikmağa« 'szégyellek az utcára menni' stb. Az infinitivus dativusa szerepel itt. A vidini nyelvjárás az infinitivus *k*-ját *g* alakban máig megőrizte, a magyarországi törökben ez a *k* (*g*) évszázadokkal előbb eltűnt.

De a *g*-t a mi emlékünkhöz is mutatja. A Gr-ban (82^v) a »szevmek« infinitivusi alak mellett »szevmege« 'ad amare' alakot is látunk.

Feltűnő a suffixum magánhangzója, mely rendszeren a palatális szavakban is *a*: *c'itma*, *yema*, *içma*, *soylema*, *verma*. Vö. DTVidin, 48.

Újabb adalékok a boszniai török nyelv ismeretéhez

A tárgyalt nyelvemlék — mint láttuk — a boszniai török nyelvvel mutat egyező sajátosságokat. Ez már akkor világos volt, mikor feldolgozásához 1964 tavaszán hozzáfogtam. Mindjárt kértem tehát a Magyar Tudományos Akadémiát, tegye lehetővé, hogy a nagyon kevésbé ismert boszniai török nyelvről szóló ismereteimet Jugoszláviában bővíthessem. Az Akadémia készséggel támogatta kérésemet, s így 1966. október 25-től november 22-ig a jelzett célból Jugoszláviában tartózkodhattam.

Munkám voltaképpen három részre oszlott. Először három hetet — Sarajevóban — arra fordítottam, hogy megbeszéltem problémáimat az ottani szakemberekkel. Sarajevóban tudvalevőleg magas tudományos színvonalú, intenzív munka folyik a török történeti források tanulmányozásában és kiadásában. Nedim Filipović, a Keleti Intézet (Orientalni Institut u Sarajevu) igazgatója, Bronislav Džurdžev, Hamid Hadžibegić professzorok, Hazim Šabanović, a Keleti Intézet munkatársa, Derviš M. Korkut (Arhiv grada Sarajeva) lényegesen hozzájárultak ismereteim bővítéséhez. Ezzel egyidejűleg — részint a fent említett tudósok útmutatásai alapján — könyvtári munkát végeztem a Keleti Intézet és főleg az Országos Múzeum könyvtárában. Végül egy hetet az stari-bári török nyelvjárás megismerésére fordítottam.

Boszniában számba vehető török település éppúgy nem volt, mint Albániában és Magyarországon. A török nyelv használata azonban az említett három országban nagyon különbözik egymástól. Albániában és Boszniában

a lakosság jó része áttért az iszlámra, s már ez magával hozta a török nyelv használatát, a kétnyelvűséget, legalábbis bizonyos társadalmi rétegeknél. Az albán és bosnyák nyelv török jövevényszavainak száma hétezer körül van. Ezzel szemben Magyarországon nem volt áttérés, a magyarságnál a török nyelv használata teljesen ismeretlen volt, oszmán-török jövevényszavaink száma vagy ezer volt s ebből ma már csak vagy száz él. Nagy különbséget okozott természetesen az is, hogy a török hódítás nálunk csak másfél századig, a Balkánon pedig fél ezredévig tartott.

A török uralom megszűntével természetesen lényegesen megváltozott a helyzet. Magyarországon teljesen eltűnt a török világ, s csak kuriózum-számba menő műveltségi nyomokat hagyott. Albániában a kétnyelvűségnek nyomai is alig maradtak meg, — legfeljebb a sok török jövevényszóban, a vallási élettel összefüggő nyelvi emlékekben (mevlud; l. *Traces of the Turkish Language in Albania* c. dolgozatomat: *Acta Or. Hung.* XIII, 1961), Boszniában azonban a magasabb műveltségi színvonal biztosította a kétnyelvűség nyomainak, illetőleg emlékeinek fennmaradását. Az említett országokban törökül beszéltek a hadseregben, a közigazgatásban, az iskolában, részben a kereskedelemben is, de Boszniában kialakult s az anyanyelv mellett használatban volt egy szláv hatás alatt fejlődött török nyelv is, és egy magas színvonalú török—arab—perzsa nyelvű műveltség is kifejlődött. OTTO BLAU kiemeli,¹⁸ hogy a janicsárok jó része bosnyák, s ezek hozzájárultak egyrészt a délszláv nyelv használatához a Török Birodalomban, másrészt a török nyelv terjesztéséhez Boszniában. A birodalom vezetői között sok volt a bosnyák származású. Bosznia tehát a rigómezei csata után sok tekintetben szervesen összekapcsolódott a török birodalommal.¹⁹

A bosnyák-török nyelv nem volt anyanyelve senkinek, de az anyanyelve mellett sok ember beszélte. BLAU idejében²⁰ a vilájetnek 1 300 000 lakosa volt, ebből körülbelül félmillió mohamedán, a többinek 5/8-a ortodox, a maradék katolikus. A lakosság szláv anyanyelvén beszélt, de — különösen a városokban — többé-kevésbé beszélt törökül is.

Ez a nyelv kihalt. Szarajevóban ezelőtt száz évvel általános volt az ismerete, ma itt csak nagyon ritkán, véletlenül lehet törökül beszélő embert találni, pl. olyat, aki Jugoszláviának távolabb eső, törökök lakta területéről vetődött ide (Koszovó, Macedónia, — Jugoszláviában még 100 000 török él) vagy hosszabb ideig tartózkodott Törökországban és történetesen ide került. Ugyanaz történt Boszniában, amit Albániában megállapíthatunk: Albániában száz évvel ezelőtt lépten-nyomon akadt olyan albán, aki többé-kevésbé tudott törökül is — ma már az olyan öreg ember is ritka, aki emlékszik néhány szóra.

A boszniai török nyelvet BLAU még leírhatta volna. Mond is egyet-mást, de nem sokat. Igaz, hogy ő „nyelvemlékeket” közöl, irodalmi alkotásokat, de igyekszik megőrizni a szövegek boszniai jellegét. Azonban annyira az isztambuli nyelv hatása alatt áll, hogy ezt nem tudja rendesen megcsinálni.

¹⁸ *Bosnisch-türkische Sprachdenkmäler*. Leipzig 1868 (= *Abh. für die Kunde des Morgenlandes*. V. Band. No 2.), 13. — MENZEL, *Das Korps der Janitscharen* (= *Jb. der Münchener Orient. Ges.* 1902/03), 6. („Man nahm die Knaben für das Korps der Janitscharen besonders von den Griechen, Serben, Bulgaren, Kroaten.”)

¹⁹ A. CAFEROĞLU, *Ayasofya kütüphanesindeki yazma bir sirp lûgati münasebetile*. In: *Ülkü*, sayı 43, cilt VIII (1936), 27—33.

²⁰ OTTO BLAU, i. h.

Igaz ugyan — okoskodik BLAU (17. l.) —, hogy Boszniában az isztambuli ő és ü hangok o-val, illetőleg u-val vannak képviselve, de a műveltek itt is tudnak ő-t és ü-t ejteni, és félreértésekre is vezethet az, ha az ő-t az o-tól, az ü-t az u-tól nem különböztetjük meg; ezért ő pl. a bosnyák-török *urti* 'takaró' helyett *ürtü* alakot ír. A boszniai török nyelv szavait (*Kupri* 'híd', *čorap* 'harisnya' 21. l.) összekeveri a bosnyák nyelv török elemeivel (*čuprija*, *čarapa*), — összefogván a dolgokat azzal a formulával, hogy ez szláv ajkon így alakult.

Összekevert anyagot találunk BLAUNAK „Lautveränderungen” c. fejezetében is (18—41. l.). Egyénektől hallott alakokat, vagy éppen népi szövegeket természetesen nem ad. Pedig akart adni valami ilyet. A 18. lapon fent azt mondja: „ich werde unten eines der mitgeteilten Gespräche nach vulgärer Aussprache transkribieren”. Ha azonban végignézzük a beszélgetéseket, azt látjuk, hogy egyik sem adja a népies kiejtést.

Ami pedig az írásbeliséget illeti, itt azt a sajátságos, de jól érthető jelenséget látjuk, hogy a politikai és vallási hódítók írása előtérbe került. Török írású szerb-horvát nyelvemlék sok maradt ránk, ellenben cirillcával írott török emlékünkhöz alig van. (A török írásos szláv nyelvemlékek kutatása természetesen a boszniai török nyelv szempontjából is gazdag eredményekkel fog járni, ezek tele vannak török elemekkel.)

Török írásos szláv nyelvemlékeket dolgozott fel BLAU többször emlegetett munkájában s munkáját folytatta két bosnyák tudós, ki egy PATSCH által szerkesztett sorozatban a következő művet adta ki: „Scheich SEIFUDDIN EF. KEMURA und Dr. VLADIMIR ČOROVIĆ, Serbo-kroatische Dichtungen bosnischer Muslime aus dem XVII., XVIII. und XIX. Jahrhundert. Sarajevo 1912. (= Zur Kunde der Balkanhalbinsel. II. Quellen und Forschungen — Heft 2.) XXVIII + 75 l.” A kis kötet költeményeket tartalmaz, a Potur Šahidijjet, egy szláv—török verses szótárt, melyet már BLAU kiadott és egyebeket, a török szavak jegyzékével. Bevezetésében áttekintést ad a török írásos szláv irodalomról.

E nyelvemlékek kutatásának nagy jövője van. FILIPOVIĆ professzor a Keleti Intézet kéziratárának anyagából vagy huszonöt kéziratot bocsátott rendelkezésemre, mely török betűs szláv szövegeket tartalmaz, többek közt egy Birgevít törökül és szerb-horvátul (török írással, vokalizálva). Óriási anyagot adnak a szerb-horvát nyelv török jövevényszavai is. ABDULA ŠKALJIĆ litografált műve, a „Turcizmi u narodnom govoru i narodnoj književnosti Bosne i Hercegovine (Sarajevo 1957)”, mely az idén nyomtatásban is megjelent, vagy 8000 tételt tartalmaz. Ez félig turkológiai, félig szlavisztikai kutatási terület. Több idevágó értékes dolgozatot adott ki STANISŁAW STACHOWSKI. Én csak a török alapján dolgozom.

Nagyon kevés a mennyisége a turkológiai anyagnak, a cirillcával írott török nyelvemlékeknek. Ilyet ČIRO TRUHELKA közölt „Bosnicom pisani turski tekstovi” c. cikkében, a Glasnik Zemaljskog Muzeja u Bosni i Hercegovini XXVI. kötetében, 1914-ben (551—553. l.). Az egész anyag egy nyolc és egy négy soros dal 1590/91-ből; a következőkben többször fogom idézni.

Jó volna ismerni azt az anyagot, melyet a „Palinićev bosanski zbornik”-nak nevezett kézirat tartalmaz. (Seid M. TRALJIĆ, „Palinićev bosanski zbornik”, a Zbornik Historijskog Instituta Jugoslavenske Akademije (Zagreb) I. kötetében (1954). A 169. lapon levő kivonatban a következőket írja: „... eine grössere Anzahl Gedichte in türkischer Sprache, die Nikola Palinić,

Sohn des Matko, Mitte des XVII. Jhds. in bosnisch-cirillischer Schrift abgeschrieben hat. Da das einer der sehr seltenen Fälle der cyrillischen Transkription türkischer Texte ist, so beabsichtigt der Verfasser des Artikels diese Gedichte nachträglich zu veröffentlichen".)

H. Šabanović kollégám felhívta a figyelmemet arra, hogy nagy haszonnal lehetne kutatni hasonló emlékek után a boszniai ferencrendi kolostorokban (Fojnica, Kreševo, Sutjeska, Visoko).

Nagy hasznát vettem DERVIŠ KORKUT kiadványának: Turske ljubavne pjesme u zborniku Miha Martelinija Dubrovčanina iz 1657. g. (Or. Inst. u. Sarajevu. Prilozi za orijentalnu filologiju, sv. VIII–IX. 1958–59. Sarajevo 1960). Olasz átírási szövegek.

Mindezek alapján a bosnyák-török nyelv jellemző tulajdonságait csak nagy vonásokban és töredékesen tudom összeállítani. A nyugat-ruméliai 8 kritérium — mint ezt már EINTMB című munkámban megállapítottam — megvan.

1. BLAU (17. l.) megmondja, hogy a köznyelvi *öldü* 'meghalt', *oldi* 'lett', *örtü* 'takaró' szavak népi kiejtése Boszniában *uldi*, *oldi* és *urti*, és fejtegetéseiből megállapítható, hogy a magas nyelvválású szövegi magánhangzókat — éppúgy, mint Vidinban — minden esetben *i* képviseli.

Ezt megerősíti Martellini. Az ő feljegyzéseihez először is meg kell jegyezni, hogy — mint a többi emlék — megkülönböztetik az *i*-t az *i*-től. Az előbbit »e«-vel, az utóbbit »i«-vel jelzik: »bulandi« 'zavaros lett' 1:1,²¹ »seli« 'árja' 1:1; »mi« kérdőpartikula (*a* után) 1:1; »deli« 'bolond'; »mi« kérdőpartikula (*e* után), ellenben »eschumun« *ışkumun* 'szerelmemnek a' 1:1; »akel« 'ész' 1:1; »aidere« 'mondja' 1:5; 2:3; »saghen« Ist. *sakin* 'vigyázz' 3:1; »kescgliar« Ist. *kışlar* 'áttelel' 4:1. Ha mármost — ezt tudva — megnézzük a Martellini-szövegeket, azt találjuk, hogy a régi Boszniában ugyanúgy viselkedik a szövegi *i*, *u*, *ü*, mint ma Vidinben, illetőleg ahogyan BLAU mondja. Most idéztem Martellinitől a »bulandi« és a »mi« példát; más példák: »uari« 1:2 = Ist. *var* 'mind' — 3. sz. b. szraggal: *vari*; »selamumi« 'köszönésem' 2:1; »cieruani« 'karavánja' 2:2; »karmsic«, vö. Ist. *kırmızı* 'piros' 3:5; »kumrim« 'gerlicém' 4:2–6 (egyszer: »kumrum«).

TRUHELKA szövegében, az első dalban (I): »nazlu« 'kacér', feltűnő módon *u*-val, — a szöveg régi, lehet a dalnyelv hagyományos voltára is gondolni; »uiukude« 'alvásban', — megint szövegi *u*, igaz, hogy ragozott alakban; »iuzumi« 'arcomat'; »iuzine« 'arcához'; »karmzi« 'piros'; »bulbuli« 'fülemülét'; »dudie« < *duduya* 'papagájtól' (így): »kumrie« 'gerlicétől'; »iuri« 'menj'; »ogli« 'fia'; »nazari« 'pillantást'. A második dalban (II): »sevdudumi« 'kedvesemet', »đurdunmi« 'láttad-e'?

2. A *-miş* rag mindig *i*-vel van írva. Az *olmuş*, *yazılmış*-féle alakok (BLAU, 66: 42, 47, 49) BLAU önkényes átírásai. Martellini: »kurulmisc« a *kurul-* igéből 2:2; »olmisc« 'lett' 3:3,4; »salmisc« 'helyezett' 3:4.

3. Az *-i* > *-i* változást nem látom.

4. Az *ö* > *o*, *ü* > *u* változás általános, bár ebben a tekintetben sem a török írás, sem a cirillica, sem az olasz átírás nem ad felvilágosítást. Fontos, sőt feltétlenül döntő, amit BLAU műve 17. lapján erről mond (l. fent). Magam is hallottam beszélgetés közben Szarajevóban — művelt embertől — az *efendum* alakot (mindig így mondta az illető). Az bizonyos, hogy a műveltek

²¹ Az első szám a dal számát, a második a stróféát jelzi.

és félműveltek sokszor ejtettek *ö*-t és *ü*-t. SAX *dzüldi* 'nevetett' alakot ad (ZDMG XVI, 758).

5. Az *a*, *e* vokalizmusú suffixumokra ilyenféle példák vannak: Martellini: »bascie« 'fejbe' 1:1, »iare« 'kedvesnek' 1:2, »bunda« 'itt' 1:2; »aie« 'holdnak' 1:3; »umrume« 'életemnek' 1:3; »hacipaié« *hāk-i pāye* 'a láb porához' 1:3; »Leilasuna« 'Lejlájának' 1:5. Ezek a példák a négy strófából álló első dalból valók; szabályos alak csak kettő van benne, a »bunda« és a »Leilasuna«, a többi a dalnyelv hagyományos alakja (a 4. strófában még »karé« 'fekete' alak is van, — vö. DTVIDIN 401). Így megy ez tovább; a 6. versben »deriadé« 'tengeren' — »karadé« 'szárazföldön' alakpár van. Mindebből az látszik, hogy az illeszkedés a beszélt nyelvben nagyjában szabályos, a költői nyelvben a *yäre* 'kedvesnek' típusú alakok használatosak, ilyenek azonban a beszélt nyelvben is — különösen »úri« beszédben — előfordulnak.

6. Az *ö* > *ü* (*u*) változás Boszniában nagymértékben el volt terjedve (vö. a DTVIDIN 34. lapján található térképvázlatot).

TRUHELKA I.: »đuzler« 'szemek'; »đurdum« 'láttam'; »utrsiniz« (így) 'ötersiniz'; »uteriz« 'énekelünk'; II.: »đurdunmi« 'láttad?' (még kétszer *đur*-). A *göz* 'szem', *gör*- 'látni' leginkább megtartják eredeti *ö* magánhangzójukat és itt még ezek is *u*-val szerepelnek. (Vö. a *Karadžuzović* családnévet, itt 103. l.) De már a Martellini-szövegekben, mindjárt az első dal első strófájában »gior-dum« alakot találunk s a negyedik strófában »giosie« 'szemet' alak van s ugyanitt »gionul« 'szív', az 5. strófában: »ulen« 'meghaló'. A második dal harmadik strófájában: »giucup« 'göçüp', »giusup« 'çözüp', »gioksun« 'kebledet', »upup« 'csókolva', »ut[l]durmeli« 'meg kell (engem) ölni', »dughmeli« 'meg kell (engem) verni'. Az *ö* tehát itt a kérdéses szempontból körülbelül úgy viselkedik, mint Vidinben.

7. A *g* itt is mindig megmarad.

Truhelka II.: »čagtr« 'hívni'; »sevdudumi« 'kedvesemet'. — Martellini: »cirpugium« 'szempillám' 1:2; »doghar« 'felkelő' 1:3; »xatorgighum« 'hogylétem' 1:3; »bagrun« [így] 'belsőmet' 1:4; »daghleri« 'hegyeket'; »degildur« '(ők) nem' 2:1; »dughmelerun« 'gombjaid' 2:3; »gioksun« 'kebledet' 2:3; »dughmeli« 'meg kell verni' 2:3; »oldughum« 'levésem' 3:1; »aldughi« 'vevése' 3:1; »aghu« 'méreg' 3:6; »beghler« 'urak' 7:5; »sagh« 'egészséges'; »dagh — bagh — sagh« 'hegy — kert — egészséges' 9:5.

8. A *y*-praesensra nincs adatom. Stari-Bárban megvan, de ezzel külön kell foglalkozni.

Az IIIK török nyelve és Georgievits török közlései

Georgievits török közléseit W. HEFFENING dolgozta fel „Die türkischen Transkriptionstexte des Bartholomaeus Georgievits aus den Jahren 1544—1548. Ein Beitrag zur historischen Grammatik des Osmanisch-Türkischen” c. munkájában,²² mely nagy szorgalommal és nagy gonddal készült, de nem eléggé kritikus és ma már meglehetősen elavult.

Georgievits magyarországi horvát családból származott, 20 éves kora körül a mohácsi csatában török fogságba került, s vagy tíz évig nehéz hely-

²² Deutsche Morgenländische Gesellschaft, Leipzig 1942. (= Abhandlungen für die Kunde des Morgenlandes XXVII, 2).

zetekben tengődött Törökország különböző részein; Isztambulban évekig tartózkodott. 1547-ben vitája volt egy mohamedán teológussal Nagyváradon. Több munkája van (pl. „De Turcorum ritu et caerimoniis” 1544), ezeknek több kiadása, bennük török szavak és szövegek találhatók, — mégpedig 1. egy nagy török szójegyzék (HEFFENING, 20—25. l.); 2. egy „dialogus” (uo. 25—27. l.); 3. egy „prognoma” (6 sor); 4. a Pater noster, 5. az Ave Maria, 6. a Credo és 7. egyéb kisebb feljegyzések. Ebből semmi sem eredeti, az egész Georgievits alkotása. A szöveg tehát nem elsőrangú s még hozzá nehéz átírási problémákat ad.

Elsősorban nyugat-ruméliai sajtáságokat mutat.

1. A magas nyelvállású szóvégi magánhangzók közül csak az *i*-t ismeri. HEFFENING (26. l.) *varmi*, *yokari*-féle alakokat olvas, mert hiszen a törökben ez a szabályos alak. Igen, de a nyugat-ruméliai nyelvjárásokban *varmi* és *yokari* a szabályos alak. HEFFENING kivételesnek tartja az *i* hangnak »e«-vel való átírását (43. l.) — de idéz rá a csekély anyagból vagy húsz példát —, s azt mondja, hogy Georgievits nem tesz különbséget az *i* és *e* között, holott általában pontosan különbséget tesz; reá a »kezi« 'leánya' átírás jellemző, mely *kizi*-nak olvasandó. Az *i* hangnak »e«-vel való jelölése az IIIK-ban is; más nyelvemlékekben is világosan megállapítható. (Emellett az »e« az *e* hangot is jelöli.)

2. A *-miş* suffixum csak *i* magánhangzóval fordul elő.

3. Az *evine* (Vidin) típus is megvan Georgievitsnél (»ettigleremozi« = »ettigleremozi 'tevéünket', »peynere« »peynir 'sajt'«).

4. $\ddot{o} > o$, $\ddot{u} > u$, l. DTVidin, 27. Georgievitsnél egyetlen $\ddot{o}$ vagy $\ddot{u}$ sem fordul elő, helyükön, a »dorth« 'négy' esetét kivéve, mindenütt »u« van, de HEFFENING az isztambuli nyelv alapján a megfelelő esetekben $\ddot{u}$ -t, a »dorth« 'négy' esetében $\ddot{o}$ -t olvas. Vö. albániai *dort* AOH XIII, 17.

5. A *-lar*, *-ler* típusú suffixumok vokalizmusa Georgievitsnél a „normális” (HEFFENING) használatot tükrözi.

6. Az $\ddot{o} > \ddot{u}$ (»u«) változás Georgievits török nyelvében általános. L. a 4. pontot; HEFFENING, 47. l., § 5; DTVidin, 33—40.

7. Az intervokalikus *g* Nyugat-Ruméliában is, Georgievitsnél is megmaradt.

8. A *y*-praesensre Georgievitsnél nincs adat.

Georgievits török nyelvében tehát egy nyugat-ruméliai nyelvjárás jellemző vonásai látszanak. Ez világos, de most jönnek a bonyodalmak. Azt várnánk ti., hogy Georgievits, mint horvát ember, a nyugat-ruméliai nyelvjárások nyugati változatát, a bosnyák-törököt beszélte. Erre vall a második szótagbeli $i > a$: IIIK »iakan« 'prope' < *yakın* (l. fent, 77. l.) — Georg. »charangsia« 'formica' < *karınca* (HEFF. 53. l.), azután a nem első szótagbeli *u*-nak *o*-ra való változása: IIIK »bizun« ~ »bizom« 'a mi' (l. fent 81. l.) — Georg. »bizom« (HEFF. 49—50, 54, 61. l.), — mindkét nyelvemlékben számos példával;

a szóvégi *n* eltűnése: Georgievits »itsi« '-ért' — Ist. *içün* — Küstendil: *içi* (saját feljegyzésem 1953-ból, l. DTVidin, 74; ezt a jelenséget itt említem, bár boszniai adatom nincsen. HEFFENING inkább hibának gondolja, de nem az.)

Mindezek a bosnyák-török sajtáságok megvannak Georgievits török nyelvében.

De hiányzik Georgievitsnél a boszniai török nyelv legfontosabb kritériuma: a köznyelvi *k*, *g*-nek *ç*'-vel és *c*'-vel való képviselete. A dolgot azonban

meg lehet magyarázni: Georgievitsnél nincsenek délszláv jövevényszók, ellenben magyar elemek vannak: »dil« 'meridies', »on« 'plumbum', »nielf« 'lingua', »hass« 'venter' ('eleuen« 'lebendig', — ez talán csak alkalmi átvétel, vö. HEFFENING, 91, 96—97. l.). Ezek Magyarországon kerültek bele az ő Törökországban szerzett nyelvtudásába és itt kerültek bele, a magyarországi bosnyák-török nyelvből a bosnyák-török nyelvi sajátosságok is. A *k*, *g* hangoknál azonban megtartotta a törökországi kiejtést.

Georgievits nyelve tehát egészen más alakulat, mint ahogyan HEFFENING gondolja (90—93. l.), nem kisázsiai és az Isztambulban beszélt nyelvjárások jellemzők rá elsősorban, hanem a magyarországi bosnyák-török nyelv.

Az stari-bári török nyelvjárás

Mikor 1956 szeptemberében Albániában jártam, megismerkedtem Táhir Dizdári tiranai könyvkereskedővel, aki az albán nyelv török elemeivel foglalkozik s ezekről egy 7000 szót tárgyaló munkát írt. Munkája nem szaktudós műve, de rengeteg adat van benne. A Studime Filologjike, a tiranai egyetem egyik folyóirata, Huazime orientalizmash në shqipet (Emprunts d'orientalismes en albanais) címen most — úgy látom, rövidített — részleteket közöl belőle.

Tőle hallottam, hogy Bar-ban, a régi Antivariban, a montenegrói kikötővárosban, beszélnek egy török nyelvjárást, mely erősen eltér az ismert balkáni nyelvjárásoktól. Elképzelhető, mennyire érdekelt ez a nyelvjárás. Albániában egyetlen török falut vagy települést nem találtam, nincs ilyen Hercegovinában és Boszniában sem. Hogy Montenegróban van, arról sem beszélt nekem senki, csak Dizdári. Érdeklődtem, de azt a választ kaptam, hogy Bárban törökök nincsenek. Az ősszel (1966) Szarajevóban beszéltem szaktársaimmal a kérdésről, s egyikük, Vančo Boškov, pár nap múlva arról értesített, hogy Bárban, illetőleg egy Bár melletti faluban valóban beszélnek törökül, — Szarajevóban él egy nyugdíjas tisztviselő, aki évtizedekig dolgozott Bárban s az közelebbi adatokkal fog szolgálni. Meglátogattuk az illetőt, s ő megerősítette a fenti értesüléseket. A falu neve Stari=Eski-Bar ('régi Bar'), négy és fél kilométerre van Bar-tól. Említett látogatásunk alkalmával a háziasszony megjegyezte, hogy az eszki-báriak sajátosságos török nyelven beszélnek, a gyermek neve náluk *bagana*. Többet nemigen tudtak mondani a nyelvjárásról, s nem sikerült kapcsolatba kerülnünk azzal a pár bárri emberrel sem, akik Szarajevóban élnek. Csak hat napom volt már a munkára, ebből négy nap az utazás Bárba és vissza, de elhatároztam, hogy ha két napra is, lemegyek Bárba. Filipović professzor és Svetožar Marković bölcsészeti kari dékán melegen támogatták az ügyet, kitűnő kísérőt is adtak mellém, Vasja Sterlé szlovén származású fiatal turkológus személyében, aki nemcsak mindent megtett, hogy segítségemre legyen, hanem lelkesen vállalkozott arra is, hogy a nyelvjárás részletes ismertetését meg fogja csinálni. November 15-én megérkeztünk Bárba, másnap átmentünk Eszki-Bárba.

Rendkívül nehéz helyzetben találtuk magunkat. Első utunk természetesen a falu kávéházába vezetett, amelyet mozgósítottunk, de a 8—10 vendég között törökül tudót egyet sem találtunk. Kiderült, hogy egy három nyelvű (szerb, albán, török) területen vagyunk, ahol a szerb nyelv van általános használatban, de emellett beszélnek albánul és törökül is. Elvezettek bennünket egy Karadžović (*Karagöz*-) nevű, sajnos igen öreg gyümölcskereskedő-

höz, egy közismert török család tagjához, aki szíves volt hozzánk, de kora és elfoglaltsága miatt nem foglalkozhatott velünk. Sikertelen azonban kapcsolatba kerülni az ő testvérével, akinek forgalmas cukrászdája van. Próbáltunk kapcsolatot keresni másokkal is, de ezektől használható anyagot feljegyezni nem tudtunk, s a cukrászdában sem fordult meg senki, aki munkánkban segíthetett volna.

De a Karađuzović családdal szerencsénk volt. A családfő maga nem volt használható, ő kilenc évig volt Törökországban, s beszédjén ez erősen meglátszott. Ellenben a leánya, Szemiha, aki a cukrászdában kiszolgált, az eszki-bári nyelvjárást beszélte és nagy örömmel foglalkozott velünk. Persze nem vált javára a munkának, hogy valami cukrozott almát árult, a gyerekek özönlöttek erre a csemegére, s ő sokszor a pult mellől vetett oda nekünk egy-egy adatot, melyet én a rossz fülemmel néha egyáltalában nem hallottam. De egy ideig mellettem ült az asztalnál s ekkor jegyeztük le a példamondatokat. Vasja Sterlé fáradhatatlan volt, igyekezett megfigyelni mindent, sőt sikerült neki kapcsolatba kerülni Szemiha testvérével, egy értelmes fiatal férfival, aki Bárban dolgozott s nagy segítségére volt kíséremnek. (Vehbija Karađuzović. *Vehbi* arab név, az *-a* szerb végzet.) Vasja Sterlé főleg a nyelvtani paradigmákat írta össze s a többi anyagot ellenőrizte Vehbija segítségével.

Ilyen módon sikerült valamelyes megbízható anyagot összehozni. Vasja Sterlé átadta nekem a saját feljegyzéseit s mindent részletesen megbeszéltünk.

Ennek az alapján ismertetem a nyelvjárást a következőkben.

Előre bocsátom, hogy — mint mindjárt látni fogjuk — a stari-bári nyelvjárás tipikus nyugat-ruméliai nyelvjárás, de sem a boszniai, sem a magyarországi bosnyák-török nyelvjárás kérdését nem oldja meg, bármily fontos egyébként ezeknek a nyelvjárásoknak a szempontjából is. Úgy látom, nagyon régi település, mely századokon keresztül elszigetelve fejlődött.

A nyelvjárás lényegében a köznyelvi magánhangzó-rendszert mutatja.

Feltűnő az *ö* és *ü* hangok megőrzése; Boszniában az *ö*, *ü* hangokat *o*, *u* képviseli, az *ö*, *ü* megmaradása az albániai törökre jellemző. (L. Acta Or. Hung. XIII, 16—18.) Példák: *yūs* 'száz'; *çöyli* 'falusi'; *yüriler* 'mennek'; *çüzel* 'szép'; *çögler* 'ég'; *çörmisik* 'láttuk'; *ülmiş* 'meghalt'; *türçi* 'dal'; *bükanam* 'nagyanyám'; *çün* 'nap'; *çütür* 'elvinni'; *çörül-* 'látszani'; *bürüm* = *buyurun*; *dügünçiler* 'lakodalmas nép'.

Az *ö* > *ü* változást látjuk a következő szókban: *dün-* 'visszatérni'; *çüpri* 'híd'; *ül-* 'meghalni'; *çütür-* 'elvinni'. Nem látjuk a következőkben: *çöyli* 'falusi'; *çögler* 'egék'; *çör-* 'láttni'.

Jelentkezik a magas nyelvválású szóvégi magánhangzók nyugat-ruméliai törvénye: *çöyli* 'falusi'; *ovayçi* 'mezőre'; *şkolayçi* 'iskolába'; *altı* 'hat'; *çüpri* 'híd'; *akılli* 'okos'; *baganalari* 'gyermeket'; *türçi* 'dal'; *onunçı* 'tizedik'; *çaşı* 'piac'; *sallı* 'kedd'; *bunı* 'ezt'.

A *-miş* suffixumnak csak ez az egy alakja van: *anglamamışım* 'nem értettem'; *çitmişim* 'mentem'; *beklemişim* 'vártam'; *çörmisik* 'láttuk'; *ülmiş* 'meghalt'; *dogmış* 'született'; *yaşamış* 'élt'.

A szóbelseji *i* > *ı* változás: *bu bize beğenli* 'ezt mi kedveljük'; *çendinin* 'az ő'; *benam elim* 'az én kezem'; *senin* 'a te'; *-mişim*: l. az előző bekezdésben; *çeldim* 'jöttem'; *biz çelmisik* 'jöttünk'; *siz çelmisniz* 'jöttetek'; *çörülmesin* 'nem szabad, hogy lássák'; *yıgırmi* 'hús'.

Fontos jelenség, hogy az *u* a suffixumokban Stari-Bárban alig szerepel; ez megint erősen elválasztja a bosnyák-töröktől.

i > *ü* változás: *dülber* 'bajos'.

A mássalhangzó-rendszer legfeltűnőbb sajátága a palatális *k*-nak és *g*-nek *é*-re, illetve *ö*-re való változása: *çöyli* 'falusi'; *içi* 'kettő'; *seçis* 'nyolc'; *türçi* 'dal'; *çeliçen* 'gelirken' — de: *okiler* 'tanulnak'. *çüzeli* 'szép' *çögler* 'egyek'; *beçir* 'ló' (jegyeztünk *beygir* alakot is, de *beçir*-t kétszer); *çenç* 'fiatal'; *çel-* 'jönni'; *çör-* 'látni'. (A palatalizáció fonétikai jellegét az egyes esetekben nem tudtuk megállapítani.)

A szóközépi és szóvégi *ğ* — mint minden nyugat-ruméliai nyelvjárásban — megmaradt (néha a *g* is): *bağana* 'gyermek'; *yemegi* 'ételt'; *doğmış* 'született'; *begen-* 'megkedvelni'; *yigirmi* 'húsz'.

A szóközépi és szóvégi *y* és *r* hajlik az eltűnésre: — *alışiylər* 'foglalkoznak'; *düneyler* 'visszatérnek'; *beçiriyle* 'lovával'; *yüriler* 'mennek'; *okiler* 'tanulnak'; *kaynatırı, kaynatırıy* 'főz'; *kaynatırmayler* 'nem főznek'; *begeniylər* 'kedvelik'; *çaşı* 'piac'.

A szókezdő *h* rendszeren eltűnik: *ava* 'időjárás'; *açın* (< *haçan*) 'mikor, ha'; *asta* 'beteg'; *em* 'de'. Másodlagos *h-*: *hafetersın efendi* 'bocsánat, uram'; az intervokalikussal *h* gyengül: *daha* 'még'.

A szóvégi *m~n* sajátágos jelenségével (l. 87. l.) itt is találkozunk: *eviçi* 'benim anamım yaşıy beş adam' (helyesebben: *anamım eviçi* ...) 'anyám házában öten élnek' (Szemíha adata — testvére megerősítette); *bürüm* < *buyurun* l. lent.

A szóvégi zöngétlenülés főleg a -*z* hangnál jelentkezik: *yüs* 'száz'; *seçis* 'nyolc'; *yıldız* 'csillag'; *bis* 'mi'; *sis* 'ti'; *çeldınıs* 'jöttetek'. Anderer Fall: *çenç* 'jung'.

A szóvégi -*n* néha eltűnik: *içi* 'icün', l. DTVIDIN, 74; az igeragozásban a köznyelvi *gelmişsin* ('te jöttél')-féle alakoknak Eszki-Bárban *çelmisi*-féle alakok felelnek meg. L. lentebb, az igeragozási példánál.

Az alaktan fő vonásai a következők:

Többszjel: *bağanalar* 'gyermek'; *olar* 'ők'; *bular* 'ezek'; *çögler* 'egyek'; *okiler* 'tanulnak'; *düneyler* 'visszatérnek'; *çelmisler* 'jöttek'; *bular-dırler* 'ezek...'; *kaynatırmayler* 'nem főznek'; *begeniylər* 'kedvelik'. Vö. DTVIDIN, 45.

Birtokos személyragok: (*benim*) *anam*, (*senin*) *ana(n?)*, (*onun*) *anasi* 'az én anyám' stb.; *babam* 'apám'; *efendim* 'uram'; *bizim anam*, *sizin anan*, *oların anasi* 'anyánk' stb.; *benim başım* 'fejem'; *benim elim* 'kezem'; *sizin başın* 'fejetek'; *benim teze* 'nagynéném'.

Névragozás: Acc.: *yemegi* 'ételt'; *bağanalari* 'a gyerekeket'; *buni* 'ezt'; *anami* 'anyámat'. Gen.: *ayın* 'a hónapnak a'; *düğünçilerin* 'a lakodalmásoknak a'; *benim* 'az én'; *oların* 'az ő... -uk'; *anamım* 'anyámnak a'; *anasının* 'anyjának a'. Dat.: *şkolaya* 'iskolának, iskolába'; *çöyliye* 'a falusinak'; *bize* 'nekünk'; *siz* 'nektek'; *olara* 'nekik'; *bena* 'nekem' (HEFFENING, 92. l.). Loc.: *evde* 'otthon, házbán'. Abl.: *evden* 'házból'.

A határozói esetek kifejezésére új alak is fejlődött a nyelvjárásban, mégpedig az *iç* 'belső' szóból. (Vö. a magyar -*ba(n)*, -*be(n)* ragok eredetét.) A *şkolaya* 'iskolába' alak *şkolayçı*-val helyettesíthető. A *şkolayçı* jelentése 'iskolába, iskolában' (l. a példamondatokat); *akçıyaneyçi* (*ahçı—hâne—içi*) 'a konyhában'; *ovayçı* 'a mezőre'; *eviçi* 'házban'. — *oniyle* 'onun ile'.

Számnevek: *bir, içi, üç, dört, beş, altı, yedi, seçis, dokus, on, yigirmi, otus, kırk, elli, altmış, yetmiş, seksen, doksan, yüs, bin, onunçı*.

Kérdőpartikulák: *-li*: l. lent: szbh. elemek a nyelvtanban; *-i*: *élmisler-i* *olar* 'eljöttek-e ők?' (ritka).

Az igeragozás is számos újítást mutat.

Nagy meglepetésemre megtaláltuk a *y*-praesens (DTVidin, 84), a *-yor*-praesensre nincs példánk: *çikay* 'kimegy'; *çidey* 'megy'; *çidey'im* 'megyek'; *anlamayım* 'nem értem'; *yağmay* 'nem esik'; *yürile* 'mennek'; *oküler* 'tanulnak'; *yaşay* 'él'; *düneyler* 'visszajönnek'; *pekleysık* 'várjuk'; *kaynatırıy* 'főz'; *begenim* 'kedvelem'; *kaynatırmayler* 'nem főznek'; ugyanez az ige minden személyben:

kaynatırı'm
kaynatırı'si
kaynatırıy

kaynatırı'sık
kaynatırı'sınıs
kaynatırı'ler

[VASJA STERLÉ jegyezte fel; a többes első személyhez megjegyzi: *(y)iz* + *ik* > *is* + *ik* > *isık*]; tagadó alakban:

kaynatırmay'im
kaynatırmay'si
kaynatırmay

kaynatırmay'sık
kaynatırmay'sınıs
kaynatırmayler

begenim 'kedvelem'
begenisi
begeni

begenisık
begenisınıs
begeni'ler

Aoristos: *benim babam çelır* 'jön az apám'; *hafetersın efendi* 'bocsánat uram!'; *olurdi* 'ha volna'; *evlenirdım* (*oniyle*) 'elvenném'.

Praeteritum definitum: *çıktım* 'kimentem';

çeldım 'jöttem'
çeldın
çeldi

çeldık
çeldınıs
çeldiler

Tagadó alakban:

çelmedım
çelmedın
çelmedi

çelmedık
çelmedınıs
çelmediler

Praeteritum indefinitum: *anlamamışım* 'nem értettem'; *çitmişım* 'mentem'; *beklemişım* 'vártam'; *çelmemiş* 'nem jött'; *sagılmış* 'meggyógyult'.

Egy paradigma:

çelmişım
çelmisi
çeldi

çelmisık
çelmisınıs
çeldiler

A paradigma Vehbija Karađuzović-tól származik; hangsúlyozta, hogy a *-miş* forma a 3. személyben nagyon ritka. Tagadó alakú paradigma:

çelmemişım
çelmemisi
çelmedi

çelmemisık
çelmemisınıs
çelmediler

Imperativus: *vera* 'add'; *bürüm* 'parancsolj'; *büra* 'parancsolj' (*büranıs*); *çütürsün* 'vigyen el'; *çörülmesin* 'ne lássák'.

Gerundium: *çeliçen* 'jövétel(em)ben: amint jönnek' (*gelirken*).

Szerb-horvát elemek a nyelvtanban: (R. MOLLOV et M. MOLLOVA: *Lingu. Balk. XI*, 124):

A nyelvjárás nyelvtanában szerb-horvát elemek mutatkoznak.

benga 'én öt' *ben* = 'én' + szbh. *ga*, az *on* 'ő' névmás accusativusi alakjainak egyike, egyébként is szerepel a szbh. névmások ragozásában. L. a példamondatokat.

mi 'nekem': a szbh. *ja* 'én' névmás egyik ativusi alakja. L. a 19. példamondatot.

te 'téged': a szbh. *ti* 'te' névmás egyik daccusativusi alakja. L. a 31. példamondatot.

ti 'neked': szbh. *ti* 'te' névmás egyik dativusi alakja, — l. a 28. példamondatot.

li kérdőpartikula: a szbh. *li* '-e?', vajon?' átvétele. L. a példamondatokat.

Átkerült a nyelvjárásba a szerb-horvát *a* 'de' kötőszó. L. a 19. példamondatot.

A mondatban feltűnnek bizonyos szerkezetek és az idegenszerű szórend.

A 'nekem van' kifejezés éppúgy fejeződik ki, mint a magyarban: *çöyliye var içi beçir* 'a parasztnak két lova van'; *açın mi var-imiş alti yıl* 'mikor hat éves voltam'; *bu bize (size, olara) begenli* 'ez nekünk (nektek, nekik) tetszik' (= *buni bis begenisik*, *buni sis begenisims*, *buni olar begeni'ler*).

A szórend — úgy látom — ez: alany, állítmány, tárgy, határozó. L. a példamondatokat; ezek a Szemiha mondatai, — bátyja szerint ezeknek a szórendje helytelen, neki itt valami nyelvhelyességi szempontja volt, Szemiha azonban a kijelentő mondatokban rendszeren ezt a szórendet használta. A kiemelt mondatrész előre kerülhet. A birtokos jelző szórendje lehet fordított, vö. DTVI-din, 114).

Példamondatok:

1. *çöyli çikay cendının beçire'le ovayçi*. 2. *ava-dır cüzeli*. 3. *yağmay yağmur*.
4. *çöyliye var içi beçir*. 5. *bağanalar yürüle şkolayçi*. 6. *olar okiler şkolayçi*.
7. *anam kaynature' yemegi bağanalar içi akçıyaneyçi*. 8. *biz celmisik*. 9. *çögler-dır mavi*. 10. *ben kaynature'm*. 11. *sen kaynature'si*. 12. *eviçi benim anamım yaşay beş adam*. 13. *senin anan-dır cənç (?)*. 14. *benim anam-dır daha cənç yokse senin anan*. 15. *açın o olurdi dülber, ben evlenirdim oni'e*. 16. *açın mi var-imiş alti yıl, cümüşim şkolaya*. 17. *bağanalar düneyler şkoladan*. 18. *olar alışıe'le şkolaya okuma*. 19. *ben-ga beklemişim vafir, a o celmemiş*. 20. *o imiş vafir asta, em sağılmış*. 21. *bular-dırler akılli*. 22. *içi alma vera mi*. 23. *yoldan çeliçen cörmüşik bağanaları çeliçen şkoladan*. 24. *bir çöyli ülmiş*. 25. *bir bağana doğmuş*. 26. *bükanam yetmiş yıl yaşamış*. 27. *çideyim uyuma*. 28. *vera mi onı, açın ti deyim*. 29. *anglamamışım*. 30. *benim tēze onuncı cüniçi ayın celmış cörmane* ('látogatoba'). 31. *şeytan te cütürsün*. 32. *çidey-li isl(?)a?* „geht es gut?“. 33. *ebet [elbet?] cörmüşin* ('nem szabad, hogy lássák'). 34. *evden çıktım*. 35. *buni begenim*. 36. *anamım eviçi yaşay yigirmi-çişi* (Vehbiya). 37. *onun anasının*.

eviçi . . . (Vehbiya). 38. benim anamım eviçi yaşay beş adam (Vehbiya). 39. olar cêlmediler. 40. cêlmişim-li ben? 41. cêlmisi-li sen? 42. cêldi-li o? 43. cêlmisik-li bis? 44. cêlmisınis-li sis? 45. cêldiler-li olar? 46. cêlmişler-i olar? 47. sis kaynatırmayısınis. 48. olar kaynatırmayler. 49. buni begenim. 50. buni sen begenisi.

1. buni o begeni. 52. bu bize begenili. 53. pekleysik cêlmegi düğüncilerin. 54. hafetersin efendi.

SZÓJEGYZÉK

a 'de'
açın 'ha, mikor'
adam 'ember'
akçıyane 'konyha'
akulli 'okos'
alış- 'járni (iskolába)'
alma 'alma'
alti 'hat'
altmış 'hatvan'
ana 'anya'
angla- 'megérteni'
asta 'beteg'
ava 'időjárás'
ay 'hónap'
bagana 'gyermek'
baş 'fej'
beçir 'ló'
beg 'úr'
begen- 'megkedvelni'
bekle- 'várni'
ben 'én'
beş 'öt'
beygir 'ló'
bir 'egy'
biz 'mi'
bükana 'nagyanya'
bür = *buyur-*
büük-bába 'nagyapa'
cêl- 'jönni'
cênç 'fiatal'
cendi 'ő, maga'
cît- 'menní'
cögler 'egek'
cör- 'látni'
cuma 'péntek'
cumaretesi 'szombat'
cün 'nap'
cütür- 'elvinni'
cüzel 'szép'
çaşamba 'szerda'

çaşı 'vásár'
çik- 'kimenni'
çişi 'személy'
çöyli 'paraszt, falusi'
çüpri 'híd'
daha 'is, még'
de- 'mondani'
dır 'van'
doğ- 'születni'
doksan 'kilencven'
dokus 'kilenc'
dört 'négy'
düğünciler 'lakodalmi nép'
dülber 'szép, bájos'
dün- 'visszatérni'
efendi 'úr'
el 'kéz'
elli 'ötven'
em 'de' (< *hem*)
ev 'ház'
evlen- 'elvenni, megházasodni'
ga 1. 107. 1.
hafetersin 'bocsánat!'
içi 1. '-ért, -nak'
içi 2. 'kettő'
ilan 'kigyó'
imış 'volt'
isla 'jól'
kırk 'negyven'
mi 'nekem'
li kérdőpartikula
o 'ő'
oki-, oku- 'olvasni, tanulni'
ol- 'lenni'
on 'tíz'
oros 'kakas'
otus 'harminc'
ova 'mező'
pazaretesi, pazar-ertesi (etesi) 'hétfő'
pekle- 'várni'

pesembe 'csütörtök'
sağul- 'meggyógyulni'
sallı 'kedd'
seçis 'nyolc'
seksen 'nyolevan'
sen 'te'
şebey 'viola'
şeytan 'ördög'
şkola 'iskola'
te 'téged'
têze 'nagynéni'
tı 'neked'
türçi 'dal'
uyu- 'aludni'
üç 'három'
ül- 'meghalni'

vafir 'nagyon, sokáig'
var 'van'
ver- 'adni'
yağ- 'esni (eső, hó)'
yağmur 'eső'
yaşa- 'élni'
yedi 'hét'
yemek 'étel'
yetmiş 'hetven'
yıl 'év'
yıldız 'csillag'
yığırmi 'húsz'
yokse 'vagy, pedig'
yol 'út'
yüri- 'mennni'
yüs 'száz'

NÉMETH GYULA

RÖVIDÍTÉSEK

L. a DTVIDIN rövidítéseit is.

- ALH = Acta Linguistica Academiae Scientiarum Hungaricae
 AOH = Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae
 CHLOROS = I. CHLOROS, Lexikon turko-hellenikon. Istanbul 1899.
 DTVIDIN = J. NÉMETH, Die Türken von Vidin. Sprache, Folklore, Religion. Budapest 1965. (Bibliotheca Orientalis Hungarica. X.)
 EINTMB = J. NÉMETH, Zur Einteilung der türkischen Mundarten Bulgariens. Sofia (Bulg. Akad. d. w.). 1956.
 GR = az Illésházy-kézirat Grammatika része
 HEFFENING = W. HEFFENING, Die türkischen Transkriptionstexte des Bartholomaeus Georgievits aus den Jahren 1544–1548. Leipzig 1942. (DMG. Abh. für die Kunde des Morgenl. XXVII, 2.)
 ILLK = Illésházy-kézirat
 IST. = Isztambuli alak
 KNEZSA, MHT = KNEZSA I., A magyar helyesírás története. Budapest 1952.
 MENGES, Gloss. Ost-Türk. II. = K. H. MENGES, Glossar zu den volkskundlichen Texten aus Ost-Türkistan II. Mainz 1955. (Akad. der Wiss. Abh. der Geistes- und Sozialwiss. Klasse, Jahrg. 1954, Nr. 14).
 ÓOSZM = óoszmánli
 RADL., Wb. = W. RADLOFF, Versuch eines Wörterbuches der Türk-Dialecte I–IV. Spb. 1893–1911.
 RÄSÄNEN, Lautg. = M. RÄSÄNEN, Materialien zur Lautgeschichte der türkischen Sprachen. Helsinki 1949. (Studia Or. XV.)
 REDH. = JAMES W. REDHOUSE, A Turkish and English Lexicon. New Impression. Constantinople 1921.
 SAMY BEY, DietTF = Ch. Samy-Bey Frashery, Dictionnaire Ture-Francais. Constantinople 1885.
 TS = Mehmet Ali Ağakay, Türkce Sözlük.³ Ankara 1959.
 TTS = XIII. Yüzyıldan Günümüze Kadar Kitaplardan Toplanmış Tanıklariyle Tarama Sözlüğü. Istanbul–Ankara 1943–.

r. = recte, [ ] = a kéziratban javítandó, magyarázandó; ( ) = a kéziratban törlendő.

Az afrikai nevek és szavak magyar írásmódja*

10. Afrikai nyelv- és népnevek jegyzéke

A következőkben az általam összegyűjtött névanyagot mutatom be az eddig ismert alak- és írásváltozatok és a magyar írásmódra való javaslatom feltüntetésével együtt. A kiválasztott anyag csak egy kis hányada a teljes afrikai nép- és nyelvnévanyagnak. A válogatást az alábbi szempontok szerint végeztem el:

a) a társadalmi és politikai szempontból legfontosabb törzsek és nyelvek neve okvetlenül benne legyen, pl. szuahéli, hausza, joruba, eve, fulbe, szongai zulu, kaffer stb.;

b) felvettem a tudományos szempontból fontosabb (leírt, feldolgozott) törzsek, nyelvek nevét, pl. vai, temne, igbo, efik;

c) néhány jellegzetesebb nevet, amely hangalakja vagy írásmódja révén jelen problémánk szempontjából érdekes lehet: adyukru, midob, nyangbo, katla (szudáni) — kгатla (bantu).

A szótári anyag négy részből áll. Az első három a tulajdonképpeni törzsi és nyelvi névanyag, amelyben azért gyűjtőnevek is szerepelnek, ha azok eredeti nevek, pl. mande, kva stb. nyelvek. Az utolsó, IV. részben csak nyelvtudományi névanyag szerepel. Ezek többsége földrajzi jellegű nevekből áll.

A három első rész közül a legelső a szudán-guineai, a második a bantu és a harmadik a koisan anyag. A szudán-guineai nyelvek közé felvettem a csádi nyelvágat is, amelyet több kutató, így J. H. GREENBERG hamitanak minősít. A szudáni anyagban a szócikkek mellett a leggyarabban használt európai tudományos elnevezéseket felvettem utaló címszavakként, a másik két anyagban ez csak kivételesen fordul elő. A bantu részben a címszó legtöbbször a prefixum nélküli anyag, de az alakváltozatokat itt is külön kiemeltem a címszó után.¹

Az írásjavaslat mellett „(?)” jellel tüntettem fel azt, hogy a megoldást ideiglenesnek találom (a kérdőjellel el nem látott javaslatok állandósága is viszonylagos, amint említettem). A bantu adatok mellett csak a prefixum nélküli és a nyelvet jelentő *ki-* prefixumos típusú javaslatot tüntetem fel.

Az adatokat az alábbi források szerint állítottam össze:

angol: GREENBERG (rövidítve: G), WESTERMANN—BRYAN (WB) [nyugat-afrikai nyelvek], C. F. és V. F. VOEGELIN (CFV), MURDOCK (M)

* Az első közleményt l. NyK. LXVIII, 381—96.

¹ Cikkemben a szokásos nyelvtudományi terminológiát több esetben módosítanom kellett. Ilyen volt a „homonimia” esete is. Ilyen a „ragadványnév” használata az afrikai nevekre, amelyek ebben az esetben nem személynév és a ragadványnév nem kiegészítő velejárója az eredeti névnek. De ilyen a „címszó”, és „szócikk” elnevezés is, amely nem szavakra, hanem nevekre vonatkozik.

francia: DELAFOSSE (D) [szudáni], VAN BULCK [bantu és koin] (B)

német: KIECKERS, SCHMIDT

A feldolgozott nevek szócikkeinek adatai az alábbiak szerint vannak rendezve:

A címszavak vagy utaló címszavak a szó-, illetőleg nyelvneveknek az angol, francia stb. tudományos irodalomban használt legfontosabb változatait tüntetik fel. A változatok lehetnek névváltozatok vagy írásváltozatok. A névváltozatok nem betűrendben követik egymást, hanem gyakorisági, fontossági sorrendben. Ezzel szemben az írásváltozatok a megfelelő névváltozat után betűrendben következnek. A javaslatok a címszavak után tőlük „—” jellel elválasztva következnek. Ha külön nem tüntettem fel azt, hogy melyik vonatkozik a nyelvre, melyik a népre, egyformán vonatkozhatnak mindkettőre. A javaslatok úgyszintén fontossági sorrendben követik egymást (kivéve, ha esetleg különböző csoportra vonatkoznak, amikor is egyenértékűek). Amennyiben van külön név a nyelvre és külön a törzsre, az előbbi megelőzi az utóbbit.

A címszó alatt római szám van a szudáni anyagban (I—XVI közt) és nagybetű (A—S) a bantu anyagban. Ezzel némi földrajzi támpontot kívántam nyújtani az olvasónak. Pontosabb megjelölésre (pl. országhatárok közé való szorításra) sem a hazai, sem általában a meglevő anyag hiányos volta miatt nem vállalkozhattam. A szám vagy a betű a nyelv, ill. nép földrajzi helyzetére utal DELAFOSSE, ill. VOEGELIN (aki GUTHRIE osztályozását követi) szerint. Megjegyzem, hogy az általam felvett anyag nem mindig szerepel DELAFOSSE, ill. VOEGELIN jegyzékében, a hiányos eseteket magam helyeztem el az ő csoportjaik közé.

A szudáni anyag földrajzi felosztása az alábbi:

I = Nílusi-csádi nyelvek (a Nílus völgyében Aszuántól délre Fasodáig, nyugaton pedig a Líbiai-sivatagig, egészen a Tibesziig terjedő területen)

II = Nílusi-abesszíniai nyelvek (az előbbtől délre a Fehér- és a Kék-Nílus völgyében, délre a Stefánia- és Rudolf-tavakig)

III = Nílusi-egyenlítői nyelvek (az előbbtől délre a Viktória-tó és az Indiai-óceán közti vonalig terjedő területen)

IV = Kordofani nyelvek (Kordofan délnyugati részén)

V = Nílusi-kongói nyelvek (a II. és III. csoporttól keletre az Ubangi felső folyásának elejéig terjedő területen)

VI = Ubangi nyelvek (a folyó környékén, északra azonban messzebb, az I. csoport határáig terjedő területen)

VII = Sári-Uadai nyelvek (nagyjából e folyók közti területen, de a közbeekelt VIII. csoport területét kihagyva)

VIII = Sári nyelvek (a középső és felső Sári környékén)

IX = Niger-csádi nyelvek (az I. és VII. csoporttól keletre nyugaton a Niger folyóig, északon a Szahara területe a tuaregektől sűrűbben lakott részekig)

X = Niger-kameruni nyelvek (a VI. csoporttól keletre, a VII. csoporttól délre fekvő területen)

XI = Alsó-nigériai csoport (az idzso nyelv), a Niger alsó folyása mentén

XII = Voltai nyelvek (a Volta felső folyásától keletre a Nigerig, nyugatra a Bani folyó völgyéig terjedő területen)

XIII = Elefántcsontpart-dahomeyi nyelvek (az előbbi csoporttól délre, a X. csoporttól keletre fekvő tengerparti területen)

XIV = Niger-szenegáli nyelvek (a Niger felső folyása mentén, északon a Szaharáig, nyugaton a tengerparti részekig fekvő területen)

XV = Elefántcsontpart-libériai nyelvek (nyugatra Monroviáig)

XVI = Szenegál-guineai nyelvek (a legnyugatabbra fekvő területeken, a „fulbe” azonban más nyelvek közé ékelve egész Nyugat-Afrikában megtalálható)

A bantu névanyag földrajzi felosztása a következő (a kézirat elkészültekor érvényes országneveket használom):

A övezet = Főleg Kamerun, kisebb mértékben Gabon, Kongó (Brazzaville) és a Közép-afrikai Köztársaság területe

B = Gabon és Kongó (Brazzaville és Léopoldville területe)

C = Kongó (Léopoldville és Brazzaville) és a Közép-afrikai Köztársaság területe

D = Kongó (Léopoldville), Burundi, Tanganyika és részben Uganda területe

E = Főleg Uganda, Kenya és Tanganyika területe

F = Tanganyika területe (a Tanganyika- és Viktória-tó között)

G = Tanganyika, Kenya, Zanzibár, Pemba és a Komoro-szigetek területe

H = A két Kongó és Angola területe

K = Észak-Rhodesia és Angola, valamint részben Kongó (Léopoldville) és Becsuánaföld területe

L = Kongó (Léopoldville) és Észak-Rhodesia területe

M = Tanganyika, Észak-Rhodesia, Nyaszaföld és Kongó (Léopoldville) területe

N = Tanganyika, Nyaszaföld, Észak-Rhodesia és Moçambique területe

P = Tanganyika, Moçambique és Nyaszaföld területe (az előbbi csoporttól keletre)

R = Angola, Délnyugat-Afrika és Becsuánaföld területe

S = Dél-Rhodesia, Moçambique, Dél-Afrika, Becsuánaföld, Bászutoföld és Szváziföld területe.

A koin névanyagban szavakkal kifejtve adom meg a földrajzi elhelyezkedésre vonatkozó tudnivalókat.

A dokumentációs rész pontosvessző után következik, először az angol anyag (ang.), majd a francia (fr.), végül a német (ném.). Ha a névanyag a nép és a nyelv, a saját és az idegen elnevezés szerint csoportosítható, az alábbi rövidítések adnak erre vonatkozó tájékoztatást:

p. = saját név

a. = idegen név

l. = nyelvnév

e. = népnév, törzsnév, ill. ezek összetételei, tehát lp. [= a törzs által saját nyelvének adott név], ep. [= a nép által saját népének adott név], la. [= a nyelv neve, amelyet idegen néptől kapott], ea. [= a nép, törzs neve, amelyet idegen népektől kapott]. Ahol ez a megkülönböztetés nincs, vagy csak az egyik fajta rövidítés áll, az annyit jelent, hogy az adatok egyáltalán nem, vagy csak korlátozott mértékű megkülönböztetést tesznek lehetővé.

A felsorolt névváltozatok abban a sorrendben követik egymást, ahogy a forrásokban találtam őket. Ezek szerzőnként különbözően vannak csoport-

tosítva. MURDOCK feltehetően a leghasználatosabbnak vélt elnevezéssel kezdi, a többi ezután, zárójelben következik (a zárójelet elhagytam). Sajnos MURDOCK nem kezeli külön a saját nevet az idegentől, de még a népvét sem a nyelv-névtől. DELAFOSSE először a franciásan átírt névalakot közli, másodsor. ugyanezt fonetikus átírásban, utána következik a többi név- vagy alak-változat. A szudáni anyagban a kezdőbetű mindig kisbetű, kivéve MURDOCK anyagát, ahol mindig a nagy kezdőbetűt hagytam meg. A bantu anyagban akkor is megtartottam a forrásokban talált írásmódot, ha a prefixumot követő tövet nagybetűvel írták. Meghagytam az idézőjelet is egyes adatok írásában, amellyel a szerző azt jelzi, hogy ragadványnévről van szó.²

A szudáni anyagban nem minden forrást adtam meg, ha az nem tért el a legfontosabb forrás (WESTERMANN—BRYAN) adataitól. De ha másféle források néhány olyan idegen törzsnevet sorolnak fel, amelyet WESTERMANN—BRYAN nem tartalmaz, ezeket a WB anyag végére csatoltam külön forrás-megjelölés nélkül. GREENBERG adatait mindig feltüntettem, mivel a szerző a pillanatnyilag leginkább elfogadott nyelvi osztályozást állította fel. Amikor GREENBERG neve hiányzik, ez annyit jelent, hogy a név nem szerepel az ő osztályozásában. GREENBERG egyébként csak a szudán-guineai anyagot csoportosította, mivel a bantu nyelveket ő e nyelvcsalád egyetlen tagjának tekinti, s velük részletesen nem foglalkozik.

Számos szócikkhez szöveges magyarázat tartozik. Helykímélés céljából igyekeztem tömöríteni a mondanivalót. Az itt használt fontosabb rövidítések: ny. = nyelv, nyj. = nyelvjárás, cs. = csoport, sz. = szerint.

I. Szudán-guineai névanyag

abanda lásd **banda**

abangba lásd **bangba**

abukaya, avukaya lásd **mittu**

acholi, acoli, gang — **acsoli**; ang. G. *acholi*, M. *Acholi*, *Atscholi*, *Gab*, *Gang*, *Makdschuru*, II *Shuli*; fr. *gang*, *gañ*, *gani*, *ačoli*, *šuli*, *šefalu*, *obbo*, *farafoke*; ném. *atyoli*, *acooli*

adangme lásd **gan, gā**

adyukru — **adyukru**; ang. WB. p. *adyukru*, *adiukru*, a. *adyukru*, *ajukru*, *adjukru*, XIII *adyoukrou*, *dabu*, *buburi*, G. *adyukru*, M. *Ajukru*, *Adioukrou*, *Agyukru*, *Burburi*, *Ogykru*; fr. *ad'ukru*, *ag'ukru*, *og'ukru*; ném. *adyukru*

afo lásd **igbo**

ahlo, aholó, ahlö — **aholo**; ang. WB. lp. *ago*, la. *ahlö*, ep. *bogo*, ea. *ahlö*, G. *ahlö*, M. *Ahlo*, XIII *Achlo*, *Bogon*, *Ogo*; fr. *axolo*; ném. *ahlo*, *acholo*

akan — **akan**; ang. WB. a. *akan*, G. *akan*, M. *Akan*; fr. *akā*

XIII

akpafu — **akpafu**; ang. WB. lp. *siwu*, la. *akpafu*, *sifu*, ep. *mawu*, *ma'u*, ea. *akpafu*, XIII *apafu*, *bafu*, *befunya*, *bavüne*, *apafo*, G. *akpafu*, M. *Akpafu*, *Lolobi*, *Matuka*, *Siwu*; fr. *ak'afu*, *akpafou*; ném. *akpafu*

akposo lásd **kposo**

amadi — **amadi, madi**; ang. G. *amadi*, CFV *ma'di*, *madi*, M. *Amadi*, *Amago*, *Ago*, V *Madi*, *Madyo*; fr. *amadi*, *morou*, *moru*

anyi, asoko — **anyi, aszoko** (?); ang. WB. p. *nzima*, *nzema*, a. *amanya*, *amanahea*, XIII *amrahia*, *amrehia*, *asoko*, *zimba*, *awa*, *gura*, *aplioni*, *aplioniyo*, *agni* (fr.), G. *anyi*, M. *Anyi*, *Agni*, M. sz. az *asoko* az *abure* egyik nyj-a; fr. *añi*, *añ'i*, *aowim*, *awōñwi*, *bonnai*, D. sz. az *asoko* csak egyik nyj.

² Mivel a francia anyagot csak egy szerző (vagy DELAFOSSE vagy VAN BULCK) képviseli, külön csak akkor jelzem a szerzőt, ha szöveges magyarázatban hivatkozom rá.

ashanti, asanti lásd twi

asoko lásd anyi

avatime, kedemonie — *avatime* inkább nyelv, *kedemonie* inkább nép; ang. WB. lp. *siyase*, la. *avatime*, ep. *kedemonye*, *kanema*, ea. *avatime*, G. *avatime*, CFV. *avatime*, *siyase*, M. *Avatime*, *Afatime*, *Kedemane*, *Siya*; fr. *kedemon'e*; ném. *avatime*

avikam — *avikam*, *brinya* csak nép, *brinyan* csak nép; ang. WB. p. *avikam*, a. *brignan* (fr.), *brinya*, *gbanda*, *kwakwa*, *lahu*, *avekam*, G. *avikam*, M. *Avikam*, *Avekwom*, *Brignan*, *Brinya*, *Gbanda*, *Kwakwa*; fr. *avikəm*, *avekwəm*, *gʷānda*, *brinā*, *kwakwa*, *lahu*

azande lásd zande

bagirmi, bagarmi, barma — *bagirmi*, *bagarmi*, *barma*, *bagrimma*; ang. G. *bagirmi*, VII CFV. *bagirmi*, *bagarmi*, *barma*, *tar bagrimma*, *begarmi*, *bögge*, *tomo*, M. *Bagirmi*; fr. *barma*, *bärma*, „*baguirmien*”, *bagarmi*, *begarmi*, *bagirmi*, *bagrimma*, *bögge*, *tomo*; ném. *bagrimma*, *barma*, *bagirmi*

balante, ballante — *balante*; ang. WB. p. *balant*, *belante*, a. *balante*, *balant*, *balanta*, XVI *bulanda*, *brassa*, G. *balante*, M. *Balante*, *Ballante*; fr. *balāt*; ném. *bulanda*, *balante*

bale, santrokofi — *bale*, *szantrokofi*; ang. WB. lp. *sele*, la. *santrokofi*, ep. *bale*, ea. XIII *santrokofi*, G. *santrokofi*, M. *Santrokofi*; fr. *balé*; ném. *santrokofi*, *bale*

bamana, bambara, minianka — *bamana*, *bambara*, *minianka* inkább nép; ang. WB. XII p. *bamana*, *bambara*, *bābara*, *syeneye*, *sendeye*, a. *bamana*, *bambara*, *minianka*, *minia*, *tagba*, *tagwa*, G. *minianka*, M. *Bambara*, *Banmana* (nyilván: *Bamana*); fr. *bamāna*, *min'ānka*, *seneRe*, *sendere*, *s'ena*, *s'ene*; ném. *bamana*, *bambara*

bambara¹ — *bambara*, *bamana*; ang. WB. lp. *bamana koma*, la. *bambara*, ep. *bamanankē*, XIV ea. *bambāra*, G. *bambara*; fr. *bāmbara*, *bāmana*

bambara² lásd bamana

bamum, mom — *bamum*, *bamom*, *mom*; ang. WB. p. *fūpāmām*, a. *bamun*, *bamum*, X *bamoum*, M. *Mum*, *Bamoum*, *Bamum*, *Banun*, *Mom*; fr. *mom*, *bamom*, *bamum*, *banum*; ném. *bamum*

banana, bana lásd massa

banda, abanda — *banda*, *abanda*; ang. G. *banda*, M. *Banda*; fr. *bānda*, *abānda*

bandi, gbandi — *bandi*, *gbandi*; ang. WB. p. *bandi*, *gbande*, a. *bandi*, *gbandi*, *gbande*, XIV *mamboŋa*, *mamboma*, G. *gbandi*; fr. *gbandi*, *gʷāndi*

bangba, abangba — *bangba*, *abangba*; ang. G. *bangba*, M. *Bangba*, *Abangba*, *Amiangbwa*, V *Bomba*, *Mangba*; fr. *bāgba*, *bāmba*, *abāgba*

banziri, gbanziri — *banziri*, *gbanziri*; ang. G. *banziri*, CFV. *gbanziri*, M. *Banziri*, VI *Gbanziri*; fr. *bānziri*, *gʷānziri*; ném. *banziri*

barea, barya — *barea*, *baria*; ang. G. *barea*, M. *Barea*, *Baria*, *Barya*; fr. *baria*, *barya*, I *barea*, *nere*, *mogoreb*, *marda*, *kolkotta*; ném. *baria*

barein, barain — *barein*, *barain*; ang. WB. lp. *barein*, la. *barein*, e. *barein*, *barain*, *barain*, IX G. *barein*, M. *Barein*, *Barain*

bari — *bari*; ang. G. *bari*, M. *Bari*; fr. *bari*, *ʃilio*; ném. *bari*

barma lásd bagirmi

basa¹, bassa, bassa-bénoué — *basza*, *baza*, *basza-benue*, *baza-benue*, *basza-kaduna*(?), X *baza-kaduna*(?); ang. WB. sz. a *kamuku* külön nyj., a *bassa* és a *bassa-komo* vele egy csoportba tartozó nyj., ezzel szemben a *bassa-kaduna* nép *hausza* ny.-t beszél; G. *basa*; CFV. sz. a *kamuku-basa* nyj. cs.: a) *kamuku*, *bassa-kaduna*, *kenfi*, *finda*, *mafinda* (e három utolsó név *f* betűje helyesen *j* (dzs); b) *basa*, *basaua*, c) *basa-komo*, l. *bassa-niger*, M. lásd *bassa-niger*; fr. D. sz. *kamuku* a *bassa-bénoué*, *basa* egyik nyj.-a

basa², bassa, bassa-niger — *basza*, *baza*, *basza-komo*(?), *baza-komo*(?), *basza-niger*(?), *baza-niger*(?); ang. WB. sz. *bassa-komo*, G. *basa*, CFV. sz. *basakomo*, *basa-komo*, M. *Basa*, *Bassa*, és a vele rokon *Basakomo* (*Bassa-Komo*), ill. *Kaduna*; fr. *bassa-niger*, *basa*

bassa, gbas — *basza*, *baza*, *gbasa*; ang. WB. lp. *baso*, la. *bassa*, *gbɔ*, *mani*, ep. *básà*, XV ea. *bassa*, *fèlà*, *basso*, *gbasa*, G. *bassa*, M. *Bassa*, *Basa*, *Basso*, *Gbas*; fr. *bassa* (*basa*), *gʷasa*; ném. *basa*, *gbasa*

basari — *baszari*, *bazari*; ang. WB. p. *basar*, a. *basari*, *ayan*, *biyan*, *wo*, G. *basari*, XVI M. *Bassari*, *Basari*, *Biyan*; fr. *bassari* (*basari*), *biyan*, *ayan*, *wo*

bassa-bénoué lásd basa¹

bassa-niger lásd **basa**²

bassari, tobote — **tobote, baszari, bazari** inkább nép; ang. WB. p. *tobote, tebote*, a. *tobote*, XII *cemba, chamba, tschamba, tschamina, bitshamba, bassari, basari*, G. *bassari*, M. *Basari, Bassari, Bedjelib, Ntachan, Tobote*; fr. *bassari (basari), tobote*; ném. *tobote, bassari*

basiri, basili lásd **sere**

beir lásd **murle**

berta — **berta**; ang. G. *berta*, M. *Berta, Barta, Beni, Shangul, Gamila, Scioghile, Shangalla*; II fr. *berta, mugo, dalla, doba*; ném. *berta*

berti — **berti**; ang. G. *berti*, M. *Berti*; fr. *sigá, sigato, sulgu, kurmu, bayti, berti*

I

bini lásd **edo**

bisa lásd **busa**

bo, ibo, igbo — **bo, ibo, igbo**; ang. WB. p. *ibo*, a. *igbo, ibo*, G. *bo*, M. *Ibo*; fr. *bo, ibo, iswama*; ném. *ibo, bo*

bola, bolewa — **bolewa, bola**; ang. WB. p. *bolewa*, a. *bòlèwà, bolawa, boleá* (eur.), *borlawa* IX (eur.), G. *bolewa, M. Bolewa, Bole, Borlawa, Fika*; fr. *bola, bole, bolawa*

boritsu — **boritsu**; ang. WB. p. *boritsu*, a. *boritsu, dífu, afiteng, G. boritsu*; fr. *borítu* X

bozo, soninke, sarakolle — **bozo, szoninke, szarakolle**; ang. WB. p. *soninke* (gyűjtő XIV név), WB. sz. *bozo (sorko, sorogo)* külön ny., G. *bozo*, M. a) *Bozo*, b) *Soninke, Sarakole, Seraculeh*; fr. D. sz. *sarakolle* egyik neve *soninke, bozo* v. *boso* ill. *sorko, sorogo* külön ny.

buduma, budduma — **buduma**; ang. WB. p. *yidena, yedina*, a. *buduma*, G. *buduma*, IX M. *Buduma, Boudouma, Jedina, Yedina*; fr. *yédina, yedina, yeddina, buduma, budduma, bidduma*; ném. *yedina, buduma*

bulom, šerbro, sherbro — **bulom, serbro**; ang. WB. p. *bulom*, a. *bulom, bullom, bolom, bullun, sherbro, mampa, amampa*, G. *bulom*, M. sz. két külön cs.: a) *Bulom*, XVI *Bolom, Bulem, Bullom*, b) *Sherbro, Mampua*; ném. Kieckers sz. *bulom* és *mampua* két külön ny.

busa, bisa — **busza, bisza**; ang. WB. lp. *busa* (Dahomeyben), *bisa* (Felső-Voltában), XIV la. *zugweya, busanchi*, ep. *busano, bisano*, ea. *busanse, boussancé* (fr.) [Felső-Voltában], WB. sz. a nyelvet az alábbi népek beszélik: *boko* vagy *bokolawa* vagy *bokoberu* vagy *boko bussawa, busagwe* vagy *bisagwe* vagy *bisa*, „*kamberi beri-beri*”, *kyenga* vagy *kyengawa* vagy *kenga* vagy *tyenga, shanga* vagy *shangawa* Nigériában, G. *busa*, M. sz. két cs.: a) *Busa, Boussa, Busawa*, b) *Busansi, Bisa, Bisano, Bisapele, Bousanou, Bouzantchi, Busanga, Bussansi*; fr. *boussa, būsā, bisa, bisā, bisō, bōko*

bwem lásd **lefana**

chi lásd **twi**

čopi lásd **madi**

daza lásd **tubu**

dinka — **dinka**; ang. G. *dinka*, M. *Dinka, Denkawi, Jang*; fr. *dinka, dinka, denka, řeng*, II *d'ang, d'en*, plur. *dink*; ném. *dinka*

do lásd **edo**

doghosie lásd **dorhossie**

dorhossie, doghosie — **dogoszie**; ang. WB. p. *dokhobe, doghohe* a. *doghosie, dorhossie* XII (fr.), *doyosye*, G. *doghosie*, M. *Dorosie, Dokhosie, Dorhosye*; fr. *dorhossie, doRos'e*; ném. *Dorosye*

dyola — **dyola**; ang. WB. *dyola, diola, jola, yola*, G. *dyola*, M. *Diola, Dyola, Yola*; fr. XVI *diola, d'ola, yola*; ném. *dyola*

dyula — **dyula**; ang. WB. lp. *dyula kã*, la. *dyula, jula, dyoula* (fr.), *dioula* (fr.), ep. *dyulanke*, ea. *dyula, dyoula* (fr.), *dioula* (fr.), *jula, wankara, wangara, va, febe, ndyura, kaga, sogha, dyokeren*, G. *dyula*, M. *Diula, Dioula, Dyoura, Gyula*; XIV fr. *d'ula, g'ula, d'ura*

edo, do, bini — **edo, do, bini**; ang. G. *bini*, M. *Edo, Bini*; fr. *do, edo, bini* vagy „*bénin*”; X ném. *do, edo*

efik — **efik**; ang. G. *efik*, M. *Efik*; fr. D. sz. *fi* vagy *efik* vagy *ibibio* vagy „*calabar*” X vagy *moko*; ném. *efik*

ewe — **ewe**; ang. WB. lp. *evagbe*, la. *siyikpe, sinyigbese, sinyigbe*, ea. *ewe, eve, ehwe*, XIII *bubutubi, benigbe, bayikpé, manyigbe, ayigbe, hūa*, G. *ewe*, M. *Ewe, Eibe, Ephe, Krepe*; fr. *éhoué, ehwe, ewe, efe, eve, yewe, weg'e, anlo, awuna*; ném. *efe, ewe*

fanti, tefo, fante — **fanti, tefo**; ang. M. *Fani, Fante*; fr. *fanti, fānti*, nyj.: *asin, t'efo*,

XIII *wasaw, wasa, fanti, agwa, amina*

ful lásd **fulbe**

fulani lásd **fulbe**

fulbe, fulani, peul, ful, fulfulde — **fulbe, fulfulde** nyelv, **fulani** nép; ang. WB. lp. *ful-fulde*, la. *fulani, fula, peul* (fr.), *poular* (fr.), ep. *fulbe*, sing. *pulo*, ea. *fulani* (eur.), *ful* (eur.), *fula* (eur.), *fulani, fulata, jelata, peul* (fr.), *toucouleur* (fr.), *tukulor*, G. *fulani, M. Fulani, Fellani, Fellata, Filani, Foulah, Ful, Fulbe, Peul, Pullo*; fr. *peul, pular, fulfulde, ful'bere, ful, pul, fula, fulāni, fellata, fellāniya* ném. *pula, ful*

fulfulde lásd **fulbe**

gan¹, gā — **gan, ga**; ang. WB. lp. *gā*, la. *gan, gan-lobi*, ep. *gā, gane*, ea. *gan, gan-lobi*,

XII *padogho, bodoro* törzs ezt a nyelvet beszéli, G. *gan, M. Gan, Ben, Ganne, Ganra, Gben, Ngan*

gan², gā, adangme — **gan, ga, adangme**; ang. WB. sz. két külön nyj., a) lp. *gā*, la. *gā, gē*,

XIII ep. *gē*, ea. *gedyi, ŋkranjō*, b) lp. *adangme*, la. *adangme*, ep. *daŋmeli*, ea. *adangme, adangbe*, G. *gan, M. Ga, Gan*; fr. D. sz. *adangme* külön ny.; ném. *Ga, Gā*

gang lásd **acholi**

gbandi¹ lásd **bandi**

gbandi², ngbandi — **gbandi, ngbandi**; ang. G. *gbandi*, CFV. *mongbwandi, mongwandi*,

VI *M. Ngbandi, Angbandi, Gbandi, Mogwandi, Mongbwandi, Wangandi*; fr. *gbandi, gbāndi, ngbāndi, moŋgbāndi, moŋgwāndi*; ném. *mongwandi, gbandi, ngbandi*

gbasa lásd **bassa**

gbea lásd **manja**

gberese lásd **gerze**

gerze, guerzé, kpelle, gberese — **gerze, kpelle**; ang. WB. lp. *kpelee-woo*, la. *kpelle*, ep.

XIV *kpeleŋa*, sing. *kpele*, ea. *akpede, kpelese, kpelesetini, kperese, gberese, gerze* (fr.), *guerzé* (fr.) *kpepe, kpelema, kpejesia, pessi, pessy, pessa*, G. *kpelle, M. Kpelle, Gbese, Gerse, Kpese, Pessy*; fr. *guerzé, gerze, g'berese, g'ese, k'ele, k'wesi, pesa*, „pessy”, „barline”; ném. *kpelle, kpese*

gola — **gola**; ang. WB. lp. *egola mie*, la. *gola*, ep. *gola*, ea. *gula*, G. *golā, M. Gola*; fr.

XIII *gola, gora, gura*; ném. *gola*

golo, goro — **golo, goro**; ang. G. *golo, M. Golo*; fr. *gôlo, gôlo, gôro*; ném. *golo*

VI

gre lásd **grebo**

grebo, gre — **grebo, gre**; ang. WB. p. *grebo*, a. *boezonyo*, G. *grebo*, CFV. *grebo, gweabo*,

XV *krebo, M. Grebo, Gweabo, Kre, Krebo, Trebo*; fr. *gré, gre, grebo, gedebó, krebo, krepo*; ném. *grebo, gre*

guang, gwan — **guang, gwang (?)**; ang. WB. lp. *agbanyitō, nbanyato*, la. *guang, gonja*,

XIII ep. *ngbanyā*, sing. *kagbānā*, ea. *gonjava, ntafo, gwan, gbandja, gibya, ngbangje, ngbanye*, G. *guang, M. a) Gwan, Akripon, b) Guang, Bandja, Gbandja, Gibya, Gonya, Gwan, Gwanya, Ngbanye*; fr. *gouan, gwā, gwan, akripō*; ném. *guang*

gurma — **gurma**; ang. WB. p. *binumba*, sing. *bimba*, a. *gurma, gourma* (fr.), *gurmance*,

XII *gurmantche* (ang.), *gourmantche* (fr.), G. *gurma, M. Gurma, Gourmantche*; fr. *gurma, gurma, bī*; ném. *gurma*

gurunsi, nuruma, grussi — **gurunsi, gruszi, nuruma**; ang. WB. sz. gyűjtőnév, G.

XII *nunuma, M. Grunshi, Gorise, Gourounsi, Gruinse, Grussi, Gurunsi*; fr. *nourouma, nuruma, nunuma, nibulu, guresi, grusi, gurunsi, grunši*; ném. *nibulu, grussi, gurunsi*

hausza, hausa, haussa — **hausza**; ang. G. *hausa, M. Hausa, Haoussa*; fr. *haoussa, hausa*,

IX *afno, afnu, kendyi, abakpa, šeše, zāgwe, marhaba, gamberi*; ném. *hausa, haussa*

ibibio — **ibibio**; ang. G. *ibibio, M. Ibibio, Agbisherea*; fr. D. sz. azonos az *efik*-kel

X

ibo lásd **bo**

igbo, sapon, afo, afao, afu — **szopon, afo, igbo (?)**; ang. WB. nem tartja nyilván,

X *G. Afo, Afao, Afu*; fr. *sopon, sopō, asopō, esopō, okam, wakande* és nyj.: *ndafanawe, arun, adun, ig'bo, imaban* vagy *afo*

ijo lásd **jo**

jo, ijo — **idzso, dzso**; ang. WB. p. *ijo*, a. *ijaw, ijoh, ijo*, G. *ijo, M. Ijaw, Ijo*; fr. *djo*,

XI *jo, ijo, id'o, ud'o*, „bonny”, „new calabar”

jur, diur, luo, lwo — **dzzur, dyur, luo, lwo**; ang. G. *jur, M. a) Jur, Djur, Gour, Luo*,

II *Lwo, b) Luo, Jalu, Luwo, Nilotic Kavirondo, Nyijwa*; fr. *diour, d'ūr, jūr, luō, ber*; ném. *dyur*

kanuri — **kanuri**; ang. G. *kanuri, M. Kanuri, Beriberi, Kanoury*; fr. *kanouri, kanuri*,

- I *bornu, barnu, baribari, balibali, aza, kaga, kagaŋan, zanzanti, bino, mafak, kaniki*; ném. *kanuri* csoportnév, *Bornu* ezen belül külön ny.
- kassele, kasele** — *kaszele, akaszele*; ang. WB. lp. *ce*, la. *kasele*, ep. *akasele*, ea. *kasele*, XII *kassele, cambia, cansi, chamba, chamsi*, G. *kassele*; fr. *kassélé, kasele, akasele, jamba, čamba, t'ási*; ném. *akasele, tšamba, mono, kasele*
- katla** — *katla*; ang. G. *katla*, CFV. *katla, akalak*, M. *Katla*; ném. *katla*
- I **kedemonie** lásd *avatime*
- kenuz, kenuzi** — *kenuz, kenuzi*; ang. G. *kenuz*, M. *Kenuzi, Beni, Kanz, Kenози, Kenous*, I *Kunuzi, Nubi*; fr. *kenus, kenuz, kenzi*
- kotoko, logone** — *kotoko, logone*; ang. WB. p. a) *kɔtɔkɔ daa*, b) *lagwane*, a. a) *kotoko*, IX b) *logone*, WB. sz. a) és b) különböző nyj., de *kotoko* a neve több nyj. csoportnak is, G. *kotoko*, M. *Kotoko, Logone, Makari*; fr. *kotoko, logone, logon, malogom, buso, bedde, bal, makari*; ném. *logone, kotoko*
- kpelle** lásd *gerze*
- kposo, akposo** — *kposzo, akposzo* nép; ang. WB. lp. *ikposo*, la. *kposo*, ep. *akposo*, ea. XIII *kposo, kposso*, G. *kposo*, M. *Akposo, Kposo*; fr. *k'osso, ak'oso, akposo*; ném. *kposso*
- kpoto, okpoto** — *kpoto, okpoto*; ang. G. *kpoto*, CFV. *okpoto-mteze*, M. *Okpoto-Mteze* X a bantoid cs.-ban és az *Okpoto, Akpoto* az *Idoma* cs.-ban; fr. *kpoto, ok'oto*, ném. *kpoto*
- kra, krawo, krawi, kru** — *kra, kru, kravo, krao, kravi*; ang. WB. *kru*, ea. *mena yu*, XV *klao*, G. *kra*, CVF. *kru, krawi, mena, yu, klao*, M. *Kru, Crau, Krao, Karan, Kra*; fr. *kra, krawo, krao, krawi, kru, naña, ñana*; ném. *kra, krawo, krawi, kru*
- kravi** lásd *kra*
- krawo** lásd *kra*
- kreish, kreyš** lásd *kredj*
- kredj, kreish, kreyš** — *kredzs, kreis*; ang. G. *kredj*, CFV. *kresh, kreish, kpala, kpara*, VI *M. Kreish, Gbaya, Kapala, Krech, Krejy, Kreki*; fr. *kredj, krej, kred', kres', kreyš, fertüt*; ném. *kredj*
- kru** — *kra*
- kulango** — *kulango*; ang. WB. lp. *koláŋò, kpélégò, kolāyo*, la. *kulango*, ep. *kolā-mbio*, XII sing. *kolayo, kolambo*, sing. *kolaŋo*, ea. *kulango, koulango* (fr.), *ŋkoramfo, ŋgorafo, kolamwo, nabe, nambai, zazere, ngwala*, G. *kulango, M. Kulango, Kolano, Koulango, Kulambo, Ngoulango, Parkhalla*; fr. *koulán, kulā, ŋgorā, kulāngo* (ország), *kulāmwo* (lakosok), *k'pāRala, pakalla*
- kwa, kwadya** — *kwa*; ang. G. *kwa*; fr. *koua, kwa, kwad'a, kwadre*; ném. *kwa*
- XV **lefana, lelemi, bwem** — *lefana, lelemi, bwem*; ang. WB. p. *lelemi*, a. *lefana, lelemi*, XIII G. *lefana, M. Buem, Balemi, Boem, Bwenum, Lafana, Lefana*; fr. *bouem, bwem, lefana*; ném. *lefana*, M. sz. *boe, bue, boem, buem* külön nyelv
- legba, logba** — *legba, logba*; ang. WB. *logba, legba, dompago*; fr. *legba, debba*; ném. XII *legba*
- lelemi** lásd *lefana*
- lipke** — *likpe*; ang. WB. lp. *sekpelé, likpele*, la. *likpe*, ep. *bakpelé(nya)*, ea. *likpe, mu*, XIII G. *likpe, M. Likpe, Bakpele*; fr. *likpé, likpe*; ném. *likpe*
- logba¹** lásd *legba*
- logba²** — *logba*; ang. WB. lp. *sekpána, la. sinugbe*, ep. *akpana*, ea. *logba, banugba*, G. XIII *logba*; ném. *logba*
- logbari** lásd *logo*
- logo, logbari** — *logo, logbari*; ang. G. *logo*, CFV. *lugbara, logbware, lugware, lugori, lubari*, V M. *Lugbara, Laccara, Logbwari, Louagouare, Lubare, Lugbari, Lugori, Lugwaret*; fr. *logbouari, logbwari, lugware, mogwari*; ném. *logbwari*
- logone** lásd *kotoko*
- madi, čopi** — *madi (?)*, *csopi (?)*; ang. G. *madi*, CFV. *ma'di*; M. *Madi*; fr. *madi, čopi*; ném. *madi*
- malinke, mandingo** — *malinke, mandingo* inkább nép; ang. WB. lp. *malinŋka, malinŋke* XIV *ka*, la. *malinke, mandinka, mandingo*, ep. *malinŋke, malinŋka, manenŋka, mandenŋka, mändinŋkóká*, ea. *malinke, mandinka, manenka, maninka, maninka*, G. *malinke, M. Malinke, Manding, Mandingo, Wangara*; ném. *malinke*
- mande** gyűjtőnév — *mande*; ang. G. *mande*, M. *Mande*; fr. *mandingue, mandingo*, XIV *mande, mandí, mané, maní, mali, melli, wāgara, kāga, sōgo, soRo*; ném. *mandingo*

mandingo lásd malinke

mandjak, mandyak — **mandzsak, mandyak**; ang. WB. p. *mandyak, madyak, mandyako*,
XVI a. *mandyak, mandjaque* (fr.), *manjaco* (port.), *kanyop*, G. *mandjak, M. Mandyako*;
fr. *mandjak, mājak, mänd'ago, kan'op*; ném. *kanyop, mandžak, mandyak*

manja, manja, gbea — **mandzsa, gbea**; ang. G. *manja*, CFV. *mandja, M. Mandja*,
VI *Mangia*; fr. *mandja, mājya, māja, gbea*; ném. *gbea, mandja, mandya*

mangbetu, mangbutu, mongbuti, mombutu — **mangbetu, mangbutu, mombutu**;
V ang. G. *mangbetu*, G. sz. két külön ny.: a) *mangbetu*, b) *mangbutu*, M. sz. két

cs.: a) *Mangutu, Mangbutu, Momboutou*, b) *Mangbetu, Mamбето, Mombattou, Monbutu, Mongbutu*, és egy *Mangbetu* összefoglaló csoport; fr. *mangbétou, mągbetu, mągbatu, mambęktu, mambettu, mombuttu*; ném. *mangbetu*

mangbutu lásd mangbetu

masa, massa, banana, bana — **masza, bana** inkább nép, **banana** inkább nép; ang. WB.

IX lp. *masana*, la. *masa*, ep. *masa*, ea. *masa, walia, bana, banana*, G. *masa, M. Masa, Bana, Banana, Massa*; fr. *masa, banana, walia*

masai, massai, maasai — **maszai**; ang. G. *masai, M. Masai, Massai*; fr. *massai, māsai*

III

mende — **mende**; ang. WB. lp. *mende yia*, la. *mende*, ep. *mende*, ea. *kulo, huro, koso*,

XIV *boumpé* (fr.), *kossa, kosso*, G. *mende, M. Mende, Kossa, Mendi*; fr. *mendé, mende, mendi, koso, wuro, komboya*; ném. *Mende* külön csoportnév is, mint népnév: *Mende, Mendi*

midob, meidob — **midob (?)**; **meidob (?)**; ang. G. *midob, M. Midobi, Meidob, Mydob*;

I *Jebel Midob* környékén Darfurban

mittu, abukaya, avukaya — **mittu, abukaja, avukaja**; ang. G. *avukaya*, M. sz. két

VI külön cs.: a) *Avukaya*, b) *Mittu*; fr. *mittou, mittu, abukaya, avukaya, mittu-madi, amadi, avokaya, abokeia*; ném. *avukaya, abukaya, mitu*

mo lásd mosi

mom lásd bamum

mombuttu lásd mangbetu

mongbuti lásd mangbetu

more lásd mosi

mosi, mosi, mo, more — **moszi, mo, more** nyelv; ang. WB. lp. *more, mole*, la. *mossi*,

XII ep. *mosi, moisi, mofj*, ea. *mossi, mose, gurmaka, bema, bembra*, G. *mosi, M. Mossi, Mole, Moshj*; fr. l. *mô, mō, mōrę, mōle*, e. *mōsi, mōse, mossi*; ném. *more, mosi, mossi, mo, mole*, e. *mossi, muschi*

murle, beir — **murle (?)**, **beir**; ang. G. *murle, M. Murle, Ajiba, Beir, Irengę, Merule*,

II *Mourle, Murule*; fr. *mourle, beir*

musgu, muzgu, muzuk — **muzgu, muzuk**; ang. WB. p. *mulwi, mamzkoj*, a. *musgu*,

IX *muzgu, mousgou* (fr.), *müzügü, musgow, musuk*, G. *musgu, M. Musgu, Mousgou, Musgum, Musuk*; fr. *mousgou, musgu, muzuk*; ném. *musgu*

muzuk lásd musgu

nuba — **nuba, núbiai**; ang. G. *nuba*, M. sz. két csoport a) *Anag (Nuba)*, b) *Barabra*,

I *Berberi, Nile Nubians*; fr. *nouba, nūba, „nubien”, nōb, barabra, berberi, barabira, boromu, don*; ném. *nuba*

nupe — **nupe**; ang. WB. lp. *ezi nupe*, la. *nupe*, ep. *nupecizi, nupencizi*, ea. *nupe, nufawa*,

X *abawa, ampeyi, nife, anupe, anupecwayi, anuperi, takpa, tapa*, G. *nupe, M. Nupe*; fr. *noupé, nupe, nufe, nife, tappa*; ném. *nupe*

nyangbo — **nyangbo**; ang. WB. p. *batrugbu*, a. *nyangbo, batragbo*, G. *nyamgbo*; ném.

XIII *nyangbo*

nyamnyam lásd zande

okpoto lásd kpoto

pesa lásd gerze

peul lásd fulbe

reshe — **rese**; ang. WB. lp. *tsureshe*, la. *reshe*, ep. *bareshe*, ea. *reshe, gungawa, yaurawa*

XIII *yauri, yawuri*, G. *reshe, M. Reshe, Bareshe, Gungawa*

sarakolle lásd soninke

senufo, sénoufo — **szenufo**; fr. *sénoufo, senufo, s'ena, s'ene*; ném. *senufo*

XII

sere, basiri, basili — **szerę, baziri, bazili**; ang. G. *sere, M. Sere, Abire, Basiri, Chere*,

VI *Serre, Shaire, Sheri, Siri*; fr. *séré, sere, šere, basiri, basili*

serer, serrer, sérere — **szerer**; ang. WB. sz. két nyj.: *Serer non (none)* és *serer sin (sine-*

XVI *sine)*, G. *serer, M. Serer, Kequeme, Sarer*, M. sz. a *Sin (Sinsin)* és *Non (Nono)* külön cs.; fr. *sérere, serer, kegem, nd'egem, „sérere-sin”*; ném. *serer*

sherbro, serbro lásd bulom

shilluk — **silluk**; ang. G. *shilluk*, M. *Shilluk*; fr. *chilouk*, *šiluk*, *šilluk*, *řolo*, *dembo*; ném.

II *shilluk*

sisala — **sziszala**; ang. WB. lp. *sisale*, la. *sisai*, *pasala*, *debe*, *tamboboba*, *galebagla*, *kwama*, XII ep. *la-isa*, *sisala*, ea. *sisala*, *hissala*, *issala*, *sisai*, G. *sisala*, M. *Isala*, *Debe*, *Galebagba*, *Hisala*, *Isalen*, *Pasala*, *Sissala*, *Tamboboda*; fr. *sissala*, *sisala*, *isala*, *kwama*, *bag'alā*; ném. *isala*, *sissala*

siti — **sziti**; ang. WB. p. *kira*, a. *siti*, *sitigo*, *konosarala*, *pazala*, G. *siti*, M. *Vagala*, *Site*, XII

Vagele; ném. *sitti*

songoi, songhai — **szongai, szongoi**; ang. WB. lp. *sōṇai kine*, *koira kine*, *jene kine*, XIV la. *songhai*, *songhay*, *sonrhāi* (fr.), *sonraiḥ* (fr.), ep. *sōṇai*, *sōṇi*, *sōṇoi*, ea. *songhai*, *habe*, *kuria*, G. *songoi*, M. *Songhai*, *Songhoi*, *Sonhray* (!); fr. *songoi*, *sonqy*, *soṇay*, *sōḡqy*, *sōḡay*, *kuria*; ném. *songhai*

soninke, bozo — **szoninke, bozo**; ang. WB. sz. külön ny.: p. a) *soninke*, b) *bozo*, a. a) XIV *soninke*, *marka*, *markanka*, b) *bozo*, *sorko*, *sorogo*, G. *soninke*; fr. a) *sorko*, *sorogo*, *korongoy*, *boso*, *bozo*, b) *sarakollé*, *soninke*; ném. *soninke*, *sarakolle*, ném. sz. *Bozo* külön ny.

sopon lásd igbo

susu — **szuszu**; ang. WB. p. *soso* (nagyon zárt o), a. *susu*, *sosso*, *sussu*, *soussou* (fr.), XIV

sosso (port.), M. *Susu*, *Soso*, *Soussou*; fr. *soussou*, *susu*, *soso*; ném. *susu*, *soso*

teda lásd tubu

tefo lásd fanti

tem — **tem**; ang. WB. lp. *tem*, la. *tem*, ep. *temba*, *tembia*, sing. *temne*, ea. *tem*, *tīm*, *timu*, XII

kotokoli, M. *Tem*, *Cahucho*, *Kotokoli*, *Temba*, *Timu*, *Tsautsho*; fr. *tem*, *tīm*, *temba*, *k'amba*, *brinni*, *kotokoli*, *čaucō*; ném. *tem*, *kiamba*

temne, timne — **temne, timne**; ang. WB. l. *temne*, ep. a-*temne*, sing. o-*temne*, ea. *temne*, XVI

timne, *timene*, *timmannee*, G. *temne*, M. *Temne*, *Timne*; fr. *timné*, *timne*, *temne*, *temene*, „*timmanee*”; ném. *temne*, *timne*

teso — **teszo**; ang. G. *teso*, M. *Teso*, *Bakedi*, *Bateso*, *Iteso*, *Kedi*, *Kedo*, *Kidi*, *Wakedi*

III

tiefo lásd kiefo

tobote lásd bassari

tubu, tibu, teda, daza — **tubu, tibu, teda, daza**; ang. G. *teda*, M. két külön csoportot

I

tart nyilván: a) *Daza*, *Dasa*, *Dzagarda*, b) *Teda*, *Tebu*, *Tibbu*, *Toubou*, *Tubu*; fr. l. *toubou*, *tubu*, *tibbu*, *teda*, *dāza*, *gorān*, e. *toubou*, *tibbou*, *tēda*, *tou*, *tibesti*, *kaouar*, *boulguēda*, *daza*, *kécherda*, *krēda*, *karra*; ném. *teda*, *tibbu*, és *tabu*, *dazagada* két külön ny.

twi, chi, asanti, asanti — **twi, asanti, aszanti, csi**; ang. WB. lp. *twi kasa*, la. *simú*, XIII

simúse, *sekópó*, *sekóbó*, *sidabé*, ep. *twi*, *atwi*, *twifo*, sing. *otwini*, ea. *twi*, *tshi*, *otwi*, *otshi*, *tō*, *ton*, *tonawa*, *blu*, *bakópó*, *madabé*, *bakóbonyá*, G. *twi*, M. *Ashanti*, *Asante*; fr. l. *tchi*, *ēi*, *tiwi*, *t'i*, *k'i*, *oči*, *ok'i*, *okin*, *asānti*, e. *adansi*, *denkira*, *amansi*, *assanti*, *achanti*, *ahato*; ném. *asanti*, *tši*, *twi*

vai — **vai**; ang. WB. p. *vai*, *vei*, a. *vai*, *vei*, *vy*, *kōndo*, *kōno*, *karo*, *terebendyula*, *gallinas*, XIV

G. *vai*, M. *Vai*, *Gallina*, *Vei*; fr. *vaï*, *vai*, *vēy*, *karo*, *karu*; ném. *vei*, *raï*

zaghawa, zagawa — **zagava**; ang. G. *zaghawa*, M. *Zaghawa*, *Soghawa*, *Zegaoua*, *Zorhaua*; I

fr. *zaghaoua*, *zagāwa*, *zəgawa*, *berri*, *bela*, *bele*, *bede*, *bedeyāt*, *wan'a*; ném. *zagawa*

zande, azande, nyamnyam, nyam-nyam — **zande, azande**; ang. G. *zande*, M. *Azande*, VI

Asandeh, *Niam-Niam*, *Sande*, *Zande*; fr. *zandé*, *zānde*, *azānde*, *n'amn'am*, *man'an'a*, *omad'aka*, *babungera*, *makkarakka*, *makraka*, *makarka*, *makalaka*, *digga*; ném. *sandeh*, *zande*, *nyam-nyam*

zerma, jerma, djerma — **zerma, dzserma**; ang. WB. lp. *zārmā*, la. *zarma*, *djerma*, ep. XIII

zārmā, ea. *zarma*, *djerma*, *dyabarma*, *dyarma*, *djerma*, *zabarma*, *zabirmawa*, M. *Zerma*, *Djerma*, *Dyerma*, *Zabarma*; fr. *zerma*, *jerma*, *zabarma*; ném. *zerma*

wolof — **wolof**; ang. WB. la. *wolof*, *wolof*, *ouolof* (fr.), ep. *wōlof*, ea. *wolof*, WB. sz. az XVI

ország saját neve *dyolof*, innen a *jolof*, *dyolof* stb. név, amelyet az európaiak mind a népre, mind a nyelvre alkalmaznak, G. *wolof*, M. *Wolof*, *Djoloff*, *Jaloff*, *Jolof*, *Ouolof*, *Yaloff*; fr. *ouolof*, *wolof*, *wolof*, *g'olof*, *d'olof*, *valaf*; ném. *wolof*

wule — **wule**; ang. WB. a. *ule*, *oulé* (fr.), *tara*, *tarase*, *pwe*, M. *Wala*, *Oule*, *Wile*, *Wule*; XII

fr. *oulé*, *ule*, *wule*, *wulewule*; ném. *wule* összefogl. név

yoruba — **yoruba**; ang. WB. p. *yorùbā*, *yòbā*, a. *yoruba*, *nago*, *nagot* (fr.), *anago*, G. X

yoruba, M. *Yoruba*; fr. *yorouba*, *yoruba*, *yariba*, *ayo*, *eyo*, *egba*, *nago*, *ayafí*, *aku*; ném. *yoruba*, *egba*

II. Bantu névanyag

basa, bassa — **basza, baza**; ang. M. *Bassa, Basa*; fr. *BaSa* (?)

A

chaga — **csaga, dzsaga, (ki)csaga, (ki)dzsaga**; ang. CVF. *caga, shaka, chagga*
E *dschagga*, M. *Chaga, Chagga, Dschagga, Jagga, Wadschagga*; fr. *tchaga, KiTshaga*

chwana, čvana — **csvana, (sze)csvana**; ang. CFV. *tswana, setswana, chwana, chuana*,
S *cuana, coana, tschwana*; fr. *tchwana, SeTchwana*; ném. *tswana*

dinga, kidinga — **dinga, (ki)dinga**; fr. *KiDinga, IDzing*

C

duala — **duala**; ang. M. *Duala, Diwala, Douala, Dwela*; fr. *douala*; ném. *duala*

A

ewondo — **evondo (?)**, **jaunde**; ang. CFV. *ewondo, jaunde, yaunde*, M. *Yaunde, Jaunde*,

A

fang — **fang**; ang. CFV. *fan, pangwe, pamue, fân, pahouin*, M. *Fang, Fañ, Fanwe*,
A *Mfang, Mpangwe, Pahouin, Pangwe*; fr. *fang, fañ, mpangwe, fangwe, fang*,
pahouin; ném. *fang*

ganda — **ganda, (lu)ganda**; ang. CFV. *luganda*, M. *Ganda, Baganda, Waganda*; fr.
E *ganda, LouGanda*; ném. *ganda*

gikuyu, kikuyu — **kuju (?)**, **(gi)kuju, (ki)kuju**; ang. CFV. *gekoyo*, M. *Kikuyu, Akikuyu*,
E *Gikuyu, Wakikuyu*; fr. *GiKouyou*

herero, otiherero, ovaherero — **herero, otiherero (?)**, **ovaherero (?)**; ang. CFV.
R *otjiherero, otyiherero*, M. *Herero, Damara, Ovaherero*; fr. *OtjiHerero, ovaherero*;
ném. *herero*

honde — **honde, (ka)honde (?)**; fr. *honde, KaHonde, KaOnde*

M

hunde — **hunde, (ru)hunde (?)**; ang. M. *Hunde, Bahunde*; fr. *RouHounde*

D

kgathla — **kgatla (?)**, **(se)kgatla (?)**; ang. M. *Kgatla, Bakgatla, Bakxatla*; fr. *SeKgathla*;
S ném. *kratla*

kingwana — **ngvana, (ki)ngvana**; fr. *KiNswana*

H

koongo, kongo, kikoongo, kikongo — **kongo (?)**, **(ki)kongo (?)**; ang. M. *Kongo*,
H *Bacongo, Bakongo, Makongo*; fr. D. *Kikoongo, VB. kongo, xikongo*; ném. *kongo*

luba, kiluba, iluba, luba-lulua — **luba, (ki)luba, (csi)luba**; ang. CFV. *tschiluba, luba*,
L *M. Luba, Balouba, Balunga, Baluba, Bulaba, Louba, Turruba, Waluba*; fr.
loubu, KiLuba, KiLoubu, Tchi-Loubu, BouLoubu-Loulouwa

lunda — **lunda, (csi)lunda**; ang. CFV. *cilunda, ndembo, ndembu*, M. *Lunda, Alunda*,
L *Arunda, Balonda, Baloundou, Bamlunda, Kalunda, Lounda, Malkundo*,
Valunda; fr. *lounda, OuLounda*; ném. *lunda*

mbunda — **mbunda, (ki)mbunda, (szi)mbunda (?)**; ang. CFV. *mbuunda, gimbunda*,
K *kimbunda*, M. *Mbunda, Ambunda, Mambunda*; fr. *MaMbounda, SiMbounda*

mbundu, umbundu, kimbundu — **mbundu, (ki)mbundu**; ang. CFV. R) *m'bundo*,
R és H *quimbundo, kimbunda, nano, mbali, mbari, H) mbundu, ndongo, nbundu*,
n'bundo, M. *Kimbundu, Ambundu, Mbundu*; fr. *OuMboundou, OviMbou-*
ndou; ném. *mbundu*

mwezi, nyamwezi, kinyamwezi — **mvezi, nyamvezi, (ki)nyamvezi**; ang. CFV. *nyam-*
F *wesi, namwezi*, M. *Nyamwezi, Banyamwezi, Wanyamwezi*; fr. *mvezi, Kinya-*
Mwezi; ném. *nyamwezi*

ndebele — **ndeebele, (szi)ndebele, (iszi)ndebele (?)**; ang. CFV. *isindebele, tabele,*
S *tebel*, M. *Ndebele, Amandebele, Landeen, Matabele, Tebele*; fr. *SiNdebele*;
ném. *tebele*

ngala, lingala, mangala — **ngala, (li)ngala**; ang. M. *Ngala, Bamangala, Bangala*
C *Mangala, Mongalla, Ngola, Wangala*

ngombe — **ngombe, (li)ngombe**; ang. CFV. *ngombe*, M. *Ngombe, Bangombe, Bo-*
C *ngombe, Gombe*; fr. *ngoombe, LiNgoombe*

nkonde — **nkonde, ngonde**; ang. M. *Ngonde, Konde, Nkonde, Wangonde*; fr. *nkonde*

N

nkundo — **nkundo, (lo)nkundo**; ang. M. *Nkundo, Bankundu, Elanga, Gundo, Inkundo*,
C *Kundu*; fr. *LoNkoundo, Nkoundo*

pemba — **pemba**; ang. CFV. *phemba*, M. *Pemba, Wapemba*; fr. *pemba*

G

- ronga** — **ronga**, (**si**)**ronga**; ang. CFV. *shironga*, M. *Ronga*, *Baronga*; fr. *ChiRonga*,
B *šironga*; ném. *ronga*
- ruanda, rwanda, kinyarwanda, kirundi** — **ruanda, rvanda, (kinya)rvanda, (ki)rundi**;
D ang. CFV. *ruanda, rwanda, nyaruanda, unyarwanda*, M. a) *Ruanda, Banyaruanda, Rwanda*, b) *Rundi, Barundi, Warundi*; fr. *rwanda, KinyaRwanda, RounyaRwanda*; ném. *rundi*
- sanzi, kisanzi** — **szanzi, szandzi (?)**, (**ki**)**szanzi (ki)szandzi (?)**; ang. M. *Kisanji*,
D *Cisanje, Kissandschi, Quissanje*; fr. *KiSanzi*
- sengo, losengo** — **szengo, (lo)szengo**; ang. CFV. *losengo*; fr. *LoSengo*
C
- shambala, kishambala** — **sambala, (ki)sambala**; ang. M. *Shambala, Sambara, Wa-*
G *sambara, Washambala*; fr. *chambala, KiChambala*
- shona** — **sona, (csi)sona (?)**; ang. CFV. *chishona*; fr. *chona*
S
- suto, sutho, sessutho, sotho** — **szuto, (sze)szuto**; ang. CFV. *suthu, sesotho, sesuto*, M.
S *Sotho, Basotho, Bassouto, Basuto*; fr. *sotho, SeSoutho, sesut'o*; ném. *sotho*
- swahili, szuahéli, kiswahili** — **szuahéli, (ki)szuahéli**; ang. M. *Swahili, Soahili, Suaheli*,
G *Wasuaheli*; fr. *KiSwaheli, Swaheli*; ném. *Suaheli*
- swazi** — **szvazi, (iszi)szvazi**; ang. CFV. *swati, isiswati, tekela, tekeza*, M. *Swazi, Ama-*
S *swazi*; fr. *swazi, IsiSwazi*; ném. *swazi*
- teke** — **teke, (ki)teke**; ang. M. *Teke, Bateke*; fr. *KiTeke, ITeke, NTege*
B
- tonga** — **tonga, (csi)tonga**; ang. CFV. *citonga, plateau tonga*, M. *Tonga, Abatonga*,
M *Atonga, Batoka, Watonga*; fr. *TchiTonga*
- tsonga, shitonga** — **tszonga, (si)tszonga (?)**, (**si**)**tonga (?)**; ang. CFV. *shitsonga*,
B *thonga, shithonga, tonga*, M. *Thonga, Bathonga, Tonga*; fr. *ChiTonga, šitonga*;
ném. *tonga, džonga*
- tswa** — **tszva, (si)tszva**; ang. CFV. *shitswa, sheetswa, xitswa*, M. *Tswa, Batswa*; fr.
B *ChiTswa, šitwa*
- venda** — **venda, (csi)venda**; ang. CFV. *cevenda, tshivenda*, M. *Venda, Bavenda, Bavesha*,
S *Bawenda, Vhavenda*; fr. *TchiVenda, čivenda*; ném. *venda*
- zulu** — **zulu, (iszi)zulu**; ang. CFV. *isizulu*; fr. *IsiZoulou, isizulu*
S
- xosa** — **kaffer, xhosza, xosza, (iszi)xhosza, (iszi)xosza**; ang. CFV. *isixosa, kaffer*,
S *kaffir, M. Xosa, Amakosa, Amaxosa, Kaffir, Xhosa*; fr. *IsiXhosa, isiX'osa, xhosa*; ném. *xosa, kafir*
- yao** — **jao, (ki)jao**; ang. CFV. *ciyao, ayo, djao, adswa, adsoa, ayawa, achawa, hiao*,
P *hyao, haiao, veiao, wajao*, M. *Yao, Achawa, Adjao, Adsawa, Adsoa, Ajawa, Ayo, Hiao, Mudsau, Muiano, Mujoa, Myao, Veiao, Wahiao, Waiyau, Wayao*;
fr. *KiYao*; ném. *yao*
- yaunde** lásd **ewondo**
A
- yeembe** — **jembe, (ki)jembe**; fr. *Yeembe, KiYeembe*
L

III. Koin nyelvek

- bushman** — **busman, szan**; ang. *busman, san*; fr. *bochiman*; ném. *Buschmann*
Délnyugat-Afrika
- auen** — **auen, //kau//en**; ang. M. *Auen, //kau//en*
Délnyugat-Afrika
- dama, damara** — **dama, damara, hegyi damara, pásztor damara**; ang. M. *Berg-*
Délny.- *dama, Haukoin, Mountain Damara*; fr. B. sz. 2 cs.: a) *Vieh-dama, Cattle-*
Afrika *Dama, damas pasteurs*, b) *Berg-Dama, Hill-Dama, damas des montagnes*
- go-kwe** — **gokve, go-kve**; ált. így
Délnyugat-Afrika
- griqua** — **grikva (?)**; ang. M. *Grigriqua*, ált. *griqua*
Délnyugat-Afrika
- hiechware** — **hicsvar (?)**, **hicsvare (?)**; ang. CFV. *hie, hiet/ware*, M. *Hiechware*,
Délny.- fr. *hiechware*
Afrika

hottentot, khoïn — hottentotta, koin

Délnyugat-Afrika

kindiga, hatsa, hadzapi — kindiga, hatsza, hadzapi; ang. M. *Kindiga, Hadzapi, Hatsa*,
Észak- *Kangeju, Tindega, Wakindiga, Watindega*

Tanganyika

korana — korana; ang. M. *Korana, Ikora*

Délnyugat-Afrika

kung, !kung — kung, !kung; ang. CFV. *!kung, !kūn, qkung, M. Kung, !kung*

Délnyugat-Afrika

masarwa-tati, hou-kwe — maszarwa-tati, hu-kve (?), hukvè (?); fr. *hou-kwe*

Délnyugat-Afrika

nama — nama; ang. M. *Nama, Naman, Namaqua*

Délnyugat-Afrika

naron — naron; ang. M. *Naron, //aikwe*

Délnyugat-Afrika

nogau — nogau

Délnyugat-Afrika

sandawe — szandave; ang. *Sandawe, Wassandau*

Észak-Tanganyika

xam — xam, /xam; ang. M. *Xam, Cape Bushmen, /xam;* fr. */xam*

Délnyugat-Afrika

IV. Tudományos (gyűjtő) nyelvnevek

Adamawa-Eastern — Adamaua-Keleti (Greenberg terminus technicus)

Benue-Congo — Benue-Kongói

(„ „ „)

Chad — Csádi

(„ „ „)

Chari — Sári

(Delafosse „ „)

Gur — Gur

Khoisan, Khoïn — Koisan, koin

Kordofan — Kordofani

Kwa — Kva

Nilo-Saharan — Nilus-szaharai (Greenberg terminus technicus)

Nubian — Núbiai

Sudanian, Sudano-Guinéen — Szudáni, szudán-guineai

Togorest, Togo Remnant — Togói, togói elszigetelt nyelvek (?)

Oubanguien — Ubangi

Western Atlantic, Westatlantisch — Nyugatatlanti

FODOR ISTVÁN

Irodalomjegyzék

A magyar helyesírás szabályai, 10. kiadás Budapest, 1959.

BETHLENFALVY GÉZA: Az ázsiai nyelvek átírásának kérdéséhez. MNy. LX (1964), 213—7.

VAN BULCK, G.: Les langues bantoues. Antoine Meillet—Maurice Cohen: Les langues du monde. Paris, 1952, 847—904.

VAN BULCK, G.: Les langues khoïn. Antoine Meillet—Maurice Cohen: Les langues du monde. Paris, 1952, 905—40.

DELAFOSSÉ, MAURICE: Langues du Soudan et de la Guinée, ANTOINE MEILLET—MAURICE COHEN: Les langues du monde. Paris, 1952, 737—845.

FODOR ISTVÁN: Az afrikai nyelvek osztályozásának problémái. NyK. LXVII (1965), 41—111.

GREENBERG, JOSEPH H.: The Languages of Afrika. Bloomington, 1963.

KIECKERS, E.: Die Sprachstämme der Erde. Heidelberg, 1931.

LADEFOGÉ, PETER: A Phonetic Study of West African Languages, An Auditory-Instrumental Survey. Cambridge, 1964.

MURDOCK, GEORGE PETER: Africa, Its Peoples and Their Culture History. New York—Toronto—London, 1959.

SCHMIDT, W.: Die Sprachfamilien und Sprachenkreise der Erde. Heidelberg, 1926.

VOEGELIN, C. F. and F. M.: Languages of the World, African Fascicle One. Anthropological Linguistics, Volume 6, Number 5, Indiana University. Bloomington, 1964.
 WESTERMANN, DIETRICH—BRYAN, M. A.: The Languages of West Africa. London—New York—Toronto, 1952.

II: táblázat

Afrikai magánhangzók átírása

Az egyenlőségi jel bal oldalán az afrikai hang jele,
 a jobb oldalán a magyar átírási egyenértéke áll

i = i							u = u
	ɪ = i						ʊ = u
		e = e		e = e, ɔ̃		o = o	
		ɛ = e				o = a	
			a = a	d = a			

Trubetzkoy nyelvelméletének és fonológiájának lélektani és logikai alapja*

Negyedszázada jelent meg N. S. TRUBETZKOY nyelvészeti és fonológiai munkásságának összegezése, posztumusz életműve, a Grundzüge der Phonetik (Prague, 1939) a Travaux du Cercle Linguistique de Prague 7. köteteként.

Trubetzkoy műve befejezetlen, nem végleges szövegezésében és nem teljes anyagában. Kb. kétszáz, legkülönbözőbb alkatú nyelv rendszertani feldolgozásának eredményét már nem értékelhette ki elméletileg. Fennmaradt tervezete mutatja: műve végleges szövegezésben elméletileg tökéletesebb, logikájában szabatosabb, példatárában pedig megfelelőbb lett volna.

Trubetzkoy is filozófiai előföltéssel közeledett tudománytárgyához. Tudatosan igyekezett mentesülni korának pszichologizmusától és a pozitívizmus szubjektivitásától. Tulajdonképpen tudománytárgyában, a fonológiában céltudatos logikai szemléletre és meghatározásra törekedett. Az oksági determinációt gyakran a viszonszerkezettel adott meghatározottságában értelmezte;¹ fonológiai vizsgálódásának maradandó értéke éppen a szerkezeti determinációnak tudatos érvényesítésében és gyakorlati alkalmazásában van.

Fonológiájának logikai alapra helyezésével irányt és korszakot nyitott a nyelvészet tekintélyes területén: a logikailag megokolt nyelvészeti munka szükségességét vallotta, újból meghirdette a nyelvi jelenség logikailag szabatos tárgyalásának és meghatározásának követelményét.

Fonológiájában szakítani tudott nagyjából SAUSSURE logikaellenes pszichologisztikus álláspontjával is.

Korának logikai forrongásából a viszonylogikát és a terjedelmi logikát fogadta el; a tartalmi, a tárgylogikát mellőzte. Logikája, elv- és fogalomrendszere nem volt adekvát és sokszor gátolta nyelvészeti kibontakozását. Logikai igyekezete azonban mindenkor értékes.

A legáltalánosabb kategória-rendszert Saussure-tól vette — pszichologisztikus mozzanatával együtt. Saussure-re támaszkodik az „éles elhatárolás” pozitívisztikus elméletében is.

A legfelsőbb kategóriák értelmezése természetesen lehat az elemi fonológiai tények magyarázatára is és sok logikai meghatározását determinálja. Az általánosságot, a nyelvet, nyelvalkatot alanyi elvonásnak, absztrakciónak tartotta, tartalomtól mentes viszonszerkezetnek, szabályok, normák egy-

* A szerző dolgozatában a szerkesztőség bizonyos módosítások végrehajtását tartotta szükségesnek. Minthogy azonban erre gyakorlati okokból nem volt mód, a dolgozatot változtatás nélkül közöljük abban a meggyőződésben, hogy az jelen formájában is kellő mértékben hozzájárul a benne tárgyalt kérdések tisztázásához. — A szerkesztő bizottság.

¹ Vö. VIGGO BRÖNDAL, Linguistique structurale. Acta Linguistica I (1939), 6.

ségének. Gyakorlati nyelvészeti munkájában természetesen nem nélkülözhetette a tartalmi mozzanatot; elmélete így néha ellentmondó, gyakorlata viszont helyes.² A hagyományos nyelvészeti szemlélet hatását főképpen a fonológia jelentőségének hangsúlyozásánál találjuk.

Filozófiai szemlélete szükségképpen determinálja logikáját és tudományos állásfoglalását, egész életművét, minden egyes meghatározását. Állásfoglalásának és alkalmazott logikai elvének, tételeinek kimért felsorolása, fogalmainak tömör meghatározása elégtelen lenne a következmények szabatos, világos és gyors áttekintésére. Ezért megkíséreljük filozófiájának jellemzését, megállapítjuk logikai elvét, idézzük tételeit és fogalmait, kifejtjük következményeit. Célunk nem a kritika, inkább a megmutatás és a helyesbítés felvetése, vagy legalább szükségességének jelzése. Trubetzkoy fogalmainak azonosítása, minősítése és meghatározása megmutatja lélektani kiindulását az általános nyelvi kategóriákban, tudatos logikai igyekvését fonológiájában, elvitathatatlan hozamát és egyben hiányát is. Az indításokban gazdag, töredékében is nagyhatású mű taglalásának meg kell állapítania a műnek minden maradandó értékmozzanatát, de természetesen hiányát és a belőle háruló feladatokat is. Az érték és a hiány megmutatása, érvényesítése, illetőleg helyesbítése a nyelvészetnek kötelező feladata.

Taglalásunk tárgya kizárólag a „Grundzüge der Phonetik” című műnek viszonylag zárt rendszere. Trubetzkoy állásfoglalásának összegezését mindig a mű megfelelő lapszámának minden mellékjeltől mentes feltüntetése zárja le.

I.

Trubetzkoy nyelvelméletének lélektani és logikai alapja

A nyelvészeti kategóriákat, legáltalánosabb fogalmakat Trubetzkoy könyvének bevezetésében tárgyalja alig húszegynéhány lapon; jelentősége mégis elhatároló: determinálja egész művét.

A konkrét beszédmegnyilvánulás (Sprechakt) mindig meghatározott időben és helyen hangzik el egy meghatározott beszélő ajkáról. A beszélő meghatározott tárgyi körülményt közöl hallgatójával. A beszéd előfeltétele a két beszélgető tudatában meglevő *nyelvalkat* (Sprachgebilde). Ez a nyelvalkat általános, állandó, ott van a nyelvközösség minden tagjának tudatában, alapja minden egyedi, múló beszéd-megnyilvánulásnak. Csak annyiban van létjogosultsága, amennyiben a konkrét beszéd-megnyilvánulások rá vonatkoznak, amennyiben lehetővé teszi megvalósulásukat, vagyis amennyiben önmaga aktualizálódik a beszédtényben. Konkrét beszéd-megnyilvánulás nélkül nem lenne nyelvalkat (Sprachgebilde); a kettő kölcsönösen feltételezi egymást, ugyanazon jelenségnek, a „nyelvnek” (Sprache) elválaszthatatlanul kapcsolt két arculata. Lényege szerint a kettő mégis teljesen különbözik, ezért mind-egyiket külön kell tanulmányozni (5).

A beszéd (Sprechakt, parole) és nyelvalkat (Sprachgebilde, langue) különbségét Saussure szerint értelmezi: mindennek, ami a nyelv (Sprache)

² Vö. A. MARTINET, Trubetzkoy et le Binarisme. Wiener Slavistisches Jahrbuch 1964, 37.

körébe tartozik, tehát mind a beszédnek (Sprechakt), mind a nyelvalkatnak (Sprachgebilde) két mozzanata van: a jelölő (bezeichnende, le signifiant) és a jelölt (bezeichnete, le signifié); minden nyelvi tény e kettőnek kapcsolata, egymásravezettségét jelenti. A beszéd (Sprechakt) jelöltje mindig valamilyen konkrét, egységes értelmű, egész-jellegű közlés. A nyelvalkat jelöltje ezzel szemben csupa absztrakt szabály: szintaktikus, frazeológiai, morfológiai és lexikális; ezek szerint a szabályok szerint szabdaljuk részekre és rendezzük a konkrét jelentések világát (die Welt der Bedeutungen). A nyelvalkat szó-jelentése sem egyéb absztrakt szabálynál, vagy fogalmi sémánál; ehhez viszonyul aztán a beszédben (Sprechakt) fölmerülő konkrét jelentés. A beszéd jelölője hallható fizikai jelenség, konkrét hangáramlás. A nyelvalkat jelölője teljesen anyagtalan lényegű s megint csak szabályokból áll: ezek szerint rendeződik a beszéd hanganyaga.

A nyelvalkat egységeinek (szójelentéseinek, szemantikai és grammatikai eszközeinek) száma korlátolt. A konkrét gondolatok és képzetek száma és kapcsolata viszont végtelen. A beszélőnek ezt a végtelen sokszerűséget a nyelvalkat (Sprachgebilde) korlátolt számú eszközével kell kifejeznie.

A beszéd jelölője végtelen számú hangképző mozgásból és megfelelő hangból tevődik össze. A nyelvalkat jelölőjének egységei csak meghatározott számú hangnormából (Lautnormen) alakíthatók.

A nyelvalkat szabályok, illetőleg normák egysége, ezért rendszert, illetőleg több részszerű rendszert alkot. A grammatikai kategóriák grammatikai, a szemantikai kategóriák különböző szemantikai rendszert alkotnak, kölcsönös vonatkozásban vannak, egymást kiegészítik és kiegyensúlyozzák. Ezért lehet a beszédben fölmerülő gondolatok és képzetek sokféleségét kapcsolni a nyelvalkat (Sprachgebilde) rendszerének tagjaival. Ugyanez áll a jelölőre is.

A konkrét beszédmegnyilvánulás látszólag rendezetlen áramlása a hullámzó hangoknak, a nyelvalkat jelölő elemei viszont rendszerben állanak. A beszéd hangáramlásának elemei és mozzanatai a nyelvrendszerre való vonatkoztatással rendeződnek. E két különböző aspektus erősen diszparát, ezért más tannak kell tárgyalnia a beszéd jelöltjét és megint másnak a jelölőjét. A beszéd jelölőinek tana a hangtan, jelöltjének, jelentésének pedig a jelentéstan; módszere természettudományi. A nyelvalkat hangtanát viszont csak nyelvtudományi, illetőleg szellem- vagy társadalomtudományi módszerrel lehet megközelíteni. A beszéd hangtana a *fonetika*, a nyelvalkat hangtana a *fonológia*. A két tant élesen külön kell választani (die scharfe Trennung) (5–7).

A fonetikának foglalkoznia kell a beszéd teljes terjedelmével, az egyéni beszédmegnyilvánulás (Sprechakt) és kiejtés egyéni jelenségével, különféleségével is, és ezek sajátos törvényszerűségeit (Gesetzmässigkeiten besonderer Art) kell keresnie. A beszédmegnyilvánulás jelölője egyszeri, természeti jelenség, hangáram, ezért természettudományi módszerrel kell kutatni. A fonetika egyetlen feladata annak megállapítása, hogyan ejtik ezt vagy azt (wie dies und das gesprochen wird), milyen fizikai részhangokat (Teiltöne), hanghullámokat mutat egy bizonyos hangkomplexum és milyen hangképző munkával éri ezt el a beszéd szerv. A hang lélektani tárgy is, a hangképzés félig automatizált, mégis akarattól vezérelt tevékenység. A fonetika így tulajdonképpen az elem-lélektanba tartozik; módszere sajátos jelenségével mégis tisztán természettudományi. A fonetikát jellemzi a kutatott hang-

komplexum nyelvi jelentésének teljes mellőzése, mert a fonetika az emberi beszéd hangjainak anyagi körülményeivel foglalkozó tudomány.

A nyelvalkat jelölője korlátolt számú különböző elem ből áll. A nyelvalkatnak minden szava különbözik valamiben a többitől. E megkülönböztető eszközöknek (Unterscheidungsmittel) száma kisebb a szavak számánál, ezért kombinációjukkal alakulnak a szavak. A kombinálás szabálya nyelvenként különbözik.

A fonológia a nyelvalkatnak jelentésmegkülönböztető *hangkülönbségeit* kutatja, azok kölcsönös magatartását s azt, milyen szabályok szerint kombinálhatók szavakká. Módszere egyezik a nyelvtan rendszerét kutató nyelvészet módszerével, tehát nem természettudományi (14).

A fonetika a beszédhangnak számos hangzási (akusztikai) és képzési sajátosságát, anyagi körülményét kutatja. E sajátságok legnagyobb része értéktelen a fonológia számára, mert a fonológia a *hangoknak* csak azt a *sajátosságát* kutatja, amelynek funkciója van a nyelvalkatban. A fonológia funkciós szemlélete szöges ellentétben áll a fonetikának minden jelentést (azaz a jelölő funkcióját) mellőző szempontjával.

A beszéd és nyelvalkat ellentétét (Gegensatz) tagadó tudósok tagadják a fonetika és fonológia megkülönböztetését is (9). Az éles megkülönböztetés mellőzése módszerük legnagyobb hiánya (10).

A fonológia és fonetika éles elkülönítése szükségszerű és megvalósítható. A két tan egymás eredményét — megfelelő mértékkel — kölcsönösen felhasználhatja. A fonológia fonetikai fogalmakat használ, pl.: zöngés — zöngétlen, zárhang stb. A jelentésmegkülönböztető hangellentétek fonológiai kutatása fonetikai fölvétellel kezdődik, abból indul. Viszont a fonológiai leírás rendszere és kombinációs tana független a fonetikától. Az elvi különbség mellett is szükségszerű bizonyos érintkezésük, de csak a kiindulásnál, az elemtanban (17).

*

Trubetzkoy a nyelvészeti alapfogalmat, a nyelv, nyelvalkat és beszéd fogalmának értelmezését Saussure-tól veszi. Megfelel lélektani törekvésének. A világ számos nyelve hangszerkezetének gyakorlati vizsgálatában tudatosította a nyelvalkati hangtan jelentőségét, szerkezetének szerepét, funkcióját és értékét. Megismerését elméleti érdeklődésének és gyakorlati nyelvészetének központjává tette. Fölfedezésszerű meglátását uralkodó jelentőségűnek tartotta, s jelentőségét a jelenségnek és tudományágának éles elszigetelésével hangsúlyozta (scharfe Trennung). A fölfedezés újságérzete, lélektani hangsúlyozottsága, sőt türelmetlensége készítette e szélsőséges elhatárolásra. Ez a lélektani indítéka a nyelvalkat és beszéd (Sprachgebilde—Sprechakt), a nyelvalkati hangtan (fonológia) és beszéd-hangtan (fonetika) éles elhatárolásának és elkülönítésének. Ennek az izoláló igyekvésének megfelelt Saussure több világos, de logikailag tagolatlan, kevéssé szabatos, komplex fogalma. Saussure tudatosan és programszerűen logikaellenes nyelvész.³ Trubetzkoy tudatosan logicizál, fonológiájának elméletét logikára építi, a fonológia és fonetika, illetőleg a nyelvalkat és beszéd viszonyát élesen elhatároló elméletét ezért csak lélektanilag alapozott elméletre építhette. Ezt a pszichologisztikus kiindu-

³ Vö. R. M. W. DIXON, *Linguistic Science and Logic*, The Hague, 1963, 63.

lái pontot nyújtotta neki Saussure a langue és parole, a jelölő és jelölt stb. tagolatlan páros fogalmában. Alkalmasak az éles szembeállításra, illetőleg elhatárolásra.

Ezért nem vizsgálta felül Trubetzkoy a legáltalánosabb nyelvészeti kategóriákat — kárára nyelvelméletének, s valószínűleg a nyelvészetnek általában. Megelégedett Saussure néhány világos, de nem szabatos fogalmával; segítségével élesen elhatárolhatta a fonológiát és fonetikát. Ezért nem analízálta e fogalmak logikai és nyelvészeti értékét; önálló meghatározását egyiknek sem kísérelte meg. Lélektani törekvését — a fonológia jelentőségének hangsúlyozását — így elégíthette ki legjobban.

Trubetzkoy kategóriáinak és éles elhatárolásának (scharfe Trennung) pszichologisztikus⁴ és pozitivistá elmélete kérdéses, ezért röviden taglaljuk elvi állásfoglalását és alapfogalmait: 1. a lét és ellentét, a viszony és érvény az érték és funkció fogalmát; 2. a nyelv (Sprache), nyelvalkat (Sprachgebilde) beszéd (Sprechakt) lényegét, tartalmát és viszonyát; 3. a jelölő és jelölt 4. a fonológia és fonetika lényegét és viszonyát; 5. az éles elhatárolás elméletét

1. Trubetzkoy értelmezésében az absztrakció nélkülöz minden tartalmi, minden szubzisztenciális, fennállási mozzanatot. A nyelvalkat absztrakt szá, bály a közösség tudatában, tehát minden fennállást, tárgyiasságot és tartalmat nélkülöz. Fennállási, tárgyi, tartalmi mozzanata csak a beszédnek van, mert: „Das Sprachgebilde aus Regeln oder Normen besteht...” (vö. 6) „die lautliche Sprachwerte, die die Phonologie zu untersuchen hat, abstraktive Werte sind. Diese Werte sind vor allem Beziehungen, Oppositionen und dgl. — also ganz unmaterielle Dinge, ...” (vö. 16).

A nyelvalkat meghatározása itt szélsőségesen formális,⁵ relacionista és pszichologisztikus.⁶ További tárgyalásában maga Trubetzkoy kényszerül szélsőséges szövegezésének megszorítására. Idézzük néhány idevonatkozó meghatározását; megfigyelhetjük relacionizmusát, majd lassú feloldását, s azt is, hogyan jut Trubetzkoy tartalmi, reális meghatározáshoz: „... das Sprachgebilde als sociale Institution eine Welt von Beziehungen, Funktionen und Werten ist” (vö. 15). „Denn selbst die Wortbedeutungen, so wie sie im Sprachgebilde bestehen, sind nichts anderes als abstrakte Regeln oder Begriffsschemen, zu denen die im Sprechakt auftauchenden konkreten Bedeutungen in Bezug gesetzt werden” (vö. 6).

A „séma” lélektani fogalom, a figyelmi mezőbe vont dolgoknak a konkrét összefüggésből kiragadott egyoldalú mozzanata a maga egyediségében. E szerint az absztrakt nyelvalkat általánossága és állandósága Trubetzkoy-nál egyedi absztrakciót, sémák általánosítását, generalizációját jelenti. Ez a módszer általános képzethez vezet, nem általános fogalomhoz.

Trubetzkoy további tárgyalásában az „elem, hangnorma, hangellentét, nyelvhang” fogalmában menti vissza tárgyalásába a tartalmi, a léttényezőt: „Das Bezeichnende des Sprachgebildes besteht aus einer Anzahl von Elementen, deren Wesen darin liegt, dass sie sich voneinander unterscheiden”. „Das Sprachgebilde kennt aber nur eine beschränkte Anzahl von solchen Unter-

⁴ Vö. KARL BÜHLER, Phonetik und Phgionologie. TCLP IV, 26.

⁵ Nincs forma állag nélkül és megfordítva. Vö. P. ANGER, L'incarnation de la forme. Revue Philosophique de la France et de l'Étranger, CL (1960), 18.

⁶ Vö. LAZICZIUS GYULA, Jeltan, elemtan. NyK. 49 (1935), 174.

scheidungsmitteln . . .” (vö. 14). Trubetzkoy igyekezett minden tartalmi-, létfogalmat elvont általánosságban értelmezni, viszonyfogalomná tenni, azonban végül is teljes tartalmával, létmozzanatával együtt érvényesíti: „Der Phonologe hat am Laut nur dasjenige ins Auge zu fassen, was eine bestimmte Funktion im Sprachgebilde erfüllt” (vö. 14). Továbbá: „Die Phonologie hat zu untersuchen, welche Lautunterschiede in der betreffenden Sprache mit Bedeutungsunterschieden verbunden sind, wie sich die Unterscheidungselemente (oder Male) zueinander verhalten und nach welchen Regeln sie miteinander zu Wörtern (bezw. Sätzen) kombiniert werden dürfen” (vö. 14). A fonológia tudománytárgyának meghatározásában már tárgyias, érvényesíti a létjegyet: „Der Anfang jeder phonologischen Beschreibung besteht in der Aufdeckung der in der betreffenden Sprache bestehenden bedeutungsdifferenzierenden Schallgegensätze. Dabei muss die phonetische Aufnahme der betreffenden Sprache als Ausgangspunkt und als Material genommen werden” (vö. 17). A disztinktív hangellentétek fonológiai rendszerezésénél már ilyen meghatározást ad: „Das Spezifische einer phonologischen Opposition besteht darin, dass diese Opposition ein *distinktiver Schallgegensatz ist*” (vö. 81).

A kiinduló meghatározásnak ellene mond a befejező meghatározás. Az ellentmondás forrása pszichologizmusa: néhány kezdeti meghatározása szerint a nyelvalkat fennállása csak lélektani, a közösség tudatában van, tisztán elvont szabály, norma, viszony, érték és funkció. Későbbi meghatározásában azonban már a „valami, az elem, a jelentésmegkülönböztető hangkülönbség, a hangellentét” fogalmát ismeri el és vezeti be. Ezek a fogalmak tartalmi mozzanatuak, létjegyük van. Trubetzkoy befejező meghatározásai helytállóbbak.

*

Saussure-től átvett minden fogalma lélektani absztrakció, így az érték fogalma is; Trubetzkoy részben ezt is szemléletmentes logikai fogalomná, szabállyá, normává fejlesztette. Pszichologizmusa azonban részben itt is megmaradt: elsősorban a minden fennállástól, tartalmi mozzanattól mentes relációs értékelméletében. A nyelvérték szerinte absztrakt, elsősorban vonatkozás és ellentét (vö. 16). Az érték azonban: szükségképi viszonyai szerint rendi helyén álló dolog, illetőleg fennálló, szubzisztencia. Az érték lényege tehát nem a viszony, hanem a rend.⁷ A fennállónak, vagyis a dolognak viszonya annak érvénye⁸ (általános vagy részleges, jó vagy rossz stb.). A viszony-érték szélsőséges absztrakciója éppen csak a viszonyt, illetőleg a rendi helyet látó szemlélet, vagyis részlegesség.

A dolog viszonyrendi érvényét és értékét komplexen a funkció fogalmában fejezik ki. A funkció szabatos szövegezésben: lét-viszonyrendi érvényes érték. Funkciója tehát valaminek van, a hang valamelyik jegyének: „. . . am Laut das, was eine bestimmte Funktion im Sprachgebilde erfüllt” (vö. 14). A funkció, a szerep, s végső fokon a nyelvérték tehát nem lélektani absztrakció, mert másodlagosan, illetőleg harmadlagosan tartalmi, tárgyi, tehát fenn-

⁷ A. N. WHITEHEAD, Philosophie und Mathematik. Vorträge und Essays. Wien 1949, 11

⁸ Vö. W. BURKAMP, Logik, Berlin 1932, 46, 80. E. SCHRÖDER, Vorlesungen über die Algebra der Logik, Leipzig 1890, I. Bd. 396 kk.

állási alapja, jegye is van, lényege tehát nemcsak a viszonyként értelmezett ellentét, oppozíció, vagyis maga a viszony.⁹

*

Trubetzkoy értékmeghatározásából kitűnik: az ellentétet is tisztán viszonyként fogta fel, lényegét a viszonyban látta, tehát szintén lélektani absztrakciónak tartotta. Következetes viszonymeghatározásban azonban nem az „ellentét—Opposition”, hanem a „differencia—különféleség” fogalmát kellett volna használnia. Az „ellentét” fogalma ugyanis létfogalom, mert csak valami lehet ellentettje valaminek. Az ellentét elve lételv.¹⁰ Az ellentét két tagja (terminusa) természetesen viszonyban és viszonya szerint rendi helyén áll, elsődleges jegye mégis létkülönfélesége; viszonya és rendje (rendszertani helye, beosztottsága) szükségképi konzekutív másodlagos, illetőleg harmadlagos jegye. Tehát az ellentét sem tisztán viszony és lélektani absztrakció. Terminusait, tagjait semmilyen elgondolással sem lehet kirekeszteni, elhagyni. A két tagnak azonban nem kell hatás—idő—térbeli valóságnak (realitásnak) lennie, hanem annak szükségképpeni előfeltétele, az ok—mód—cél alapelve szerinti felsőfokú létező;¹¹ nem „ez a mély—világos hang”, hanem az alanytól függetlenül fennálló világ, a létegyetem, a természet fizikai hangrendszerében, törvényszerűségében és az emberi hangképzés lehetőségében adott „teljes, általános és egyetemes mély—világos szonikus¹² hangjelenség”, melyet a szükséges eszközökkel bárki, bármikor és bárhol regisztrálhat. A mély—világos hang szükségképpeni előfeltétele tehát egyedtől függetlenül fennálló létény a természettudománytól nyilvántartott szükségképpeni hangrendszerben. A nyelvi hangjelenség éppen általános érvényű létezésében állandó (konstans), s ezért egyik előfeltétele minden lehető nyelvnek és tárgya minden lehető nyelvelméletnek és nyelvészeti vizsgálódásnak. A létező szonikum-viszonyrendtől mint az ok—mód—cél elve szerint fennálló konstanstól függnének az egyed—idő—tér-beli változók (variánsok), s ezek teszik az egyedi beszédtenyek változó — de az alkati egységgel mégis determinált — színpompás beszédhang-dzsungeljét.

Összegezőként megállapíthatjuk: az ellentét sem csupán viszony; lét-jegye, tárgyi jegye van.

2. Trubetzkoy a legfelsőbb nyelvészeti kategóriát, magát a nyelvet csak futólag említi: „Alles was zur Sprache gehört, d. i. sowohl Sprechakt wie Sprachgebilde, hat nach F. de Saussure zwei Seiten, die *bezeichnende* (le signi-

⁹ A viszonyt és viszonszerkezetet érvényesítő ú. n. strukturális nyelvészet is gyakran részleges mind logikai elvében, mind módszerében — tehát céljában és eredményében is. Vö. pl. Z. S. HARRIS, *Structural Linguistics*, Chicago, 1960, 4-th Impr., 2, 6.

¹⁰ Vö. WALTER DEL NEGRO, *Erkennen und Sein. Zeitschrift für philosophische Forschungen* XV. 398.

¹¹ Vö. H. KUHN, *Das Gute und die Ordnung. Zeitschr. f. phil. Forsch.* XIV, 491 és GASPAR NINK, *Zur Grundlegung der Metaphysik*, Freiburg 1957 című művének beszámolóját a *Zeitschr. f. phil. Forsch.* XIV, 144. lapján. E. HUSSERL, *Ideen zu einer reinen Phänomenologie und phänomenologischen Philosophie*. Halle 1928, 9. 22, 26.

¹² A szonikum: a fizikai hullámrendnek a 16 és 20 000 rezgésszám közötti hullám-sávjával és az emberi hangképző szervekkel feltételezett teljes, általános és egyetemes emberi hangiság. Bővebb kifejtését lásd a 132—4. lapon.

fiant) und die *bezeichnete* (le signifié), so dass Sprache immer Verbindung des Bezeichneten mit dem Bezeichnenden ... ist" (vö. 6). Szövegezéséből nem tűnik ki világosan, vajon a konkrét beszéd (Sprechakt) és az absztrakt nyelvalkat (Sprachgebilde) kapcsolatát, a nyelvet (Sprache) absztrakciónak tartja-e. Mivel a nyelvalkat és beszéd szerinte különböző lényegű (ihrem Wesen nach sind sie ganz verschieden) és élesen elhatárolandó, e kapcsolat önellentmondást rejt magában. De ha a nyelv a nyelvalkatnak és beszédnek, a jelölőnek és jelöltnek elválaszthatatlan egysége, akkor szükségszerűen tárgyi tartalmának is kell lennie, s nem lehet pl. csupán lélektani absztrakció, tartalom nélküli viszonzyszerkezet, séma. E komplex lélektani fogalmak tagolatlansága ellentmondáshoz vezet.

Maga a kapcsolat felvetése szükséges, Trubetzkoy azonban nem vette észre a korrelativitásból következő szükségképpeni megoldást, illetőleg világnézeti determináltsága miatt nem vehette észre. Pedig helyes felállítást végiggondolva a szükségképpeni megoldáshoz juthatunk: a beszéd, nyelvalkat és nyelv lényegében nem, hanem csak tárgyiaságának (objektivitásának), jelérvényének és értékének *fokában* különbözik.

A jel — és így a nyelv — a legegzaktabb tudománynak, a fizikának is problémája.¹³ A modern fizika a dolgok tapasztalással el nem érhető lényegének jelszerű, szimbolikus megragadására törekszik. Felhasználja a jeltan, az általános nyelvészet minden jó eredményét, és jó eredménnyel szolgál a nyelvészetnek.

A modern fizika számára a tapasztalással el nem érhető fennállásnak, a dolgok lényegének nyilvánulatai: a jelenségek. Ilyen felsőfokú jelenség pl. az elektromagnetizmus; ennek alsóbbfokú megjelenése az anyag, erő és perturbáció (hullám). Megkülönböztet tehát felsőfokú teljes, általános és állandó jelenséget és alsóbb fokon létező részleges, viszonylagos és változó, valamint alsó fokon való egyedi, viszonylagos és változó jelenséget. A felsőfokú lét szükségképpeni előfeltétele alsóbbfokon létező következményének és a valós, konkrét jelenségnek.¹⁴ A felsőfokú általános jelenség tehát nem lélektani absztrakciója a konkrét jelenségnek, hanem szükségképpeni fennállású előfeltétele.¹⁵

A létnek viszonyított rendjében, a világegyetemben létező anyag, erő és hullám jelenségei viszonyított rendben állnak, s ezen belül különböző viszonyrendű egységeket, részrendszereket alkotnak.¹⁶ Ilyen pl. a 16 és 20 000-es rezgésszám közötti hullámsáv, mely az emberi érzékelésben mint a lehetséges hangok általános rendje jelenik meg. E hullámrnd hangjelenségeinek egy meghatározott részrendszere, osztálya előfeltétele az emberi hangképző szervekkel képezhető virtuális, teljes, általános és egyetemes emberi hangnak: a fonikumnak vagy szonikumnak, illetőleg a belőle implikált és explikált hangok rendszerének.¹⁷

¹³ Vö. DEL NEGRO: i. m. 410.

¹⁴ Vö. J. V. LAZICZIUS, Das sog. dritte Axiom der Sprachwissenschaft. Acta Linguistica I (1939), 165—166.

¹⁵ „Dans cet ordre d'idées on posera également la question ... des facteurs universellement humains qui persistent à travers l'histoire et se font sentir à l'intérieur d'un état de langue quelconque". VIGGO BRÖNDAL, Linguistique structurale. Acta Linguistica I, 8.

¹⁶ Vö. WHITEHEAD: i. m. 8, 11.

¹⁷ Vö. D. ČYŽEVSKYJ, Phonologie und Psychologie. TCLP IV, 3—22; LAZICZIUS GYULA, Bevezetés a fonológiába, Budapest 1932, 16.

Így a fizikai hangjelenség — mint a nyelv egyik, de egyben legfontosabb jel-anyaga¹⁸ — általános fennállású tárgyas létező, logikailag meghatározható, matematikailag mennyiségessíthető, kvantálható és a fizikai hullámméletben kifejezhető. A hangjelenség tárgyas létnek jelensége, megnyilvánulása, jele, szimbóluma; viszonos következménye, korrelatívja alsóbb fokon az érzéki idealitás rendszeres torzításán keresztül megjelenő *szonikum* az emberi hangképző szervek állandó, általános és egyetemes hangisága, hangkészsége, amely konkrétan megjeleníthető. A szonikumnak nevezett objektív hangjelenség szükségképpen önazonos hangiságában, viszonyaiban és rendjében és a logikai alapelv, illetőleg a lét-viszonyrendi, azaz természeti szükségképiség, tehát törvényszerűség viszonyított rendje szerint áll fenn; alsóbb fokú viszonos (korrelatív) föltételezettje, következménye a teljes, általános és egyetemes fizikai hangjelenségnek, mint a létező anyag—erő—perturbáció viszonyrendje jelének; laboratóriumban kísérletileg eszközszerűen megállapítható, előállítható és megszólaltatható.

A szonikum mint determinált, meghatározott egységes korrelatív hang—viszonyrend fennáll függetlenül az egyedi emberi megszólaltatástól és felhasználástól is. Implikációval és explikációval benne a függő, összefüggő és vonatkozó szonémek¹⁹ elem-viszonyrendje áll fenn.

A dolgok, jelenségek világának szerkezetileg, strukturálisan determinált egyetemes viszonyrendjében három alrend viszonylik: 1. minden lét, azaz dolog, jelenség egységesen viszonyított teljes rendje: a létegyetem, amelyben minden szükségképpen föltételezett, minden mindennel viszonyul, minden rendben áll s így minden mindent képez és leképez,²⁰ 2. a létegyetem determinált viszonyrendjében álló, mindennel viszonyló, tehát mindent képező és leképező, tükröző racionális emberi lét, és 3. a fizikai hullámviszonyok és az emberi hangképző-készség viszonos hangjelenségeinek rendszere: a szonikum.²¹ Az általános emberi létben és különösen a racionalitásban szükség-

¹⁸ Vö. A. MARTINET, *Éléments de linguistique générale*, Paris 2e ed. 1961, 11, 17.

¹⁹ A fizikai hullámrend hangjelenségeivel feltételezett teljes, általános és egyetemes emberi hangiságból függően implikált és összefüggően explikált hangok szerkezetrendje a szonikus rendszer; e rendszer tagja a szoném.

²⁰ A leképezés logikai szükségképiségére vö. SCHRÖDER: i. m. III., 553 és kk., G. W. LEIBNIZ, *Fragmente der Logik*, Berlin 1960, 442; BURKAMP: i. m. 98, 104; H. LOTZE, *Logika és A philosophia encyklopédiája*. Ford. KÁRMÁN A. Budapest 1884, 3; WHITEHEAD i. m. 54—56: „Die Eingentümlichkeit des raum-zeitlichen Prozesses liegt darin, das jeder Teil desselben das ganze Schema darstellt.” Az adekvát megfelelés elméletére vö. G. KLAUS, *Einführung in die formale Logik*, Berlin 1959, 5, vagy A. HÄNDEL—K. KNEIST, *Kurzer Abriss der Logik*, Berlin 1960, 12 és kk. Nyelvészeti értékelésére lásd A. MARTINET: i. m. 15.

²¹ A logikai invariáns és a fizikai invariáns, a konstans törvény keresése már a századfordulón visszhangra talált a nyelvészeti invariáns elméletében. Fizikai részletelméletek alkalmazásával ma is találkozunk a nyelvészetben (interferencia stb.), de a modern fizika alapvető és mozdító problémái nem reflektálódanak kellő mértékben, pedig a lélektan is ösztönzőleg hat. (L. F. WINNEFELD, *Grundtendenzen in psychologischen Denken der Gegenwart*. Zeitschrift für Psychologie 77, 1—31.) Az abszolút tér, mozgás, a kitüntetett vonatkoztatási rendszer fizikai problémájának filozófiai és logikai következménye szükségképi. (L. JÁNOSSY LAJOS, *A speciális relativitás elméletének filozófiai problémái*. Magyar Filozófiai Szemle VI, 185; WHITEHEAD: i. m. 113.) A nyelvi szonikus abszolútum és a nyelvi kitüntetett rendszer is szükségképpen. E két alapelv mellőzése a legtöbb nyelvészeti elméletnek alapvető hiánya.

Az idő és tér, az időbeli lineáris lefolyás és a kiterjedés absztrakciók. Az időnek és térnek egységbe kapcsolása a fizika eredménye és a filozófia előnye, tehát szükségképpen a nyelvészet is. Az idő-tér kontinuum szemléletében eltűnik az időbeli lineáris lefolyás,

képpen leképeződő létnek viszonyított rendje (vagy részrendje), illetőleg jelenség-viszonyrendje rendszerbe azonosul, egészül és az aktív emberi racionalitás a két jel-viszonyrendet az egyetemes hangelőfeltételből következő szonikus rendszerben (illetőleg annak részrendszerében) korrelatíven és korrelálva rögzíti, jellel látja el,²² jelszerűsíti.

A lét, a szonikum és az általános képezés, s ebben az emberi konstans képező, leképező és képesítő, jelszerűsítő racionalitás is objektív előfeltételek.²³ A lét-viszonyrendet leképező, viszonyosító és korreláló, a szonikumot jelszerűsítő emberi alany szükségképpen aktív, dinamikus tényező. A nyelv objektív és aktív szubjektív, valamint a leképezés és jelszerűsítés predikatív viszonyító tényezője tehát állandóan adva van, *fennáll*.

Az emberi létben állandóan leképeződő, tehát tükröződő létjelenségek viszonyrendjével feltételezően korrelatív és megfelelően korrelálódó jel-viszonyrend a teljes, általános és egyetemes nyelv (Sprache). Ez a létező teljes, általános és egyetemes, állandó szonikus jelviszonyrend a legteljesebb független potenciális nyelv. E nyelvnek tehát objektív, tárgyias előfeltétele van a fizikai hullámviszonyok hangjelensége viszonyított rendjének egy részrendszerétől feltételezett szonikumában, a lét-viszonyrendben és a képező, leképező, valamint jelszerűsítő emberiség-viszonyrendben.

Így a fizikai jelenségek viszonyított rendje (amely már maga is jel jellegű), egyik előfeltétele a lét-viszonyrenddel viszonyos (korrelatív), valamint megfelelően korrelált hangjel-viszonyrendnek, a nyelvnek (Sprache);²⁴ ez aztán az értelmi világképen keresztül a nyelvalkat (Sprachgebilde) és legalsóbb fokon az érzéki világképen keresztül a beszéd (Sprechen) jel-viszonyrendjében valósul meg.

Az azonosság, viszony és rend elve szerint fönnálló nyelv előfeltétele az alsóbbfokon az ok—mód—cél elve szerint létező nyelvalkatnak, az pedig a hatás—idő—tér szerint megvalósuló beszéd valóságának. Vagyis: a nyelvalkat és beszéd szintén a korrelativitás elve szerint fönnálló egyezés, részleges azonosság (Gleichheit); a kettő a potenciális egyetemes nyelvben implikált, a korrelativitás (előfeltétel—feltételezett) függő viszonyában áll, annak fölé, illetőleg alárendelt két tagja.

A nyelv teljes általános, egyetemes és állandó, tehát konstans jel-viszonyrend, a nyelvalkat a nyelvtől függő részleges, általános és egyetemes, valamint viszonylag állandó jel-viszonyrend, a beszéd részleges, viszonylagos egyedi jel-viszonyrend.

A tárgy szempontjából: a nyelvalkat (Sprachgebilde) a létviszonyrend-

mert a lét-viszonyrend egységében minden időbeli lefolyás egyben kiterjedés — és megfordítva. (WHITEHEAD: i. m. 108—109.) Az időbeliség linearitása és a térbeliség kiterjedése a kontinuum szerkezetrendjének nyilvánulatai, fenoménjei. Ezek a szerkezetek és rendek kifejezhetők. (L. V. GÖRGÉ, Philosophie und Physik, Berlin 1960.)

A beszédmegnyilvánulás időbeli lineáris lefolyás, a nyelv időtérbeli kontinuum, még ha tudatosítása nem is az. Persze a történet és lélektan felsőbbfokú vonatkozásában a nyelvben az idő-tér viszonyrendjétől felsőbbfokú viszonyrend is érvényesül. (WHITEHEAD: i. m. 54, 60.) A nyelv és beszéd viszonyának, a szinkronia, diakronia és a várható fejlődés, a prokronia egyértelmű megoldásának, illetőleg kifejtésének lehetősége mutatkozik itt.

²² Vö. A. ROBINET, Cartésianisme et Leibnizisme. Revue de Synthèse 1961, 79.

²³ LEIBNIZ, Meditationes de cognitione, veritate et ideis, III. fej.

²⁴ „... la structure du langage réponde à la structure du monde.” B. RUSSEL, Meaning and Truth—A. L. LEROY beszámolójában: Introduction à la philosophie contemporaine d'expression anglaise. Revue Phil. de la France et de l'Étr., 1962, 436.

del megfelelően, izomorfán korrelatív általános jel-viszonyrend; a beszéd többes, de többnyire egyes tárggyal korrelatív vagy korrelált hangviszonyrend.

Mindebből következik: a nyelv (Sprache), a nyelvalkat (Sprachgebilde) és a beszéd (Sprechakt) nem különböző lényegű, mert a nyelv előfeltétele a nyelvalkatnak és ez a beszédnek. A három rend között létbeli, tehát logikai prioritás van, a nyelv és nyelvalkat nem csupán érzéki élmények elvont jel-rendszere, a beszédnek, illetőleg nyelvalkatnak alanyi absztrakciója, nem csupán viszony-érték, vagy rend-érték, hanem fősőfokú jelenségnek viszonyos és a külső lét-viszonyrendnek (vagy részrendjének) korrelatív, állandó, illetőleg relatíven állandó jel-viszonyrendje.

A nyelvnek tehát van konstans, állandó, egyedtől független előfeltétele: a szonikus jelenség-viszonyrend; ez magyarázza meg a világ minden nyelvének részleges azonosságát, hasonlóságát (Gleichheit), elem- és formagazdagságának egyezését (konformitását), egyetlen rendbe tartozását (koherenciáját), strukturális determináltságát.

Minden közösségi, nemzeti nyelv (Sprachgebilde) ugyanazon általános előfeltételnek: a szonikum-viszonyrend nyújtotta lehetőségnek részleges felhasználása emberi egyediség, közösség által. Egy-egy nemzeti, közösségi nyelvalkat a konstans szonikus viszonyrendnek (Sprache) más-más részrendjét használja fel. A konstansoknak nemcsak 1. hangjelenségei kötöttek, hanem 2. lehető viszonyai és 3. e viszonyok szerinti rendje is.

A nyelvi konstansok függetlenek minden nemzeti, nyelvi közösségtől, teljes, általános és egyetemes lét- és emberi előfeltételei minden viszonyos nemzeti, illetőleg közösségi nyelvnek mint következménynek.

A strukturális determináció határozza meg a nyelvi lehetőségeket, a szonikumban implikált nyelvi elemeket, a külső fizikai és a belső pszichofizikai adottságok szerint determinált explikálható elem-viszonyrendszert, vagyis szoném-viszonyrendszert és a szonémek komplikációjával adódó minden viszonyrendet, sorrendet.

A világ minden nyelve ugyanazon hangjelenségnek: a szonikumnak impliciten vagy expliciten szétvezetett viszonyrendjét, illetőleg valamely részrendszerét alkalmazta a jelenségek jelölésére; ez a legáltalánosabb állandó, konstans hangjelenség rendje, melynek változóit értékekkel helyettesíti be egy-egy nemzeti, illetőleg közösségi nyelv — vagyis más-más tartalommal telíti, azaz más létjelenséggel korrelálja.

A nemzeti, közösségi nyelvek tehát a többszörösen lefokozott egyetemes, potenciális jelviszonyrendnek (Sprache) részrendjei. Az emberiségnek bizonyos közössége mint relátor a kölcsönös megfelelés viszonyába állítja, korrelálja (párhuzamosítja) a szonikumrend, a nyelv lehetőségeiből kiválasztott elemek részrendjét a dolgok, a jelenségek világának bizonyos képzetrendjével. Ez a párhuzamosítás célirányos, intencionális: a világ célba vett részének megragadására irányul a többé-kevésbé izomorfán korrelált szonikus jel-viszonyrendben. A sztatikus objektív előfeltételnek (szonikum), a lét-viszonyrend tárgyi egyetemének és a szonálóképes korreláló dinamikus alanyi tényezőnek viszonyegysége ez egy determinált objektív-szubjektív jel-viszonyrendben. Ez a jelviszonyrend fennáll.

Ez a meghatározás leegyszerűsítő: a szonikum-viszonyrendet és a jelenségek egyetemes viszonyrendjét az emberi szükségképpen korrelálás által kétoldalúan egyértelmű (kölcsönös „egy az egyhez”, one-one) viszonyba állítva mutatja be. A föld és térképe közötti sztatikus korrelációval, izomorf

párhuzamossággal analóg kép ez. A valóságban e három alrend viszonya sokkal összetettebb, mert nemcsak a párhuzamosság (korreláció), kölcsönös megfelelés viszonyában, hanem elsősorban az egyoldalúan egyértelműen determinált viszonyosság (korrelativitás) viszonyában állanak, ahol a felső rend minden elemétől az alsó rendnek több eleme (osztálya) függ determinált alárendeltségben („egy a sokhoz”, one-many).

Mindezek alapján meghatározhatjuk a nyelv tárgyat, tartalmát és objektivitását. A nyelvnek mint szonikus jel-viszonyrendnek tárgya a lét-viszonyrend (a világmindenség), a tárgyas jelenségeknek egyetemes viszonyrendje; a lét-viszonyrend meghatározása a nyelvnek tartalma. Ha a jelölt a tárgy létének, viszonyának és rendi helyének meghatározása (Trubetzkoy absztrakt szabályai, normái és sémái), akkor a nyelv tartalma (jelöltje) tárgyas (objektív), és a megfelelően korrelált jelölő (jel-viszonyrend), vagyis a nyelv is az.

A nyelv Saussure és Trubetzkoy absztrakt szabályain kívül még objektív, tárgyas, dologi jegyű is. Amennyiben a tárgy meghatározása megfelelő (adekvát), a nyelv tartalma is tárgyas, mert meghatározása objektív. A nem megfelelő meghatározás szubjektív azonosítást, viszonyt és rendet eredményez, „absztrakt törvényt és szabályt” (Regeln und Normen), vagyis szubjektív tárgyiasságot, szubjektív nyelvet — mégha kollektív alanyról van is szó. A nyelv tartalma (jelöltje), vagyis tárgyi megfelelője, illetőleg megfelelése lehet nagymértékben objektív vagy szubjektív, tárgyas, vagy tetszőleges, maga a nyelv tartalmának meghatározott hányada azonban az alanytól független, objektív. A jelnek, jelrendszernek érvénye és értéke a tárggyal való teljes (totális) vagy részleges (parciális) izomorfizmusában van.

A nyelv—nyelvalkat—beszéd identitások sora (az előföltételnek és föltételezettnek aszimmetrikus, egyoldalúan, egyértelműen meghatározott korrelatív sora) a racionalitásnak legmagasabb foka, a logikai bizonyítás maximuma. Egy-egy fogalmának megállapított önazonossága, objektív tárgyas tartalma a szükségképpen logikai előföltétele; tranzitív diverz determináltságának szükségképpen viszonyában van érvénye, és meghatározottsága szerint elfoglalt rendi helyében van értéke. A sor minden tagja diverz viszonyban van tárgyával, attól különbözik, de vele korrelatív. Mindegyik fogalomnak invariáns jegye, azaz tartalma van, amely megmásíthatatlan. Invariáns jegye mellett több, a különbözőség viszonyát mutató részlegesen azonos változó és konzekutív jegye érvényének terjedelmét határozza meg, vagyis az alárendelt jelenségek osztályát; az osztály tagjai a fogalom értékei.

Mindegyik logikai egység alkot, jegyei szükségképpen viszonyban állnak, tehát érvényük törvényszerű.

A nyelv—nyelvalkat—beszédsor megfelel a logikai követelménynek, — bebizonyítottak tekinthető.

A korrelativitás elvéből következően a sornak független legfelső foka: a nyelv ugyanúgy tartalmaz létmozzanatot (szonikum), mint az alsóbb fokok (nyelvalkat, beszéd) a léttartalomban azonban (mint mindenben) fokenkénti különbség van, — de nem éles elhatárolás.

3. Trubetzkoy a beszéd jelölőjét és jelöltjét élesen elkülöníti. Jelöltön lényegében a jelentést érti. A nyelvalkati jelölőt és jelöltet nem állítja éles ellentétbe. A nyelvalkati jelölt is szabály, norma, fogalmi séma: a jelentés; ezzel foglalkozik a szintaxis, frazeológia, morfológia és a lexikológia. A beszéd

jelöltjével, azaz jelentésével a jelentéstan foglalkozik. A beszéd jelölője alatt a beszédhangot érti. A beszéd jelölőjét a fonetika, a nyelvalkat jelölőjét a fonológia kutatja. A fonetikának a hang kutatásában el kell tekintenie minden jelentéstől. A fonológia viszont a hangot, illetőleg annak absztrakcióját jelentés-megkülönböztető szerepében vizsgálja (14, 17).

Trubetzkoy a beszédhang fonetikai kutatásából kizár minden jelentést, a fonetikát fizikai segédtudománnyá süllyeszti, mert így kívánja biztosítani a nyelvalkati hangtannak, a fonológiának hangsúlyozott jelentőségét. A hangot és jelentését persze csak a jelölő és jelölt komplex, tagolatlan fogalmában lehet élesen elkülöníteni, s csak a kettő szembeállítására alapján lehet élesen elhatárolni a hangtant és jelentéstant.

A létviszonyrendi tárgynak, jelenségnek lélektani vagy logikai azonosítása, minősítése és meghatározása a jelnek (jelölőnek) *t a r t a l m a*; a tárgy és tartalom viszonya a jelentés (jelölt). A jelentés (vagyis a jelölt) tehát a tárgy és a jel (jelölő) tartalmának viszonya. A jel (jelölő) — jelentés (jelölt, illetőleg tartalom) — tárgy viszonszerkezete elválaszthatatlan, a tárgy — tartalom — jel triadikus szerkezete egységet alkot. Az egység tagjainak éles elszigetelése az egységes, szükségképpen szerkezetnek megbontása. Mindebből szükségképpen következik: nem lehet élesen elkülöníteni a beszédhangot a jelentéstől és így a hangtant a jelentéstantól.

Trubetzkoy szerint a nyelvalkat jelöltje és jelölője egyaránt absztrakt szabályok, normák rendszere. Az absztrakció mindig lélektani és konkrét kiindulású. Trubetzkoy elméletében tehát elsődleges a konkrét és változó beszéd; csak belőle vonhatja el, absztrahálhatja a nyelvközösség az állandó és általános érvényű absztrakt nyelvalkat rendszerét s ez csak a közösség tudatában van, létezik. A nyelvalkat tehát csak lélektani absztrakció, a fennállás minden fajtát nélkülöző alanyi elvonás; semminemű más fennállási, tartalmi, tárgyi mozzanata nincs: mind a jelöltje, mind a jelölője szabályok, normák rendszere, fennállás nélküli viszonyrendszer.

A beszédmegnyilvánulás tárgyra irányul: meghatározza tárgyát, és ez a beszédmegnyilvánulás tartalma; a konkrét tárgy és a meghatározott tartalom viszonya a beszédmegnyilvánulás jelentése. A beszéd jelöltje tehát egységes értelmű, egész jellegű, konkrét jelentésű tárgyi közlés. A nyelvalkati jelölt tárgya a beszéd jelöltje (jelentése) s ennek tárgya a konkrét, valós dolog. A nyelvalkati jelölt tehát közvetve tárgyi, tartalmi, fennállási mozzanatot, jegyet tartalmaz.

A nyelvalkati „anyagtalán jelölő szabály” a beszéd jelölőjének absztrakciója, arra vonatkozik, vagyis az a tárgy. A nyelvalkati jelölőnek, vagyis jelölő szabálynak, normának tárgya tehát a beszéd konkrét, objektív, tárgyas hangjelensége, hanganyaga. E tárgy meghatározása a nyelvalkati jelölő tartalma; e tartalom és tárgy viszonya: a *jelentés*.

A nyelvalkati jelölő tárgya a beszéd konkrét hangjelensége, ennek meghatározása a tartalom, vagyis a nyelvalkati jelölő-szabály tárgyi, fennállási, tehát létjegyet tartalmaz.

A beszéd és nyelvalkat jelöltjének és jelölőjének taglalása eredményeként megállapíthatjuk: a beszédmegnyilvánulás (jelölés) tárgya a konkrét, valós dolog s ennek meghatározása a beszéd tartalma, a kettőnek viszonya a beszéd jelentése; a nyelvalkat tárgya a beszéd jelentése és jele (jelölése); vagyis a nyelvalkati jelölő és jelölt szabály (norma), egyaránt létmozzanatot tartalmaz, és a két létmozzanat különbözik.

A nyelv(alkat) hangjelek viszonyított rendje: háromosztályos (jel—viszony—rend) viszonyrendszer. A jelnek szükségképpen tárgya, tartalma és jelentése van.²⁵ E szerkezetnek megbontása önellentmondáshoz vezet. A tárgy létével, illetőleg azonosításával adva van a tartalomnak szükségképpen léte-mozzanata; minősített viszonyában van érvénye és a viszonyával meghatározott rendi helyében értéke. A jelviszonyrendi érvényes érték: a funkció, szerep. Tartalom nélkül nincs érvény, sem érték, tehát funkció sincs.

A tartalmi, a létmozzanat minden formális rendszerben jelen van: kifejezetten vagy rejtve. A logisztika, formális vagy matematikai logika pl. eltekint minden tartalomtól, csak attól az egytől nem: igaz-e az ítélet (i), vagy hamis (h) — vagyis azonos-e az ítélet vagy ellentmondó; az azonosság és ellentmondás elve lételv, és ilyen az ellentét elve is. A formális logika is létjegyre épül.²⁶

A nyelvalkat Trubetzkoy szerint absztrakciója a beszédnek, a nyelvalkati hang a beszédhangnak; honnan nyeri a nyelvalkati hang jelentésmegkülönböztető jegyét, ha az nincs meg a beszédhangban? Az absztraktumban nem lehet több jegy, mint a konkrétumban, — csak kevesebb és lényegesebb. A nyelvalkati hangban csak a beszédhangban is meglevő jegyek lehetnek, és a nyelvalkati hangtanban csak a beszéd-hangtanban is meglevő tárgyak és jegyek lehetnek, illetőleg szükségképpen ott is vannak.²⁷ Mindez szükségképpen következik a viszonyosság (korrelativitás) elvéből.

A beszédhang mibenléte áll: 1. hangiságának önazonosságában; 2. kölcsönös viszonyba állított tárgyának meghatározásában, azaz tartalmában, jelértékében; 3. tartalmának és tárgyának kétoldalúan, tehát kölcsönösen meghatározott egyértelmű viszonyában, azaz jelérvényében, vagyis jelentésében, jelszerépében (funkciójában).

A beszéd-hangjel belsőleg viszonyított egészének felsőfokon absztrakcióval megállapított teljesebb, általánosabb és egyetemesebb meghatározottsága: a nyelvalkati hang. Vagyis: a beszédhang absztrakciója az aszcendensen felsőbbfokú, általánosabb érvényű nyelvalkati hang.

A beszédhang is jelentésmegkülönböztető: a beszédben; csak ezért lehet jelentésmegkülönböztető a nyelvalkati hang (jelölő) a nyelvalkatban.

Összegezve: a beszédhangnak is megvan a jelentésmegkülönböztető érvénye és értéke, azaz szerepe a beszédben, és a fonetika a beszédnek jelentésmegkülönböztető szerepű hangját tanulmányozza. Nem lehet tehát élesen elhatárolni a beszédhangot a nyelvalkati hangtól, illetőleg jelölőtől.

A jelölő és jelölt tagolatlan komplex fogalmából következő leegyszerűsítés veszélye világosan kitűnik például a jelszerűsítés rendszeresebb áttekintésénél.

²⁵ SAUSSURE a nyelvi jel meghatározásába nem veszi fel a jel és tárgy viszonyának minősítését, meghatározását. E probléma nála a jelölő és jelölt szükségképpen vagy tetszőleges (nécessaire ou arbitraire) viszonyának fogalmában lappang; SAUSSURE meghatározása éppen e pontban jut önellentmondásba. VÖ. EMIL BENVENISTE, *Nature du signe linguistique*. Acta Linguistica I. 24. és EUGEN LERCH, *Vom Wesen des sprachlichen Zeichens. Zeichen oder Symbol?* AL I, 150, 161.

²⁶ VÖ. VARGA TAMÁS, *Matematikai logika kezdőknek I.* Budapest, 1960. 11. D. HILBERT—W. ACKERMANN, *Grundzüge der theoretischen Logik*, Berlin, 1928, 1, 3. A matematika végső kiindulási pontja is a jelenségek leképzése. L. SCHRÖDER: i. m. I, 102.

²⁷ VÖ. LOTZE: i. m. 5, 9.

A létegyetem s az emberi lét egysége (amelyben minden mindent képez, minden mindennel viszonyított, minden mindennel rendezett, koherens) a képezés és leképezés szükségyszerűségével mindent képesít és jelesít, azaz jelszerűsít. A képezés, leképezés és jelszerűsítés (képesítés) szükségképpen, így a képezésnek alapjegye és implikált jegyrendszere van, a leképezéssel pedig alapképe van és implikált képrendszere; a leképezés (az érzéki idealitás szükségképpen torzítotttságával) jelszerűsítődik s a jelszerűsítésnek alapjele s implikált jelrendszere van.

Az emberi nyelvi jelszerűsítésnek alapjegye a szonikusság. E végső hangelőfeltételből implikált és explikált szükségképpen viszonyrendben álló hangjelenségeknek a tárgy leképezésével való viszonyítása a jelszerűsítés.

A jelszerűség (nyelvi jel) sokszorosan tagolt, összetett, komplikált lét-egységnek, viszonzyszerkezetnek és rendszernek egyszerűsítő jele, szimbóluma.

A szonikus nyelvi jel a fizikai törvényszerűség szerint működik, de legalább részlegesen izomorfnak kell lennie a tárggyal, továbbá a fizikai törvényszerűségből következően szükségyszerűen a logikai törvényekkel, de ezen belül az emberi gondolkodás általános törvényszerűségével is s az emberi egyénnek egyedi, konkrét (esetleg téves) gondolattényével is.

A jelszerűsítésnek és a jelszerűségnek definiálása tagolt viszonyrendet mutat. A tagoltságnak és a belőle következő szerkezetnek és rendszernek figyelmen kívül hagyása megtevesztő szimplifikáláshoz vezethet. Bizonyítja ezt a jelszerűsítésnek gazdag fogalmi rendszere:

A t á r g y. Az egyetemes képzésben az emberi ráirányulás mezejébe került dolog a ráirányuló intencionalitással a leképezés tárgya. A tárgy létviszonyrendjének definiálása a leképezés tartalma és megjelölése a jele; maga a tárgy így a jelentett, amit a tartalom jelent.

A t a r t a l o m. A tárgy önazonosságának, lényegének megállapítása, azonosítása, elemei, tagjai és részei viszony-szerkezetének minősítése, sorrendjének meghatározása (azaz értelmezése): a tartalom. Az így definiált tartalom izomorf megfelelő viszonyban áll a tárggyal, tehát jelenti tárgyat (a jelentettet); a tárgyat izomorf jelentő tartalmat jelöli aztán a jel. A tartalom tehát a tárgynak izomorf megfelelő definiálása, értelmezése. A tartalom relátor, viszonyító a tárgy és jele, mint reláták között.

A j e l. A tárggyal izomorf adekvát tartalomnak megfelelő (korrelált) jelölése: a jel. A jel tehát jelöli a tárgynak (jelentett) létviszonyrendi meghatározását, definiálását a tartalomban (jelölt), a tartalomnak és tárgynak izomorf megfelelő egyezését (jelentés) — mindkettő helyett áll. A helyettesítő jelölés a szerepe, funkciója. Ez a funkció aszimmetrikus, meg nem fordítható, viszont lehet tranzitív; ebben van érvénye és értéktöbblete.

A jel maga is létviszonyrendi jelenség (önazonos létjegye, viszonzszerkezete és rendszere van), ezért alkalmas a tartalom és tárgy adekvát jelölésére.

A nyelvi jelnek mint a legfontosabb jelanyagnak alapjegye 1. a szonikuság, hangiság (hang, zörej, prozódia) s a belőle implikált tagok, részek és elemek (pl. szonémek vagy fonémek) viszonzsorrendje; 2. a szonikus elemek és egységek viszonzszerkezete (pl. egy- vagy többtagú mondat, szó; egy vagy több hangsajátságú szonikus elem-szoném); 3. a szonikus egységek rendje, illetőleg sorrendje (pl. exisztenciális, relacionális vagy rendszerező mondat; létszó, viszonzzó vagy rendszó; magánhangzós, mássalhangzós vagy prozodikus szonikus elemrendszer).

A j e l e n t é s. A tárgy meghatározása, definiálása, vagyis a tárgy és tartalom izomorf megfelelése, a jelentett és jelölt korrelált viszonya: a jelentés.²⁸

A j e l ö l é s. A tartalomnak és jelnek megfelelő viszonyba állítása, vagyis a tartalom (jelölt) jelszerűsítése, jellel ellátása: a jelölés.

A t á r g y k ö r. A tárgytól függő, neki alárendelt tárgyak összessége, sokasága, tehát a tárgynak alárendelt tárgyak osztálya: a tárgykör.

A t a r t a l o m - s z e r k e z e t: a tárgy köre, azaz a tárgytól föltételezett, tőle függő, neki alárendelt tárgyak megállapított osztálya viszonszerkezetének minősítése, továbbá a tárgy szerkezete és osztálya szerkezetének viszonyminősítése.

A j e l f e l t é t e l e z e t t s é g. A jeltől mint előfeltételtől feltételezett diverz és differens jelek osztályának megállapítása, továbbá a jel saját feltételezettségének megállapítása a jel-viszonyrendben.

A t á r g y v o n a t k o z á s. Az alárendelt tárgyak osztálya meghatározásának a tartalommal való vonatkozása.

A j e l v o n a t k o z á s. A tárgyak alárendelt osztálya minősítésének, vagyis a tartalom előfeltételezett viszonszerkezetének vonatkozása a jelhez.

R e n d s z e r t a n i h e l y (jelentőség). A tárgy helyének meghatározása az egytetemes tárgyrendben. A tárgy meghatározása, vagyis a tárgy és tartalom megfelelő viszonya ugyanis a jelentés; a tárgy rendbeli helyének meghatározása pedig a jelentés jelentősége (értéke).

A s z e r k e z e t i v i s z o n y. A tárgy meghatározásának, vagyis a tartalom saját viszonyának és rendi helyének viszonyminősítése az általános viszonszerkezetben. A tartalom minősítése, a tartalom és jel megfelelése a jelölés; a tartalom viszonyminősítése a jelölés jelszerűsége.

A j e l é r t é k. A jelentésben, tárgyvonatkozásban és jelentőségben van a jel érvénye; a tárgy-meghatározásban, a tárgynak alárendelt osztály meghatározásának a tartalommal való vonatkozásában és a tárgy rendhelyének meghatározásában (jelentőségében) van a jel értéke (tárgymeghatározás + osztálymeghatározás + rendhelyi meghatározás).

A j e l é r v é n y. A jelölésben, szerkezeti viszonyban és jelszerűségben van a jel érvénye. Vagyis: a minősített tartalomnak és a tartalomtól függő minősített szerkezeteknek izomorf vonatkozása a jelhez a jelnek érvénye (a tartalom szerkezetének minősítése + a függő szerkezetek minősítése + izomorf jelölése).

A j e l f u n k c i ó: a jelnek érvényes értéke.

A j e l v i s z o n y r e n d. Egy meghatározott tárgy: körének sorrendje, tartalmának viszonszerkezete és jelének feltételezettsége egyetlen egységben a tárgyas, objektív jelviszonyrend.

A z i g a z j e l: a megfelelő viszonyú és rendű jel.

A h a m i s j e l: a nem megfelelő viszonyú és rendű, vagyis érvénytelen és értéktelen, szerep nélküli jel.

A f e n n á l l ó d o l o g v i s z o n y s z e r k e z e t e é s t á r g y i r e n d j e. A dolognak mint tárgynak létmegállapításában, viszonyminősítésében és rendmeghatározásában, vagyis tartalmának létviszonyrendi viszonyos-

²⁸ A szükségképpeni triadikus szerkezet miatt e meghatározás lényegesen különbözik minden tetszőleges, bináris elméletből következő meghatározástól. L. pl. E. HADEN — M. S. HAN — Y. W. HAN, A Resonance-Theory for Linguistics. 's-Gravenhage, 1962, 51 bináris meghatározását.

ságában (korrelativitás) és megfelelésében (korreláció) van érvénye és értéke. Érvényes értéke szerinti a tárgynak létviszonyrendi szerepe, funkciója. A létviszonyrendi szerepű érvényes értékű tartalmat jelöli a jel.

A szerepnek, funkciónak tagolt többjelentőségét eléggé érzékeltetik a szimbolizálás, jelölés, jelentés, szimplifikálás, kommunikáció, rögzítés, szemléletesítés, ekonomizálás, dinamizálás stb. fogalmai.

A tárgyas és emberi létegyeségből, a páncorrelacionizmusból és egyetemes rendből következően a jelszerűsítésnek minden alapjegye állandó, általános és egyetemes; különbözősége és különfélesége is, tehát determináltak a változói is. Ezért lehet desifrizálni kihalt nyelvek írott emlékeinek jelentését, néha hangzását is.

A jelszerűségek a logikai elvrend, tehát elsősorban lét, viszony és rend szerinti, tehát azonosak, különbözőek vagy különfélék, viszonyítottak, viszonosak vagy korreláltak, stb. A jelszerűsítés tehát különböző lehet, és következésképpen különbözőnek a jelszerűségek, a jelek is. A jelszerűsítés az alapelv-rend szerint történik, ezért a különböző jelszerűségek sorszerűségeket alkotnak, tehát szükségképpen tranzitív, aszimmetrikus, egyoldalúan vagy kétoldalúan egyértelműen determináltak és meghatározottak, vagyis szükségképpeniek, tehát törvényszerűek és így sorrendben (rendszerben) állanak. A viszonszerkezeten, sorrenden belül a jelek aztán tetszőlegesen is vonatkozhatnak, illetőleg vonatkoztathatóak, komplikálhatóak; e vonatkozások aztán lehetnek intranzitívek és többértelműek is.

A jelszerűségek tárgyuk, illetőleg a tárgy létfoka, létezése, illetőleg valósága szerint az ok, mód, cél, továbbá a hatás, idő és tér sorszerűsége szerint rendben állanak. A létfok és fokozat rendje szerinti a mondat is: egzisztenciális, implicit, explicit, állító, tagadó, limitáló, egyenértékű, egyező stb.; a szó is lehet: létszó, viszonszó, rendszó, okszó, módszó, célszó, időszó, térszó stb.; a hang, illetőleg a szoném lehet: teljes, részleges, diverz, differens, korrelatív, egyenértékű, inkompatibilis, stb.

A jel és tárgy viszonya is lehet különféle: azonosító, különböztető, egyenértékesítő, egységesítő stb. A jelszerűsítés tehát különböző lehet, és így a jelek is különbözőek és esetleg különböző sorrendben állanak.

Mindebből következik: minden nyelvalkatnak több különböző viszonszerkezetű (más-más viszony szerint jelszerűsített) jele lehet. Így egyetlen nyelvalkatnak sem lehet minden jelét azonos szerkezetűnek tartanunk. Az ilyen általánosítás hiba. Ilyen hibával találkozunk pl. ott, ahol az azonosság és különbözős viszonya szerint álló zöngétlen mássalhangzók alapsorrendjével együtt tárgyalják pl. a korreláció többszörösen szubszumált hányadlagos viszonya szerint jelszerűsített zöngés vagy hehezetes mássalhangzók rendszerét is; hasonló pl. az egyenértékűség viszonyával jelszerűsített hangok, szavak stb. kérdése is (pl. a szinonímia, homonímia).

A jelszerűsítés kérdésének taglalása itt nem teljes, de elegendő a kérdés tagoltságának, összetett sokszerűségének bizonyítására. Mindebből kitűnik: a jelölő és jelölt komplex fogalma leegyszerűsíti a jel—tartalom—tárgy triadikus szerkezetének törvényszerű viszonyítottságát. Ez a szimplifikálás torzít: a jelölő és jelölt éles elhatárolhatóságának tévtanához vezetett. A jel, tartalom és tárgy szükségszerűen diverz jelenségeknek ismétlődő viszony szerint rendezett tranzitív sora. Alapviszonya tehát nem az ellentettség, az éles elhatároltság, hanem éppen a diverzitás, tranzitivitás és koherencia.

A jelölő fogalma ezenkívül inkább konkrét, egyedi fogalom. Általános a jel fogalma.

4. Trubetzkoy szerint a fonetika a beszédhangnak anyagi, fizikai körülményeit: a hangképző munkát, az akusztikai jelleget kutatja fizikai módszerrel. A fonetikának teljesen el kell tekintenie a hang jelentésétől.²⁹ Ezzel szemben a fonológia a nyelvalkatnak jelentésmegkülönböztető hangsajátságait kutatja. A két tant szerinte élesen el kell különíteni. Trubetzkoy-nak és szűkebb körének első számú programpontja volt a „... die strenge Scheidung der Sprechaktlautlehre von der Sprachgebildelautlehre” (vö. 8). Továbbá: „Das Fehlen einer scharfen Trennung zwischen Phonologie und Phonetik war eben ein methodologischer Mangel der klassischen Handbücher der Lautlehre” (vö. 10). Elvi álláspontjának ellenére záró megjegyzéseiben engednie kellett a reális tények nyomásának: „Was die Phonologie betrifft, so muss sie selbstverständlich von gewissen phonetischen Begriffen Gebrauch machen.” Tovább: „... die Begriffe »stimmhaft«, »stimmlos« ... sind an und für sich phonetisch. Der Anfang jeder phonologischen Beschreibung besteht in der Aufdeckung der in den betreffenden Sprache bestehenden bedeutungsdifferenzierenden Schallgesetze. Dabei muss die phonetische Aufnahme der betreffenden Sprache als Ausgangspunkt und als Material genommen werden. Allerdings sind die weiteren, höheren Stufen der phonologischen Beschreibung, die Systematik und die Kombinationslehre, von der Phonetik ganz unabhängig. Somit ist ein gewisser Kontakt zwischen der Phonologie und der Phonetik trotz ihrer grundsätzlichen Unabhängigkeit unvermeidlich und unbedingt notwendig.” (vö. 17).

Az igazság azonban oszthatatlan. Ha a fonológia és fonetika élesen elhatárolódik, akkor a kettő között nem lehet érintkezés; vagy van érintkezés, akkor nincs éles elhatárolás. Ha a fonetikai felvétel kiindulópontja a fonológiának, az elhatárolás nem lehet éles, abszolút, hanem csak fokozati. Ha a fonetikai felvétel anyaga a fonológiának, akkor a fonológiai rendszer nem kizárólag viszonzyszerkezet, hanem tartalmi, létmozzanata is van. A viszony és lét korrelatív fogalmak: nincs viszony lét nélkül és megfordítva. Áll ez akkor is, ha a szonikumot, a hangjelenséget hullámjelenségre vezetjük vissza, vagy esetleg tapasztalással el nem érhető lényegére redukáljuk.

A fonetika a beszédmegnyilvánulás hangtana. A beszéd egyedi megjelenítésű és egyedi jelentésű hangsorrend (rendszer). A beszédmegnyilvánulás előfeltétele Trubetzkoy szerint is: a beszélő, a hallgató és a tárgyi tartalom (vö. 5). Ebből következik: minden beszédtenynek tárgyi tartalma van; a beszédhang pedig a beszéd ténye. Az empirikus beszéd-jelenségek nem jelentés nélküliek, hanem csak egyedi jelentésűek. A beszédmegnyilvánulás hangja egyedi megjelenítésű és egyedi jelentésű elem. Így aztán a fonetika az egyedi megjelenítésű és jelentésű hang tana. A fonetika tehát nem kapcsolhatja ki teljesen a beszédteny kutatásából az értelmet, jelentést, vagyis jelszeropének, funkciójának szempontját.³⁰ Ha a fonetika a beszéd hangtana, akkor tárgya a beszédmegnyilvánulás hangja a maga teljes egységében. Mert ha a fonetika a beszédnek csak a hangképző (élettani) és hangzási (akusztikai) összetevőjét kutató tan lenne, akkor nem a teljes beszédhangnak a tana, márpedig az egyedi beszédmegnyilvánulás tanulmányozásával is eljuthatunk a nyelvalkat

²⁹ A jelentés kikapcsolását MARTINET sem tanácsolja. Vö. *Éléments*, 40.

³⁰ O Vö. KARL BÜHLER, *Phonologie und Phonetik*. TCLP IV, 39.

megismeréséhez (pl. egyetlen nyelvmester, vagy egyetlen töredékes szöveg-
emlék tanulmányozásával).

A két tannak egymáshoz való viszonyát tudománytárgyának és tartal-
mának taglalásával pontosan megállapíthatjuk.

A fonetika tárgya a valós, konkrét, egyed-idő-térbeli beszédjelenség;
tehát nemcsak az izolált egyes beszédhang. A valóság rendszeres együtt-
hatásában lélektanilag, élettanilag, matematikailag és fizikailag módszeresen
azonosítja a beszédjelenségnek minden egységét, elemét, ezek sorrendjét,
invariáns lényegi jegyét, a hangzósság fokát és különbözősét, részlegességé-
nek fokozatát, szerkezetét és rendiségét, minden egységnek izomorf korrelá-
cióját tárgyát, a tárgy és tartalom viszonyából adódó jelentést, a tartalom
és hang (hiány), jel viszonyából adódó jelölést s mindennek terjedelmét
(változóit). Ez az azonosítás, minősítés és meghatározás a fonetika tartalma.
E tartalom megfelelése adja a fonetika érvényének fokát, értékét s e kettő
együtt: szerepét.

A fonetika tartalma a nyelvalkati hangtannak, a fonológiának tárgya.
A fonológia a létező mód—ok—cél oksági determinációjában a lélektani, tár-
sadalmi és élettani együttthatók szerkezeti okságában azonosítja tárgyának
alkatát, szerkezetét, minden elemét, megállapítja lényegi jegyét és változóit.
Ez a definiálás a nyelvalkati hangtannak, a fonológiának tartalma. Ennek
viszonya tárgyával (vagyis a fonetika tartalmával) a fonológiának jelentése,
illetőleg jelentősége, érvénye és értéke, vagyis funkciója. A létmozzanat,
a létjegy tehát nemcsak a fonetikának tartalma, hanem a megfelelő fokon
a fonológiának is, csak nem a valóság egyed—idő—térbeli meghatározottságá-
ban, hanem a létező mód—ok—cél szerkezeti determinációjában.

A nyelvalkati hangtannak, a fonológiának ily módon meghatározott
tartalma végül tárgya a legfelsőbb rendű általános nyelvelméletnek. Ez azono-
sítja tárgyát a definit lét viszonyított rendjében s így a szonikum viszony-
rendben is. Ez az azonosítás a teljes, általános és egyetemes nyelvelmélet tar-
talma, a definiten meghatározott nyelv.

Ez a nyelvészettnek, illetőleg nyelvnek aszcendensen absztrakcióval
általánosított meghatározása. Előbbrevaló azonban a deszcendens meg-
határozás: a nyelvelméletből, illetőleg a nyelvből indul és determinációval³¹
(specializálva) jut a fonetikához, illetőleg a beszédmegnyilvánuláshoz.

Trubetzkoy elismeri a fonetikának lélektani kapcsolatát, módszerének
mégis csak a természettudományi módszert tartja, és tárgyalásában eltilt
minden jelentés-szemponctot. A nyelvalkat hangtanában, a fonológiában viszont
alapvető kritériumként alkalmazza a jelentésmegkülönböztető szerepet.
A fonológiában tehát kritérium a jelentés. Trubetzkoy a beszédmegnyilvánulás
jelentését (a jelölést) a jelentéstanba utalja. Álláspontját következményeiben
végiggondolva: a nyelvalkati jelentés kérdésének tárgyalását a szintaxisba,
frazeológiába, morfológiába és lexikonba kellett volna utalnia. A fonetika
azonban mindenkor a nyelvi hangot, azaz egy nyelvalkatnak konkrét beszéd-
hangját tanulmányozza s ez sohasem jelentés nélküli. A hangot minden nyelvi,
tehát emberi, jelentéstani vonatkozástól menten a fizika tanulmányozza tény-
leg természettudományi módszerrel. A fonetika azonban nem a fizika segéd-
tudománya, mert tárgya a nyelvi hang.³²

³¹ F. SCHMIDT, Logische und Grammatische Determination. Zeitschr. f. phil.
Forsch. XV, 375 kk.

³² E. ZWIRNER, Phonologie und Phonetik. AL I (1939), 35.

Trubetzkoy követelménye tudománytani szempontból sem áll helyt. A nyelvészet a társadalomtudomány jeltudományainak második tudománya s így szükségképpen emberi jel-funkcióval foglalkozik, ez a tudománytárgya. Ez áll segédtudományára a fonetikára is. A fonetika sem lehet emberi, lélektani, tehát jelentéstani vonatkozás nélkül. Amint a nyelvalkati hangtannak alapkritériuma a jelentés, jelszerep, ugyanúgy kritériuma a beszédhang tanának is — alsóbb fokon. Ugyanez áll az általános nyelvészetre is — legfelsőbb fokon.

A fonológia és fonetika tehát nem lényegében, hanem csak fokában különbözik. A fonológia felső fokon, a nyelvalkatban fejt ki a szonikum elem-viszonyrendjét, a fonetika a konkrét valós beszéd elem-viszonyrendjét fejt ki.³³ A kettő között tehát a korrelativitás szerinti főkülönbség áll fenn. Minden nyelvi valós, konkrét hangot és annak elemzését is a nyelvalkat, illetőleg a nyelv determinálja. Ismeretelméletileg megfordítva is áll a tétel: gyakorlatilag a nyelvészeti kutatás a valós hangtényből indul, de már ezt az indulást is determinálja a nyelv, illetőleg nyelvalkat. A logikai prioritás mindig a nyelv, az időbeli prioritás másodlagos. Azok, akik a fonológia és fonetika szoros kapcsolatoságát vallották, helyesen vélekedtek.³⁴ A „*strenge Scheidung der Sprechaktlautlehre von der Sprachgebildelautlehre*” tana téves általánosítás. A kettő között fokbeli különbség van, de éles elhatárolás nincs és nem is lehet.

5. Megállapítottuk az azonosságnak, ellentmondásnak és ellentétnek létjegyét, s azt is, hogy az előfeltétel és föltételezettség szükségképpeni függő lefokozottsága szerint tranzitív aszimmetrikus sorban állnak; a lélek kölcsönösen viszonylanak s viszonyuk szerint rendben állnak tranzitív szükségképpeni összefüggő sorozatban. A létnek teljesség szerinti viszonyában van érvénye és érvényes viszonya szerinti rendi helyében értéke; érvényes értéke szerinti a szerepe, funkciója. Ez a létnek viszonszerkezete és rendje. Az így megállapított, minősített és meghatározott lét-viszonyrendnek részrendje a nyelv. A nyelv, nyelvalkat és beszéd is a szükségképpeni előfeltétel és feltételezettség foka szerint álló tranzitív aszimmetrikus függő viszonyú sor. Mindegyik foka viszonyrendi egysége a létjel—tartalom—tárgy triadikus sornak és a jel—viszony—rend sorozatának; a konkrét dolog tárgya a beszédnek; a tárgynak lét-viszonyrendi meghatározása a tartalma; a beszéd tartalma tárgya a nyelvalkatnak s ennek lét-viszonyrendi meghatározása tárgya a nyelvnek; ennek lét-viszonyrendi meghatározása a nyelvnek tartalma. A dolog meghatározását, vagyis a tartalmat fejezi ki a beszéd, a beszéd tartalmának meghatározását jelöli a nyelvalkat, s e jelölt tartalom meghatározásának jele a nyelv. A beszédjel s egész hangrendszere tárgya a nyelvalkati jelnek és elemtanának s ez tárgya a nyelvi szonikus elméletnek. A beszédhang-

³³ ZWIRNER: i. m. 46.

³⁴ Vö. A. W. DE GROOT és L. TESNIERE, TCLP IV, 309 és LAZICZIUS: NyK. XLIX, 174. „Die Phonologie . . . ist die funktionelle Klangwissenschaft der »Sprache« in engeren Sinne. Die allgemeine Phonologie gehört der allgemeinen Sprachwissenschaft, die spezielle Phonologie der speziellen Sprachwissenschaft an. . . nach der Terminologie de Saussures und des Cercle linguistique de Prague *Phonologie* die ganze funktionelle Phonetik umfasst, das Wort *phonologisch* dagegen nur die Elemente der Phonetik de la langue andeutet. Von dieser Terminologie weich ich ab, weil ich sowohl *Phonologie* wie *phonologisch* nur für die Phonetik de la langue gebrauche (sic!)”. A. W. GROOT, Phonologie und Phonetik als Funktionswissenschaften. TCLP IV, 116–17 és a 2. sz. jegyzet.

nak és elemeinek tana a fonetika, ennek tartalma a fonológiai kutatásnak tárgya; a fonológia tartalma végül tárgya a nyelvelméletnek, illetőleg a szonikus elemeket kutató ágának.

Mindenütt a lét-előfeltétel és feltételezettség, az előzmény és következmény homogenitását, a tranzitív viszonzyszerkezet koherenciáját és a rend konzisztenciáját találjuk.³⁵

Mindezért nem lehet élesen elhatárolni: a viszonyt a létténytől, a hangot a jelentéstől, a jelölőt a jelölttől, a hangtant a jelentéstantól, a beszédhangot a nyelvalkati jelölőtől, a beszédhangtant a nyelvalkati hangtantól, tehát a f o n e t i k á t a f o n o l ó g i á t ó l és általában a beszédet a nyelvalkattól és ezt a nyelvtől.

Folytatjuk.

ARANY A. LÁSZLÓ

³⁵ „Wo die Gleichförmigkeit endet, beginnt der Zufall”. WHITEHEAD: i. m. 114.

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

Még egyszer a zürjén *miš(t)* névutóról

A 'múlva, után' jelentésű zürjén *miš(t)* időhatározói névutó eredetének kérdése sokat foglalkoztatta a finnugor nyelvészeket. Tudvalevőleg több mint negyven esztendővel ezelőtt WICHMANN vizsgálta meg először behatóbban ezt a kérdést a FUF. XVI. évfolyamában (152). Azóta újabb adatok kerültek elő, úgyhogy ma már biztosabban, határozottabban tudunk ebben a kérdésben állást foglalni. Ezt a célt szolgálják itt következő fejtegetéseink.

I.

1. WICHMANN a *miš(t)* alkalmazásának két csoportját (vagy kategóriáját) ismeri és idézi. Példái:

a) V *telis mišt* 'nach einem Monate', *nedel mišten* 'nach einer Woche'; S *me lun med* [od. *kik lun*] *mišta voa*, Lu *me kik lun mišti vua* 'ich komme nach zwei Tagen';

b) V *šuemmišt munis* 'nachdem er [dies] gesagt, ging er [weg]'; I *karemmiš* 'nachdem man getan hat'.

Bizonyos, hogy ezeknek a példáknak az alapján WICHMANN joggal láthatott a *miš(t)*-ben *n é v u t ó t*, mégpedig olyan névutót, melyben az alapszóhoz elativusi rag járult. (A *miš* különféle toldalékairól alább szólunk.) Ez az alapszó WICHMANN szerint **mi-* volt, olyan szó, melynek jelentése 'mög' lehetett és amely szerinte a magyar *mög*, cseremisiz *məŋgə*, finn *myö-* (továbbá az ezekkel együvé tartozó mordvin és lapp) szavakkal jelentésük alapján is egyeztethető, sőt WICHMANN szerint ez a **mi-* jelentkezik a zürjén luzai [és letkai] komitativusi *-miđ* '-vel együtt' ragban is.

WICHMANN etimológiája ezek szerint — úgy látszott — jól volt megalapozva és alátámasztva.

2. Nekem mégis feltűnt, hogy WICHMANN itt teljesen figyelmen kívül hagyott, illetőleg mellőzött egy harmadik csoportot, nevezetesen a *-miš(t)* képzős *h a t á r o z ó i g e n e v e k e t*, vagyis azokat az alakokat, amelyekben a *miš(t)* nem főnévhez, sem pedig nomen actionis szerepű *-m* képzős ige-névhez — mint a fent idézett két csoportban —, hanem *i g e t ő h ő z* függesztve jelentkezik. Ezeknek az előbbi két csoporttól való elkülönítése WICHMANN részéről természetesen szándékos volt. Ő ti., mint WICHMANN—UOTILA szótárából is látjuk, ezeket különálló határozói igeneveknek tekintette; a „Verbaladverbien” közt említi itt a luzai *me šoimišten lakta* 'ich komme, nachdem ich gegessen habe' (392) és az izsmai *ōmiš* 'oltua, nachdem man (od. er usw.) gewesen ist' (397) adatokat. Viszont névutót lát a *mišten* szóban ebben a luzai

szerkezetben (uo. 392): *me sojem mišten* od. *berin lakta* 'ich komme, nachdem ich gegessen habe'.

Különálló határozói igenév-képzőnek tekinti ezt a végződést UOTILA is (Syrj. Chrestomathie 60): „Verbaladverbien — írja itt —: I. *-(i)mišt*, *-(i)mišt-ten*, I *-(i)miš*. Nicht gewöhnlich. *sojmišt(en)*, *sojmiš* 'nachdem man (od. er usw.) gegessen hat'. *me sojmišt lokta* 'nachdem ich gegessen habe, werde ich kommen'."

WICHMANN — UOTILA felfogását tkp. ha feltűnőnek is, de következetesnek találhatnók. A *sojmiš* (és az alább idézendő *petmiš* 'miután kijött', *kilzi-mišt* 'выплыл; meghallván') alakokban csakugyan nem kereshetünk névutós kifejezést, hiszen i g e t ő h ő z (*soj-*, *pet-*, *kilzi-*) a zürjénben semmiképpen sem járulhat névutó (sem pedig — ami tkp. ugyanaz — önálló névszó, mint az összetétel második tagja).

3. De vajon valóban megnyugtató-e ez a különválasztás?

Bizonyos, hogy például a zürj. *voiš* 'évből' és *voiš* 'jövő' végződését nem fogjuk egymással azonosítani (persze az alapszót sem), ámbar ez az *-iš* végződésük teljesen azonos alakú; tudjuk, hogy az első szó végén elativusi rag, a másinak a végén pedig nomen verbale-képző jelentkezik. Már például az *addžitem* 'nem látott, láthatatlan' és a *tirtem* 'üres' (tkp. 'nem teli'), vagy a *mantem* 'anyátlan, árva' végződésben mégis ugyanazt az egy fosztóképzőt fogjuk látni, mindamellett, hogy a három szóban az alapszó más-más szófaj (1. ige, 2. melléknév, 3. főnév); 1. pl. UOTILA: Kons. 90, KÖVESI: A permi nyelvek ősi képzői 373 kk. stb. Egy melléknévhez, mint amilyen pl. a magyar *szabad*, hiába nem járulhatna az igei feltételes mód *-na* végződése (*szabadna*), mégis funkciója és alakja alapján a feltételes mód (*engedélyt*) *adna*, *lehetne*, (*szabad*) *volna* végződésének átvitelét vagy átterjedését kell e szavunkban látnunk. A finn *paiko(i)tellen* 'helyenként', *yksitellen* 'egyenként' képzője is igékről terjedt át. (1. pl. HAKULINEN: SKRK I. 202, TAULI: FUF XXXII, 213), és a példák számát könnyen szaporíthatnók.

Ugyanígy szembeszökő a *lun mišt* 'egy nap múlva', *karemmišt* 'miután megtette' (talán világosabban: *karem-mišt* vagy *karem mišt*¹) szerkezeteknek a *sojmišt* 'miután evett, evése után', *addžimišt* 'látván, meglátása után' alakokkal való szoros kapcsolata: végződésüknek, *miš(t)* elemüknek azonossága.

Két dolgot állapítottunk meg: 1. A *-miš(t)* alkalmazásának három kategóriája (*lun mišt*, *šuem-mišt*, *pet-miš*) nem választható el egymástól; 2. a *mišt* a 3. fajta (*petmiš*, *sojmišt*) alkalmazásában semmiképpen nem lehet névutó.

Tulajdonképpen már ebből a két megállapításból is levonhatnók a következtetést: a *miš* t e h á t n e m l e h e t n é v u t ó a m á s i k k é t e s e t b e n s e m .

4. De hátha itt is átterjedéssel van dolgunk?! Csakhogy vajon melyik kategóriából vagy melyik alakból indulhatott ki az átterjedés, ha csakugyan ehhez a magyarázathoz kell folyamodnunk?

Tartsunk tehát rendet! Nézzük meg az alakokat és funkciójukat!

5. A *miš* végződéséből, az alak funkciójából, jellegéből (mindhárom csoportban) kétségtelenül kiviláglik, hogy az *-iš* elativusi rag (1. még alább 12.

¹ WICHMANN — UOTILA szótára (160) valóban már így közli ezeket az adatokat: I *karem miš* 'nachdem man getan hat'.

pontunkat). Névrág azonban (a fent említett kivételes esetektől eltekintve) csak névszóhoz (vagy igenévhez) járulhat.² A *petmiş* 'miután kijött' képző eleme: az (-*ış*-t megelőző) *-m-*, tehát vagy egy névutó csökevénye lehetne (de ezt kizárja a megelőző *pet-* i g e t ő , melyhez nem járulhat névutó), vagy pedig névszóképző vagy igenévképző^{2a}. A mondottak szerint csakis erről az utóbbi lehetőségről beszélhetünk (mert határozói rag is — a mi esetünkben elativusi rag — csakis névszónak minősülő (vagy névszó-jellegűvé lett) alapszóhoz járulhat); ez az *-m* névszóképző pedig nem lehet más, mint az, mely a *şuəm, karem* alakokban jelentkezik: az *-m* (*-em*) (deverbális) *n o m e n v e r b a l e*-képző (1. még 12. pontunkat)!

6. Csakhogy kétségek támadhatnak bennünk. Ha volt egy *mış* névutó, illetőleg egy **mī-* tőszó, nem terjedhetett-e át mégis ez a *-mīş* a határozói ige-nevek csoportjába is?

De vajon volt-e valóban egy **mī-* alapszó? Mert ha nem volt, akkor nem is terjedhetett át.

WICHMANN legfőbb érvei a **mī-* kikövetkeztetésénél ezek: 1. ez a szó egy másik zürjén ragban, a (luzai, letkai) komitativusi *-mīd* ragban is jelentkezik, és 2. ez a szó egyébként is finnugor eredetű (1. fent) és az ezzel a **mī-* szóval egyeztetett finn *myö* is egyes alakjaiban (*myötä* stb.) éppúgy, mint a *-mīd*, komitativusi ('-vel együtt, muhaan') funkciójú.

WICHMANN magyarázatát és megokolását: a **mī* alapszó feltevését több tekintélyes nyelvész is helyeselte. Így UOTILA (1933-ban: Konsonantismus 314³, 1938-ban: Chrestomathic 119), LIIMOLA (1953-ban FUF XXXI, 116; ő a zürjén *mī-* családjához a vogul *mānt, māntəl* 'längs, durch, während' szót is hozzáveszi), továbbá COLLINDER (1955-ben; FUV. 100—1; ő a most idézett vogul szót csak kérdőjellel kapcsolja össze ezzel a szócsaláddal); sőt legújabban (1964-ben) V. I. LITKIN is Исторический вокализм пермских языков 201) teljes mértékben elfogadja a WICHMANN—LIIMOLA-féle egyeztetést.⁴

Ezzel szemben, WICHMANN felfogásával ellentétben, figyelemreméltó kétségek is támadtak egy zürjén **mī-* alapszóval (és említett rokonításával) kapcsolatban. Így SZINNYEI (1927-ben, NyH.⁷) a magy. *mög* szó rokonai között nem említi a zürjén szót, ERKKI ITKONEN sem utal már 1949-ben (FUF. XXX, 39) a *mög* szó finn, lapp, mordvin, cseremisiz megfelelői mellett a zürjén szóra, sőt „Zur Geschichte des Vokalismus der ersten Silbe im Tscheremissischen und in den permischen Sprachen” c. nevezetes munkájában (1953—4; FUF. XXXI.) sem kerül szóba a zürjén-cseremisiz egyezés gondolata.

² Az osztjából ugyan ismeretes jelenség az igéhez járuló névrág és névutó, de ott is mondatot bezáró állítmányi r a g o z o t t i g é h e z , nem pedig i g e t ő h ő z járul a névrág, ill. a névutó; például: *jim-tēpe tēdē ānā ō m d ō t - n a , xūdēm-toxpe toxēn jēs panda pūdōt* 'als sie eine volle Schale schöner Kost vorlegte, fing sie an ein dreigelkeniges Klagelied vorzutragen' (PATK. II, 88); *türmen pētlōt kem ne... kämen täv-jem* 'als der Himmel finster... wurde, wurde ich auf die Strasse gebracht' (uo. 24); 1. PATK.—FUCHS 211.

^{2a} L. pl. STIPA: MSFOu. CXXI, 210.

³ Ott UOTILA a WICHMANNÉTTÓL eltérő magyarázatommal kapcsolatban így nyilatkozik: „die Erklärung über den Ursprung des *-miş* usw. hat mich aber nicht überzeugt”. (A FUF. XVIII. kötetében adott magyarázatom veleje megegyezik az ebben a cikkemben képviselt álláspontommal.)

⁴ Éppen LIIMOLA és LITKIN határozott állásfoglalása indított engem arra, hogy ezt a kérdést most újra tüzetesen megvizsgáljam.

Ezek persze még csak hallgatólágos állásfoglalások, de ezek mellett már valamivel határozottabb alakot ölt a WICHMANN-féle magyarázat helyes voltában való kételkedés, mikor a finn nyelv etimológiai szótárában (1958; a SKES. 2. füzetében) már kérdőjel jelzi, hogy kétséges a finn *myö-*, magy. *mög* és lapp, mdv., cser. megfelelőiknek a zürj. **mi-*vel, ill. *-mīs* és *-mīd* (valamint a fent említett vogul) szavakkal való együvértartozása.

De már teljesen valószínűtlennek, sőt helytelennek akkor kellett látnom egy **mi-* 'mög' szó kikövetkeztetését, mikor arról győződtem meg, hogy téves az a nézet, mintha — ami WICHMANN elméletének legfőbb érve és támasza volt — ez a szó a luzai-letkai *-mīd* komitativusi ragban is megőrződött volna. Az UAJb. XXVIII. évfolyamában (1956-ban; 222—3) ti. — azt hiszem — sikerült bebizonyítanom, hogy ez a *-mīd* eredete szerint tkp. a zürj. *mēd* 'másik, második' szóval azonos és semmi köze sincs a *mīs(t)*-hez. A *memīd* 'velem együtt' jelentése tkp. 'én a [vagy: mint] második' (*me temīd* 'én [és] te mint második [pl. megyünk]', 'én, te [vagy] a második'), és ez ugyanolyan kifejezés-mód, mint a finn *itse toisena*, német *selbander*, magyar *másodmagammal*, *másodmagával*, francia *lui et un autre*, orosz *сам по себѣ* stb. (Vö. pl. S *kik lun mīsti* = *lun mēd m.* 'nach zwei [két — második] Tagen' WICHM.—UOT. 160, és az 1. pontunkban idézett S *me lun mēd* [od. *kik lun*] *mīsti voa* példát.) Azóta⁵ azt is ki tudtam mutatni, hogy a luzai nyelvjárásban a *-mīd* ragnak csakugyan *-mēd* változata is él, márpedig a *mēd* az egész zürjén nyelvterületen 'alter, secundus; másik, második' jelentésben általános, és senki sem keresett (de nem is kereshetett) benn egy **mi-* 'mög' alapszót.

De a **mi-* kikövetkeztetésének hangtani alapja is nagyon ingatag. Egy **mi-* alapszóban a kezdő mássalhangzó után természetesen magánhangzónak kellett következnie: **m.*, ennek pedig az elativus *-īs* ragja előtt meg kellett volna maradnia. Tudtommal csak a névmási *kīs* 'honnan?' és *taš* 'innen', *seš* 'onnan' szó áll szemben a sok *sīš* 'belőle, abból', *sīn* 'benne', *meīs* 'belőlem', *nīš* 'belőlük' alakkal (1. WICHM.—UOT. 377, 395 stb.) (éppígy például V S Lu I U *tīš*, P *tīš* 'a tóból', V *vīš* 'Mörder' stb.).

A WICHMANN-féle magyarázat ellen arra is hivatkoztam, amit RÉDEI KÁROLY is idéz (Die Postpositionen im Syrjänischen 165), hogy ti. én abban is látom „die Unzulänglichkeit von WICHMANN'S Erklärung . . . , daß das erschlossene Grundwort **mi-* 'das Hintere' keine Formen mit Lokativ-und Lativsuffixen hat. Es wäre außerdem auffallend, daß eine Postposition mit lokaler Grundbedeutung ausschließlich in zeitadverbialer Funktion (die Vorzeitigkeit ausdrückt) auftreten sollte”. Figyelmet érdemel az a szempont is, hogy ha már eredetileg lett volna egy *mīs(t)* név, akkor az *addžem-mīst*, *karem-mīst* mellett bizonyára nem került volna sor az *addžimīst(t)* stb. kialakítására, márpedig — miként mindjárt látni fogjuk — a határozói igenévi használat (*addžimīst* stb.) már a legrégebb nyelvemlékekben jelentkezik. (Hogy ez nem állhat *addžem mīst* helyett, azt világosan mutatja az uo. szereplő *kīl-*

⁵ L. ALH. XVI, 63 kk. — Ottani fejtegetéseimhez (78 kk.) még a következőt tehetem hozzá: Az ilyen rövidítésekhez l. még Nyr. LXIV, 114. — Vö. még zürj. *ni-nem* > *n[īn]em*, *nem* 'niehts' (UOT., Chrest. 126). — Tanulságos a *v o t j á k tamīs* '8' számnév is (< **kamīs* < **kjamīs* < **kīkjamīs* (régibb forrásokban: *kīkjamīs*), l. pl. Грамм. соврем. удм. языка 152. Vö. még T. I. ТЕРПЫАСИНА (Памятники удмуртской письменности XVIII века (60—63). Talán egy *kīkjamīs* > [*das-]k(k)jamīs* ('18') > **kjamīs* > **kamīs* > *tamīs* fejlődés valószínűbb.) Itt tehát valóban bekövetkezett a *kīk* '2' számnév *kī-* részének kiesése, amit a zürjén *-kēd* esetében feltettünk.

miš 'hallván' és az *addžim-* alakbeli *-i-*.) Ugyanezt a korai jelentkezést nem mondhatjuk a névutói *mišt* alakról (1. alább a 11. és 14. pontban). És ha ezek a negatív érvek kevésbé döntőek is (tudjuk például, hogy — ami a kronológiai szempontot illeti — nem szabad „az első előfordulás szerepét a szó korának megítélésében” túlbecsülnünk; (1. pl. BÁRCZI: A magyar nyelv életrajza 107), mégis a biztos érvek mellett a csekélyebb jelentőségű vonások összességének ugyanolyan értelmű vallomása igenis figyelemreméltó.

Sőt még egy fontos körülményre tudunk rámutatni, mely szintén nyomatékosan a mellett szól, hogy a *-miš* nem a rendes névutókkal azonos jellegű elem vagy névutó. A névutókról ti. ismeretes, hogy általában felvehetnek (rendszerint ők maguk, de többször a megelőző főnév) birtokos személyjeleket. Például: *V as-berŋiis*, v. *as-beras* 'nach sich' (SyrjWb. 72), *Le pu-jŋlšis* 'vom Baumgipfel' (uo. 330), *FV niŋ-jŋiis* 'über die Nase' (uo.), *V vev-viŋšid* 'von deinem Pferde ab' (uo. 1234), *V šir-viŋtiid* 'über den Hecht hinüber' (uo.). *Ud as viŋti'is jur* 'über seinen eigenen Kopf hinweg' (uo. 42); *miš viŋtiid ku tšem-ke gag mune* 'у тебя по спине ползёт какая-то букашка' (Хоми-русский словарь 145), *viŋtiim*, *viŋtiid*, *viŋtiis*, *viŋtinim*, *viŋtinid*, *viŋtinis* 'по мне, по тебе, по нему. .' (uo.); *Vm gort-doras* 'zu seinem Haus', *S babaiš diŋe* 'zu seiner Frau' (RÉDEI, Die Postpositionen im Syrjänischen 202), 1. még uo. 207. Hasonlóan: *miŋan* (adessivus-genitivus) *viŋe* 'auf uns' (SyrjWb. 1229), *tenad* (adess.-gen.) *diŋin* 'bei dir' (uo. 1021), *teŋad vo džin* 'vor dir' (uo. 1244). stb. Ezekkel szemben a *-miš(t)* esetében sem a névutón magán, sem a megelőző névszón általában nem jelentkezik birtokos viszonynak a jele. Sőt, ha kivételesen mégis jelentkezik birtokos személyrag, annál világosabban látszik az alaknak *n o m e n v e r b a l e* -jellege. Vö. pl. *Ud uše-mšis* (nem *ušemistis* ill. *ušem mištis*) *kule* 'az esésbe belehal' (tkp. az esésből (*ušem* 'esés'), az esés után v. miatt meghal') (ZürjSz. 185. (Vö. votj.: *tuž kuriškemištiz adamu puktem* 'der Mensch liess ihn sitzen, weil er so sehr darum bat' (WICHM.: WotjSpr. II, 105) (azaz 'kérése alapján, kérése következtében'). *tšapkisen ležamištiz* 'weil er Kien-späne warf' (uo.). (Éppígy: zürj. *dugdis berdeŋšid* (v. *berdeŋiš*) 'abbahagyta a sírást, elállt a sírás után' (SyrjWb. 154).

7. Ismét tovább jutottunk egy fontos lépéssel:

Semmi sem igazolja, hogy lett volna egy 'mög' jelentésű zürjén **mi-*tőszó, sőt több érvet lehet felhozni ilyen névszó kikövetkeztetése ellen. De ha nem volt **mi-*, akkor nem létezhetett ennek elativusi *miš* alakú névutó alakja sem (persze *-miid* sem származhatott belőle; de erről az ALH. XVI. kötetében (63. kk.) szölok bővebben), és ha nem volt ilyen névutó, akkor hogyan terjedhetett volna át egy nem létező névutó igei alakokra mint gerundiumi képző?! Vagyis éppen ellenkező irányban kell a kutatást végezni!

A *miš(t)* névutó tehát nem választható el a gerundiumi *-miš(t)* végződéstől, ez az utóbbi pedig nem lehet névutó (mert igetőhöz nem járulhat névutó); a *miš(t)* helyes magyarázata tehát nem a névutó alapján, hanem a gerundiumi *-miš(t)* felől közelíthető meg.

II.

8. Mielőtt azonban most már ezen a nyomon kutatóknak a *miš(t)* eredetét, vessük fel azt a kérdést, vajon nincs-e mégis még egy harmadik lehetőség, az

ti., melyre a fent (3. pontunkban) említett *mamtem* és *addžitem* figyelmeztethet, nevezetesen az a lehetőség, hogy ez az elem esetleg egyformán járulhatott névszóhoz és igetőhöz is. Még hozzátehetnők, ugyanezt a jelenséget látjuk a *-teg* végződésel kapcsolatban is: *mortteg* 'ember nélkül', *sojteg* 'ohne gegessen zu haben', *tedljeteg* 'észrevétlenül', *dugdjeteg* 'unaufhörlich, ohne aufzuhören' (1. UOT.: Kons. 90—1, KÖVESI MAGDA: i.m. 373 kk. stb.).

Gondosabb mérlegelés után azonban ezt a lehetőséget ki kell zárunk. A *-tem* és *-teg* kezdő *t*-je maga is olyan képző, mely egyformán járulhat névszóhoz és igetőhöz (1. i. h.), a *-mīs* esetében viszont a végződés első eleme, az *-m*, csak deverbális nomen verbale-képző lehet, mely tehát csak igéhez (ill. igetőhöz) járulhat. Így ismét csak azt kell itt is megállapítanunk, hogy a *-mīs* végződésnek nem lehet névszó alapszava, vagyis ismételjük: magyarázatunkban a *gerundiumi -mīs* alakból kell kiindulnunk.

9. Eddig azonban tulajdonképpen csak negatívumot bizonyítottunk: *cáfoltunk*, de ebből még nem következik az, hogy a *mi gerundiumos* magyarázatunk viszont helyes. Nézzük tehát kissé közelebbről a *gerundiumi mīs(t)* végződést! (Itt is kevesebb példával fogunk megelégedni, mert hivatkozhatunk a FUF. XVIII. kötetében, a NyK. LX. évfolyamának 285—7. lapján és az ALH. VIII. kötetében (287 kk.) közölt példaanyagra.)

A *gerundiumi mīs(t)* a legrégebbi nyelvemlékektől kezdve úgyszólván — mint (10. pontunkban) látni fogjuk — megszakítás nélkül állandóan kimutatható, vagyis állandóan használatos volt.

V. I. LITKIN a Древнепермский язык 137. lapján két adatot közöl: *addžimīs* (a. *pišjis vedžzas nilu* 'и видел и притече в стретение им') és *kilmīs* (seš k. i. *lölženis*) 'услышавши, когда услышат, после услышанья...', 'azután, miután hallották, (föl is támadának)').⁶

Ugyancsak gyakori, sőt lépten-nyomon szerepel ez a *gerundium* a 19. század első felében megjelent evangéliumfordításokban (és nyelvtanokban); pl. SZAVVAITOVNÁL (1850): (Máté 2, 7) *gušen kormišt tedišjases* 'titkon hívattván a bölcseket; *λάθρα καλέσας τοὺς μάγους*, тайно призывав волхвов'; (uo. 9) *naja, kilzimišt sareš, munisni* 'ők pedig a király beszédét meghallván, elindulának; οἱ δὲ ἀκούσαντες τοῦ βασιλέως ἐπορεύθησαν, они, выслушав царя пошли'; (uo. 10) *adžimīšt že ko, džiul sultem, naja gažedťišni* 'mikor meglátták a csillagot, ... örvendezének; ἰδόντες δὲ τὸν ἀστέρα ἐχάρησαν..., увидев же звезду, они возрадовались'; vö. még (uo. 2, 11, 27, 33) *vomišt* 'bemenvén, ἐλθόντες, вошедши, ill. 'mikor eljutának, ἐξελθόντες, пришедши', (uo. 27, 53) *petmišt* 'kijövén, ἐξελθόντες, вышедши'. GABELENTZ (1841) ezeket a példákat említi (71—2): *kyvmyst* 'als [er] erfuhr', *kormyst* 'nachdem er berufen hatte', *kyvzymyst* 'als sie gehört hatten' stb. WIEDEMANN első zürjén nyelvtanában (Versuch einer Grammatik der syrj. Sprache nach dem in der Übersetzung des Evangelium Matthäi gebrauchten Dialekt. 1847) mint névutót tárgyalja a *wo myšt* 'nachdem ich gekommen', *udshaw* [u. dʒav] *myšt* 'indem er arbeitete', *wištaw myštön* 'als er gesagt hatte', *adži myštön* 'da ihr (obgleich ihr) saht' stb. szerkezeteket (72). CASTRÉN (1844) szerint (80 stb.) a *gerundium praeteritum nominativusá-*

⁶ LITKIN itt is (mint később az Исторический вокализм c. munkájában; 1. fent a 6. pontban) névutónak tekinti a *mīs*-t; jelentése szerinte «после, когда (последог)».

⁷ Az s CASTRÉN nyelvtanában is gyakran az *-s* hangot jelöli; pl. az ablativus ragja nála *-lys* (21. l.), az elativusé *-ys* (22. l.).

nak végződése *-ymys* (*ymyst), *mys*, *-oomys*, instrumentálisa pedig *-ymystän* (*ymystön), *-mystän*, *-oomystän* végződésű. (Erre alább vissza kell térnünk.) WIEDEMANN-nak 1884-ben megjelent zürjén nyelvtanában (176) a *-mjš(t)*-re már mint határozói igenévre említ ilyen példákat: *bošmjšt* 'nachdem er genommen hatte', *jugdymjšt* 'nachdem es hell geworden war', egyébként a *mjšt*-et a névutók közt tárgyalja (210—1), de fontos itt az a megjegyzése is, hogy „Die Endung *mjšt*, *mjštön* kommt als selbständige Position [én ritkítottam. F. D.] übrigens so spärlich vor, dass diese Bedeutung derselben kaum in Betracht kommt” (176). (L. még itt 15. pontukat.)

A *-mjš(t)* a most idézett alakokban kétségtelenül határozói igenév. Ha funkciója (és — mint látni fogjuk — alakja) nem tenné is ezt kétségtelenné, már abból is, hogy az eredeti szláv szöveg gerundiumai ezzel az alakkal vannak lefordítva, ezt a következtetést kellene levonnunk, hiszen tudjuk, hogy milyen fontos szerepet játszanak a finnugor nyelvekben az igenevek szemben az indoeurópai nyelveknek alárendelt mondatot, ilyen viszonyt jelölő kötőszós kifejezőmódjával. Szinte valószínűtlen lenne tehát, hogy mikor a szláv (ill. orosz) eredetiben igenévi szerkezetet látunk, ott a zürjén nyelv ne ugyanilyen szerkesztést alkalmazna.

10. Egy másik tanulsága a fenti példaanyagnak az izsmai *vistoomys*, *vistoomystän* 'miután mondotta' (CASTRÉN 84; 1. még WICHM.—UOT. 297: *ōmjš* 'oltua; nachdem man gewesen ist' (olv.: *vištōmjš*, *vištōmjšten*) hangalakja. A *vištal-* igetőbeli *-al-* természetesen — miként ismeretes — csak zárt szótagban (amikor az *-l* nem szótagkezdő) vált *ō*-vá. Az, hogy CASTRÉN idejében itt csak *ō-s* alakok éltek (egybevetve azzal a tudomásunkkal, hogy a XVII. században változott meg a nem szótagkezdő *-l* a zürjénben), azt igazolja, hogy ezek az alakok akkor már régiek (bizonyosan legkésőbbben XVIII. századbelieknek tekintendők), és így ennek az igenévi alaknak régiségét, a nyelvemlékekbeli alakok életének folytonosságát jelentik.

11. Mielőtt azonban ezeket az alakokat megmagyaráznók, egy különös, a nyelv életére igen jellemző jelenségre hívjuk fel a figyelmet.

Mondottuk, a *mjš(t)* mint határozói igenév képzője ma is használatos. Idéztük WICHMANN *šoimjšten* és *ōmjš* adatait; ilyen a *nerevit-mjšt* 'nach einer kurzen Zeit' (WICHM.: SvD. 97; *nerevit-* 'warten'). Az én szótáram (SyrjWb. 617) a következő adatokat közli: Pr *šoimjšten me ũa* 'nach dem Essen (nachdem ich gegessen habe), schlafe ich'; Le *šoimjštin me lakta*, Vm *šoimjšten lokta* 'nach dem Essen komme ich'. Az új zürjén Tájszótárban (amely egyébként a névutói és gerundiumi használatot elkülöníti egymástól⁸) ezt olvassuk: Vm *mjšti*, FV *mjšti*, FV AV *mjšt*, Ud *mjšti*, *mjšta*, *mjšten*, I *mjšten* 'после, после того как'; FV *kaga tšuž mjštas* 'после рождения ребенка, после того, как родился ребенок'; Ud *veres saje mun mjšti* 'после выхода замуж, вышедши замуж'. (Itt persze jó lett volna megtudni, hogy ugyanazoktól a közlőktől valók-e az egyes nyelvjárásokból közölt névutói és határozói igenévi alakok.)

Mármost ezzel szemben a mai irodalmi nyelv éppen azt a névutói használatot karolta fel, melyről WIEDEMANN már mint alig számbavehetőről

⁸ A névutó-szerepű *mjšti* alakjai itt: Lu V KSz *mjšti*, Vm I *mjšti*, Peč *mjštin*, I *mjšten*, Lu *mjški*, FV AV *mjšti*, Ud *mjšti*, FV *mjšta*, Ud *mjšta*, I *mjš*, FV AV *mjšt*, Ud *mjš* 'спустя, через' (példákat nem közöl).

beszél (l. 9. pontunkat), és éppen a régi és oly jellemző gerundiumi használatot kerüli. ВУВРИЧ (Грамматика литературного коми языка. 1949. c. munkájának 183. lapján) a *mišti* 'спустя, через (определенный промежуток времени), после' alakot csak mint névutót tárgyalja, uo. a 143. lapon pedig megjegyzi, hogy a *-mišti* (Kuratovnál *-mišt*) határozói igenév a mai irodalmi nyelvben nem használható. (Példái Kuratovból: *paštavmišt* 'одев', *petmišt* 'выйдя'.) — Éppígy a *mišti*-nek csak névutói szerepét ismeri a РОРОВ—SZELKOV—SZACHAROVA-féle Коми грамматика (1951. II. rész 149—50). A Современный коми язык-ban sem a határozói igenevek sorában, sem a névutók sorában nem látom a *mišt*-et; az 1961. évi Коми-русский словарь nyelvtana (902) csak a névutók közt említi a *mišti*-t, maga a szótár is csak a névutóként tartja nyilván szavunkat (ugyanazt az eljárást követi egyébként az 1848. évi Коми-русский словарь (128, 287) is.

III.

12. Nézzük tehát végre ezt az előbbieket szerint eredetibbnek bizonyult határozói igenévi *-miš(t)* képzőt: mi az eredete, milyen elemekből tevődött össze, alkotó elemei alkalmassá teszik-e a 'múlva, után' funkció jelölésére, hogyan terjedhetett át más kapcsolatokra, nevezetesen névutói használatban.

Már fent megállapítottuk, hogy az *-išt* végződés, mely a képzőnek az előidejűséget jelölő funkcióját adja meg, az elativus ragja, az ezt megelőző *-m* pedig a nomen verbale képzője, mely itt nomen actionis jelölésére szolgál.

a) Az elativus ragja azt jelöli, hogy valamely folyamat vagy cselekvés honnan (miből) indul ki, vagyis mi az illető folyamatnak vagy cselekvésnek az előzménye. A *post hoc, ergo propter hoc*, vagy ennek megfordítottja: *propter hoc, ergo post hoc* elv értelmében tehát az elativus mind az előidejűség, mind az ok megjelölésére alkalmas. Egy olyan mondatban, mint pl. *miš artme kodalemiš libe vina-juemiš* 'mi származik a részegségből vagy a pálinka-ivásból' (UF. II. 10), az elativusi határozó időhatározónak is (ivás után), okhatározónak is értelhető (ivás miatt, ivás követeztében). Hasonlót mondhatunk a következő mondatokról: *ježes tšukertemiš... siš kelatš že kesjis šetni* 'azt ígérte, hogy az emberek összecsisztásáért peracet fog neki adni' (JUCHNIN: *Aleš lenta* 7); *vodž getrašemiš da vodž tšetšemiš oz ka ištšini* 'man bereut nicht, dass man sich früh verheiratet und früh aufsteht' (WICHM.: SyrjVd. 183; ez így is értelmezhető: nem bánkódnak emiatt vagy ez után (v. nem bánkódnak; megházasodván, fölkelvén); v o t j á k *luwpuu viž kuaškamiš luwpuu vižez no kargiša keltem* 'weil die erlene Brücke einstürzte, verfluchte er bei seinem Tode auch solche Brücken, welche aus Erlenbaum gemacht sind' (WICHMANN: JSFOu. XIX/2, 100). Vö. még német *nachdem* 'minthogy, mivelhogy' (tkp. 'miután'). L. még itt 6. pontunkat. Több példát (más nyelvekből is) I. FUF. XVIII. 202—3, WIED. SyrjGr.² 121—2. 164, NyK. LX, 283, stb.)

Nem kétséges ugyan, hogy itt az *-e-miš* végén elativusi rag van, de még jobban igazolja magyarázatunkat az, hogy egészen hasonló szereppel az instrumentalis (eredeti locativus) ragos *-e-men* is használatos (de ez természetesen jellegének megfelelően inkább egyidejűséget fejez ki: nem *-ván*, *-vén*, hanem rendszerint *-va*, *-ve* képzős igenévnek felel meg). Pl. Pr *kušlemen šoje* 'fekve eszik' (SyrjWb. 496); S *nežen munemen iledždžik voan* 'wenn du langsam gehst (lassan járva, menve), kommst du weiter' (WICHM.: SyrjVd. 185). Vö.

a rokon nyelvekben is: o s z t j. *k'elmen toteŋen* 'sie standen weinend' (PATK. II, 34, PATK. — FUCHS 22; 'sírva') ~ *ölmem-ivet* 'seitdem ich zu leben anfang' (PATK. II, 118), K *kàttmèn* 'fassend' (JSFOu. LXVI, 60) és *mənəmīwə* 'lähdettyä; nach dem Weggang' (uo. 67), f i n n : *tyttö herkesi itkemästä* 'a lány abbahagyta a sírást' (tkp. 'megszűnt a sírásból, sírván') (PENTTILÄ, Suomen Kie lioppi 392), vö. z ü r j . *dugdis berdemšid* (v. *berdemš*) 'abbahagyta a sírást', *dugdi juemiş* 'abbahagyttam az ivást' ('elálltam az ivás után') (SyrjWb. 154).

b) Ha bizonyossá vált, hogy az *-iš* elativusi rag, az *-m*-ről is ki tudjuk mutatni (ami amúgy sem volt kétséges), hogy az a jól ismert *-m* nomen verbale-képző.

Hogy ti. a *-miş*t első eleme, az *-m*, valóban a nomen verbale *-m* képzője (nomen actionis szerepében), azt szépen igazolja a fent említett szempontokon kívül az a tény is, hogy ugyanilyen funkcióval egy másik nomen verbale, a folyamatos, egyidejű történetet jelölő *-an* képzős igenév is használható. STIPA (Funktionen der Nominalformen des Verbs in den permischen Sprachen, 205) SZIDOROVNAK egyik 1952-ben megjelent munkájából a következő izsmai mondatot idézi: *asja petanšis paledis jugid šondišis*, melyet így fordít le: „sie [die Mutter] weckte mich, wenn die strahlende Sonne am Morgen aufging”; itt az *asja petanšis paledis* jelentése STIPA szerint 'von Morgen Anbruch an weckte [sie mich]', ill. 'sobald der Morgen anbrach'. Személyrag nélkül *petaniš* állna itt, hasonló jelentéssel, mint *petemiş*.

13. Látszólag eltérünk tárgyunktól: a *petemiş*, *šukertemiş*-féle alakokat értelmeztük, pedig nekünk a *petmiş*, *kormiş* stb. alakokat kell megmagyaráznunk.

Csak hogy a *petemiş* stb. magyarázatával tkp. már a *petmiş*-féle alakok is megkapták a maguk magyarázatát.

A zürjénben tudvalevőleg igen gyakori a két nyílt szótag közül a második szótag magánhangzójának szabályos kiesése (az ún. két nyíltszótagos hangtörvény érvényesülése), így pl. *jigan* 'Riegel' szóból képzett ige *jignavni* 'ver' így pl. *jigan* 'Riegel' szóból képzett ige *jignavni* 'verschliessen, verriegeln' (<*jiganavni), *šizim* 'hét'-ből lesz: Lu *šizmed* 'hetedik' (<*šizimed), *šelem* 'szív'-ből: Lu *šelma* (<*šelema) 'szíves' stb. L. pl. WIEDEMANN: SyrjGramm.² 35, BUBRICH: Грамм. литер. коми языка 13, Соврем. коми язык 54. L. még FUF. XXX, 197—8, stb.

Így lett a *petemiş, *koremiş alakokból szabályosan *petmiş*, *kormiş*. Ezek végződésében idővel a nyelvtudat a *pet-*, *kor-* igetövekhez járult *-miş* határozói igenévi képzőt érzett, vagy ezek alapján egy *-miş* képzőt vontak el (ugyanolyan elvonással, mint amilyennel például a magy. *városi* szóból elvontak egy *-si* képzőt); ezt azután általánosították (éppúgy, mint ahogyan a most említett — elvonás útján keletkezett — magy. *-si* képzővel *falusi*, *idevalósi* stb. származékok alakultak)⁹, ezt a kikövetkeztetett zürj. *-miş* igenévképzőt (vö. még a 3. pontunkban mondottakat) a többi határozói igenévi alak mintájára

⁹ Tudjuk, hogy még olyan elvonások is történtek, hogy például a *ruházat* [<ruha : ruház : ruház-at] stb. mintájára a nyelvújítók *homlokzat*, *növényzet*, *személyzet* stb. alakokat alkottak. Rendkívül jellemző, amit ezzel kapcsolatban SZILY ír (NyŰSz. 402): „Annyi ilyen *-zat*, *-zet* képzésű szó támadt egyszerre s a *-zat* annyira divatba jött, hogy nem is igen lehet csodálkozni szegény Vajda Péter megtévelyedésén, aki a *-zat*-ot önálló szóvá akarta tenni, természet (= termő zat) értelmében... Úgy látszik a *-zat*, *-zet* élő képzővé fog válni.” — L. még Nyr. LXIII, 14 kk., LIHMOEA: FUF XXX, 271. L. még itt 14. pontunkat.

(vö. *kuvtēdž* 'holtig' ~ *jugdītēdž* 'bevor es hell wird'; *uīteg* 'ohne geschlafen zu haben' ~ *tedlīteg* 'észrevétlenül' stb.; 1. NyK. LX, 282 kk.) mássalhangzós tövű igékhez *-mīšt*), viszont *-i*-n végződő igetövekhez (vagyis ahol az infinitívus *-i-ni* végződésű; 1. éppígy imperatívus: *I vo* 'gyere', *īsti* 'küldj'; a tagadó ige-ragozásban: *V og mun* 'nem megyek', *me og-vermī munnī* 'nem bírok menni') *-i-mīš(t)* alakban függesztették.

A fejlődésnek ezt a menetét világosan mutatják az *-al* végű igéknek idevágó alakjai azokban a nyelvjárásokban, ahol a nem szótagkezdő *l* megváltozott. A V. *wīstaw mīštōn* 'als er dies gesagt hatte' (WIEDEMANN: Gramm.¹ 72), ~ izsmai (CASTRÉN) *vīštōmīš* csak **vīštalmīš* (<**vīštalemīš*)¹⁰ alakokból magyarázhatók meg (nem pedig az eredeti *vīštalemīš* alakból¹¹). Ezek — miként már fent megjegyeztük — azt is igazolják, hogy ezek a gerundiumi alakok nemcsak (mint a nyelvelmékek is tanúsítják) igen régiek, hanem megszakítás nélkül voltak használatosak.

14. Ha tehát a *-mīš(t)*-et a névutói használata alapján nem tudtuk megfejtetni, ez a megfejtés most a gerundiumi használat alapján — bizonyára megnyugtató módon — sikerült. Az eredeti *petēmīš* alakokat még a *petēm nomen actionis*-hoz kapcsolhatták: *petēm* + *-īš* 'kimenetelből, kimenté után', s *petmīš* alakot azonban már a *pet-* igével kapcsolták össze: 'kimenvén, miután kiment', és itt a *mīš*-t egységes végződésnek érezték.

Amikor tehát ez a *-mīš* már annyira elkülönült az eredeti *-e-mīš*-től, hogy specifikus jelentéssel tisztán előidejűséget jelölő elemmé vált, akkor ezt a végződést igazán névszóhoz is függeszthették; itt akár ragnak, akár névutónak érezhették. Így keletkezett — tehát (mint fentebb 3. és 13. pontunkban láttuk) olyan módon, mint ahogyan ez más esetekben is megtörtént — átterjedés útján a névutói *mīš(t)*¹².

Az átterjedés lehetőségének gondolatát előtérbe állítja egy ebből a szempontból még a fent idézett eseteknél is jellemzőbb, meglepően analóg eset: a permják *-tedž* (melyet fent a *kuvtēdž*, *jugdītēdž* alakokban is láttunk) szintén határozói igenő képző (ugyanúgy, mint a *-mīšt*), mely ugyancsak igetőhöz járul, de általánosítás útján főnévhez is járulhatott (ugyanúgy, mint magyarázatunk szerint a *-mīš*). Rogov nyelvtanából ismerjük a következő permják alakokat: *vīntēdž* 'до силы, до приобретения силы' és *koktēdž* 'до ног' (1. Rogov 17, 116, WIED.: Gramm.² 128, KÖVESI: i. m. 380; *vīn* 'erő', *kok* 'láb'; 1. még NyK. LX, 293, ahol a *szabadna*, *szabadni szabad*, *legēntem* 'legény koromban' alakokra utaltam¹³. Mármost a *koktēdž*, *vīntēdž* alakokban a *-tedž* akár névutónak is volna értelmezhető, éppígy, mint ahogyan viszont a *lun-mīšt* szerkezetben akár ragos alakot is láthatunk. (És itt talán csakugyan hathatott a névszóhoz és igetőhöz egyaránt járuló *-tem*, *-teg* végződés (1. 8. pontunkat) is.)

¹⁰ Az *-m* képző még magánhangzós tő után is rendszerint *-e-m* alakban jelentkezik; pl. *nora-vīem* 'Sodbrennen', *voem* 'jött' (ritkábban összevont *ō*, *o* alakban).

¹¹ Éppígy pl. *tīdavnī*, *Le tīdavnī* ~ Pr. *tīdōnī* 'látszani': Pr. *tīdalmen*, FV *tīdōmen* 'látszó (látható távolságra)' (SWb. 1038), éppígy: *murtša kažamēn* 'в такой мере, что едва можно заметить' (BUBRIC: Lit. 142).

¹² Ismételjük: Nem lehet arról szó, hogy a névutó terjedt volna át a gerundiumra, hiszen eredetileg nem volt ez az alak névutó, hanem — mint etimológiája mutatja — csak gerundiumnak magyarázható.

¹³ L. még pl. UOTILA, Konsonantismus 111–2 (birtokos személyrag hatása ige-ragozási alakra).

(Talán szabad azt a megjegyzést megkockáztatnom, hogy nem lepődnék meg, ha — tekintettel arra, hogy a köz-zürjén *miš(t)* helyett a permjában a *-ten*, *-teñ* végződésű gerundium használatos (l. pl. NyK. LX, 294) — azt hallanók, hogy ez a *-ten*, *-teñ* is névraggá vagy névutóvá fejlődött ebben a nyelv-járásban).

15. Eljutottunk tehát végső eredményeinkhez:

A *-miš(t)* eredete szerint nem lehet névutó, hanem csakis *-m* képzős nomen verbale elativusa: ezt téves elemzéssel igetőhöz függesztett egységes gerundiumi képzőnek érezték, majd idővel igazi névszóhoz függesztve névutóként használták. Ez olyan fejlődés, melynek menete, minden fázisa történetileg (vagy tökéletes analógiákkal) igazolható, és amelynek utolsó fázisa csakugyan legkésőbbben jelentkezik az irodalomban. (De a névutóvá válásnak is régen kellett végbemennie, különben nem terjedhetett volna el az egész közzürjén területen.)

Még a 19. századbeli evangélium-fordításokban is — miként WIEDEMANN mondja (l. fent 9. pontunkat) — gyéren jelentkezik a *miš* névutói szerepe. WIEDEMANN (Gramm.¹ 99) csak egy ilyen példát idéz: (Máté 27, 63:) *kuim lun myšt lowžä* 'nach drei Tagen werde ich lebendig werden' (o: *lowžä*; l. UF. II. 53) ('после трех дней воскресну; μετὰ τρεῖς ἡμέρας ἐγείρομαι'). A Márk-evang. WIEDEMANN-féle fordításában (WIEDEMANN: Gramm.¹ 136) még ezt a példát találjuk (2 : 1) *neuna lun myšt* 'napok [néhány nap] múlva'; 'через несколько дней, δι'(δι ἡ)ἡμερῶν. Ma azonban már gyakori az irodalmi nyelvben a *miš(t)* névutó (l. fent 11. pontunkat; toldalékairól l. 16. pontunkban d) alatt.). A Коми-русский словарь (444) ilyen példákat idéz: *ñedel mišti* 'через неделю', *vo m.* 'спустя год; по истечении года', *kulem m.* 'после смерти', *regid m.* 'вскоре', *miške dīra m.* 'спустя некоторое время, через некоторое время'. JUCHNIN idézett munkájából (*Alei lenta*) vesszük a következő példákat: *regid mišti* (4) 'csakhamar', *addžem m.* (5) 'miután meglátta', *kimīn lun m.*? (6) 'hány nap múlva?' stb. De a népnyelvben is széles körben használatos ez a névutó; számos példát idéz WICHMANN—UOTILA 160 (pl. Ud *kik lun miš* 'nach zwei Tagen', *V gortę voem m.* 'zu Hause angelangt'), továbbá az én szótáram (617) (pl. *Vm vo mišten* 'nach einem Jahr')¹⁴ stb. Éppígy VÁSZOLYI ERIK izsmai feljegyzéseiben: *kik vežolun mišti* 'két hét múlva' NyK. LXVII, 20, *ñe-dīr m. zeras* 'hamarosan eső lesz' uo. 22; *kimīn-ke lun m.* 'néhány nap múlva' uo. 28. (L. még KÖVESI MAGDA, RÉDEI, STIPA idézett munkáiban és a cikkünk elején említett WICHMANN-féle példákat, valamint a Tájszótár adatait.)

16. Fejtegetéseinket még néhány megjegyzéssel kell kiegészítenünk:

a) G. SZ. LITKIN (Зырянский край II) az *adžemišti* 'видев, видевши', (29) *velemišti* 'бывши', *loemišti* 'сделавшись' (32), *voemišti* 'пришедши' (34) stb. alakokat (a 29. lapon) így tagolja: *-em-iš-ti*, *-emiš-ti-en*: *adžem-iš-ti* (*adžem berīn, bertī*). Ez a tagolás a mellett szólhat, hogy LITKIN is az *-m* képzős nomen verbaléhoz kapcsolta ezt a határozói igenevet. Itt az is tanulságos, hogy LITKIN nem *-imišti*, hanem általunk is eredetibbnek tekintett *-emišti* alakokat idéz.

b) STIPA (Funktionen der Nominalformen des Verbs in den permischen Sprachen 1960. 84, 223) ha nem is expressis verbis, de mégis a *mišt* névutó s

¹⁴ Az ott idézett Ud *med lumēniš* 'holnapután' < *med lun *med lunę* (Illat.) *miš*. Vö. КРСл. 429: *medlun* 'в ближайший день, в ближайшие дни; на днях'. Másképp UOTILA: Konsonantismus 227. De vö. Tájszótár (13) Ud *medlunemiš* 'послезавтра'.

alkalmazását és így magát a névutót tartja eredetibbnek. „Man beachte die ungewöhnliche Wortfolge in den Temporalonstruktionen dieses Verbaladverbs” írja itt (84) és ezzel arra utalva, hogy példaanyagában (222—3) az *addzimš*, *kilmš* stb. megelőzi tárgyát és határozóit, míg más határozóigenevek éppen megfordítva: *k ö v e t i k* ezeket a kiegészítőit. Ezzel szemben azonban arra kell rámutatnunk, hogy éppen az előidejűséget emeli ki az előre-bocsátott igenév, aminthogy a „miután”-nal kezdődő előidejű mellékmondat is meg szokta előzni főmondatát. Ugyanilyen a szórend egyébként a fordított helyek szláv eredetijében is; pl. (Máté 2, 10:) ’уви́дев же зве́зды’, (Máté 15, 39:) ’и отпу́стив наро́д’ (és a görög eredetiben is: *ἰδόντες δὲ τὸν ἄστέρα, ἀπολύσας τοὺς ὄχλους*).

c) WIEDEMANN (Gramm.² 210) a *mš* névutót a votják *miz*, *muz* ’Verlauf, Zeitdauer’ szóval akarja egyeztetni. Ez az egyeztetés természetesen tarthatatlan, de talán arra vezethető vissza, hogy CASTRÉN nyelvtana (80 stb.) szerint — miként már 9. pontunkban említettük — a gerundium végződése *-ymys* (**ymyst*), *-mys*, ill. *-ymystän* (**ymystön*), *-mystän*, nem-palatalizált *s*-szel, de ez éppúgy, mint CASTRÉN *-ys* alakú elativus-ragja, vagy *-lys* alakú ablativus-ragja, *s*-nek olvasandó (l. itt 7. jegyzetünket is). Ez vezethette félre WIEDEMANN-t a *mš*-nek a votják *miz*, *muz*-zal való összekapcsolásában. (A votják *muz*-ról l. különösen RÉDEI i. m. 166 kk.)

d) Ami végül a *mš*-nek többször említett különféle toldalékait illeti, ezekről a FUF. XVIII. kötetében részletesen szoltunk, azóta pedig RÉDEI is foglalkozott velük itt többször idézett munkájában. A *mšti* alak viszonylagos gyakorisága a többi alakkal szemben talán abban is leli magyarázatát, hogy hatással lehetett rá a vele azonos jelentésű (és helyette gyakran használt) *berti* ~ *berti* névutó (pl. V *bord tšegem berti* (v. *berti*) *on lebži* ’wenn du den Flügel gebrochen [tkp. szárnytörés után], fliegst du nicht mehr’ (WICHM.: SvD. 177); l. még RÉDEI: i. m. 103).

És talán éppen a *berti* és *berin* (l. RÉDEI i. m. 102) lehet egyik oka annak, hogy a *mš* határozói igenévképző használatában háttérbe szorult, hogy ezt az utóbbit kevésbé kifejezőnek érezhették.¹⁵ Vö. Le *kujim negel berin* ’nach drei Wochen’, *šojem beras me lakta* ’nach dem Essen komme ich’ (SyrjWb. 70), éppígy FI *tuje petem berin* ’útrakerlés után [vmit elfelejtesz, elfelejtettél]’ (VÁSZOLYI: NyK. LXVII, 22), AI *vil’ lım ušem berin* ’friss (tkp. új) hóhullás után’ (uo. 28), ugyanígy (Máté 1, 18:) *tšun’kışavem berin* ’eljegyeztetvén; *μνηστευθείσης (τῆς μητρὸς), по обручении*’.

IV.

17. Most, hogy végére értünk fejtegetéseinknek, hadd tegyük fel magunknak azt a kérdést, van-e itteni megállapításainknak valami elvi tanulságuk is. Talán van, talán nem is csak egy. Ezek közül itt kettőt akarunk kiemelni; egyik sem új, de mindkettő régi megállapításokat igazol.

Az egyik tanulság az, hogy nemcsak „nemzedékek jönnek, nemzedékek mennek” — miként a Prédikátor könyve mondja, — szavak és szerkezetek is

¹⁵ Mindkettő — a *berin* is, a *-mš* is — nemcsak a múltban befejezett (viszonylag) előidejű történésnek (plusquamperfectum) kifejezésére, hanem a jövőben befejezendő (viszonylag) előidejű cselekvés (futurum exactum) jelölésére is szolgál, de mintha ma a *-mš* az utóbbi szerepben gyakoribb lenne, mint a *berin*, bár ezt a kérdést még behatóbban kellene megvizsgálni.

jönnek, és szavak és szerkezetek is mennek. A zürjén *-mjśt* régebben határozói igenévi képző volt és csak elvétve („gyéren”) fordul elő későbbben régi forrásokban névutói szerepben, ma meg a névutói szerepe az általános az irodalomban, viszont a gerundiumi használata az, mely az irodalomban teljesen háttérbe szorult. Igen, mert szavak és szerkezetek jönnek, szavak és szerkezetek mennek.

Egy másik tanulság: Ne feledjük: a szó az összefüggő élőbeszédben, és itt is egy bizonyos rendszerbe illeszkedetten, él; ilyen környezetben kell tehát megfigyelnünk és megvizsgálnunk. E nélkül például nem tudnánk megérteni egy egész sor *n é v u t ó t* (és talán nem is pusztán véletlen, hogy több esetben éppen az oly szoros szintagmát alkotó névutós szerkezetekkel kapcsolatban találkozunk ilyen fejlődéssel), mondom, nem tudnánk megérteni oly névutókat, mint amilyenek a magy. *nélkül*, a votják *-lešana*, *-šana* 'vmin kívül, vmi nélkül, vminek kivételével', a zürjén *šeddor* ua. (l. most RÉDEI: NyK. LXVII, 337) névutókat, amelyekben egy szó *ra g j a* egy rákövetkező *n é v u t ó v a l* tapadt össze, e nélkül homályos maradna előttünk a permjük *ladore* 'arra felé' stb. névutó, amelyben egy *k é p z ő* olvadt össze egy *n é v u t ó v a l* (l. pl. RÉDEI: i. m. 62), és e nélkül nem tudtunk volna itt egy másik zürjén névutót: a *mjśt* *n é v u t ó t* sem megmagyarázni, amelyben megint ugyancsak (egy levált *-mjś* szóvégből) egy *k é p z ő* tapadt össze egy rákövetkező *n é v r a g a l*.

FOKOS DÁVID

Etimológiai, jelentéstani és szintaktikai adalékok

Ötödik közlemény*

18. Osztják *nemän* 'szándékosan'

1. KARJALAINEN—TOIVONEN osztják szótára (579) szerint az északi-osztjákban *Ni nemän*, *Kaz nemän* jelentése 'tahallaan, ilkeydellä; напочно/absichtlich, aus Bosheit', *O nemän* = 'Kaz; turhaan: напачо | Kaz; umsonst, vergebens'. A keleti nyelvjárásokbeli megfelelő alakok: *V nemän*, *Vj nemän* 'totuus, tosi, todella/Wahrheit, wirklich', *Trj nemän* 'tahallaan; ilman aikojaan, jossakin salatarkoituksessa (esim. sanoa, antaa); напочно/absichtlich, zum Spass, nur so; zu einem heimlichen Zweck (z. B. sagen, geben)'.

Ezekről különválasztva, de ugyanazon *ne'm* 'név' főcímszó alatt KT. még egy másik határozószót is idéz, nevezetesen a déli nyelvjárásból *Kr nemän* 'vorsätzlich, absichtlich, eigens', a keleti nyelvterületről *V nemän* 'sehr, recht', *Vj nemän* 'sehr, ganz', *Trj nemän* = V.

Mindezeket a határozószókat KT. — miként említettük — a 'név' jelentésű osztják főnévvel (DN *ne'm*, *V nemän*, *Vj nemän*, *O nemän* stb., l. még OL. 155) kapcsolja össze.

2. Nézzük most a fent idézett határozószókat!

a) a *Kr nemän* stb. alakok lativusi határozószók (vö. pl. KARJ.—VÉRTES 65, 69, 102, 149, 170, 207, 261 kk.). Módhatózóokban a lativus az osztjákban nem ritka (l. még PATK.—FUCHS 56, 139 kk., KARA: NyK. XLI 164).

b) Ami az *-a'nän*, *-änän*, *-änän* végződésű alakokat illeti, KARJ.—VÉRTES (261) a *Trj* nyelvjárásból idéz *-änän* végű határozószókat, mint például *äiäenän* 'lebendig' ('elevenen'), *äiäenän* 'onnellisesti, erfolgreich' ('sikeresen, eredményesen').

Természetesen az északi nyelvjárásokban is létezhetnek a tremjugániakhoz hasonló alakok, ámbár KARJALAINEN ilyeneket nyelvtani feljegyzéseiben nem említ. Jól ismerjük azonban az északi nyelvjárásokból is a gerundiumi *-man* végződést, mint például *šošman jonttal* 'menésközben varrja' (ONGY. 154), *O nozman nozaml* 'nevetve fut' (PÁPAY: Nyelvtanulm. 131); l. még PATK.—FUCHS 222 kk., SCHÜTZ: NyK. XL, 65 kk., SARKADI NAGY: NyK. XLII, 465 kk.

c) A keleti nyelvjárásokban jelentkező *-i'nän*, *-inän* végződéshez vö. KARJ.—VÉRTES 261—6 (például *Trj. kätänän* 'päivällä/tags', *äiäenän* 'kesällä, kesin/im Sommer, zur Sommerzeit', *Vj* (gerundium): *nozmanen manas* 'meni jousten/er ging laufend' (uo. 203; l. még uo. 195).

* L. NyK. LVII, 240, LIX, 173, LXII, 101, LXVI, 95.

3. Alakilag tehát nincs akadály a *ne'mân*, *ne'mi'ne* stb. féle határozószóknak a *ne'm* 'név' főnévvel való összekapcsolásának, úgy, ahogyan KT. ezeket az alakokat tárgyalja. Így fogja fel ezeknek a szavaknak egymáshoz való viszonyát HUNFALVY is; a *neman* szó jelentése szerinte (ÉONY. Szótár 89) 'mert, névszerint (?)'; AHLQVISTnál ugyan külön címszóként szerepel a *-neman* 'mit Fleiss, absichtlich', de ez nem jelent nála állásfoglalást ennek a szónak a 'név' szóhoz való viszonyát illetően, mert uo. *nemla* 'namenlos', *nemitlem* 'nennen, benennen' szintén különálló címszavak, pedig itt már a jelentés sem engedné meg ezeknek a szavaknak a 'név' szótól való különválasztását.

4. Ezzel a most említett felfogással szemben azonban PAASONEN—DONNER szótára (az 1354. sz. szócikkben) különválasztja a K. *nemā* 'tahallani/absichtlich' és J. *nēmīn* 'tahallaan, нарочно/absichtlich' (*nemāsija* 'todellinen, oikea, настоящий/wirklich, richtig') alakokat (amelyeket közös szócikkben tárgyal) az uo. 1341. sz. alatt közölt K *nēm*, J. *nām* 'Name' szótól, viszont a *nēmtem* 'nennen, einen Namen geben', valamint egyéb származékok a *nēm* címszó alatt szerepelnek nála.

Ennek a különválasztásnak nyilván a jelentésekben mutatkozó nagy eltérés az oka. Csakhogy ezzel kapcsolatban rámutathatunk a vogul *namel* szóra, mely kétségtelenül a *nam* 'név' szó instrumentális ragos alakja, és jelentése ugyancsak 'szándékosan, készakarva' (l. NyK. XXI, 341: XXV, 312: VNGy. I, 213; II, 672; IV/2: 172), például: *namel šaltapālmēm* 'szándékosan léptem én be' (VNGy. IV, 204). Ugyanígy az orosz *именно*-nak jelentése nemcsak 'névszerint, nevezetesen, mégpedig, tudniillik', hanem 'határozottan, éppen, pontosan' is (l. HADROVICS—GÁLDI. MITRÁK, OZSEGOV, stb.).

5. Az osztják szónak azonban nemcsak 'szándékosan' a jelentése, hanem — mint fent láttuk — egyéb jelentései is vannak.

De mielőtt ezeknek a jelentéseknek az eredetét vizsgálónk, rá kell mutatnunk arra, hogy az osztják *nemān* szóra más forrásból is vannak fontos adataink.

Ez az osztják szó ti. többször szerepel REGULY északi-osztják hősénekeiben, nevezetesen a következő helyeken:

a) OH. I, 282 (1023. és 1025. sor):

tohling nyāl tohlen lisstā n e m ā n (PÁPAY átírásában: *nēmān*) jumem,
kartāng nyal karten nāliti n e m ā n (PÁPAY: *nēmān*) jumem

PÁPAY fordításában:

„tollas nyilad tollát enyvezni b i z o n y eljöttem,
vasas nyilad vasát nyelezni b i z o n y eljöttem.”

b) Ugyanott a 324. lapon ezt olvassuk:

taren lu vuantī n e m ā n (PÁPAY: *nēmān*) jūmeu,
jeln lu vuantī n e m ā n (PÁPAY: *nēmān*) jūmen [o: jūmeu]

„pusztulásunkat látni s z á n d é k o s a n jöttünk,
vészünket látni s z á n d é k o s a n jöttünk.”

Ennek az utóbbi, valamint a következő idézetnek gúnyolódó az értelme: „Talán azt hiszed (ill. hiszitek), hogy csak azért (abból a célból, azzal a szándékkal) jöttünk, hogy itt [küzdve] elpusztuljunk (ill. a következő idézetben: hogy odaadjuk pánccélunkat és elpusztuljunk)?”

c) Ugyanott a 342. lapon így szól a hős ugyancsak gúnyosan:

„páncélos férfi ruhánkat odaadni szándékosan (nemän, ill. *nëmän*)
jöttünk,
a hat földszöveget hat vésze érte helyre szándékosan (nemän, ill. *nëmän*)
jöttünk.”

d) Az OH. III. kötetében (III/2: 206) így szól a vetélytárs (az összefüggésből kitetszően: megnyugtatóan):

„a tollas nyíl tollát illeszteni (azaz: tollal ellátni) jöttem szándékosan
(v. valóban) (nemän),
vasas nyíl vasát nyelezni(?) jöttem valóban (nemän).”¹

Ezen az utóbbi helyen azonban PÁPAYnak (fentebb idézett) „szándékosan, valóban, bizony” fordítása helyett inkább a „csak úgy” (mintegy: „különbözőbb szándék nélkül, vetélkedési szándék nélkül”) volna helyénvaló, vagyis az a jelentés, melyet KARJALAINEN a Trj. nyelvjárásból jegyzett fel (l. fent 1. pontunkban: „nur so”).

6. Vajon mármost az a tarka kép, melyet a *nëmän* szó jelentése az idézetek szerint mutat, nem szól-e e szavunknak a 'név' jelentésű szóhoz való kapcsolása ellen? Hiszen például a „szándékosan” (→ „valóban”) és a „nem-szándékosan, csak úgy” semmiképpen sem azonos vagy szinonim jelentések!

Gondoljunk azonban arra az „egy szónak két ellentétes jelentése” néven ismeretes, nem is éppen ritka nyelvi jelenségre, melynek természetesen minden esetben meg lehet találni a magyarázatát. A szemlélet, álláspont különbözősége érteti meg velünk, hogy a latin *altus* 'magas' és 'mély' jelentésű, — hogy a vogul *patit* jelentése 'vég, fenék', de 'tető' is, — hogy a magyar *kölcsönöz* (éppúgy, mint a német *borgen*) egyformán 'kölcsön ad' és 'kölcsön vesz' értelmű; két ellentétes jelentésű szó is lehet viszont hasonló értelmű: *számos* és *számtalan* egyformán jelentheti azt, hogy „igen sok”, és a *példás büntetés*nek csak nagyobb foka a *példátlan büntetés*. (Vö. *egy* és *egyetlen*; l. még FOKOS: NyK. LIV, 63, kk. és legújabbán: HAKULINEN: Sananjalka VIII, 5 kk.) A mi esetünkben a „szándékosan” → „szándékosan tréfából, hogy megréfáljam” → „nem bántó szándékkal” → „csak úgy” jelentésváltozás nem elképzelhetetlen. Sőt a „szándékosan” → „gonoszságból” is érthető lenne, végül a „csak úgy” jelentés sem áll messze a „hiába (eredmény nélkül)” jelentéstől.

7. Hogy ezek a jelentésváltozások csakugyan elképzelhetők, sőt ki is mutathatók, arra egy zürjén analógiát is hozhatunk fel példának. Ez a zürjén szó fokozott figyelemre tarthat számot, minthogy alakilag is közel áll osztják szavunkhoz, és talán nem is lehetetlen, hogy a két szónak egyébként is valami köze van egymáshoz.

A zürjén *nimen* (WICHMANN—UOTILA, UOTILA: Chrestom., RÉDEI: NyK. LXV, 371 szerint eredetileg: *ni-nem* 'semmi') jelentése WICHMANN—UOTILA szerint az izsmai nyelvjárásban 'zum Vergnügen, zum Zeitvertreib', az udorai nyelvjárásban pedig 'kaum, mit Mühe'; én az udorai nyelvjárásban 'kaum, ein wenig, leise' jelentéseket jegyeztem fel, a zürjén Tájszótár 'чуть не, едва не, немного, чуть-чуть, незначительно' jelentéseket ismer, a Коми-русский словарь 'едва, чуть; кажется, как будто' jelentéseket idéz, SACHOVNál *nimen* je-

¹ A fordítás tőlem való, de itt ragaszkodnom kellett PÁPAYnak az előbbi idézetekben említett fordításához.

lentése 'едва, чуть-чуть'; WIEDEMANN adatai: *nym* in *nymön* 'kaum', *nyma*, *nymys*, *nyma*, *nymja* 'unnütz, unbrauchbar'.

Az itt szereplő 'alig' → 'nehezen, időtöltésből' rokonságot mutatnak az osztják szó jelentésfejlődésével.

8. A most idézett zürjén szónak az osztják szóhoz hasonlító hangalakja még azt a gondolatot válthatja ki, hogy az osztják szóban talán eredetileg két szóval van dolgunk: az eredeti *nemän* mellett (mely az osztják 'név' jelentésű szóra megy vissza) még a zürjén *nimen* szó átvételével is lehet esetleg dolgunk.

Persze ennek a lehetőségnek, (mely mellett tehát a hasonló hangzás és a jelentések bizonyos érintkezése szól, és amelyre én az OH. III. kötetében (III/2: 387) utaltam) ellentmond a hangtani helyzet: a zürjén első szótagbeli *i* hangnak (a *nimen* szóban) nem felel meg az osztjában *e* (*è*) (l. TOIVONEN: FUF. XXXII, 138), bár a második szótag *e* hangjának megfelelhetne az osztják szó magánhangzója (l. TOIVONEN: id. m. 80, a 294. sz. etimológiát).

19. Az osztják „*sokor*-hal”

A NyK. LV. kötetében (247. l.) kimutattuk, hogy az az északi-osztják hősénekben szereplő *sokor* nem hálnak a neve, miként PÁPAY gondolta, hanem lóra vonatkozó elnevezés; a *sokor* ti. a zürjén V *šekir*, I *sokur* (a zürjén Tájszótár szerint Pecs., Ud, *sokir*, I *sokur*) 'Wallach' szónak az átvétele. WIEDEMANN udorai szónak ismeri zürjén szavunkat, a Коми-русский словарь is tájszónak jelzi ezt a szót, bár SZAVVAITOV, POPOV—LITKIN és LITKIN nyelvjárásra való utalás nélkül közlik szavunkat; WICHMANN is nemcsak az I. és Ud. vidékéről, hanem a vicsegdai nyelvjárásból is ismeri ezt a szót, én a V., Ud. és Mez. vidékén jegyeztem fel. L. még TOIVONEN: FUF. XXXII, 72.

Ámbár ez a most említett megállapításunk így is kétségtelenül helyes, hadd hivatkozzunk most még az OH. II. kötetének 372. lapjára is: ott (az 1520—1. sorban) ezt olvassuk: kari nangker punapi lai schoker ar ikem | läu sapel mannttmang ar tuit arl tallä 'a vörösfenyő kérge (színű) szórú alvilági *sogâr* (?) sok öreged(?) [helyesen persze: sötétszínű herélt ló] lónyakat meghajtó sok szán sokját húzza' (*lai* jelentése 'sötét'. vö. OH. III/2: 294, az *ö r e g* (a „*sogâr*-öreg” kapcsolatban) a folklórban állatra is alkalmazott megtisztelő jelző („öreg, öreg ember”), vö. OH. III/2: 266. A „lónyakat meghajtó sok szán” kifejezés világosan utal a *sokor* szó 'ló' jelentésére.

FOKOS DÁVID

A létige jelen idejű alakjai a permi nyelvekben

1. Az uráli nyelvek ősi sajátossága, hogy a névszó a kijelentő mód jelen idejére vonatkozólag egymagában is használatos állítmányi funkció kifejezésére. A magyarban a névszói állítmány ma már általában csak akkor fordulhat elő, ha az alany egysz. vagy tbsz. 3. személyű. Pl.: *Apám katona; Ezek a virágok szépek.* Az 1. és 2. személyre vonatkozólag ez a szerkesztésmód ritka. Pl.: *Kéd is jó, én is jó* (MikTLev. 217); *Te is jó katona, én is jó katona, ne bántsuk egymást* (KovKm. 88) (vö. KLEMM, TörtMondt. 44 kk.). A rokon nyelvekben 1. és 2. személyű alany mellett is gyakori a névszói állítmány. Lássunk néhány példát: *v o g u l*: *Ė. kuher, nan vārmēli nāmtiŋ xum* 'Szegényke, te igen okos ember [vagy]' (VNGy. IV, 33); *o s z t j á k*: *Ė. nan namsan-ki* 'Ha okos [vagy]' (PÁPAY, ÉONyt. 26); *z ü r j é n*: *V. a mi pe tšigeš* 'mi meg éhesek [vagyunk]' (Fokos, ZürjSzöv. 19); *v o t j á k*: *mon ta-berä kišnoed ini!* 'én ezután immár feleséged [vagyok]' (MUNKÁCSI, VotjNH. 69); *m o r d v i n*: *E. mon lomaŋan* 'én ember [vagyok]' stb. (A mordvinban igei személyragok a névszói állítmányhoz is járulhatnak).

2. A névszói állítmányú mondatok gyakori előfordulásával függ össze az, hogy a létige egyes finnugor nyelvekben a kijelentő mód jelen idejében rendszerint csak eredeti 'van, létezik, létező' jelentésében használatos. Ebből a szempontból különös érdeklődésünkre tarthatnak számot a permi nyelvek. Ezekben ui. a létige ragozása nemcsak abban tér el az általános igeragozási rendszertől, hogy a fgr. **wole-* 'sein' (>zürj. *vel-*, *vil-*, votj. *vil-*, *val*) ige mellett egyes igemódokban és igeidőkben kiegészítő igetővek is használatosak (fgr. **le(γä)-* 'sein; werden' >zürj. *lo-*, votj. *lu-*, fgr. **elä-* 'leben' >zürj. *ol-*) — ez más finnugor nyelvekre is (magyar, cseremisiz, finn) jellemző —, hanem abban is, hogy a létige jelen időben hiányos ragozása. A zürjénben egyes nyelvjárásokban (V., FV., FSz., KSz., Lu., Le., Pecs., P., KP.) minden személyben *em*, KP. *im* (tbsz. *emeš*, KP. *imeš*) 'ist, es gíbt', más nyelvjárásokban (FV., AV., I., Ud.) pedig *vijim*, *vijim*, *vijim*, *vijim*, *vim* (tbsz. *vijimeš* stb.) ua. alakok fordulnak elő (l. WUO.: SzrSziKomi; Fokos—FUCHS, SyrjWb.). A votjákban az egyes és a többes számban mind a három személyben a (MUNK.) Sz. *van*, G. *van*, Uf. *vān* (tő: *vanm-* stb.) 1. 'van, létezik', 2. 'létel, levés, létezés', 3. 'levő, létező', 4. 'meglevő (mind), mind, összes, egész', (WICHM.) G. *van* (tő: *vanm-*), J., MU. *van* (tő: *vanm-*) 'ist, es gíbt; was vorhanden ist, all, ganz' használatos. Mivel a zürjénben és a votjákban — amint erről fentebb már szóltunk — a névszói állítmányú szerkesztésmód járatos, a zürj. *em*, *vijim* és a votj. *van* alakok csak nyomatékos 'van, létezik stb.' jelentésben szerepelhetnek. Például: *z ü r j é n*: *V. esten, esten em ižjas* 'dort und dort sind (= gíbt es) Schafe'; *V. meam em*

mužik 'ich habe einen Mann'; Ud. *silen olem-vilemis tirjis vijim* 'sein Eigentum ist reichlich, groß' (WUO.: *em*, illetőleg *vijim* címszó alatt); *vo t j á k : čecied van-a? van, tiroš van, táu Inmarli!* 'hast du Honig? ich habe, habe viel, Gottlob!' (MUNKÁCSI, VotjSzt.: *van* címszó alatt); MU. *tšurit kiŋulos van* 'es gibt herbe Worte' (WICHMANN, VotjChr.² 165). — A teljesség kedvéért megemlítjük, hogy a votjákban a jelen idő kifejezésére ritkábban a *lu-* 'sein; werden' ige személyragozott alakjai is szolgálhatnak: MU. *luviškomj* 'wir sind' (i. m. 164). Egyébként 'sein' jelentésében a *lu-* tő a jövő idő, továbbá a feltételes és a felszólító mód képzésére használatos. A zürjénben a *lo-* személyragozott alakjai a létige jövő idejét fejezik ki. (A zürjén és a votják létigére vonatkozóan l. még WIEDEMANN, Gramm. 188; UOTILA, SyrjChr. 61; Совр. коми язык 219; Коми-пермяцкий язык 254; WICHMANN, VotjChr. 164; Грамматика совр. удмуртского языка 213.)

3. Az alábbiakban a zürj. *em* (KP. *im*), *vijim* és a votj. *van* alakok eredetével, hangtani és alaktani vonatkozásaival foglalkozunk. Azért ezekkel csupán, mivel a zürjén-votják létige többi alakja (zürj. *vel-* ~ *vil-*, *lo-*, *ol-*; votj. *vil-* ~ *val*, *lu-*) világos, illetőleg ezeknek az alakoknak az eddigi magyarázata kielégítő. WICHMANN (FUF. XV, 43; l. még UOTILA: SUSToim. LXV, 65, 342) szerint a zürj. *em*, *vijim*, votj. *van* etimológiailag összetartozik a finn *on* 'ist, es gibt', vepsze *om* ua., liv *um* ua. stb. (<*oma) szókkal. A kikövetkeztethető ősfinn *oma azonos a finn *oma* 'eigen; Eigentum' szóval. A szó belsőjében *-*lm*-hangkapcsolatot tesz fel. A SKES. csak a zürj. *em*, KP. *im* alakot kapcsolja össze két kérdőjellel a finn *oma*, *on* családjával.

Véleményünk szerint a zürj. *em*, *im* és *vijim* alak összekapcsolása hangtanilag nem lehetséges: egyfelől a *v-*s és magánhangzós szókezdet, másfelől a veláris *ɨ* és palatális *e*, *i*, (<őispermi *ɛ) nem felelhetnek meg egymásnak. Induljunk ki a zürj. *vijim* magyarázatából. Ez ugyanis nehezen volna elválasztható a zürj. *vil-* ~ *vel-* létigétől. A szóvégi -(*i*)*m* elem nyilvánvalóan azonos a zürj. -(*e*)*m*, -(*e*)*m*, -(*i*)*m*, -(*i*)*m* ~ votj. -(*e*)*m* (< fgr. *-*m3*) participium-, illetőleg névszóképzővel (e képzőre vonatkozóan l. WIEDEMANN, Gramm. 163; LEHTISALO: SUSToim. LXXII, 98; A. KÖVESI M., PermiKépz. 214 kk.). Hogyan magyarázható azonban a *vijim*-beli -*j-* a *vil-* tő alapján várható -*l-* helyett? A *vijim* kikövetkeztethető őispermi előzménye *vil3m3* vagy *vil3m3 lehetett. Ebből a szóbelseji *l* után feltehető palatális magánhangzó (őispermi *ɛ vagy *i (hatására *vil3m3 (*vil3m3) lett; emebből viszont *-*lm-* > -*jm-* (-*jim*, -*jim*) hangváltozás útján jöhetett létre a mai *vijim*, *vijim* stb. alak. Az itt vázolt fejlődési sor valószínűsége mellett szól a zürj. *kujim*, *kuijm*, *kuim* 'drei', *koimēd* 'dritte' (~ votj. *kuiñ*, töve: *kuiñm-* ~ finn *kolme* stb.) számnév. Ennek -*jim*, -*im* stb. eleme szintén eredeti *-*lm-* kapcsolatra megy vissza. A zürj. *pejim*, *pejim* 'Asche' (votj. *peñ* ua. ~ finn *pelme* 'Stäuben, Schmutz') szóban feltehető fgr. *-*lm-* vagy **lm-* kapcsolatból a zürjénben ugyancsak -*jim*, -*jim* lett (vö. Beitr. 45; UOTILA: SUSToim. LXV, 341; E. ITRONEN: FUF. XXXI, 283; COLLINDER, CompGr. 243).

Míg a *vijim* alak kétségtelenül a *vil-* ige participiumképzős származékának tekinthető, addig az *em*, *im* hangtanilag nem magyarázható meg a *vil-* tőből. De erre nincs is szükség. Tudjuk, hogy a létige a permi nyelvekben nem egy, hanem két (votják), illetőleg három (zürjén), egymással etimológiailag össze nem tartozó igtőből építi fel paradigmarendszerét. A *vil-* és a *lo-* tő hangtanilag nem jöhet számításba az *em*, *im* alakok megfejtésénél. Marad

tehát az *ol-* tő. Az *ol-* jelentése 'leben', de ezt az igét használják a zürjénban a felszólító mód alakjainak a képzésére is (pl. *ol* 'légy', *med olas* 'legyen' stb.). Az *em*, *im* -*m* eleme valószínűleg ugyanaz a participiumképző, mint amit a *viĵm* is tartalmaz. Az *e*, KP. *i* magánhangzó ősspermi *ĕ-re vezethető vissza. Az *ol-* 'leben' előpermi *elä-alakból keletkezhetett. Az *em*, *im* feltehető korai ősspermi előzménye tehát *elemε vagy *elm3 lehetett. Az **-l*-az utána következő magánhangzó (ősspermi *ε vagy *i) hatására palatalizálódott, a palatális *l* pedig a szókezdő *e zártabbá válását idézte elő: *el3m3 (*elme). Ebből **-lm-* > **-jm-* > *m* változással jöhetett létre a mai *em*, KP. *im* alak.¹ Ugyanilyen **-lm-* > > *-m-* változással magyarázható a zürj. *pemid* 'finster' -*m*-je is a votj. Sz. *peľmūt*, G. *pejmūt*, K. *peñmūt* ua. -*lm-*, *-im-*, *-ñm-* hangkapcsolata helyén (vö. UOTILA: SUSToim. LXV, 341). Hasonló hangtani fejlődést mutatnak a zürjén tagadó ige múlt idejű alakjai is: *eg* (KP. *ig*) 'én nem . . .', *en* (KP. *in*) 'te nem . . .', *ez* (KP. *iz*) 'ő nem . . .', stb. (A jelen időben *og*, *on* *oz* stb. használatos.) A múlt idejű alakokban nemcsak a feltehető ősspermi *ĕ, hanem az ugyancsak múlt idejű votj. *ei* 'én nem . . .', *i* eleme is világosan utal az *e*-, *i*-igetű után az *i (*j*) múlt időjel egykori meglétére. Tehát a múlt idejű tagadó alakok — az *em*, KP. *im* (< *ejm, *eim) létigéhez hasonlóan — *ejg (*eig) > *eg*, KP. *ig* stb. hangfejlődés útján keletkeztek. Az előpermi *e-nek megfelelő szabályos hangképviseletet a létigénél az *ol-*, a tagadó igenél pedig a jelen idejű *og*, *on*, *oz* stb. mutatja.

Az ősspermi *el3m3 (*elm3) folytatója lehet a votj. *van*, *uan* (töve: *vanm-*, *uanm-*) 'ist, es gíbt' is. Az *el3m3 (*elm3) alakból vagy közvetlenül, vagy *el3m3* (*el3m3) fokon keresztül az ősspermi *ql3m3 (*qlm3*) > *uql3m3 (*uolm3) fejlődhetett. Az ősspermi *uo-nak a votjában szókezdeten *va-*, *ua-*, az **-lm*-nek pedig *-ñm-* felel meg szabályszerűen. Az *-m* abszolút szóvégen lekopott, szóbelseji helyzetben azonban megőrződött (*vanmiz* 'all, ganz'). — A *van*, *uan* szónak a **vil-* ~ **völ-* 'sein' igéből való származtatása: *van*, *uan* < **uonm-* < **uolm-* (SKES. *olla* címszó alatt) hangtani nehézségek miatt nem fogadható el. A **vil-* ~ **völ-* ige *v*-je ugyanis eredeti, a *van-*, *uan-* beli *v*-, *u*- pedig másodlagos (vö. UOTILA: SUSToim. LXV, 65 kk.; E. ITKONEN: FUF. XXXI, 280 kk.). Ennek az eredeztetésnek a vokalizmus is ellene mond: ősspermi *o > votj. *a* hangváltozás csak *l* előtt lehetséges (ITKONEN: i. h. 290; RÉDEI: NyK. LXV, 372), *l*, illetőleg *n* előtt nem.

A zürj. *em*, *im*, *viĵm* és a votj. *van*, *uan* eredeti igenévi voltából érthetjük meg a zürjén szó 'добро, имущество' (SzerSzlKomi) és votják szó 'levő, létező, létezés, levés, meglevő (mind), mind összes, egész' (MUNK: VotjSzt.) jelentéseit. Vö. még zürj. *em-bur* 'Vermögen, Habe'; votj. *van-bur* 'birtok, jószág, vagyon; Vermögen, Habe, Gut'. (A zürj. *em*, *viĵm* stb., votj. *van* stb. főnévi használatáról l. még SZEREBRENNYIKOV, IsztMorf. 279.)

RÉDEI KÁROLY

¹ Az *em*, *im* szót UOTILA (SUSToim. LXV, 342) is ősspermi *eim-re vezeti vissza, de ő — tévesen — a finn *oma* 'eigen', *on* 'ist, es gíbt' alakokkal véli azonos eredetűnek.

Szófejtések

93. Magyar *csont* 'Knochen'

1. A *m. csont* szóra vonatkozó fontosabb régi nyelvi adatok: 1138/1329: ? *Sunthei* szn. (MNY. XXXII, 132); ? *Chanta* frn. (MNY. XVIII, 28); 1337: Benedictus dictus *Chuntus* szn. (Oklsz.); 1416 u./1450 k.: *èluezitec* *q* *börökèt* *q* *rolloc* *z* *q* *hufokat* *q* *lontokrol* (BécsiK. 249). Szavunkat WICHMANN (FUF. XI, 183, 196) és utána mások is (EtSz. kérdőjellel; SzófSz. „talán”; N. SEBES-TYÉN I.: NyK. LIII, 35; ALH. III, 304) a *l a p p* (FRIIS) *čutta* 'talus: ankelben; Knöchelbein', (GRUNDSTRÖM, LLpWb.) *L. tjuhttä* 'Knöchel, Gelenkhöcker, Knochenknorren, -vorsprung bei einem Gelenk; Sprungbein' szóval vetették egybe. A *csont*-*nt* részének fgr. **nīt* ~ **nīt*-fokváltakozással való magyarázata (WICHMANN: i. h.) ma már természetesen nem fogadható el. Az *-nt* végződésnek azonban más, elfogadhatóbb magyarázata is lehetséges. Véleményünk szerint a *csont*-ban — a *lapp* *-tt*- (< fgr. **-tt*-) alapján várható **csot* helyett — az *-n*- ugyanolyan járulékhang, mint ami a következő szókban is található: *fitos* ~ *finta*, *R. rát* ~ *ránt*, *cibál* ~ *N. cimbál*, *göb* ~ *gömb*, *peder* ~ *penderít*, *R. N. top* ~ *tompör* (vö. BENKŐ: MNY. LVII, 299, LXI, 403). A magyar és a *lapp* szó összetartozása jelentéstanilag is lehetséges. Speciális jelentése miatt valószínűleg a *lapp* szó jelentése az eredetibb. A magyarban **bokacsont*, *csontdudor*; *Knöchelbein*, *Knochenknorren* → 'Knochen, Bein' jelentésváltozás történhetett. E jelentéviszonyra más nyelvekből is idézhetünk párhuzamokat: finn *kontti* 'Bein, Schenkelbein' ~ észt *kont* 'Knochen'; ném. *Knochen* ~ *Knöchel* ~ svéd *knoka* 'Knöchel' (KLUGE, DtEtWb.¹⁸); ném. *Bein* 'lábszár' ~ 'csont'. Vö. még lat. *costa* 'Rippe' ~ or. *κόσμη* 'Knochen' (VASMER, REtWb.). Ezt az egyeztetést — noha hangtanilag és jelentéstanilag egyaránt lehetséges — bizonytalannak tartjuk, mivel a szó csak két, egymással távoli rokonsági viszonyban álló nyelvből mutatható ki.

2. A fenti finnugor származtatásnál valószínűbb a *csont*-nak belső keletkezésű szóként való magyarázata. Tekintettel a fném. *knoche* 'Knochen, Knorren' ~ ném. *Knochen* ~ *Knoten* alakok etimológiai összefüggésére (KLUGE DtEtWb.¹⁸), nem tartjuk lehetetlennek, hogy a magyarban hasonló **csomó*; *Knoten* → 'csont'; *Knochen* jelentésváltozás történt. Ebben az esetben a *csont* a *csomó* 'Knoten' főnév *csom*-alapszavának *-t* denominális főnévképzős származéka: **csomt* > *csont*. A *-t* képzőre vonatkozóan l. *evet*, *menyét*, *nyest*, *nyuszt*, *sziget* stb. (D. BARTHA, Szóképz. 105).

94. Magyar *hámlik* 'sich abschuppen'

A *m. hámlik* 'sich abschuppen, sich abschälen, sich abhäuten' (*hámoz* 'schälen, abschälen, abhäuten', *hánt* ua., *háncs* 'Bast') rokon nyelvi megfelelői:

v o g. (KANN., közli LIIM : Vir. 1945: 216) FK. *kämtul*: *póák*.k. 'Nußschale' (*póák*. 'Nuß') | ? v o t j. (MUNK.) Sz. *kom*, K. *küm* 'háj (gyümölcs-, tojás-, kenyérháj), kéreg; Rinde, Kruste, Schale (v. Früchten, Ei, Brot)' | c s e r. (WICHM.) KH. U. *kom* 'Brotkruste, Fruchtschale'; (PS.) K. *kom* 'Rinde (des Brotes und anderen Backwerks)' | f i n n *kamara* 'Schwiele, dicke Haut' || ? s z a m. j u r. (LEHT. 425) O. *sää* 'Schuppe'; s z e l k. (DONN., közli LEHT.: Vir. 1945: 421) ATa. *kām* 'Fischschuppe'; k a m. *kām* 'Schuppe' (vö. MUSz. 85; SzófSz.; ZSIRAI: NyK. LI, 457; LIIMOLA: Vir. 1945: 217; LEHTISALO: Vir. 1945: 421; FUV.; SKES.). — Idevonhatók még a következő szók is: z ü r j. (FOKOS—FUCHS, SyrjWb.) Ud. *komel*, Le. *komil* 'Schale, Hülse (von Früchten, Gemüse, z. B. Kartoffeln)'; (LITK.) Ja. *күмүл* 'кожура (картошки, репы, редьки, брюквы)' | v o t j. (MUNK.) Sz. *kumel* 'a hársfaháncsnak lehámozott külső kérge; die abgezogene Rinde des Lindenbastes'.

A zürj. *komel*, votj. *kumel* első szótagjában feltehető őspermi *q szabályosan felel meg a többi rokon nyelvi szó alapján kikövetkeztethető fgr. *a-nak (vö. E. ITKONEN: FUF. XXXI, 279; LITKIN, VokPerm. 70 kk.). A zürj. —votj. -*l* denominális névszóképző (LEHTISALO: SUSToim. LXXII, 179). Az egyeztetés jelentéstani szempontból nem szorul bizonyításra. A permii szók 'Schale, Hülse, Rinde' jelentéseivel azonos, illetőleg azokhoz nagyon közel álló jelentései vannak a többi finnugor szónak is. — A votj. *kom* csak őspermi *q > *q hangváltozás esetén tarthatatik ide (erről I. E. ITKONEN: FUF. XXXI, 297, 298, 299; LITKIN, VokPerm. 29 kk., uo. több példa).

A zürj. *komel*, votj. *kumel* alaknak a m. *hüvely* 'Scheide' szóval való egyeztetése (FOKOS: MNy. IX, 416; WICHMANN: FUF. XV, 23; TOIVONEN: FUF. XXII, 141) a magyar szó palatális hangrendűsége miatt nem fogadható el.

95. Magyar *hárít* 'ablenken'

1. A címben megadott *hárít* l. 'ablenken, abwenden, von sich weisen od. wälzen od. schieben', 2. '(Zweikampf) parieren, abwehren', 3. R. ? 'sich zuneigen, geneigt sein' ige fontosabb mai és régiségbeli származékai: *hárul* 'jm zu-fallen, zuteil werden', *hárámlik* 'zufallen, zuteil werden, zukommen' [1526—27: hanem ynkaab azokra *haranleek* es maffeel ezer embert öle meg (ÉrдыK. 429)]; N. *háran* 'eltéved, elvetődik; sich verirren, verschlagen werden' (MTsz.); R. *háránt* [*háránt?*] 'abwenden, ablenken, abwälzen, überwälzen' [1526—27: a'myt en ellenem gondoltatok vala ty reeattok *harantanaam* (ÉrдыK. 542)]; R. N. *hárínt*, *hárént* 1. 'abwälzen, abwenden, zuwenden, übertragen', 2. 'be-ziehen'; R. *hárántos*, *hárántos* 'schräg'; R. *háránték*, *háránték*, *hárántok* 1. 'schräg, schief', 2. 'indirekt, mittelbar'; N. *hárántékos*: *Harántékosan* beszél 'furfangosan, nem nyiltan' (MTsz.). A *háránt* 'quer, schief' nyelvújítási elvonás a *hárántos*, *háránték* stb. szavakból (SzófSz.). — A felsorolt szók egy kikövetkeztethető *har- ~ *hár- tő származékai. A különböző származékszók 'ablenken, abwenden, abwälzen' (*hárít*, *háránt*, *hárínt*), 'sich verirren' (*háran*) stb. jelentései a konkrét 'schräg, schief' (*hárántos*, *háránték*) jelentésből érthetők meg. Nagy valószínűséggel feltehető tehát, hogy a *har*- ~ *hár*- alapszó eredeti jelentése 'görbe, ferde; krumm, schräg, schief', illetőleg — minthogy egyes igeeképzők: deverbális -(a)n: *háran*, -(á)nt- ~ -(é)nt ~ -(i)nt: *háránt* stb., -(a)ml-: *hárámlik* kétségtelenül igei alapszóra utalnak — 'görbít, ferdít; krümmen, schräg od. schief machen' lehetett.

2. A *haránték*, *hárít* stb. alakokból elvonható **har-* ~ *hár-* alapszót egyeztethetőnek vélem a következő uráli szócsaláddal: o s z t j : (KT. 330) DN. *χór*, V. *kör* 'Strecke eines Flusses, wo sich an den Ufern keine Sandablagerungen befinden (DN.), Strecke eines Flusses (Kaz., V.) stb. | z ü r j . (SzsZlKomi) Lu. *кырышён* 'косо, недоверчиво, недружелюбно (о выражении глаз)' Lu. *кырыштыны* 'смотреть косо, недружелюбно, недоверчиво; нахмуриться, насыпиться' | v o t j . (MUNK.) Sz. *kiridž*, K. *kêrêž* 1. 'görbe, kampós, horgas; krumm, gebogen', 2. 'ferde; hamis, ál, ravasz; schief, schräg; falsch, hinterlistig'; (WICHM.) G. *kîrîž* 'krumm, schief' || s z a m. j u r . ((Leht. 151) O., Oksz. *χάρρ*, Nj. *karrpâ* 'krumm, schief, scheel; Flußbiegung, Schuld' (az osztják, a votják és a jurák azó összetartozására vonatkozóan l. RÉDEI: NyK. LXV, 161; a zürjén és a votják szóról l. GULAJEV: Сов. Финно-угров. II, 209). A rokon nyelvi szóak alapján kikövetkeztethető első szótagbeli eredeti **u-*nak a m. *a*, *á*, szabályosan felel meg (vö. COLLINDER, CompGr. 163). Az egyeztetésnek jelentéstani akadályja sincs. Az osztják, a votják és a jurák szó eredeti jelentése szintén 'görbe, ferde; krumm, schief' lehetett (RÉDEI: i. h.). Ezenkívül a magyarban még igei 'görbit, ferdít; krümmen, schräg od. schief machen' jelentéssel is számolnunk kell. A magyar alapján tehát az is feltehető, hogy a szócsalád eredetileg nomen-verbum lehetett.¹

96. Magyar *húz* 'ziehen, reißen'

1. A m. *húz* 1. 'ziehen', 2. 'reißen, zerren' [1300 k.: *huztuzwa* (ÔMS.); 1470: *kijhuzija* (SermDom. II, 668) igét BUDENZ (NyK. VI, 405), STEINER (Nyr. II, 392) és MUNKÁCSI (ÁKE. 380) a zürj. *kiskj-* 'ziehen, schleppen' és a votj. *kisk-* 'húzni, vonni...' szókkal egyeztette. Egyeztetésük azért nem fogadható el, mert a permi nyelvekben feltehető *-*sk-* kapcsolat magyar képviseletére nincs példánk. A permi *-*sk-*-t eredeti *-*ks-*-ből is meg lehetne magyarázni, a zürjén és a votják szó azonban ekkor sem volna egyeztethető a magyarral. Ebben az esetben ugyanis a magyarban hosszú magánhangzónak kellene lennie (vö. COLLINDER, CompGr. 100; RÉDEI: NyK. LXVIII, 326), a *huzakodik* 'zögmern, zaudern, zanken', *huzamos* 'anhaltend, dauernd, lang' származékok és a *húz*-zal kétségtelenül összetartozó *hoz* 'bringen, holen' (erről l. alább) viszont eredeti rövid **u-*-ra engednek következtetni. Mások (MUSz. 124; SZILASI: ÉrtNySzt. XVII/8: 12; LIIMOLA: SUSToim. LXVII, 253; SzófSz. „talán”) a vog. (KANN., közli LIIM.: i. h.) TJ. *kaš-* 'aufstellen (einen Stellbogen...)', *kašant-* 'ziehen, zupfen' stb. és azt osztj. (OL. 143) DN. *χāš-* 'mit Seilen, Stricken befestigen' stb. szókkal vetették egybe. Ez azért nem fogadható el, mivel az obi-ugor szóokban feltehető eredeti *-*č-*-nek a magyarban nem lehet z folytatója.

2. Véleményünk szerint a *húz* a következő v o g u l szóval egyeztethető: (WV. 75) TJ. *kat-*, AK. *χāt-*, FK. *kāt-*, P. *kat-*, AL. KL. *kat-* (~ *kāt-*), Szo. *χat-* 'reißen'. Az egyeztetés csak akkor helyes, ha a vog. -*t-* ugor *-*t-*-re és nem *-*tt-*-re megy vissza. Az ugor alapalak **kut-*-, az eredeti jelentés pedig 'reißen' lehetett. A 'reißen' jelentés mindkét ugor nyelvben megőrződött; ezenkívül a magyar-

¹ NYÍRI ANTAL „*Hárít* szavunk és rokonai” c. dolgozatáról (MNY. XLIX, 392–8) cikkem tördelt levonatának kézhez vétele után szereztem tudomást, s így véleményét egyeztetésemben már nem tudtam figyelembe venni.

ban ebből 'ziehen' jelentés is fejlődött. Jelentéstani szempontból vö. votj. (MUNK.) *kisk-* 'húzni, vonni; ziehen, schleppen' ~ ráncigálni, tépni; reißen, zerren'; ném. *ziehen* 'húz' ~ *zucken* 'megrándul, rángatózik', *zücken* 'kiránt'; ófn. *dinsen* 'reißen, sich ausdehnen' ~ óind *tams-* 'ziehen' (l. KLUGE, DtEtWb.¹⁸, az ófn. *dinsen*-ről l. *gedunsen* alatt).

A *húz* és a *hoz* különböző tőmagánhangzója valószínűleg szóhasadás következtében állandósult (vö. *hord* 'tragen' ~ *hurcol* 'schleppen, schleifen'). A *húz* 'ziehen' és a *hoz* 'bringen, holen' jelentésviszonyára vonatkozóan vö. *hord* ~ *hurcol*; ném. *holen* 'hoz' ~ ang. *hale* 'húz, vonszol' (l. KLUGE, DtEtWb.¹⁸).

97. Magyar *imád* 'anbeten'

1. *Imád* 1. 'anbeten, vergöttern', 2. R. 'beten', 3. R. 'anbieten' [1192—95: *Wimagguc* uromc iften kegilmel ez lelic ert (HB.); *El vimagguc* szen achfin mariat (uo.); 1372 u/ 1448 k.: *mij vjmad/agonban* kerjenk mý vronktol iefus cristuftol (JókK. 6); tere cellajába *ymadnýj* (uo. 53); 1416 u/ 1450 k.: *Iudit bēmēuēn gymadkozo* hēlēzē (BécsiK. 29)]. Származékai: *imádkozik* 'beten, sein Gebet verrichten', *imádság* 'Gebet'; az *ima* 'Gebet' nyelvújítási elvonás eredménye (1787: NyÚSz., SzófSz.). — A legrégibb nyelvemlékeink tanúsága szerint szavunk eredetileg *v-* kezdetű volt (a *v-* eltűnéséről l. BÁRCZI, Htört.² 127). Az *imád*-nak a vog. *vou-* 'rufen, bitten, heißen', osztj. *vog-, vox-* 'rufen, fordern, bitten' (MUSz. 815), illetőleg a finn *jumala* 'Gott' és *ilma* 'Luft' szókkal való egybevetése (HUNFALVY: MNyszet III, 118—20; VglWb. 385; SETÄLÄ: SUSAIK. XVII/4: 48) hangtani okokból nem fogadható el (SzófSz.).

2. Az *imád* (R. *vimád*) *im-* (*vim-*) töve talán egyeztethető a zürj. (WUO.) V., Sz., I., Ud., P. *vomidž* 'durch den bösen Blick angezauberte Beschädigung od. Krankheit', Sz. *vomdžalni*, V. *vomdžavni*, Ud. *vomdžavniš*, P. *vomdžavniš*, I. *vomdžōni* 'durch den bösen Blick bezaubern, beschädigen', (GEN.) KP. *vómiž* 'Beschreien' kikövetkeztethető *vom-* alapszavával. A zürjén első szótagbeli *o* őpermi **o*-ra megy vissza. Az őpermi **o-* előpermi előzménye általában palatális (**e, *ä*), de olykor veláris magánhangzó (**o, *a*) is lehetett (vö. E. ITKONEN: FUF. XXXI, 272; LITKIN, VokPerm. 101). Ez az egyeztetés csak fgr. **o* vagy **a* > (ősm. **i* >) m. *i* ~ zürj. *o* hangmegfelelés esetén fogadható el. A zürj. *vomidž* -*idž* része denominális vagy deverbális névszóképző (vö. A. KÖVESI M., PermiKépz. 393 kk.). Az *imád* -*ád* eleme az -*ad* gyakorító képző tővéghangzó-nyúlásos változata lehet. Ugyanez a -*ád* képzőváltozat van meg *okád* 'speien, sich erbrechen' szavunkban is. — A szócsalád eredetileg nomen-verbum lehetett.

A magyar 'beten, anbeten' és a zürjén 'durch den bösen Blick angezauberte Beschädigung' jelentés eredeti 'Zauberwort', illetőleg 'zaubern' jelentésből fejlődhetett. Jelentéstani szempontból vö. m. *ald* 'segnen' ~ osztj. V. *alilta* 'fluchen, verfluchen, schelten, schimpfen' ~ cser. (SZIL.) *ultém* 'imádkozik; beten' (vö. MUSz. 731; HAJDÚ: NyK. LVII, 254 kk.); osztj. (KT. 555) Fil. *mut* 'Gebet' ~ Kaz. *mül* 'Fluch-, Zauber-, Zerstörungsworte; Opfergebet'.

98. Magyar *tele* 'voll'

I. V. I. LITKIN «Коми-язьвинский диалект» című művének szójegyzékében találjuk a következő szót: *дэл* 'весь, всё, все'; *дэсе ин ёу* 'всё-то не ешь!'; *нал* 'тоис дэл грэз' 'всё пальто в грязи'. LITKIN a zürjén *szó* etimológ-

giai megfelelőjeként zárójelben megemlíti a votj. *долак* alakot. A votják szóra a következő adatokat idézhetjük: (MUNK.) G. *dolak* 'mind, valamennyi; ganz, alle'; (URSzl.) *дол-дол, долак* 'все, всё, целиком, совсем, совершенно': *коньдонме долак быдтү* 'я израсходовал все деньги'. GULJAJEV (Советское финно-угроведение II, 47) kimutatta, hogy a szó a zürjében nemcsak a Ja., hanem a Szkr. nyelvjárásban is előfordul: *керкаыс дōла куш* 'дом совсем пустой', *дōла куш места* 'совсем голое место, без признаков растительности' (T. I. ZSILINA kéziratoss anyagából). A (SzSzlKomi) FV: *дола би* 'очень жарко, палящий' szerkezetben levő *дōла* alak idetartozása (GULJAJEV: i. h.) bizonytalan, mivel valószínűleg a zürj. (WUo.) Sz. *delalni*, Lu. *delal'ni*, V. *delavni* '(von ferne) glänzen, leuchten (helle Farbe: Weiß, Rot) (Sz. V.), glänzen, schimmern (z. B. glänzende Oberfläche) (Lu.)', votj. (MUNK.) Sz. *dolal-* 'fényleni, csillogni; glänzen, schimmern' családjába tartozik. Az utóbbiak viszont jelentésanilag nem kapcsolhatók össze a zürj. Ja. *дōл* 'весь, всё, все stb. szókkal.

2. A zürj. Szkr. *дōла* 'совсем' Ja. *дōл* 'весь, всё, все', votj. *dolak* 'mind, valamennyi; ganz, alle' szókat egyeztethetőnek gondolom ezekkel a rokon nyelvi szókkal: m. *tele* 'voll, gefüllt'; *teljes* (R. *teles*) 'ganz, vollständig, total'; *telik* 'voll werden, sich füllen' | v o g. (MSz.) KL. *tail, täil* 'tele'; (WV. 17) TJ. *tew'l*, AK. *tä.χlā*, P. *taγlā*, AL. *taγl*, Szó. *tāyl* 'voll' | o s z t j. (KT. 1033) Kos. Ni. *tet*, Vj., O. *tel*, Kaz. *tel* ua. | c s e r. (WICHM.) U. M. *titš* ua.; (PS.) K. *titš* ua.; *titšmaš, titšmaš* 'ganz, unberührt' | f i n n *täysi* (gen. *täyden*) 'voll, ganz; vollständig, vollkommen' | l a p p K. (700) T. *tivt*, Kld. *tivt, tivt*, Not. *tiev't*, A. *tivd* 'voll' (a magyar, vogul, osztják, cseremisiz, finn és lapp szók összetartozásáról I. GYARM., Aff. 86, 89, 105, 153, 198, 375; LINDSTRÖM: Suomi 1852: 99; MUSz. 203; VglWb. 430, 479; Beitr. 79; NyH.⁷; SzófSz.; FUV.)² A finnugor alapalak *tāwde* lehetett (COLLINDER, CompGr. 116, 414).

A kikövetkeztethető eredeti *ä-nek a zürj. *ē*, votj. *o* (< őspermi *ō) szabályosan felel meg. A fgr. *-wō- > permi -l- hangfejlődésre — tudomásom szerint — ugyan ez az egyetlen példa, de ilyen hangmegfelelés könnyen lehetséges. A szóbelseji *-w- nak ugyanis a permi nyelvekben ø a folytatója, a *-ō- hangnak pedig ø mellett l- is megfelelhet (vö. Beitr. 76; NyH.⁷ 37; COLLINDER, CompGr. 107, 115). A zürj. Ja. *дōл* és a votj. *dolak* szóban 'teli, teljes; voll' → 'egész, mind, valamennyi; ganz, alle' jelentésváltozással számolhatunk. A votj. *dolak* -ak eleme ugyanaz a nyomósító szócska, mint ami a votj. (MUNK.) Sz. *vočak*, G. *vičak* 'mind; egész, összes; alle, jede; ganz' szóban is megvan. A zürj. *дōла* 'egészen, teljesen; совсем' szóvégi a-ja modali funkciójú lativusrag.

99. Vogul *kañl*; osztják *koñl* 'Tag'

1. A m. *hajnal* 1. 'Tagesanbruch, Morgen', 2. 'Morgenrot' *haj-* alapszavának megfelelője az osztjákban csak összetételekben fordul elő: 1. (OL. 139) DN. *χunt*, Trj. *kuñl*, V. *kuñl*, Vj. *kuñl* 'Röte am Himmel'; (PD. 572) Ko. *χunt* ua.; 2. (OL. 139) Ni. *χuntl*, Kaz. *χoñl*, O. *χuñl* 'Röte am Himmel'; (STEIN.,

² MIKOLA (NéprNytud. VIII, 23) a m. *tele* stb. családjába vonta a m. *dagad* 'schwellen', osztj. (KT. 993) V. *tōñlā* 'sich füllen; satt werden' stb. szókat is. Származtatása súlyos hangtani nehézségek miatt nem fogadható el.

OVE. II, 100) Szin. *хуш* ua.; (PD. 572) J. *kuñl* ua.³ Az 1. csoportba sorolt alakok ősosztj. **kuñl* < **kunjal* < **kujnal* formára vezethetők vissza. A feltehető **kujnal*-beli *n* + *l* denominális képzőbokr lehet meg *hajnal* szavunkban is (vö. TOIVONEN: FUF. XXII, 162). A kikövetkeztethető osztj. **kuj-* alapszó a vog. (MUNK.: NyK. XXV, 269) É. *хuj*, KL. *khuj*, T. *khøj* 'hajnal', finn. *koi* 'erster Morgenschimmer' pontos hangtani megfelelője. A 2. csoportban említett osztják alakok ősosztj. **kuñčal* < **kuñčal* < **kuñčal* alakból származhatnak. A *-tal* elem összetett képző lehet (STEINITZ, OVE. II, 100). Maga a **kuñ-* rész is képzett szó: *n* elemében a tövégi *-j* és a kikövetkeztetett **kujnal*-beli *n* képző rejlik: **kuñ* < **kujnə*.

2. A vog. É. *хuj* stb. 'hajnal' szó és a feltehető, több származékszóban megjelenő osztj. **kuj-*tő *-tal* képzős származékai lehetnek a következő obi-ugor szók is: v o g. (WV. 89) TJ. *katl* 'Tag' ~ *kätl* 'am Tage', AK. *хтал* ~ *хотал*, P. *котл* ~ *көтл*, AL. *katl* ~ *kötl* ua., Szo. *хотал* 'Tag, am Tage' | o s z t j. (KT. 354) DN. *хат* 'Tag, Sonne', V., Vj. *котл* 'Tag', Trj. *kät*, Ni. *хät*, Kaz. *хät*, O. *хотл* 'Tag, Sonne'; (PD. 437) Ko. *хат*, J. *kat* ua. A vog. *хuj* 'hajnal' és a *katl* ~ *kätl* 'Tag, am Tage' első szótagbeli **u*, illetőleg **ä* ~ **ä* hangja az **ä* ~ **ü* (**ä* ~ **ü*) és **ü* ~ **u* váltakozások keveredésével magyarázható. Az osztják hangképviselet (ősosztj. **u*, **ä*, **o*) valószínűleg az **a* ~ **u*, **a* ~ **o* és **o* ~ **ä* változási sorok keveredésével függ össze. A vog. *katl* ~ *kätl*, osztj. *котл* stb. származékszó minden bizonnyal az obi-ugor korban keletkezhetett. A feltehető 'Morgenröte, Morgendämmerung' → 'Sonne, Tag' jelentésváltozásra vö. vog. *хuj* 'hajnal; Morgenröte' stb. ~ ? szam. jur. (LEHT. 165) O. *хājēr* 'Sonne; klar (Wetter)'; szam. jur. (LEHT. 91) O. *jālē* 'Licht' ~ 'Sonne, Tag'; ném. *Tag* < germ. **daga* 'lichte (Zeit)', vö. óind *dāhati* 'brennt' (KLUGE, DtEtWb.¹⁸).⁴

100. Osztják *pärat-* 'fogyaszt'

Az egyik, 1964-ben általam feljegyzett kazimi osztják mesében a *mös*-férfival viaskodó hétfejű *jālan*-öreg miután úgy látja, hogy egyenlő erősek, a harc beszüntetését javasolja. A *mös*-férfi erre ezt feleli neki: *äntq! ar käsi, ar nöxi päratsen* 'Nem! Sok vért, sok húst fogyasztottál.' A mondat állítmányaként szereplő *pärat-* 'fogyaszt' ige — tudomásom szerint más forrásban nem fordul elő — a zürj. (WUO.) V., Sz., Lu. *biredni*, Ud. *birednis*, P. *biretni* 'endigen, beendigen, zu Ende bringen, vernichten (V., Sz., Lu., Ud.), abtragen, abnutzen, vertilgen, vernichten, ausgeben, verbrauchen, zerpeitschen, entkräften (P.)' átvétele. A zürj. *b* és *d* zöngés zárhangot az osztjákban zöngétlen *p*-vel és *t*-vel helyettesítették. A magánhangzó-megfelelés is szabályos: osztj. *ä* (< ősosztj. **ə*) ~ zürj. *i*, osztj. *a* ~ zürj. *e* (vö. TOIVONEN: FUF. XXXII, 137, 141). A zürj. *bired-* ige (WUO.) *bir-* 'zu Ende gehen, ausgehen, vergehen...' alapszava is átkerült az osztjákba: (KT. 736) Kaz. *pärti* vergehen (die Zeit) ... (TOIVONEN: i. h. 53).

³ A m. *haj-* alapszóval egyeztethető tőszó a vogulban és a finnben maradt meg, a zürjénben és a szamojéd nyelvekben — a magyarhoz és az osztjákhoz hasonlóan — szintén csak származékszavakat találunk (vö. CASTRÉN, Versuch 84; MUSz. 104; VglWb. 29; Beitr. 276; TOIVONEN: FUF. XII, 162; Szófsz.; FUV.; SKES.).

⁴ A 'Tag, Sonne' jelentésű obi-ugor szókat már BUDENZ (MUSz 103) és DONNER (VglWb. 29) is a finn *koi* 'erster Morgenschimmer' stb. családjába vonta, de összetartozásukat nem tudták elfogadhatóan megmagyarázni.

101. Zürjén кань 'бок'

A Volegov-féle 1833-vól való uszoljei permják szójegyzékben⁵ olvasható ez az adat: кань 'бок'. Ezt a szót más forrásból nem ismerem. A zürj. кань hangtani és jelentéstani szempontból jól illik a következő obi-ugor szókhoz: vog. (AHLQV.: SUSToim. VII, 54), *xanetne*: *Eleonskoi ax xanetne* 'An den Ölberg'; (KANN.—LIIM.: SUSToim. 109: 327, 750) AK. *xant*: *päsəmmə kəäl xantnə läk säptiləm* 'ich schiebe den Tisch an die Wand' | o s z t j. (KT. 310) DN. *xonəŋ* 'Rand, Ufer', V. Vj. *kanəŋ* 'Ufer, Saum, Rand (V.)', Rand, Ufereis (Vj.), Trj. *kānəŋ* 'Ufer, Rand', Ni. *xonəŋ*, Kaz. *xməŋ*, *xonəŋ* 'Rand, Saum (des Wassers, Landes, Waldes, Tschuwals, Tuches ua).⁶ A vogul szó csak akkor vonható ide, ha -t eleme képző. Eredeti *-nt- kapcsolat esetén talán a lapp. *gad'de*, -dd- 'bank, shore; dry land' szóval tartozik össze (LIIMOLA: i. h.; SKES. *kanta* alatt). A zürj. кань-nak az obi-ugor alakokkal való összetartozása a szó egyszeri adatoltsága miatt bizonytalan. Tekintettel arra, hogy Uszolje környékén egykor (a XV—XVI. századig) obi-ugor lakosság is élt, számolnunk kell azzal a lehetőséggel is, hogy a zürjén szó az obi-ugor származékszók ősvog. *kən- vagy ősosztj. *kan- alapszavának az átvétele.

102. Votják kežäg 'hideglelés'

TOIVONEN (FUF. XIX, 175) és LIIMOLA (FUF. XXVI, 198) a m. N. *hagymáz* 1. 'Typhus', 2. 'hitziges Fieber, wobei man immer phantasiert', 3. R. 'Fallsucht' elhomályosult összetétel *hagy-* előtagjának megfelelői (vog. AK. *χōš* stb. 'irgendeine Magenkrankheit der Kinder; грыжа'; osztj. V. *kañt-* stb. 'krank sein') közé vonta a votj. (WIED.) *kōzekjan* 'kaltes Fieber', (MUNK.) Sz. *kežäg* 'hideglelés; Fieber', (URSz.) *кезег* 'малярия, лихорадка, озноб' szót is.⁷ Véleményünk szerint a votják szó a votj. (MUNK.) Sz. *kežūt*, M. J. *kežūt*, K. *kežēt* 'hideg, hidegség; kalt, Kälte' ~ zürj. (WUO.) V. Sz., Pecs., Lu., Le., I., Ud. *ke džid*, P. *ke džit* 'Kälte, Frost; kalt' családjába tartozik. A votj. -äg denominális névszóképző (vö. UOTILA: SUSToim. LXV, 138; A. KÖVESI, Permi-Képz. 104). A zürj. -id ~ votj. -it denominális melléknévképzőre vonatkozóan l. UOTILA: i. h.; A. KÖVESI: i. m. 80. A votj. *kežäg* és a vele összetartozó permi szók első szótagbeli palatális magánhangzójuk (< őispermi *ε) és jelentésbeli eltérésük miatt nem egyeztethetők a m. *hagy-* stb. szókkal. A permi szóknak a cseremiszben van megfelelőjük: (WICHM.) KH. *ki žēm* 'frieren; sich erkälten' (vö. TOIVONEN: FUF. XIX, 144; UOTILA, SyrjChr. 93; E. ITKONEN: FUF. XXXI, 175; LITKIN, Xpect. 106).

103. Szelkup koč 'Ohrring'

A szelk. (CASTR.—LEHT.: SUSToim. 122: 38) N. *koč*, *kōč*, *kōč*, NP. *kooču*, *kōoču*, FO. *kuoč*, Kar. *kuutə* 'Ohrring' szót többen (PAASONEN, Beitr. 115; ZSIRAI: NyK. XLVI, 308; FUV. kérdőjellel; SKES.) az osztj. (KT. 443) V. *kōč* 'Ring am Ende des Scheneschuhstaubes; Mündungsreifen des Beutelnetzes,

⁵ Vö. NyK. LXVI, 108.

⁶ Az obi-ugor szóknak a m. N. *hany* 'Moossumpf, Sumpf' és a szam. szelk. (CASTR.—LEHT.: SUSToim. 122: 44) N. *konné*, Ta. *konne* 'hinauf' szókkal való esetleges összetartozásáról l. KÁLMÁN: MNy. XL, 113; NyK. LII, 61; LIIMOLA: Vir. 1945: 214.

⁷ A *hagy-* vagyilagosan más etimológiai összefüggésbe is beletartozhatik (vö. SETÄLÄ: NyK. XXVI, 398; FUF. XII, 170—83; ÅKE. 317; NyH.7; SzófSz. stb.)

der Reuse', finn *kehä* 'Kreis, Umkreis, Ring' stb. családjába vonták. COLLINDER (CompGr. 94, 379) a szelkup szót kérdőjellel az osztj. (OL. 79) V. *kõs3* 'Reif zu Fässern . . .', észt *kets* 'Rad (an Maschinen, an der Drechselbank)' stb. szókkal vetette egybe. A szelk *koč* stb. veláris magánhangzója miatt azonban egyik etimológiai összefüggésbe sem tartozhatik bele. Véleményünk szerint valószínűleg belső keletkezésű szó, a szelk. (CASTR.—LEHT.: SUSToim. 122:35) N. *ko*, *kó*, NP. *koo*, FO. *kuo* Kar. *kuu* 'Ohr' főnév uráli *č3 denominális névszóképzős származéka. A *-č3 képzőről l. LEHTISALO: SUSToim. LXXII, 232. A szelk. *ko* 'Ohr' rokon nyelvi megfelelőiről l. MIKOLA: NyK. LXV, 408.

104. Szelkup *kueč*: čumba k. 'Anas acuta

A szelk. *kueč*, *kuatj*, *kotje* stb. — tudomásom szerint — csak az alábbi összetételek utótagjaként fordul elő: (CASTR.—LEHT.: SUSToim. 122:43) N. *čumba k.*, KO. *tjumba kuatj*, NP. *čumba kuetj* 'востроховост; Anas acuta'; N. N. *hak-kuedš*, KO. *seang kotja*, Csl. *sang kottje* 'селезень; Anas boschas'. Az összetételekből az derül ki, hogy a *kueč* stb. 'vadkacsafélét' jelenthet. A *kueč* stb. szót egyeztethetőnek gondolom a következő szókkal: o s z t j. (KT. 342) DN *χos* 'größte Wildentenart mit spitzem Schnabel, fängt Fische', V., Vj., *kas* 'eine »Ente« mit roten Beinen und spitzem Schnabel (V.), ein Wasservogel (Vj.)', Trj. *kās* 'eine Entenart (Schnabel spitz)', Ni. Kaz. *χos* 'ein großer Wasservogel, frißt Fische, Schnabel spitz, Beine rötlich'; (PD. 523) KO. *χos* 'eine Wasservogelart, schwarze Ente (anas nigra)', J. *kās* 'id., Ente (anas tadorna)' | v o t j. (URSzl.) *кyacy* [olv.: *kwaši*] 'селезень' | c s e r. (GEN.) P. *košo* 'Quackente; fuligula; гоголь'; (MRSzl.) Ny. *kóco*, K. *kos* 'гоголь (вид дикой утки)' || ? s z a m. k a m. *konzu* 'Möwe (az osztják, a cseremisiz és a kamasz szók összetartozásáról l. TOIVONEN: FUF. XXXI, 127⁸). Az egyeztetés hangtanilag szabályos. A szó belsejében *-ńc ~ *-č- tehető fel. A kamaszban *-ńc-vel a többi nyelvben *-č-vel számolhatunk. Az uráli *-č- > szelk. č, tj. megfelelésről l. Beitr. 167. Az első szótagbeli magánhangzók (ősosztj. *a ~ őspერი *o ~ cser. o, a, e [= e] ~ kam. o) eredeti *a-ra utalnak (vö. COLLINDER, CompGr. 153—5). A kamasz szó idetartozása jelentéstani szempontból bizonytalan.

RÉDEI KÁROLY

⁸ TOIVONEN korábban (FUF. XIX, 176) a cseremisiz és a kamasz szóval az osztj. (KT. 324) Szog., Kam. *χeńt3* 'Kriekente (Szog.), eine Kriekentenart (Kam.)' szót egyeztette. Ez azonban csak ígr. *-ńc- *-č- (> osztj. -ńt- ~ s) és ősoosztj. *a ~ *i váltakozás feltevése esetén tartozhatik össze velük. Az ugyancsak idevont m. *kacsa* 'Ente' sláv jövevényszó (SzófSz.; KNEZSA, SzJsz. 238).

Etimológiai megjegyzések

1. Magyar *hant* 'Scholle, Grabhügel'

Hant 1. 'Scholle, Erdscholle', 2. 'Grabhügel', 3. 'Rasen, grüner Rasen', N. *hent, hont, hancsik, hamzszik* stb. szavunk javasolt etimológiai megfelelője a vog. (MUNK.: Ethn. IV. 191 [o: 291] KL. *khāmšél* 'zsombék, láphalom', É. *ḡāmēs* : ḡ. *mā, ḡāmsin mā, ḡāmsūt mā* 'zsombékos láp, tundra', Szi. *ḡāmali* ua.; (KANN.—ЛИМ.: MSFOu. 114 : 450) FL. *ḡōmalilōmt* 'eine Art flacher Erhebungen auf einem Sumpf, grösser als Bülden' (*lōmt* 'Stück'), Szo. *iāḡGalmāḡōmali* 'hier und da auf dem Sumpfstrang (*iāḡGalmā*) auftretende Bülden mit Zirbelkiefern' (MUNKÁCSI: i. h.; NyK. XXV, 270; SIMONYI: Nyr. XXXIX, 437).

Ide vonható az osztj. (KT. 304) Ni. *ḡmās* 'große Bülte(ninsel) auf dem Moor', Kaz. *ḡōmās* 'ziemlich trockene, bültentragende, mit Bäumen bewachsene Insel auf dem Moor, Hügel (auf der Heide, dem Moor)' szó is.

Az obi-ugor szók összetartoznak egymással, a magyar szó azonban csak akkor vonható hozzájuk, ha a *hant* -t-je denom. főnévképző, amely előtt a *m-ből n lett.

A vog. -šél, -s, -sūt, -ali, osztj. -s főnévképzők.

2. Magyar *haszon* 'Nutzen'

Haszon 'Nutzen, Vorteil Gewinn' szavunk rokon nyelvi megfelelői a következők¹: zürj. (WUo.) V. Sz. Lu. I. Ud. P. *kožin* 'Geschenke der Braut an die Verwandten des Bräutigams (V. Sz. Lu. Ud. P.), Hochzeitsgeschenk (I.), Geschenk (AV. P.)'; (GEN.) KP. *kýžin* 'Geschenk' | votj. (MUNK.) Sz. *kužim*, K. *kužēm* 'Geschenk, Gabe' | cser. (WICHM.) KH. U. *ku'zōk*, M. *kū'ts ≈ k* 'Mitgift' | mord. (PAAS.) E. *kažems*, M. *kažōms* 'schenken, beschenken', E. *kažne*, M. *kažne* 'Geschenk, Gabe' || szam. jur. (173) O. *ḡāssū*, Nj. *kāssū* 'Lohn des Zauberers' (WICHMANN: FUF. XIV, 87; Beitr. 168; TOIVONEN: FUF. XIX, 143; LEHTISALO: MSFOu. LVIII, 130 (Moór: Nyr. LXXI, 41; ALH. II, 374).

Szavunknak van szelkup² megfelelője is: szelk. (PROK.—ERD. kézirat) Ta. *gossj* 'подарок; Geschenk'; *gossj pāri* 'жертва (духам); Opfer (den Geistern) (Gr. 124); *gossil pō* 'жертвенное дерево; Opferbaum' (uo.); *qostiqo* 'подарить; schenken'. A *pāri* szó, mely csak a *gossj*-val együtt fordul elő, a

¹ A *haszon* esetleg más etimológiai összefüggésbe is beletartozhat (I. MUSz. 91; VglWb. 85; NyH.?, SzófSz.; FUV.; SKES.).

² A szelkup adatokat G. N. PROKOFJEV és E. D. PROKOFJEVA szelkup szövegeiből készített szójegyzékemből közlöm. Jelzete: PROK.—ERD. kézirat; PROKOFJEV, Селькупская грамматика: Gr.

szelkupban osztják jövevénytípusú lehet. Az osztj. (KT. 723) V. Vj. *pàrj* 'Schmaus, Gelag; Opfermalzeit (V.), Bewirtung (»unblutiges Opfer«) der Götter, Opfermahl' stb. az egész osztják nyelvterületen megtalálható.

Az uráli alapalak **kaš3-* lehetett.

A feltehető fr. **a ~ jur. a ~ szelk. o* megfelelésről l. COLLINDER, CompGr. 154–5.

A szócsalád eredeti jelentése a rokon nyelvi megfelelők alapján 'ajándék; Geschenk' lehetett, mely vagy áldozati ajándékként a szellemeknek (szelkup), közvetve segítség reményében valójában a varázslónak (jurák), vagy menyaszszonyi ajándékként a vőlegény családjának jelentett „hasznót”.

A zürjén szó átkerült az obi-ugor nyelvekbe (TOIVONEN: FUF. XXXII, 36).

3. Magyar *hat* 'wirken, dringen'

A m. *hat* 1. 'wirken', 2. 'dringen', 3. R. 'können', 4. R. 'hinein-, durchdringen' szavunk rokon nyelvi megfelelői a következő nyelvekből ismeretesek: o s z t j. (KT. 363) Ni. *χḗttā*, Kaz. *χḗtti*, O. *χḗttā* 'sich an einen anderen Platz bewegen, (vorwärts, rückwärts, seitwärts) rücken', V. Vj. *kvttā* 'sich heranschieben', stb. (PD. 449) Ko. *χḗttam* 'versetzen, aufschieben, weiterschieben', J. *kvttam* 'id.; stoßen, schieben' | ? z ü r j. (WUO.) V. Sz. Lu. I. *kutni* 'halten', anhalten, aufhalten; besitzen; ergreifen, fassen, fangen; anfangen, beginnen' | ? v o t j. (MUNK.) Sz. *kut-* 'fog, megfog, megragad; megtart, követ, teljesít; megkezd' (BUDENZ: NyK. X, 83; SZINNYEI: NyK. XLI, 19; NyH.⁷; SzófSz.; PAIS: MNy. XLI, 19; FOKOS: Nyr. LXX, 61).

Szavunk etimológiai megfelelője még a s z e l k. (PROK.—ERD. kézirat) Ta. *qatigo* деться, деваться; 'wohin geraten' (Gr. 45, 103 is), *katipogo* (o: q-) 'девать; stecken' (Gr. 108), *katteigo* 'задеваться; verschwinden' is.

Az uráli alapalak **katt3-* lehetett. A szelkup szó vokalizmusára vonatkozóan l. a *haszon* alatt mondottakat.

A szócsalád eredeti jelentése 'hatol, jut valahová' lehetett. Ez a szelkupban megőrződött. Ebből fejlődött a tranzitív 'bedug' és az -ei- perfektív-képzős 'eltűnik' jelentés.

4. Magyar *hord* 'tragen'

Fenti igénk és *hurcol* 'schleppen, herumtragen' származéka egyeztethető a v o g. (WV. 69) TJ. AL. KL. *kart-*, FK. *kārt-*, AK. *χārt-*, P. *kart-*, Szo. *χart-* 'ziehen'; (MSz.) KL. *kharti* 'húz. hurcol' (MUSz. 122; NyH.⁷; ERDŐDI: SzegF. III, 232; SzófSz.).

Az egyeztetés csak akkor fogadható el, ha a vog. -t- deverb. igeképző.

Véleményem szerint idevonható a s z e l k. (PROK.—ERD. kézirat) Ta. *qūriqo* 'нести (по течению), тащить; tragen (der Strom), fortschleppen' (Gr. 125 is).

Az uráli alapalak: **kur3-*.

5. Magyar *hullik* 'fallen, herabfallen'

*Hullik*³ 1. 'fallen, herabfallen, hinunterfallen', 2. '(Haar) ausfallen', 3.

³ A magyar szó esetleg más etimológiai összefüggésbe is tartozhat; l. erről VglWb. 210; WICHMANN: FUF. XI, 215, XV, 31; SzófSz.; STEINITZ, FgrVok 23; FUV. m. nélkül; SKES. *kulua* alatt.

'(Blut, Tränen) fließen', 4. ' (Tier) krepieren' igénk egyeztethető a következő szókkal: v o g . (KANN., közli LIIM.; MSFOu. XCVIII, 143) AK. *χολ-*, FK. *k_oul-*, P. *kuł-*, AL. *kul-* Szo. *χul-* 'abgehen, sich lösen (Rinde des Baumes), (AK. Szo.) sich erheben (die Sehne des Beines z. B. beim Skilaufen, die des Armes z. B. beim Eishacken), | ? z ü r j . (WUO.) V. *gılavni*, I. *gılöni* 'streuweise und allmählich herabfallen, ab-, ausfallen, sich zerstreuen, zerfallen (z. B. Kartoffeln aus dem Sack, Blätter vom Baume, Haare vom Kopfe) (V.), herabfallen, abfallen, ausfallen, ausgehen, krumeln (I.) (LIIMOLA: MSFOu XCVIII, 142; FOKOS, NyK. LXI, 60).

LIIMOLA (i. h.) kérdójellel ide kapcsolja az osztj. (KT. 300) Trj. *kōlekīn-tāγz*: *pūnāl kōlekīnt* 'die Haare sind verfault und gehen aus' szót. Véleményünk szerint azonban az osztják ige nem tartozik ide, mert az osztj. (KT. 300) Vj. *kōlāk* 'kahl (Kopf)' névszó -*īnt* igeképzős alakja s a jelentése 'kopaszodik' lehet. Minthogy ez az osztják szó a KT. szerint csak a Vj. nyelvjárásban fordul elő, felmerülhet szelkup jövevényszó volta is: szelk. (PROK.—ERD., kézirat) Ta. *kolik* [adv] редко, иногда; selten, manchmal (Gr. 51 is).

6. Magyar *húny* '(Augen) schliessen'

Szavunk rokon nyelvi megfelelői a következők: v o g . (KANN., közli LIIM.: FUF. XXX, 249) TJ. *kón-*, AK. *χον-* 'mit den Augen blinzeln, die Augen zudrücken'; (STEIN., WogVok: 255) Szo. *χον-* 'blinzeln' | o s z t j . (OL. 115) V. Vj. *kon-*, *χón-* stb. 'zuschliessen (die Augen)' | z ü r j . (WUO.) V. Sz. Lu. I. P. *kuñi* ('die Augen) schliessen'; (GEN.) KP. *kyñ-* 'die Augen zusammendrücken' | v o t j . (MUNK.) Sz. *kiñ-*, K. *kiñ-* 'behúnyni (a szemet)' | ? c s e r . (WICHM.) KH. *kā-mem*, U. *kumem* ua. | m o r d . (RAVILA: JSFOu. 61/3 : 31) E. *koñams* ua., (JUHÁSZ—ERDÉLYI) M. *koñams* ua. | ? f i n n *kyyny* 'der halboffene od. geschlossene Zustand des Auges' || s z a m . j u r . (148) O. *χājjeñtā* 'zwin-kern (mit dem Auge), *χājjeptā* 'das Auge (die Augen) schliessen' (MUSz. 121; Beitr. 23; NyH.⁷; SzófSz.; FUV.; SKES.).

Ide kapcsolható a következő szelkup szó is: (CASTR.—LEHT.: MSFOu. 122 : 30) N. *kajap*, *kājap*, KO. Ke. *kaajau*, Ta. *kā-njam*, *kaanjam* 'ich bedeckte'; (PROK.—ERD. kézirat) Ta. *goñijgo* 'закрывать, покрывать; (der Fuchs) hat seine Augen geschlossen'.

Az uráli alapalak **kuña-*. A szóbelseji *-*n*-nek a jur. -*j*-, szelk. -*n*-, -*j*- szabályos megfelelője. Az első szótagbeli vokálisra l. COLLINDER, CompGr. 164).

A szelkupban a szónak 'befed' jelentése is van.

A cseremisiz és a finn szó idetartozásáról l. BERECKZI: NyK. LXVI, 385 E. ITKONEN: FUF. XXXI, 170).

7. Magyar *irgalom* 'Erbarmen, Barmherzigkeit'

Szavunk [1192—5: *iorgoffun* w neki (HB.); 1372 u.) 1448 k.: *ırgalmaz* neked yften (JókK. 34); 1470: iften *ergalma* mýat (Serm Dom.)] egyeztethető a következő rokon nyelvekbeli szókkal: v o g . (WV. 91) TJ. *ı̄rko-a*, AK. FK. *ı̄arβal*-, P. *ı̄ārā-*, AL. *ı̄ārīl-*, Szo. *ı̄oruβl-* 'vergessen' | o s z t j . (OL. 57) DN. *ı̄ārāt*-, Trj. *ı̄ōrāpā-*, Ni. *ı̄ōremā-*, Kaz. *ı̄ōremā-* ua. | v o t j . (MUNK.) Sz. *jiromi-*, Kaz. *dēromi-* 'téved, megtéved, eltéved'; (WICHM.) J. *juromiñi* 'sich verirren' || s z a m . j u r . (141) O. *jurā*, Nj. *jurrās* 'vergessen'; j e n . B. *jurotābo*, Ch. *juđotābo* ua.; s z e l k . (CASTR.—LEHT.: MSFOu. 122 : 24) N. *ırgak*,

örgak 'ich verirrte mich, verlor mich', Ta. *yrag* 'потерялся'; k a m. (DJ.) *durlem* 'verschwinden, verlorengehen', *duržūtem*, *duržōtem* 'sich verirren, irre fahren' (CASTRÉN, Versuch 85 o., jur.; MUNKÁCSI: NyK. XXIII, 90 + vg.; HALÁSZ: NyK. XXIV, 467 + jen.; LEHTISALO: MSFOu. LXXII, 114 o., vtj.; JOKI: FUF. XXXII, 45 vg., o., jur., szelk.; COLLINDER: CompGr. 401).

A magyarban *jo-* > **jē-* > > *i-* hangváltozás történt (BÁRCZI, Hangt.² 105).

A szelkupban a **j-* lekopott, a kamaszban *d-*-vé változott (COLLINDER, CompGr. 62, 63).

A m. *-gal* gyak. képzőbokr, a R. *iorgoffun* (< *iorgotfun*) *g*-je gyak., *t*-je, műv. képző.

A vog. *-k-*, *-l-*, *-l-* gyak., a *-β-* passiv-reflexív képző (SZABÓ: NyK. XXXIV 70, 228; LEHTISALO: MSFOu. LXXII, 357). Az osztj. *-t-* műv., az *eyæ-* gyak. + műv., a *-mæ-* mozz. képző (SCHÜTZ: NyK. XI, 21, 22, 15; LEHTISALO: i. m. 323, 357, 115).

A jen. *-ta* műv. képző (LEHTISALO: i. m. 299).

A szócsalád eredeti jelentése 'elfeled' lehetett. Ebből a votjákban és a déli szamojédban 'az utat elfelejti' → 'eltéved' → 'eltűnik', a magyarban 'hibát, bűnt elfelejt; megbocsát' → 'irgalmaz' jelentés fejlődött.

Az uráli alapalak **jura-* lehetett. COLLINDER (CompGr. 410) — nyilván a vogul alapján, tévesen — **jurka* alakot következtet ki.

Más magyarázat I. MÉSZÖLY, ÓmSzöv. 214.

8. Magyar *nyal* 'lecken'

Szavunk rokon nyelvi megfelelői a következők: v o g. (WV. 69) TJ. *ñalànt-*, AK. *ñalənt-*, P. *ñaləmt-*, AL. *ñāləmt-*, Szo. *ñoland-* 'lecken' | o s z t j. (OL. 50) DN. *ñāt-*, Trj. *ñāA-*, V. Vj. *ñola-*, Ni. *ñēt-*, Kaz. *ñōA-*, O. *ñol-* ua. | z ü r j. (WUo.) Sz. Lu. *ñulnē* stb. 'lecken, belecken, ablecken' | v o t j. (MUNK.) Sz. *ñul-* 'nyalni' | c s e r. (WICHM.) KH. *nālem*, U. *nuləm* 'lecken' | m o r d. (PAAS.) É. M. *nolams* 'lecken, ablecken' | f i n n *nuolla* ua.; észt *nōlima* 'lecken, belecken, naschen' | l a p p N. *njoallot* 'lick'; Wfs. (1446) *nyo'lyōt* '(die Speise beim Essen in Fett) eintunken' | s z a m. k a m. *nuləm* 'lecken' (MUSz. 407; Beitr. 40; LEHTISALO: FUF. XXI, 20; NyH.⁷; SzófSz.; FUV.; SKES.).

A szócsaládnak a szelkupban is van megfelelője: s z e l k. (PROK. — ERD. kézirat) Ta. *nyuo* 'лизать; lecken'.

Az uráli alapalak **ñole-* (*ñole-*).

Az **-l-* a szamojédban valószínűleg **-j-*-n keresztül kiesett (COLLINDER, CompGr. 117). A kamaszban vagy ez a **-j-* vagy a jelen idő *-l-*-je palatalizálta az előtte álló magánhangzót. A szamojéd első szótagi magánhangzókra vö. COLLINDER, i. m. 158 — 9.

9. Magyar *olt* '(Baum) pfropfen'

A '(Baum) pfropfen, pelzen, veredeln, okulieren' jelentésű *olt*, *ojt* [1278: tendit ad unam silvam quae vulgariter *olthuan* nuncupatur (NySz.); 1416 u./1450 k.: Ki mikor megfozdolt volna az *oltouanoknac* kēztebōl (BécsiK./ 64; 1506: Gymōleh olto Bodog Azzon (WinklK. Kalend.)] ige egyeztethető a

következő obi-ugor⁴ szókkal: v o g . (VNGy. II, 632) É. *ālti*, K. *ōlti* 'told, bővít, gyarapít'; (MK. IV, 290) FL. *ālti* 'egyesít, összeköt, told, gyarapít; K. *ōltilāxti* 'összenő'; (MSz.) KL. *il-ālti* 1. 'hozzácsatol', 2. 'megtold'; (KANN., közli STEINITZ: Zeitschrift für Phonetik, Sprachwissenschaft und Kommunikationsforschung. 17: 638) TJ. *ant-*, FK. *ōlt-*, P. *oat-*, AL. *olt-*, Szo. *ōlt-* 'anknüpfen, hinzufügen', (KANN. — LIIM., MSFOu. 114 : 472) Szo. *ōltəm iib* '»fortgesetzter Baum«, d. h. ein Baum, dessen unterer Teil z. B. eine Birke und der obere Teil eine Kiefer usw. ist' | o s z t j . (KT. 130, 124) DN. *ottavā*, V. *allā*, Vj. *al'tā*, Trj. *āAtāre* (*āAt-*), Ni. *ottata*, Kaz. *Ati*, O. *altā* 'hinzufügen, ansetzen, verlängern', Vj. *uljan iux* 'Baum, der aus zweierlei Holz [o: Baumen] besteht: unten Zirbelkiefer, oben Fichte, od. unten Fichte, oben Lärche', Trj. *uAman iux* 'Baum aus dessen einem Stamm verschiedene Baumarten hervorwachsen', Ni. *otman*, Kaz. *aman* 'nacheinander'; (PD. 1565, 2801) K. *ōttem* 'verlängern', J. *ātəm* (*āAtəm*) 'lőten' (MUNKÁCSI: VNGy. II, 0405 vg., o.)

Az ugor magánhangzó-megfelelések ősi **a ~ *o*, **o ~ *u* váltakozással magyarázhatók (vö. m. *vala ~ volt*, *hal ~ holt*).

Az ugor alapalak **alt3-* lehetett.

A szócsalád eredeti jelentése 'told' lehetett. Ebből fejlődött a 'fát megtold egy másik fával' → m. 'olt' jelentés.

ERDÉLYI ISTVÁN

⁴ Az obi-ugor szókat BUDENZ (MUSz. 735) és MÉSZÖLY (NéNy. III, 161) a m. *alkot* 'schaffen, bilden' stb., 2. R. 'anpassen' igével egyezteteti. Ha az *alk-*-k-ja mozz., az obi-ugor igék -t-je műv. képző, akkor az egyeztetésnek nincs hangtani akadálya. Jelentéstani szempontból az *olt*-tal való egyeztetés elfogadhatóbb.

Simonyi Zsigmond Müller-fordításának tanulságai

1. A múlt század második fele a magyar nyelvtudomány történetének egyik legszínesebb korszaka. A vad misztikum ködébe vesző „nyelvmagyarázók” mellé, „modern” kutatási elvek, magyarázó módszerek sorakoztak fel, nem is szólva a történeti módszer és az összehasonlító eljárás olyan zseniális előfutáiról, mint RÉVAI, SAJNOVICS és GYARMATHI, akik az útkeresést fémjelző tanítások tükrében új megvilágításba kerültek. A korszak legkiválóbb magyar nyelvészei — a barátságosnak, biztatónak éppen nem mondható hazai fogadtatás ellenére — eltántoríthatatlanul haladtak a tudományos lelkiismeretük kijelölte rögzös úton, kritikailag felhasználva a hazai előfutárok eredményeit és vigyázó szemmel figyelve mindarra, amit az új nyelvészeti kutatások szülőföldjén, a német egyetemeken az új módszerek alkalmazásával elértek. Az új módszerek és eredmények megismerésére, elsajátítására tudatosan törekedtek. Szívósan tanulmányozták a BOPP-pal, HUMBOLDT-tal meginduló történeti összehasonlító iskola eredményeit, nem zárkóztak el az úgynevezett természettudományos nyelvészet eredményeinek a kritikai vizsgálatától sem, és az újgrammatikus iskola hangtörvény-konceptiójának aktív népszerűsítői, alkalmazói lettek.

HUNFALVY már 1863-ban határozottan állást foglal az új tanok mellett, és a hazai nyelvtudomány feladatát ennek tükrében fogalmazza meg (NyK. II, 70). Programadó akadémiai előadásában az új tanítások egyik sokszínű propagandistáját, „... a nyelvészeti tudományokról Európa-szerte híres tudós”-t (i. h. 69), MAX MÜLLERT mutatja be, és az ő munkásságának kritikai ismertetése kapcsán szabja meg a hazai tennivalókat. Az oxfordi tanár munkásságát — hibáival együtt — igen jelentősnek tartotta, éppen ezért még két alkalommal visszatért értékelésére. (NyK. II, 381—460, továbbá SIMONYI első Müller-fordítása végéhez függesztett „Észrevételek Müller Miksa nyelvtudományi felolvasásaira, különösen a nyolcadikra” című bírálatában. Müller Miksa fölolvadásai a nyelvtudományról Bp. 1874., 395—413. A nyolcadik felolvasás a nyelvek morfológikus osztályozásával foglalkozik.)

HUNFALVY részletes bírálata az Akadémia figyelmét is felhívta a mülleri felolvasásokra. 1872. január 22-én „összes ülésében” bizottságot alakított, „hogy az részint a külföldi tudományos irodalmak jelesebb termékeinek lefordíttatása... érdekében működjék.” (SIMONYI ZSIGMOND, Müller Miksa újabb fölolvadásai a nyelvtudományról. Bp., 1876., 1. számozatlan l.) Az Akadémia könyvkiadó bizottságának a felkérésére STEINER (SIMONYI) ZSIGMOND már 1873-ban lefordította illetőleg 1874-ben megjelentette MÜLLER régebbi felolvasásait, 1876-ban — ugyancsak SIMONYI fordításában — az újabbak is megjelentek (i. m. 3. számozatlan l.). SIMONYI — mint fordító — a felolvasások-

ról annyit jegyez meg, hogy azok „itt-ott egyoldalú, de mindig és mindenhol szellemdús és érdekes fejtegetések”, amelyeknek „ajánlására alig van szükség.” (A fordító előszava.) Mindkét fordítást ellátja az ugor nyelvekre vonatkozó adalékokkal, tehát — nagyon kevés kivételtől eltekintve — egyetértett MÜLLER felolvasásainak egészével.

2. Az Akadémia könyvkiadó bizottságának a figyelme nem véletlenül fordult SIMONYI felé „a külföldi tudományos irodalmak jelesebb termékeinek” magyarra való átültetése érdekében. SIMONYI tanulmányai, külföldi kapcsolatai révén a legalkalmasabbnak bizonyult az újgrammatikus iskola tanításainak a részletekbe menő megismertetésére. Külföldi tanulmányai alkalmával Lipcsében PAULT, CURTIUST, LESKIENT hallgatta, tagja lett CURTIUS Grammatische Gesellschaftjának, amely akkor az új tanítások szemináriumszerű feldolgozását tűzte ki célul (RUBINYI MÓZES, Simonyi Zsigmond helye a magyar nyelvtudomány történetében. Ért.Nyelv. Szépt. XXVI/10, 3, 4). Ilyen tudományos iskolázottság következtében SIMONYI az új irány lelkes híve lett, és minden alkalmat felhasznált annak ismertetésére, népszerűsítésére. Egyetemi előadásaiiban ő foglalkozott első ízben a nyelvtudomány átfogó, elvi kérdéseivel, szemináriumában lelkes tanítványai bevonásával, igényes vitákkal igyekezett tisztázni illetőleg tisztáztatni az akkor virágjában volt újgrammatikus iskola szemléletét, az iskola felvetette új elvek és módszerek minden lényeges vonását. Az új, termékeny gondolatok közvetítője, átplántálója tehát SIMONYI volt (GOMBÓCZ: MNy. XV, 156), aki már pesti, majd lipcsei, berlini és párizsi tanulmányai idején hozzáfogott MÜLLER előadásainak a lefordításához (RUBINYI i. h.).

Mi ösztökélte SIMONYIT MÜLLER felolvasásainak a fordítására? A válasz egyszerű és kézzelfogható! Nem volt — talán úgy is mondhatnánk, ma sincs — a korai nyelvtudománynak egyetlen olyan általános elvi kérdése, amivel az oxfordi tanár a Royal Institutionban tartott felolvasásai keretében ne foglalkozott volna, egyeseket részletesen — sokszor túlrészletesen — fejtegetve, másokat csak érintőleg említve. Ha csak az egyes előadások témáira vetünk is egy futó pillantást, előttünk áll az a szélesskálájú érdeklődés, ami a londoni tudományos köröket és a „művelt nagyközönséget” jellemezte, és amit az előadó — hihetetlen olvasottsága alapján — ne igyekezett volna kielégíteni. (Nyelvtudomány ~ természettudomány, Nyelvfejlődés ~ nyelvtörténet, A nyelvvizsgálat elvei és módszerei [anyaggyűjtés, rendszerezés], A nyelvek genealogikus osztályozása, Morfológikus osztályozás, Összehasonlító nyelvtan [a komparativizmus elvi és módszertani problémái], A nyelv eredete, nyelvelmélet, Nyelv és gondolkodás stb.). A témák átfogó jellegéből adódóan találkozunk még az élő nyelv („nyelvjárási tényészet”) vizsgálatának a fontosságával és természetesen a nyelvi változások jellegzetes problematikájával, a hangváltozásokkal, hangtörvényekkel, amik a kor nyelvtudományának valóban a legizgatóbb kérdései voltak. A múlt század magyar nyelvtudománya is kereste ezekre a kérdésekre a kielégítő válaszokat, éppen ezért fogadta nagy érdeklődéssel a külföldi válaszkísérleteket, ezért fordult MÜLLER előadásai felé.

3. A problémák halmazatából azokat a fő kérdéseket igyekszem kiemelni, amelyek véleményem szerint a MÜLLER-portréhoz feltétlenül szükségesek, amelyek a korai magyar nyelvtudomány érdeklődésének is a homlokterében

áltak. (A nyelv legjellemzőbb sajátosságai, a nyelvtudomány hovatartozandósága, a nyelv és a gondolkodás kapcsolata, a nyelvosztályozás elvi kritériumai, HUNFALVY ez utóbbival kapcsolatos bírálata.)

4. A nyelvtudomány feladatát a nyelvi jelenségeknek mint tényeknek „ügyes és gondus induktív következtetések segítségével” történő vizsgálatában látja (Felolvasások I, 205). Ez a feladatmeghatározás a nyelv lényegéről kialakított felfogásából fakad. A nyelv mibenlétének a megragadásánál elhatárolja magát minden „nem a tények vallomásából” levont nyelvdefiníciótól (meg egyezés szüleménye, élő organizmus stb. I. m. 204). Nyelvmeghatározása, a tényekből induktív úton levont következtetések alapján, a lehető legáltalánosabb: egyetlen kézzelfogható különbség az állat és az ember között (i. m. 348). Általában véve ez igaz, csak hogy túlságosan triviális, mert konkrétan nem a nyelv mibenlétére, hanem az embert az állattól elválasztó legfontosabb különbségre utal. Ez a kritérium — lényegét tekintve — azonos LOCKE distinkciójával, amely szerint a választóvíz az állat és az ember között az utóbbinak absztraháló képessége: „az általános fogalmak alkotása tökéletesen elkülöníti az embert az állatoktól, mert ez olyan jeles tulajdonság, melyet az állatok semmiképpen el nem érhetnek.” (Essay concerning Human Understanding. II. XI. fej. 10 §.; i. m. 348.) De még így is elfogadható volna ez az általános igazság — természetesen azzal a megszorítással, hogy a nyelv egyik fontos aspektusára utal —, ha nem párosulna a monogenetikus nyelvészarmaztatás útján egészen az „isteni eredet magaslatáig felemelő” elképzeléssel. Ez a sajátos monogenetikus nyelvészarmaztatás a biblikus szemléletnek a tudományos gondolkodással való összeegyeztetési szándékából fakad, és beszédes bizonyítéka a legtiszteletreméltóbb induktív eljárás mód félrecsúszásának, ha az a végső, legfőbb következtetések levonásától megriad. Szöges ellentmondásba kerül e helyen MÜLLER a fentebb megfogalmazott „ténytisztelő, tényvizsgáló” nyelvtudományi feladat-meghatározással, amikor — tagadhatatlanul szépcensengő allegóriával ezt írja: „... a nyelvtudománynak valódi kezdetét az első pünkösdi napjától kezdem. A megoldott nyelveknek ezen napjától kezdve új fény dereng a világ fölött, és szem elé kelnek oly tárgyak, melyek rejtve voltak az ókori népek tekintete előtt. Régi szavak új értelmet nyernek, régi kérdések új érdeket, régi tudományok új célt.” (Felolvasások I, 115.) Tanulságos példája ez a mülleri lapszus annak is, hogy a legtisztességesebb szándékkal megfogalmazott helytelen következtetés is mire vezet. MÜLLER ugyanis más helyen — a humánus nevében — világosan kifejezi felháborodását, hogy egyes „heccpolitikusok” Amerikában — „a rabszolgaságnak fene elméletét”-t „tudományos” érvekkel alátámasztandó — összehasonlító nyelvészeket arra biztattak, „hogy bizonyítsák be a nyelvek és fajok közös eredetének lehetetlenségét.” (I. m. 14.) Joggal ítéli el a darwinizmus olyanféle „interpretálását” a fenti célra készült amerikai „tudományos” kiadvány címlapján, „melyen a különböző emberfajok arc képe között a majom képe emberibb tekintetűnek volt füstve, mint a négeré.” (Uo.) Csakhogy ezért nem DARWIN a felelős! Az ilyen fajta „ordaseszmék”-kel szemben mitsem használ a legkeresztényibb fogantatású humánus-eszme sem: „Az emberi nemnek közös eredete, a fajok és nyelvek különbsége, minden nemzetnek fogékonysága a legmagasb fokú szellemi művelődés irányában — ezek az új világban, melyben mi élünk, tudományos érdekű kérdések lettek, mert a tudományosnál is föllebvaló [!] érdekük.” (I. m. 115.) Az idézett — tagadhatatlanul

szépen megfogalmazott — sorok arra nézve is rendkívül tanulságosak, hogy a természettudományos (tényvizsgáló) nyelvkutatói módszer egymagában nem elegendő, ha az nem egyértelmű kiindulási (néző-) ponttal társul, ha az nem a következetes materializmus szilárd talaján áll.

A nyelv másik jellemző tulajdonságának állandóan változó jellegét tartja. Mert „akármilyen volt a nyelvnek eredete — írja — első iránya határtalan sokféleség felé tartott.” (I. m. 54.) Hogyan megy végbe a nyelvi változás, „a nyelv természetes növése” (i. m. 56), egyes nagy emberek, követésre (utánzásra) méltó hősök új nyelvhasználatának eredményeként vagy az egyes emberek akaratától, tudatától függetlenül. MÜLLER az utóbbi véleményen van. A nyelvi változás lényegét a változási folyamat objektivitásában látja. „... azon okok fölött, melyek a nyelvek növesztését eszközik ... embernek semmi hatalma nincs.” (I. m. 61.) A folyamatos, lassan, de „ellenállhatatlanul” végbemenő változások „egészen kívül esnek az ember szabad akaratának hatáskörén vagy ellenőrzésén” (i. m. 62.), éppen ezért egyesek (grammatikusok és puristák) arra irányuló kísérletei, hogy a nyelvet javítsák, „egészen haszontalanok.” (I. m. 63.)

A nyelv alaki változásának „hangbeli romlás” [‘redukció’] az oka, ami viszont „nem a véletlen eredménye; határozott törvények uralkodnak fölötté” (i. m. 61). Ezeket a törvényeket azonban „nem emberek szabják; sőt... az embernek engedelmeskedni kell nekik, ha nem is tud felőlük semmit.” (I. m. 62, l. még 35, 36, 37, 39 stb.). Ahány mondat, annyi egyértelmű állásfoglalás a nyelv, a nyelvi folyamatok, az azokat előmozdító okok, emezeket szabályozó törvények objektív jellegét illetően! Ez még nem volna baj, mert hiszen a korábbi egyoldalú szubjektív nyelvmagyarázat ellen irányul. De amennyire egyoldalú volt a nagy emberek, királyok stb. egyedüli nyelvalkotó tényezőként való felfogása, legalább annyira egyoldalú és elvileg helytelen ez a szubjektív elem teljes kizárásán alapuló „fatalista” nyelvtörvény-koncepció: ami az ember teljes kiszolgáltatottságát hirdeti, és mindenféle nyelvművelési tevékenységet eleve kilátástalannak, „egészen haszontalannak” tart. (NB. a nyelvjavítás itt csaknem kizárólag az egyes beszédhangok megváltoztatási lehetőségére korlátozódik, de itt se helyes a szubjektív tényező semmibevevése.)

Szerinte az alaki változások, a „hangbeli romlás” határozott törvényei — a „nyelvjárási tenyészet” hatásán kívül — első sorban fiziológiai törvények, amelyek az embert körülvevő, fiziológiai fejlődését, állapotát befolyásoló fizikai tényezők különbözőségével magyarázhatók. „... a törvények, melyek ezen változásokat [hangváltozások] szabályozzák, egészen fiziológikus alapon állanak és nem engednek semmi más magyarázatot.” (Felolvasások II, 195.)¹

¹ A gondolat közismert. Amióta a hangtörvény-koncepció a hangváltozási szabályszerűségek egyszerű megállapításán túl az azokat kiváltó okokat is kereste, első helyen állt a darwini természettudományos magyarázat (a föld, az éghajlat stb. hatása a hangképző szervekre, ez utóbbiak befolyása a hangváltozásokra). L.: A. F. POTT, *Etymologische Forschungen* ... II² [1836], 1; H. OSTHOFF, *Das physiologische und psychologische Moment* ... Berlin, 1879. 19.; F. KAUFFMANN, *Gesch. der schwäb. Mundart* ... Strassburg, 1890. XI. 1.; JEAN P. ROUSSELOT, *Les modifications phonétiques du langage* ... Paris, 1891. 351. Ellenük: B. DELBRÜCK, *Die Lautgesetze* ... Leipzig, 1893³. 127.; H. PAUL: *Prinzipien*² ... 56; O. BRENNER, *Einleitung zur „Deutsch. Phonetik“*. Leipzig, 1893. 11.; H. FISCHER, *Geography der schwäb. Mundart*. Tübingen, 1895. 79., és még sokan mások.

„A hangbeli elfajulás” főoka tehát fiziológiai tényezőkben, ezen belül is az emberi lustaságban, hanyagságban, kényelemszeretetben keresendő (i. m. 196). Így áll elő a „hangbeli fogyatkozás”, ami az izomerő hiányára vezethető vissza. SIMONYI ezt a gondolatot teljes mértékben elfogadta, amit az is bizonyít, hogy MÜLLER latin, angolszász és francia példáit kiegészíti olyan magyar szavakkal, amelyek a teljesebb alakokat megőrző rokon-nyelvekéivel szemben megrövidültek: vog. *külm* ~ m. *kém*, oszty. *jenk* ~ m. *jég*, mordv. *šajär* ~ m. *ször*, f. *silmä* ~ m. *szem*, f. *antaa* ~ m. *ad* stb. stb. (I. m. 198.) A „fogyás általános törvényé”-nek érvényesülését látja az idegen nyelvekből átvett jövevényszavak átalakulásában is. SIMONYI példái: tör. *biliži* ~ m. *bölcs*, szl. *opatica* ~ m. *apácza*, l. *tegula* ~ m. *tégla*, n. *wanderer* ~ m. *vándor*, fr. *gendarme* ~ m. *zsandár*, stb. (Uo.) A „fogyás általános törvényé”-t azonban semlegesítheti, sőt ellenkező tendencia érvényesülését is előmozdíthatja az említett restség, a kényelem a hangképzésben. Ennek a tendenciának az érvényesülését gondolja — MÜLLER különböző idegen nyelvekből felsorakoztatott példáin túl — SIMONYI a szöveleji mássalhangzó-torlódást feloldó jövevényszavak esetében: szl. *prostü* ~ m. *paraszt*, n. *schnur* ~ m. *zsinór*, szl. *dvoru* ~ m. *udvar*, n. *strang* ~ m. *istráng* stb. (I. m. 199–200.)

A misztikus ködbe vesző nyelveredet-magyarázat után tehát, ahol már nyelv i t é n y e k állnak rendelkezésre, azok egyoldalú, fiziológikus vallatára fogása nem marad el. Ma már tudjuk, hogy a hangváltozásokat nemcsak — sőt nem is elsősorban — fizikai, fiziológiai tényezők váltják ki. De nem szabad azt se szem előtt téveszteni, hogy a f i z i o l ó g i a i m a g y a r á z a t lényegében olyan o b j e k t í v f o g ó d z ó keresése, amit a korábbi szubjektív tényezőkön alapuló hangváltozás-magyarázatokkal kívántak szembeállítani. Ennek a természettudományos igényű magyarázatnak olyan hirdetői voltak, mint a nagytekintélyű G. CURTIUS (Einleit. zu „Grundz. d. griech. Etym.” Leipzig, 1858. 23.) és követői. A magyar nyelvészeti irodalomban — SIMONYIN és RIEDL SZENDÉN kívül — GOMBOCZ is elismeri, hogy a kiejtés változásának az oka „a kényelemszeretetben keresendő, legalább sok esetben.” (A jelenkori nyelvészet alapelvei. Nyr. XXVII, 57.) LUX GYULA írja 1927-ben: „A hangváltozásoknak főképpen fiziológiai, pszichofizikai okai vannak...” (A nyelv. Bp., é. n. 44.) Hogy LUX mit ért p s z i c h o f i z i k a i okon, világosan megmondja: „... a nyelvváltozásnak alapvető oka abban a tökéletlenségben rejlik, amely a hangok felfogásánál és a hangok utánzásánál tapasztalható.” (I. m. 45.) Ez a magyarázat lényegében az ismert — fiziológiai fogantatású — nyelvromlás „hangbeli elfajulás”-elmélet pszichológikus felújítása. A hangváltozások fiziológiai magyarázata még a legutóbbi időben is felbukkant. MOLNÁR JÓZSEF a debreceni nemzetközi nyelvészkongresszuson (1966) a magyar magánhangzók nyíltabbá válását a letelepedő magyarság kulináris műveltségében bekövetkezett alapvető változással, pontosabban, az ennek alapján előállott fogazat-változással igyekezett magyarázni.

Az igazsághoz viszont az is hozzátartozik, hogy a hangváltozások fiziológikus magyarázata közben MÜLLER több érdekes, sőt maradandó értékű meg-

A korabeli magyar szerzők közül RIEDL SZENDE is ezt írja 1859-ben megjelent Magyar hangtanában: „A föld, éghajlat, életmód változtatával, ezerféle új behatások következtében új hangtani törvények, új szóalakok támadnak...” (37.) Ugyanez szószerint megismétlődik 1864-ben kiadott Magyar nyelvtanában (X. l.). A „földrajzi magyarázat” gondolata még 1873-ban is előfordul akadémiai felolvasásában (Ért.Nyelv.Szépt. III/9, 42).

állapításra jutott. A „Hangváltozás”-ról tartott felolvasásában (II, 177–222) külön foglalkozik a „Tökéletlen artikuláció” problematikájával (i. m. 185–90). Ennek keretében azt vizsgálja, hogy egyes népek nyelvében miért nincsenek meg azok a hangok, amelyek az európai népek nyelvében igen fontos szerepet töltenek be (sziszegők, pergetettek stb.). FR. KAUFFMANN (Das gebiet des Weissen Flusses und dessen bewohner. Brixen, 1861) megállapítását magáévátéve a *d i n k a* nyelvben az *s, ſ, z* hang hiányát azzal magyarázza, hogy a dinkák — a Fehér Folyó mellékén lakó egyéb néger törzsekkel együtt — alsó fogaikat kiszedik. Más nyelvekben a *s e l y p í t é s t* annak tulajdonítja, hogy egyes néptörzsek (például a *v a - h e r e r* ók) felső fogaik egy részét — rituális vagy esztétikai okokból — lereszelik, az alsók közül pedig néhányat kitornek (Felolvasások II, 179).

Abban is igaza van, hogy nyelvkeveredés, jövevényszavak átvétele vagy idegen nyelv tanulása közben hanghelyettesítéssel hidalják át azt a nehézséget, ha az átvevő nyelvben az átadó hangállományának egyike-másika hiányzik. Így lett az angol *steel*-ből a hawaiiaknál *kila* (a szóeleji mássalhangzó torlódást feloldották, a *t*. és *k* hang között nem tudtak különbséget tenni, és a szó végén mássalhangzó nem állhatott. (I. m. 186.) Az *r* hang hiánya és a mássalhangzó torlódás kiküszöbölése miatt lett a kínaiiban *Krisztusból* *Ki-li-sze-tu*, *Európát* *Eulopának*, *Amerikát* *Jamelikának* ejtik stb. (I. m. 183.)

Egyes meglevő, azonos funkciójú beszédhangok váltakozását „*a r t i k u l á c i ó - e l c s ú s z á s s a l*” magyarázza, és a legtöbb nyelvben előforduló fonetikai jelenségnek tartja. Így például a latin *-aris* és *-alis* képzők — funkciójukat de eredetüket tekintve is — kétséget kizáróan azonosak, és a szótó mássalhangzójától függően változnak: *saturnalis* ~ *secularis*, *normalis* ~ *regularis* stb. (I. m. 189.) SIMONYI magyar példákkal egészíti ki ezt a sort; *für* ~ *fulánk*, *paszúr* ~ *paszuly*, *csikér* ~ *csekély*, *barbier* ~ *borbély* stb. (uo.; RIEDL SZENDE ezt az „artikuláció elcsúszás”-t nevezi disszimilációnak. Ért.Nyelv.Szept. III/9, 8–9.)

A hangváltozások szövevényeiben való eligazodást segíti a „*n y e l v - j á r á s i t é n y é s z e t*” szorgos vizsgálata is, hiszen a „hangbeli fogatkozás” általános fiziológiai magyarázata mellett az élő nyelv(-ek) vizsgálatai „dúsan fogják jutalmazni az összehasonlító nyelvésznek új meg új hajtó vadászatait.” (Felolvasások II, 3.) MÜLLER a különböző nyelvjárások tanulmányozásának az ügyét rendkívül fontosnak tartotta. Több alkalommal visszatért a kérdés tárgyalására (I: 39, 45–6, 49, 50, 59, II: 28–35), hiszen „nyelvjárásaiban éli a nyelv valóságos és természetes életét.” (Felolvasások I, 46.) Határozottan fellép mindazon nézetek ellen, amelyek a nyelvjárásokban „mindenütt az irodalmi nyelvnek elfajzásai”-t látták (i. m. 49), sőt megfordítja a kérdést, és határozottan vallja, hogy „nyelvjárások voltak, mielőtt irodalmi nyelvek alakultak, mert minden irodalmi nyelv csak a sok nyelvjárásnak egyike” (i. m. 50). Ha nem fogadható is el teljes mértékben az irodalmi nyelv létrejöttét elképzelő mülleri magyarázat, a nyelvjárás(-ok)nak abban játszott szerepe nem hanyagolható el.

A hangváltozások fiziológikus magyarázata mellett a nyelvjárási tényezők szerepének a kihangsúlyozására későbbi munkáiban is visszatér. Részben az izomerő hiányát látja a „hangmozdulás törvénye” (Lautverschiebungsgesetz: i. m. 226.) azon eseteiben, ahol a tenuisokból mediák lesznek: *k > g*, *t > d*, a könnyebb ejtéssel magyarázza a *knight > night*, *hlāford > lord*, *Worcester > Woosta* fejlődést, ugyanakkor megjegyzi, hogy a *t > th*, *d > t*

változás nem a könnyebb ejtést szolgálja, hanem a nyelvjárási változatoknak a köznyelvbe való bevonulásával állunk szemben (Die Wissenschaft der Sprache I. Leipzig, 1892. XIV. 1.).

A „minden mássalhangzó, minden magánhangzó, minden hangsúly. változásait” előidéző, szabályozó „finom törvények” objektív jellegének az aláhúzása mellett a szubjektív tényező (egyesek tudatos hangváltoztatási szeszélye) szerepét is elismeri, amennyiben az egyéni szeszély szokássá válik. Ezt a lehetőséget azonban csak a primitív népek beszédére korlátozza, amelyben „a nyelvnek mintegy gyermekkorát” látja. BATES egyik munkájából (The Naturalist on the Amazons I, 329–30) idéz a délamerikai nyelvek sokféleségének a magyarázatára: „Hogyha indiánok, akár férfiak, akár asszonyok egymással beszélgetnek, szinte kedvük telik új kiejtémódok föltalálásában és szavak elferdítésében . . . az ilyen új szavakat nagyon sokszor megtartják . . . Így aztán egyes hordáknak . . . nyelvük sokévi elszigeteltség folytán a többi horda előtt érthetatlenné válik.” (Felolvasások II, 43–4. Ma már tudjuk, hogy modern nyelvhasználati szeszélyek, különcködő ejtési módok is divatossá válhatnak, „objektivizálódhatnak”!). A BATES feljegyzéséből levont következtetés megszívlelendő: „. . . megtanuljuk legalább azt az egyet, hogy a valóságos nyelvben sokszor több van, mint amiről bölcsészetünk álmodik.” (I. m. 43) Ez helyes, csakhogy szöges ellentétben áll a fentebb tárgyalt hangtörvény-koncepció lényegével (a szubjektív elem teljes kizárása).²

Ismeretes, hogy a hangtörvény-fogalom az újgrammatikus iskola egyik sarkalatos tétele, amit az akkori természettudományi felfedezések (mechanika, gravitáció, az élő világ fejlődésének törvényszerűsége stb.) alapján alakított ki (I. MNy. LXII, 266–79).

Ennek a hangtörvény-koncepciónak az volt a legjellemzőbb vonása és legfőbb értéke, hogy a nyelvi mozgásformák egyik legérdekesebb és az újgrammatikusok felfogása szerint legfontosabb megnyilatkozásának, a hangváltozás(-ok)nak a mélyén meghúzódó szabályt, rendet, a változások menetét kiváltó okot (-kat) igyekezett feltárni. Ennek az elképzelésnek a tükrében szigorú kritikával felülvizsgálták mindazokat a nézeteket, amelyeket a korábbi nyelvmagyarázati próbálkozások a változások lefolyására, az azokat megindító okokra nézve kialakítottak, és könyörtelenül elvetettek minden olyan gondolatot, amelyről úgy vélték, hogy az nem a jelenségek, dolgok adekvát tükröződését mutatják. Az ilyen elméleti igénnyel megfogalmazott hangtörvény-ideát — a dolog természetéből kifolyóan — a nyelvi változások kizárólagos magyarázó elvévé és gyakorlatává tették, ezt tartották a nyelvtudomány szilárd alapjának, ez volt a próbaköve az etimológiák helyességének vagy elvetendő voltának. A hangtörvény-fogalom tehát az újgrammatikus nyelvmagyarázat vörös fonala lett, ehhez mértek csaknem minden nyelvfejlődésre vonatkozó

² Egyébként a MÜLLER-féle törvény-fogalomnak nem ez az egyetlen, nem is a legfőbb hibája, hanem — nyelvszármaztatási elképzelésénél már szóvátett — következetlensége, helytelen kiindulási pontja. E szerint az anyagi világ felszínes rendetlenségei, látszólagos és valódi ellentmondásai mögött meghúzódó okos rend, törvényszerűség nem az anyag jellemző tulajdonsága, hanem „egy isteni elme sugarai” világosítják meg „az anyagnak sötét káoszt” (Felolvasások I, 16). Amikor behatolunk az anyagi világ rejtelmeibe, felfedjük törvényszerűségeit, lényegében az „Isten szemét” látjuk meg, „mely kisugárzik minden művéből” (i. m. 17). Ezzel a „törvénnyel” szemben tehetetlen az ember, az ilyen értelemben felfogott törvény kialakulásában a szubjektumnak valóban nem lehet semmiféle szerepe!

elképzelést, ennek alapján fogadtak el valamilyen magyarázatot vagy minősítettek tudománytalannak. Az újgrammatikusok hangtörvény-felfogásukat olyan mércének tartották, amelyen a legtisztább hangalaki egybecsengések is megbuktak, ha egyébként a hangváltozások mélyén meghúzódó *s z a b á l y o s m e g f e l e l é s e k* alapján nem voltak magyarázhatók.

A természettudományos indítékú (nyelvi-, hang-) törvény-fogalom megtermékenyítő hatására számtalan példát lehetne említeni mind a külföldi, mind pedig a hazai tudósok erre vonatkozó nézeteinek a megszólaltatásával. A „dolgok mozgásának” adekvát gondolati tükröződése alapján kiformalódott hangtörvény-fogalom jelentőségét MÜLLER is határozottan megfogalmazza. „Mikor ezen hangtörvények szilárdan meg voltak állapítva [a nyelvi jelenségek objektív mozgásrendjét helyesen tükrözték], teljes biztossággal lehetett közös eredetükre visszavinni olyan szavakat is, melyekben alig volt egy-egy hang egyenlő.” (Felolvasások II, 27.) Ez is hozzátartozik a szöges ellentmondásoktól terhes mülleri törvény-konceptióhoz! Mert amikor MÜLLER — sajátos természettudományos iskolázottsága folytán — a nyelvi tények szigorú vallatára fogása (és nem a miszticizmus kódéba vesző hamis ideológia) alapján fogalmaz, meglátja a lényegét. Az így kialakított hangtörvény-fogalom elfogadtatását felolvasásaiban rendkívül fontosnak tartotta — majdnem mindegyikben visszatért ehhez az alapvető gondolathoz —, és meglehetősen optimista megfogalmazással nézett az új gondolat fogadtatása elé. „Kevés ember, talán senki sem fog többé kételkedni, vajjon a hangváltozások bizonyos hangtani törvények szerint történnek-e...” (i. m. 195). Mennyire tévedett! Optimizmusa megalapozatlan volt, nem látta előre azt a közel háromévtizedes ádáz küzdelmet, ami a hangtörvény elfogadtatása mellett illetőleg ellene kialakult. (A polémia főbb állomásainak, fő tételeinek ismertetését illetőleg értékelését l. MNy. LXII, 266—79). Mindenesetre a tény tény marad: MÜLLER az újgrammatikus iskola hangtörvény-konceptiójának — az új gondolat minden előremutató tényezőjével és a vitákat provokáló túlzásaival együtt — harcos propagandistája volt.

A „vakon érvényesülő”, „kivételeket nem ismerő” hangtörvény-fogalom kimondottan természettudományos kutatási módszer alkalmazásának eredményeként született. Az elvek és módszerek alkalmazása egyértelműen kijelölte a nyelvtudomány helyét a természettudományos diszciplínák között. Maga az a tény, hogy MÜLLER felolvasás-sorozatát a londoni Royal Institution rendezésében tartotta, elég beszédes bizonyíték MÜLLER erre vonatkozó állásfoglalásáról, de ezt ki is mondja a második felolvasás-sorozat bevezető előadásában, amikor a nyelvtudomány hovatartozandóságáról, mint a viták tüzeiben álló elvi kérdésről nyilatkozik: „E g y e t jobban érzek, mint valaha — azt t. i., hogy a nyelvtudomány nélkül hiányos volna a természeti tudományok köre, melyeknek ezen intézet van szentelve.” (I. m. 7.) Hogy a nyelvtudomány „hely-kijelölésében” az egyértelmű fogalmakkal, módszerekkel dolgozó, a jelenségek önkényes felfogását kizáró tudományosság rangos igénye volt az alapvető indíték, az eléggé vitathatatlan.

Ilyen volt a korabeli tudósok szemlélete a természettudományokról, ezért sorolták az újgrammatikusok közül sokan mások is ide a nyelvészeti kutatásokat, a „besorolás” lényegét SIMONYI mellett más hazai tudósok is ebben látták. GOLDZIER IGNÁCZ a századfordulón így értékeli MÜLLER felolvasásait: „A nyelvfilozófia [spekulatív, apriorisztikus] egyoldalúsága ellen lépett sorompóba MÜLLER, midőn a nyelvtudományt a

természettudományok számára reklamálja és a nyelv tenyésztésének megfigyelésére a természettudomány módszerét jelöli ki.” (NyK. XXX, 460.) E szerint a felfogás szerint a nyelv alakulására nem érvényes „a történelemben megnyilvánuló szellemi szabadság[!]”, a nyelv „tisztán a természeti tünemények szoros törvényszerűségének körébe van helyezve, mint a természet szerves produktuma.” (I. h. 461.) A nyelvtudomány tehát úgy természettudomány, hogy az emberi szabadsággal szemben a szükségszerűséget állítja. (I. h. 462.) A mülleri állásfoglalás jelentőségéről, hatásáról szólva megállapítja, hogy a magyar nyelvészek határozott argumentumot kaptak tőle, amikor az egyéni önkény kiküszöbölésére törekedtek, amikor tehát a nyelv változásainak a magyarázatánál „a jelenségek önkényes felfogását kizáró tudományosság” elérésére törekedtek. „Így tehát nemzedékünk szemében MÜLLER MIKSA... lett a természettudományi nyelv szemlélet apostolává... S mai nap már alig tudunk számot adni azon lelkesítő határról, melyet e nagy határozottsággal formulázott tan nemcsak az általános nyelvtudományi szemléletre tett, hanem gyakorlati irányban, az élő nyelvvel való elbánásra is.” (I. h. 461.) Ugyanígy értékeli MÜLLER természettudományi felfogását RUBINYI MÓZES is. (Általános nyelvtudomány. Bp., 1907, 86.)

5. Ilyen természettudományos „fegyverzet” birtokában a nyelv és gondolkodás sokat vitatott problémakörére MÜLLER részéről már csak egyfajta válaszadás lehetséges. A nyelv objektív jellegének az elfogadása, a fentebb már említett nyelvdefiníció szükségképpen a nyelv és a gondolkodás azonosításához vezetett. A nyelv és a gondolkodás azonosságát „a nyelvtudomány egyik legszilárdabb alapú elvé”-nek tartja, mivel gondolatnélküli „izült” (artikulált) hangokat, hangsorokat és szavaktól független gondolatokat nem lehet elképzelni. „Aki a jelentéstől független szóhangokról beszél és a szavaktól független gondolatokról: mintha arczul verné a nyelvtudománynak egyik legszilárdabb alapú elvét” — írja egyik előadásában, amelynek a „Nyelv és ész” címet adta (Felolvasások II, 47). Határozott véleményének az alátámasztására a nyelv egyes (nagy) emberektől való független jellegét hívja tanúbizonyságul. A nyelv és a gondolkodás, a gondolkodási folyamat különállóságát csak azon az áron tartanám elfogadhatónak, ha a nyelvet kölcsönös egyezkedés alapján úgy képzelnénk el, hogy „böles királyok, papok és filozófusok összedugták volna a fejüket és kiadták volna rendeletben, hogy ezt meg ezt a [kész, a hangalaktól független] fogalmat evvel vagy avval a hanggal kell ellátni” (i. m. 48). Nem minden ironia nélkül hozza kapcsolatba az idézett feltételezést azzal a véleménnyel, amely szerint a nyelv külső alakját a hang, belső tartalmát a gondolat alkotja. A „megegyezés-elmélet” elfogadása esetén „aztán mondhatnók, hogy a hang a külsejét, a gondolat a belsejét teszi a nyelvnek” (uo.). A nyelv ilyen értelemben felfogott konvencionális jellege ellent mond a józan ész legelemibb követelményeinek, mivel a valóságban „soha sem várt egy határozott fogalmakból álló független sor arra, hogy egyesítsék izült hangoknak valamely független sorával. A valóságban soha sem találunk izült hangokat másképp, mint határozott gondolat kifejezőit...” (i. m. 67). A nyelvi tények vallomása a fenti tétel alátámasztására: a *logos* a görögben „nagyon helyesen és természetesen mind a nyelvet, mind az ésszt jelenti” (i. m. 69). A *logos* legeinből származik, ennek a latin megfelelője *legere*, aminek a tulajdonképpeni jelentése *szedni, gyűjteni* vagy még inkább *számolni, elszámolni*; az angol *tell*, a vele egy töről fakadó német *zählen* szintén

számolni de *elbeszélni* jelentésű is. A *logos* < *legein* tehát „sem nem több, sem nem kevesebb, mint az egyesnek összefoglalása az általános által” (i. m. 70.). SIMONYI magyar és rokonnyelvi példákkal támogatja meg ezt a nézetet: a magyar *számolni* némely vidéken azt is jelenti: *elmondani*, *mondogatni*, az észti *luge-* szintén *számlálni*, *olvasni* és *elmondani* jelentésű, *lugu* egyaránt jelent *szám*-ot és *történet*-et, a vogul *lau-* 'szólni', mordvin (erza) megfelelője: *lovo-* 'olvasni', 'számlálni' (i. m. 69).

Az említett példák a gondolkodási folyamat egyes aktusainak az érzékeltetésére (a különböző fogalmi jegyek összegyűjtésére, „összeszámlálására”, „összeolvasására”) s ezáltal a fogalmi absztrakció megvalósulására valóban elgondolkoztatók. De nem juthatunk más eredményre akkor sem, ha az ismeret-szerzési folyamat egészére vonatkozó nyelvi kifejezéseket, terminusokat kissé közelebből megvizsgáljuk. Már LOCKE is határozottan azon a nézeten volt, hogy minden fogalom — még a legelvontabb is — közvetlenül vagy közvetve konkrét érzékelésre vezethető vissza. „... mind ezek [képzetek, fogalmak] csak külső érzéklés vagy belső lelki működés eredményei lehetnek; minthogy... csak is olyasmiről van képzetünk, ami külső érzékelhető tárgyakból ered, vagy amit magunkban érzünk szellemünk belső működése folytán” (JOHN LOCKE, *Essay concerning human understanding* III/1,5. SIMONYI fordítása, i. m. 373). LOCKE — többek között — a *képzeln*, *felfogni*, *megérteni* nyelvi példák eredeti és átvitt jelentése alapján messzemenő következtetésig jut el. „... ha minden szót visszakisérhetnénk eredetéig, azt találnók minden nyelvben, hogy azon neveknek, melyek érzékeink alá nem eső dolgokat jelölnek, első származásuk érzéki képzetekben gyökerezik.” (I. m. 372.) Ezt a szenzualista materializmus alapján megfogalmazott állítást MÜLLER „kissé bonyolult és homályos ugyan, de mindazonáltal klasszikus egy hely”-nek minősíti, de nyelvi adatait „minden kétségen fölül állók”-nak tartja, és megemlíti, „hogy akik materialisztikus elméletek ellen harcolnak, mai napig szükségesnek tartják a Locke... által idézett adatok ellen kelni síkra” (uo.). Ha a — LOCKE idézte — adatokat még az ismeretelméleti, szakkifejezések egyikével, az *érzet*-tel kiegészítjük, és az így kapott sor egyes tagjainak jelentéseit adjuk meg a LOCKE-féle ismeretelméleti felfogás lényegének (konkrét>absztrakt) megtámogatására, az alábbi eredményhez jutunk. A felsorolt szavak töveinek az eredeti jelentése valóban konkrét érzékelés eredménye. Az *érzet* (mint fogalom) töve *ér*, *hozzáér*, *megérint* világosan mutatja az ismeret-szerzési folyamat legalacsonyabb, legelső fokát az *ér z é k e l é s*t, amikor érzékszerveink kapcsolatba kerülnek, „*hozzáérnek*” az érzékelendő valósághoz. Az érzékszervek kapcsolata alapján az érzékelt tárgyról különböző „*részkepek*” jutnak az agyunkba, megjelenik tudatunkban az érzékelt tárgy *k é p e*, a *képzet*. Amikor a *képzet* a „*részkepek*” sokaságából csak a leglényegesebb vonásokat tükröző jegyekké absztrahálódik, amikor tehát *megfogtuk*, *megértettük*³ a dolog lényegét, eljutottunk a kezdetben érzékelt valóság, tárgy stb. *fogalmá*-hoz. Ha ezeket a tagadhatatlanul igen elvont (gnoszeológiai) fogalmakat a nyelvi kifejezések jelentéseinek a tüzetesebb vizsgálatával konkrét érzékelési

³ SIMONYI az egyik legbonyolultabb absztrakciós művet, a *fogalom* fogalmának a létrejöttében a konkrét, érzékelhető elem meglétét ARANY Toldijának két sorával „*érzékeltet*”, miután megállapítja, hogy (a dolog lényegét) *megérteni* annyit jelent, mint *fölérni ésszel*: „Mert fölérni könnyű, könnyű nem csak ésszel, Hanem ököllel is, és megfogni kézzel” (III. ének; i. m. 374). L. még: angol *apprehend*, *to comprehend*, *to conceive*, német *auffassen*, *begreifen* egyaránt *fölkapni*, *megkapni*, *megragadni* jelentését (uo.).

folyamatból származó érzetekre tudjuk visszavezetni, és az így kialakult „fogalom-kelléktár”-ral történő pszichikai műveletek alapján (külön-külön meg-lévő fogalmi jegyek önkényes kombinációjával) eljutunk a *pegazus*, *kentaur* (antropomorf) *isten*, *mennyország* stb. fogalmához, akkor érthetjük meg igazán LOCKE „újrafelfedezési” örömét, amikor Aquinói Tamás szállóigévé vált mondásával találkozott: „Semmi sincs az értelemben, ami előbb ne lett volna meg az érzékekben.” („Nihil est in intellectu, quod non sit prius in sensu”. De veritate II, 3.)

MÜLLER a locke-i fogalomalkotás menetének (érzékelés, képzet-, majd fogalomalkotás) az alátámasztására a *spiritus*, (< spirare), *anima* (< szanszkr. *an* 'fújni') 'szellem', 'lélek' szavak eredeti jelentését fogja vallatóra, és megállapítja, hogy mindkettő *lélegzést*, *leheletet* is jelent (i. m. 374.). SIMONYI — BUDENZ első szövegyszótári publikációjára (A magyar és finn-ugor nyelvekbeli szövegyezések. Pest, 1868.) támaszkodva — a magyar *lélek* rokonnyelvekbeli jelentéseit szövegeztetve meg ennek az — isteni eredetüként számontartott — fogalom kifejezésének nagyon is „földi” fogantatású atyafiságát bizonyítandó. A magyar *lélek* eredetileg *pára*, *gőz*, bár a votják *lul*, zürjén *lov* c s a k *lel-ke-t*, *életet* jelent, ugyanakkor a többi rokon-nyelvekben: vogul *lil* 'lélek', 'lé-legzet', liv (nyelvjárás) *lävl* 'meleg gőz', 'lélek', a finn *lölyty*, észl *leil*, lapp *lievl* c s a k 'gőz', 'párolgás'. A latin *spiritus*nak megfelelő magyar *szellem* is eredetileg *szellet*-et jelentett: „zellt hol akar ot lehel” = *spiritus ubi vult spirat* (RMNy. III, 194-ről idézi SIMONYI i. m., 379. Ezt az idézetet még megtoldhatjuk egy, a MünchC.-ben olvasható sok vitát kiváltó *Spiritus Sanctus* 'scent zellet' fordítással: NySz. *szellet* c. a.). Ugyanígy a latin *animal*ból a magyarban *lelkes állat*, röviden *lelkes* lett, ahol a *lelkes* annyi, mint *élő*. Az *élni* itt tranzitív értelemben használatos, tehát, nem *élelt* jelent, hanem amivel élünk, *élelmet*, gabonát, barmot, jószágot (vö. lapp *ällo*, 'nyáj', finn *elo* 'gabona', liv *jelāmi* 'barom', 'jószág', 'vagyon': im. 378—9).

A nyelvi tények vizsgálata folytán MÜLLER arra a következtetésre jut, hogy a szótövek legtöbbjének eredetileg olyan á l t a l á n o s „anyagi” jelentése volt, hogy alkalmassá vált a legelvontabb fogalmak pontos kifejezésére is. A nyelvnek (szavaknak) ez a tulajdonsága ökonomikus jellegére is utal, „a nyelv nagyon jó gazdasszonya volt férjének, az emberi Szellemnek, kevés-sal sokra ment” (i. m. 387). A nyelv és a gondolkodás idézett metaforikus (f r j ~ feleség) megfogalmazása az elmondottak alapján egyértelmű: együvé tartoznak, szétválaszthatatlanok; erre az alapgondolatra MÜLLER több helyen visszatért.⁴

Nem kívánom — nem is tudnám — e helyen a nyelv és a gondolkodás viszonyának mindmáig vitatott — legalábbis nem megnyugtatóan lezárt — problémakörét megoldani. Annyi mindenesetre bizonyosnak látszik, hogy a nyelv, a szóalak elvitathatatlan része a gondolkodási folyamatnak, hiszen az absztrahálási művelet végső eredménye, a verbális gondolkodás nehezen képzelhető el a nyelvi forma(-ák) jelenléte nélkül.

6. A SIMONYI fordításában megjelent Felolvasások I. kötetének a végén HUNFALVY — most már a nyelvek osztályozására vonatkozó MÜLLER-féle felfogás teljes ismeretében — megegyeszer visszatér a mülleri elképzelés, főleg

⁴ „A beszéd és a gondolkodás elválaszthatatlanok. A szavak gondolat nélkül holt hangok; a gondolat szó nélkül semmi. A gondolat hangtalan beszéd; a beszéd hangos gondolkodás. A szó a megtestesült gondolat.” (Felolvasások I, 384.)

a morfológiai osztályozás bírálatára. Amilyen mértékben kiemeli MÜLLER genealógiai osztályozási eljárásának jelentőségét, helyesli az egyes nyelvek közös eredetére vonatkozó kritériumokat, olyan határozottan vitatkozik morfológikus osztályozásának elveivel és gyakorlati konzekvenciáival. E szerint az osztályozás szerint az egyes nyelvek hovatartozásának a kritériuma „a gyökök összetétele módja” (i. m. 269), a szóelemek viselkedése a különböző alakok, szóképzés stb. esetében.

Ilyen osztályozási elv alapján MÜLLER a nyelvek alakulásának három fokát különbözteti meg:

a) A gyökök foka. Ide tartoznak az egytagú vagy elszigetelő nyelvek, például a régi „sínai” nyelv. Az ebbe a fejlődési fokba tartozó nyelvek jellemző sajátága, hogy a „gyökök szolgálhatnak szók gyanánt úgy, hogy minden gyök megtartja teljes önállóságát” (i. m. 270). „Ez a fok teljesen kizárja a hangbeli romlást” (i. m. 271).

b) Ragozó fok. Ide viszont az úgynevezett agglutinatív felépítésű nyelvek tartoznak, például a „turáni nyelvcsalád” nyelvei. Ezekben a nyelvekben „két gyök összeköthető úgy, hogy szavak lesznek belőlük, sezen összetételekben egyik gyök elvesztheti önállóságát”, a másik illetőleg a többi „pedig pusztá végzetté süllyed” (i. m. 270). A főgyökben itt sincs hangbeli romlás, a másodrendű, úgynevezett „határozó elemekben” már viszont van (i. m. 271).

c) Hajlító (inflectionalis) fok. Ide az „amalgamáló vagy szerves” nyelvek sorolhatók, mint például az árja és a sémi nyelvcsalád tagjai. Az ide tartozó nyelvekben „a gyökök úgy összenőnek, hogy egyik sem tartja meg a maga önállóságát” (i. m. 270), azaz beállhat a hangbeli romlás a főgyökben is meg a végzetekben is (i. m. 271).

A morfológikus osztályozási elv szerint együvé tartozó, (például a turáni) nyelvek között semmiféle „családi hasonlóságot” (genealogikus összetartozást) nem fedezhetünk fel, ami például a sémi és az árja nyelveket jellemzi. Ezekre a (turáni és izoláló) nyelvekre a genealogikus osztályozás nem alkalmazható (i. m. 313).

Az árja és a turáni nyelvek közti különbséget a jó és a rossz mozaik metaforával is igyekszik érzékeltetni, és ami még fontosabb, a fenti felsorolást minőségi osztályozásnak is tartja. Így a turán népeket nomád, államalakításra alkalmatlan törzseknek véli az árják magas kultúrájával szemben, nyelvüket is fejletlenebbnek minősíti az utóbbiak fejlett, „politikus” nyelvi rendszerénél (i. m. 274, 278).

HUNFALVY sorra veszi ennek az osztályozási elvnek a kritériumait. Kezdi a nyelvi-vel az úgynevezett hangbeli romlással. Helyesen mutat rá MÜLLER véleményének a tarthatatlan voltára annak a kézenfekvő ténynek a megemlítésével — amire a MÜLLER által is hivatkozott EDKINS is utal (A Grammar of the Chinese Colloquial Language. Sanghi, 1864²) —, hogy a régi kínai nyelv hangalakjára nézve is más volt, mint a mai. Ugyanez vonatkozik az úgynevezett ragozó nyelvek szótöveire is (i. m. 397). A *hó ~ havas, van ~ lesz*, de még inkább az *uruzag bele > országba* stb. nyelvi tények igazolják HUNFALVY bíráló megjegyzéseinek a helyességét: az úgynevezett hangbeli romlás nem lehet külön osztályba soroló kritérium, mivel előfordulhat mind az „agglutinatív” mind pedig az „inflectionalis” osztályba sorolt nyelveknél, még pedig a „főgyök”-ben is meg a végzetekben is egyaránt. Éppen ezért az ilyenféle „hangromlás” helyett „történelmi hangváltozás” terminust

javasol, hogy meg lehessen különböztetni a „grammatikai hangváltozás” típusától, ami nyelvenként különböző (uo.). Ha a grammatikai hangváltozás nyelvenként (nyelvtípusonként) meghatározóan más és más, akkor ez utóbbi lehet osztályozási alap. Ilyen osztályozási elv szerint MÜLLER hármas rendszerével szemben négy osztályt javasol:

- a) Nincs semmiféle grammatikai hangváltozás (síni nyelv).
- b) A szótó magánhangzói lényegesek és változatlanok a képzők és ragok előtt, a szótó hat a képzőkre, ragokra (fgr., török nyelvek).
- c) A szótó magánhangzói változhatnak a ragok és képzők előtt, tehát a tőhangzók nem hatnak a toldalékokra (árja nyelvek).
- d) A tőhangzók nem lényegesek, a tő mássalhangzói a domináns elemek (sémi nyelvek; i. m. 400).

Ehhez a négyes rendszerhez — CASTRÉN nyomán — lapaljai jegyzetben említ olyan vogul és osztjáki szavakat, amelyeknél a különböző toldalékok előtt megváltozik a tőhangzó is. De — hozzátehetjük — áll ez a magyarra is. Az általam fent már említett *hó ~ havas*, továbbá *hő ~ heves*, *lé ~ leves* stb. féleségek amellett is szólnak, hogy a HUNFALVY által javasolt morfológiai osztályozási elv se elfogadható, mint ahogy ma már ilyenfajta morfológiai alapon általában nem sorolják különböző osztályokba a nyelveket.

MÜLLER mozaik-hasonlatát is joggal bírálja HUNFALVY, a *scio = sci-o* legalább annyira „rossz mozaik”, mint a *tudsz = tud-sz*, sőt a *tudom, tudod -m*, illetőleg *-d*-jében már „a tárgyi rag is lappang a személyi vagy alanyi raggal együtt.” Ha megvizsgáljuk a *tudjuk* létrejöttét, azt kapjuk, hogy az a *tud-jamuk*-ból fejlődött, tehát ez „olyan tökéletes mozaik, melynél különbet alig mutathat fel a szanszkrit vagy a görög” (i. m. 401).

HUNFALVY bírálatában megegyezően visszatér a fentebb már érintett, BUNSEN könyvben szereplő MÜLLER-levele, amely a turáni nyelvek leírásával foglalkozik. Ebben a levélben más aspektusból minősíti a morfológiai osztályozás szerint három csoportba sorolt nyelveket. Így a kínait *háznépi*, a turán nyelvcsaládba tartozókat *nomád*, nyájöröző, az árja és a sémi családba tartozókat pedig *állami* nyelvekként jellemzi. HUNFALVY helyesen mutat rá a nyelvek ilyenjellegű osztályozásának, minősítésének az alapvető gyengeségére, ez az eljárás ugyanis figyelmen kívül hagyja azt, hogy a nyelvek keletkezésekor egyik törzs, nép sem volt azon a fokon, hogy államot alkothatt volna (i. m. 402). Minden nép fejlődésének a fő vonásai nagyjából megegyeznek (vadászgató, állattenyésztő, földművelő). Előfordulhat, hogy államot (vagy ennek csíráit) a nomádoknál is találunk, ugyanakkor HUNFALVY korábban a MÜLLER-féle besorolás szerint a legmagasabb morfológiai fokra helyezett arab nép vitathatatlanul nomadizáló életmódot folytatott, nem is szólva a cigányokról (i. m. 403—404). A nomádság, államiság tehát nem lehet nyelvosztályozási kritérium!

A nyelveredet szempontjából elfogadhatónak — ugyanakkor vitathatónak — tartja MÜLLER monogenetikus álláspontját. Éppen ezen az alapon határozottan vitatja azt a mülleri tételt, miszerint az úgynevezett turáni nyelvosztályba tartozó nyelvek genealógiai osztályozása lehetetlen. Ugyanolyan rokonsági fokozatokat lehet az ide tartozó nyelvek esetében megállapítani, amilyeneket az úgynevezett árja-sémi nyelveknél fel lehetett ismerni. Ha ez a megállapítás igaz — márpedig beszédes példákat szolgált meg tételének alátámasztására —, akkor a turáni csoporthoz tartozó nyelveknél ugyanaz a kutatási módszer alkalmazható, sőt csakis az alkalmazandó „melylyel az árja

nyelvek vizsgálatánál boldogultak” (i. m. 408). Rendkívül fontos megállapítás volt ez a maga korában, mert ha elfogadta volna MÜLLER nézeteit, valamilyen másfajta kutatási módszert kellett volna a turáni nyelvekre kitalálni, holott a BOPP–GRIMM féle fényes sikereivel akkor már bebizonyította a maga életrevalóságát. Az urál-altaji nyelvcsaládhoz tartozó nyelveknek a történeti összehasonlító módszer alkalmazásával történő vizsgálata, e vizsgálatok eredményei igazolták HUNFALVY véleményének helyességét.

7. Így reagált első ízben a magyar tudományos közvélemény leghaladóbb rétege az új német nyelvelmélet és módszer „Európa-szerte híres” angol propagandistájának felolvasásaira. A felolvasások tükrében egy igen sajátos tudós arcélére figyelhettek fel magyar ismertetői, bírálói. Lenyűgözte őket bámulatos anyagismerete, elismerésre méltó alapossága, zseniális meglátásai, készsége a mélyebb összefüggések felismerésére, az általános ismeretelméleti kérdésekben való jártassága, a nyelv sokirányú „vallomásának” az ismerete, meglepő kritikai érzéke. Ugyanakkor nem rekedt meg a a pozitívizmus szürkeségében, a tényekből levont következtetései bátor általánosításokig vezették, míg kézzelfogható vizsgálati anyag állt rendelkezésére. Merész fantáziája azonban igen gyakran olyan általánosításokig is elragadta, amelyek már a korabeli kutatók éles vitáját váltották ki. Ideológiai kötöttsége a „nagy kérdések”-ben teljesen tévútra vezette. Mind a nyelv eredetének, mind a különböző nyelvek kialakulásának a „magyarázatában” megkísérelte — természetesen eredménytelenül — a lehetetlent, a tudomány megállapításait a Biblia „tanításaival” kibékíteni; az emberi elme egyre fényesebb sugaraiban az isteni szikra visszatükröződését látta.

A nagy ellentmondásokból összeötvöződött mülleri „profil”-ból SIMONYI csak a zsenialitást olvasta ki, HUNFALVY és méginkább PONORI THEWREWK EMIL azonban élesen bírálta következtetlensége miatt. (PONORI THEWREWK bírálatára részletesen kitértem „Egzakt nyelvmagyarázási kísérletek a múlt század magyar nyelvtudományában” című megjelenés alatt lévő cikkemben.) Mindenesetre az egyértelműen megállapítható, hogy felolvasásainak hazai megismertetése nagy érdeklődés mellett történt; korabeli hatása elvitathatatlan. Kár, hogy a vele való további foglalkozás az idő múlásával egyre csökkent, majd teljesen elakadt. Pedig egyes tételeinek továbbfejlesztése, téves nézeteinek további következetes bírálata tagadhatatlan haszonnal járt volna. Ha mással nem, azzal feltétlenül, hogy állandóan ébren tartotta volna az érdeklődést az újgrammatikus iskola sokoldalú tanítása, az általános nyelvtudományi kérdések iránt. A magyar talaj — a dolgozatban vázolt érdeklődés alapján — alkalmas volt az új eszmék sokrétűségének a befogadására és továbbfejlesztésére, az egyes tézisek újabb ismeretek alapján történő újabb és újabb kritikai megvizsgálására, a nyelvet nyelvvé tevő „számtalan erő” részletes kutatására, azon a módon, ahogyan MÜLLER is — HEGEL alapján — az emberi megismerés folyamatát mind magasabb és magasabb fokot elérő spirális mozgás formájában képzelte.⁵ Sajnálatos, hogy ez a „széles spektrum” az idő múlásával egyoldalú nyelvpszichologizmussá szűkült.

KOVÁCS FERENC

⁵ „... und der Vorschritt menschlichen Wissens gleicht oft den Schwingungen eines Pendels oder noch besser einer spiralischen Bewegung, in dem es immer wieder auf denselben Punkt zurückkehrt und doch stets, so dürfen wir hoffen, bei jeder Drehung zu einem höheren Standpunkte gelangt.” (Die Wissenschaft der Sprache I. Vorw. XVII–XVIII. 1.)

Az éjszakai nyugalom kultúrájának alakulása népünkél az idevonatkozó terminológia tükrében

1. Tudjuk, hogy életünknek körülbelül egy harmadát horizontális helyzetben alva töltjük el. Az alvással eltöltött pihenésnek a kultúrája az évezredek során változott ugyan, de a lényeg ezen a téren az ősidóktól napjainkig változatlanul megmaradt. Vagyis az ember ezen a téren arról igyekezett már az ősidók óta elsősorban is gondoskodni, hogy az alvás ideje alatt a meteorológiai tünemények legdurvább ráhatásainak ne legyen kitéve, vagyis az ember már a legősibb idők óta valamilyen fedél alatt igyekezett aludni. Ezenkívül az alvónak — legalábbis a mi éghajlatunk alatt — még valamilyen takaróféléről is kellett gondoskodnia, hogy az alvás alatt ne hűljön meg.

Az alvási kultúra alakulásairól jóformán csak az idevonatkozó szókincs tájékoztathat bennünket, mégpedig a legrégebbi kor viszonyaira vonatkozólag is. Az *ágy* szavunkkal egybevetethető zürjén *vol* szó jelentése például 'prém-takaró, alvás céljára szolgáló rénszarvasbőr' (vö. EtSz., SzófSz.). Nyilván ez volt még az ősmagyaroknál is az *ágy* szó jelentése. Az alvás céljára szolgáló prémek valószínűleg a hajlék egyik szögletében voltak napközben felhalmozva, és csak lefekvés előtt vetett a háziasszony egy-két prémet a földre a családtagok számára. Ennek a műveletnek az emléke is megmaradt az 'ágyat alvás céljára elkészít' jelentésű *ágyat vet* kifejezésben, mert hisz ebben a *vet* szónak nem más a jelentése mint 'odahajít, odadob, odaterít', és így *vet* szavunk egybevetethető például a finn *vätkää* 'leterít' szóval (vö. SzófSz.).

Hogy a finnugor ősök egészen más éghajlati viszonyok között éltek, mint az indogermán népek ősei, azt ennek a műveletnek vagyis 'fekvőhelyet alvás céljára előkészít', nyelvi kifejezései is határozottan tanúsítják. Amíg ti. nyelvünkben az 'ágyat vet' kifejezés eredeti jelentése 'rénszarvasbőrt leterít' lenetett, az indogermán nyelvekben ennek a műveletnek kifejezésére többnyire 'felszór (almot, szalmát)' jelentésű kifejezések szolgálnak. Így például latinul 'ágyat vet' *lectum sternere*, a szláv nyelvekben pedig az 'ágy' szó eredetileg egyszerűen 'felszór'-at (*postelb*) jelentett, az orosz *postelb postlatb* 'ágyat vetni' kifejezésnek tehát szószerint egyenesen valami olyasmi a jelentése, mint 'felszórta felszórni'.

Mivel a régiek halottaikat többnyire az alvás helyzetében szokták eltemetni, őseink pedig halottaikat mindig hátukra fektetve helyezték a sírba, valószínűnek mondható, hogy eleink a hátukon fekve aludtak. Az ilyen helyzetben való alvásnál nyilván szükség volt — már a horkolás elkerülése végett is — az alvó fejét valami alátéttel egy kissé felpolcolni, ezért nem lehetetlen, hogy ennek a tárgynak *fejal(j)* elnevezése (1458) már az ősi időkre megy vissza; a fejalt eredetileg talán bőrrrel vonták be, mert még 1491-ben is említenek bőrből való fejalt (vö. OklSz. 297). Megjegyezhetem, hogy valami fejalátéttel —

úgy látszik — az indogermán népek ősei is rendelkeztek (vö. SCHRADER—NEHRING: Reallex.² I. 137).

Az alvási kultúra az ősmagyar korban aligha változott lényegesebben; talán csak annyiban, hogy őseink megismerve a nemezkészítést (vö. MOÓR: ALH. II, 91—4) a nemezt is felhasználták az alvásnál derékaljként vagy takaróként.

2. A török-magyar érintkezés kora — úgy látszik — az alvási kultúra tekintetében is hozott néhány újítást. Így *szék* szavunk tanúsága szerint őseink is átvették bolgártörök jobbagyaiknak azt a szokását, hogy a téli hajlék falai mentén valami emelvényfélét létesítettek, amelyet *gyékény*-nyel (török szó) vagy szőnyeggel borítva ülő- és fekvőhelyként használhatták. Mindenesetre ez volt az első lépés a kultúrszint felemelésére a lakásban. — Azután pedig átvehették gyaníthatólag egy olyan lábakra állítható kosárszerű *bölcső* (török szó) használatát is, amelyet fülénél fogva a földről a ló hátára is fel lehetett a nyeregbe emelni: még a közeli múltban is ilyenforma volt a nomád török népek bölcsője. Ennek a nevét aztán a magyarok később a szlávoktól átvett rengőre ruházták át.

3. A Kárpátokon való átkelés után őseinknél a szlávokkal való összehazasodások és a velük együttélő szlávok elmagyarosodása révén a lakáskultúrához tartozó pihenési kultúrájukban is bizonyos változások következtek be. Csakhogy persze ezek a változások nem egyjellegűek voltak és nem is egy korból származnak, úgyhogy a változások különválasztása a szlávok útján meghonosodott terminológia révén ma már több vonatkozásban nehézséget jelent. — Először is figyelembe kell vennünk, hogy a lakáskultúra tekintetében a szlávoknál az előkelők és közrendűek között már kezdettől fogva különbségek lehettek. A magyarság pedig mindkét néprétegtől átvehetett egyet és mást a lakáskultúra terén. A két rétegből származó átvételek meghatározását azonban megnehezíti az a körülmény, hogy a lakáskultúrának eredetileg csak az előkelők körében meghonosodott újításai idővel a közrendűek körébe is leszállottak. — De voltak gazdasági okai is annak, hogy őseink a szlávok lakáskultúrájában meglévő ágyneműfélék mindenféle fajtáját rögtön nem vehették át, mégha azok praktikus és hasznos voltát fel is ismerték volna. Így nem vehették volna át tőlük már a X. század folyamán a tollal töltött ágyneműfélék általános használatát, mert a baromfityezés csak 1000 körül honosodott meg náluk (vö. MOÓR: NytudÉrt. 40 : 260—4). Ellenben bizonyára korán meghonosodtak náluk a szlávok által használt matrac- és takarófélék, amelyeket vagy nemezéssel vagy szövessel állítottak elő. Ilyenek voltak a *lazsnak* (XIV. sz.) és a *pokróc* (1494).

A szláv *ložbnikъ* szóból származott *lazsnak* szavunk régiségét a szláv *ž*-nek *zs*-vel való képviselete ellenére — bár a MTSz. *lasnak* változatot is közöl — különösen az a körülmény tanúsítja, hogy csupán a magyarban maradt meg ennek a szláv *log*- 'feküdni' tőből képzett *ložbnikъ* előzményű szónak eredeti 'amin fekszenek', vagyis 'matrac' jelentése (vö. SzJsz. I, 309); azokban a szláv nyelvekben ti., ahol szavunk megfelelője megvan, annak már 'pokróc' vagyis 'amibe takaróznak' a jelentése. Tekintve, hogy a *lazsnak* szó az egész magyar nyelvterületen el van terjedve, valószínűnek látszik, hogy vagy a szlovákból, vagy a bolgárból került nyelvünkbe, amely szláv népekkel ti. már a X. század folyamán közelebbi kapcsolatba kerültünk. Egyébként

ez a származás már csak azért is felteendő, mert a bolgáron kívül ennek a szónak semmiféle más délszláv nyelvben nincs nyoma. — A lazsnakot fektethették a földre vagy valamilyen padfélére (*szék, lóka, lóca*), de mindenesetre csak része volt a fekvőhelynek, mert hisz annak elnevezésére nyelvünkben az ősi *ágy* szó is használatban maradt. Hogy nemezes volt-e vagy pedig szövetek, azt nem tudhatjuk, de mindenesetre vastagabb lehetett mint a takaróként szolgáló lepedők és *pokróc*-ok.

Ez utóbbi szó későbbi átvételének látszik, mint a *lazsnak*, mert az emlékekben később tűnik fel (1494-ben), de 1250 utáni átvételre látszik utalni a szláv nyelvekben általánosan elterjedt *pokrovъ* 'takaró' > m. *pokróc* szóalakokban megállapítható *o ~ o* hangmegfelelés is; csak hogy szavunknak van régi *pakróc* alakja is (1544), ami azt a következtetést teszi lehetővé, hogy még olyan korban kerülhetett nyelvünkbe, amikor abban az *o* hang még nem volt általános, úgyhogy azt a nyelvterület egy részén még *u*-val helyettesítették, amelyből aztán szabályszerűen *o* fejlődött; vagyis a *pokróc* is olyan jellegű szóalak lehet mint pl. a *mocsolya* szó, amelynél a régiségben az *u*-s változat sem hiányzik az *a*-s változat mellett (vö. Kniezsa, SzlJsz. I, 341 és Moór: MNy. LXI, 144). A *pokróc* valószínűleg vékonyabb szövetek voltak mint a *lazsnak*. E két szövetek emberi fekvőhelyen valószínűleg addig volt kiterjedtebb használatban, míg általánossá nem vált a tollal töltött ágynemű használata erre a célra alkalmas szalmazsákos ágyállványokban. Az újabb időkben mindkét szó többnyire 'lótakaró' jelentésben volt már használatban; de így volt ez szláv népeknél is.

4. Már ez okból is az alvási kultúra alakulása szempontjából legfontosabb volna annak megállapítása, hogy honnan és mikor került el hozzánk és terjedt el a népnél is az ágyállvány ('Bettgestell'). Mivel azonban az ágyállványra a fekvőhely ősi elnevezése átruházódott, annak megállapítása, hogy ez a bútordarab mikor és mely nép közvetítésével honosodott meg nálunk csak következtetések útján lehetséges. Az mindenesetre nem lehet kétséges, hogy azokban az egysejtű putriszerű lakásokban, amelyeket MÉRI a közelmúltban a tatárjárás korából Rázompusztán kiásott (vö. ArchÉrt. 79 : 455), ágyállványok még nem voltak; ez azonban nem jelentheti azt, hogy ebben a korban ilyen bútordarab úri lakásokban vagy más vidékeken népi lakásokban is még nem létezett volna.

Arra nézve aligha lehet kétségünk, hogy az ágyállványt mint bútordarabot délszlávoktól semmiesetre sem vehettük át, mert hisz nálunk ez a bútordarab még a közelmúltban is jóformán ismeretlen volt (vö. SCHRADER—NEHRING: Reallex. I, 137). Nyilván olyan néptől vehették át a mi előkelőink az ágyállványt, amelytől a terminológia tanúsága szerint a lakáskultúra más tárgya is elszármazott hozzánk és amelyről az is feltehető, hogy az ágyállványt már ismerte és használta. Ilyenekként első sorban is a bizánciakat említhetjük, akikről — amint majd mindjárt látni fogjuk — a *paplan* szó származott el hozzánk. Hogy pedig a bizánciak ismerték az ágyállványt, ez nem lehet kétséges, mert hisz azt a görögöknél már Homerosz is emlegette az Odisszeiában. Bizonyára a görögöktől származott azután el ez a bútordarab a rómaiakhoz, tőlük azután már az ófelnémet korban vették át a németek, majd meg hamarosan azutól a nyugati szláv népekhez is elkerült.

A *paplan* szóról (BesztSzj.) korábban általában azt hitték, hogy déli szláv közvetítéssel származott volna el hozzánk (vö. SzófSz.). Ennek a felte-

vésnek a valószínűtlen voltára elsőnek VASMER mutatott rá; szemet szúrt-ugyanis neki, hogy a görög *παπλώμα* szó megfelelője csak a kaj-horvátban van meg *poplun* alakban a déli szláv nyelvek közül; már pedig a kaj-horvátoknak sohasem voltak közvetlen kapcsolataik Bizánccal. De abban meg nyilván KNIEZSÁNAK van igaza, hogy ez a kaj-horvát szóalak semmiesetre sem egy feltételezett olasz alakból származik, hanem a *paplan* szó a X–XII. századi bizánci-magyar dinasztikus kapcsolatok révén közvetlenül a bizánciból kerülhetett a magyarba. Őseink a bizánci *παπλώμα* elnevezést **paphuma* alakban vehették át, majd azt birtokos alakként felfogva a **paplunt* tárgyesetből a **paplun* alakot következtethették ki, amelyekből a **poplun* > *paplon* alakokon keresztül a mai *paplan* alak fejlődött (vö. SzlJsz. I, 903). A felteendő *poplun*-változat a kajhorvát szóalakban őrződött meg és így azt tanúsítja, hogy ez a szó már a magyar *o* > *a* hangváltozás előtt, vagyis még 1250 előtt került el a kaj-horvátba. Ellenben a románok ezt a szót már közvetlenül a bizánciaktól vették át *paplo* alakban és 'paplan; Steppdecke' jelentésben. Az említett román és a feltételezendő ómagyar szóalak között az a legnevezetesebb különbség, hogy a görög *ω*-t a románban *o*, az ómagyarban *u* képviselte. Ez tehát azt jelenti, hogy ez a bizánci szó legkésőbbben a XI. században hososodott meg a magyarban, amikor a magyar nyelvjárások jó részében az *o* hang még hiányzott, úgyhogy azt a beszélők — amint ezt *pokróc* szavunk esetében is láttuk — még *u*-val helyettesítették.

Az a bizánci hercegnő, aki paplant hozott magával és a magyar udvarban a *fátyol* viselését is meghonosította — ugyanis a *fátyol* szavunk sem az olaszból származott (vö. SzófSz.), hanem a bizánciból való közvetlen átvételnek tekinthető (vö. KNIEZSA: SzlJsz. I, 710) — nyilván gondoskodott egy olyan bútordarabról is, amelyhez hazájában a paplant használni szokták. Ennek a bútordarabnak a görög nevét a magyarok már nem vették át, hanem átruházták rá az akkor nyilván már 'fekvőhely' jelentésű *ágy* szót. Az ágy mint bútordarab idővel a nép minden rétegében elterjedt, a paplan használata azonban — úgy látszik — inkább csak az úrfélek között terjedt el, valószínűleg azért, mert nem volt könnyű házilag előállítani. A középkorban talán az a kézműves készítette, akit *párnás* néven emlegettek (vö. OklSz.). A paplan tölteléke valószínűleg már a középkorban is többnyire gyapot volt. Mindenesetre épp úgy tűzdeléssel készítették mint manapság.¹ A külső burok lehetőleg értékes anyag volt: selyem (tafota, atlasz), bársony, damaszt, patyolat stb. (vö. OklSz.). Kívülről *háj* vagy *paplan-hajtó* borította (vö. OklSz. 747).

A középkori ágyak általában kétszemélyesek voltak; az egyszemélyes ágyak csak 1400 körül kerülhettek nálunk használatba; rájuk ti. elnevezésként csakhamar a szerb menekültek révén meghonosodott 'hordágy' jelentésű *noszila* szót ruházták át (vö. Moór: MNy, LXI, 467), de persze a beszédben az egyszemélyes *nyoszolya* és az eredetileg 'lectus magnus'-ként emlegetett kétszemélyes *ágy* elnevezései csakhamar összekeveredtek.

5. Amíg a paplan a nép körében nem igen terjedt el, a két személyes ágy, de különösen az egy-személyes *nyoszolya* a népi lakáskultúrában is — úgy látszik — eléggé általánosan meggyökerezett. Ezt elsősorban is annak tulajdonítom, hogy közben a tollal töltött ágynemű használata is divatba jött; annak

¹ Vö. 1516: „Keeth aranyos atlasz Thewzeth paplan”. — 1533: „Paplan Tyzeth weres kamuka ('damaszt') et circumcirca habens futtam ('parget')” (OklSz. 1022).

elhelyezésére és használatára pedig mindenképpen az ágyállvány a legalkalmasabb, de meg a középkor vége felé a fűrészmalmok megszorodásával a bútordiszka az egyszerűbb emberek számára is könnyebben hozzáférhetővé vált.

A tollal töltött ágyneműk használatát Közép-Európában — úgy látszik — főként nyugati szláv népek hozták divatba. A németek ugyanis a középkor folyamán eredetileg szőrmebélésű takarókat használtak.² A tollal töltött párnák használatát — úgy látszik — a délnémetek is a csehektől tanulták el, mert a délnémet nyelvjárásokban elterjedt 'dunya' jelentésű *Tuche(n)t*, *Duchent* szó a hasonló jelentésű cseh *duchenka* szóalak átvételéből származik. (vö. DUDEN és BERNEKER: EtWb. I, 235). Erre való tekintettel már eleve is valószínűnek látszik, hogy nálunk magyaroknál a tollas-ágy kultúrájának kialakulásában a szlovákoknak jelentősebb szerepük lehetett. Az azonban nem kétséges, hogy a tollal töltött ágyneműfélek a magyarok körében csak akkor kerülhettek szélesebb körben használatba, amikor nálunk is általánossá vált a baromfitenyésztés. Ez pedig — amint fentebb már említettük — népünknel 1000 körül részint a Kis-Alföldön szlovák, részint Dunántúlon szlovén hatás révén következett be. Ilyenformán aligha tekinthető régibb átvételnek a tollal töltött ágyneműre vonatkozó, legrégibbnek látszó *párna* szavunk is, amely már a Besztercei Szójegyzékben is mai alakjában szerepel. E szavunk előzménye a 'tollal töltött, tollas' jelentésű szláv *perina* szó szintén nagyon ősi szónak tekintendő, mert megfelelője a legtöbb szláv nyelvben megvan.³ *Párna* szavunknak régiségét már a XIV. században is hosszabb fejlődést feltételező hangalakja is tanúsítja, amennyiben a *párna* szóalak vagy pótlónyújtással a *perina* > *parona szóalakból származott vagy pedig hasonulással a *parnát > *párnát* tárgyesetből való elvonással (ASBÓTH nyomán KNIEZSA). Mivel a baromfitenyésztést nem a bolgároktól vették át ősaink, a *párna* szó semmiesetre sem származik a bolgárból, hanem inkább a szlovákból vagy a pannóniai szlovének nyelvéből való; feltehetőleg a szlovákból, mert hisz a *párna* szó megfelelője a vendben és kaj-horvátban, amely nyelvekhez az egykori pannóniai szlovének nyelve közelállhatott, — úgy látszik — nincsen is meg. Eleinte ősaink valószínűleg mindenféle tollal töltött ágyneműt *párnának* neveztek. Azután idővel az egyes darabok speciális neveket kaptak. Így a tollal töltött nagyobb vánkossra átruházták a régi *fejál* nevet (latinul ezeket *pulvinaria* néven emlegették), a fekvés céljára szolgáló alsó párnára a *derékal* elnevezést ('pulvinar magnum') (vö. OklSz.). A buroknak, amelyet tollal töltöttek meg, *párnaszák* volt a neve (vö. OklSz.), ma inkább *tolltok* néven hallottam emlegetni.

6. Az ágyban takaróként az úri renden levők — úgy látszik — inkább paplant, a nép pedig pokrócot használt, bár takaróként elvéve esetleg a tollal töltött párna is használatban lehetett, sőt az utóbbit, hogy a másféle célokra használt párnáktól megkülönböztessék, valószínűleg szlovákok példájára körülbelül a XV. századtól kezdődően *dunya* néven is kezdték emlegetni, ami annyit is jelent, hogy a párnának takaróként való használata ez időtől kezdve lett általánosabbá. A *dunya* szónak nevezetesebb alakváltozatai,

² Vö. J. DIEFFENBACH, Deutsches Leben im XII. und XIII. Jahrhundert. (Sammlung Götschen), 1907, II, 45.

³ Bolgár alakját a SzJSSz.-ban KNIEZSA nem közli ugyan, de MIKLOSICH-ból megállapítható, hogy ez a szó az óbolgárban is megvolt 'Polster' jelentésben. A vendben azonban ez a szó — úgy látszik — nincsen meg.

úgy mint *duhna* (1458–1645), *dunna* (1635), *dunya* (1788), *donyha* (1643) (vö. SzlJsz. I, 164) felfogásunk szerint a szlovák *duchna* alakváltozat átvételéből a magyarban fejlődtek. MELICH szerint pedig az egyes szerb-horvát nyelv-járásokban előforduló 'Oberbett' jelentésű *duhnja*, *dunja*, valamint a szlovén *dunja* szóalakok magyarból való átvételeknek tekinthetők (vö. EtSz. 1441). KНИЕZSA szerint azonban a „*dunha* > m. *dunya* semmivel sem valószínűbb mint a szláv -*na* és -*nja* képzős változatok cseréje”. Sőt még azt sem tartja lehetetlennek, „hogy a dunántúli *dunya* és az erdélyi *donyha* változat külön átvétel a délszlávból”. Ez a formalisztikus jellegű okoskodás azonban felfogásom szerint nincs tekintettel arra, hogy mintegy „felfújott, duzzasztott” jelentésben hasonló szavak tollal töltött párnafélék megnevezésére csak északi szláv nyelvekben vannak, vagyis ilyenek, mint például l. *duchna* 'Kissen' vagy orosz *po-duška* 'Kissen, Polster, Unterlage', ukrán *pó-ducha*, *pó-duška* 'Kissen'. Ellenben a *duchna* szóalaknak — úgy látszik — csak a csehben volt meg kezdettől fogva a 'tollal töltött takarópárna' jelentése, ami körülbelül annyit is jelent, hogy az ilyen takarópárnák divatja a csehek révén terjedt el — amint már említettük — a cseh elnevezéssel együtt a délnémeteknél (*Tuchent*) és nyilván a csehektől vették át a 'tollas takarót' a nevével együtt a szlovákok is, tőlük pedig mi magyarok. Tőlünk aztán ez a takaróféleség nevével együtt szerencsésen eljutott néhány szerb-horvát néprészhez is. Vagyis olyanformán, mint ahogy visszakerültek délszláv népekhez ilyenforma szláv származású magyar szavak, mint *astal*, *soba*. Egyes szerb-horvát nyelvjárásokban meghonosodott ugyan a magyar *dunya* szóalak, de már a bolgárban (románban), kaj-horvátban, vendben nyoma sincs, ami szintén azt tanúsítja, hogy a szerb-horvátban a *duhnja*, *dunja* szóalakok csakis magyar jövevényszavak lehetnek⁴.

7. Valószínűleg már a *dunya* szó meghonosodása előtt került a nyelvünkbe az ágyneműfélék sorában esetleg szintén szlovák közvetítéssel a római-német származású *vánkos* szó is. Ez a szó ti. szerepel már mind a Besztercei mind a Schlági Szójegyzékben, amelyekben a *dunya* szónak még nyoma sincs.

A *vánkos* szónak legteljesebb középelnémet alakja az 'arc-vánkos' jelentésű *wange-küssin* volt. Ez az összetétel is azt tanúsítja, hogy ez az elnevezés eredetileg kisebb vánkosra vonatkozott. Így érthető, hogy nálunk a XVI. századi leltárakban külön sorolták fel egymás mellett a *fejál*-okat és a *vánkos*-okat, mégpedig úgy, hogy egy-egy *fejál*-hoz két *vánkos* tartozott.⁵ Ez valószínűleg azzal függ össze, hogy időközben nálunk is megváltozott az éjjeli nyugalom módja. Amíg ti. őseink — amint említettük — hátukon fekvé aludtak, a középkorban — úgy látszik — a zsugorodott helyzetben az oldalon való fekvés jött divatba, amihez már hasznos volt egy-egy kisebb 'arevánkos'.

Vánkos szavunkat általában valamely szláv nyelvből való átvételnek volt szokás tekinteni (vö. Szófsz.). KНИЕZSA szerint azonban szavunk közvetlenül valami német *Wangkiss, esetleg *Wangküss alak átvételéből is magyarázható, illetve magyarázandó. Ezért voltaképpen semmi okunk szerinte szláv közvetítést feltenni, sőt amennyiben egyáltalán közvetítést lehet feltenni,

⁴ A szerb-horvátban, szlovénban, vendben 'dunya' értelemben általában a *blazina* szó használatos (vö. BERNEKER I, 70; FLISZÁR: Magyar-vend szótár, a 'dunya' címszó alatt), amely szó a német *Polster* szóval látszik etimológiailag kapcsolatban lenni (vö. KLUGE: EtWb.). Ennek a tárgynak bolgárszláv elnevezését nem ismerem.

⁵ Vö. 1511: „Egh derekal E g y h Thafota *fewal* K e t h Thafota *wankos*” (OkISz. 1056).

akkor inkább fordítva, a szláv szavak lehetnének a magyar szó átvételei, mert hisz e szó megfelelője csakis a magyarsággal közvetlenül érintkező szláv népek nyelveiben van meg, de például a csehben és a lengyelben már hiányzik. Szavunknak a németből való átvételére vonatkozó határozott kijelentése ellenére KНИЕЗSA mégis csak helyesnek látta a *vánkos* szót a SzlJsz.-ban a „kétes eredetű szavak” csoportjába besorozni. Az ugyanis nem lehet kétséges, hogy szavunk például a szlovák *vankuš* szóalakból minden további nélkül levezethető, míg a német származtatás érdekében megelégedett néhány olyan szerinte feltételezhető szóalak felvetésével, amelyből szavunk levezethetőnek látszik. Azzal a kérdéssel már nem foglalkozott, hogy tárgytörténeti szempontból is indokolhatónak mondható-e ez a származtatás, vagyis hogy vannak-e a magyar — mondjuk — ágykultúra szavai között olyan a németből származó kifejezések, amelyekkel *vánkos* szavunk esetleg időrendileg is kapcsolatba hozható.

Kijelenthetem, hogy van néhány ilyen szó is. Közülök a legnevezetesebb a tárgytörténeti szempontból is figyelemre méltó, ma is használt *mátrác* szó, amely már a BesztSzj.-ben is említve van. Hogy az ejtett és írott *mátrác*, *matrác*, *matrac* változatok hogyan és mikor jöttek létre azt megmondani nem tudom. Az azonban nem kétséges, hogy a régiek matraca ugyanaz volt mint a mai; egy 1521-i leltárban például így emlékeznek meg róla: „egy tarka *matrac*z giapottal teoltooth”. Valószínűleg az úri renden levők ágyaiban helyettesítette a szalmazsákot. Érdekes azonban ennek a szónak a hangalakja is. Nem nehéz felismerni, hogy a német *Matratze* szóval függ össze (vö. SzófSz.). Csak-hogy ez az olasz *materazzo*-ból származott *c*-vel (*tz*) ejtett német szóalak először 1480-ban tűnik csak fel, vagyis jó száz évvel a magyar szóalak jelentkezése után; így tehát teljesen valószínűtlen, hogy a magyar *matrác*, *mátrác* szó ebből az olasz-német szóalakból származnék. De azért ez a szavunk mégis csak német származású, csakhogy még a középfelnémet *mat(e)raz* (*z* = *sz*) ’mit Wolle gefülltes Polsterbett’ szóalakból kerülhetett nyelvünkbe. A magyarban ti. a spodarikus *sz* > *c* hangváltozás eléggé gyakori olyan szavakban, amelyekben a *sz* előtt vagy után *r* vagy *l* hang fordul elő.⁶

A *matrác* szón kívül a régi nyelvben a németből származott még e tárgykör szavai közül az ’ágynemű, lepedő’ jelentésű, már rég elavult *léllach* szó, amely csak a Besztercei és Schlägli szójegyzékekben fordul elő. Vagy a középfeln. *línlach* vagy a későbbi *leínlach* ’Bettuch, Leilach’ szóalakból származott. Ez a *léllach* szó látszólag felesleges idegenszó volt, mert hisz a *lepedő* szó a BesztSzj.-ben már szintén említve van. Csakhogy a *lepedő* szónak, etimológiája alapján is, eredeti jelentése ’takaró’ volt és sokáig ilyen értelemben is használták, mert hisz még 1557-ben is emlitenek *szwr*, vagyis nemez-lepedőt (vö. OklSz.). Valószínűleg sokáig a vászonlepedőket is takaróként használták, mert hisz a régiek az ágyban ruhátlanul aludtak, de valószínűleg vászonlepedőbe burkolóztak; így tehát ágylepedőre szükségük nem lehetett, mert hisz a derék-aljul szolgáló párnák is derékaljhéjba voltak burkolva az OklSz.-ban olvasható adatok szerint. Mai értelemben vett ágylepedők a matracokkal együtt jöhettek divatba, amikor az alvók lefekvés előtt már hálóinget öltöttek magukra (vö.

⁶ Ilyenek: R. *atlac* < arab *atlas* (SzófSz.); *martalóc* < oszmán-szh. *martalos* (vö. SzlJsz. I, 502); *retec* < *retesz* (SzlJsz. I, 464); *rác* < *rászt* ’lépdaganat’ (SzlJsz. I, 757); *lazac* < északi szláv *losos* (SzlJsz. I, 308); *kőcikla* (SzlJsz. I, 502); *cikra* < *szikra* (SzlJsz. I, 507); *cobor* < *szobor* (SzlJsz. I, 507); *culák* < *szulák* (SzlJsz. I, 314); *cirkó* < *szirkó* ’faszén’ (SzlJsz. I, 754); *kacor* < délszl. *kosor* (SzlJsz. I, 237); *pecér* < *peszér* (SzlJsz. I, 407). — Úgy látszik valami disszimilációs jelenségről van itt szó...

1548, *halo imeg*; OklSz. 340), a fázósabbaknak pedig még *háló subá*-juk is volt, sőt még *ágy-melegítő*-ről is gondoskodtak (vö. OklSz. 7): forró téglá vagy cserép vagy melegvizes palack lehetett az. A frizurájukat pedig az alvók *háló fejkötő*-vel vagy *háló süveg*-gel óvták. Ilyenformán takarózásra lepedőre nem volt már szükségük; így ezt a szót a korábbi *léllach* helyett is használni kezdték. Egy 1516-i adat szerint két ágyra tizenkét lepedőt számítottak (vö. OklSz. 584). A bevetett ágyakat is már takaróval borították, amelyeket — úgy látszik — *ágylepel* néven emlegettek (vö. OklSz.).

A németek révén jöhetnek nálunk divatba a mennyezetes ágyak is; már 1370-ben említnek ilyent *agmeyn*, majd 1448-ban *agmen*, vagyis *ágymennny* alakban, amely szóalakban a *menny* a 'baldachin' jelentésű középfeln. *himel* szó hibás fordításából származhatott. De a német *Himmelbett* elnevezésén alapulhat a *mennyezetes ágy* elnevezés is, amely — úgy látszik — szintén régi a nyelvünkben.⁷

A mennyezetes ágyon kívül eleink az ágyak elfüggönyözésének a szokását is a németektől vették át; gyaníthatólag azért függönyözték el úri helyeken az ágyakat, mert az ágyban ruhátlanul aludtak és ezért függöny mögött vetkőztek le és öltöztek fel. Hogy ezt a berendezést őseink németektől vették át, azt elsősorban is a függönyös ágynak *superlátos ágy* elnevezése tanúsítja. Ebből a szóalakból ugyan bajos volna a *supërlát* 'függöny' szó német származását felismerni, ha nem állnának rendelkezésünkre e szó korábbi alakjai is. Ezek: 1458: „Vnum Superlectile wlgo *Soporlah* flauiei coloris deauratum”; 1490: „*Soporlah* superlectum pertinens”, de már 1581-ben: „Egy agy *soporlatostol*”. És ettől fogva mindig ez a rejtélyes *t*-végződésű szóalak szerepel, utoljára — úgy látszik — Molnár Albert szótárának első kiadásában 'velum, auleum; Vorhang' jelentésben. A szó e *t*-végű alakjában nem tudok mást látni, mint hibásan nominativusként felfogott tárgyesetet. Nyilván csak az ágyfüggönnyt értették a XVI. században a *supërlát* szón és valami másféle 'függöny' jelentésben a németből származott *firhang* szó kezdett el terjedni és lett általánossá, amíg aztán az irodalmi és köznyelvből a Helmezy-javasolta *függöny* szó szorította ki a használatból. Még a korábbi *soporlah* szóalakról is bajos felismerni, hogy német jövevényszó; ezt nem ismerte fel a szóalaknak egy 1424-i németül is tudó, illetve német származású leírója sem, mert helyesnek látta melléje a függönynek egy másik német elnevezését is kitenni, ilyenformán: „Duo vela wlgo *ymbheng* vel *soporlah*” (OklSz.). Az *ymbheng* szóalak nyilván a középfeln. *umbhanc* szóalak többese; jelentése pedig LEXER szerint: „Um-, Vorhang, bes. rings um die Wand od. sonstwie aufgehängter (Bilder-)Teppich”. Ezek után nem nehéz már a titokzatos *superlát* szó legrégibb 1348-i *sparlah* alakjának („Quodam ornamentum domus wlgo *Sparlah* dictum”) származását felismerni, illetve jelentését megérteni, mégha ilyen szóalak nem is szerepel a LEXER-ben. Az összetétel második része nyilván az a 'vászon, kelme' jelentésű szó, amellyel a 'lepedő' R. *léllah* alakjával kapcsolatban már megismerkedtünk,⁸ az összetétel első részében pedig nyilván a 'Stange' jelentésű középfeln. *sparre* szót találjuk vagyis az összetétel szó szerinti jelentése 'rúd(ra akasztott)-kelme' volt.

Az előadottak szerint tárgytörténeti szempontból nemcsak annak lehetősége, hanem valószínűsége is megvan, hogy őseink az oldalra forduló fekvésnél

⁷ Vö. 1450: „Vnum velum deauratum quod continet superlectum videlicet wlgo *menezet*” (vö. OklSz. 645).

⁸ A német irodalmi nyelvben ma ennek a szónak alnémet alakja használatos: (*Laken*).

használatos kis párnával közvetlenül a németek révén ismerkedtek meg. Így arra lehet gondolni, hogy ennek a tárgynak német származású *vánkos* elnevezését is közvetlenül tőlük vettük át a *matrac*-nak és az ágylepedőnek régi *lëllah* nevével, a mennyezetes ágygal, valamint az ágyfüggönynek régi *superlát* elnevezésével egy időben, mert hisz az ágykultúrának ezekre a szavaira mind van adatunk még a XIV. századból. — Persze a magyar *vánkos* szónak a közép-felnémet *wange-küssen* szóalakból való származtatása sem egészen egyszerű nyelvészeti szempontból, mert hisz különben nem származtatták volna szavunkat a nyelvészek MIKLOSICHTÓL BÁRCZIIG inkább egy szláv nyelvi alakból. KNIEZSA ugyan főleg arra való tekintettel, hogy a *vánkos* szavunkkal egybevetethető szláv szó csak a magyarsággal szomszédos szláv nyelvekben van meg, inkább volt hajlandó szavunkat a németből mint valamely szláv nyelvből származtatni, csakhogy persze azoknak a nehézségeknek a megtárgyalására, amelyeket a *vánkos* szónak közvetlenül a németből való származtatása jelent, egyáltalán nem tért ki... Sőt az általa német ősalként elsősorban is feltételezett **wangkiss* szóalak még csak szóba sem jöhet, mert hisz a *Kissen* szóban az eredeti *ü* delabilizációja csak az új korban következett be (vö. KLUGE: EtWb.). Persze, hogy e balfogás ellenére szavunk azért még származhatik közvetlen átvétel révén a németből is, bár erre vonatkozólag még mindig több zökkenő akad.

Mindenesetre felesleges szavunk esetén kicsillagozott régi német szóalakokkal operálni, mert hisz a szó több változatban maradt reánk; ezek LEXER nyomán: *wange-küssen*, *-küsse*; *wanküssen*, *-küßin*, amelyekhez a **wan-küsse* szóalakot nyilván minden további nélkül hozzáírhatjuk. Nagyobb hiba az, hogy jelenleg a német nyelvterületen ez a szó — úgy látszik — sehol sem fordul elő, egykori elterjedését pedig nem ismerjük. Az bizonyos, hogy a *Wange* 'arc' szó a köznyelvben jelenleg csak Ausztriában él (máskülönben a *Backe* szót használják a helyén), de egykori általánosabb elterjedését az látszik tanúsítani, hogy használata az emelkedettebb stílusban ma is általános. — Az összetétel második tagjaként szereplő *küsse(n)* régi latin jövevényszó (vö. KLUGE: EtWb.).

Mindezekre való tekintettel kézenfekvőnek látszanék az a feltevés, hogy a *vánkos* szó Ausztriából, illetve osztrák-bajor nyelvjárásból került el hozzánk. Csakhogy ezzel a feltevéssel bizonyos hangtörténeti tények nem igen állanak összhangban. Ismeretes, hogy a mai német *w* eredetileg az angol *w*-hez hasonló *u*-szerű hang volt, amelyből osztrák-bajor nyelvjárásokban a XII. század vége felé bilabiális spiráns (β) fejlődött, de azzal körülbelül egy időben ugyanazon a nyelvjárási területen a $> o$ hangváltozás is bekövetkezett. — Újabban nyelvészeink közül többen azt a felfogást képviselték, hogy a mai magyar labiodentális *v*-nek is bilabiális β lett volna az előzménye (vö. BÁRCZI, Htört.², 120). Bizonyos nyelvjárásokban, illetve hangtani helyzetekben ez így is lehetett; a román nyelv régi magyar jövevényszavaira való tekintettel — amelyekben ti. magánhangzó képviseli a magyar *v*-t — mégis valószínűbbnek látszik, hogy a mai *v* előzménye eredetileg a magyarban is az az *u*-szerű hang volt, mint egykor a németben és mint manapság is az — osztrákban. Az pedig a *bognár* szó (1410) hangalakjára való tekintettel mindenesetre nem lehet kétséges, hogy a mai *v* hang legkésőbb a XIV. században már általánosan labiodentális spiráns volt a nyelvünkben; e szóban ugyanis a *n*. *Wagner* szó bajor-osztrák β hangját már *b* helyettesítette; e szó bajor-osztrák származását pedig az első szótag *a*-jának *o*-s képvisellete tanúsítja (hasonlóan BÁRCZI, Htört.², 127). Ezek sze-

rint *vánkos* szavunk az osztrák-bajorból csak abban az esetben származhatnék, ha még a XII. század folyamán került volna ebből a nyelvjárásból a magyarba. Ennek a lehetőségnek azonban ellenmond az illabiális német *a*-nak *á*-val való képviselete. Erre a hanghelyettesítésre ti. csak akkor lehetett szükség, amikor a magyar nyelvterület legnagyobb részén a régi illabiális *á* már labializálódott *o*-vá vagy *á*-vá. Ez a hangtörténeti jelenség azonban a XII. században még bizonyára nem következett be, illetve nem lett általánossá; a felhozottak szerint tehát, ha *vánkos* szavunkat a németből akarjuk származtatni, akkor az átvétel legkorábban a XIII. század folyamán csakis a Felvidéken következhetett volna be. Mindenesetre ott került nyelvünkbe a n. *wandern* szóból származott *vándorol* (XVI. sz.) szó is (vö. SzófSz.), amelyben ugyanazokat a hangmegfeleléseket figyelhetjük meg mint *vánkos* szavunkban (n. *w* ~ m. *v*, n. *a* ~ m. *á*).

A *vánkos* szó második szótagja akár a n. *wanküssen*, akár a *wanküsse* szóalakból levezethető. A n. *wanküssen* szóalakból ugyanis a magyarban előreható hasonulással a superessivusként felfogott **vankusson* szóalak jöhetett volna létre, amelyhez csakis *vánkus-t*, vagyis rövid *š*-t tartalmazó tárgyesetet lehetett volna képezni; egyébként *-ss* nyelvünkben szóvégi helyzetben névszókból nem is fordul elő (vö. pl. az ejtett *okos* ~ *okossan* szóalakokat). — Kiindulhatunk azonban a n. *wanküsse* szóalakból is: ti. a szóvégi *-e* a magyarországi német nyelvjárásokban már a középkorban is annyira elenyészőfélben levő mormolt hang volt, hogy ezt a hangot az ilyent tartalmazó szavak átvételénél vagy leírásánál teljesen elhanyagolták. ilyenformán írhatták le az *umbehänge* szóalakot — amint fentebb láttuk — *vmheng*-nek, vagy ilyenformán lett a *sparrelach*-ból *sparlah* (l. fent). De ilyenformán lett a régi német *ertze*-ből a magyarban *érc* (XIV. sz.), a *metze*-ből *fméc* (1368; OklSz.), a *zeche*-ből *céh* (stb.).

Azokból a német szóalakokból, amelyekből a magyarban a *vánkos* szóalak esetleg közvetlen átvétel révén származott, természetesen a szlovák *vankuš* szóalak is létrejöhetett volna, mégpedig a n. *wanküssen*-ből oly módon, hogy az átvett **vankußen* szóalakot a szlovákok melléknévnak értelmezve elvonhattak belőle egy *vankuš* főnevet. Ellenben az nem kétséges, hogy a szlovák *vánkoš* szóalak már csakis a magyarból származott.

Már KNEZSA is lehetségesnek tartotta, hogy szavunknak egyes délszláv nyelvekben található változatai esetleg közvetlenül a németből való átvételek; kétségtelenül ilyenek a kaj-horvát és az abból származott csa-horvát *vankuš*-változatok, a szlovén *vankuš*-változat hosszú *á*-jával ugyan a magyarból származottnak látszik, azonban az *a* nyúlása a szlovénben is bekövetkezhetett. Annál is inkább erre kell gondolnunk, mert a vend *vankis* (FLISZÁR) szóalakban nemcsak hogy rövid az *a*, hanem az az eddigiektől független átvételnek látszik, amennyiben ebben a szóalakban a német *ü*-t nem *u*-val, hanem *i*-vel helyettesítették.

Az előadottak szerint *vánkos* szavunk némi nehézségekkel származtatható az egykor a Felvidéken beszélt középnémet nyelvjárásból is, vagy minden további nélkül a német-szlovák *vankuš* szóalakból. Az előbbi lehetőség mellett különösen az látszik szólni, hogy a XIII—XIV. században — amint láttuk — több más az ágynemű tárgykörébe tartozó szó is meghonosodott nyelvünkben a németből, de azért annak a lehetősége is fennáll, hogy szavunk szlovák közvetítéssel került a magyarba. A Felvidéken ugyanis már régtől fogva meglehetősen kiterjedt lehetett a két- és háromnyelvűség, ami a Felvidéken beszélt nyelvek szókincsében szükségszerűleg nyomokat hagyott hátra.

A *verbunkos* szavunk (vö. SzófSz.) például a *n. w ~ m. v* megfelelés alapján csakis egy felvidéki német nyelvjárásból származhatott, de már a *verbuvál* szavunk egy német-szlovák kifejezés átvételének tekinthető (vö. SzófSz.; SzlJsz. I, 779). A besorozott legény pedig egy kaszárnyában hamarosan megtanulhatott osztrákosan *berdó*-t ('Wer da?'), illetve *holberdó*-t ('Halt! Wer da?') kiáltani...

8. Az ágynemű-tárgykör szavai között még egy német származású szó akad, mégpedig az 'ágyhuzat' jelentésű *ciha* szó, amelyről már régebben is feltették, hogy szlovák közvetítéssel került nyelvünkbe (vö. SzófSz.). E köznyelvinek mondható szó, amelyet — úgy látszik — csak Erdélyben nem használnak, származásának kérdéses voltát mi sem tanúsítja határozottabban, minthogy KNEZSA SzlJsz.-aiban két helyen is megtaláljuk, úgymint a „kétcs eredetű” és a „Nem-szláv eredetű szavak” jegyzékeiben (SzlJsz. I, 603, 807–8).⁹

Meglehetősen széleskörű elterjedtsége ellenére a *ciha* szó (1752) aligha régi, mert XVI. századi leltárakban sohasem szerepel, bár a tárgyra *hěj* néven kb. 18 adat is található az OklSz.-ban. A *hěj* nagyon szemléletes elnevezés ugyan, de a beszélők szempontjából az a hibája, hogy nagyon sok-értelmű nyelvünkben; ugyanis a „Bettbezug” jelentésen kívül még 'Schale', 'Rinde', 'Kruste', és 'Dach' jelentésekben is használjuk. Bizonyára ez okból újabban a 'borító vászonnemű' jelentésben a német *Bezug*, *Überzug* kifejezések tükörszavának tekinthető *huzat* szó (*párnahuzat*, *vánkoshuzat* stb.) került — talán a kereskedelem révén is — használatba, amihez az is hozzájárulhatott, hogy a *ciha* szónak, bár egyetlen értelmű kifejezés, valahogyan paraszti illata lett, aminek következtében nyomtatásban nem igen találkozhatunk vele. Ami pedig ezt a *ciha* szót illeti, nem lehet kétséges, hogy végsőleg a 'Bettbezug' jelentésű délnémet *Zieche* szóból származik (vö. kfn. *ziech(e)*), amely szó meg a görög-latin *theca* szóból származik és egy nyelvi rétegbe tartozik a *vánkos* szóval kapcsolatban emlegetett *n. Kissen* szóval. A *Zieche* szó bajor-osztrák területen ugyan ma is általánosan használatban van a köznyelvben (vö. KLUGE, EtWb.); mivel azonban a diftongus *e* szóban a bajor-osztrákban napjainkig megmaradt, semmiképp sem valószínű, hogy a középfeln. *ie* diftongusnak a magyarban rövid *i* lehetne a képviselete. Ellenben ez a diftongus középnémet nyelvterületen már a XII. század folyamán monoftongizálódott¹⁰, úgyhogy közvetlen átvétel esetén származása egy felvidéki középnémet nyelvjárásból elvileg is valószínűbbnek látszik, bár még ez esetben is magyarázatot igényelne a többi *i* rövid volta a magyarban. Szavunk a németből való közvetlen átvételét illetően azonban még súlyosabb nehézséget jelent a szóvégi *-a*. A hasonló jellegű német jövevényszavak szóvégi *a*-ját magyarázták már — nyilván hibásan — magyar járulékhangnak (vö. HORGER: MNy. XI, 123; BEKE: FUF. XXIV, 262), de magyar birtokosösszetételből való elvonásnak is. Ilyenformán magyarázta szavunkat HORGER is a *párna-ciha* összetételből való elvonásként (MNy. XI, 122), amit azonban az EtSz. szerzői is kifogásoltak, már a *cih* és *cihe* alakok hiánya miatt is (vö. EtSz. I, 673). E megjegyzés ellenére azért KNEZSA szerint ez a magyarázat is komolyan szóba jöhetne, de azért mégis

⁹ Nyilván az történt, hogy KNEZSA szavunkat a SzófSz. nyomán először a kétes eredetűek közé sorozta be, majd a közelebbi vizsgálatnál mégis csak arra a megállapításra jutott, hogy szavunk szlovák közvetítés nélkül csakis közvetlenül a németből kerülhetett nyelvünkbe. Ezt ki is fejtette, de a régi fogalmazást elfelejtette eredeti helyéről eltávolítani...

¹⁰ Vö. MICHELS, Mhd. Elementarbuch,² 86.

valószínűbbnek tartja, hogy szavunkban a szóvégi *a* a *cérna* szó *a*-jához hasonlóan a tökéletlenül képzett német veláris magánhangzó folytatásának volna tekintendő. A hivatkozással ugyan KNEZSÁNAK nem volt szerencséje, mert ki-tűnt, hogy a *cérna* származtatására általa alapul vett német szóalak valami elírás terméke (vö. MOÓR: MNy. LV, 257), de ennek ellenére ez a magyarázat még mindig helytálló lehetne, a baj azonban az, hogy ez a feltevés elvileg sem helyeselhető. Az igaz ugyan, hogy a szóvégi *-e* már a régi németben is tökéletlenül képzett magánhangzó volt, de semmiesetre sem veláris jellegű, mert általában *e*-vel néha *i*-vel írták le, de *a*-val, *o*-val, *u*-val sohasem... Sőt ezenkívül az is figyelembeveendő, hogy ez a tökéletlenül képzett magánhangzó oly kevésbé volt hangzós, hogy nálunk — amint láttuk — többnyire le sem írták, sőt a *zieche* szót LEXER adatai szerint már a középfelnémet korban is leírták szóvégi *e* nélkül. Ezek szerint az az elgondolás, hogy a *ciha* szóalak valahol Dunántúlon bajor-osztrák nyelvjárást beszélő németek nyelvéből kerülhetett volna a magyarba, teljességgel kizártnak mondható. Ennek a felfogásnak illusztrálására egy olyan német jövevényszavunkra hivatkozhatunk, amely egy középfeln. *uo*-t tartalmazó *-e* végződésű szóalakból származott; az *uo* diftongus ti. a német nyelvjárásokban teljesen az *ie* diftongushoz hasonlóan fejlődött. Vagyis az *uo* a középnémet nyelvjárásokban már a XII. század folyamán az *ie*-hez hasonlóan monoftongizálódott, a bajorosztrák nyelvjárásokban pedig napjainkig megmaradt diftongusnak. Így aztán a kfn. *vuore* 'Fuhre' szónak nyelvünkben nem a *ciha* szóalakhoz hasonló **fura* szóalak felel meg, hanem egy bajorosztrák nyelvjárás *fuar* alakjából származott *fuvar*, amely szóra szintén csak a XVIII. század végéről van az első adatunk (vö. SzófSz.).

Feltűnhetik, hogy KNEZSA végül még a lehetőségét is tagadásba vette annak, hogy *ciha* szavunk a szlovák *cícha* átvételéből származhatnék; mégpedig azért, mert szerinte a szlovák szó a maga rövid *i*-jével maga is magyargyanús (szabályszerűen ti. szerinte a szlovákban **ciecha* alak volna várható); ezek szerint a szlovák *cícha* szóalakból a magyar szót származtatni nem lehet. Ez igaz volna, ha bizonyítani lehetne, hogy a szlovákok még a XII. század első felében vették volna át ezt a szót a felvidéki német telepeseiktől, mert hisz a XII. század második felében a középnémet nyelvjárásokban már bekövetkezett az *ie* monoftongizálódása. Ellenben a magyar szó rövid *i*-je a leghatározottabban szavunk szlovák származása mellett tanúskodik, mert hisz a német szónak *ie*-ből lett *i* hangja mindenképpen hosszú volt, amely hang a magyarban változatlanul maradt volna meg, mert hisz az *i* hang a nyelvünkben korán bekövetkezett *i* > *i* hangváltozás (vö. MOÓR: NyK. LXVII, 39) után hamarosan újra kifejlődött és ma is megvan, tehát valamely a középkor folyamán a németből átvett hosszú *i*-t tartalmazó jövevényszóban a magyarban *i* felelne meg neki. Ellenben a szlovákban hosszú *i* sohasem volt; tehát a szlovákok ezt a hangot csak rövid *i*-vel helyettesíthették.

Magyarázatot igényelne még a német-szlovák *ch*-nak *ciha* szavunkban *h*-val való képviselete is. Talán nem teljességgel lehetetlen, hogy ez esetben nyelvünkben a szlovák *ch*-t *h*-val helyettesítették; mégis valószínűbb, hogy ez a szó már a magyarban bekövetkezett *χ* > *h* hangváltozás előtt honosodott meg a Felvidék magyar nyelvjárásaiban, és a török világ után bekövetkezett népetolódások során vagy pedig felvidéki vándor vászónárosok vagy esetleg cselédek révén terjedt el az országban. Sőt az is lehetséges, hogy a Kassa tágabb körzetében beszélt szlovák nyelvjárásból származik, amelyben ti. a magyarhoz hasonlóan a *ch* > *h* hangváltozás szintén bekövetkezett.

Mindenesetre feltűnő, hogy nyelvünkben egy kultúrtárgyra három elnevezés is van használatban, amelyek bizonyos tekintetben női szavaknak mondhatók, mert hisz leginkább a nőknek a háztartási dolgokra vonatkozó beszédjében fordulnak elő. E szavak a nyelv élete szempontjából is érdekesek. Az ismeretlen, de esetleg magyar névadáson alapuló *hég* szót azért válthatták fel a használatban más eredetű elnevezések, mert a *hég* szó többértelmű, de azért életben tarthatta az a körülmény, hogy ez az elnevezés a legszemléletesebb. — A *huzat* kifejezés, ha a szó nem is egyetlen értelmű, gyaníthatólag a kereskedelem révén terjedt el, mert a német *Bezug*, *Überzug* kifejezések tükörszavának látszik, de elterjedéséhez az a körülmény is hozzájárulhatott, hogy kapcsolódik bizonyos az ágyneműváltásnál használt igékhez, mint *áthúz*, *felhúz*, amelyek azonban esetleg szintén német kifejezések tükörszavai, azután pedig az *ágyhuzat* kifejezés a legalkalmasabb az ágyneműfélék borításainak összefoglaló elnevezésére is. — A három elnevezés közül mindenesetre csak a *cíha* szó tekinthető egyetlen értelműnek; ezért azt lehetne várnunk, hogy ez az elnevezés válik általánossá. Erről azonban szó sem lehet, mert a *cíha* elnevezés valamiképpen parasztikusnak érződik. Eredetileg talán hitványabb minőségű, ún. „tarka” ágyneműre vonatkozott, amely a Felvidék felől terjedhetett...

9. Néhány újítást a fekvőhely-kultúra terén a török uralom is hozott. Úgy látszik, a török uralom idején jöttek nálunk divatba a párnázott heverők. Hogy azonban *divány* (1628) vagy már elavultnak tekinthető *kerevet* szavunk (XVI. sz.) közvetlenül az oszmán-törökből került-e nyelvünkbe vagy pedig szerb-horvát közvetítéssel — mint a legtöbb oszmán-török származású jövevényszavunk, azt nyelvi kritériumok alapján ma már bajos volna eldönteni. Nem lehetetlen azonban, hogy már párnázottak voltak a *kar(os)székek* is, amelyek közül a három-személyeseket (vö. OklSz. 459) bizonyára heverőként is használták.

Párnás heverők elnevezései azonban nyugatról is elkerültek hozzánk; ilyenek: a francia-német *kanapé* és *ottomán*, bár mindkét szó már elavult. Érdekes, hogy a párnázott bútornak nyugati nyelvekben legelterjedtebb elnevezése az arab-francia-német *Sofa* hozzánk — úgy látszik — nem jutott el vagy talán a nyelvújítók helyettesítették a rejtélyes képzésű *pamlag* (1787) szóval (vö. SzófSz.).

Ezeket a párnázott bútorokat valószínűleg már hevederekre szerelt *rugó*-k tették *ruganyos*-sá. Ezek is nyelvújításkori szóalkotások (vö. SzófSz. 263), talán a német *Feder* pótlására (a *féderes kocsi* kifejezést a közeli múltban még használták). Valószínűleg német származású kárpitosok révén honosodtak meg nálunk a rugózott párnás heverők, mert a kárpitosok heveder helyett ma is váltig *gurtni*-t emlegetnek, amely szót azonban semmiféle szótárunkban nem találhatjuk meg...

10. Az emberek többnyire szeretnék azt a helyiséget, amelyben nappal tartózkodnak, bútorzat szerint is megkülönböztetni a hálószobától. Ez a törekvés azonban a szűk, kevés helyiségből álló lakások miatt mindinkább csak bizonyos ravaszkodásokkal valósítható meg. Vagyis olyan módon, hogy a több személyes ülőhelyként vagy heverőként használatos bútorok nem nagy fáradsággal éjjeli fekvőhellyé alakíthatók át. Ennek a szükségletnek kielégítésére a franciáknál *chaiselongue* néven kialakítottak egy bútordarabot, amely hozzánk is elsodródott hibásan olvasott, illetve ejtett németes *szelon* elneve-

zésével (vö. DUDEN) együtt, amelyből ti. nálunk *sezlon* lett. — Egy hasonló célú de kissé más alakú bútordarab a *rekamié* is, amelyet hyperfranciasággal még *rőkamié*-nak is ejtenek. Ennek a származása kissé rejtélyes, mert ezt a bútordarabot ezen a néven — úgy látszik — sehol Európában nem ismerik. Az elnevezés az ismert Dávid-féle képhez kapcsolódóan valami *chaislongue à la Récamier*-féle kifejezésből alakulhatott. Sőt az sem lehetetlen, hogy budapesti asztalosok hozták ezt a bútordarabot divatba.

Talán a sezlonnal egy időben sodródhatott el hozzánk valami francia divatlap révén egy éjjeli öltözkének *pizsama* elnevezése is. Ezt a szót a franciák ugyan angolosan írják (*pyjama*), de franciásan ejtik és hangsúlyozzák; a németek már közvetlenül az angoloktól vették át ezt a szót, ezért angolosan ejtik és hangsúlyozzák a *Pyjama* szót, az angolok pedig valahonnan Indiából hozták.

II. Az éjjeli nyugalom módjának alakulására vonatkozó, főleg a szókinszre alapozott vizsgálataink eredményeit a következőkben foglalhatjuk össze:

Fejtegetéseink során megállapíthattuk, hogy az éjjeli fekvőhellyel kapcsolatba hozható szókinszünk a származás szempontjából nagyon tág övezeteket ölel fel, amennyiben az első idetartozó általunk tárgyalt szó (*ágy*) a szubarktikus övezetből származik, az utolsó pedig (*pizsama*) az egyenlítői övezet szomszédságából. Már ez a körülmény is azt tanúsítja, hogy az éjjeli nyugalom kultúrája többféle hatás alatt alakult ki; mégpedig leginkább azoknak a népeknek a révén, akiknél a római kultúra más vonatkozásokban is korán meghonosodott. Ezek a népek a bizánciak, a szlovákok és a délnémetek voltak. E téren az idegen hatás — úgy látszik — először az úri renden lévők körében jutott érvényre, de onnan sok minden eléggé hamar leszállott a tulajdonképpeni néphez is. E területen jelentősebb délszláv hatással már csak azért sem számolhatunk, mert a délszlávoknál az éjjeli nyugalom kultúrája még a közeli múltban is általában meglehetősen primitív volt, úgyhogy nem igen különbözött lényegesebben a honfoglaló magyarságtól.

A nyelvi anyag vizsgálatából nemcsak a hatások sokféleségét állapíthattuk meg, hanem azt is, hogy milyen változásokon ment keresztül az éjjeli nyugalom módja a századok folyamán, sőt még a változások időpontját is nagyjában sikerült a nyelvi anyag vizsgálata révén megállapítani. Ezekben a vonatkozásokban eredményeinket a következőkben foglalhatjuk össze:

A legrégebbi időkben őseink prémeken és prémekbe burkolózva hátton fekvve aludtak (*ágyat vet, fejal*), az ősmagyarok takaróként gyaníthatólag már nemez „lepedő”-ket is felhasználtak. A törököktől pedig később valószínűleg eltanulhatták a téli szállás „ház”-aiban az éjjeli fekvőhelyet a falak körül húzó-dó magasított *szék*-ekre vetni (vö. **1.** — **2.** p.).

A honfoglalás után őseink szlovákoktól vagy bolgároktól eltanulták fekvőhelyül és takaróként szövetédfélék alkalmazását (*lazznak, pokróc*). Tekintettel pedig arra, hogy őseink a kender haladottabb feldolgozását szlovákoktól még a X. század folyamán átvették (vö. MOÓR: MNy. LXI, 142—51), lehetségesnek látszik, hogy tőlük vették át a lefekvéskor vászonlepedőbe való burkolózás szokását is, amely szokás a hálóingnek körülbelül a XV. század folyamán való megjelenéséig tarthatott (vö. **3.**, **7.** p.).

A XI. század folyamán Bizáncból elkerült hozzánk a *paplan*, valószínűleg az ágyállvánnyal együtt. Az utóbbinak a használata a közrendűek körében akkor válhatott általánosabbá, amikor a fűrészmalmok szaporodásával az egyszerűbb emberek számára is könnyebben hozzáférhetővé váltak a deszka-

és lécfélék. Az ágyak eredetileg kétszemélyesek voltak; az egyszemélyes ágyak csak valamikor a XV. században jöttek divatba, amikor is a hordágyak szerb származású *nyoszolya* elnevezését ruházták át rájuk (vö. 4. p.). — A XI. század még egy nevezetesebb újítást hozott a fekvőhelyi kultúra terén, mégpedig a tollal töltött ágyneműfélék (*derékal*, *fejál*; *párna*) használatát. Gyaníthatólag ezek is a szlovákok révén honosodtak meg nálunk. A tollat már ekkor is vászon-*háj*-ba burkolták, amely elnevezés esetleg magyar névadáson alapul (vö. 5. p.). Takarózásra a párnát eredetileg nem használták ősünk. Erre a célra a tollal töltött párnát Közép-Európában — a csehek kezdték el használni. Tőlük vették át a használatát nevével (*Tuchent*) együtt a délnémetek, majd kb. 1400 körül szlovák közvetítéssel mi is (*dunya*; vö. 6. p.).

A Felvidékre beköltözött középnémet telepesek révén is több mindenfélével gazdagodott nálunk is az északai fekvőhely kultúrája. Ilyesmik: a mennyezetes, elfüggönyözhető ágy (*ágymenny*, † *supèrlát*). Tőlük vettük át a mai értelemben vett ágylepedő (*lèllah*) használatát, amellyel a *matrac*-ot borították be. Valószínűleg tőlük került hozzánk a hálóing stb. használata is, ami a lepedőbe való takarózást feleslegessé tette, úgyhogy a *lèllah*-ra a feleslegessé vált *lepedő* elnevezése ruházódott át. Az 'arcpárna' jelentésű *vánkos* szavunk tanúsága szerint a németek révén jött nálunk divatba alvásnál a féloldali fekvés is (vö. 7. p.). — Német származásúnak látszik az *ágyhuzat* és *ciha* szó is; az utóbbi azonban gyaníthatólag a tarka pamutvászon ágynemű megnevezésére már a szlovákok révén honosodott meg nálunk valamikor a XVIII. század első felében (vö. 7. p.).

Oszmán-törökök révén (esetleg szerb-horvát közvetítéssel) kerültek el hozzánk a párnázott heverők (*dívány*, *kerevet*), de ilyenek a franciáktól is elszármaztak hozzánk német közvetítéssel (*kanapé*, *ottomán*, vö. 9. p.). Sőt ezen az úton került el újabban hozzánk az a heverő is, amelyet éjszakai fekvőhellyé is át lehet alakítani (*sezlon*, vö. 10. p.).

MOÓR ELEMÉR

ISMERTETÉSEK – SZEMLE

Trócsányi Zoltán nyolcvan éves

Nagyon nehéz eldönteni, milyen folyóiratban köszöntsük TRÓCSÁNYI ZOLTÁNT születése napja alkalmából, mert megtehetnők ezt irodalomtörténetiben, könyvtártudományiban, nyelvészetiben, sőt néprajziban egyaránt. S ha ekként töprengve próbáljuk megválasztani az „illetékes” folyóiratot, akkor még egy tevékenységi terület is magának követelhetné TRÓCSÁNYI ZOLTÁN méltatását, s ez az orosz irodalom Magyarországon való elterjesztése. E téren a két világháború közt, majd a második világégés után senki sem tett annyit – fordításokkal és bevezető tanulmányokkal –, mint éppen ő.

Nyelvészeti folyóiratnak szánom e néhány sort születésének 1966. december 25-én bekövetkezett nyolcvanadik évfordulóján, ezért elsősorban nyelvészeti munkásságát idézem elének. A finn-ugor nyelvészek hálásan forgatják Vogul szójegyzékét (1909–10), amely tulajdonképpen Szilasi Móricz azonos című szótárának a VNGy. IV. kötetének anyaga alapján készült kiegészítése. Ehhez a tárgykörhöz – a finnugorisztikához – csatlakoznak ismertetései (E. A. Tunkelo és K. Grotefeld műveiről a NyK.-ben, E. N. Setälä, Kai Donner, G. Rein és mások könyveiről az Etnográfiában: 1911–1919). Mivel a finnugor nyelvészet sohasem nélkülözheti a népmismeretet, jelentős kezdeményezésnek vélem az ünnepeltnek Észak nomádjai c. gyűjteményét (Athenaeum, 1935), amelyben útleírásokból vett részletek plasztikusan állítják elének némely nyelvileg rokon nép – osztjakok, vogulok, szamojédok – múltját és jelen életét. Trócsányi ebben a könyvében nemcsak régi forrásokat dolgozott fel. Haladó gondolkodására vall az a tény, hogy a Horthy-korszak idején a Kraszin jég-törő útjáról (1929), a szovjet szövetkezetek hasznos munkájáról is szólt, és A. Szkacskónak 1934-ben megjelent könyvét is felhasználta, pedig abban az októberi forradalomnak északon tett kedvező hatásáról esett szó.

Aki a finn-magyar tudományos kapcsolatokat történetét meg akarja írni, annak is segítséget nyújtanak TRÓCSÁNYI anyagközlései, mert ő volt az, aki A. Jalavának, Y. Koskinennek, Oskar Blomstedtnek Hunfalvy Pálhoz és Budenz Józsefhez intézett leveleit az Urániában, illetőleg Otto Donnernek magyar tudósokhoz intézett leveleit az Akadémiai Értesítőben (1916) közzétette.

TRÓCSÁNYI ZOLTÁN sokat foglalkozott a magyar irodalmi nyelv kialakulásával és ezzel kapcsolatban helyesírásunk történetével. Régi magyar nyomtatványok nyelve és helyesírása c. munkája (A magyar nyelvtudomány kézikönyve. 10. füzet) lendületes előadásmódjával, bő példaanyagával és alaposságával még ma is méltán ajánlható azoknak, akik irodalmi nyelvünk fejlődését tanulmányozzák. A XVI.–XVIII. század magyar nyelvéről több dolgozata jelent meg: Irodalmi nyelvünk kialakulásának történetéhez (MNY. VII.), Heltai

nyelvről (MNy. X., XII.), A XVIII. századi irodalmi nyelv és helyesírás (MNy. XXXV.) és Irodalmi nyelvünk fejlődéstörténetéből (MNy. XIV.). Ezekhez csatlakozik hangulatos értekezése: A magyar nyelv Biedermeier-korszaka (MNy. XXIII.). Rendkívül sokat és mintaszerű tüzetességgel foglalkozott a régi magyar nyelv hangjelölésével: A XVI. századbeli nyomtatványok e-jelölései (NyK. XXXVIII.), Komjáthy Benedek becsülete (MNy. VI.) stb.

Helyesírásunk történetét kutató munkáival egy tőről fakadnak nyomtatvány- és nyomdatörténeti értekezései. Ezekből csak 2–3 fontosabbat említünk: XVIII. századbeli nyomtatványok meghatározása, Impresszum nélküli nyomtatványok és töredékek meghatározása (Fil. Közöny 1959, 21–30. l.), valamint tanulmánya a Die Geschichte des ungarischen Buches und der ungarischen Buchdruckerkunst a F. I. D. Communicationes VIII. kötetében (Haag, 1941, 3–9).

TRÓCSÁNYI ZOLTÁN mindnyájunk számára kedves és tanulságos irodalom- és szokástörténeti kiruccanásainak eredményei A régi magyar irodalom breviáriuma Gyöngyösiig, Magyar régiségek és furcsaságok, Kirándulás a magyar múltba stb. Olyan érdemes gyűjtemények ezek, hogy egy részük napjainkban új kiadásban került könyvespolcunkra.

TRÓCSÁNYI ZOLTÁN azon kevesek közé tartozik, akik a két világháború közt is az orosz nyelv felé fordították figyelmüket. Senki sem tett olyan sokat az orosz irodalom magyarításáért, mint éppen ő. Erről tanúskodik egyebek során két könyve: a Dosztojevszki élete és művei c. breviárium (1925) és Az orosz irodalom kincsháza (1947); ez utóbbi nemcsak terjedelemben, hanem jelentőségben is nyomós érv állításunk igazolására. De soroljuk ezek mellé még a Magyar Nyelvőrben 1945 óta publikált nyelvészeti cikkeit: a magyar nyelv oroszból eredő jövevényeiről, cirill betűs magyar szövegekről, az első orosz nyelvű magyar nyelvtanról, végül vagy két tucatnyi regényfordítását (Puskin, Gogol, Goncsarov, Turgenyev, Dosztojevszkij, Lev Tolsztoj, Katajev, Bubennov, Alekszej Tolsztoj stb.).

Ejtsünk néhány szót a fenti működés keretéről, hivatali pályájáról is. A budapesti egyetemen végezte tanulmányait. 1939-től egyanezen egyetem bölcsészeti karán az orosz nyelv és irodalom mb. előadója volt, 1945-ben pedig nyilvános rendes tanárrá nevezték ki. Ezt a posztot töltötte be 1950-ben történt nyugdíjazásáig. Jegyzeteivel, előadásaival nagy támogatást nyújtott az ebben a periódusban induló orosz szakos tanárképzésnek. Elmondhatjuk róla, hogy negyven esztendőn át becsületesen, állhatatosan szolgált az orosz nyelv és irodalom ismertetésének az ügyét, amiért a legnagyobb elismerés illetné meg.

TRÓCSÁNYI ZOLTÁN életútja sem volt zavartalan. Két ízben érte bántódás. Ennek ellenére jó kedélyét megőrizve tevékenykedett tovább. Munkájával küzdötte ki magának azt a napfényes, bár csak falatnyi helyet, amelynél — szerintünk — nagyobbbat érdemel.

ERDŐDI JÓZSEF

Björn Collinder: An Introduction to the Uralic Languages

Berkeley and Los Angeles, 1965. University of California Press. 167 l.

BJÖRN COLLINDER összefoglaló urálistikái művei szaktudományunk legtöbbször használt kézikönyvei közé tartoznak. Sorukat a Fenno-Ugric Vocabulary, an Etymological Dictionary of the Uralic Languages (Uppsala, 1955) nyitotta meg (ismertettem a

NyK. LIX. kötetében: 213—7. l.). Ezt a *Survey of the Uralic Languages* (Uppsala, 1957) követte (vö. NyK. LXIII, 225—8.). Összehasonlító nyelvtani összefoglalását a *Comparative Grammar of the Uralic Languages* (Uppsala, 1960) tartalmazza (ismertetése Hans Fromm tollából: NyK. LXVIII. 174—81). Külön kötetben elégitette ki Collinder a svéd anyanyelvű, illetőleg svédül tudó művelt nagyközönségnek az uráli népek és nyelvek iránti érdeklődését. A kötet címe: *Introduktion till de uraliska språken* (Stockholm, 1962). Alább ismertetendő művét szintén szélesebb körű olvasóközönségnek szánja a szerző, első-sorban az Amerikai Egyesült Államokban várható érdeklődés kielégítésére.

Anyagában az angol nyelvű *Introduction* nagyjából a svéd nyelvű *Introduktion*nal azonos. Hangjelölési rendszerének az ismertetése után az uráli népekről és nyelvekről ad rövid tájékoztatást a szerző. A következő fejezetben az uráli nyelvek esetleges további rokon kapcsolatainak a kérdését veti fel, majd röviden összefoglalja az uráli nyelvek kutatásának történetét. Az első főfejezet az uráli nyelvek szerkezetének van szentelve: bemutatja a morfémák különféle fajait és kapcsolódásai eredményeit, azaz tárgyalja az összetételek, a képzett szók, a ragozott szóalakok és a mondatok jellemző szerkezeti sajátosságait. Áttekintést ad továbbá a hangváltozásokról és a hangváltakozásokról. A második főfejezet összehasonlító hangtan, a harmadik összehasonlító morfológia. Az ötödik s egyben utolsó főfejezet egy kis etimológiai szójegyzék. Egyik nem légyegtelen különbség az *Introduction* és a svéd nyelvű kiadás között az, hogy amíg az utóbbiban a különféle szerkezeti sajátosságok megvilágítására a szerző gyakran hivatkozik svéd nyelvi példákra, addig az angol kiadásban ezek helyét az angoltól és egyéb olyan nyelvekből vett példák foglalják el, amelyek az amerikai olvasóközönség számára ismertebbek, mint a svéd nyelv.

Az *Introduction* hangjelölése azonos a korábbi Collinder-művekből ismert hangjelöléssel, azaz: a szerző általában a Finnisch-Ungrische Forschungen hangjelölését használja, de bizonyos módosításokkal. A FUF-rendszer módosításakor a fonematikus hangjelölés eszményét tartotta szem előtt. Ez gyakorlatilag azt jelenti, hogy COLLINDER kevesebb betűt és jelet használ, mint amennyi a FUF. rendszerében használatos, de ezt egyebek közt úgy éri el, hogy némely betűt más-más nyelvben más-más hang jelölésére foglal le. Vitathatatlan, hogy ez az eljárás csökkenti a szedési költségeket, s a nem-szakemberek számára kevesebb fejtörést okoz, mint a FUF. rendszere, ugyanakkor mások számára együttjár azzal a kényelmetlenséggel, hogy jó néhány betű hangértékét nyelvenként, sőt nyelvjárásonként külön-külön kell tisztáznunk és számontartniuk.

Rátérek az összehasonlító hangtani fejezet (75—103. l.) tárgyalására.

Uráli alapnyelvi szókezdő mássalhangzókul teljes bizonyossággal csak olyan mássalhangzókat rekonstruál a szerző, amelyeknek ősi voltára nézve a kutatók túlnyomó többsége egyetért. Kérdőjellel szerepeltet azonban néhány további mássalhangzót is. Ezeknek alapnyelvi voltát egyik vagy másik kutató feltette ugyan, de ez olyan valószínűtlen, hogy — gondolom — ma már a kérdéses mássalhangzókat nyugodtan törölhetjük az uráli alapnyelv hangállományából. A (kakuminális) *l-re és *n-re (COLLINDER-nél *l* és *n*), továbbá az *s hangra gondolok.

Ami a COLLINDERTől feltett uráli „cacuminalis” *l*-t illeti, PAASONEN (Beitr. 36) volt az első, aki — a mai osztják nyelvjárások némelyikében fennálló *l* ~ *l̥* kettősség alapján — a fgr. alapnyelvben (a fgr. *l-mellett) két jésítetlen *l* hang megkülönböztetését tartotta szükségesnek. Nézetéhez — új anyag bevonásával — csatlakozott TOIVONEN (FUF. XX, 47—82). COLLINDER álláspontjához helyesbítésként egyfelől meg kell azonban jegyeznünk azt, hogy a postdentalis *l*-en kívül bizonyos osztják nyelvjárásokban nem „cacuminalis”, hanem postalveolaris *l* található (ezt KARJALAINEN a FUF. hangjelölésétől eltérően jelöli *l̥*-lel), másfelől utalnunk kell E. ITKONEN észrevételeire (Vir. 1957 : 7—8 és UAJb. XXXIV, 194), aki szerint az *l*-t tartalmazó osztják szavak nagy része hangutánzó-hangfestő jellegű, közülük csak igen kevésnek van biztos megfelelője a vogulon kívül, s ez a körülmény az osztják *l* kései keletkezésére utal.

Hasonló a helyzet az *Introduction*ban szereplő uráli „cacuminalis” *n-nel. Ahhoz a feltevéshez, mely szerint a finnugor (? uráli) alapnyelvben az (alveolaris) *n* mellett egy „postalveolaris” *n*, azaz *ŋ* is volt, elsőnek KARJALAINEN (SUSA. XXX/24:1—30) foglalt állást — ugyancsak azon az alapon, hogy néhány osztják nyelvjárásban *n*-nen kívül „postalveolaris” *n* is található (a FUF. hangjelölési rendszerétől eltérően ezt is a cacuminalisság jelével *n*-nek jelöli). Hogy a kérdéses osztják nyelvjárásokban az *n*-en kívül még egyéb postalveolaris hangok is előfordulnak, arra mégcsak nem is utal — jellemző módon dokumentálva így módon a korabeli összehasonlító nyelvészeti módszer azon hiányosságát, hogy a hangok történetét egymástól teljesen elkülönítve vizsgálta, s a hangok rendszerbe tartozásának a gondolata még egyáltalában nem foglalkoztatta. KARJALAINEN-nak azonban nem sikerült igazolnia, hogy az osztják *n*-nek, illetőleg (nyelvjárási) *ŋ*-nek a vogulban

kettős hangképviselet felelne meg, s ezért valószínűbb, hogy a bizonyos nyelvjárásokban fellépő *n*-t nem finnugor alapnyelvi **n* feltevése útján, hanem osztják nyelvjárási különfejlődés eredményeként kell magyaráznunk. KARJALAINEN feltevéseivel szemben már LEHTISALO (SUST. LXXII, 120) kifejezte kételyeit, ERKKI ITKONEN (Vir. 1957:7—8 és UAJb. XXXIV, 194) pedig az osztják *n* keletkezésére elfogadható magyarázatot is adott.

A finnugor (uráli) **š* feltevése TOIVONENTÓL származik (l. SUST. LXVII, 1933 : 377—84), s alapja az a meglátás, hogy néhány vogul nyelvjárásban nem *s*, hanem *š* jelentkezik olyan szavakban, amelyek finnugor megfelelőiben fgr. **š*-folytatójaként ismert hangot találunk. A tagadhatatlan kettősségből TOIVONEN arra következtet, hogy a finnugor (uráli) alapnyelvben *š*-en kívül *š* hang is volt, amely valamennyi nyelvben egybeesett a fgr. **š*-szel, megőrizte azonban különállását a vogulban annyiban, hogy belőle az ősvogulban depalatalizáció útján *š* (> KK., FK., FL., Szo. *s*) fejlődött, míg a másik eredetileg jésített szibilans: a *š* (fgr. **š* > ősvog. **s* változás után) *s* alakban élt és él tovább.

Noha feltevéseinek támogatására TOIVONEN bizonyos árja eredetű vogul szavak hangviszonyait is bevonja, kétségtelen, hogy feltevése egyoldalú módszertani meggondolásból fakad, és számos nehézséget rejt magában. Már magában az is meggondolkodtató, hogy csupán egyetlen nyelv némely nyelvjárásának hangviszonyaiban finnugor, sőt uráli hangviszonyok tükröződését kellene látnunk. További nehézséget látok abban, hogy — noha a feltett **š* ~ *š* kettősségnek a másik két ugor nyelvben nincs semmi nyoma — a TOIVONEN-féle feltevés értelmében azt is el kellene fogadnunk, hogy a **š* ~ *š* kettősség még az osztják és a magyar nyelv különéletének a kezdetén is megvolt, de ezen nyelvekben is — miként a finn-permi alapnyelvben — egymástól független *š* > *s* változás ment végbe. Mindezen nehézségek mérlegelése után nekem valószínűbbnek tetszik ERKKI ITKONEN állásfoglalása (l.: Vir. 1957 : 8 és UAJb. XXXIV, 194), mely szerint a fenti, csupán a vogul nyelvben megállapítható kettősséget magának a vogul nyelvnek a hangviszonyaiból — nem pedig finnugor, sőt uráli kettősség feltevéseivel — kell magyaráznunk.

Hogy szóbelseji geminált zárhangok beletartoztak az uráli alapnyelv hangállományába, azt COLLINDER kétségesnek mondja. Nézetével több kutató egyetért. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy a geminátá zárhangok megvoltára vonatkozó feltevés jó néhány etimológiával és bizonyos érvekkel támogatható, amiből COLLINDER rövid mondata semmit sem sejtet. Ilyen formában ez az állítás akár el is maradhatott volna, hiszen azon két etimológia, amelyre COLLINDER utal, semmit sem bizonyít, sőt mégcsak nem is valószínűsít. Általában keveseljük azon etimológiák számát, amelyekre a szerző az egyes alapnyelvi hangok fejleményeinek bemutatása céljából hivatkozik.

A csupán szóbelseji alapnyelvi hangokként rekonstruált hangok közül törlendőnek véljük a *γ* spirantst. Rekonstruálására elsősorban néhány finn és lapp szó hangképviselete készítette a régibb kutatókat. Feltevését feleslegessé teszi azonban az a magyarázat, melyet a kérdéses szavak hangalakjáról E. ITKONEN adott (FUF. XXX, 3—14). A szóbelseji alapnyelvi mássalhangzók tárgyalásában különben helyeselhető újítás, hogy a szerző — nagyobb mértékben, mint a svéd kiadásban — feltünteteti a (norvég) lapp fokváltakozást.

Az uráli vokalizmust ugyanolyannak rajzolja COLLINDER, mint a Comparative Grammarban: az uráli alapnyelv magánhangzóállományát 3 velaris (*a*, *o*, *u*), 4 palatalis (*ä*, *e*, *i*, *ü*) és két középhang (*ō* = *e* és *y* = *i*) alkotta. A középhangok felvétele tekintetében tehát véleménye továbbra is eltér ERKKI ITKONEN véleményétől. A középhangok alapnyelviségére vonatkozó feltevés még a régi finn iskolától (l. például SETÄLÄ: SUS. Aik. XIV/3 : 36—49) származik, legalábbis az **i*-re vonatkozó feltevés tarthatóságába vetett hitünket erősen csökkentik azonban azok az ellenvetések, amelyeket az ide vonatkozó etimológiákkal szemben JOKI tett (Vir. 1962:296—7). Amde helyesen fejtette ki nemrég Bo WICKMAN (SUST. 125 : 667—9), hogy mindezen kérdésekben addig nem foglalkozhatunk véglegesen állást, amíg a részletkutatások nem terjednek ki valamennyi finnugor, illetőleg uráli nyelvre. Az olyan összefoglaló művek, mint COLLINDER említett művei, nem foglalkozhatnak részletekbe menő érveléssel, korábbi nézetek beható cáfolatával stb., épp ezért nem alkalmasak a függőben levő kérdések eldöntésére.

Továbbra is véleménykülönbséget tükröz az Introduction egyfelől szerzője, másfelől ERKKI ITKONEN között az alapnyelvre felteendő hosszú magánhangzók kérdésében. COLLINDER elismeri például az **ō* és **ē* feltevéseinek jogosságát, tagadja azonban, hogy az alapnyelvben a rövid *i* és *u* hangoknak is lett volna hosszú változatuk. Azzal érvel, hogy a feltett hosszú és rövid hangok közötti különbség csupán a lappban, s itt is legtöbbször csak olyan szavakban tükröződik, amelyek jövevényszók, vagy legalábbis azok lehetnek a balti finn nyelvekből. Az Introduction iratása idején folytatta azonban kutatásait ERKKI ITKONEN is, és legalábbis az **ū* alapnyelvisége mellett további érvel áll elő: a balti finn *u* és *ū* osztják megfelelői annyira világosan megkülönböztethetők, hogy

nyilvánvalóan ősrégi kvantitásbeli különbséget tükröztetnek (UAJb. XXXIV, 1962 : 196). Ugyanő a jelzett helyen utal AULIS J. JOKI régibb vizsgálódásainak eredményeire is (I. Vir. 1950 : 157–8), melyek az uráli alapnyelvben hasonló kvantitásbeli kettősség megvoltára engednek következtetni, mint amilyen a balti finn nyelvekben van, illetőleg feltehetően eredetileg is volt. Minthogy jelzett dolgozatában E. ITKONENNAK nincs módja arra, hogy bizonyítást nyújtson a szerző alapnyelvi hosszú magánhangzók régóta vitatott kérdésében sem láthatunk ma még eléggé tisztán.

Az összehasonlító morfológián belül (104–35. l.) a szóképzést tárgyaló fejezet viszonylag kis terjedelmű és nemcsak lényegében, hanem részleteiben is azonos a Comparative Grammar megfelelő fejezetével. Nincs számottevő különbség az utóbbi művel szemben a névragozásról szóló részből sem. Itt egyrészt az uráli (finnugor) alapnyelvi ragok folytatásairól ad számot a szerző, másrészt röviden utal egyes uráli nyelvek másodlagos esetragjaira is. A könyv áttekinthetőségét növelte volna, ha az ősi ragok folytatóinak és a másodlagos ragoknak a szemléje a jelenlegitől eltérő csoportosítás útján vagy nyomdatechnikai megoldás révén jobban elkülönülne egymástól. Az alapnyelvre feltett esetragok körében a szerző számol a régóta ismert **-na ~ *-nā* ragos locativuson kívül egy finnugor **-tta ~ *-ttā* ragos locativussal (fixativussal vagy prolativussal) is, a könyv végén levő bibliográfia azonban nem világosít fel bennünket az e kérdésre vonatkozó irodalomról.

A számjelek rövid ismertetése után az igeragozással foglalkozik a szerző. Minthogy az uráli, illetőleg finnugor kori igeragozást nem tudjuk rekonstruálni, mondanivalóját itt az idő- és módjelekre, valamint a személyjelek bemutatására korlátozza. Illusztrálásukra az egyes nyelvekből igealakokat alig közöl, ezért a szakemberek körén kívül álló olvasók számára ez a fejezet nem könnyű olvasmány. Figyelembe kell azonban vennünk, hogy egész paradigmák vagy akár csak paradigmatoredékek bemutatását bizonyára területi korlátok akadályozták.

Az Introduction VI. és egyben utolsó összehasonlító nyelvészeti fejezete etimológiákat tartalmaz. Finnugor etimológiai szótárából csak a törzsanyagot — az etimológiáknak egy tizedrészét — vette át a szerző, s így e rész terjedelme mindössze 11 lap. Minthogy a közölt etimológiák nagy többsége az úgynevezett biztos etimológiák közé tartozik, ezek helyesbítésre általában nem szorulnak. Kivétel a finn *nivo-* 'deprive of hair etc.' és *rita* 'trap' etimológiája. Az előbbi megfelelőjeként közölt jurák és kamasz szó törlendő. A szó valószínűbb jurák megfelelőjét a SKES mutatta ki. A *rita* megfelelői közül ugyancsak a szamojéd szó esik ki annak alapján, amit e szóról JOKI (Vir. 1962: 296) kifejtett.

Az Introductiont 18 lap terjedelmű bibliográfia zárja le. Ennek több tétele azt mutatja, hogy a szerző a Comparative Grammar bibliográfiáját kiegészítette és korszerűsítette az 1960 óta megjelent legfontosabb nyelvészeti munkákkal. A legújabbban megjelent nyelvészeti munkák sorában a magyar és a szovjet nyelvészeti irodalom is több tétellel szerepel. A bibliográfia növelésével kapcsolatban persze könnyű lenne további igényeket támasztanunk, viszont — be kell látnunk — annál nehezebb lenne ezen igényeknek eleget tenni. Hiszen a finnugor, illetőleg uráli nyelvészeti tudományos termelés olyan mértékben nő, hogy állandó számontartására valójában már egy külön kis intézet lenne hivatott.

Az Introduction megírása és megjelenítése az amerikai könyvpiacra további jelentős lépés COLLINDER részéről az uráli nyelvek minél szélesebb körben történő megismertetése érdekében.

LAKÓ GYÖRGY

Вопросы финно-угорского языкознания. Выпуск 3. Москва, 1965. 215 lap

Az 1963. évben a Szovjetunió Tudományos Akadémiája Nyelvtudományi Intézetének Finnugor Szekciója Ungvárott (Uzsgorodon) rendezte konferenciáját. Az utóbbi időben kétevenként tartották az ilyen jellegű összejöveteleket, és az elhangzott előadásokat nyomtatásban is kiadták (vö. LAKÓ GYÖRGY: NyK. LVI, 294–5; ERDŐDI JÓZSEF: NyK. LXII, 158–61, LXIV, 379–383, LXV, 478–480). — A kiadványokon a kötet-számot érthetetlen módon nem tüntették fel, noha mind egyformán a Вопросы финно-угорского языкознания címet viseli (nem a Вопросы советского финно-угроведения nevet, miként azt a III. kötet bevezetésében, a 2. lapon írják). Az I. kötet 1962-ben, a II. 1964-ben jelent meg, mindkettő nyomtatásban. A III. kötet tavaly látott napvilágot, sajnos, nem nyomtatásban, hanem sokszorosított formában: Ez azért „sajnos”, mivel a tö.életlen sokszorosítás gyakran szinte kibővíthetetlenül teszi a nyelvészeti adatokat, a figyelmetlenül lehúzott szöveg elkenődött, néhány lap (pl. a 4. és a 139.) elcserelődött.

De az optikai okon kívül többszörösen kár, hogy nem a szokásos nyomdai eljárással készült ez a gyűjtemény: egyrészt ilyen köntösben nem képviseli megfelelően a szovjet nyelvtudományt, másrészt ezt a kötetet Vaszilij Iljics Litkin 70. születésnapjának a tiszteletére bocsátották ki, LITKIN tudományos érdemei pedig külső formában is tökéletes elismerést érdemeltek volna. „Last not least” megemlíteném még, hogy ebben a kötetben kiváló értekezések sora került ki a sajtóból, olyanok, amelyek az általános nyelvtudományt (főként a névtudományt) és a finnugrisztikát új adataikkal és helyes okfejtésükkel jelentősen gazdagítják. A kötetet ezért is méltóbb kiadásban kellett volna publikálni.

Nem szívesen fedjük meg a formáért a kiadót, inkább örömmel térünk rá a kötet egységes anyagának megbeszélésére. Hangsúlyozzuk, hogy az anyag egységes, mivel az az 1963-ban rendezett konferencia vezetősége — nagyon helyesen — nem engedélyezte az előadók tematikus csapongását, hanem az uráli nyelvek szókincsének, elsőhelyt pedig a helynévadásnak a problémáit kívánta tárgyaltatni. Ez az egy célra törő eljárás megóvta az értekezletet az anyagnak mozaikszemesekre való széthullásától, ugyanakkor módot nyújtott arra, hogy több nyelvész saját uráli anyanyelve szókincséből, helyi ismereteiből építse föl előadását, tanulmányát, és olyan anyagot tárjon elének, amelyet eddig nem ismerhettünk, és úgy értékesítse anyagát, ahogy azt csak egy népe szokásait meg hagyományait ismerő kutató értékelheti. Hiszen az etimológiákban mindenkor a reáliák a csalhatatlan bizonyítékok: ezek nélkül sok szófejtés csupasz agysanyargatás, formális „származtatás” lehet. Főként ennek a gondolatnak a jegyében szeretnők a kötetet ismertetni és azt óhajtanók, hogy ezen ismertetés másokat is a gyűjteménnyel való foglalkozásra ösztönözzön.

*

A bevezető sorok után K. J. MAJTYINSZKÁJA ismerteti V. I. Litkin életútját, méltatja tudományos, oktató és szervező munkáját, kitér Litkin költői és fordítói tevékenységére is (3–9). Több mint egy tucat lapot (10–23) foglal el Litkin munkáinak a felsorolása. Egyik első értekezése — „Az s-képzők a permi nyelvekben” a címe — Budapesten nyomódott 1927-ben. A munkáiról szóló recenziók is helyet kaptak az alapos bibliográfiában. Gazdag Litkin irodalmi munkássága, hosszú tehát a felsorolás, noha kimaradtak belőle a szerzőnek újságokban, folyóiratokban, tankönyvekben, gyűjteményekben kiadott versei, fordításai.

A lexikai tárgyú értekezések sorát B. A. SZEREBRENNYIKOV cikke nyitja meg: A Vicsегда folyó medencéje ősi lakosságának az etnikai származása (24–28 k.). A szerző az ősi lakosság hovatartozását folyónevek alapján próbálja meghatározni. Előbb lehántja a komi nyelv segítségével magyarázható réteget, és ekkor — többek között — marad egy *-im*, *-ym* végződésű folyónévcsoport (pl. *Kuim*, *Jortim* stb.). Megállapítja, hogy ennek a csoportnak a megfelelői déli komi (permi) területen is fellelhetők, ám udmurt területen csak gyéren. A Komi Köztársaság területéről nyugatra is találhatóak *-im* végződésű folyónevek (pl. *Lisim*, *Uktim*). Véleménye szerint e folyónév-típus Nyugat-Szibériából származik, mert e terület északi részén akadnak ilyen végződésű folyó- és településnevek, főként a Konda folyó táján. Mivel némely Északnyugat-Szibériában található név permi területen is megismétlődik, SZEREBRENNYIKOV úgy véli, hogy a nevet adó „ugroid” nép keletről vándorolt nyugat felé. — Ennek a feltevésnek — úgy vélem — több tény ellen mond; így egyrészt az, hogy a manysik néha hozzáfűzik a folyónévhez a *ja* 'folyó' szócskát, amire nem volna szükségük, ha az illető folyót ősi (ugor v. obi-ugor) szóval jelölnék (vö. e kötetben ROMBANGYEJEVA cikkének idevágó pontját, 48. l.), másrészt történeti ismereteink is cáfolják a kelet-nyugat irányú ugor vándorlás feltételezését. SZEREBRENNYIKOV végső következtetésével azonban egyetértünk: a komiknak a Vicsегда völgyébe való érkezete előtt két (vagy több?) nép (népcsoport) élt már e vidéken. A folyónevek egy része az Északi Dvina, Szuhona, Onyega mentén — tehát nyugatabbra — élőkkel való etnikai kapcsolatra utal, a másik rész esetleg obi-ugor jellegű szubsztrátum.

A. K. MATVEJEV, a szverdlovszki egyetem munkatársa, folytatja toponimikai kutatását, melyről több értekezésében (pl. Древнеуральская топонимика и ее происхождение, megjelent a Вопросы археологии Урала, Szverdlovszk 1961. című gyűjteményben) írt már: vizsgálja melyek az északoroszországi orosz tájnyelv idegen eredetű helynevei. — Ezúttal két folyónév-csoportot vizsgál. Előbb a másod- és harmadrendű mellékfolyók névének *-vej* végződését elemzi (29–31). Ilyen végződésű víznevek a Pinyega és a Mezeny folyók medencéjében fordulnak elő (*Virvej*, *Kervej* stb.), archangelszki területen, Komi-föld közelében. Úgy véli, hogy ebben a végződésben az udm. *vaj* 'forrás, (folyó)ág' szó permi őse rejlik. (Szerintem ennek komi megfelelője.) Utal arra, hogy e folyónevek előtagja javarészt (66%-ban) a komiból magyarázható, pl. *Vir(vej)*, vö. komi, udm. *ver* 'erdő', *Kervej*, vö. komi, udm. *ker* 'gerenda' stb. Hozzáfűzhetjük még, hogy a hangsúlyo-

zás módja (valamennyi ide tartozó név az első szótagon hangsúlyozott) szintén e folyónevek komi (finnugor) eredetéről vall. — A Matvejev-vizsgálta folyónevek második csoportját a *-voža* végződésűek alkotják; területileg a Vaška folyó alsó folyásánál levőket szemelte ki a szerző vizsgálatra (31–34). Megállapítja, hogy az orosz nevekben levő *-voža* a komi *vož* 'ág, mellékfolyó' szóból ered. Úgy véli, hogy az orosz nevekben a szóvégi *-a* hang az orosz nyelvben történt rendszerbeilleszkedés eredményeként csatlakozott az eredetileg mássalhangzós szóvéghöz (az orosz *peka*, *ooda* stb. szavak hatására). — Ha ez valóban így esett meg, akkor megfontolandó, vajon nem ilyen eredetű-e a *-ga*, *-ma*, *-ša*, *-sa*, *-za* stb. végű folyónevek végső magánhangzója is. A *-voža* utótagú folyónevek többségének is (17-ből 12-nek) a komi nyelvből magyarázható az előtagja, pl. *Bajd* (*voža*), vö. udorai *bajd* 'fűzfa'; *Vož* (*voža*), vö. komi *vož* 'éjszaka, észak' stb.

A következő, „A komi-permják körzet víznevei” című tanulmányban A. Sz. Krivoscsokova-Gantman folytatja az A. I. Popov, A. K. Matvejev, B. A. Szerebrennyikov kezdte munkát: a finnugor népek lakta terület vízneveinek a vizsgálatát (35–44). Kettős célt tűzött ki maga elé: a) ki akarja deríteni, milyen nyelvből ered a komi-permják hidronimika, b) mely képzésmód produktív még most is a vízrajzi névadásban. A tanulmányban a következő utótagokkal (végződésekkel) foglalkozik: *-va*, *-ja*, *-vož*, *-šor*. Kimutatja, hogy a *-va* végződés komi eredetű: *va* 'víz'. Tanulságos azon megállapítása, hogy a *r é g e b b i* feljegyzésekben és a nép ajkán nagyobb részt ma is a *-va* nélküli alak használatos, pl. *Ser*, *Nerd* (jelenleg *Serva*, *Nerdva*). Megállapítja, hogy a *-ja* végződés lehet obi-ugor eredetű, vö. mانش *-ja* 'folyó', ámde az előtag gyakran komiból magyarázható, sőt a térképeken olvasható „hivatalos” *-ja* helyett a nép nyelvben *-ju* található, vö. komi-permják *ju* 'folyó, patak'. A permják terület északi részén az idősebb nemzetség a *-ju* végződésű alakot használja a *-ja* végződésű helyett. A szerző tehát a hivatalos *-ja* végződésben az orosz *peka* szóhoz való alkalmazkodást véli felfedezni. Ugyancsak komi eredetű a *-vož* végződés (= komi-permják *vož* 'folyódag, mellékfolyó') és a *-šor*, amely igen gyakori utótag (= komi-permják *šor* 'patak'). A továbbiakban a térszínformák nevével (pl. 'fok', 'csalit' stb. összehasonlított folyóneveket vizsgálja Krivoscsokova-Gantman.

A fenti tanulmányok sorát J. ROMBANGYEJEVA „Néhány manysi helynév etimológiája” c. értekezése zárja le (45–52). A szerény cím mögött a szerzőnő tapasztalatain és megfigyelésein alapuló, elvi fontosságú közléseit találjuk. Megállapítja, hogy a természet kelles közepén élő manysi ember számára a hely (dűlő, mező, víz) névvel történő megjelölés módja az élelemszerzés és település szempontjából határozódik meg. Ezt bizonyítja a jelölések tartalmi bemutatása: 'tavaszi halászhely' (*tūjapawəl*, tkp. 'tavaszfalv'), 'sukar-halas folyó' (*sukarja*). Hosszú az erdőfajták és más térszínformák jelölésére szolgáló különféle szavak sora: 'pihtafenyő hánás hántó erdő' (*ūjum*), 'rénmoha nőtető erdő' (*saw*), 'áfonya szedő moesár' (*jānkelma*), 'zsombékos, hol lábbelibe való fű szedhető' (*lūs*), 'tó kárásszal s más hallal' (*tūr*), 'tó kárássz nélküli' (*uraj*), 'időszakos tó, nincs benne mindegyik hal' (*lūs*), 'sziklás, kopár hegy' (*nör*), 'sűrű erdtől fedett, téres hegy' (*ur*), 'alacsony domb' (*uram*), 'rén számára való mohtól benőtt halom' (*jomali*). A folyók elnevezésében is azonos megfigyelés, illetőleg a gazdasági szempont a mérvadó: 'rétről jövő folyó, állandó, rekesztő halászára alkalmas' (*āxt[a]*), 'időszakos folyó, lehet rajta ladikkal közlekedni, nyáron halászni' (*ār[i]*), 'időszakos, lassú folyású víz, csak a halak ivásakor, ill. ikrarakásakor halászható' (*χulum*), 'egész nyáron át halászható folyó, lehet rajta csónakon közlekedni, de a szomszédos folyónál kisebb' (*jā > ja*) (ezt a *jā* szót a *g y f o l y ó k* nevéhez nem függesztik hozzá, pl. *Tāyt* 'Szoszva', *Lūsūm* 'Lozva', *Polum* 'Pelim'). Az egész nagy folyót viszont *ās* névvel illetik (pl. *Ās* 'Ob', *Pēcar ās* 'Pecora', tkp. 'Pecora meder'). Ezen elnevezések módját a közvetlen szemlélet meg a gazdasági életforma (használatosság) determinálja. A továbbiakban ROMBANGYEJEVA két és három tagú összetételeket vizsgál (köztük vegyesen manysi és chanti elemekből levőket).

K. MAJTYINSZKAJA 1964-ben megjelent könyvében (Местоимения в мордовских и марийских языках, Moszkva) a mordvin meg a mari nyelv névmásait kutatta, de nem vetette össze egymással a két volgai nyelv közös névmásállományát és annak használatát. Most pótolja a mulasztottakat, és foglalkozik (53–61) az *o-*, *tš-* ~ *tš-* névmástövekkel, valamint a törökből, illetőleg az oroszból e nyelvek által külön-külön átvett névmásokkal.

NY. M. TERESZENKO gazdag anyagot közöl „Nyenec személynévek” c. tanulmányában (62–71). Rendkívül tüzetes feljegyzéseiben gyakran az egyénig leszállva ismerteti a névadás körülményeit.

J. SZ. GULJAJEV néhány komi szó és kifejezés történetét vázolja fel (72–79). Valamennyi magyarázatát „belső” etimológiának, nevezhetjük azaz a szó fejlődéstörténete magából a komi nyelvből bontható ki.

GY. G. KAZANCEV mari nyelvész anyanyelvének néhány szavát etimologizálja (keleti *mavraš* 'rini. üvölteni', *mukle* 'bütyök, gumó, dudor, tag', *mutuk* 'kurta'), utal

arra, hogy e szavak megfelelői nemcsak a csuvasban találhatók (80–85), hanem más török nyelvben is. — Véleményünk szerint a mari *mayraš* hangutánzó (vö. mari M. *müjraš* 'bőgni' (pl. juh) 'sírni', H. *mäyraš* 'sírni, bégetni', M. *mayraš* 'sírni; bégetni (bárány), mekegni (kecske)'; finn *möyrytä* 'bőg (pl. bika)', *möyry* 'robaj; bömbölés', *möyriä* 'bömböl, morog' < **möyre-*). A *mukle* szóval kapcsolatban utalunk a komi *pukil*, *pekil*, udm. M. *pukilo*, J. MU. *puklo* 'tuskó, tömb' és a finn *pökkylä*, *pökkölä* 'tuskó' szavakra (vö. LAKÓ: NyK. L. 213–14, SKES III: 694/b. s.v. *pökkö*), valamint a manysi É. *müjâr*, *müwar* 'tuskó', KL. *mäjir* 'sulyok' szavakra, (MUNKÁCSI, VNGy. IV: 394; KÁLMÁN BÉLA, VNGy. IV/2: 285/b és 313/b). Úgy sejtem, hogy alakábrázoló szóval van dolgunk (vö. magy. *bog*, *göb* stb.).

A. UNIVERE a szóalak fogalmával kapcsolatban néhány észrt szó népnyelvi variációs lehetőségeit sorolja fel: jésítés, gemináció, fokváltakozás kiegyenlítődése stb. (86–93).

Több tanulmány szótárszerkesztési problémákat vet fel. K. KONT a vót nyelv szótárának kérdésével foglalkozik (94–99), mivel tervbe vették az egyes finn-balti nyelvek külön-külön nyelvjárási szótárának az összeállítását. A vót szótárhoz 150 000 kartoték áll rendelkezésükre. A szótár történeti, jelenkori és nyelvjárási alakokat tartalmaz, etimológiát azonban nem ad; a variánsoknál utal a címszó-cikkre, közli az idiomatizmusokat. Terjedelmét kb. 110–140 ívre becsülik a szerkesztők. A szótárhoz három melléklet csatolnak majd: helynevek, személynevek, állathivogatók. — A. P. FEOKTYISZTOV az ún. Damaszkini szótár (erza-mordvin) anyagát ismerteti. Minthogy ennek kiadásán dolgozik, most az anyag elrendezésével közli (100–109). — R. M. BATALOVA a komi-permják nyelv (a mi fogalmaink szerint permják nyelvjárás) három kézirat szótáráról ír, melyek a XVIII. századból és a XIX. század első feléből valók (110–112).

E. VÄÄRI a liv nyelv produktív névszóképzőiről értekezik (122–129): *-ks*, *-mi*, *-li*, *-i*, *-m*, *-kki*, *-jänD* (a fi. *kunta* szó liv megfelelőjéből!), *-t*, *-nz*, *-nika* (lett eredetű), *-z*, *-ib*. Szemantikai kérdést vet fel T. V. TYEPLASINA cikke (130–139): Udmurt rokonságjelölések (*pi* 'fiú', *nij* 'leány'). (Hibáztatjuk, hogy nem utal néhány cikkre, így V. LITKIN: Nyr. 59: 76–77, BEKE ÖDÖN: I. OK. 5: 40–43). Vö. újabban RÉDEI KÁROLY: I. OK. XXIII, 249.

A. ROT azt vizsgálja, hogy 1917 után milyen sajátos társadalmi-politikai „szovjetizmusok” kerültek a magyar nyelvbe. Terjedelmes tanulmányában, amelynek érdeme, hogy nagy forrásanyagot, szépirodalmi műveket, újságcikkeket stb. dolgoz fel, orosz-magyar nyelvi érintkezésről szól. Sajnos, elhanyagolja az eddig mások által már elvégzett kutatásokat (Trócsányi, Erdődi, Kiss Lajos), ezért sokszor „újra felfedez”. Számolnia kellett volna azzal is, hogy a kifejezések javát németből fordították magyarra (pl. *ötéves terv*, *tervezettség*), ill. német vagy francia mintára bővítették a magyar szó jelentését (pl. *tanács*). Nem fogadhatjuk el emigrált magyar írók munkáit a *m a g u k i d e j é b e n* h a t ó nyelvi tényezőkként (Illés Béla művei, Sarló és kalapács). Rórnak egyeztetnie kell gazdag anyagát a magyarországi kutatások eredményeivel, akkor eredményesebben, ismétlések nélkül haladhat tovább. Megállapítjuk azonban, hogy dolgozata bővelkedik helyes általános nyelvészeti megállapításokban, és ezért igen értékes.

P. LIZANYEC nagyon érdekes dolgozatában — A kárpátaljai ukrán nyelvjárások magyar jövevényszavai (156–168) — Csopey László munkáját értékeli. Véleménye szerint Csopey magyar nacionalista szelleműtől sarkalva eltúlozta a rutén nyelvbe került magyar eredetű jövevényszavak számát. Ugyanakkor LIZANYEC elismeri Csopey kezdeményezésének érdemét, anyaggyűjtésének jelentőségét.

P. CSUCSKA a Kárpátalja ukrán nyelvjárásaiban fellelhető magyar eredetű személyneveket csoportosítja (169–181). A magyarból ered az összes családnév 5%-a, kb. 480 név, a ragadványnevek 10%-a a déli részén, — ámde Verhovina vidékén szinte egy sem —, a keresztnevek 3%-a, szám szerint kb. 120. Az állatnevek közt szinte alig akad magyar eredetű juhra, disznóra, baromfira és macskára vonatkozó, a kecskenevek közt pedig elenyészően csekély a magyarból származók száma. Viszont a lónevek 60%-a, a baromnevek (ökök stb.) fele a magyar nyelvből való.

ZÉKÁNY IMRE a Kárpátalja román lakosai nyelvében levő magyar jövevényszavakról (182–186), szó- és alaktani beilleszkedésükről ír a régebbi nyelvészeti irodalom (Alexics György, I. Damian, Tamás Lajos, Kis E. cikkei) és a magagyűjtötte újabb adatok felhasználásával.

Érdekes V. ZLOBINÁNAK a karjalai-finn nyelvben fellépő lexikai interferencia tünetéről szóló dolgozata (187–193). Az adott esetben az orosz eredetű szavaknak azonos jelentésű karjalai szavakkal való találkozásától, az ilyen találkozás következtében fellépő kategoriaváltozástól (pl. melléknév → határozószó), a fonológiai rendszer kibővüléséről, hibridekről (pl. *nimi* 'semmi' = or. *ни* + finn *mi*) stb. esik szó. Szívesen látnók e dolgozat bővebb variánsát.

T. G. LOLJA és V. SZ. SZUHANOVA a karjalai orosz nyelvjárásokban levő balti-finn eredetű jövevényszavakról: helynevekről és közszókról ír (194–201). Ez utóbbiak hal-nevek, hal részeinek jelölései, halászati műszók, rovar- és állatnevek, sajátos térformákat jelölő szók, valamint hangutánzó eredetű igék. Megemlítendő, hogy ebben az utóbbi pontban különböznek az Urál-vidéki finnugor eredetű jövevényszavaktól, amelyek szinte mind főnevek (I. A. K. Матвеев, Финно-угорские заимствования в русских говорах Северного Урала, Szverdlovszk 1959).

A kötet utolsó dolgozatában G. N. MAKAROV a karjalai mesék nyelvi sajátosságairól értekezik (202–240).

*

A cikkek fenti seregszemléje egyúttal méltatása a kötetnek és ennek révén a mind jobban izmosodó szovjet finnugrisztikának. A Szovjetföldön élő és dolgozó, anyanyelvüket tudományos céllal elemző kutatóknak nagy lehetőségei vannak a finnugrisztika művelésében. Munkáik bizonyítják, hogy helyi ismereteik segítségével, a reáliák felsorakoztatásával mind eredményesebben dolgoznak. Kiemelendő, hogy ebben a kötetben, például a toponimikai értekezések, sok zavaros problémát tisztáznak, ugyanakkor más területen viszont érezhető, hogy némelyik kutató nem ismeri, sőt elhanyagolja a nyugati nyelveken, illetőleg a finnül és magyarul publikált nyelvészeti irodalmat.

Üdvözljük a Szovjetunióban meghatározott időközökben rendezett finnugor nyelvészeti konferenciákat és anyaguk publikálását. Azt hiszem, sokunk óhaját fejezem ki, midőn leírom: helyes és kívánatos volna, hogy külföldiek is részt vehessenek — ha nem is előadóként, de legalább hallgatóként — ezeken a konferenciákon. Megjelenésükkel kifejeznék a szovjet finnugrisztika nagyrabecsülését, és ugyanakkor evvel az aktussal a tudomány nemzetközisége is kifejeződne.

ERDŐDI JÓZSEF

Alo Raun and Andrus Saareste: Introduction to Estonian Linguistics

Wiesbaden, 1965. Otto Harrassowitz. Ural-Altaische Bibliothek XII. I–X + 123 l.

1952-ben jelent meg ANDRUS SAARESTE „Kaunis emakeel” [= Szép anyanyelv] (Lund) című könyve. SAARESTE 1964-ben váratlanul bekövetkezett halála után került sor a mű alapján készült angol nyelvű változat kiadására. Ez ALO RAUN és ANDRUS SAARESTE tudományos együttműködésének eredményeképpen jött létre. SAARESTÉTől feljogosítva, RAUN a könyv egyes fejezeteit lényegesen átdolgozta, illetőleg újrírta. Teljes egészében RAUN tollából származik az I. (The Position of Estonian), a III. (Phonology) és a IV. (Morphology and Syntax) fejezet. Ő írta a II. fejezet (History of Study and Cultivation of Estonian) utolsó részét (a második világháború utáni észtl. nyelvtudományról), továbbá az V. fejezetet is (Lexicon) az onomasztikai rész kivételével. A VI. (The History of the Estonian Language) és a VII. (Estonian Dialects) fejezet SAARESTE említett munkáján alapszik, RAUN csupán kisebb módosításokat hajtott végre rajtuk.

Az első fejezet (1–4) megismerteti az olvasót az észtl. nyelv területi elhelyezkedésével és az észtl. uráli rokonságával. A fejezet végén rövid északi és déli észtl. vót, liv, finn, vepsze, erze-mordvin, keleti cseremiszi és magyar szöveggel szemlélteti a szerző a rokon nyelvek egymáshoz való viszonyát.

A második fejezet (5–10) az észtl. nyelv tudományos kutatásának a történetét mutatja be a XVII–XVIII. századi tanárok és lelkészek (Stahl, Urvaste, Göseken, Helle, Hupel, Arvelius, Masing stb.) nyelvtanírói tevékenységétől kezdve a XIX. század második felében és a XX. század elején fellendülő tudományos kutatáson át (Wiedemann, Weske, Aavik, Veski stb.) napjaink észtl. nyelvtudományáig (Mägiste, Tauli, Ariste, Hallap, Vääri stb.).

A harmadik fejezet (11–21) fonológiai ismereteket közöl. Először a szótagok szerkezetéről olvashatunk. A legtöbb szótag mássalhangzóval kezdődik és magánhangzón, magánhangzó-kapcsolaton, mássalhangzón vagy mássalhangzó-kapcsolaton végződik. A szótag magja (csúcsa) magánhangzó vagy magánhangzó-kapcsolat. — Az észtl. mássalhangzók közül a /h/ szó elején nem fordul elő. Az /f/ és az /š/ csak újabb jövevényszavakban van meg (rég. jövevényszókban az /f-t/ szóelején v-vel, szóbeliséjében -hv-vel helyettesítették). A zárhangokra laza ejtés mód jellemző. Ez a konvencionális helyesírásban is tükröződik (zöngés környezetben: b, d, g). Bizonyos palatalizált mássalhangzók ejtése közben egyidejű [j]-artikuláció társul a mássalhangzó artikulációjához

(*i*-s színezete van), pl. *kotti* /koʔ:ti/ ~ gen. *koti* /koʔ'ti/ 'zsák'. SAARESTE szerint a leggyakoribb észt mássalhangzó-fonéma a /t/ (10,5 százalék), a második az /s/ (10 százalék), a harmadik az /l/ (7 százalék). A leggyakoribb mássalhangzó-kapcsolatok: 1. szóelejiek: /kr, pr; tr, pl, kl/; 2. szóvégiek: /k:s, s:t, rt:, n:k, p:s, h:t, h:k, t:s, lt:, rk:, s:k, mp:, nk:, nt:, rt:s, nt:s, mp:s/. Az észtben 9 magánhangzó van, de eredeti szavakban első és nemelső szótagban egyaránt csak az /a, e, i, u/ fordulhat elő. Minden magánhangzó lehet rövid, hosszú vagy túlhosszú. A diftongusoknak két hosszúsági foka van (rövid és hosszú), mely az egyszerű magánhangzók hosszú és túlhosszú fokának felel meg. — A továbbiakban a szerző a szuprasegmentális és prozódikus jegyeket (hangsúly, időtartam: intraszilabikus és interszilabikus hosszúság, hangzósság, hangmagasság, kontaktus, junktúra) tárgyalja.

A negyedik fejezet (22–36) három tárgykört ölel fel. A morfofonemikus váltakozásokat tárgyaló rész — a szóvégi magánhangzó-lekopásból és a szóközépi mássalhangzó elveszéséből származó váltakozásokat leszámítva (*laul* 'dal' ~ gen. *laulu*, *vaher* 'juharfa' ~ gen. *vahtra* stb.) — az ismertebb néven fokváltoznak nevezett váltakozási esetekről szól. Pl.: nom.-gen.-part. *udu* 'kőd', illat. *uttu* stb. A második tárgykör a morfológiai megállapításokat (morphological statements) foglalja magába. A főnevek és mellénevek egyes számának nincs külön jele. A többes szám jelének allomorfjai: (-t), /-te(-)/ ~ /-tte(-)/, /-i(-)/ ~ /-si-/ vagy helyettesítő magánhangzók: /-e(-)/, /-i(-)/, /-u(-)/. Ezután a névszó 15 esetét mutatja be a szerző. A melléneveket a főnevektől formálisan csak néhány képző /-mine, -ttu, -ltane, -lik stb./ különbözteti meg. Az igéken a személyt személyragok jelölik. Az észtben négy igemód van: kijelentő mód (jele: *o*), feltételes mód (jele: /-kksi-, -k:s/), felszólító mód (az egysz. 2. személyében nincs ragja, egyes és többes szám 3. személyében /-ku/ ~ /-kku/, a tbsz. 1. személyében /-kem/ ~ /-kkem/, a tbsz. 2. személyében /-ke/ ~ /-kke/, állítólagos mód (jele: /-vat./). Két egyszerű igeidő van: jelen és múlt. A jelennek nincs külön jele, a múlt idő: /-i-, /-si-, -s/. Az összetett igeidőket az *olema*, *olla* 'lenni' segédige és a befejezett melléknévi igenév segítségével fejezik ki. Az igéknek két alakjuk van: cselekvő és szenvedő. A szenvedő igeragozásban a személyeket nem különböztetik meg; a szenvedő alak voltaképpen a cselekvő ige határozatlan vagy általános személyt jelölő alakjának is tekinthető. Ezután a szerző röviden érinti a határozószók, névutók és igeekötők problémáit. A harmadik tárgykör a szintaktikai szerkezetek (szintagmák, szórend, összetételek) áttekintését tartalmazza.

Az ötödik fejezet (36–55) az észt szókincs kérdéseit tárgyalja. Kronológiai lag az észt szókincs előézt (az ősurálító és ősfinn kor végéig terjedő idő) és észt rétegre osztható. Mindkét rétegen belül megkülönböztetünk eredeti és kölcsönzött szavakat. Az észt rétegbe azok az eredeti (belső keletkezésű) szavak és átvételek (lett, svéd, alnémet, orosz) tartoznak, amelyeknek nincsenek megfelelőik a többi finnugor nyelvben. Végül rövid tájékoztatást kapunk az észt személy- és földrajzi nevek típusairól is.

Az észt nyelv történetét tárgyaló hatodik fejezetben (56–80) a szerző az észt nyelvtörténetet négy korszakra osztja: 1. Az ősfinnkor végétől 1200-ig; 2. XIII–XV. század; 3. XVI–XVIII. század; 4. XIX–XX. század. Az egyes korszakok nyelvét rövid rekonstruált szöveggel illusztrálja.

A hetedik fejezetben (81–113) az észt nyelvjárásokról olvashatunk. A nyelvjárások felosztásának, csoportosításának alapja a fonémákban, morfémaiban, a mondatszerkezetben és a szókincsben mutatkozó eltérések. A legjellemzőbb nyelvjárási határok alapján az észt nyelv két fő nyelvjárásra osztható: 1. északi vagy tallinni nyelvjárás; 2. déli vagy tartui (võrui) nyelvjárás. A két nyelvjárásrészlet közti különbségek részben az ősfinn korig nyúlnak vissza, részben az észtnek az ősfinnból való kiválása utáni időből származnak. A fejezet végén SAARESTE „Petit atlas des parlers estoniens” (1955) című művéből vett ugyanazon rövid szövegnek irodalmi nyelvén és különböző nyelvjárásokban való bemutatása jól szemlélteti az egyes nyelvjárások közti különbségeket.

A könyvet rövid bibliográfia (115–23) zárja le.

RAUN és SAARESTE munkája nélkülözhetetlen kézikönyve lesz az észt nyelv bűvárainak, de hasznos tanulságokat meríthetnek belőle a többi finnugor nyelv, valamint az általános nyelvtudomány kutatói is. Kár hogy a legtöbb finnugor nyelv ma még nem rendelkezik hasonló, színvonalas, modern szintézissel.

RÉDEI KÁROLY

Vопросы марийского языкознания. Сборник статей, выпуск I.

(Joskar-Ola, 1964, 130 l.)

„A mari nyelvtudomány problémái” — ilyen címen indult meg két esztendeje a joskar-olai Pedagógiai Főiskola nyelvészeti sorozata. Ezzel a ténnyel a mari lingvisztika „hazai” megjelenési lehetőségei tovább gyarapodtak; a Труды (régebben Ученые записки) Марийского Научного Института mellé odasorakozott a Вопросы, amely a mi egyetemi és főiskolai Actáinkhoz, illetőleg évkönyveinkhez hasonló funkciót tölt be.

Rövid áttekintést adunk az első kötet anyagáról.

A joskar-olai Pedagógiai Főiskola mari nyelvi tanszékének a vezetője, НИКОЛАЙ ПЕНГИТОВ, a mari irodalmi nyelv fejlődésének az útjáról ír (3—18), ismerteti a XVIII. századi szörványokat, a XIX. század vallásos (missziós) irodalmát, majd a XX. század elejétől jelentkező világi irodalmat, illetőleg a mari irodalmi nyelv normáinak a kialakulását.

G. PATRUSEV a XIX. századi és XX. század eleji mari szótárakat vizsgálja: M. Castrén, Budenz József, F. Vasziljev, V. Troickij, Szilasi Móricz, G. Ramstedt ilyen munkáit és egy névtelen szerző „Szlov-cseremisiz szótár”-át (19—36).

A mari nyelvnek tükörszavait és kifejezéseit elemzi A. SZAVATKOVA (37—44): alaktani, frazeológiai és szemantikai tükröződést különböztet meg.

Örömmel üdvözljük F. GORGJEJEVNEK a Mari Köztársaság orosz helyneveiről szóló hasznos tanulmányát (45—60).

VASZILIJ LITKIN két etimológiájával folytatódik a cikkek sorozata (60—62): elsőben a mari E. *kurâk*, H. *karâk* 'hegy' szót a komi-jazvai *kvark* szóval veti egybe, amely az Urál hegység jelölője, pl. *Kvark vož* 'az Urál északi nyúlványa', *Učet Kvark vož* 'Urál kis nyúlványa'. Átkerült az orosz nyelvbe is: *Kvarkuš* (l. Nagy Szovjet Enciklopédia), és ott az Urál északi hegygerincét jelöli. Második szófejtésében LITKIN „nagyon valószínűnek” véli RÉDEI(—RADANOVICS) azon szófejtését, amelyben az *ud-murt* összetétel előtagjában egy *od* 'rét, mező, pázsit' jelentésű permi szót hűvelyez ki (CIFU 102—4). LITKIN valamelyest kiegészíti a RÉDEI idézte permi 'rét, zöld (fn.)' jelentésű adatokat: komi *od* 'a rétek tavaszi zöldje, gyep', *id-od* 'árpa vetés', udm. *ud* 'csíra, hajtás', *zegud* 'őszi-vetés' (*zeg* 'rozs'), *udani* 'kiesírázni'. Ennek a permi szónak finnugri kapcsolatai is vannak (SKES, s. v. *itää*).

F. GORGJEJEV a mari népelnevezésről kimutatja, hogy iráni eredetű (36—65). Ez eddig is közismert tény volt.

Néhány fonetikai tanulmány következik. L. GRUZOV a mari nyelv magánhangzó-rendszerének a fejlődéséről értekezik (66—77): labializáció, zártabbá és nyitabbá válás, hangrendi átcsapás, a szóvégi magánhangzók elsorvadása. — GY. KAZANCEV a joskar-olai nyelvjárás [õ] fonémájával foglalkozik (78—88). — NY. ISZANBAJEV a Menzelinszk környékén élő marik nyelvjárásának hangzórendszerét mutatja be helyszínen végzett megfigyelések alapján (89—103).

A hangtannal foglalkozó tanulmányok után alaktaniak következnek. B. SZEREB-RENNYIKOV két cikkel szerepel. Az egyik: Az õsi és az új mari esetrendszer (104—110), a másik, A „határozóeset” és az „alap eset” terminusok használatának a helyességéről (111—114) (tkp. *latus* és *casus absolutus*). — I. GALKIN azon véleményét fejtegeti, hogy a mari személyes névmások és a *ške* 'maga' névmás birtokos esete nem tekinthető birtokos névmásnak (115—118.).

F. GORGJEJEV a mari feltételes-kötő mód *-gecâ* ~ *-geče* jelével foglalkozik (119—124). Elveti BUDENZ, BEKE, ERNST LEWY stb. véleményét, és a kikövetkeztetett **-kese* ~ **kasa* alakok mordvin és finnugri megfelelőire utal.

O. SZURIKOVA a középfok *-rak* jelének funkcióit mutatja be példánkon (123—124). G. PATRUSEV és F. GORGJEJEV mari nyelven írott közös cikkükben helyesírási kérdést vetnek fel: „*Kütüö* vagy *kütüzö* irandó?” Az utóbbi — csuvas eredetű — variáns az elterjedtebb; ezt ajánlják.

Ismertetésünkkel köszöntjük az új sorozatot. Szívesen látnók további köteteit is.

ERDŐDI JÓZSEF

Русско-марийский словарь

Moszkva, 1966. Издательство «Советская Энциклопедия» (Марийский научно-исследовательский институт языка, литературы и истории). 848 l.

Noha a szótár kiadójaként a Szovjet Enciklopédia Kiadóvállalat szerepel, ez az intézmény a valóságban a vállalkozásnak csak a gazdasági-nyomdai lebonyolítója. A vállalkozás igazi centruma a Joskar-Olában levő Mari Nyelvészeti, Irodalmi és Történeti Tudományos Kutató Intézet. Az ebben az intézményben serénykedő közösség — GALKIN I. Sz. igazgatóval az élén — egy négytagú csoport, megerősítve a joskar-olai Pedagógiai Főiskola mari és orosz nyelvi-irodalmi tanszékeinek három munkatársával, végezte 1960-tól a szótári munkálatokat, és hogy a gyakorlati életben dolgozók is leadják tudományos-munka-voksukat, a Mari Könyvkiadó Vállalat két dolgozója és a Marij Kommuna c. napilap szerkesztőségének három munkatársa, köztük két tapasztalt szótárszerkesztő (ANDREJEV meg UCSAJEV), is belekapcsolódott a szótár megteremtésének alkotó folyamatába. Így tehát a vezető és tizenkét munkatársat öt esztendeig tartó munkája hozta létre az ismertetendő kéthasábos szedésű, majd ezer lapnyi orosz-mari szótárt.

A gárda tagjai részben (Iszanbajev Ny. I., Galkin I. Sz., Gruzov L. P. személyes ismerőseink, hiszen tanultak kutatóútjuk során Budapesten, másokkal (pl. TYIMOFEJEVA V. I. kutató) több ízben találkoztunk tudományos konferenciánkon. Mindegyiküknek egy közös vonása szembeötlő: fiatalságuk. Ennek a közösségnek a munkásai — kettő kivételével — a második világháború után nevelt és nevelkedett szovjetunióbeli finnugor nyelvész nemzedék tagjai. A szótárról szólva tehát egy pedagógiai-tudományos tervfeladat végrehajtását (ha szabad így neveznünk a tudományos dolgozók nevelését), a nemzetiségi szakemberek céltudatos képzésének az eredményét is köszöntjük személyükben meg munkájukban.

Természetesen ősök nélkül a szótárfírásban sincsenek utódok. Idézzük csak fel őket! A legidősebb mari szótári munkák a XVIII. századi kéziratok szójegyzékek, amelyek II. Katalin cárnő parancsára születtek. Egyiküket Th. A. SEBEOK publikálta (American Studies in Uralic Linguistics, UAS. I. 1960, 289—346 l.). Ezeknek és XIX. a század kéziratok szótárainak nem lehetett közvetlen hatásuk korunk orosz-mari lexikográfiájára. De aztán megindult a láncreakció: egymás után jelentek meg mari szótárak. Ha figyelmen kívül hagyjuk V. P. TROICKIJ Cseremisszko-russzkij szlovárj (Kazány, 1894) c. munkáját, FJODOR VASZILJEVnek nyelvtanulási könyvéhez, a Пособие к изучению черемисского языка на луговом наречии-hez (Kazány 1887) csatolt szójegyzékét, az anoním Первоначальный учебник русского языка--nak fogalmi körök szerint összeállított szócsoportjait (Kazány; hegyi cseremisz rész: 1892, erdei: 1898; a keleti: szintén 1898), valamint VALERIAN MIHAJLOVICS VASZILJEV *Cseremisszko-russzkij szlovárját* (Kazány, 1911), akkor első tápláló forrásként ezen úttörők után V. M. VASZILJEV *Marij muter* c. munkáját kell tekintenünk (Moszkva, 1926; a címlapon 1928), mert ebben a szerző otthoni ismeretei és helyi gyűjtés alapján a három nyelvjárás-terület — hegyi, erdei, keleti — szókincsének elemeit egyesítette; ehhez társította V. VASZILJEV az 1917. évi forradalmi-kulturális változásoknak nyomán általa és másoktól alkotott szavak, kifejezések sokaságát. A *Marij muter* ekként egyúttal az első mari nyelvújítási szótár is (maga a *muter* szó szintén nyelvújítási tükörszó: a *mut* 'szó' és az *-er* gyűjtőnévképző egyesítéséből). Ennek a szótárnak a párja az 1928. évi orosz-mari szótár, amelynek erdei-keleti részét ugyancsak V. M. VASZILJEV, hegyi mari részét pedig I. TY. MUHIN állította össze. Helytelenítem, hogy e két szótár szerzőit purizmus vétkében marasztalják el a most ismertetendő munka előszavában, hiszen nem szükséges minden újabban megismert fogalomnak orosz szóval történő jelölése, ha történetesen ez a szó eredeti mari szóval, mari tükörszóval, esetleg egyszerű, nem körmönfont körülírással helyettesíthető. Mindenképpen „maribb” ez a két szótár az ANDREJEV I. F., IVANOV GY. I. és SZMIRNOV K. F. trojka összeállította *Russzko-marijszkij szlovárjánál* (508 lap), amely külső címlapja szerint 1946-ban, belső címlapja szerint 1943-ban jelent meg Joskar-Olában, hiszen ebben feleslegesen hemzsegnek orosz szavak jól alkalmazható mari szavak helyén. Elég egy-két példa illusztrálásul: a 'munkanélküli' fogalmat helyesen a *pašadōme* szóval adják vissza, de a 'munkanélküliség' fogalmára már orosz szót javálnak: *b'ezrabotica*. A most méltatandó szótárban ez utóbbi szerepét dicséretes módon átveszi a *pašadōmālšk* szó (a *-lšk* képző). A régi szótár az orosz оплот 'védelem, támasz' szót változatlanul átveszi a mariba: *oplot*, de az 1966. évi szótár az eredeti mari *enertāš* szót alkalmazza. Már ezen két példa is bizonyítja, hogy az új szótár merészebben alkalmazza a mari nyelv szavait olyankor, amikor nem feltétlen használandó, hanem helyettesíthető az orosz szó.

De úgy vélem, a területen még egy lépést lehettek volna a munkaközösség tagjai. Mivel a példa rövid úton megmutatja, miként vélekedem, hadd adjak példát. A juhásztor mari neve: *šorāk ōňžāšo* (szó szerint: 'juh [után] néző'). A juhászputyát mégis orosz szóval jelölik: *ovčarka*. A 'nemzet' fogalmat az orosz szó marisított változatával jelölik: *nacij*. Talán azért, hogy a 'nép, nemzetiség' (*kalák*) fogalmától elkülönítsék. A 'töltés' mint cselekedet mari szóval jelölődik: *čonga*, de a vasúti töltés jelölésében nem szakadtak el az orosz szótól: (*küirtő korno*) *nasâp* < or. насыпъ; a 'három emeletes' fogalomra *kum pačasan* mellett a *kum etažan*, a honi juzó mellett a *šaman* szó található (az 1946. évi szótár csak az utóbbit ismeri!). A túlzott oroszosítás azt eredményezi, hogy manapság a Sarkesillag egykori nevét immár senki sem tudja Mariföldön, csak a *Polarnoj šüödr* kifejezés járja, és az eredeti mari hónapnevek is eltűntek a feledésben, helyettük csupán a latin-orosz megfelelők lehetők meg: *avgust*, *señtabr*. Igaz viszont, hogy a napnevek megőrződtek: *sočmo* 'hétfő', *kuškāžmo* 'kedd', *würgeče* 'szerda' stb. (tkp. „születő”, „lőra szállási”, „vérnapp”). — Viszont helyeseljük, hogy a műveltségi szavak hatalmas tömegét megőrizze az 1966. évi szótár, nem helyettesítette őket erőszakolt csinálmányokkal. Megmaradtak ugyanis a *kiosk*, *opera*, *klassičeskij*, *million*, *tabor* szavak és társaik.

Talán valamelyest oktató eszközül is szánták e szótárt. Ezt tanúsítja az a tény, hogy gyakorta zárójelben mari nyelven magyarázzák meg az orosz szó jelölte fogalmat, pl. a *mikrochimija* szónál: szemnek fel nem tűnő tárgyak kutatását szolgáló tudomány vagy az orosz eredetű *šurf* bányászati műszó esetében: föld belsejébe ásva fúrt lyúk; миграция = *migracij*: valamely népnek az egyik országból a másikba való vándorlása megélhetés céljából stb. Viszont ha a magyarázatra a szótár orosz anyanyelvű használójának van szüksége, akkor oroszul adják a magyarázatot, pl. a *mex* szónál, ahol a mari *pun* szó a szórt, az állati bundát jelenti, a *kowašte* viszont a kidolgozott prémet és a *šuwāš* az állatbőrből készült fűtatót. A szótár szerkesztősege ügyelt tehát az orosz szó használatának a többarcúságát, tekintettel volt arra, kinek hogyan, milyen nyelven adja meg a szükséges felvilágosítást. Ha szükségesnek vélik, az orosz szó jelentését zárójelbe tett szinonimákkal precizírozzák: мешаться (I. служить помехой, 2. вмешиваться).

Az egyes szócikkek végén kifejezéseket, állandó fordulatokat adnak, pl. a 'beavatkozni' szónál: 'más dolgába beavatkozni' = *jeňñ pašaškāže nerām šüškaš*, tkp. „idegen dolgába orrát bedugni”, vagy $\diamond$ jellel elválasztva az orosz fordulatot, russzicizmust magyarázzák mariul: на рыбем mexy = *mardež koštman*, *jüštö* (*wurgem neryen*), azaz magyarul: szél átjárja, hideg (ruháról), vagy az orosz *uömu* igénél, ahol 19. különböző példakkal illusztrált jelentéscsoport után $\diamond$ jellel következnek az effajta kifejezések mari megfelelői: számba jön, rendszeren megy a munka, nem fér az eszembe, a munka vége felé közeledik. Esetleg még orosz közmondást is magyaráznak mariul, pl. он звезд с неба не хватает = *tudo pešžžak ušan oňel*, azaz: nem túlságosan okos (s. v. звезда).

Méltatlansunk befejezéséül a szóanyag gazdagodását bizonyítandó hadd idézzek tanukul számokat. A XVIII. századi szótárakban 3–4000 címszó található; a Начальный учебник-*ben* szűken 1 000 szó, az 1946. évben kb. 6000 szó, az 1956-ban megjelent Русско-мари́йский словарь-*ban* mintegy 21 000 a címszavak száma (vö. NyK. LX, 250). Az 1966. évi átalunk most ismertetett *Rušla—marla* muter-*ban* (Orosz—mari szótár) 35.000 szót sorakoztattak fel! Talán hiányolhatjuk, hogy nem folyamodtak (az előző nem vall erről) a külföldön megjelent szótárakhoz. Meglehet, hogy M. CASTRÉN *Index vocabulorum* (csereemis nyelvtanához csatlakozik, 1845) meg BUDENZ JÓZSEF szótárkéja (*Erdei és hegyi csereemis szótár*, 1865) és SZILASI MÓRICZ *Cseremis szótára* (Ugor Füzetek 13. sz. Budapest, 1901) nem gyarapították volna az anyagot, de HEIKKI PAASONEN és PAAVO SIRO *Ost-tscheremissisches Wörterbuchja* (Helsinki, 1945), THOMAS A. SEBEOK és VALDIS J. ZEPS *Concordance and Thesaurus of Chereemis Poetic Language* c. műve (The Haag, 1961, 259 lap. Vö. UAJb. 36, 202—4) hasznos kiegészítést adtak volna.

A *Rušla—marla* muter csak az erdei irodalmi nyelv szóanyagát szedi ábécé-rendbe. Mellőzni látszik a hegyi mari nyelv és a keleti nyelvjárásterület szókincsét, noha párja: az 1966. évi mari-orosz szótár élt a lehetőséggel, és e két terület szavait is beépítette. A mellőzés okáról a szótár bevezetésében nem ejtenek szót.

Meg vagyok arról győződve, hogy a szótár összeállításához hatalmas segítséget adott volna BEKE ÖDÖN kéziratosa mari nyelvjárási szótára. Noha anyaga számszerűleg kisebb; csak kb. 20 000 címszó (mellőzi ugyanis az orosz eredetű szavak egy részét, a meg-nem-honosodottakat), mégis bő forrásként éltette volna anyagával a szótár dolgozót, mert fordulatok, szólások, közmondások dús tárháza. A szovjet-magyar tudományos együttműködésre tehát újabb alkalom kínálkozott. Sajnos, e lehetőség kiaknázatlan maradt.

A *Rušla—marla* mutert gyakran fogjuk/munkánkban konzultálni, de a nekünk adott gyámloltásnál többet ér az a támasz, amelyet a Mari Köztársaságban élő orosz, illetőleg mari anyanyelvű lakosságnak nyújt a mindennapos életben.

ERDŐDI JÓZSEF

Munkácsi—Kálmán: Manysi (Vogul) Népköltési Gyűjtemény

IV. kötet. Második rész. Budapest, 1963. Akadémiai Kadó. 314 lap + 3 térképmelléklet

Fontos eseményt jegyezhet fel a finnugrisztika és a néptudomány: befejeződött MUNKÁCSI BERNÁT Vogulföldön gyűjtött szövegeinek és azok magyarázatainak a kiadása. A nagy nyelvész kutatóútján feljegyzett szövegeinek a publikálása gyorsan haladt: az I/1. és II/1. kötet 1892-ben jelent meg, hozzájuk már egy év elmúltával odasorakozott a III/1., majd hosszabb időközrel a IV/1. kötet (a belső címlap szerint 1896-ban, — így említi Kálmán Béla a most ismertetendő kötetben, — valójában azonban 1897-ben adták ki, amit a külső címlap is tanúsít). Tehát a négy, kb. 2000 lapnyi szövegkötet kiadása (az előkészítő tevékenység idejét mellőzve) öt évet kívánt. Ám a magyarázatok sajtó alá rendezése hosszú, bonyolult, sokrétű munkát követelt, és ez indokolja, hogy a jegyzetek első kötete (I/2) csak egy fél évtizeddel később: 1902-ben, a második kötethez írott magyarázatok pedig részben 1910-ben (II/1 — címlapján 1910—1921), részben csak 1921-ben (II/2 — címlapján 1892—1921) kerültek ki a nyomdából. Az utóbbi kötet kiadásának elhúzódsát nyomós okkal: az első világháborúval motiválhatjuk. De mi magyarázza meg a további magyarázó kötetek lassú-lassú publikálását? Erre a késlekedésre valamilyen magyarázatot ad Munkácsi Bernát lelkiállapota, indokolják talán szűkös anyagi körülményei és megbántottsága, hiszen állami állást nem kapott, az ÁKE I. kötetét súlyos kritikával illették. Munkácsi ekkori lelkiállapotára némi világot derít a leánya által írt életrajz (MUNKÁCSI NOÉMI: Egy nagy magyar nyelvész, Budapest 1943, 158 és 160). Mentegethetjük mindezzel a nyelvi és tárgyi magyarázatok összeállításának elhúzódsát, de okvetlen meg kell említenünk még egy tényezőt: a magyarázatok összeállítása, a homályos helyek megfejtése, a megfejtések indokolása (ne felejtjük el, hogy a IV. kötetben a Regulytól följegyzett szövegek is sorra kerültek!) még a helyi — a vogul — viszonyokat, a tájat és lakóit jól ismerő Munkácsitól is sok olvasást, erőfeszítést és kitartást követelt. Ugyanakkor életének éppen ebben a korszakában mindjobban ránehezedett a megkülönböztetés morális terhe, s ezt a gyalázatot nem semlegesítette a cím: a Magyar Tudományos Akadémia tagja. A századeleji Magyarország politikai és kulturális légköre hatott rá nyomasztólag, és hiába takargatta a cím flastroma a megbántás vágta sebet: Munkácsi sohasem feledhette, hogy a királyi Magyarorszában neki sem állás, sem tanítvány és tanítási lehetőség nem jutott osztályrészül. Elfogadták, sőt méltatták is munkáját, de ő maga személy szerint a magyarországi nyelvészet periferiájára került társaival egyetemben.

E körülmények figyelembevételével még tisztelendőbb a reakció korában is szakadatlanul folytatott tevékenysége — a magyar finnugrisztika javára. És ne feledjük, hogy a belső száműzetés ellenére sem fedezhetünk fel Munkácsi életében és magatartásában egy szemernyi hűtlenségi mozzanatot sem. A húszas években is végezte munkáját. Így történt, hogy a III. kötet magyarázatai javarészt elkészültek, tudományos hagyatékában várták a publikálást, sőt a IV. kötethez való is nagyrészt készen álltak, papírosra vetve. Nem Munkácsi hibája, hogy 1921 óta — ekkor jelent meg a II. szövegkötet magyarázó részének a 2. füzeté — a nyelvész 1937-ben bekövetkezett haláláig nem kerítették sort a III/2. kötet kiadására. Nem állíthatjuk, hogy csupán az Akadémia rozzant anyagi helyzete okozta a kiadásban beállott szünetet, hanem — leírom, noha fáj leírni — ebben ott bujkált a szándékos elhallgattatás csele is. Ne rejtjük azt sem véka alá, hogy Munkácsi állandóan gondolt a magyarázatok kiadására, valamint manysi szótárának az összeállítására, az utóbbi feladattal egyetlen tanítványát bízva meg.

Mondottuk, hogy a magyarázatok összeállítása tüzetes munkát kívánt, hosszasan elhúzódo tevékenységnek bizonyult még a szövegeit és az obi-ugor nyelvekre, a két nép történetére, néprajzára, életére vonatkozó irodalmat jól ismerő Munkácsi Bernát számára is. Éppen ezért érthető, hogy a magyarázatok kiadásának feladatával megbízott KÁLMÁN BÉLA elébe nehéz kötelezettség meredt, noha ő sem szűkölködött szakterületének, főleg pedig a manysi nyelvnek az ismeretében. Éppen az e területen való járatossága miatt háramlott rá az a feladat, hogy jóvá tegye az előző korszak mulasztását és sajtó alá rendezze a magyarázatokat. KÁLMÁN BÉLA maga is beszámol az általa végzett munkáról: (I. III/2. és IV/2. előszava): a III/2. kötetben tőle származik az obi-ugor medvetiszteletről szóló rész és a IV/2. kötetben az obi-ugor népköltészetéről szóló fejezetek (18—56), valamint a helynevekről szóló részlet (56—69), de rá kell még mutatnunk egyébre is. Talán a leghelyesebben akkor cselekszünk, ha őt magát idézzük: „A 'Nyelvi és tárgyi magyarázatok' nagyrészt Munkácsi kéziratos hagyatékából valók. A legtöbbször orosz nyelvű magyarázatokat változtatás nélkül közlöm, de gyakran lefordítom, mert rendszerint nem irodalmi orosz nyelven vannak följegyezve, hanem a manysi adatközlők orosz

nyelvjárásában. A magyarázatokat itt-ott kibővítettem. Minden betoldásomat szögletes zárójelben közlöm, hogy könnyen el lehessen különíteni Munkácsi magyarázataitól. Munkácsinak a kötet darabjaihoz csak részben vannak letisztázott jegyzetei. Egyes szövegekhez csak a szövegek mellé sebtében ceruzával odavetett, alig olvasható jegyzetei maradtak fenn, másokhoz még ilyenek sem. Az ilyen körülményt mindenütt megemlítem.” Ezen felül még mellékletként publikálta (átrajzolt alakban) a Munkácsi hagyatékában talált Ob-vidéki térképet. Ezt a térképet KÁLMÁN BÉLA a gondos gazda ügybuzgalmával átrajzoltatta, és három részben publikálta: a nyugati, a középső és a keleti Ob-vidék néprajzi térképe felosztásban (nem kettő a térképmelléletek száma, mint ezt az I. Osztály Közleményei, XXII, 470, tévesen írják, hanem három). Mindez az anyag zömében már 1957-ben elkészült, de az utolsó simításokra nehezen került sor a sajtó alá rendező más irányú elfoglaltsága miatt. Így csak 1961-re ért be nyomdára a kiadandó kézirat. És ilyenkor éppen befejeződött a nagy gyűjtemény, a VNGy kiadása: 1892-től 1963-ig húzódott, tehát 71 esztendő kellett publikálására. És egyenetlen az idő megoszlása: a szövegek négy év alatt láttak napvilágot, az első két kötet magyarázatainak a sajtó alá rendezése, illetőleg kiadása huszonöt évet vett igénybe, a III. és IV. kötethez szerkesztett 700 lapnyi magyarázat publikálása pedig Kálmán Béla megbízásától számítva több mint egy évtized alatt történt meg. Elmondhatjuk: habent sua fata manuscripta in Hungaria!

A „Fejezetek az obi-ugor népköltészetéről” címet hordó rész teljes egészében KÁLMÁN BÉLA írása, amelyben a szerző a sorsénekek, vitézi énekek, a medveünnepi színjátékok, az állaténekek, a találós mesék (azaz találós kérdések) műfajáról szól. Ebben a részben nagyon jól érvényesül KÁLMÁN BÉLÁnak a chanti-manyisi folklórban való jártassága, különösen a sorsénekek területén, ahol sűrűn beleszövi az ismertető textusba a maga gyűjtött anyag értékelését és vallomását. Minden módon élvezhető formába igyekszik önteni a ma emberének irodalmi igényeitől talán távol eső anyagot, ehhez gyakran a műfordító (Képes Géza) hathatós gyámolítását is segítségül hívja. A tudományosság követelményét is kielégíti: említi az egyes műfajokhoz vágó eddig megjelent szakirodalmat. Józan stílusban ad méltatást, helyesbíti azok véleményét (pl. Szorokinét, Patkanovét), akik nem érték fel ízléssel a sors- és hősénekek esztétikai becsét. Talán még szenvedélyesebben méltatható lett volna annak idején, a II. kötetrel kapcsolatban, a hősénekek megmaradásának és létének különlegesen csodálatos ténye. Hiszen ezek a hősénekek irodalomelméleti fontossága mind a mai napig nem lelt méltatóra, pedig — gondoljuk meg — ezek még most is eleven saga-k! És a manyisi színjátékokhoz, sorsénekekhez visszanyúlva talán megtalálnók az előmagyar színjáték némely elemét is, miként azt HONT FERENC vélte (Az eltűnt magyar színjáték, 1940, 22., 71. és 142. l.).

Meg vagyok arról győződve, hogy a VNGy. befejező kötetének a kiadása ösztönzőleg hat majd a magyar (ugor) folklór kutatóira is, s arra fogja indítani őket, hogy egy monográfiában foglalkozzanak az obi-ugor hősénekekkel, egy közelebbi rokonnépünk színjátszásával.

Érdekes, hogy a mese gyengén képviselt műfaj Munkácsi följegyzéseiben, noha az újabb gyűjtemények bizonyítják, hogy számos eredeti és eredetiségében szép manyisi és chanti mese található (l. a manyisi mesemondók és meséik méltatását GULYA JÁNOS „Asszony unokája, vogul népmesék” c. kötetében — 1952 — a 182. lapon, és ugyanezen szerzőnek a „Tórem-isten népe, osztják népmesék” c. gyűjteményében (1960) a 157—60. lapon, ezenkívül ERDŐDI JÓZSEF, A Hold-szép leány meg a Vízikirály — 1960 — passim). — A találós kérdések ismertetésében KÁLMÁN BÉLA egy alapos munkára, INGRID SCHELLBACH monográfiájára támaszkodik: Das wogulische Rätsel (Wiesbaden, 1959). SCHELLBACH megállapításait helyenként megtoldja önnön gyűjtéséből származó megfigyeléseivel.

A „Nyelvi és tárgyi magyarázatok” című fejezet alkotja a IV/2. kötet derekabb részét (71—262). Mint tudjuk, Munkácsi Bernát javarészt már formába öntötte ezt a jegyzetanyagot, de KÁLMÁN BÉLA kibővítette és korszerűsítette. Ő ugyan azt mondja kedvesen-szerényen: „itt-ott kibővítettem”. Úgy tapasztaltam, sőt néhol sorszámlálással statisztikáztam is, hogy a zárójelben közölt nem szópazarló módon fogalmazott kiegészítő részek elég terjedelmesek s néha sok munkát rejtjenek. Így pl. a 158. lap 36 sorából 24., a 159. lap ugyancsak három tucatnyi sorából két tucat KÁLMÁN tollával íratott. Persze, nem mindenütt háramlott ekkora feladat a sajtó alá rendezőre: másutt általában — az orosz részek fordítását leszámítva — a magyarázatokból laponként néhány sor fakad az ő tudásanyagából. A magyarázat során KÁLMÁN BÉLA Munkácsi kéziratban hátrahagyott magyarázatát, illetőleg önnön véleményét megtettéi újabb megjelent adatokkal, saját feljegyzéseivel (a közlő nevének említése nélkül!), M. LIIMOLA tanácsaival, A. KANNISTO gyűjteményében lelt azonos szavakkal, párhuzamos szövegrészeket-

kel, lektorainak (Sz. KISPÁL MAGDA és K. SAL ÉVA) javaslataival stb. Számtalan esetben őszintén beismeri: ezt nem tudom megmagyarázni, erre nem találtam több adatot. Talán helyes lett volna, ha a magyarázatokhoz igénybe vette volna V. Ny. CSERNYECOV és I. JA. CSERNYECOVA kis manysi-orosz szótárán kívül (1936) még JE. I. ROMBANGYEJEVA 1954-ben megjelent Orosz-manysi szótárát is. Ez utóbbi gazdagabb CSERNYECOVÉ kb. 4000 szavas manysi szótáránál, lévén benne 10 800 szó (igaz ugyan, hogy ebben a szótárban orosz címszók vannak első helyen, a manysi szavak visszakeresése tehát rengeteg vesződséget okoz), valamint A. NY. BALANGYIN és M. V. VACHRUSEVA manysi-orosz szótárát (1958), amely nemcsak hogy jóval terjedelmesebb az első helyen említett szótárnál, mivel kb. 6000 szót tartalmaz az újabban alkalmazott orosz eredetű szavak nélkül, hanem azért is, mert az északi (szoszvai) szavakhoz megadja a déli (kondai) megfelelőket, illetőleg szinonimákat. E szótár elhanyagolása annál is érthetlenebb, mivel KÁLMÁN BÉLA részt vett előkészítésének munkálataiban. Itt említjük meg, hogy alig hivatkozik TRÓCSÁNYI ZOLTÁNNAK a IV. kötethez készített, külön is megjelent szójegyzékére (NyK, XXXIX); talán csak akkor emlegeti, amikor helyesbíteni kell (pl. 158, 251), pedig olykor-olykor szüksége lett volna rá.

KÁLMÁN BÉLA maga is készített a jegyzetekhez szómutatót (271–314), azt tapasztaltam azonban, hogy nem találhatók meg benne teljes számban a IV/2. kötetben előforduló szók. Hivatkozzom néhány példára: hiányzik pl. a szójegyzékből a *tuleuy* 'állunk' szó (146), *tisam-saine* (146), *saka* (146), *zulteyim* 'maradok' (146), a *zartxati* szó csak 'összezsugorodik' jelentésben van meg a szójegyzékben, viszont a 146. lapon a *zartxateyit* szót 'vonszolódni' jelentésben találjuk; a *porá* közszót csak helynévként említi (294/b), a szó jelentése 'keresztben levő; keresztgerenda', I. BALANGYIN—VACHRUSEVA s. v. *pori* 84/b. A *muñi* sinces megemlítve közszóként (? K. *muñi* 'elől levő'); a T. *ilkál* megvan a maga helyén (277/a), de hiányzik a *jáli* címszónál az utalás rá (278/a). Hiányzik a *mír* 'nép' szó (179). A *norili* ~ *narili* (179) csak a *norjoli* 'hízeleg' címszónál szerepel a fenti jelentésben (290). Ámde ez az értelmezés hibásnak tűnik, helyesen 'nyüzsög' (így 179), ugyanis É. *norunkye* 'hízeleg', K. *náry*, *náryix*, — a *norjyl*- viszont a *norjylankyue* 'ömlik, árad, özönlik' szóhoz tartozik, I. Trócs. *náryli* 'nyüzsög' (451). Rövidesen egy kevéske nyomozással ki is derül, mi a téves értelmezés forrása. Valószínűleg az orosz szó hibás olvasata: *noñem* helyett rossz helyesírással *noñzēm*, helyesen: *noñzēm*. L. még Romb. s. v. *noñzmu* 'csúszik' = *norunkye*. — Hiányzik a szójegyzékből a *tu* szó (178) É. *tuv* 'oda' (igekötő), I. BAL.—VACHR. 123/b), a *ňaky* ~ *ňaky* (179), 'posztó, mente színe' (178), TRÓCSÁNYINÁL megtalálható (449) stb., stb.

Nem folytatom a kimaradt szavak felsorolását. Nem kívánom KÁLMÁN BÉLA terhére róni a kihagyásokat, csak nem tudtam rálelni arra az elvre, amely vezérelte, amikor némely szót felvételre méltatott, mást pedig kihagyásra ítelt. Ő sem magyarázza eljárását, csak ennyit ír: „a szómutató általában a kötetben található magyarázott manysi stb. szavakat, kifejezéseket tartalmazza” (271). Ezt az „általában” szót mint irányító elvet nem értekelhetem. Megelégszem tehát ennek a sajnálandó ténynek, a nem teljesség tényének a leszögezésével. Megemlítem, hogy még ezen „válogatott” szavak egy része is, néhány lapszámánya előbb véletlen kimaradt, majd pótlólag kerül említésre (313–314.).

A magyarázatokra vonatkozólag már utaltunk arra, hogy javarészt Munkácsitól erednek. Részben magyarul, részben oroszul írtak. KÁLMÁN BÉLA a szükségnek megfelelően helyesbít, ahol félrecsúsztatást, téves fordítást kell helyre ütnie. Így a 133. lapon Munkácsi azon megjegyzését, hogy a manysi *tur* szó a magy. *tor* szóval vethető össze, kiigazítja M. LIMOLÁT idézve: a *tur* szó jelentése 'valami', így tehát nem kapcsolható össze a m. *tor* szóval. — Másutt kiegészít: Munkácsi említi a *laxtaxytili* 'nagyon igyekszik' igét, Kálmán idézi LIMOLA véleményét, hogy ez a *lakyi* 'megközelít, lopózkodik' ige származéka. (Szerintem a *laxytiu* szóval kapcsolatos félreértés hamarabb is megoldódott volna, ha helyesen olvassák, ill. másolják a Munkácsi adta orosz magyarázó szöveget: ugyanis a tévesen írt *noñpacyb* 'összerázkódom' helyébe *noñpacyb* 'lopózkodom' iktatandó. De az ilyen elírásokról később.) — Másfajta kiegészítés is akad, pl. a hitvilágra utaló. A 142. lapon Kálmán beszúrja a „csupa sárga selyem lelküket vonszolják” kép megvilágítására: „A beteg ember lelkét hajszálhoz vagy selyemszálhoz hasonlítják a vogul énekek, vö. I, 0179.” — Máskor nyelvi igazolásul Kannisto művére hagyatkozik, pl. a KL. *panši* 'bevégez' alak igazolására a 219. lapon. Néha egy-egy ritkábban előforduló szó magyarázatátul más műből (szótárból) idéz, pl. az *essixati* 'dicsekszik' szó esetében: „vö. CSERN. *essyhatunkye*” (88. l.) vagy a chanti megfelelőt citálja pl. az *ayiti* 'hisz' szó esetében (184. l.). — Utal egy némely szó jövevényvoltára, pl. (94. l.) *pūsās* ~ *pūsās* 'rénelgelő' komi jövevényező, I. Toivonen, — vagy saját könyvére (Die russischen Lehnwörter im Wogulischen = RLW.) hivatkozik (111, 227, 228). A tatár eredetű szavak jövevény voltának jelölését kissé elhanyagolja.

Az egész eljárás sokoldalú: néprajzi, vállalatstörténeti, nyelvészeti. A népmismeret minden elemét felhasználja KÁLMÁN BÉLA, hogy — Munkácsihoz csatlakozva — teljesebb képet, helyes megfajtást adjon a manyisi szövegek felhasználóinak.

Persze imitt-amott félreértés is csúszik bele KÁLMÁN magyarázataiba, avagy fogalmazása kissé homályos. Hadd említsek néhányat.

A 100. lapon olvassuk: „*sastas = nē jānitiy jānitas* полнорослой выросла [teljes termetre nőtt föl]”. Hibáztatom az orosz értelmezés magyar fordítását; én másként magyaráznám mind az orosz, mind a vogul szöveget. Szó szerint: „asszony nagyságúvá nőtt”, azaz egyszerűen: ‘felnőtt’ (ige).

„A fülei meg vannak pl. posztóval jelölve” (101). Néprajzi ismereteim szerint posztóval sohasem jelölik (tamgázak) rénszarvas fülét.

Az *ássá kálnál* fordítása („vékony hangon”) helyes (101), de rossz az orosz szöveg: тонкой голос. Helyesen тонким голосом lenne, vagy nyelvjárási alakja alanyesetben: тонкой голос. Itt az eredeti szövegben (IV: 56) *kálnál* olvasható (hosszú *ā*-val), a magyarázatban viszont indokolás nélkül rövid *a*. Vigyázat: a *kal* szó ‘asszony, nőstény’ (vö. CSERN. 73/b), ill. ‘némely állat nősténye’ jelentésű (vö. BAL.—VACHR. 33/b); így VNGy. IV: 51, 66. sor. TRÓCSÁNYINÁL a *kāl* ‘hang’ szó hiányzik, csak a *kal* ‘nőstény’ található (442). ROMBANGYEJEVA szótárában nem lelem a *kal* szót, de ez nem jelent semmit, mert nála sok címszó hiányzik (pl. вино, пиво, зад stb.). Szilasi Mórész vogul szójegyzékében megtalálható *χal* alakban ‘zaj, lármá, hír’ jelentésben (17) (tehát rövid *a*-val, a ‘nőstény’ szó viszont *ā*-val: *kāl*, 146 és *a*-val: *khal*, 117). Valószínűleg ide a ‘zaj’ jelentésű szóhoz tartozik a T. *kālēχ* ‘torok’ alak, (Szil. 38). L. még *χal* ‘nesz, hang’: *k’altal* ‘nesztelen’ (II : 2, 638), *²kal* ‘nesz, zaj’ (653/b), *kālen*, *kālnā* ‘hang, rikoltás’ (653=II : 577). De a *kāl* szó eredeti jelentése ‘torok’ és a ‘vékony torokkal’ költői kifejezés másutt is felfedezhető: *nālt turpā: talχin turāl, vouta turāl rānχawā* ‘hegyes torokkal (hanggal), vékony torokkal kiáltják’, tehát ‘éles hanggal’ (II/2, 437). Utalhatunk ennek a kifejezésnek osztják megfelelőjére is: *šēlən turbi* . . . *niql šāšlen* ‘éles hangján üvöltve szól’ (tkp. ‘hallatszól’) — (PÁPAY—FAZEKAS, Északi-osztják medvénekek. Budapest 1934. 112. és 140. lap). Úgy látszik, közös obi-ugor költői kifejezéssel van dolgunk.

Ez a hosszúra nyúlt adatolás és fejtegetés szemléletesen bizonyítja, milyen nehéz dolga volt a sajtó alá rendezőnek, mennyi fáradozást rótt reá minden egyes kifejezés, homályosabb, bonyolult fordulat kibogozása. A *kálnál* tadvai megfelelője *kālnik* (IV: 403). Véleményem szerint a *kāl* még pontosabb fordítása ‘torok’. Mutatja ezt az északi nyelvjárásban adott értelmezés: *šali turāl* értsd: ‘zengő torokkal’ = ‘csengő, vékony hangon’ (*šaly ~ šalay* 1. ‘ezüst’, 2. ‘tisztá’, 3. ‘vékony’ (CSERNY. 99/b); *šalyoln* ‘ezüst’ (BAL.—VACHR. 112/b), *šaliyoln* ‘ezüst’ (ROMB. 284/b).

Térjünk rá más példákra.

Homályos KÁLMÁN BÉLA következő fejtegetése: „a *māχar-ūi* ilyen tagolása téves, mert nem a *mā-χar* ‘földfelszín’ szóval függ össze, hanem a finn *majava* stb. szónak -r képzős származéka” (227). Helyesen kb. ekként: a manyisi összetétel eltagja a finn *majava* szó manyisi megfelelőjének -r képzős származéka.

Nem írnám, hogy „teljes háziasszony lett” (103), noha az orosz *полный* szó elsődleges jelentése ‘teljes’, hanem a kérdéses kifejezést így fordítanám: ‘tökéletes háziasszony’.

Egy példa — több közül — következetlen írásmódra: *sor-vit* (103), *sorvit* (104) ‘pálinka’. Az előtagot KÁLMÁN BÉLA — szokása ellenére — itt nem magyarázza. A szójegyzékben az összetett szót a *sor* ‘sör’ címszóhoz sorolja be (301/b). — Jellemző az egykor divatozó finomkodó szótárszerkesztésre, hogy Rombangyejeva szótárából hiányzik a вино, пиво (bor, sör) és más címszó (vö. e szemérmeskedésre ERDŐDI: NyK, LX: 252). — Ugyancsak elmaradt a 108. lapon a *jāren-χuriy* szónál az előtagot magyarázó fordítás. A kifejezést a magyarázó így értelmezte: (oroszul): „nagy vogul táska”. Valójában szamojéd táskáról van szó, vö. a 101. lapon: *jāren kyol* = szamojéd sátor. — Ugyancsak magyarázatot adnék a 117. lapon a *jēlpən jūitāl rēyl sorēmns pats* ‘ő himlőben halt meg’ fordításban a himlő nevéhez: ‘szent betegség’. A mondat fordítása ‘szent kór révén halálba jutott’. A körülírás oka lehet eufemizmus, lehet tabu vagy más.

A *sukar ~ sukr* (K. *soyar, soχar*) hal (104) orosz neve nem *csokur*, hanem *scsokur* (щёкур); Munkácsi *csokur*-ra egyszerűsítette (VNGy. IV, 60). — Ezen lap 3. sorában пайду helyén найду lett volna szedendő.

A *lunt pati* kifejezés (111) fordítása Munkácsi adatközlője szerint: *рысь перепериват* (értsd: *переперивается*). Kálmán így értelmezi: „[a lúd tollasodik]”. Ez kétségtelenül téves, mert a lúd — ellenkezőleg — éppen tollát hullatja. Hiszen a magyarázó mondta is buzgón oroszul: ‘akkor lábon jár, nem bír repülni’. A *pati* (*pāti*) szó első jelentése ‘esik’. Ezért a IV : 48. lapon levő *patem lunt* kifejezés fordítása: ‘tollasodó lúd’ sem egészen helyes (Trócsányinál ‘tollaskodó lúd’ 454). Hiszen Regulynál *pāgā pāti* ‘tobozhullajtó’, mint

erre maga M. Liimola nyomán Kálmán figyelmeztet (108). A finn nyelvész utal arra, hogy ez utóbbi kifejezés megfelelője megtalálható még A. Kannistónál: (durva átírásban) *pöökuv pütäm* 'toboz-hullajtott' (Wog. Volksdichtung IV. 318 = SUS. Toim. 114). Mindenesetre a két állapot különböző: a lúd előbb levedli tollát, azaz kopaszkodik, repülésre képtelen lesz, s csak aztán erősebb tollakat: tollasodik.

A 117. oldal két utolsó sorában zárójelben olvasható: *nan äntsental v. reyental*. Fordítása, igaz, nincs meg MUNKÁCSI oroszul adott magyarázatában, de kihagyta KÁLMÁN BÉLA is magyar fordításában.

A 98. oldalon szerepel a *kušan* szó = (Cserny. *kušna* 'vendéglátás') 'vesztegető ajándék' jelentésben. Ez a szó komi eredetű, vö. komi *kozin*.

A *nutjä* szó értelmezése: ['erdei tűz']. Ez félreérthető, esetleg azt hihetnők, hogy az erdő ég. Helyesen: 'tábornút, erdőben rakott tűz'. Még közölni kellett volna — KÁLMÁN önnön szokásának megfelelően — a szó etimológiáját: a manysi *nutja*, *nutjä* az oroszból ered, vö. *нодья, нодьё, нотё, нотье, нудья*. Ugyancsak az oroszon át került a komiba a *nodja* és a mariba *nönnä* szó (így SKES II: 402). A SKES szerint az orosz szó valamelyik keleti tengeri finn nyelvből származik, vö. finn *nuotio*, karj. *nuotivo*, *nuotivo*, lúd *nuodiu*, vepsze *nodjo* (l. még VASMER s. v. *нодья* 'Wachfeuer der Jäger', aki Kalimára (173) hivatkozva adja meg az etimológiát). Mivel a manysi szó fenti alakjában az első szótagban *u* hang van, az orosz nyj. *нудья* lehet az etimonia. Ennek a szónak a kacskarin-gós vándorútja nehezen bogozható ki, tüzetes vizsgálatot követel.

Ugyancsak valamelyest félreérthető ez a fogalmazás: „*rdyi* 'hozzányúl, érint', de itt 'illik' jelentése is van.” (227) — Ha megnézzük az eredeti szöveget, látjuk, a manysi szót már MUNKÁCSI is az „illeszt” szóval fordítja. Nem is ez a baj, hanem az, hogy maga az „illik” alak két értelmű és kétértelmű: 1. 'oda illik' és 2. 'illendő'. Nem tűnik ki világosan, itt melyik jelentésben fordul elő.

A 242. lapon KÁLMÁN panaszskodik amiatt, hogy a *ser* ... *mor* párhuzamos kifejezés jelentése nem egészen világos. Azt hiszem, itt az orosz *чир боп* 'vadonerdő, sötét fenyőerdő' kifejezés átvételével van dolgunk, illetve ez hathatott esetleg a homályos manysi *ser* ... *mor* szópár szemantikájára. Nincs panaszra ok: helyes a sajtó alá rendező adta magyarázat, 'sűrű, sötét erdő', amit maga-feljegyezte példákkal bizonyít.

A manysi *kēlp-sam* = orosz *капля крови* magyarításakor (148) teljesen felesleges, sőt megtévesztő az „egy mákszemnyi véresepp” fordítás, mely a tetejébe még képzavar-nak hat. Elég egyszerűen ennyi: véresepp (egy sorral lejjebb így is van).

A *pārən-pi* 'kepeben' szóra vonatkozólag azt írja Munkácsi: „Regulynál sokszor előfordul, de én nem igazolhatom” (152). Szavai nyilvánvalóan úgy értendők, hogy a kérdéses összetétel nem igazolhatja a lozvai nyelvjáráshól más példával. Amde helyes lett volna a szokott gondossággal idézni a *pārən-jēwar* 'táltoscsikó' kifejezést (Szil. 91). Hiszen, természetes, nem az utótag a homályos és ritka, hanem az első, és bizonyára ezért van még ugyanott utalás a Szo. *pārən* 'táltoscsikó' szóra: „A Szoszva vidékén viszont van *pārən* (isteni ló, táltos)”. Hivatkozni kellett volna még a *pārən-pi* összetétel előfordulására ugyanezen IV. kötet másik: Reg. helyén KL. *puärn pi* = Munkácsi *pārən-pū* (158. lap), ahol azonos jelentésben fordul elő.

A „*xāram sir xum nākman paulna*” részlet fordítása „három nemzetségű embertől tapodott faluba” (16); Munkácsi magyarázata szerint a három nemzetség a zürjén, a vogul és az osztják. Ha így volna akkor nemzetiségre korrigálandó a nemzetség fordítás a mai nyelvhasználat módján. De nézzük csak meg közelebbről a *sir* szót! Jelentése: 1. faj (Art), féleség, 2. mód, szer (Art und Weise) (SZILASI 120); 1. faj (Art), fajta, 2. nemzetség, 3. törzs, 4. mód (CSERNY. 97/b); 1. faj, fajta, 2. mód, 3. nemzetség (BAL.—VACHR. 103/b) és (*akwsir*) 'fajta' (ROMB. 31/b s. v. *euð* II.; a 'nemzetség' pedig kölcsönszóval nála *pod*, — így másutt is, l. RLwW 228). E verssorhoz ritmikailag párhuzamos sorban négy „nemzetségű embertől tapodott falu” fordulat olvasható: ez a sor sem ad döntő megoldást, mert gondolhatunk az oroszra. Más hasonló tartalmú sor: „mintha hét kereskedő taposta volna simára” (19) sem ad biztos felvilágosítást. Mivel a későbbiekben az éneken „orosztól eredő baj”-ról esik szó, feltehető talán, hogy a *sir* mégiscsak 'nemzetiség, fajta' jelentésű, nem pedig egyivású emberek közösségét, generációt, Rombangyejeva körülíró kifejezésével *akw art māxum*-ot (211/b) jelöl. Tehát „a három nemzetségű ember” fordítás helytelen. — Érdemes még egy kis kitérőt kanyarítani e szöri ügyén. 'Generáció' manysiul *sāns, sans, sās* (Szil. 113), de ennek a szónak az első jelentése 'térde'. Feltűnő, hogy néhány más finnugor nyelvben is összefügg, vagy azonos a 'térde' jelentésű szó a 'nemzetség' jelentésével, pl. finn *polvi* 'térde'; *sukupolvi* 'nemzetség'. De nemcsak a finnugor nyelvcsaládon belül tapasztalhatjuk ezt, hanem az indoeurópaiban is, pl. lat. *genu* 'térde'; *genus* 'nemzetség'; orosz *колено* 'térde'; *поколение* 'nemzetség'. Némely etnográfus szerint ennek a jelölésbeli azonosságnak a térdengugolva szülés ténye volt a forrása. Véleményem szerint

más oka van: ezek a szavak hajlatot, növények ízét is jelölik, tehát az egymásra következő tagokat. S miként a növény ízei, úgy következnek a generációk egymás után. — Ezen fejtegetés ismételten bizonyítja azon kijelentésünk helytálló voltát, hogy a közlő és sajtó alá rendező vállára igen súlyos tudományos teher nehezedett, hiszen néha a manysi közösség régebbi fejlődési foka idején nem létezett fogalmak, társadalmi képletek (nép, nemzet) is feltolulnak önkéntelen.

Egy kevéskét helyesbíteniem ennek a szócsoporthoz a fordítását: *háuramanem sal māvas* 'gyerekeim miatt, sajnos' (95) és így fordítanám: 'gyerekeim sajnálva' (szóról szóra: 'gyerekeim sajnálata miatt'. A 111. lapon meg is írja KÁLMÁN BÉLA, hogy a *sāl* — (itt hosszú *ā*-val, az eredetiben is ekként, és *sāl* alakban VNGy. II, 437: *sālī ta vislām* = *sālītāslām* 'megsajnáltam' (жалел)) — szó jelentése nemcsak 'sajnos', hanem 'sajnálát' is. Egyik helyt (111) közli az orosz etimont. Nem lett volna célszerűbb már a *sal/sāl* szó első előfordulásakor (95) utalni az orosz eredetre?

A ritkán előforduló vagy „igazolatlan” szavak is körültekintő kutatást követelnek. A magyarázatok során találkozunk ilyen megjegyzésekkel: 1) „A KL. *sōnāti* 'számol' szó egyebütt nem fordul elő” (158 l.); 2) „*tārmāt* 'ladikról való vadászat'. A szó másutt nem fordul elő” —, írja KÁLMÁN (190. l.) [Trócsányi Szójegyzékéből, úgy látom, kimaradt.]; 3) „a *sarkelti* szó egyebütt nem fordul elő” (78. l.); 4) „a *vēlāti* 'ver' szó sem Kanništonál, sem Csernyecovéknál nem fordul elő” (81. l.); 5) „*χālmāti* 'billen', vö. *χālmil* 'lejtő’” (83. l.); 6) „az *urei* 'áradmány, posvány' szó eddig csak helynevekből ismeretes MUNKÁCSINÁL, de megvan CSERNY[ECOVÉK szótárában] *uraj* alakban 'старина реки' jelentéssel” (258. l.); 7) „*poār* 'darab' szót más forrásokban nem találom” (159. l.) stb. — Helyes lett volna, ha KÁLMÁN kifejti, hogy a másutt nem találom fordulat ekként értendő: Munkácsinál (!) másutt nem lelem.

Engedtessek meg, hogy néhány ilyen ritka, még igazolatlan szóhoz kiegészítést fűzzek.

A *sāit* 'rubel' szóról azt állította KÁLMÁN BÉLA, hogy másutt nem található. Kitűnt, hogy több régi és újabb forrásban előfordul (ERDŐDI: NyK. LXVI, 389—91; KÁLMÁN: NyK. LXVII, 321—22).

A fentebb említett *urei* közzsóra van már újabb adatunk is: *uraj* 'озеро, где может быть разная рыба, карася там нет, так как вода проточная' (ROMBANGYEEVA ВФУЯ, III: 47; a jelentés tehát kissé eltérő).

„A *kursāltānti* 'dobol' szót egyebütt nem találom” (78) — írja KÁLMÁN BÉLA. Nagyon helyesen idevonja a *kursījaŋkue*, *kursītanŋkue* igét 'хлопать крыльями' (CSERNY.), ám így fordítja: 'szárnyal csapkod'. A manysi szó azonban nem *m o z g a s t* festő ige, hanem *h a n g o t u t ā n z ó* szó. Erre mutat többek közt CSERNYECOVÉK másik adata: *kursāltanŋkue* 'kopogtatni', és ezt vallják egy másik, a sajtó alá rendezőtől kissé elhanyagolt szótár (BALANGYIN—VACHRUSEVA) adatai: Szó. *kuryunŋkue* 'греметь, грохотать' (K. *kurjəχ*), 41/b, tehát: 'zajt csapni'; *kursanŋkue* 'зизегни, серцеги, усогни'. Alapszáva *kur*. Vö. még *kuryunŋkue* 'греметь', azaz: 'zörögni, zajt csapni' (ROMB. 60/a); *kuryən* 'грохот, хомытан чыћ', tehát 'csapkodás zaja' (ROMB. uo.). Ezen az alapon érthető meg CSERNYECOVÉK következő adata: *kuritanŋkue* 'megijeszteni, (vadat) felriasztani' (76/b), azaz 'zajjal felverni'. Ide kapcsolnám MUNKÁCSI következő adatait is: *kuritawə* 'csattog', *kuritana* ~ *kuritana* 'csattogás', *kurili* 'ordít'. Hiszen a hangutánzó népes, ágas-bogas családdal szoktak jelentkezni.

„A *sarkelti* szó egyebütt nem fordul elő” — olvassuk a 78. lapon. — Szerintem valószínűleg hangutánzó, vö. *āyi šaryi* 'leányzajgás (v. zajgó)', *āyi sarkeltāntayət* [a leányokról pletykáznak]. — Ha valóban hangutánzó (az is minden bizonnyal!), akkor hozzá sorolhatjuk a Szó. *šarktaŋtunŋkue* (K. *šarktaŋtəχ*, *šarktaŋtəχ*) 'csipogni' (kölyökkutyák) szót (BAL.—VACHR. 113/a) és ROMB. 196/b. s. v. *пищать*.

Megjegyzem, hogy a IV. kötetben még néhány helyt előfordul ez a szótó: FL. *sarəkpanti* (*ān te jerrəm sarəkpentiāu* 'íme ezen énekem énekelte', 116, 40. sor); FL. *šupət sarkəpawət* 'a násznépet rebesgetik' (értsd: emlegetik) 85. lap. 4. sor; KL. *tāu šarkiti* 'ő fecsegi', 117. lap 57. sor; *šryəm sarkəpanti*, *mojtəm sarkəpanti* 'énekelem zeng-bong, regém zeng-bong' 119. lap 32. és 33. sor. Megemlítjük, hogy a *šaryi*-nak van egy *šarri* 'sivíthat' változata is (SZILASI 117). — Mindez bizonyítja a hangutánzó efedetre való utalás helyességét.

A példák sorát továbbis fűzhetnők, de elégedjünk meg a bemutatottakkal, és állapítsuk meg, hogy az effajta szerény megjegyzés: „más forrásokban nem találom...”, „valószínűleg hangutánzó” stb. további kutatásokra serkent, szavak családosítására ösztökél, és tudományosan hasznos. Úgy vélem, számos esetben a sajtó alá rendező maga is messzebbre jutott volna, ha több időt szentelhetett volna a kötet megjelentetésének áldozatos munkájára.

A sajtóhibák száma csekély, ami örvendeztető egy ilyen soknyelvű kiadványban. De néhány azért akad, pl. *těran-čul* (306/a) o: *t-čul* 'lidéretűz' (a 275. lapon helyesen *čul*); a 86. lap 7. sorában helytelen a vesszorra való utalás: 43. helyett 43—44. kell; a *mis* szó után vessző kell (92. lap alulról a 12. sor); *čar* 'bika' (97) o: *čar*; Renntier (221) o: Rentier (ki kellett volna javítani az új német helyesírás szerint); хитростями (162) o: хитростями.

A munkának van azonban egy nagy gyengéje: az oroszul írt részek hibás közlése és hibás magyar fordítása. A tévedések egyik forrása a rossz olvasat — egy ilyen példát már fentebb említettem —, a másik a helytelen értelmezés (a helyesírásról ezúttal nem ejtek szót). Állításom igazolására felsorolok néhány esetet.

Helytelen olvasat: esetleg sajtóhiba проебище (75), o: прозвище; — что-ли жили (86) o: живи! (de a manysi szövegben: *tot i dlan!* 'ottan élj!' (IV: 25, 44. sor); — ме допускат (91) 'nem engedi' o: не допускат; — на мое (91) o: на мое; — не красивый 'csúnya' (93) o: некрасивый; весты (101) o: вести; который 'amellyel' (112. alulról 2. sor) o: которой; землём (128) o: землей; надёт (212) o: падёт stb., stb.

Az alábbi példák esetén (és ezek csak kiragadott példák!) nem tudom megfejteti, hogy téves olvasatba ütköztem-e, vagy általam nem ismert orosz nyelvjárási szóval akadt dolgom: на усье 'fűlén' (209), ilyen orosz szó nincs; житья 'híg zsír' (199), ebben a jelentésben ilyen orosz szó nem létezik. Mit jelent a гарник szó (201), amely nincs is lefordítva. А по за жиревье fordítása 'a legelő mögött': helytelen itt egyrészt a по за előjáró értelmezése, de a жиревье szót sem lelem, bár létezhetik (vö. жирать 'falni'). De ennek nincs ilyen alakja. És így tovább.

Néhány kiragadott példa az orosz szöveg helytelen fordítására: одинакого шею поднимают, не весят 'egyformán emelik föl a nyakukat, nem bukdosnak' (78) helyesen 'nem lógatják'; затем её мудрят 'bolondítják' (81) helyesen: 'csitítják, felvilágosítják'; носок горы 'hegy orma' (82), helyesen: 'hegy nyúlványa', foka' (így, helyesen a 89. lapon); a 97. lapon alulról 5. sorban levő одинаго szó fordítása kimaradt: 'egyenletesen, folyamatosan'; на вовсе думаю, что Феодора Феодоровича оставила (85) 'arra gondolok, hogy F.-ot elhagyom'; helyesen: [úgy] gondolom, hogy F.-F.-ot örökre elhagyom ~ elhagytam'; три пни (sic!) (85) 'három. fatörzs', helyesen 'három tönk'; шпонка на дверях 'keresztfa' (86), helyesen: 'ajtó csapolása, csapszege' (= manysi *jät* 'keresztpánt', tkp. közép-, középső, Szil. 37); туча 'viharfelhő' (88), helyesen: 'viharfelhő'; а даже szó fordítása kimaradt (92. lap. 21. sor); песню пропелъ 'énekeket szerezni' (96), helyesen: 'éneket elénekelni' — igaz, hogy a manysi szövegben valóban énekszerzésről esik szó (IV: 49, 25.—26. sor); улетающие 'felrepülő' (107), helyesen: 'az elrepültek'; прилагают ровно друг к дружку 'nem fedik simán egymást' (111), helyesen: 'nem illeszkednek (illesztik) simán egymáshoz'; тот воротит мою душу 'elszökő gondolatom itt visszafordul' (119), helyesen: 'ő (ti. a férfi) gondolatom (tkp. lelkem, vagy talán a kéziratban думы van írva?) megfordítja'; a manysi szövegben *namtam* 'gondolatom, tervem' olvasható; хорошо он её стал питать 'jól kezdett táplálni engem' (120), helyesen: 'jól kezdte őt (= a nőt) táplálni'; a 123. lap 4. sorában a téli mókus *šürke* bundáját említi a fordító, az orosz szövegben színmegjelölés nincs; постелерся 'borul' (125), helyesen: 'terül'; Munkácsi így is fordítja a megfelelő manysi *narkati* szót (104. l. LI. 3. sor); за спиной осталась река (olvasad: река) 'háta mögé hagyta a folyót' (127), helyesen: 'háta mögött maradt a folyó' stb. stb.

Nem folytatjuk a helytelen fordítások felsorolását. 40 lapról választottunk ki egy pár speciment.

A helytelen olvasatokból és fordításokból aztán ilyen furcsaságok kerekednek: первого зверка добыл 'az első vadmacskát elfogtam' (206), ám de a зверок szó jelentése 'kisebb vad', — tehát 'vadacskát' kellene a fordításba beilleszteni a vadmacska szó helyébe, hiszen vadmacska nem is él a manysik lakta északi tájon! Vagy később: след застыл 'a nyoma megüledett' (219), helyesen: kihült.

Miképpen fordítsa az olvasó a ворпер szót ebben a mondatban: что-нибудь ворпер каждый ночь (228)? Az eredeti — manysi — szöveggel (344. l. I. 2. sor) való egybevetésből kitűnik, hogy sajtóhiba vagy hibás olvasat csuszamlott be; a helyes alak ворпер 'lop' lenne. És а что-нибудь helyett viszont кто-нибудь 'valaki' olvasandó. Ugyanezen a lapon черные кужи helyett черные кудри 'fekete fürtök' kifejezés lenne helyes. Bizony-bizony megütközünk azon, hogy ily sok a helytelen olvasat egy-egy lapon.

És ha még hozzáadjuk az abból fakadó nehézséget, hogy KÁLMÁN BÉLA magyarázatközlésében sokhelyt részben vagy egészben elmaradt az orosz szöveg fordítása (amely nem mindenkor egyezik a Munkácsi által kiadott IV. kötet manysi—magyar szövegével, tehát nem fordítás, hanem bővítés, magyarázat, körülírás), akkor nagyon fájlaljuk, hogy ebből a szempontból el kell marasztalnunk az Akadémiai Kiadót. Ilyen nagy orosz szövegtanyag közlésekor nemcsak nyelvészeti lektorokat, hanem orosz nyelv i lektort is sorompóba kellett volna szólitani. Csak egyetlen lapról,

a 94.-ről említék néhány példát az orosz szöveg vagy szövegrész fordításának elmaradására 13., 19—20, 23., 25., 27., 29., 31., 32. és 34. sorban. Kár, hogy itt és másutt az orosz fordítás hiányzik. Hiszen megkívánhatjuk, de nem követelhetjük meg minden finnugor nyelvésztől az orosz nyelv ismeretét. És ne feledjük, hogy nem csupán nyelvészek forgatják a maysi népköltési gyűjteményt! (Bevallom, jómagam részben éppen Munkácsi Bernátnak köszönhetem, hogy orosz tudásom alapjait már a 30-as évek elején megvettem. Midőn egyszer meglátogattam, mellemnek szegezte a kérdést, tudok-e oroszul. Nemleges válaszomra szelíden, de határozottan figyelmeztetett: nem lehet finnugor nyelvész, ki nem tud oroszul. Ezen megintés után előszedtem Bubnoff orosz-német nyelvkönyvét, és nekiálltam a tanulásnak. Később Boghen György gyakorlati nyelvtana szintén sokat segített nekem tanulmányaimban. Még ma is hálás vagyok Munkácsinak jóindulatú, idejekorán mondott figyelmeztető szaváért.)

Az orosz szövegrészekre mondottakat összegezve megállapítom, hogy egy jó orosz nyelvi lektor közreműködése esetén a téves olvasatok, hibás fordítások, helytelen értelmezések bizonyára nagyrészt eltűntek volna.

*

Szeretném, hogy kritikai megjegyzéseim ne érezze senki ünneprontásnak. Más által feljegyzett szövegek sajtó alá rendezése, magyarázása és kiadása kevés dicsőséget hoz, ám ugyanakkor önfeláldozást, saját munkánk elhanyagolását jelentő feladat. KÁLMÁN BÉLA vállalta ezt a feladatot, igyekezett eleget tenni a tudományos követelményeknek. Az opus magnum, a Vogul Népköltési Gyűjtemény publikálásának befejezte az ő munkájával kapcsolódik egybe. Tettével szolgálta a magyarországi finnugrisztikát, sok kérdésben ösvényt vágott további kutatások részére, a hazai és a nemzetközi nyelvészeti, néprajzi, népköltészeti vizsgálódásoknak hozzáférhetővé tette Munkácsi kéziratok jegyzeteit. A „VNGy.” jelzés ezentúl még gyakrabban említve öregbíti majd a gyűjtőnek meg anyaga kiadójának a hírét-nevét, és hirdeti a megújult Magyar Tudományos Akadémia segítő készségét.

ERDŐDI JÓZSEF

Gerhard Ganschow: Die Verbalbildung im Ostjakischen

Wiesbaden, 1965. Ural-Altaische Bibliothek XIII. 152 l.

Az agglutináló finnugor nyelvekben a szóképzés, különösen az igeképzés igen gazdag. Így van ez az osztják nyelvben is. Az osztják igeképzésről eddig még nem volt átfogó munka. Az ilyen tárgyú eddigi irodalom csak részleteredményeket tartalmaz, de a történeti tárgyalás szempontjából fontos, archaikus keleti osztják nyelvjárásokat — a publikált anyag csekély mennyisége miatt — teljesen elhanyagolja.

M. A. CASTRÉN „Versuch einer ostjakischen Sprachlehre” (I. Aufl. 1849.) c. könyve az első mű, amely foglalkozik az irtisi nyelvjárás néhány igeképzőjével. Az északi osztják szóképzést két munka tárgyalja. A legészakibb, azaz obdorszki nyelvjárás szóképzésével foglalkozik SCHÜTZ József tanulmánya: Az északi osztják szóképzés (NyK. XL, 1—75.). W. STEINITZ „Ostjakische Grammatik und Chrestomathie” (I. Aufl. Stockholm 1942; 2. Aufl. Leipzig 1950) c. könyve röviden ismerteti az osztják irodalmi nyelv alapjául szolgáló serkáli nyelvjárás szóképzését. J. GYÖRKE „Die Wortbildungslehre des Uralischen” (Tartu, 1934), valamint T. LEHTISALO „Über die primären ururalischen Ableitungssuffixe” (Helsinki, 1936) című összefoglaló művei is tekintetbe veszik az osztják szóképzést, de a szerzők az egyes képzők analízisokor gyakran csak a történetileg fiatal nyugati nyelvjárások képzőire támaszkodnak.

1956-ban elkészült disszertációjáról *Gerhard Ganschow* ismertetést jelentetett meg 1957-ben a *Wissenschaftliche Zeitschrift der Humboldt-Universität zu Berlin*” (Jahrgang VI, Gesellschafts- und sprachwissenschaftliche Reihe. Nr. 241—46. I.) c. folyóiratban. Ezt az ismertetést a jelen munka sok szempontból túlhaladja. Amíg a referátum nem tárgyalta például a palatalizált *s* nyugati osztják képzőt, s nem utalt a zürjén jövevényképzőkre sem, a most megjelent tanulmány a deverbális egyszerű képzők számát 12-ről 13-ra emelte; felvette ti. a ritka, egyértelműen csak egyszer igazolt **-ŕ-* képzőt is. Ennek megfelelően az eddigi 10 helyett 11 különböző hangalakú egyszerű képzőt különböztet meg. Az ősosztjakra feltett összetett képzők számát 37-ről 30-ra csökkentette a szerző. Néhányat ugyanis törölt, mivel valójában nem külön képzőkről volt szó, hanem csak

egy-egy képző alkalmi funkcióiról: például a mom. (-demin.) *-yl- képzőt a frekv. -demin. *-yl- képzőhöz, a (demin.-) kauz. *-yl- képzőt a denom. (kauz.) *-yl- képzőhöz csatolta. Kihagyta a szerző jelen munkájából a kázusformákról mind a denominális igék képzési bázisáról szóló tézisést is. Nem látta ugyanis eléggé bizonyítottnak, és majd máshol fogja tárgyalni. Ugyanezen okból sok -a/-ä-vel, illetőleg -y-, -k-vel képzett, történetileg ehhez a problémához kapcsolódó összetett képzőt is mellőzött.

A jelen munka célja az osztják igéképzés analízise az osztják nyelvjárások összehasonlítása alapján. A következő nyelvjárások anyagát dolgozta fel: a vachi-vaszjugáni és a szurgutiét, valamint öt nyugati nyelvjárását az osztjákok lakóhelyének déli részétől a legtávolabbi északig. A nizjámi és a serkáli nyelvjárást egynek vette, mivel az igéképzés szempontjából nincs köztük lényeges különbség.

A szerző a következő művek alapján dolgozott: K. F. KARJALAINEN—Y. H. TOIVONEN, Ostjakisches Wörterbuch; H. PAASONEN—K. DONNER, Ostjakisches Wörterbuch nach den Dialekten an der Konda und am Jugan; W. STEINITZ, Ostjakische Volksdichtung, I. Band; PÁPAY JÓZSEF, Északi osztják nyelvtanulmányok; S. PATKANOV, Die Irtisch-Ostjaken und ihre Volkspoesie. Feldolgozta továbbá az újabb osztják irodalom jelentékeny részét.

Mivel különösen az annyira fontos keleti osztják vidékről még nincs kellő mennyiségű szöveganyag, a képzők funkcióanalízise, amit csak nagyobb szövegösszefüggés alapján lehet elvégezni, nem lehetett feladata a dolgozatnak. Ezért ebben a munkában a formális szempont túlsúlyban van a funkcionális szemponttal szemben. Adatközlési módszerére vonatkozólag a következő megjegyzéseket teszi a szerző: a magánhangzóra végződő képzőket az infinitívusban jelentkező formában adja meg, a mássalhangzóra végződő képzőket valamely magánhangzó előtt jelentkező formában hozza. A szó- és szövegpéldákat STEINITZ előkészületben levő osztják szótárában alkalmazott, fonológiai szempontból egyszerűsített átírásban közli.

Az igéképzés az osztjákban úgy történik, hogy a képzőt az ige- vagy névszótőhöz teszik, pl. Vj. *pöyem* 'einen Funken springen lassen' (*pöy* 'Funken sprühen'; KT 680. f.); V. Vj. *päñi* 'knäueln' (*päñ* 'Knäuel' KT 686). Az első példában az -am- deverbális, a második példában az -i- denominális képző. A nagyszámú osztják igéképzőt három osztályba sorolja: egyszerű képzők, összetett képzők és képzőkombinációk.

Az egyszerű képzők csak egyetlen egy morfémből, egy legkisebb, oszt-hatatlan morfológiai egységből állnak. Az ősosztjákra 11 egyszerű képzőt rekonstruál: 1. -j- ~ *-j-i-, 2. *-y-, 3. *-l-, 4. *-m-, 5. *-n-, 6. *-nt-, 7. *-p-, 8. *-r-, 9. *-s-, 10. *-t-, 11. *-f-. Ezeknek a képzőknek az ősosztjákban tipikus funkcióik voltak, amelyek a mai nyelvjárásokban csak részben őrződtek meg jól.

Az összetett képzők csak történetileg magyarázható, két vagy három ősosztják egyszerű képzőből álló szilárd összetételek, amelyek meghatározott funkciók számára tipikussá váltak. Éppen ezért analógiásan is igen gyakran alkalmazták őket. A mai álláspont szerint az összetett képzőket morfémaiknak, tehát oszt-hatatlan morfológiai egységeknek tekintjük.

A képzőkombinációk tetszőleges, egészen laza, mai szempontból még áttekinthető, egyszerű és összetett képzőkből álló összetételek, melyeknek számát a kombinációs lehetőségek szabják meg.

Az olyan esetekben, mint a V. Vj. *läyel* 'aufpassen, warten, im Auge behalten', *läyam* 'katsahaa; plötzlich, einmal hinblicken' (KT 1047 f.) az -al- és az -am- egyszerű képző járul a *-lāy- tőhöz. Az -am- a cselekvés kezdetét, az -al- a cselekvés gyakoriságát jelöli. Az elhomályosult egyszerű képzőknek más képzőkkel való kapcsolatai már nem foghatók fel képzőkombinációknak, különösen akkor nem, ha az egyszerű képzők már jelentés-differenciálódást mutatnak. Így például értelmetlen lenne, ha a V. Vj. *älmil* (v. fr. az *älm* 'heben' igéből, KT 125), és a Vj. *ältil* (v. fr. az *ält* 'tragen' igéből KT 124, 126) képzéseket mint az *ält*-tő-m- + -il-, valamint -t- + -il- képzőkombinációkkal alakított kapcsolatát értelmeznénk, mert az -m- és a -t- már megkövesedett, csak történetileg magyarázható elsődleges képző, az -il- viszont nagyon produktív, verbum frekventatívumot jelölő összetett képző, amelyeknek megjelenése különösen a viszonylag fiatal képzésekben tipikus, és jelen esetben az *älm*- és az *ält*-tővekhez járult.

A szerző felveti azt a fontos kérdést, hogy szükséges-e külön tárgyalni a deverbális és a denominális képzőket. Szerinte az egyszerű képzőket illetően igen kell a kérdésre válaszolni. A deverbális egyszerű képzők ugyanis pontosan meghatározott funkciókkal rendelkeznek vagy rendelkeztek az ősosztjákban. Ez nem áll azonban a denominális egyszerű képzőkre, mert ugyanazon képző segítségével a névszóhoz való viszonyuk igen különböző fajú fejezhető ki. Így például a *-t- képzővel alkotott denominális igék a névszóhoz viszonyítva kauzatív, insztrumentatív, insztruktív vagy transz-

latív viszonyokat fejezhetnek ki. Ez azt jelenti, hogy az osztják nem ismeri a denominális egyszerű képzők funkciódifferenciálását, tehát a denominális képzésmódok közös jellegzetessége volt lényeges az osztják számára. Kivétel a tranzitív igék képzésére alkalmazott *-m- egyszerű képző, amely világosan különbözik az *-m- deverbális momentán képzőtől. A szerző tehát a deverbális és a denominális egyszerű képzőket külön tárgyalja, hiszen azonosságukat nem tudta sem történeti, sem leíró szempontból megmagyarázni.

Az összetett képzők körében viszont keresztülvihetetlen ez a kettéosztás. Ezért GANSCHOW őket több csoportra osztotta: 1. csak deverbális, 2. főleg deverbális, ritkán denominális, 3. csak denominális, 4. főleg deverbális, ritkábban denominális, 5. deverbális és denominális képzők. A történeti tárgyalásban a deverbális és a denominális képzőkre való kettéosztás már csak azért sem foghatna át minden képzőt, mert sokuk összetevőinek funkcióit sem tudjuk pontosan megállapítani.

A deverbális egyszerű képzők csoportjában a 4 momentán képző az egyszeri, hirtelen, punktuális cselekvést, közülük kettő (*-l-, *-m-) különösen a hirtelen kezdődő cselekvést jelöli. A frekventatív képzők további felosztása iteratív, szűkebb értelemben frekventatív, duratív, sőt perduratív és kontinuatív képzőkre az osztjákban teljesen céltalan, mivel az osztják frekventatív képzők rendszerint mind az ismételt, mind a tartós cselekvést jelölik. A két intranszitiv képző funkciókomponensekkel is rendelkezik: az *-n- rendszerint intranszitiv igéken mom-inch. jelentéssel bír, az *-nt- befejezetlen intranszitiv igecselekvést (lehetőség szerint frekventatív) jelöl. A deminutív képző részben a momentanéitást, részben a frekventativitást felé tendál. Ezek az összetevők nyilvánvalóan másodlagosak. A kauzatív képző mellékfunkciók nélkül lép fel.

Az összetett képzők körében a legkülönbözőbb funkciókapcsolatokat találjuk meg, pl. frekventatív-deminutív (*-yl-), momentán-kauszatív (*-amt-) stb. Az előbb említett öt funkción kívül az összetett képzőknek még további három funkciójuk van: inchoatív, intenzív, reflekszív-reciprok.

GASCHOW a fentebb említett elvi szempontok alapján a következő részekre osztja könyvét: I. Deverbális ősosztják egyszerű képzők (momentán, frekventatív, deminutív, kauzatív, intrazitiv képzők), II. *-a/-ä-vel képzett osztják igeitővek, III. denominális ősosztják egyszerű képzők, IV. képző nélküli denominális igék, V. az osztják összetett képzők, VI. a nyugati osztják -s- képzők, VII. az ekszpresszív képzők, VIII. jövevény-képzők (komi-zürjén jövevényképzők), IX. orosz jövevény igék, X. képzőkombinációk, XI. csak egyszer előforduló és történetileg nem egyértelmű képzők és képzőkombinációk.

Az ősosztják képzők alaktani szempontú ismertetését az ősosztják képzők funkció szerinti tárgyalása követi. Végül áttekintés következik az egyes osztják fő nyelvjárások (V.—Vj., Szur., Irt., Ni., S., Kaz., O.) képzőiről.

GASCHOW nagy terjedelmű anyagot feldolgozó és logikusan rendszerező műve nélkülözhetetlen kézikönyv lesz minden osztják nyelvvel foglalkozó kutatónak. Az osztják nyelvjárások GASCHOW által kidolgozott igeképzési rendszerét érdemes lenne kiegészíteni a szigvai nyelvjárás igeképzési rendszerével. Ezzel ugyanis egyrészt teljesebb képet kapnánk az osztják igeképzéséről, másrészt ez az archaikus, kb. 100 éve kihalt nyelvjárás az igeképzés történeti tárgyalásához is fontos adalékokat nyújthatna.

A. JÁSZÓ ANNA

A. Róna-Tas, Tibeto-Mongolica. The Tibetan Loanwords of Monguor and the Development of the Archaic Tibetan Dialects

Akadémiai Kiadó, Budapest 1966. 232 l.

Keletkutatásunk és nyelvtudományunk egyik régi, nagy hagyományú ága, a tibetisztika, új és jelentős művel gazdagodott, s ez különösen öröndetes tény akkor, ha meggondoljuk, hogy Kőrösi Csoma Sándornak Indiában született úttörő munkái, tibeti nyelvtana és szótára után az első tibeti nyelvészeti tárgyú könyv hazánkban. Köztudomású, de talán mégsem felesleges szólni arról, hogy Kőrösi Csoma halálát követően közel száz esztendeig nem volt a tibeti szónak magyar kutatója, s bár a régész-térképész Stein Aurél nagy érdemeket szerzett tibeti írásos emlékek gyűjtésével, s egy rövid, de gyarló formájában is érdekes kelet-tibeti szójegyzéket Széchenyi Béla ázsiai utazásának is köszönhetünk, az új magyar tibetisztika forrása Párizs volt, honnan az itt ismertetőnk könyv egyik lektora, szerzőjének mestere, Ligeti Lajos plántálta át azt, ami Pelliot és

Bacot tibeti tanításaiból itthon is megteremhetett. Csoma halálának századik évfordulóján indult meg a tibeti nyelv oktatása a budapesti egyetemen, s azóta alakult ki a magyar tibetisztika sajátos arca, mely a tibeti nyelvjárások kutatása és az ótibeti emlékek filológiai magyarázata felé fordul.

A Tibeto-Mongolica témája egy archaikus mongol nyelv, a monguor szókinésének tibeti eredetű része, s ennek révén a tibeti nyelvjárások összehasonlítható hangtana. A nyersanyagot egyrészt DE SMEDT és MOSTAERT szótára, SCHRÖDER folklórszövegei, valamint TODAEVA és mások monguor vonatkozású tanulmányai, szójegyzékei adták, másrészt a mai tibeti nyelvjárásokról szóló, érték, terjedelm és jelölési rendszer dolgában rendkívül egyenetlen feljegyzések, európai és kínai, indiai és japán tudósok, utazók, hittérítők és diplomaták tollából.

A monguor — ma ötvenvalahányezren beszélik egy XIV. századi mongol helyőrség leszármazottai — a kínai-tibeti határvidék (Kukunór = C'inghai; Kanszu) egyik mongol nyelvszigete, mely a tibeti és kínai környezetben jelentősen eltávolodott a mongol nyelvek közös fonetikai képétől (egyetlen példát erre: a törökkel és annak révén a magyarral is közös, mongol *arbai* 'árpa' szónak monguor alakja *šbe*), ugyanakkor őrizi a XIII–XIV. századi mongol olyan vonásait, melyeket csak a hozzá hasonló nyelvszigetekben, peremnyelvekben lelünk föl (ilyen az ómongol szókezdet *p* > közép mongol *h* > monguor *h*, *χ* és *f* megfelelése, vö. mongol *üker* ~ közép mongol *hüker* ~ monguor *fugur* „szarvasmarha”). Nyilvánvaló, hogy a mongol s részben az altaji nyelvek története szempontjából nagy fontosságú feladat annak a tibeti hatásnak a feltárása, mely a monguor nyelvet érte, hiszen csak ennek ismeretében kísérelhetjük meg az olyan monguor fejlődési tendenciák megállapítását, melyek gyökerei a közép mongolra mennek vissza. Mi sem alkalmasabb út ennek felderítésére, mint a monguor szókinés tibeti elemeinek tanulmányozása, s ez az az út, melyet könyvében RÓNA-TAS választott.

A monguor nyelv számos tibeti jövevényszavát már DE SMEDT és MOSTAERT monguor szótára jelzi, azonban e szótár szerzői nem lévén tibetisták, meg kellett elégedniük a monguor szó tibeti irodalmi megfelelőjével. A kérdést bonyolítja az, hogy a monguor tibeti szavai egy máig gyengén ismert és ugyancsak archaikus kelet-tibeti nyelvjárásból valók. Némi túlzással elmondható, hogy a kelet-tibeti archaikus nyelvjárások megismerésének ma legfontosabb forrását éppen a monguor tibeti elemei adják.

A könyv bevezetése ismerteti a monguor nép és nyelv kutatásának történetét és a témával kapcsolatos általános problémákat, majd az első fejezet részletesen tárgyalja a forrásokat és azok értékét. Az értékelés fő kérdése: a különböző jelölési rendszerek és rendszertelenségek közös nevezőre hozása. Ennek a kérdésnek megoldása pedig kemény ellenállásba ütközik még a legjobban ismert lhaszai nyelvjárása vonatkozó tudósítások esetében is. Érthető tehát, hogy a szerző minden jelölést megtart eredetiben. Ezzel azonban a nyomdát állította igen nehéz feladat elé, melyet az nem is tudott maradéktalanul megoldani (módosított és dőlt APhI jelek). Így a szerző esetenként az olvasóra bízta a tibeti nyelvjárásai adat értékelését. Ugyanakkor fontosságban második monguor forrásának, SCHRÖDER folklórszövegeinek egyszerűbb átírását áttette a MOSTAERT-használt módosított SETÁLÁ-rendszerbe. Klasszikus tibeti átírásában fölösnek mutatkozik a tibeti „nagy a” jelölése (a szokott „helyett”), mely időzjel társaságában kissé zavaró is.

A második fejezet (38–105) a könyv gerince: a jövevényszavak jegyzéke, melyben a monguor szó tibeti eredetét gazdag anyag bizonyítja. A lista eredetileg 790 tételt tartalmaz, mely körülbelül 580 jövevényszót tárgyal. A fennmaradó kétszáz-egynéhány a kéttagú jövevényszók második elemét adja, ez lehet formáns vagy tibeti összetett szónak (a tibetiben!) önállóan is értelmes tagja. E kétszáz „szónak” önálló felvétele vitatható: hiszen csak tibeti szempontból beszélhetünk róluk, mint szavakról, a tibetista pedig aligha fogja keresni őket monguor alakban, annál is inkább, mivel ettől a könyv végén található tibeti szó- és formáns-mutató megkíméli. Egy másik szempont az — melyet a szerző is hangsúlyoz — hogy a tibeti összetételek tagjainak fonetikai fejlődése nem szükségszerűen azonos az összetételt alkotó szavak önálló fejlődésének összegével. Jó példa erre az *arami* 'egy imádság-féle' (140) ~ *rami* (4270) szó, melynek harmadik ill. második tagját a 321. tételben ismét tárgyalja, ott jelezve azt, hogy a *mi* ~ *mi* szótag nem az irodalmi tibeti *rab-gnas* összetétel második tagjának felel meg, hanem az első tag *b* szótagvégét is képviseli, azaz *-b-gn-* > *-b-n-* > *-m-n-*. Az ilyen típusú megfelelés egyáltalán nem ritka a tibetiben, szemben a kinaival, melyben a binomok fejlődése általában nem mutat eltérést az alkotó tagok önálló fejlődésétől. Hét tételt („deest”) a szerző nyilván a mű befejezése után törölt, de helyüket a továbbiakban oly fontos szerepű utaló-számok érintetlenül hagyása végett megtartotta.

A 26. tétel *bagba* 'name given to Tibetans' szavának tib. '*phags-pa* etimológiája a ista kevés bizonytalan szófejtése közé tartozik. A szabálytalan monguor *b* < tib. '*ph*

megfelelést támogatni kívánó jegyzet szerint a mai mongol nem ismer hehezetes és zöngétlen bilabiális szókezdőt. Ez nem felel meg a valóságnak (legfeljebb az ójratok elhanyagolható hehezetességű bilabiális zöngétlenjéről lehetne szó), vö. a lamaista mongoloknál gyakori olyan neveket, mint *Pagba* (tib. 'Phags-pa), *Parčün* (tib. *Phar-phyin*), és AOH. XIV, 150–151. E szónál egyelőre érvényes De Smedt és Mostaert kérdőjele.

A 29. tételben *bardnie* 'lotos' < tib. *padma*, de hogyan? *dm* > *rdn*? A helyes megfelelést a tib. *padme*, vagy még inkább annak régi ujjur és mongol változata, *badmi*, erre utal az, hogy a lamaista ima-formulában (*om manie bardnie xon*) fordul elő, melynek záró szótagja is inkább a mongolos *qung* megfelelője, mint az indo-tibeti *kūm* alaké.

A 36. tételben a jelentésfejlődés útja (vászon < fehér gyászruha) kívánt volna némi magyarázatot. Ugyanott Ye-šes rdo-rje tibeti írásos mongol alakját (*cheñ-pe*) nem szükséges javítani, így is megfelel a halha *cembe* szónak.

A 121. tétel jelentéstani megfelelése nem tiszta ('to spread, to grow' és 'to establish, to fix, to found, to settle').

142. tétel: *pu-cha-če ha-re* = *bučasi gara*?

242: monguor *kayay* 'jó és rossz kívánság' < tib. *kha-yañ, *kha* 'száj', *yag* 'jó', Rebkong-Amdowa *k'a-yay* 'jókívánság' (Roerich) megfelelés *kha-yañ alakjához, mely egyáltalán nem irodalmi, *g* < *ŋ* fejlődésű szavaival hozzásegít talán a Tao-fu-i tibeti nyelvjárás. Az idézett mongol kifejezés (helyesen *aman qurduñ* . . .), valamint tibeti megfelelője, *kha-yañ*, aligha tartozik ide, hiszen jelentésük 'szószátyár'. A Desgodins szótárából idézett alak helyesen *kha-yag-po bšad* 'bona verba dicere, commendare'. Vagy vö. *kha* 'good luck' és *g-yañ* 'happiness'?

536: a *sbal-pañ* alak nem cshamdói, hanem lhaszai. Az *ŋ* > *g* fejlődést vö. az előbbivel.

538: a mongol szöveg helyesen *üfügürken nayaduqu, öber-ün bey-e-ben ergiün ködelgekü terigüten-iyer busud-tur gošong üiledkü bolai*: — 545. tétel mongol adata helyesen *jögeyilig*.

553. után addenda: *šemolon xuē* 'foire aux lamaseries' (M), melynek második tagja kínai eredetű (*hui* 'gyűlés, gyülekezet', M), első tagja pedig minden valószínűség szerint a tib. *smon-lam* 'imádság' megfelelője, mely több ünnep nevében szerepel. Cf. *golo* *xmo-lam*, mong. *molom*, ord. *molon*.

A 710. és 28. tételhez vö. Rebkong-Amdowa č'e.

A harmadik fejezet a jövevényszavak összehasonlító hangtánát adja. Ebben mindekelőtt világosan elhatárolja a tibeti szó hangtani és alaktani szerkezetét a helyesírástól, amit a korábbi szerzők zöme nem tett meg, minek következtében hangtani és alaktani terminusokként használtak olyan helyesírásiakat, mint „föleírt” vagy „aláírt” betűk (!). A következőkben sorra veszi az ótibeti hangokat s azok monguor megfelelőit. Eredményeit táblázatok foglalják össze, ezek azonban olykor nincsenek teljes összhangban a róluk mondottakkal. Így pl. a 113. lapon a táblázatról azt olvashatjuk le, hogy az ótib. *kh*-nak lehet hehezetes zöngétlen és nem hehezetes félzöngés megfelelése is, a szöveg viszont azt mondja, hogy „a zöngétlen hehezetes zárhangoknak a monguorban szabályosan hehezetes zárhang felel meg”. A táblázatnak van igaza. Alább azt is mondja, hogy minden tibeti nyelvjárásban hehezetes zár képviseli a régi hehezetes zárat, és hasonlóképp megmarad a nem hehezetes zöngétlen zár is. Ez viszont ellentmond annak, amit a bilabilálisok spirantizálódásáról néhány sorral előbb elmondott, s amire az V. fejezetben ismét visszatér (bilabiális zár > bilabiális rés a monguorban, a Rebkong-Amdowa nyelvjárásban, stb.). A 114. laphoz, a veláris č kérdéséhez vö. RA *yon* 'prix', tib. *gon*. A 115. laphoz: a mongol *u*-glide egészen más eredetű, mint a tibeti nyelvjárási. A mongol lehet olyan, mely (1) csak veláris mássalhangzó után áll, pl. ord. *gabyuā* ~ mong. *gabqa* 'csapda', (2) *u* hatására keletkezik, pl. halha *xuān* ~ *u-yān* 'tulajdonképpen' ~ mong. *uqayan* 'értelem' és (3) a dahurban, harcseinban stb. szabályosan jelentkezik az (eltűnt vagy meglevő) második szótag (elsőddlegesen vagy másodlagosan) illabiális magánhangzója hatására, az első szótag labialisációjából, pl. harcsein *qas* 'víz' ~ mong. *usun* (> *usan* stb.). A monguor tibeti szónak *u*-glide-ját a szerző a mássalhangzóknál tárgyalja, pl. monguor *squor* < tib. *skor* 'kör', és így tagolja: *s/gu/o/r*. Mivel azonban több (nem palatalizált) mássalhangzót követhet *uo* stb., a szegmentumok lehetnek a következők is: *s/g/uo/r*. E két szegmentálási lehetőség érvényes az *e > *ie* esetére is: ha a félhangzós *u* lehet a mássalhangzó sajátja, miért ne lehetne az az *i*? (Vö. 166. l.).

A 122. lapon és másutt felesleges az *a*) jelölés, ha nincs *b*).

A 123. laphoz: az ótibeti *ŋ* ~ monguor zéró megfeleléssel vö. a mongol (halha, burját) tibeti eredetű személynevei közül a következőket: *Agwan* ~ tib. *Nag-dbañ* és *Oidow* ~ tib. *Dños-grub* (ordosz *Noirob*).

Egy negyedik fejezet a monguor tibeti szavainak formánsait tárgyalja, az ötödik

a tibeti nyelvjárások összehasonlító hangtanának első korszerű kísérlete, a VI. és VII. fejezet a tibeti jövevényszók közvetlen, feltehetően Dpari vagy Panaka forrását ismerteti.

Tibetista szempontból az V. fejezet a könyv legérdekesebb és legfontosabb része, melyben különösen a bilabiális radikálisok fejlődését mutatja be részletesen. Ismerteti a preradikálisok változásának és eltűnésének útját, majd a zenei hangsúlyok két osztályának kialakulását. A posztradikálisok sorsát tárgyaló alapos tanulmányhoz, kiegészítésként a 195. lap táblázatához, hozzáfűzhetjük a $KY > K$ és $SR > S$ ($< SR < SBR$ is), valamint a $K > KY > \check{C}$ lehetőségeket. Az északkeleti archaikus nyelvjárások fontos sajátossága a középső tibetivel szemben, hogy bennük a $KR, PR > TR \sim \check{C}$ mellett van $KR, PR > \check{C}$ megfelelés is (a középső tibetiben szigorú $KY, PY > \check{C}$ és $KR, PR > TR \sim \check{C}$ megfelelés uralkodik).

A szerző a tibeti magánhangzó-rendszer és a szóvégi mássalhangzók fejlődésének részletes ismertetését a monguor-tibeti összehasonlításnál adta elő, a 195–197. lapon így csak összefoglaló vázlatot ad. A 195. lap szövege és a 196. lap táblázata nem mentes kisebb ellentmondásoktól. Így a 195. oldalon azt olvassuk, hogy a $-g$ olykor eltűnik a középső-tibetiben, valójában pedig a 196. lap ad helyes képet, mely szerint a $-g$ általában eltűnik ebben a nyelvjárásban (hozzátehetjük, hogy nem egészen nyomtalanul, egy glottis zár maradhat utána). Mindez részben a középső tibeti nyelvjáráson belül fellelhető kiejtési stílusok („recitáló”, emelkedett és társalgási vagy vulgáris) kérdése is. Egyéb: az $-r$ is eltűnhet, nemcsak a középső tibetiben, hanem olykor a Rebkong-Amdowában is, s az $-l$ nem mindig tűnik el a középső tibetiben sem (vö. 101 l., 739°), s nemcsak az $-n$, $-d$ és $-s$ palatalizálja a magánhangzót, hanem az $-l$ is (mint azt a 149. l. 332. jegyzetének példái mutatják).

Mindezek a megjegyzések mit sem vonnak le Róna-Tas könyvének jeles érdemeiből, munkájának úttörő jellegéből és a mongol, s különösen a tibeti nyelvészet szempontjából vitathatatlan jelentőségéből. Egyet sajnálunk csak, hogy ez a kitűnő munka nem a magyar orientalisztika könyvsorozatában (Bibliotheca Orientalis Hungarica) jelent meg, bár az is igaz, hogy a tény, hogy e mű egy holland sorozat tagjaként is napvilágot látott, ékesen bizonyítja a magyar orientalisztika termékeinek eladhatóságát.

KARA GYÖRGY

TARTALOM

VÁSZOLYI ERIK: A finnugor személyjelek kérdéséhez	3
NÉMETH GYULA: A magyarországi oszmán-török nyelv	57
FODOR ISTVÁN: Az afrikai nevek és szavak magyar írásmódja	111
ARANY A. LÁSZLÓ: Trubetzkoy nyelvelméletének és fonológiájának lélektani és logikai alapja	125

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

FOKOS DÁVID: Még egyszer a zürjén <i>mjś(t)</i> névutóról	147
FOKOS DÁVID: Etimológiai, jelentéstani és szintaktikai adalékok	160
RÉDEI KÁROLY: A létige jelen idejű alakjai a permi nyelvekben	164
RÉDEI KÁROLY: Szófejtések	167
ERDÉLYI ISTVÁN: Etimológiai megjegyzések	175
KOVÁCS FERENC: Simonyi Zsigmond Müller-fordításának tanulságai	180
MOÓR ELEMÉR: Az éjszakai nyugalom kultúrájának alakulása népünknel	194

ISMERTETÉSEK — SZEMLE

ERDÓDI JÓZSEF: Trócsányi Zoltán nyolevan éves	209
LAKÓ GYÖRGY: <i>Björn Collinder, An Introduction to the Uralic Languages</i>	210
ERDÓDI JÓZSEF: Вопросы финно-угорского языкознания. Выпуск 3.	213
RÉDEI KÁROLY: <i>Alo Raun—Andrus Saareste, Introduction to Estonian Linguistics</i> ..	217
ERDÓDI JÓZSEF: Вопросы марийского языкознания	219
ERDÓDI JÓZSEF: Русско-марийский словарь	220
ERDÓDI JÓZSEF: <i>Munkácsi—Kálmán, Manysi (Vogul) Népköltési Gyűjtemény.</i> IV. kötet. Második rész	222
A. JÁSZÓ ANNA: <i>Gerhard Ganschow, Die Verbalbildung im Ostjakischen</i>	229
KARA GYÖRGY: <i>A. Róna-Tas, Tibeto-Mongolica</i>	231

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója.

Műszaki szerkesztő: Merkly László

A kézirat a nyomdába érkezett: 1967. I. 18. — Terjedelem: 20,65(A/5) ív. + 1 melléklet

---

67.63384 Akadémiai Nyomda, Budapest — Felelős vezető: Bernát György

MUNKATÁRSAINKHOZ

Kérjük munkatársainkat, hogy a szerkesztőség és a nyomda munkájának megkönnyítése érdekében vegyék figyelembe a következőket:

- 1. A kéziratokat szabványos papírlap egyik oldalára gépeljék.*
- 2. Egy lapra legfeljebb 30 sort, soronként legfeljebb 60 betűt írjanak.*
- 3. A kézirat szövegében a következő jelzéseket használják: —— (nyelvi adatok jelölésére), ... ritkított (értelmi kiemelésre), === félkövér (alcímek betűtípusaként), — kapitálchen (a szerzők nevének kiemelésére).*
- 4. A kézirat géppel írott szövegében az utólagos javításokat, a fonetikai jeleket tintával írják.*
- 5. A folyóiratok és sorozatok kötetszámát római számmal írják. A kötet-szám és lapszám közé vesszőt tegyenek.*

Ára: 16,— Ft

Előfizetési ára egy évre: 28,— Ft

INDEX: 25.666

AKADÉMIAI KIADÓ BUDAPEST

Nyelvtudományi Közlemények

A MAGYAR TUDOMÁNYOS
AKADÉMIA NYELVTUDOMÁNYI
BIZOTTSÁGÁNAK
MEGBÍZÁSÁBÓL
SZERKESZTI:

HAJDÚ PÉTER

LXIX. kötet 2. szám

Budapest, 1967

Nyelvtudományi Közlemények

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
NYELVTUDOMÁNYI BIZOTTSÁGÁNAK FOLYÓIRATA

Szerkesztő bizottság:

BERECZKI GÁBOR
FODOR ISTVÁN
HAJDÚ PÉTER
JUHÁSZ JÓZSEF
N. KAKUK ZSUZSA
KÁROLY SÁNDOR
KOVÁCS FERENC
LAKÓ GYÖRGY
RÉDEI KÁROLY
TAMÁS LAJOS

Felélő szerkesztő:

HAJDÚ PÉTER

Technikai szerkesztő:

RÉDEI KÁROLY

A szerkesztőség címe:

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
NYELVTUDOMÁNYI INTÉZETE
BUDAPEST V., SZALAY U. 10-14. V. EMELET

A kiadvány előfizethető
vagy példányonként megvásárolható:

az AKADÉMIAI KIADÓNÁL,
Budapest V., Alkotmány utca 21.
Telefon: 111-010.

MNB egyszámlaszám: 46.
Csekkbefizetési számla: 05.915.111-46,
az AKADÉMIAI KÖNYVESBOLT-ban,
Budapest V., Váci utca 22.
Telefon: 185-612.

a POSTA KÖZPONTI HÍRLAP IRODA
1. számú Hírlapboltjában,
Budapest V., József nádor tér 1.

és bármely postahivatalban.

Csekk számlaszám: egyéni 61.257.,
közületi: 61.066. MNB egyszámlaszám: 8.
Előfizetési díj egy évre 28,— Ft.

Külföldön a „Kultúra” Könyv és Hírlap
Külkereskedelmi Vállalat bizományosai
veszik át az előfizetést.

A folyóirat egyes régi példányai korlá-
tozott számban beszerezhetők az
Akadémiai Kiadó Terjesztési Osztályán
(Budapest V., Alkotmány utca 21.).

Mit hozott 1917 októbere a Szovjetunió uráli népeinek?

Oroszország ún. más fajú népeinek sanyarú sorsáról bőségesen tudomást szerezhethünk mind az oroszok, mind az Oroszföldön megfordult idegenek műveiből. Az oroszokra is százféle teher nehezedett, de a nem orosz kétszeresen sújtotta a cári zsarnokság. A földesúr és a csinovnyikok a pénzét szípolozták, az egyház pedig a lelkére pályázott, erőszakkal térítették, zaklatták, ha nem volt keresztény, mint pl. számos uráli nép. Nem csoda hát, ha tömegesen fogtak fegyvert, s elkezeredetten küzdöttek az oroszokkal együtt a cárok önkénye ellen, ha erre alkalom nyílt. Votják, cseremisiz és mordvin nyelvrokainak özönlöttek Sztjepan Razin és Pugacsov zászlaja alá. De ezek a háborúk, s a kisebb felkelések is mind, mind elbuktak, és utána a megtorlás nem maradt el. Éberen vigyáztak, nehogy ilyesmi mégegyszer megismétlődjék. A kazányi professzor, I. I. SZMIRNOV könyvéből megtudhatjuk, hogy hajdanában a cseremisiz nem lehetett kovács, nehogy fegyvert kalapáljon az üllőjén. Alsóbbrendűségét azzal is éreztették vele, hogy az orosz városlakókkal nem ülhettek egy asztalhoz, s tilos volt nekik pálinkát és dohányt venni.¹

A más fajúakat sújtó igazságtalanságok ellen felemelte szavát az orosz szellemi élet számos haladó gondolkodású képviselője. Az uráli népek lakóhelyei közül több a cári hatóságok kedvelt száműzetési helyei közé tartozott. Így például a cseremiszeké, votjákoké, de különösen a zord éghajlatú zürjén vidék.

A cári kormány szabadelvű eszméi miatt Vjatkába (Kirov) száműzte A. J. HERZENT, az orosz forradalmi demokraták egyik vezető egyéniségét, aki különösen a votjákokat ért méltánytalanságokról emlékszik meg nagy együttérzéssel.²

KOROLENKO, a nagy orosz prózaíró pedig a múlt század 90-es éveiben az emberáldozással vádolt sztarij multani votjákok provokatív perében szállt síkra az ártatlanul megvádoltak mellett, s bátor írásainak nagy része volt abban, hogy a per felmentő ítélettel zárult.

A Nagy Októberi Forradalom célkitűzéseiben az elsők között szerepelt az Orosz birodalom nemzetiségeit ért évszázados igazságtalanságok megszüntetése, hogy ne legyen többé különbség ember és ember között, azért mert más nyelven beszél, vagy más a bőrének a színe. LENIN ezt írta erről nem sokkal a forradalom után: „Mi a nemzetek önkéntes szövetségét akarjuk, olyan szövetséget, amely nem túrná meg egyik nemzet erőszakosságát sem a másikkal szemben, olyan szövetséget, amely a legteljesebb bizalmon, a testvéri egység

¹ L. Az uráli népek történelme és műveltsége. Bp. 1966, 269 l.

² L. i. m. 223—80. l.

világos tudatán, teljesen önkéntes megegyezésen alapulna.” (LENIN művei 30. 289 l.)

Később a Szovjetunió alkotmányának 123. §-a így iktatta törvénybe ezeket a célkitűzéseket:

„A SzSzKSSz polgárainak egyenjogúsága — nemzetiségükre és fajukra való tekintet nélkül, a gazdasági, állami, kulturális, társadalmi és politikai élet területén — megingathatatlan törvény.

A polgárok jogainak bármilyen közvetlen vagy közvetett korlátozását vagy ellenkezőleg, a polgárok közvetlen vagy közvetett előnyökben való részesítését faji és nemzeti hovatartozásuk alapján, valamint a faji vagy nemzeti felsőbbrendűség vagy gyűlölet és lenézés bárminő hirdetését a törvény bünteti.”

Hogy a felemelkedés micsoda új útjait nyitotta meg a forradalom a világrésznyi birodalom orosz és nem orosz népei előtt, azt az uráli népek tollforgató fiai is megértették. МИКАЈ, a cseremisiz költő, így köszöntötte a forradalmat mindjárt kitörése után.

Революцийым моктымо муро

Кўшычын-кўшычын йўксо чонгешта,
Ший-шөртнө гай шулдыржо йолгыжеш;
Ушан вуйжым рўзалтен, ўшанен пелешта —
Кава помыш йўкшө ден йонгыжалтеш.
Онгыр гае йўкшө, порсын гае йылмыже —
Мален кийше калыкым помыжалтарыш.
Омвел дене кенета южиктыже
«Мо тыгае?» — манылден, өрмалгыш.
Илен-толын, йонгыжалтын, олян-олян
Шинча гычын шем чора велалте;
Ынде волгыдым раш ужын, мо кўлеш шемерлан —
Пуналт илыше йылмыже рончалте —
Кўшычынат йолгыжеш, йўксо, чонгештен,
Ноймыжымат ок шинче — йывыртен;
Тўнямбал калык порыжым умлен,
Пагалалза лўмжым поро мут ден
(1917 ий)

A költemény magyarul Képes Géza műfordításában így hangzik:

A forradalom dicsérete

G. Mikaj verse

Magas eget, magas eget hattyú hasítja,
Színezüstként szikrázik a szárnya.
Okos fejét megrázza, hangja szól sivitva,
A magas ég megzendül szavára.
Nyelve mint a selyem, hangja éles, tiszta,
A nép ébredvezve hunyorog és bámul —
„Mi az?” — kérdi — a hang riogat és biztat
S feltépi az alvót nehéz álmából.

Telt az idő, múlt az idő s íme lassacskán
 Szemünkről lehullt a fekete hályog.
 Mi kell a szegénynek: tisztán láttuk most már,
 Nyelvünk nem hebeg, fejünk nem kóvályog.
 Egek alatt a hattyú ragyog röptében:
 Dehogy is fárad el, dalol örömében.
 Földkerekség népe, javadat megértve
 Áldjad ezt a hattyút, úgy tekints a fénybe!

(1917)

Oroszország, ahogy emlegetni szokás, a népek börtöne volt. A forradalom azonban megnyitotta a börtönök ajtaját, s nyelvrokonaink a többi szovjet-unióbeli néphez hasonlóan az anyagi és szellemi felemelkedés útjára léptek.

Eszembe jut az az idős cseremiszi asszony, akivel néhány évvel ezelőtt találkoztam. Elmondta, hogy a forradalom előtt járt iskolába és nagyon szeretett volna tovább tanulni. Apja elvitte Malmizs városába, hogy beírassa a gimnáziumba (talán az első cseremiszi gimnazista lány lett volna), de a lányt nem vették fel, mert csak cseremiszi ruhája volt. Cseremiszi ruhában pedig nem lehetett gimnáziumba járni. Ma négy felnőtt gyereke van, mind a négy felső iskolát végzett.

Az Októberi Forradalom óta félévszázad telt el. Legmúltóbban úgy emlékezünk meg e jeles dátumról, ha vázlatosan áttekintjük azt az utat, amelyet rokon népeink ezalatt megtettek. Ezt az áttekintést elsősorban kulturális szempontból végezzük, sőt ezen belül is főként szűkebb szaktudományunk eredményeit kísérik figyelemmel.

Kezdjük a sort legközelebbi nyelvrokonainkkal, a vogulokkal és osztjákokkal. Mindkettő azon népek közé tartozik, amelyek a legelmaradottabb körülmények között éltek a forradalom kitörésekor. Az orosz és zürjén prémkereskedők kihasználták a vogulok és osztjákok jóindulatát és gyámoltalanságát, s így hatalmas vagyonokra tettek szert.

A voguloknak a szovjet hatalom megteremtése előtt nem volt írásbeliségük. A múlt század második felében lefordítottak ugyan nyelvükre néhány vallásos könyvet (1908-ban pedig NYIKANOR püspök egy N. JA. BAHTYIAROV nevű vogul segítségével abécés könyvet is szerkesztett a vogulok számára, de a múlt század utolsó éveiben készített statisztika szerint mindössze 453 vogul tudott írni-olvasni, s ezek is főként kondaiak voltak.

A valódi értelemben vett vogul írásbeliség azonban 1930–31-től datálódik, mikor megnyíltak a vogul nemzetiségi iskolák. A vogul írásbeliség megteremtésében nagy szerepet játszott a leningrádi Északi Népek Intézete (Институт народов Севера). Ebben az intézetben dolgozta ki V. N. CSERNYECOV, a kiváló szovjet régész a vogul ábécét, és tankönyvet is szerkesztett. Ez az első írás a latin ábécén alapult, s 1936-ig volt használatban. Ezután tértek át a cirillbetűkre. Természetesen az olyan vogul hangok számára, amelyek nincsenek meg az oroszban, néhány új jelet kellett beiktatni. Megindult a szoszvai nyelvjáráson alapuló irodalmi nyelv kialakítása, mivel a legtöbb vogul ezt a nyelvjárást beszéli.

Ezután számos könyv jelent meg vogulul. Elsősorban tankönyvek, de hozzákezdtek az orosz irodalom fordításához is (CSEHOV, GORKIJ, MAJAKOVSKIJ).

1930-ban óriási területen (558000 km²) megalakult a Hanti-Manszi Nemzetiségi Körzet, amelynek a központja az Irtis partján épült városka,

Hanti-Manszijszk. Az itteni tanítóképzőben nevelik a vogul és osztják tanítókat.

A vogulok közül többen a mi tudományterületünkön is szép eredményeket értek el. Így pl. M. P. VAHRUSEVA, a leningrádi Herzen Intézet előadója. Ő az 1958-ban Leningrádban megjelent vogul–orosz szótár társszerzője. Tudtommal az ő nevéhez fűződnek az első vogul nyelvű költészeti próbálkozások is. A vogul nyelv kutatásában azonban J. I. ROMBANGYEJEVA ért el olyan eredményeket, amelyek nemzetközi elismerést szereztek számára. 1954-ben látott napvilágot orosz–vogul szótára, s a közeljövőben várjuk a vogul–orosz rész megjelenését, amely az eddigi legterjedelmesebb vogul szótár lesz.

A vogul irodalomban is sokat ígérő tehetség bukkant fel. A fiatal JUVAN SESZTALOV verseivel és prózai műveivel, melyek tárgyukban és hangulatukban is vogulok, Szovjetunió szerte ismertté vált. (Képes Géza számos versét magyarra is lefordította).

Az osztjákoknál a forradalom után a vogulokhoz hasonló módon indult meg a kulturális fejlődés. Náluk is először latin ábécén alapuló írást dolgoztak ki. Nagy nehézséget okozott, hogy a főbb osztják nyelvjárások annyira eltérnek egymástól, hogy nemigen értik meg egymást a különböző nyelvjárásokon beszélők, s így kénytelenek több irodalmi nyelvet kifejleszteni.

Az osztják nyelvnek is van osztják anyanyelvű európai szintű kutatója N. I. TYERJOSKIN személyében, aki különösen a keleti osztják nyelvjárások feltárásával szerzett érdemeket. 1961-ben jelent meg tollából Очерки диалектов хантыйского языка címen egy sokat ígérő sorozat első kötete.

Említettük fentebb, hogy a vogulok-osztjákok kulturális központja Hanti-Manszijszk. Nagy szerepet játszik azonban a vogul és osztják magasabb képesítésű pedagógusok nevelésében a leningrádi Herzen Intézet néven ismert pedagógiai főiskola. Itt a vogul és osztják hallgatók nemcsak elsőrendű képzést kapnak anyanyelvük kiváló szakértőitől, de messzemenő anyagi támogatásban is részesülnek. Egyike ez azon erőfeszítéseknek, amelyek arra irányulnak, hogy a vogulok, osztjákok minél előbb pótolják évszázados elmaradásukat. Szülőföldjük, Szibéria természeti kincseinek kiaknázása különösen az utóbbi évtizedekben öltött hatalmas méreteket. Ezzel kapcsolatosan vasutak épülnek, egyik napról a másikra ipari települések keletkeznek, s a tajga embere közvetlen kapcsolatba kerül napjaink technikai fejlődésének eredményeivel és az európai kultúrával.

Mivel szaktudományunk keretei mindinkább urálivá szélesednek, meg kell itt emlékeznünk szamojéd nyelvrokonainkról is. Ha a rokonság fokát vennénk alapul, lentebb kerülne rájuk a sor, de lakóhelyük, életkörülményeik folytán az obi-ugorok után kíváncsiak. Ők is hasonló hányattatásokon mentek át az utóbbi századok során, mint a vogulok és osztjákok. Többször keltek fel teljesen kilátástalanul a hódítók és saját kizsákmányolóik ellen. Az enycek és nganaszánok száma a történelmi viszontagságok és a pusztító járványok következtében a forradalom idejére már néhány száz főre csappant.

A XIX. század folyamán hittérítők megkísérelték, hogy ábécés könyveket állítsanak össze, vallásos könyveket és törvényrendeleteket fordítsanak le ezekre a nyelvekre, elsősorban nyenyecre és szelkupra, a számbelileg legjelentősebb szamojéd népek nyelvére. A misszionáriusoknak azonban nem volt meg a kellő nyelvészeti felkészültsége, s nem tudtak kiigazodni a szamojéd nyelvek meglehetősen bonyolult fonémarendszerében. Így aztán annyira eltorzították a szavakat, hogy a nyenyeczek, de még inkább a szelkupok nem

ismertek rá bennük anyanyelvükre. Így ezeknek a próbálkozásoknak nemigen volt gyakorlati jelentősége, s a misszionárius iskolát kijárt szamojédok száma is jelentéktelen volt.

A fiatal szovjethatalomnak a szamojédok esetében még nagyobb erőfeszítéseket kellett tennie, mint az obi-ugoroknál. A szamojédok lakóhelye még távolabb esett a civilizált világtól, kietlenebb, s az éghajlata is zordabb, a lakosság pedig még elmaradottabb körülmények között élt.

Mivel a szamojéd írásbeliség megalapozására irányuló előző próbálkozások sikertelennek bizonyultak, a szovjetkorszak elején a szamojéd nyelvek kutatói kénytelenek voltak éveket a helyszínen tölteni, ahol a nyelv tanulmányozásával, néprajzi, népköltészeti és lexikális anyag gyűjtésével foglalkoztak. Hosszas munka eredményeképpen sikerült tisztázni a szamojéd nyelvek fonémarendszerét, ennek alapján megszerkesztették az ábécét, s kiválasztották azokat a nyelvjárásokat, amelyek alapjául szolgálhattak a kialakuló írásbeliségnek. A 30-as évek elején napvilágot láttak az első nyenyec és szelkup ábécés könyvek, s ettől kezdve hatalmas fejlődésnek indult az anyanyelvi iskolai oktatás.

A szamojédok nemzeti jogai az adminisztratív területi felosztásban is kifejezésre jutottak. 1929—1930-ban megalakult a Nyenyec, továbbá a Jamal-Nyenyec és a Tajmir Nemzetiségi Körzet, s így a szamojédok többsége egységes közigazgatás alá került.

Megindult a nemzeti irodalom fejlődése, újságok jelentek meg, sőt a képzőművészet terén is érdemleges alkotások születtek.

Szaktudományunk területén is feltűnt egy tehetséges fiatal kutató, A. P. PIRERKA, de sajnos korai halála miatt nem válthatta be a hozzá fűzött reményeket.

A szamojéd pedagógusok is a leningrádi Herzen Intézetben nyernek magasabb képzést.

A régebben rénszarvas csordáik után vándorló nomád szamojédok letelepítése terén komoly eredményeket értek el. Az állam jelentős anyagi támogatással járult hozzá a vállalkozás sikeréhez. A pásztorok, akik ma is kénytelenek hónapokon át távol lenni otthonuktól, nem szakadnak el a világtól. Időről időre felkeresik őket a *vörös csunok*, ezek a rénszarvas vontatta sajtáságos művelődési otthonok, s gondoskodnak róla, hogy az újságok, hírek eljussanak a tundra legtávolabbi sarkába is.

A Szamojédföld gazdag nikkell, réz, kobalt, szén és platina kincseinek a kiaknázása is megkezdődött, s a létrejött új ipari centrumok, tengeri kikötők mindinkább rányomják bélyegüket erre a vidékre.

Ezután térjünk ismét vissza a finnugorokhoz. A zürjéneknél egészen más problémákkal találkozunk, mint az obi-ugor és a szamojéd népeknél. A zürjének már a XIV. században felvették a kereszténységet, s PERMI SZENT ISTVÁN jóvoltából kezdetét veszi náluk az ún. abur ábécés írásbeliség, s így a magyar után a zürjéneknek vannak az uráli népek között a legrégebbi írásos emlékei. A régi zürjén írás a XVII. századig élt (szélesebb körben ugyan sose terjedett el, használata nemigen terjedt túl az egyházi fordításokon). A régi zürjén írást a XVII. században kiszorította a cirill betűs orosz ábécé, az időközben elavult, nehezen érthető ópermi irodalmi nyelv helyét a komi-zürjén foglalta el.

A XIX. században már egy-két zürjén tudós és író is akad. Így pl. G. SZ. LITKIN (1835—1906), aki számos olyan történeti és nyelvészeti-munka

szerzője, amelyek mindmáig megőrizték tudományos jelentőségüket. Foglalkozott az ópermi írásbeliséggel, zürjén nyelvtant, szótárakat írt, s sokat fordított oroszról zürjénre, ill. zürjénről oroszra. Az általa használt, cirillbetűs zürjén írás fonematikus elveken alapult. Hasonló elveket vallott a kiváló zürjén költő, J. A. KURATOV (1837—1875). Mindketten a sziszolai nyelvjárást használták. A forradalom után a vicsegdai nyelvjárás vált az irodalmi nyelv alapjává.

Ha a nemzeti kultúra jelentősebb kibontakozását meg is akadályozta a cárok oroszosító törekvése, a zürjének gazdasági viszonyai nem voltak lényegesen rosszabbak a velük szomszédos oroszokénál, s az írni-olvasni tudás tekintetében sem maradtak el tőlük. Így a forradalom idején kedvezőbb alapokról indult meg a fejlődésük, mint számos más nyelvokonunknál.

1921 augusztusában autonóm terület létesült a zürjén lakta vidéken, amely 1936-ban autonóm köztársasággá alakult.

A forradalom után megkezdődött a széleskörű anyanyelvi iskolai oktatás. Érdekes, hogy éppen a zürjéneknél, ahol igen jelentős volt az írásos hagyomány, volt a legnagyobb ingadozás az írásbeliség alapjául elfogadandó normák tekintetében. Néhány évig a latin ábécét is használták, míg végül a 30-as évek végén rátértek az orosz írásra, csak megtoldották néhány speciális jellel.

A permják nyelvjárást beszélő zürjén népeesség külön nemzetiségi területben tömörült, amely 1925-ben alakult meg.

A szépen fejlődő irodalom és a művészetek más ágai mellett a zürjén sőt a finnugor nyelvészet művelése is magas fokot ért el. A zürjén nyelv kiváló kutatója volt a nemrég elhunyt A. SZ. SZIDOROV, a nyelvtudomány doktora. Nemzetközi viszonylatban is nagy elismerésnek örvend V. I. LITKIN, akinek több munkája nélkülözhetetlen kézikönyv számunkra. Litkin szépirodalmi tevékenysége is jelentős. Többek közt magyar irodalmi alkotásokat is fordított zürjénre. A nagy tudományos fejlődést illusztrálja az is, hogy a Szövjet Tudományos Akadémia 1944-ben kirendeltséget létesített Sziktivkarban, amely később filiálévá alakult át.

A zürjének legközelebbi rokonainak, a votjácoknak a történelme hányatottabb volt, mint a zürjéneké. Évszázadokon át nehezedett rájuk a tatár iga, amiben a zürjéneknek nem volt része. A forradalom is elesettebb állapotban találta őket, mint a zürjéneket. Első írásos emlékeik is csak a XVIII. századból származnak. Ettől fogva alkalmazták a cirill ábécét a votják nyelvre, s a zürjénektől eltérően ennek használatában a forradalom után sem mutatkozott ingadozás. A XIX. század utolsó negyedében napvilágot látnak az első votják nyelvű szépirodalmi zsengek. Ezekben lényegében már egységes helyesírást találunk, csak a nyelv nem egységes még, ki-ki a saját nyelvjárásán ír. A votják irodalmi nyelv a forradalom szülötte.

Egy tekintetben voltak csak kedvezőbb helyzetben a votjácok, mint a zürjének: votjácul 1874—1912-ig elég tekintélyes számú iskolai és más könyv jelent meg a Kazányi Misszionárius Társaság kiadásában (a társaságot a Volga-vidék mohamedán és pogány lakosságának a megtérítésére hozták létre). Így a votjácoknál a forradalom idején jóval többen voltak, akik valamelyes anyanyelvi műveltséggel rendelkeztek, mint a zürjéneknél. A forradalom a votjácoknak is meghozta az autonómiát. 1920 novemberében megalakult a Votják Autonóm Terület, amely 1932-ben az udmurt nevet vette fel, s 1934-ben pedig átalakult autonóm köztársasággá. A kulturális fejlődés hasonló mérvű, mint a zürjéneknél. A votják nyelven megjelent könyvek példányszáma sok milliót tesz ki, s kb. 30 újság jelenik meg votjácul.

A votják múlt, a nyelv és az irodalom kutatásával külön tudományos intézet foglalkozik, az ifjú votják pedagógusok képzésére pedig két pedagógiai főiskola létesült a köztársaság területén.

A forradalom után kiteljesedő irodalomnak már klasszikusnak számító képviselői vannak, például KUZEBAJ GERD, KEDRA MITREJ, D. A. MAJOROV stb.

A votják nyelvészek közül leginkább talán P. N. PEREVOSCSIKOV munkásságát emelhetnénk ki. Számos votják nyelvész szerezte meg a kandidátusi fokozatot.

A cseremisiz nép sorsa sokban hasonló volt a votjákokéhoz. Ők is végigszenveték a tatár rabság évszázadait, hogy utána az orosz cároknak fizessék ismét századokon át a rájuk rótt jaszakot.

A cseremisiz nép nyomoráról, a köztük pusztító népbetegségekről, amelyek közül talán legelterjedtebb volt a trachoma, a nagyfokú írástudatlanságról (a cseremisiz lakosság tízegynehány százaléka tudott írni, olvasni a forradalom előtt) bőven olvashatunk a régebbi leírásokban. 1953–1966-ig nyolc alkalommal fordultam meg hosszabb-rövidebb időre a cseremisizeknél, így róluk közvetlen tapasztalatból számolhatok be. Joskar-Ola, a mai főváros helyén a forradalom idején a két és félezer lakosú Carevokoksajszk állt. A templom és a börtön épületén kívül alig volt más kőház a városkában. Joskar-Ola ma százezres modern város, amely gyors ütemben fejlődik tovább. Itt van a cseremisiz kulturális élet központja. A város közepén áll a cseremisiz nemzeti színház impozáns épülete, ahol moszkvai és leningrádi színművészeti főiskolát végzett művészek játszanak. A cseremisiz rádió innen sugároz naponként néhány órás cseremisiz műsort, s a falvakban gyakorlatilag minden házban van legalább vezetékes rádió. A televízióadó is évek óta működik. A televíziós készülék a városban közönséges, s a falusi nép között is terjed. Az utóbbi tíz évben minden cseremisiz faluba bevezették a villanyt. Minden cseremisiz gyerek iskolába jár. Még folytathatnám a felsorolást, de ízelítőnek talán ennyi is elég.

A cseremisiz írásbeliség kezdetei a XVIII. századra nyúlnak vissza, de csak a múlt század második felében nyílt meg néhány egyházi iskola, ahol cseremisizül is tanítottak. A cseremisiz irodalom első napvilágot látott próbálkozásai a jelen század elejéről datálódnak. A forradalom előtt a cseremisizeknél is ki-ki elsősorban a saját nyelvjárását használta. A hegyi és mezei cseremisiz irodalmi nyelv a forradalom után alakult ki. A két irodalmi nyelv egybeolvasztására viszont az utóbbi másfél évtized folyamán történtek komoly erőfeszítések.

A cseremisizek autonóm területe 1920 novemberében alakult meg, s 1936-ban lett autonóm köztársasággá.

A cseremisiz szó művészei közül említsünk meg két klasszikus író: S. G. CSAVAJANT és M. SKETANT, az élők közül pedig M. KAZAKOV Lenin-díjas költőt. A fiatalon elhunyt ERIK SZAPAJEV megírta a 60-as évek elején az első cseremisiz operát.

Szaktudományunk cseremisiz művelői közül pedig a polihisztor V. M. VASZILJEVRŐL, N. T. PENGITOVÉRŐL, a fiatalabbak közül pedig I. SZ. GALKINRŐL és L. P. GRUZOVÉRŐL kell megemlékeznünk. Különösen ez utóbbi szerzett fonetikai kutatásaival nemzetközi elismerést.

A mordvin nép az utolsó nyelvrokaink közül, amely a permiekhez és a cseremisizekhez hasonló utat tett meg. A mordvin műveltség is a forradalom

után bontakozik ki. Fáradtságos munkával kidolgozták az erzä és a moksa irodalmi nyelv normáit. A mordvin az első a nem régi kulturális múltra tekintő uráli népek közül, amelynek egyeteme van, s ahol finnugor tanszék működik. Különösen az utóbbi években indultak meg olyan nagy jelentőségű kiadványsorozatok, amelyeket örömmel üdvözöl minden finnugor kutató. Eddig három kötet jelent meg a mordvin nyelvjárások leírását közlő sorozatból, egy kötet eljutott már hozzánk a nyolc kötetre tervezett mordvin népköltészeti gyűjteményből, megjelent M. J. JEVSZEJEV, a kiváló mordvin tudós munkáinak és népköltészeti gyűjtésének öt kötetnyi válogatása, egy öt kötetes mordvin-orosz szótár munkálatai pedig folyamatban vannak.

A szovjet korszak mordvin nyelvészei közül elsősorban M. N. KOLJAGYENKOV, N. F. CIGANOV és a fiatal A. P. FEOKTYSZTOV munkásságát kell kiemelnünk.

A mordvinok szétszórtsága miatt csak 1930-ban sikerült megalakítani a Mordvin Autonóm Területet, amely aztán 1934-ben lett autonóm köztársaság.

Ezzel végére is értünk azon nyelvrokonaink felsorolásának, akiknél a forradalom óta eltelt félévszázad alatt ment végbe nemzetté válásuk minden lényeges momentuma. Autonómiát kaptak, lerakták az egységes nemzeti nyelv alapjait, s fejlődésnek indult náluk a tudomány, az irodalom és a művészetek más ágai. Megszűnt az írástudatlanság, s az anyagi felemelkedés terén is jelentős eredmények születtek. Felnőtt egy új tudós-nemzedék, akik közül nem egy nemzetközi tekintélyre tett szert a mi szaktudományunk területén is.

Azoknak az uráli népeknek a fejlődése, amelyekre az alábbiakban kerítünk sort, több szempontból különbözik az eddigiekétől.

Nem szóltunk még a karjalaiakról. A forradalom után ők is autonómiát kaptak. A Karjalai Finn Autonóm SzSzK 1923-ban létesült meg, s 1940-ben szövetségi köztársasággá lépett elő. Mivel azonban adottságai folytán nem tudott megfelelni a szövetséges köztársaságokkal szemben támasztott gazdasági és kulturális feltételeknek, 1960-ban ismét autonóm köztársasággá alakult. Eleinte kísérleteztek a karjalai nyelv irodalmivá tételével, de később felhagytak vele, s a finn irodalmi nyelvet vezették be. Különben jelentős a köztársaság Suomi-finn lakossága is. Petrozavodszkban 1940-ben egyetem létesült, a Szovjetunió Tudományos Akadémiájának pedig filiáléja van a városban. A karjalai nyelv kutatóin kívül más rokonnyelveknek is akadtak itt kiváló művelői, például M. HÄMÄLÄINEN a vepszének és G. KERT a lappnak.

1940 óta Észtország is felvételt nyert szövetséges köztársaságként a Szovjetunió népei közé. Az észtek mögött több évszázados, tekintélyes kulturális múlt állt már ekkor európai szintű szépirodalommal stb. Azok az eredmények, amelyeket az utóbbi negyedszázad során elértek, a földkerekség leghaladottabb népei közé emelték őket. Itt most azonban elégedjünk meg annak a szerepnek a méltatásával, amit Észtország az uráli nyelvtudomány területén betölt a Szovjetunióban. Az uráli nyelvtudománynak két jelentős góca van Észtországban. Egyik az ősi Tartui Egyetem finnugor tanszéke, másik pedig az Észt Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Intézete. Mindkét helyen számos kiváló uráli nyelvész dolgozik. Elsősorban azt a munkát kell kiemelni, amit az észtek a Szovjetunió kisebb finnségi nyelveinek, a vótnak, livnek, vepszének és az izsor nyelvnek a kutatásában elértek. Ezenkívül kiváló szakemberei vannak náluk a lappnak, a mordvinnak és a cseremis-

nek, sőt az utóbbi években a szamojéd nyelvekre is kiterjesztették érdeklődésüket.

Külön ki kell emelni azt a szerepet, amelyet a Tartui Egyetem finnugor tanszéke a kisebb uráli népek nyelvészeinek képzésében betölt. Csak azutóbbi évek folyamán öt cseremisiz védte meg kandidátusi disszertációját a Tartui Egyetemen. PAUL ARISTE professzor áldozatos munkáját kell itt elsősorban kiemelni, aki szíve ügyének tekinti a kisebb uráli népek nyelvészeinek nevelését.

Fentebb említettük már a vótokat, liveket, vepszéket, lappokat. Ezeknek a népeknek úgy alakult a történelme, hogy az Októberi Forradalom idejére annyira megfogyatkoztak — a vótok száma például ma csak néhány tucatnyi —, hogy nemzeti kultúrájuk kifejlesztésére már nem futotta az erejükből. Nyelvüket persze szabadon használhatják, s ők is részesei annak az anyagi, politikai és kulturális felemelkedésnek, amelyet az Októberi Forradalom hozott a Szovjetunió népeinek. Elsősorban az észtek és a petrozavodszki akadémiai filiálé kutatói mindent elkövettek, hogy tanulmányozzák ezeknek a népeknek a nyelvét, s összegyűjtsék anyagi és szellemi kultúrájuk értékeit. Az észteknél például kilométer számra készítettek vót nyelvű magnetofon felvételeket.

Az eddigiekben azt a fejlődést igyekeztünk hézagosan vázolni, amit a Szovjetunió uráli népei megjártak a forradalom óta eltelt 50 esztendő alatt.

Végezetül még egy a szaktudományunk szempontjából öröndetes momentumról kell megemlékeznünk. Bár az uráli népek a magyarok kivételével az Orosz birodalom területén éltek, az uráli nyelvtudománynak kevés figyelemre méltó orosz művelője akadt. Igaz, hogy az Orosz Akadémia hathatósan támogatta például SJÖGREN, WIEDEMANN, CASTRÉN és mások kutatásait.

A forradalom után megváltozott a helyzet. Ma már sok orosz származású uráli nyelvészt tartunk számon. Említsünk meg itt néhányat a legkiválóbbak közül: D. V. BUBRIH, B. A. SZEREBRENNYIKOV, A. I. POPOV, N. M. TYERES-SENKO, s a fiatalabbak közül A. K. MATVEJEV.

A Szovjetunió Tudományos Akadémiája Nyelvtudományi Intézetében külön osztály létesült az uráli nyelvek kutatására, a Leningrádi Egyetemen pedig évtizedek óta finnugor tanszék működik.

A Nagy Októberi Forradalom ötvenéves évfordulója nemcsak a Szovjetunió, de az egész haladó emberiség ünnepe. Legtöbbet azonban mégis Oroszország egykori elnyomott nemzetiségei, köztük uráli nyelvrokaink, köszönhetnek ennek a forradalomnak. Nagy ünnepükön mi is együtt vagyunk velük.

BERECZKI GÁBOR

A beszélést és gondolkodást jelentő igék az obi-ugor nyelvekben

1. Dolgozatomhoz hasonló jelentéstani tanulmány mind ez ideig igen kevés jelent meg. Az indoeurópai nyelvek beszélést jelentő szavairól CARL D. BUCK írt összefoglaló tanulmányt „Words of Speaking and Saying in the Indo-european Languages” címmel (American Journal of Philology, XXXVI. Baltimore 1915). BUCK munkájától ösztönözve írta meg PAAVO SIRO „Puhumista merkitsevät verbit itämerensuomalaisissa kielissä” című doktori értekezését (MSFOu. 93). BUCK módszerétől eltérve SIRO nem elégszik meg az összegyűjtött szóanyag etimologizálásával és típusokba sorolásával, hanem igyekszik megragadni a jelentésváltozások okait is. BUCK rendszerint lexikális szóanyaggal dolgozott, és nem vette figyelembe, hogy sokkal célszerűbb mondatokba ágyazott szavakkal operálni a jelentés és a jelentésváltozások vizsgálatakor, sőt a jelentésváltozások okainak felderítése közben is.

Dolgozotamban a PAAVO SIRO tanulmányában kifejtett módszert követem. Feladatomban megnehezíti az a tény, hogy az obi-ugor nyelvek rendkívül szegényesen állnak szótáriródalom dolgában. Míg BUCKnak számtalan két- és többnyelvű, sőt etimológiai szótár állt rendelkezésére, obi-ugor részről csak az osztjakoknak van nagy nyelvjárási szótáruk, etimológiai szótára pedig még egyik közeli rokon nyelvünknek sincs. A szófejtésekben szótárak híján többnyire csak a finnugor vonatkozású etimológiai szótárak, valamint a folyóiratokban megjelent cikkek obi-ugor adataira támaszkodhattam. Az elemzésben felhasználtam a MUNKÁCSI, KANNISTO, valamint KÁLMÁN BÉLA gyűjtötte vogul, továbbá a REGULY, PATKAVOV, PÁPAY, STEINITZ, RÉDEI és KÁLMÁN BÉLA gyűjtötte osztják szövegeket,¹ amelyek sokszor nemzedékeken keresztül őrzött és változatlanul hagyományozott nyelvi állapotot tükröznek. A mai beszélt nyelvben sok szó jelentése esetleg már tovább is fejlődhetett, az élő nyelv vizsgálatára azonban nem volt alkalmam. Vizsgálataim során felhasználtam még a szótárak és szójegyzékek, valamint nagyobb összefoglaló tanulmányok adatait is.²

¹ MUNKÁCSI B., Vogul Népköltési Gyűjtemény I–IV. (= VNGy.); A. KANNISTO—M. LIIIMOLA, Wogulische Volksdichtung I–VI. (MSFOu. 101, 109, 111, 114, 116, 134 = WV.); KÁLMÁN B., Chrestomathia Vogulica, 1963 (= ChrVog); PATKANOV, Die Irtysh-Ostjaken und ihre Volkspoesie (= IO); PÁPAY J., Osztják Népköltési Gyűjtemény, Bp. 1905 (= ONGy.); PÁPAY J., Északi osztják nyelvtanulmányok, Bp. 1910 (= ÉONY.); PÁPAY—FAZEKAS, Északi-osztják medveénekek, Bp. 1934 (= OM.); REGULY—PÁPAY—ZSIRAI—FOKOS, Osztják hőségei I–III. (= OH.); STEINITZ, Ostjakische Volksdichtung und Erzählungen I–II, Tartu—Stockholm 1939, 1941 (= OVE).

² AHLQVIST, Über die Sprache der Nord-Ostjaken. I. Sprachtexte und Wörtersammlung, Helsingfors 1880 (osztj. adat előtt = AHLQV.); AHLQVIST, Wogulisches Wörterverzeichnis, MSFOu 2 (vog. adat előtt = AHLQV.); Баландин—Вахрушева, Маньсийско-

A téma kidolgozása közben a legnagyobb nehézséget az jelentette, hogy a tárgyalt nyelvek közül egyik sem anyanyelvem, így a mondatösszefüggés adta jelentésmény bennem nem alakulhatott ki közvetlenül, s csak a leg-pontosabb, szó szerinti fordítás vezetett a kívánt eredményre. Az obi-ugor nyelvek, bár a magyar nyelv legközelebbi rokonai, szerkezetükben sokkal inkább eltérnek a magyartól, mint pl. a balti finn nyelvek egymástól.

2. A gondolkodás és a beszéd. Az emberi beszéd három fő tényezője: a beszélő, a hallgató és a beszéd tárgy (vö. PAPP I.: MNy. XLVIII, 89—102). A beszélő mondatbeli kifejezője rendszerint az alany, ritkábban más mondatrész (szenvedő szerkezet logikái alanyát a vogulban lativusszal, az osztjákban locativusszal fejezik ki). A hallgatót legtöbbször grammatikailag nem jelöljük, csak odaértjük. (Ha a hallgató személye nem érthető bele a mondatba, akkor már ennek a tényezőnek a hiánya hangos „gondolkodást” jelent.) Néha dativusszal vagy valamilyen lativusi jelentésű névutós szerkezettel jelöljük a hallgatót a mondatban. A beszéd tárgyára vagy tárgy bővítmény vagy tárgyas ragozás utal. A beszédnek vannak más tényezői is, mint pl. a beszédtevékenység helye és ideje, ezek azonban a beszédet jelentő szavak vizsgálata közben irrelevánsnak tekinthetők.

Az emberi gondolkodásnak két fontos tényezője: a gondolkodó személy, valamint a gondolat tárgya. Az a tény, hogy maga a gondolkodás tevékenysége akusztikailag nem realizálódik, egy harmadik tényező felvételét automatikusan kizárja. A gondolkodás folyamata tehát a gondolkodó és a gondolat tárgya között jelent kapcsolatteremtést. A gondolkodó személyének nyelvtani kifejezője a mondatban ugyancsak az alany (szenvedő szerkezetben, mint a beszélőnél), a gondolat tárgya pedig a tárgy. A beszédtevékenységhez hasonlóan a gondolkodásnak is lehet helye és ideje, ezek azonban szintén irrelevánsok a gondolkodást jelentő szavak viszonylatában.

Ha a beszéd és a gondolkodás tényezőit egymásra vetítjük, láthatjuk, hogy a gondolkodás folyamata egy tényezővel kevesebbet tartalmaz: hiányzik a hallgatónak megfelelő „gondolat-olvasó v. kitaláló” (akinek néma gondolatainkat „közölni” tudnánk). A közlés funkcióját látja el a beszéd, amely által tehát gondolatainkat közöljük a hallgatóval. A gondolkodás látja el a nyelv logikái, a beszéd pedig a kommunikatív funkcióját. A nyelvnek pótolhatatlan szerepe van a gondolkodásban: egy gondolatélemhez egy konkrét hangmozzanat társul. Ez a két elem szoros kapcsolatba lép egymással, ezáltal gondolatban bármikor felidézhetem az objektív világ egy darabját. A nyelv azonban nem egyszerűen az emberi gondolkodást segíti, hanem egyúttal a gondolatközlés eszköze is. A gondolkodás és a beszéd tehát szorosan összefügg egymással. Az emberi társadalom nyelvi jeleket teremtett mind a gondolkodás, mind a beszéd fogalmának jelölésére. Mivel a beszéd a gondolkodás tükörképe, akusztikai megvalósulása, a beszéd és a gondolkodás nyelvi jelölői is nagyjából rokonságot mutatnak a grammatikai rendszerben való viselkedésükben. A gondolkodást és a beszédet jelentő szavak párhuzamos tárgyalása tehát lehetséges, sőt célszerű is.

русский словарь, Leningrád 1958 (= BV.); БЕКЕ Ö., Északi-osztják szójegyzék, KSz. 8—9 (= БЕКЕ); MUNKÁCSI, Déli osztják szójegyzék, UF. 12 (= PÁP.—MUNK.); ПАТКАНОВ, Irtisi osztják szójegyzék, Вр. 1902 (= ПАТК.); Ромбандеева, Русско-маньсийский словарь для маньсийской школы, Leningrád 1954 (= ROMB.); KANNISTO, Die tatarischen Lehnwörter im Wogulischen, FUF XVII (= Tat.); KÁLMÁN B., Die russischen Lehnwörter im Wogulischen, Bp. 1961 (= RussLw.).

3. Egy ilyen dolgozatnak az a legelső célja, hogy a szóba kerülő szavak etimológiáját adja, amennyire ez az eddigi kutatások alapján lehetséges, másodszor pedig az, hogy egy-egy szó idők folyamán bekövetkezett jelentésváltozásának folyamatáról adjon felvilágosítást, ill. magyarázatot. Két kérdést kell tisztáznunk: 1. mi volt a beszélést és gondolkodást jelentő szavak eredeti jelentése; 2. milyen jelentések hordozójává fejlődtek tovább ezek a szavak. Mindkét kérdés megvilágítása közben — amennyiben lehetséges — tekintetbe kell venni a jelentésváltozás okait is.

4. Jelentés és módszer. Egy szó jelentése nem más, mint azok az érzések és gondolatok, amelyek tudatunkban ébrednek, amikor az illető szót halljuk vagy olvassuk. A meghatározott szójelentés tehát az a jelentésemény, amely tudatunkban a szóhoz kapcsolódik. A szójelentést a szó mondatbeli viszonya határozza meg, tehát a szituációtól függ. Egy szó a beszédbe számtalan szituációban fordulhat elő. Ezeknek a kifejezéskapcsolatoknak a számát lényegesen redukálja az a tény, hogy a kifejezések közötti különbség kettős: variáció és disztinkció.³ Ennek alapján a kifejezések között alaki típusokat állíthatunk fel, mert a variációk legtöbbször azonos kifejezés-típusba tartoznak, a disztinkciók azonban nem.

Az a kifejezés, amelynek központi tagja ige, általában mondatot alkot. Ez az ige tölti be a mondatban az állítmány (P) szerepét. Az állítmány funkciójában szereplő ige a mondatban ragozott (finitum) alakban jelentkezik. Az ige azonban előfordulhat — nem állítmányként — vb. infinitum alakban, esetleg egy más igei állítmány tárgyaként vagy valamilyen más mondatrészként. Az ige jelentése szempontjából azonban közömbös, hogy vb. finitum vagy infinitum alakban szerepel-e. Pl. *Numi-Tārem āsēm nqmsaxti* 'Numi-Tārem atyám gondolkozik'; *Numi-Tārem āsēm nqmsaxtuñkwé pati* 'Numi-Tārem atyám gondolkozni kezd'; *Numi-Tārem āsēmñé nqmsaxtuñkwé éri* 'Numi-Tārem atyámnak gondolkoznia kell' stb. A *nqmsaxti* ige szempontjából mind a három kifejezés ugyanabba a kifejezés-típusba tartozik (a kifejezések egymásnak variációi).

4. 1. Intranszítív kifejezés-típus. A kifejezés-típusok közül legegyszerűbb az, amelyben állítmányon kívül (P) még egy bővítmény van: azaz egy intranszítív ige alannyal (S), pl. osztj. 0. *lou ant pōdērdas* 'ő nem beszélt' (ÉONY. 178):

S — Ps

Ps

(s=alanyi ragozás). Azt az igét, amely bizonyos helyzetekben tárgy nélkül fordul elő, egyétként azonban kaphat tárgyat, tranzitívnak szokták tekinteni (SIRO: 27). Pl. vog. K. *voxtāp khqrpēl lāsīl voxti* 'a verő lassan ver' (VNGy. I,

³ Egy kifejezés egy másik variációja akkor, amikor közöttük csupán alaki különbségek vannak, de jelentésük ugyanaz, vagy amikor két kifejezés jelentésben különböző, de alakilag azonos: $A_j = B_j$ vagy $A_f = B_f$ (j = jelentés, f = alak). — Egy kifejezés a másiknak disztinkciója akkor, ha azok alakjukban is és jelentésükben is egyaránt különböznek egymástól: $A_j \neq B_j$ vagy $A_f \neq B_f$ (SIRO, 25). A *taw xasā potērti* 'ő hosszú ideig beszél' kifejezés a *taw potērti* 'ő beszél' kifejezés variációja, míg a *taw sari potērti* 'ő igaz szót szól' kifejezés disztinkciója a *taw potērti* 'ő beszél' kifejezésnek, ha a *potērti* ige jelentését elemezzük.

171). Az ehhez hasonló példákat a következőkben az intranszitiv kifejezés-típusba sorolom. Az obi-ugor nyelvekben az intranszitiv kifejezéstípus felismerését megkönnyíti az a tény, hogy a vogulban és az osztjákbán alany és alanyi ragozásban levő igei állítmány együtt mindig intranszitiv, de tárgyas ragozás esetén eo ipso tranzitiv kifejezést alkot.

4.2. Tranzitiv kifejezéstípus. Tranzitívák az olyan kifejezések, amelyekben állítmány (és alany) mellett tárgy (0) is van:

$$S - O - P$$

Az obi-ugor nyelvekben a tárgy el is maradhat, ha odaértendő, vagy az ige tárgyas személyragja utal rá:

$$S - Po \quad Po$$

(o=tárgyas ragozás) Pl. vog. É. *am at vā'ilem* 'én nem tudom' (VNGy. I, 6); osztj. Szin. *mā qt ūj'ilem* 'ich weiss nicht' (OVE. 97). Ezeket a kifejezéseket nem sorolom az intranszitiv kifejezéstípusba.

Az állítmány tárgya lehet főnév (vagy névmás), mondat, infinitivus (vagy participium). Pl. *taw nāmt nāmsayts. taw nāmsayts:* „*am kwonā kwā-le'im*”. *taw kwonā kwāluñkwē nāmsayts.* — Ezek között a kifejezések között különbséget kell tenni, noha mindhárom jelentése azonos. Az első kifejezés-típust SIRO egyszerűen tranzitívnek, a másodikat diktívnek, a harmadikat modálisnak nevezi (28).

A tárgytól elkülönítve szokták tárgyalni az ún. belső tárgyat, pl. vog. Szo. *sispal ālne nōmt ul nōmseen!* 'denke keinen auf der Rückenseite befindlichen Gedanken!' (WV. V, 64). A belső tárgy az állítmányként szereplő ige szócsaládjába tartozó szó, pl. *életét éli*, fi. *elää elämäänsä* stb. A kifejezéstípusok vizsgálata közben a belső tárgy különválasztása fölösleges, a példamondatok tehát a tranzitiv kifejezéstípusba tartoznak. — Az állítmány kiterjedési határozója, amely alakja szerint tárgyeset, nem alkot lényeges kifejezési tagot, pl. *taw xasā poterti* 'ő hosszú ideig beszél'. Az állítmány vizsgálatakor az ilyen tárgyszerű bővítmény elhanyagolható.

A finnben a beszélést és gondolkodást jelentő igék tárgyának alakja jelöli az állítmánnyal kifejezett cselekvés aspektusát. A folyamatos igék tárgya részleges (*Hän puhuu unkaria*), a befejezett igék teljes tárgyat kapnak (*Hän sanoi sanan*). — A vogul is két tárgyalakot különböztet meg, ezek jellege azonban teljesen eltér a finnben jelentkező tárgyváltakozástól. A vogulban a két tárgyalak a tárgyszó határozott, ill. határozatlan voltát jelöli. A helyzet a következő: az északi vogulban nominativusban (alapalakban) áll az alany, a tárgy, a főnévi jelző és a birtokos jelző (KÁLMÁN, ChrVog. 27). Az É. nyelvjárások, valamint a P. és ÉV. nem ismerik a többi nyelvjárásban jelentkező -m.-ragos accusativust, a P. és ÉV. a határozott tárgy jelölésére az eredetileg partitívusi funkcióban álló elativus-ablativus -na ragot használja (LIIMO-LA: JSFOu. LVII/1, 25–47 és MSFOu. 134: 24–44). A határozatlan tárgyat minden nyelvjárás nominatívussal fejezi ki. Pl. vog. AL. *uj šörp äls* 'a medve egy jávort ölt' (VNYj. 156). Határozott tárgy esetén az ige is tárgyas ragozású, pl. vog. KL. *kāimē kwān-tārtāln!* 'ereszd ki a macskát!' (VNYj. 105). Az osztjákbán nem maradt meg az uráli m accusativusrag. A tárgyat határozott vagy határozatlan voltára való tekintet nélkül a nominativus jelöli. A tárgy határozottságát a tárgyas igei személyragok mutatják, pl. Ser. *ma ar tanke*

wetsəm 'ich habe viele Eichhörnchen erlegt' (OChr. 74); Ser. *ma tām taŋkə*
wetsem 'ich habe dieses Eichhörnchen erlegt' (OChr. 74).

Az obi-ugor nyelvekben gyakran használnak szenvedő igeragozást. Ennek az a magyarázata, hogy a beszélő a lélektani alanyt nyelvtanilag is alany formájában akarja kifejezni, pl. vog. FL. *mi'rsuššn lexum numitörum-žayēn tiy ti lāββas* . . . 'den die Welt beschauenden Mann bestimmte hierher der Obere-Gott, sein Vater . . .' (WV. I, 82); osztj. Szin. *χojn at űjatłajm?* 'wer kennt dich nicht?' (OVE. 72). A szenvedő állítmány alanya logikailag tárgy, mivel az szenvedő el az igével kifejezett cselekvést, ezért az ilyen kifejezéseket a tranzitív kifejezéstípusba sorolom. A vogulban a szenvedő igéknek a tárgya sokszor instrumentálisragos névszó, pl. É. *tōrəl majwesum* 'kendőt adott nekem (kendővel megajándékoztattam)' (vö. KÁLMÁN, ChrVog. 46). Ezeket a példákat is a tranzitív kifejezéstípusban tárgyalom.

4.3. Diktív kifejezéstípusok. A beszélést és a gondolkodást jelentő szavak ebben a kifejezéstípusban fordulnak elő leggyakrabban. Diktív az olyan kifejezés, amelynek tárgya mondat. Ez a kifejezéstípus altípusokra oszlik attól függően, hogy milyen alakban jelentkezik ez a tárgyforma.

4.31. „Egyenes beszéd”.⁴ Ilyenkor az idézőmondat az idézet (= tárgy) előtt van:

$$S - P : \dots O''$$

Pl. vog. É. *ap̄yā lāwī*: „*nañ manā mōlēx jālsēn?*” ’öcsikéje mondja: „Micsoda gyorsan jártál te?” (VNGy. IV, 254).

4.32. Vannak olyan esetek, amikor az idézőmondat kettészakítja az idézetet. Ilyenkor beszélünk „közbevetett idézőmondat”-ról:

„O” — S—P — „O”

Pl. vog. FK. „om ěkum” — lāwi — „khwatè mènès, khwànè khašwè?” ’ ’Az én feleségem” — úgymond — „hogya hova ment, ki tudja azt!” ’ (VNGy. II, 225).

4.33. „K í s é r ő i d é z ő m o n d a t”-ról van szó, a mikor az idézőmondat az idézet mögé kerül:

„O” — S—P

Pl. vog. FL. „*akw pal min!*” — *lawwäsēm* ’ „Félre takarodj!” — mondta nekem’ (VNGy. IV, 39).

4.34. Külön kell tárgyalnunk a „f ü g g ő b e s z é d” kifejezéstpust. Pl. osztj. I. *nun-sar jásta, man jidem!* ’du aber sage, ich komme!’ (I0. 16). A tárgyként álló mondatot igen ritkán a *što* ’hogy’ kötőszó is bevezetheti, pl. vog. T. *leβē-m, što neün ely-s* ’ich sage, dass du ihn erschlagen hast’ (WV. III, 170). A vogulban az ilyen típusból kevés van, az osztjákban kötőszavas példát nem is találtam.

S—P, (što) O

⁴ Az idézőjelek használata az altípusokban csupán a típus jellegének kiemelését szolgálja, hiszen a gondolkodást jelentő igék után egyes beszéd terminust nem lehet alkalmazni.

Az „egyenes beszéd” kifejezéstípust a „függő beszéd”-től az esetleges kötőszó világosan elkülöníti. Akkor azonban, amikor nincs kötőszó, igen nagy elővigyázatossággal kell végeznünk a két kifejezés elkülönítését. A gyűjtő sokszor nem jelzi kettősponttal és idézőjellel, hogy „egyenes beszéd” kifejezéstípusról van szó. A szövegkörnyezetből azonban mindenkor kiderül, hogy a főmondatról csupán vesszővel elválasztott tárgyi mellékmondat valójában „egyenes beszéd”, pl. vog. K. *n̄y n̄amsá'n á'z k̄uān̄l̄äx̄u iān̄n̄äβ̄əz̄t* 'du meinst, (dass) sie hinabgewischt wurden, um nur so verloren zu gehen' (WV. II, 583). Nem sorolhatjuk azonban az „egyenes beszéd” kifejezéstípusba a következő mondatot: osztj. O. *mundi laʸs̄ən, iaz̄əŋ an' t̄us̄ən* 'az imént mondtad, hogy nem hoztál hírt' (ÉONy. 171). „Egyenes beszéd” esetén a tárgyi mellékmondatnak egyes szám 1. személyben kellene állnia: *mundi laʸs̄ən: „iaz̄əŋ an' t̄us̄əm”*.

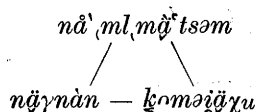
4.35. Jellegénél fogva eltér az előbbiektől az olyan kifejezés, amelynek tárgya függő kérdés pl. vog. FK. *om ēkum khw̄q̄t̄ē m̄ēn̄s, khw̄q̄n̄ē kh̄q̄šw̄ē!* 'az én feleségem hogy hova ment, ki tudja azt!' (VNGy. II, 225).

A beszélést és gondolkodást jelentő igék „egyenes beszéd” és „függő beszéd” kifejezéstípusokban egyaránt előfordulhatnak. Ezek a kifejezéstípusok egymásba transzformálhatók. A *hogy*-kötőszavas mellékmondat pl. mindenkor „egyenes beszéd”-dé alakítható át, pl. vog. T. *leβ̄ē'm, što neŷ̄n el̄ü's* 'ich sage, dass du ihn erschlagen hast' (WV. III, 170): *leβ̄ē'm: „neŷ̄n el̄ü's”* 'Én mondom: „Te ölted meg őt”.

4.4. M o d á l i s k i f e j e z é s t í p u s. Jellegét tekintve ez is tranzitív kifejezéstípus, annak egyik változata. Modális az a kifejezés, amelynek tárgya infinitívus (SIRO: 28).

Mindegyik infinitívus állhat tárggyal és tárgy nélkül. Tárggyal pl. vog. É. *p̄ānt̄ä āp̄ä ŋuwiŋuñkwe ʒ̄aŋš̄ul̄s̄* 'sógora megtanult bölcsőt ringatni' (VNGy. IV, 249), tárgy nélkül pl. vog. É. *man űr̄el āluñkw̄ē l̄āw̄ē'in?* 'miképpen ren-deled, hogy éljünk?' (VNGy. I, 148).

A vogulban és az osztjákban éppúgy mint a magyarban, nem minden accusativus és infinitívus kapcsolata accusativus cum infinitivo, pl. vog. É. *kwon̄l̄ š̄ält̄ēm ajiñ ʒ̄um-p̄i' sairuñkw̄ē tānȳi* 'a kívülről jött apródot szét akarja vágni' (VNGy. II, 20); osztj. É. *ār lis̄əl q̄ānt̄ti mand̄āl* 'sok vadászshurokját megnézni megy' (OM. 24). A vezérigének ugyanis logikai összefüggésben kell lennie mind az infinitívusszal, mind annak tárgyával, tehát kell, hogy az infinitívus tárgya egyben a vezérszó tárgya is legyen! A vogulban és az osztjákban verba sentiendi és dicendi után áll acc. cum inf., pl. vog. É. *Sorni-Kwor̄ēs āš̄ukw̄ē ŋam̄ēr jiw̄ēp̄ salik̄ poŷ̄ēn̄ē s̄āt t̄ōm̄il̄ . . . l̄āw̄ēs t̄ār̄āt̄aŋkw̄ē* 'S. K. atyuska sűrű fájú fekete bozót oldalába hét jávorinót mondta, hogy alábo-csát' (VNGy. I, 91); vog. K. *n̄ā' ml̄m̄ä' ts̄əm n̄äȳn̄ān k̄om̄äīäx̄u* 'ich habe gedacht dich zu heiraten' (WV. II, 245). A vezérszó: *n̄ā' ml̄m̄ä' ts̄əm*, ettől függ egy infinitívuszos szerkezet: *n̄äȳn̄ān k̄om̄äīäx̄u*. Mind a két tag külön-külön tárgya a vezérszónak, ugyanakkor egymással is tárgyi viszonyban vannak:

Az osztjában az acc. cum inf. szerkezet használata jóval ritkább, mint a vogulban, de elvétve itt is megtalálható, pl. osztj. Szin. *mā in nənən xalewat kitti nymaslēm* 'ich denke dich nun morgen wegzuschicken' (OVE. 155). Az ilyen tárggyal álló infinitivust a következőkben a c c . c u m i n f. kifejezés-típusnak nevezem:

$$S - O - Oi - P$$

(i = infinitivus); a tárgy nélkül álló infinitivust egyszerűen infinitívuszos szerkezetnek:

$$S - Oi - P$$

(emellett állhat ugyan tárgy, de ez nem áll szoros logikai viszonyban a vezérszóval), pl. osztj. Ser. *ārijta kē mā x̣šštēm* 'zu singen verstehe ich' (OVE. 434).

4.5. Participiumos szerkezet. Az acc. cum inf. kifejezés-típushoz hasonlóan ez is a tranzitív kifejezés-típus egyik altípusa, csak hogy itt az igeneves szerkezetté alakított tárgyi mellékmondat állítmányát nem infinitivus, hanem egy másik nomen verbale, nevezetesen part. praes. vagy part. praet. fejezi ki. A beolvasztott tárgyi mellékmondat alanya a szerkezet participium tagjának a tárgya lesz, személyes névmás esetén a participiumon megfelelő személyű birtokos személyraggal jelölik a mellékmondat alanyának személyét. Ha a tárgyi mellékmondat által kifejezett cselekvés egyidejű a főmondat állítmányának cselekvésével, a participiumnak a praesensét használják, pl. osztj. É. *išem kartla ōn šerən x̣t qm̄pstal al̄tla* 'öcsém vasláncos jeles házat üt fel, azt mondják' (ONGy. 182). Ha a mellékmondat állítmánya múlt idejű, akkor part. praet.-ot használnak, pl. vog. K. *khwašē mēnmūt ogt khān̄ši* 'azt sem tudja, hogy hosszú ideig ment-e' (VNGy. II, 226); osztj. É. *punən vaj punəa pēntēm vantsem* 'szőrös állat szőrét eltűnni láttam' (ONGy. 251). A verbum sentiendinek van tehát egy közvetlen tárgya, a participiumos szerkezetté transzformált tárgyi mellékmondat, amelyhez ismét egy tárgy kapcsolódik, amely végső soron a verbum regensnek is tárgya:

$$\begin{array}{c} \text{vantsem} \\ \swarrow \quad \searrow \\ \text{pēntēm} - \text{punəa} \end{array}$$

A tárgyi participiumos szerkezet alakilag teljesen megfelel az acc. cum inf.-nak

$$S - O - Op - P$$

(p = participium); verba sentiendi és dicendi, valamint gondolkodást jelentő vezérige mellett áll (a vogul igeneves szerkezetekről vö. Sz. KISPÁL M., A vogul igenév mondattana, 180—4 és 264—6). A participium tárgya logikailag alany, mint a fenti esetben: „Láttam, hogy szőrös állat szőre eltűnt.” A mellékmondat állítmányaként szereplő ige ugyanis intranszítív, így természeténél fogva nem is vehetne magához tárgyat, az accusativus csupán szerkezeti szükség-szerűség.

A participiumos szerkezetet egyszerű tranzitív kifejezésnek is fel lehetne fogni, ha azt tesszük fel, hogy a participium ezekben a kifejezés-típusokban

nomen actionis. A finnugor nyelvekben gyakran előfordul, hogy melléknévi igenév nomen actionis értékben használatos, pl. *tõñx kisnem sis* 'miközben az utat kerestem (útkeresésem közben)' (KÁLMÁN, ChrVog. 47). A következő oszty. É. kifejezés *änt leumen ailetlen* 'nem ettél, azt mondom' (OH. III, 131) tehát így értelmezhető: 'a nem evésedet mondom'. Más összefüggésekből kiderül azonban, hogy itt nem csupán egyszerű tranzitív kifejezésről van szó. A participiumos szerkezetet két tényező különbözteti meg a tranzitív kifejezéstől: 1. a participium mint tárgy idejűséget fejez ki, idővonatkozása van, 2. a participium tárgyat nem mindenkor lehet birtokos jelzőnek tekinteni, mert e két tag közé más mondatrészek is beékelődhetnek, pl. *äñ nãñ šidä enmãltmãl ältãlã* mondatot a *šidä* 'így' bővítmény nélkül fordíthatnók a következőképpen: 'a kis fejedelemnő fölnevelést emlegetik', a *šidä* bővítmény jelenlétében azonban nem teljesen helyes a participiumos szerkezetet birtokos szerkezetnek felfogni. Célszerű tehát ezt a kifejezéstípust is — az acc. cum inf.-hoz hasonlóan — külön kifejezéstípusnak venni.

A finnben is megtalálható egy hasonló tárgyi participiumos szerkezet. A tárgyi mellékmondat állítmányának idejét a megfelelő participium jelöli: jelen idejű állítmány participium imperfectummá (*Näen isän tulevan*), múlt idejű állítmány pedig participium perfectummá transzformálódik (*Näin isän tulleen*).

4.6. Tranzitív-predikatív kifejezéstípus. Azonos kifejezéstípusokban azonos szavak helyébe mindig a legáltalánosabb szót téve, az illető kifejezéseket — a kifejezéstípus keretein belül — disztinktív variációkra oszthatjuk (SIRO, 36). Pl.

A) vog. FL. *pauli lãwuñkwẽ jãñi nãñki* 'falunak, hogy mondják, nagyobbna látszik' (VNGy. IV, 214),

B) vog. É. *Vas-çuri-tumpi oss lãwawẽ!* 'Gyomorzacskó-dombnak hadd nevezzék!' (VNGy. II, 179).

Ha a B) pontban szereplő *lãwi* helyébe a *namẽji* 'hív, nevez vminek' igét tesszük, több hasonló példát megfigyelve, arra az eredményre jutunk, hogy az ilyen kifejezésekben a leggyakrabban használt ige a *namẽji*, míg az A) kifejezésben a *lãwi* látszik gyakoribbnak. Ha van két, egy típusba tartozó kifejezésünk: A és B, amelyek olyanok; hogy a B-ben levő kifejezéstag helyébe más kifejezést tehetünk anélkül, hogy annak jelentése megváltoznék, a B kifejezés az A kifejezés disztinktív variációja.

Ez a kifejezés: vog. K. *ãskiõtãrçy l'ãßã* 'man nennt ihn den Eški-Fürsten' (WV. I, 109), vagy oszty. O. *çõrẽñ iãç äziñ laullãl* 'a çõrẽñ-népet mondja atyjának' (ÉONY. 160) egyik eddig tárgyalt kifejezéstípusba sem sorolható. Az ilyen kifejezést SIRO tranzitív-predikatívnak nevezi (38). Ebben a kifejezéstípusban két disztinktív variáció van: 1) 'mond': vog. É. *pauli lãwuñkwẽ jãñi nãñki* 'falunak, hogy mondják, nagyobbna látszik' (VNGy. IV, 214) és 2) 'hív (vminek)'; vog. K. *ãskiõtãrçy l'ãßã* 'man nennt ihn den Eški-Fürsten' (WV. I, 109). A jelentésváltozás itt még nem ment végbe teljesen, a tranzitív-predikatív kifejezéstípusban még mind a két disztinktív variáció előfordul.

A tranzitív predikatív kifejezés mindig két mondatra transzformálható: *l'ãßã: tãç ãskiõtãr*. Hasonlítsuk ezt össze az eredeti mondat *ãskiõtãrçy l'ãßã!* Láthatjuk, hogy ami ebben a mondatban csak egy mondatrész, az a transzformált mondatban egy egész mondat, amelyben a két tag között állít-

mányi viszony van. Az eredeti mondatban ugyanezt az állítmányi viszonyt a translativus rag fejezi ki, az *ōterāy* bővítmény tehát egy egész mondatot pótol. Az osztjákban nagyon kevés tranzitív-predikatív kifejezés van, úgyszólván csak elvétve lehet találni egyet-egyet. Ez abból ered, hogy az osztják nyelvjárások többségében nincs translativus. A keleti nyelvjárásokból, amelyekben megtalálható, nem álltak szövegek rendelkezésemre.

4.7. Tranzitív-datívuszi kifejezéstartípus. Az intranzitív kifejezéstartípusban a beszéd fő tényezői közül a beszélő van jelen, a tranzitív kifejezéstartípusban már a beszéd tárgya is megjelenik. Van a tranzitív típusnak olyan esete is, amikor a beszéd harmadik tényezője, a hallgató is jelen van. Ennek nyelvtani kifejező eszköze — minthogy dativus sem a vogulban, sem az osztjákban nincs — a lativus, de gyakrabban valami lativusi jelentésű névutó. Pl. vog. T. *nīr'n lānt*: „*kōšl'β mīnāntēm en'βu,χen*” 'er sagt zu seiner Frau: „Ich gehe zu dem Alten auf Besuch” (WV. I, 129); vog. É. *jāni' pīyā ājkā nūpēl lāwi*: „*Pupχēn-tūr ālēm-pāl't . . . ālnē uj kāsīn lānχ χāntēm*” 'nagyobbik fiához az öreghez szól: „Bálványos tónak baloldalán . . . megölendő „állat” vigasságos útját találtam” (VNGy. III, 369–70); osztj. I. *nunen ai-ket jāsteden* 'ich werde dir ein Wort sagen' (IO. 114); osztj. O. *tut pēlā laūl*: „*si pāmpai noχlūi!*” 'a tűznek szól: „Ezt a fűrakást fald föl!” (ÉONy. 1).

Ebben a kifejezéstartípusban gondolkodást jelentő ige nem szerepelhet, hiszen a gondolkodás folyamatából a harmadik tényező, a beszéd síkján a hallgató, hiányzik. Vizsgálataim során arra az eredményre jutottam, hogy ebben a kifejezéstartípusban semmilyen jelentésváltozás nem történt, ezért a példaanyag felduzzasztásának elkerülése végett a tárgyalás folyamán nem választom el azt a kifejezéstartípust a tranzitív, ill. az „egyeses beszéd” kifejezéstartípusoktól.

5. Jelentésegységek. Minden nyelvben, így a vogulban és az osztjákban is, sok szó található, amely a beszélés és a gondolkodás fogalmkörébe tartozik. Nem tűzhetem ki célul, hogy az összes e fogalmkörbe tartozó szavakat tárgyaljam, hiszen ez a terjedelem rovására menne, s ezenkívül nehéz is lenne rendet teremteni a mérhetetlen szóanyagban. Csupán a gondolkodás és a beszélés jelentésegységeit tárgyalom. Jelentésegységen értem azokat a szavakat, amelyek egy fogalmkör jelentésének legalapvetőbb jegyeit tartalmazzák. A jelentésegységek viszonylag zárt rendszert alkotnak. A rendszeren belül egy-egy szó jelentésének vagy funkciójának megváltozása maga után vonja az összes többi szó jelentésének vagy funkciójának ugyanolyan rányú megváltozását.

A beszélést jelentő szavak vizsgálata közben azonnal szembetűnik, hogy minden nyelvben különbséget tesznek beszélés és mondas között. Vegyük példának a vogul északi nyelvjárását! A *lāwi* 'mond' és a *potērti* 'beszél' oly világosan elkülönül egymástól, hogy csak ritkán cserélik fel egyiket a másikkal. A *potērti* magát a beszélés folyamatát jelöli, míg a *lāwi* jelentését vizsgálva, a hangsúly a cselekvés tartalmán, eredményén van. Ugyanígy a magyarban valaki *finnül beszél*, *világosan beszél*, *a gyerek beszélni tanul*, de valami határozott dolgot mindig *mondunk* (vö. *Sokat beszélt, de keveset mondott!*). Ez a kettősség a mondat szerkezetben is jelentkezik: a *potērti* intranzitív, vagy esetleg határozatlan tárgyat kap — pl. *mañnar pō tr'teyn?* 'was

sprichst du?' (WV. II, 137) —, a *lāwi* rendesen tranzitív, s határozott tárgyat kap, egyenes vagy függő beszéd kapcsolódhat hozzá.

A beszélés és mondas fogalma mellett csaknem minden nyelvben megkülönböztetik a beszélget és az elbeszél fogalmakat is. A *beszélget* majdnem ugyanaz, mint a *beszél*. A nyomaték itt is a beszélés tevékenységén van, csak hogy itt nem egy, hanem két vagy több személy beszédtevékenységéről van szó. Ilyenkor a mondatban a következő bővítmények fordulnak elő: *jürtel* '-val, -vel együtt', vagy az alany áll többes számban, mellette a *χalēnt* 'egymás közt' bővítménnyel. A beszélés és a beszélgetés fogalmának közeli rokonsága magyarázza, hogy sem a magyarban, sem az obi ugor nyelvekben nem foglaldott le külön szó a beszélgetés fogalmának jelölésére. Az északi vogulban pl. a *poterti* fejezi ki mind a két fogalmat, a finnben viszont a *puhua* mellett megvan a *keskustella* vagy *jutella* is.

Az elbeszél jelentésegység északi vogul kifejezője a *mōjti* 'mesél, elbeszél'. A *mōjti* fogalmilag a *lāwi* és a *poterti* között foglal helyet: az esemény múlását adja elő, ugyanakkor tranzitív. A legbiztosabb alaki kritérium, amelyből kiderül, hogy elbeszélésről van szó, az, hogy tárgyként a *mōjt* 'mese, rege' áll.

Hasonló szópárok, mint a magyar *mond* és *beszél*, vogul *lāwi* és *poterti*, a balti finn (SIRO, 20) és az indoeurópai nyelvekben is megvannak (BUCK, 3).

A gondolkodást jelentő szavaknál a jelentésegységek nem különülnek el ilyen világosan. Belőlük jóval több is van, mint a beszélést jelentő szavakból. Az északi vogulban a következő jelentésegységeket különíthetjük el a gondolkodást jelentő igék körében: *nāmsi* 'gondol', *nāmsaxti* 'gondolkodik', *χańši* 'tud, ismer' és *ärtēli* 'értékel, becsül'. A *nāmsi* és a *nāmsaxti* párt nagyjából párhuzamba állíthatjuk a beszélést jelentő szavak síkján a *lāwi* és *poterti* ígépárral. Valami meghatározott dolgot mindig gondolunk, ilyenformán a *nāmsi* tranzitív. Bővítményül határozott tárgy (esetleg lativus), „egyenes” vagy „függő beszéd”, esetleg infinitívus kapcsolódhat hozzá. A *nāmsaxti* ige jelentésében maga a gondolkodás folyamata áll előtérben, így intranszítív, a *poterti*hez hasonlóan. A *χańši* nem a gondolkodás folyamatát, hanem a megismerés eredményét, állapotot jelöl. A mondatban tranzitív. Az *ärtēli* rokon a *nāmsaxti*-val. Az utóbbihoz hasonlóan ugyanis a gondolkodás folyamata áll előtérben, amely bizonyos vélekedést, értékelést is tartalmaz, ugyanakkor gyakran tranzitív.

A beszélést jelentő igéknek négy jelentésegysége van: „mond”, „beszél”, „beszélget” és „elbeszél”. Ezeket a fogalmakat több értelemben használják ezért SIRO félreértések elkerülése végett latinul nevezi el őket: *DICO* (tranzitív, diktív, modális és tranzitív-predikatív kifejezés-típusban), *LOQUOR* (intranszítív, határozatlan tárgy esetén tranzitív, és diktív kifejezés-típusban *DICO* helyett), *COLLOQUOR* (intranszítív és ritkán diktív kifejezés-típusban) és *NARRO* (tranzitív és diktív kifejezés-típusban).

A gondolkodást jelentő igéknek szintén négy jelentésegységet tárgyalom: „gondol”, „gondolkodik”, „tud” és „becsül”. SIRO módszerét követve ezeket a jelentésegységeket is latin szavakkal szimbolizálom: *COGITO* (tranzitív, intranszítív, „egyenes beszéd”, modális és tranzitív-predikatív kifejezés-típusban), *MEDITOR* (intranszítív, „egyenes beszéd” és modális kifejezés-típusban), *SCIO* (tranzitív, diktív és modális kifejezés-típusban) és *DELIBERO* (intranszítív, tranzitív és ritkán „egyenes beszéd” kifejezés-típusban).

Vizsgáljuk meg a következő vogul kifejezést és német fordítását: vog. K. *aškiōtarğy l'āββa* 'man nennt ihn den Eški-Fürsten' (WV. I, 109)! A vogul és a német mondatot összevetve láthatjuk, hogy a vogul *lāwi* szónak a németben *nennen* 'nevezni (vminek)' felel meg. Nem akarom itt a példák számát szaporítani, de a *lāwi*-nak számtalanszor a német *nennen* vagy *heissen* felel meg a fordításban egy bizonyos mondatbeli összefüggésben: amikor valójában nem mondásról, hanem valaminek hívásról, nevezésről van szó. A vogulban ilyenkor gyakori a *lāwi* használata. Ugyanilyen a használata a magyar *mond* igének is: „Valakit, valamit (szóban vagy írásban) valamilyennek, valaminek nevez, nyilvánít, minősít” (ÉrtSz.), pl. *Még nevet is újat vett föl: Wild Marinak mondta magát* (Mikszáth). A finn *sanoa* igének is van 'kutsua jksk' jelentése: *Hän sanoi minua varkaaksi* (nimitti, kutsui). A *mond* igének ilyen használata hiányzik a germán nyelvekből.

Ennek az előzetes vizsgálatnak két tanulsága van: ha egy szó jelentését pontosan meg akarjuk határozni, mindig figyelembe kell vennünk mondatbeli helyzetét; az ennek során kiderült jelentésbeli eltérések az illető nyelv struktúrájából adódnak.

6. A szócikkek felépítése. Először a beszélést, azután a gondolkodást jelentő igéket tárgyalom. Az igéket jelentésegységeik szerint rendezem: *DICO* (1–8), *LOQUOR* (9–13), *COLLOQUOR* (14) és *NARRO* (15–16), valamint *COGITO* (17–21), *MEDITOR* (22–23), *SCIO* (24–31) és *DELLIBERO* (32–35). A szócikkek felépítése a következő: a szó hangalakja, előfordulása a különböző nyelvjárásokban, szótárak, szójegyzékek, ill. más források adatai; a szó eredete; a szó funkciója, előfordulása a kifejezéstípusokban (a példák mennyiségét a felhozott példa után zárójelben közlöm, hasonlóan zárójelben található a frekvenciaszám akkor is, amikor a példaanyag felduzzasztásának elkerülése végett csupán a nyelvjárást közlöm — összesítve l. 3. és 4. táblázat!); végül a szó funkciójának és jelentéseinek összefoglalása, valamint a jelentésváltozások leírása és magyarázata következik.

I. A beszélést jelentő szavak

1. vog. É. *lāwi*

(AHLQV.) *lāvam* 'sagen, versprechen'; (MUNK.-SZIL.) É. *lāwi*, KL. *loqyi*, AL. *lāi* (tő: *lay-*), P., K. *lāwi*, T. *lāwi* 'mond, szól, rendel, ígér'; (KAN-NISTO, Vok. 4) T. *leβi* 'er wird sagen', AK. *lāβi*, KK. *loāβi*, FK. *loqβi*, P. *loāβi*, ÉV. *lūβi*, DV. *lōqβi*, AL. *loqβi*, FL., Szo. *lāβi* 'er sagt'; (CSERNY.) *lavunqve* '1. говорить, сказать, 2. приказать, 3. назвать'; (ROMB.) *lavunqve* 'сказать'; (BV.) *lavunqve* '1. сказать, 2. приказать, 3. назначить, 4. поручить' (*l'ā°ex*, *l'ā°ex*).

A szó eredete ismeretlen.

1. Intranszítív: *DICO* — É. *am kwoni-pālēm mutrāñ nēn voss lāwi!* 'rajtam kívül levő bűvös erőt ismerő nőd, mondja meg az neked!' (VNGy. I. 11) — (3); K. (2); T. (2) | *LOQUOR* — K. *kom to'kē lo āβ q s* 'der Mann so sprach' (WV. II, 431) — (1) | 'rendel' — FL.(1); K. *ko'māl loāβā'n?* 'wie befehlst du?' (WV. II, 555) — (4).

2. Transzítív: *DICO* — É. *jelpiñ šakw vārñ tumajā ēkwatān lāwēs* 'ő elmondta neki (a feleségének) abbéli szándékát, hogy szent tűzőzönt csinál'

(VNGy. I, 69) — (45); FL.(1); K.(1); T.(4) | *LOQUOR* — FL. *tān rētl lā-β è γ χ t, ul āγ χ t t n!* 'sie reden Lügen, glaube ihnen nicht!' (WV. II, 67) — (1) | 'rendel' — É. *mat ūrēl lā w i l è n?* 'miképpen rendeled?' (VNGy. I, 150) — (19); FL. (4); K. (24) | 'ígér' — K. *om nān tō nt t o β kētslēm, l o ā β φ s l ə m* 'deshalb habe ich dich dorthin geschickt (und) versprochen' (WV. I, 45) — (8) | 'enged' — FL. *mān nūmipōs iāγγyβnā tōkχ at l a β β e s a β* 'das Obere Licht hat uns das nicht erlaubt' (WV. I, 74) — (1); K. (1).

3. Egyenes beszéd: *DICO* — Szo. *lā β è γ:* „*ta iāχnyβ sār tēnyu βārimēn*” 'sie sagen: „Später werden wir mal Essen bereiten” (WV. I, 20) — (427); FL. (241); K. (81); P. (6); T. (68) | 'rendel' — Szo. *ān χum ā z lā β s:* „*mi'neen, mi'r a'leen*!” 'der Mann sagte wieder: „Geh, versammle das Volk!” (WV. I, 63) — (240); FL. (118); K. (49); P. (6); T. (58) | 'kérdez' — É. *ēk-wate lā w i:* — *jā, χuñ χumos alilēn?* 'ihre Frau sagt: „Aber wie hast du ihn erlegt?” (ChrVog. 54) — (176); FL. (118); KL. (2); K. (27); P. (2); T. (23) 'megszólít' — É. *ta lā w i:* „*akim ōjka, tūjtīyaytīmen!*” 'sie sagt: „Onkelchen, spielen wir Verstecken!” (ChrVog. 54) — (122); FL. (40); K. (3); T. (1).

4. Közbevetett idézőmondat: *DICO* — Szo. „*nān*”, *lā β i*, „*ānum βōs sālitanyβln!*” '„Wenn du”, sagt es, „doch Mitleid mit mir hättest!” (WV. II, 138) — (96); FL. (32); K. (632) T. (23) | 'rendel' — Szo. „*nān ān*”, *āikā lā β i*, „*ānum ul alēln!*” '„Töte du”, sagt der Alte, „mich jetzt nicht!” (WV. II, 132) — (40); FL. (12); K. (59); T. (23) | 'kérdez' — Szo. „*nān*”, *lā β i*, „*χotā! mineyn?*” '„Wohin”, sagt sie, „gehst du?” (WV. II, 146) — (22); FL. (4); K. (57) | 'megszólít' — Szo. „*āž*”, *lā β i*, „*ma'nāiy βānum nōmnē*” '„Vater”, sagt er, „weshalb hast du es so geplánt?” (WV. I, 14) — (3); FL. (6); K. (3); T. (7).

5. Kísérő idézőmondat: *DICO* — É. (72); FL. „*at ēreyn*”, *lā β i* '„Du wirst nicht gebraucht”, sagt er' (WV. I, 84) — (14); K. (647); T. (44) | 'rendel' — É. „*kwālēn!*” — *lā w i* '„Gyere ki!” — szól' (VNGy. I, 14) — (37); FL. (9); K. (283); T. (31) | 'kérdez' — Szo. „*am mañnər pēnyēym?*” *lā β i* '„Was soll ich Weissagen?”’, sagt sie' (WV. IV, 45) — (26); FL. (5); K. (351); T. (11).

6. Fügő beszéd: *DICO* — Szo. *mi'rn lā β e e n*, *pušsn iuβ ōs šālvēyt!* 'sag den Leuten, sie mögen alle hineintreten!' (WV. I, 71) — (10); FL. (14); KL. (1); K. (4); T. (5) | 'vél' — K. *om l o ā u m iā nālslēm* 'ich dachte, (dass) ich dich getötet habe' (WV. II, 407) — (8).

7. Fügő kérdés: *DICO* — É. *tul nañēn lā w i χotāl mini* 'azután megmondja neked, hova megy' (VNGy. I, 69) — (3) | *NARRO* — É. *manēr vāsēn, manēr χāsēn, lā w a k ē n āsēkānnē, ānēkānnē!* 'Mit láttál, mit tudtál meg? Mondd el kedves nagyapódnak, nagyanyódnak!' (VNGy. III, 231) — (1).

8. Acc. cum inf.: *DICO* — É. *Sorni-Kworēs āsukwē namēr jiwēp salik poχēnē sāt tōmīl lā w e s tārātānkwē* 'Arany-Kworēs atyuska sűrű fájú fekete bozót oldalába hét jávorunót mondta, hogy alábocsát' (VNGy. I, 91) — (1) | 'rendel' — É. *ēlēm- χalēs nātīñ tārēm man ūrēl āhūnkwē lā w i l è n?* 'miképpen rendeled, hogy meglegyen az embernek életidővel való világa?' (VNGy. I, 155) — (5); FL. (3); P. (4); K. (10); T. (1) | 'megenged' — K. *sēmālyi nēpn pōāi pl kūt mātāχp l o ā β ā n!* 'gestatte mir, einen mit einem Tragegestell versehenen Ranzen (voll) schwarzen Wildes zu tragen!' (WV. I, 302) (1).

9. Infinitivus: 'rendel' — T. *nāj tr tu tātūñ lā n t* 'a fejedelem megparancsolja, hogy hozzák oda' (VNGy. IV, 346) — (2) | 'megenged' — FL.(1);

KL. *älä at loqγit joqmuγ* 'tiltja, hogy közel menjenek hozzá' (VNGy. IV, 417) — (1) | 'ígér' — É. *mōlāl ti porān lā w s ē m joγtuñkwē* 'tegnap erre az időre ígértem, hogy megjövök' (VNGy. IV, 333) — (1).

10. Participium: *DICO* — FL. *nañ āyi - pī' ti āśnēn nañ ās manērī' ānēm at lā w e' i n ?* 'hát miért nem mondod meg vala énnekem, hogy neked gyermeked van?' (VNGy. IV, 339–40) — (1).

11. Transzitiv-predikatív: 'hív (vminek)' — É. *ānēm jā'i lā w i t ā* 'engem atyjának fog nevezni' (VNGy. II, 61) — (15); FL.(12); KL.(1); K. (2) | 'rendel (vminek)' — Szo. (6); FL. *sim-talēx naśiñ pūlī' Numi—Tārēm jāyēmne lā u w ā s ē m* 'szív csúcs beli ízletes falatjául, — Felső-Ég atyám (azért) rendelt engem' (VNGy. IV, 301) — (1).

A mondatst jelentő igéknek egyező sajátságuk, hogy az alany mindig emberi lényt jelölő kifejezés, vagy olyan lény, amely emberi tulajdonságokkal ruházható fel. A magyarban vannak olyan esetek, amelyekben alanyként nem ilyen lény szerepel, pl. *a törvény azt mondja, hogy ...* stb. Ugyanez a jelenség a finnben is megvan: *Laki sanoo, että ... Kuten sananlaskukin sanoo ...* Az ilyen kifejezések későbbi fejlemények. Az obi-ugor népköltészeti szövegekben ilyen példát nem találtam.

A *lāwi* szó jelentése a következő szerepekre különül el: *DICO*, 'rendel', 'kérdez', 'felel', 'megszólít', 'hív (vminek)', ritkábban 'ígér', 'megenged', 'vél' és elvétele *NARRO*, *LOQUOR*.

A szó alapjelentése a *DICO*. Ez jelentkezik legáltalánosabban minden kifejezéstartípusban és nyelvjárásban. A K. nyelvjárásban viszonylag ritkán használják a *lāwi*-t *DICO* funkcióban transzitiv és egyenes beszéd kifejezéstartípusban. Ilyenkor nagyjából a *loqtti* szerepel, a *lāwi* szerepe a rendelés, parancsolás és az ígérés jelölésére általánosult, pl. K. *am mānt l° ā t s a m, ā'š, pñkarmā tārya lo ā β i, l n !* 'ich habe vor kurzem gesagt, bestimme den Bemittelten besonders!' (WV. I, 45). A K. *loāβi* előfordul egyenes beszéd kifejezéstartípusban is a *loqtti*-val keverve (az utóbbi javára 644 : 160 arányban). Igen gyakran jelentkezik azonban közbevetett és kísértő idézőmondat kifejezéstartípusban. Ilyenkor már nem is jelöl numerust és személyt, „Füllwort” lett belőle, pl. K. „*m°ān*”, *lo ā β i*, „*iūβ tēyənōβ*!” *lo ā β i* „Essen wir”, sagen sie, „sie auf!” sagen sie' (WV. I, 60). Értelemszerűen a *loāβi*-nak többes számban kellene lennie, itt azonban már töltelékszóvá vált. KANNISTO a legtöbb helyen értelem szerint fordítja az egyes, ill. többes szám megfelelő személyével. Érdekes, hogy MUNKÁCSI K. szövegeiben ritkábban fordul elő, bár a többi nyelvjáráshoz viszonyítva itt is nagyon gyakori. Ennek az lehet a magyarázata, hogy míg KANNISTO mindent följegyzett, MUNKÁCSI a zavaró ismétléseket stb. kihagyta (KÁLMÁN BÉLA szóbeli közlése). Mondást jelentő igéből a finnben és a magyarban is „Füllwort” lett, vö. m. *aszongya*, fi. *sano*, *sanosko* stb.

A 'rendel' jelentés az egyenes beszéd kifejezéstartípusban keletkezett a *DICO* jelentésből. A mondas jellegét, ill. jelentésárnyalatát az idézet tartalma jelentősen szabályozhatja. Az idézet mondatnyi tartalma — azaz, hogy kijelentő, kérdő stb. mondatról van szó — sokszor meghatározza az idéző mondat állítmányát; pl. a *Barátom azt mondja*: „*Egy szót se szólj!*” mondatban a mondas parancsolást, rendelést jelent, s ehelyett azt is mondhatjuk *Barátom azt parancsolja*: „*Egy szót se szólj!*” Egyenes beszéd kifejezéstartípusban a *lāwi*-nak ilyen használata egészen gyakori, pl. FL. *Numi—Tārēm lāwi*: „*ās jol murēn!*” 'Numi—Tārēm felel (mondja): „Merülj alá még egyszer!”' (VNGy. I, 161).

Az efféle kifejezéseket igen könnyű infinitívuszos szerkezetté transzformálni: *Numi-Tārem nañen ǵs jol-muruñkwé lāwi* vagy *nañ Numi-Tāremné ǵs jol-muruñkwé lāwwen*. Ha nehézkes lenne az egyenes beszéd, helyette a vogulban igen kedvelik az infinitívuszos szerkezetet, amely egyúttal a *lāwi*-nak 'rendel, parancsol' értelmet ad (már ti. hogy az infinitívus felszólító mondatot rövidít), pl. K. *mǵānǵ kǵ'mǵl ǵlǵu lǵǵǵǵn?* 'wie bestimmst du uns zu leben?' (WV. II, 325). A *lāwi*-nak ez a jelentésváltozása annyira általánosult, hogy a tranzitív kifejezéstípusban is találkozunk vele olykor. A K. nyelvjárásban a *lāwi* funkcióváltozása csaknem teljesen végbement, *DICO* funkcióban ma már ritkán lép fel, s legtöbbször ilyenkor is csak a „Füllwort” szerepét tölti be.

Az 'ígér' jelentés is hasonlóan alakulhatott ki az egyenes beszéd, ill. az infinitívuszos kifejezésekben. Ha az idézet tartalma kijelentő volt és ezt a tárgyi mellékmondatot infinitívusszá transzformálták, a *lāwi* jelentése az 'ígér' irányába tolódhatott, pl. É. *mǵlǵl ti porǵn lāwsem joǵtuñkwé* 'tegnap erre az időre ígértém, hogy megjövök' (VNGy. IV, 333). Az ígértet tulajdonképpen jövőre vonatkoztatott mondás.

A 'kérdez' jelentés is az egyenes beszéd kifejezéstípusban keletkezett a *DICO* jelentésből, alkalmasszerűen az idézet tartalmától függően. Pl. *A bǵrǵtǵm ǵzt mǵndǵjǵ:* „*Mit csinǵlsz?*” mondatban a mondáson nyilvánvalóan kérdést értünk, mivel az idézet tartalmilag kérdő. Ezt is mondhatjuk tehát: *Barǵtǵm ǵzt kǵrdǵi:* „*Mit csinǵlsz?*”

A *lāwi* ige 'felel' jelentésének kialakulása is az egyenes beszéd kifejezéstípusban keresendő. Gyakran előfordul, hogy a mesélő a gyorsan pergő párbeszéd előadása közben nem fordít figyelmet az idézet tartalmára, csak a képezelete által megelevenített mesealakok beszédtevékenysége van tudatában, s ilyenkor lényegtelennek tartja, hogy a párbeszéd vagy az elbeszélés folyását az idézőmondatok váltásával megzavarja. Ilyenkor a *lāwi* kerül a *kǵrǵdez* vagy a *felel* ige helyére. (Sokszor nem is tesz ki az idézőmondatot!) Ezek a jelentésváltozások csak alkalmasszerűek. Hasonlóképpen magyarázható a *lāwi* 'megszólít' jelentése is.

A 'hív (vminek)' jelentés kialakulásának magyarázata kissé bonyolultabb. Két kifejezéstípusban jelentkezik: 1) tranzitív-predikatív és 2) egyenes beszéd. Az É. *tǵrmǵǵ lǵǵǵǵs* (WV. II, 120) kifejezés eredetileg két önálló mondat lehetett — egy verbális és egy nominális: *lǵǵǵǵs: tǵrum* 'azt mondták: ő isten'. Az idők folyamán a verbális kifejezés vált általánossá, s a lényegtelenebbet fejezték ki nominálisan, a nominális mondat az igés mondat egy részévé degradálódott. — A 'hív (vminek)' jelentés kialakulásának másik útja az egyenes beszéd. Pl. FL. *ǵlmǵǵǵǵlas nǵtn tǵrum ǵntǵ pǵl tǵǵǵ i ǵǵs lǵǵǵǵn: kǵǵǵǵǵkǵ* '(wenn) eine Welt von der Daseinzeit des Menschen beginnt, denn mögest du so genannt worden: der Diener' (WV. I, 78). Ez az egyenes beszéd határeset, mert az idézet csupán egy szó. Degradálódása az idézőmondat részévé már az ismert módon történik. Az egyenes beszéd kifejezéstípus tehát egy közbülső lépcsőfokot jelent a 'hív (vminek)' jelentés kialakulásában.

A 'megenged' jelentés kialakulása hasonló a 'rendel' kialakulásához. Ha valaki azt mondja, hogy tegyünk meg valamit, ez parancsolást, kérést, de egyben engedélyt is jelent. Gyakran csak a szövegösszefüggésből derül ki, melyik jelentésárnyalatról is van szó.

A K. nyelvjárásban a *lāwi*-nak 'vél' jelentése is kifejlődött. A véls egy gondolati és egy beszédtevékenység közti fogalmat jelöl, ugyanakkor benne van mindkét jelentéstartalom: 'gondolatot közöl' = 'vél'. A *NARRO* funkció

egészen szórványos. Függő kérdés kifejezéstípusban a *DICO* könnyen *NARRO*-vá tolódhat el, pl. *Mondd, mit csináltál, amióta nem láttalak!* A főmondat jelentése: *mondd el . . . , beszélj el . . .* A *lāwi LOQUOR* funkciójára csak egy példát találtam. Ez intranzitív kifejezés, így érthető a *DICO* funkció alkalomszerű átcسúsása *LOQUOR*-rá.

A *lāwi* szónak számos gyakorító képzős származéka van. Ezek jelentése és funkciója azonban nem tér el az alapszó jelentésétől és funkcióitól.

2. osztj. O. *lau-*

(AHLQV.) *laulem* 'sprechen'; (KARJ.—TOIV.) O. *lāūdā* 'sanoa, sagen' (471).

A szó csak az osztj. O. nyelvjárásban van meg, de kétségtelenül összefügg a vog. É. *lāwi*-val. Az osztják és a vogul szónak a jelentése is azonos. Nem hiszem, hogy obi-ugor örökségről van szó. Lehet, hogy a vogul szó kölcsönszóként került át az osztjákba. A két nép intenzív kapcsolatára különben számos kölcsönszó utal, sőt morfológiai elemek is átkerülhettek egyik nyelvből a másikba. Különösen az északi vogul és az északi osztják között mutatható ki intenzív kapcsolat. E két nyelvjárás hangtani stb. egyezéseit STEINITZ északi osztják szubsztrátummal magyarázza (I. LIIMOLA: JSFOu. LVII/1, 29). Az is elképzelhető, hogy az osztj. O. nyelvjárásban vogul telepeseeknek is tulajdoníthatók a nagymértékű egyezések. Ezt a feltevést támasztja alá PÁPAY, amikor azt írja, hogy a vogul és az osztják északi nyelvjárások egymást nagyjából megértik, sőt az obdorszkiak vogul nőkkel is házasodnak. Az aszszonyok nyelvjárásának hatására az ifjabb nemzedék nyelve már kisebb-nagyobb változást mutat (ÉONY. Előszó, IV—V).

Előfordul intranzitív kifejezésben *LOQUOR* funkcióban: O. *χo dī la u ā l?* 'hogyan beszél?' (ÉONY. 103) — (5). Az osztj. O. *lau-* fő funkciója azonban a *DICO*, s ebben a funkcióban az osztj. *iast-* 'mond' ige szinonimája. Jelentkezik tranzitív kifejezéstípusban (3), s igen gyakori egyenes beszéd (569) kifejezéstípusban, de előfordul függő beszédben is (8). Tranzitív-predikatív kifejezéstípusban való előfordulására egy példát találtam, jelentése 'hív (vminnek)': O. *χōrēŋ iāχ āziŋ lā u l l ā l i* 'a χōrēŋ-népet mondja atyjának' (ÉONY. 160). Ez a példa alátámasztja feltevésemet, nevezetesen azt, hogy az osztj. O. *lau*-igét a vogulból kölcsönözték. Az északi osztják nyelvjárásokban nincs translativus, viszont a fenti példa *āziŋ* szavának végződése nagyon hasonlít a vog. É. *-i* translativus raghoz. Morfológiai elemek átvétele pedig igen intenzív kapcsolatokra vall a két nyelvjárás között. Az osztj. O. *lau-* jövevényt szót bizonyítja és a kölcsönzés irányát is meghatározza az a tény, hogy az osztják szónak lényegesen kevesebb képzős származéka van, mint a vog. É. *lāwi*-nak.

3. vog. K. *loatti*

(AHLQV.) *lattam* 'sagen, sprechen, bekennen'; (MUNK.—SZIL.) KL., P. *latti*, K. *loatti* 'mond, beszélget'.

A szó a *lāwi*-ből *-t* gyakorító képzővel alkotott deverbális verbum. A gemináció *tt* asszimiláció eredménye: *lawti > *latti*.

1. Intranzitív: *LOQUOR* — K. *tāß toŋ l° ā° t, ts . . .* '(als) er so sprach . . .' (WV. II, 539) — (7) *COLLOQUOR* — K. *βōnls, lēχel l° ā° ts ō γ*

'er sass, sie sprachen miteinander (sie sprachen ein Gespräch)' (WV. II, 411) — (3).

2. Transzitiv: *DICO* — KL. (1); K. *t̃àl̃a t̃a l̃eχ l̃° à° t̃ t̃s* 'sein Vater sagt dieses Wort' (WV. II, 283) — (47) | *LOQUOR* — K. *ñēn ñār lo q̃a t̃ t̃ i ñ e ?* 'miről beszéltek ti?' (VNGy. I, 166) (3).

3. Egyenes beszéd: *DICO* — KL. möten *latti*: „*t̃ē poq̃khw ōn ripi-tq̃us*” 'az egyik mondja: „Ezt a cirbolyatobozt énnekem dobták”' (VNGy. III, 351) — (22); K. *t̃āñk̃er l̃° à° t̃ t̃ i i*: „*l̃ə l̃ə β̃u t̃ k̃ ā r̃χ*” 'die Maus sagt: „Lebenswasser ist nötig”' (WV. II, 255) — (644); P. *k̃it ãñs̃uχ l̃a t̃ t̃ i ý ē*: „*šol-p̃el Kh̃ais, jeprĩñ ōs̃ēn*” 'a két öreg mondja: „Igaz Khaisz, ügyes vagy”' (VNGy. III, 521) — (94).

4. Közbevetett idézőmondat: *DICO* — KL. (2); P. (109); K. „*t̃a β̃l̃*”, *l̃a° t̃ t̃ i*, „*ā s̃ēm*” '„Dann”, sagt er, „kam ich”' (WV. I, 124) — (26).

5. Kísérő idézőmondat: *DICO* — P. (13); K. „*t̃am̃ē, oq̃a t̃ēm̃ēn*”, *lo-q̃a t̃ t̃ a* '„Ó nem, nem eszünk” — mondják ők' (VNGy. I, 167) — (21).

A K. nyelvjárásban az ige előfordul még függő beszéd (21), függő kérdés (2), acc. cum inf. (1) és participiumos szerkezet kifejezéstípusokban (3). Mindehol *DICO* a jelentése.

A vog. K. nyelvjárásban a *DICO* legkedveltebb kifejezője a *loq̃tti*. Előfordul még a KL. és P. nyelvjárásokban is, főleg az utóbbiban igen általános. A következő funkciókat tölti be: *DICO*, *LOQUOR* és *COLLOQUOR*. A *LOQUOR* funkció szórványos, a *DICO* funkcióból vezethető le: alkalmilag a *-t* gyakorító képző okozhatta ezt a változást. A *LOQUOR*-tól már csak egy lépés a *COLLOQUOR*-ig: az alany többes számú stb. Az idézet tartalmától függően a szónak lehet 'rendel', 'kérdez' és 'megszólít' jelentése is. Ezek az alapjelentés disztinktív variációi.

4. vog. É. *lāyi*

(MUNK.—SZIL.) É. *lāyi* 'mond, szól'; (CSERNY.) *layuñkve* 'болтать, словить, сплетничать'.

A szót legtöbbször az É. *lāwi* megfelelői között említik. Az AL. és KL. nyelvjárásban van az É. *lāwi*-nak *γ*-s változata is: *loq̃yi*. Erre a nyelvjárási váltakozásra több példa is akad: É. *vōw* ~ KL. *vōγ* 'hív, nevez'; É. *r̃āw* ~ KL. *rōγ* 'közeledik, hozzámegy' (MUNKÁCSI: NyK. XXII, 31, 71). Vannak azonban olyan szavak is, amelyeknek van *w*-s és *γ*-s alakja is az É. nyelvjárás-son belül. Itt általában a Szi., Szo. *-w*-nek az obi nyelvjárásban *-γ*-felel meg, pl. Szi., Szo. *mowĩnt* ~ Ob *moyĩnt* 'nevetés'; Szi., Szo. *pūwi* ~ Ob *pūyi* 'megfog'; Szi., Szo. *pāw̃el* ~ Ob *pāγ̃el* 'falú' stb. De ellenpélda is van: Szo. *šayt* 'öröm' ~ Ob *šaw̃ti* 'örül' (KÁLMÁN B.: NyK. LXVII, 321). Lehetséges, hogy a *pūwi* ~ *pūyi* stb. alakpárhoz hasonlóan a *lāyi* is a *lāwi*-nak a *γ*-s párja, s az É.-ban mind a *w*-s, mind a *γ*-s alak megmaradt. Rendhagyónak látszik az *l* palatalizációja. Ez talán azzal magyarázható, hogy az É. nyelvjárásokban található egy 'szó, beszéd' jelentésű főnév (É. *lāñχ*, FL. *lāχ*, megfelelőik az összes vogul nyelvjárásban megvannak). Lehetséges, hogy a *lāyi* eredetileg palatalizálatlan *l*-je e szó hatására palatalizálódott, s így alakult ki az É. *lāwi* ~ *lāyi* szinonimapár.

Feltehetjük azonban azt is, hogy a *lāyi* a *lāχ* stb. főnévnek igeként használt alakja, tehát nomen-verbum, s így semmi köze a *lāwi* igehez. Az ige és a névszó megkülönböztetése céljából a két szó alakilag is differenciálódott, a

többeli $\tilde{n}\chi \sim \chi$ az igében γ -vé zöngésült. (Az $\tilde{n}\chi \sim \chi$ váltakozásra l. LIIMOLA: FUF. XXX, 270.) Mind az alakkeveredést, mind a nomen-verbum eredetet alátámaszthatja az a tény, hogy a *lāyi* ragozása hiányos, csak egyes és többes szám 3. személyben használják.

1. Intranszítív:

DICO — Szo. *tōχ lā γ a s* 'so sagte er' (WV. III, 33) — (2) | *LOQUOR* — Szo. *ḡiqā tāβ ny'pʔe lā γ s* 'der Mann sprach zu ihr' (WV. I, 220) — (1).

2. Egyenes beszéd:

DICO — É. *Mir-susnē-χum lā yi* : „*porä iñ ālim*” 'a Világüggyelő-férfi mondja: „Még nem jött el az ideje”' (VNGy. I, 74) — (109); FL. (1).

A *lāyi* fő funkciója a *DICO*. Az ige leggyakrabban az egyenes beszéd kifejezéstípusban jelentkezik a *lāwi* szinonimájaként. Előfordulási arányuk 929 : 110 az utóbbi javára. Meggondolkoztató az a tény, hogy a *lāyi* intranszítív kifejezéstípusban is előfordul néhányszor. CSERNYECOV szerint jelentése 'cseveg, fecseg, pletykál'. Efféle jelentés nagyon jól beleillik az intranszítív kifejezéstípusba. Eszerint a *lāyi* elsődleges funkciója talán a *LOQUOR* lett volna, s csak később kapta meg *DICO* funkcióját az egyenes beszéd kifejezéstípusban, hasonlóan a *potērti*-hez (l. ott). A 'cseveg' stb. jelentés a nomen-verbum eredetet támogatná, hiszen 'szó, beszéd' jelentés esetleg fejlődhet deskriptív-onomatopoétikus, majd *LOQUOR* jelentéssé, majd egyenes beszédben tovább *DICO*-vá. Ennek bizonyítására azonban nincs lehetőség, mivel a *lāyi* ritkán fordul elő intranszítív kifejezésekben. Származéka a vog. É. *lauti* 'pörlekedik, káromol'.

5. osztj. É. *īast-*

(AHLQV.) *jastalem* 'sagen, sprechen, erzählen'; (PATK.) *jāstem* 'mondani; szólni'; (BEKE) *jasta-* 'szól'; (PAAS.) K. *īastata-m* 'sagen, sprechen, erzählen', J. *īastā* id.; (KARJ.—TOIV.) FD. *īastavā* 'sagen, sprechen, erzählen', Kos. 'sagen', Fil. 'sprechen', C. 'sagen', Szogom 'sprechen, sagen', Cs. id., Kr. 'sagen', Kaz. 'sagen, mitteilen; (jmdm etw.) versprechen; reden, sich unterhalten', Trj. 'sagen', O. '(ritk.) sagen, mitteilen; versprechen' (190).

A *īast-* egy elhomályosult *īas-* igető -t mozzanatos képzős származéka (SCHÜTZ: NyK. XL, 7). Az alapszó eredete ismeretlen.

Előfordul intranszítív kifejezéstípusban *LOQUOR* funkcióban: Kaz. *lou χodi ī ā st al?* 'ő miképpen szól?' (OH. II, 37) — (4); O. (1); I. (1). Fő funkciója a *DICO*, ez jelentkezik az összes többi kifejezéstípusban. Transzítív: O. *si īāzən ī ā st ə s* 'ezt a beszédet (tkp. szót) mondta' (ÉONy. 147) — (4); Kaz. (4); Mu. (1); Szin. (5); I. (2). A legáltalánosabb egyenes beszédben: O. (15); Kaz. (324); Sur. (2); Szin. (175); I. (243). Ritkábban függő beszédben is előfordul. Infinitívuszos szerkezetben csak egyszer szerepel: 'megegyezik' — I. *tu-kemne nuda jā ste ŋ en xūdem kes kīm jāxta* 'dann verabredeten sie sich (während des Kampfes) drei Mal hinauszu gehen' (IO. 126).

Az osztj. *īast-* a *DICO* kifejezője a Kaz., Szin., Mu., Sur. és I. nyelvjárásokban. Megtalálható az O.-ban is, itt azonban alárendelt szerepe van az O. *lau* 'mond' ige mellett, s bár funkcióik csaknem teljesen megegyeznek, a *īast*-használata nagyon ritka (egyenes beszéd kifejezéstípusban pl. 569 : 15 a *lau*-javára). A szó *LOQUOR* funkciója csak néhány intranszítív példában jelentkezik. A 'megegyezik' a jövőre vonatkoztatott mondból, az 'ígér, ígérkezik' jelentésből fejlődött alkalmasszerűen infinitívuszos szerkezetben. A *īast-* szó az osztj. Ser. nyelvjárásban egyáltalán nem használatos.

6. osztj. Ser. *lop-*

(KARJ.—TOIV.) Ni. *lõptä*‘, Kaz. *lõpti* ‘sagen’ (Kaz. *lõpitiäti* fr. dim.) (490).

Ismeretlen eredetű, de hangalakja miatt feltehetően újabb keletű szó. Esetleg hangutánzó vagy hangfestő tő is lehet, gyakorító képzős származékának, az osztj. É. *lopält*-igének van is onomatopoétikus színezete: ‘rebesget’ (vö. vog. Jk. *loprtaj* ‘morog, motyog, érthetetlenül beszél’ — KÁLMÁN B. közlése). Véleményem szerint nem lehetetlen — bár hangtanilag nem teljesen kifogástalan egyeztetés —, hogy az osztj. szó az oroszból került át (< *лono-mamb* ‘gyorsan, érthetetlenül beszél; hadar, locsog; karattyol’). Orosz nyelv-járási atlasz híján ezt a feltevésemet nem tudom igazolni.

Előfordul tranzitív kifejezésekben *LOQUOR* funkcióban: Ser. *ä·set nēm·xotša qn lo·pəs* ‘der Vater sprach gar nicht’ (OVE. 267) — (2); igen gyakori egyenes beszéd kifejezéstípusban (127), függő kérdésre csak egy példát találtam. Az utóbbiakban a *DICO* funkciót látja el. Nagyjából ugyanazt a funkciót tölti be, amelyet a többi nyelvjárásban a *īast*-‘mond’, ez az ige azonban nincs meg az osztj. Ser.-ban. A *īast*-ige meglétére már csak nyomok utalnak, nevezetesen, hogy az azonos tőből képzett *īāzən* ‘szó, beszéd’ a Ser.-ban is előfordul, az ígét viszont az újabb keletű *lop-* teljesen kiszorította a használatból. Az ige esetleges jövevényszó voltára utalna az a körülmény is, hogy — a szótárak tanúsága alapján — kis területen van elterjedve: csak a Ser.-ban és a vele szomszédos Kazim vidéken ismert. Egyetlen képzős származéka a *lopält*-‘rebesget, mondogat’ is a Kazim vidéki osztják hősénekekből való.

7. osztj. I. *nēr̥n-*

(PATK.) K. *nēr̥nem* ‘mondani’; (PAAS.) *nēr̥yam, nēr̥tām* ‘sagen’.

A szó csak a D. nyelvjárásokban található meg. PAASONEN összeveti a md. *mārrīg-, mēre-* ‘mond’ igével (OstWb.). A mordvin szó idetartozása azonban hangtani nehézségek miatt kétséges.

Fő funkciója a *DICO*. Előfordul tranzitív kifejezésben: I. *tējānen xota nēr̥net?* ‘was sagte diese Tasse?’ (IO. 116) — (3); leggyakrabban azonban egyenes beszédben jelentkezik (44), s így a *īast*-ige szinonimája (gyakorisági arányuk 5 : 1 az utóbbi javára).

8. osztj. É. *āl̥t-*

(BEKE) *āl̥t-* ‘mond’.

Szójegyzékében BEKE az *āl̥t-* alapszavának az *ai̯l̥-* ‘mutat, zeigen’ ígét tartja. Az alapszó eredete ismeretlen.

Előfordul intranszitiv kifejezésekben *LOQUOR* funkcióban: Kaz. *molti serāx āl̥tla, molti serāx lopältla* ‘néhanapján mondogatják, hébekorban rebesgetik’ (ONGy. 110) — (2). Fő funkciója azonban a *DICO*. Ez a funkciója általános tranzitív kifejezésekben (12), ritkábban egyenes beszédben (2). Leggyakrabban participiumos szerkezetben jelentkezik: Kaz. *ānd leumen ai̯ltlen* ‘nem ettél, azt mondják’ (OH. III/1, 131) — (33).

Az *ai̯l̥-* ‘mutat’ alapszó leggyakrabban tranzitív kifejezéstípusban fordul elő, sokszor párhuzamosan valamelyik mondást jelentő igével: É. *jīw-ox*

manman muwen širtn' ant a illē men, āš(i)-ox manman nurēn muwen širtn' ant ja stalē men 'apai fejvesztő bűnhődéshozó földedet azért nem mutatjuk meg, atyai fejvesztő megrontó földedről azért nem szólunk' (ONGy. 25—6).

Az osztj. *Ē. alāt-* csak medve- és hősénekekben, főként participiumos szerkezet és egyenes beszéd kifejezéstípusban fordul elő. Eredeti jelentése 'mutat' volt. Ebből tranzitív kifejezésben lett *DICO*. Efféle jelentésváltozásra találunk analógiát az indoeurópai nyelvekből is. Hasonló jelentésfejlődés eredményeképpen kapta jelentését a lat. *dico* 'mond', amelynek jelentése eredetileg 'mutat' lehetett, mint ezt a gör. *δείκνυμι* 'mutat' és a ném. *zeigen* id. bizonyítja. A mutat jelentés a latinban is megmaradt a *dico* némely származékában, pl. *indico, index* stb. (BUCK, 125).

9. vog. *Ē. potērti*

(MUNK.-SZIL.) *Ē. potērti* 'beszél'; (CSERNY.) *potērtanķve* 'говорить'; (ROMB.) *потыртанķе* 'говорить, разговаривать, рассказать'; (BV.) *потыртанķе* 'говорить, беседовать, рассказывать'.

Az ige a vog. *potēr* (~ osztj. *pōtēr*) 'beszéd' származéka. A szó finnugor eredetű. Valószínűnek tartom ugyanis, hogy az obi-ugor *potēr* etimológiailag azonos szótó a vog. (AHLQV.) *potam* 'besprengen', (MUNK.—SZIL.) AL. *pūtāsi* 'köp', valamint az osztj. (PAAS.) K. *patām* 'aus dem Mund spritzen' stb. hangutánzó tövekkel. A fenti szavakat TOIVONEN (FUF. XXII, 157) összeveti a fi. *puhua* 'beszél' szóval is. COLLINDER a vogul és az osztják szavaknak a finn szóval való összetartozását bizonyítalannak tartja (FUV. 51). Hangutánzó szavaknál nehéz rokonságot bizonyítani a hangtani fejlődés egyenetlensége miatt, mivel a hangutánzó szavak nem követik a szabályos hangfejlődési tendenciákat. A fi. *puhua* igével való összefüggés bizonytalansága azonban nem zárja ki, hogy a vog. *potēr* ~ osztj. *pōtēr* 'beszéd' a vog. *potam* 'besprengen' osztj. K. *patām* 'aus dem Mund spritzen' hangutánzó igék származéka.

Az -r deverbális nomen funkciójára SZABÓ DEZSŐ csak egy bizonytalan példát hoz (NyK. XXXIV, 441), az osztjákban SCHÜTZ JÓZSEF fel sem veszi az -r-et mint képzőt (NyK. XL. 47—74). A. KÖVESI MAGDA szerint az uráli *r* deverbális nomen képző funkciója nem mutatható ki a rokon nyelvekből (A permi nyelvek ősi képzői, 290). Az -r képzőt BUDENZ is a „nem világos értékű igeképzés” címszó alatt tárgyalja (NyK. XVIII, 467), s a következőket írja róla: az -r képző jelentkezik „hangutánzó-féle igékben, amelyeknek az alapszavuk (az illető hang szava) lehet akár ige, akár névszó jellemű” (uo), pl. vog. *ptērt-* 'lärmen, brausen'; *visert-* 'zanken'; *lampert-* 'murmeln'. Alakilag ezekhez hasonlít a vog. *potērt-* 'beszél' is, csak hogy ennek alapszava is külön életet él (*potēr* 'beszéd'), a fentieknek viszont nem ismeretes **ptēr* stb. alapszavuk. Lehetségesnek tartom tehát, hogy a *potēr* hangutánzó igtóból képzett deverbális nomen, az -r-nek a képző volta azonban az idők folyamán elhomályosult.

Hangutánzó szónak beszélést jelentő szóvá fejlődésére bőven találunk analógiát a finnugor és az indoeurópai nyelvekben egyaránt. Pl. a fi. *puhua* 'beszél' eredeti jelentése 'fúj' volt (vö. fi. *puhaltaa* 'fúj'). Ugyancsak hangutánzó szó vált a beszélés kifejezőjévé az észt *rääkima* 'beszél' esetében (SIRO, 175 és 177). Ugyanezt az utat járta be az angol *speak* 'beszél' ige, amely eredetileg

ugyancsak hangutánzó volt (vö. svéd *språka*, dán *sprage* 'recseg' stb.) (BUCK, 8—9).

Előfordul intranszítív kifejezésben *LOQUOR*, ill. *COLLOQUOR* funkcióban: Szo. (25); FL. *tókx ul pōtərək t n!* 'sprich nicht so!' (WV. VI, 187) — (3), ill. Szo. *xələnd tuβl ti pō'tərtaηuαu patsiy* 'dann fingen sie nun an, miteinander zu plaudern' (WV. I, 150) — (1); FL. (3). Transzítív kifejezésben is jelentkezik *LOQUOR*, ill. *NARRO* funkcióban: É. *vāssi' am manēr potərte'im?* 'mit beszélhetek én tovább?' (VNGy. III, 71) — (1); FL. (7), ill. Szo. *tī bārmal pō'tr,tē,ln!* 'erzähle diese Sache!' (WV. I, 65) — (2). Gyakrabban szerepel egyenes beszédben *DICO* funkcióban a *lāwi* helyett (22), de többes szám esetén *COLLOQUOR* funkciót is betölthet (6). Függő beszédre csupán egy példát találtam, funkciója *NARRO*: Szo. *ma'tər xūleyn, ul pō'tərək t n!* 'sprich nicht, was du hörst!' (WV. I, 253).

A vog. É. *potērti* jelentése a következő funkciókra különül el: *LOQUOR*, *COLLOQUOR*, *DICO* és *NARRO*. A központi helyet a *LOQUOR* foglalja el. Ebből a funkcióból magyarázható a *COLLOQUOR*. A *potērti* igét néha használják *DICO* funkcióban is a *lāwi* helyett az egyenes beszéd kifejezéstípusban. A beszélést jelentő délvepsze *bašta* ige hasonló használata igen általános egyenes beszédben (SIRO: 20). A *potērti* *NARRO* funkciója a transzítív és a függő beszéd kifejezéstípusban alakulhatott ki (a *NARRO* valahol a *DICO* és a *LOQUOR* között foglal helyet: az esemény múlását adja elő, így rokona a *LOQUOR*-nak).

10. osztj. É. *pōtərt*-

(AHLQV.) *pōtarlem* 'sprechen'; (PATK.) AK., I., D. *padartem* stb. 'beszél-ni'; É. *pōtərlem*; (BEKE) *pōtər*-, *pōtər*- 'beszél, szól'; (PAAS.) K. *patərtəm* 'sprechen'; (KARJ.-TOIV.) FD. *pāpərhta* 'sprechen', AD., Fil. id., Kr. 'sprechen, sich unterhalten', Ni. 'sich unterhalten, plaudern; erzählen', Kaz. 'id.; sprechen (können z. B. ein Kind)', O. id. (766).

Eredetéről l. vog. É. *potērti*!

1. Intranszítív: *LOQUOR* — O. *lou ant pōdər dəs* 'ő nem beszélt' (ÉONY. 178) — (29); Szin. (4); Ser. (2); I. (2) | *COLLOQUOR* — O. *uul igat iŋga āmasman pōdər'lat* 'az öreg emberek együtt ülven beszélnek' (ÉONY. 165) — (4); Ser. (4); I. (1) | *NARRO* — Szin. *nēmli potər ti ɔlən si wus* 'nemli begann nun zu erzählen' (OVE. 66) — (2).

2. Transzítív: *DICO* — Kaz. *nālam grī ər kēl xodī pōdər'lad?* 'a nyelv énekes sok szót miképpen mondják?' (OM. 58) — (5); O. (1) | *LOQUOR* — Kaz. *sāmā rachli mosli jazing mujā poterlen?* 'szívnek nem tetsző rossz szót miért beszélsz?' (OH. II, 368) — (1); O. (1); Szin. (1); Ser. (1) | *NARRO* — Kaz. (2); Szin. *isa xolija xāna wērat potərsəlli* 'alle geheimen Dinge insgesamt erzählte er' (OVE. 66) — (1).

3. Egyenes beszéd: *DICO* — O. *mur pōdər'lat*: „tādā uanna sēbān-nēnχōi andām” 'a nép beszél: „Itt a közelben sámánember nincs”' (ÉONY. 22) — (26); Kaz. (10); Szin. (29); Ser. (2); Ni. (1); I. (10).

Előfordul még szórványosan *NARRO* funkcióban függő beszédben: I. (1) és függő kérdésben is: Szin. (2); Ser. (1).

Az osztj. *pōtərt*- jelentései és funkciói nagy vonalakban azonosak a vog. É. *potērti* jelentésével és funkcióival. A különbség csupán annyi, hogy az osztj.

ják igét még gyakrabban használják egyenes beszéd kifejezéstípusban, mint vogul megfelelőjét. Ebben a tekintetben hasonlóság is van: a szó egyik nyelvben sem fordul elő közbevetett és kísérő idézőmondat kifejezéstípusban. A *põtärt*-szélesebb körben el van terjedve az osztják nyelvjárásokban, mint megfelelője a vogulban, ahol használata csak az É. nyelvjárasterületre korlátozódik.

11. vog. É. *sujti*

(AHLQV). *suimtam, suitam* 'lauten; anzeigen, verkündigen'; (MUNK.—SZIL.) É. *sujti, sijti*, P. *suiti*, K. *soiti*, T. *sojtánt* - 'szól, szava hallik'; (CSERNY.) *suitan̄kve* 'звучать, слышаться'; (BV.) *cyūmyñkee* '1. звучать, 2. слышаться, 3. чувствовать' (*coūm̄x, coūmx*).

Alapszava a vog. É. *suj, sij* 'hang, hír' stb. Etimológiai megfelelője az osztjákban (KARJ.—TOIV.) FD. *sai* 'Stimme, Laut; Knall, Nachricht' stb. Az alapszó finnugor eredetű, megfelelői csaknem minden rokon nyelvben megvannak (vö. COLLINDER, FUV. 114).

Előfordul intranszítív kifejezéstípusban, jelentése kettős: 'hallik' — Szo. *kōn ma'tər ti su i t i* 'da ist draussen etwas zu vernehmen' (WV. I, 63); FL.; P.; K.; T. | *LŌQUOR* — Szo. *akumat ər̄rt mata'r̄rt su i t e y t* 'plötzlich sprechen irgendwelche' (WV. II, 115) — (2); P. (1). Gyakrabban jelentkezik egyenes beszéd kifejezéstípusban: 'hallik' — É. *Numi-Sorñi āšikēm lāum sijā si j t i*: „nañen xotāl joltililēm” 'Fenséges-Aranyos atyácskámnak mondott szava (így) hangzik: „Téged hova rendellek?”' (VNGy. III, 479); FL.; K | *DICO* — Szo. *su i d i*: „āntšólt̄p̄n sa'aβataβes?” 'er spricht: „Ist dein Hornschaber zerbrochen?”' (WV. I, 137) — (15); FL. (7); P. (5); K. (5). Ebben a kifejezéstípusban kialakult egy 'kiált' jelentés is: P. *n̄ē su i t k e t*: „p̄nt̄ḡn ɕ̄l̄lsn̄ḡn” 'die Frau ruft: „Ihr habt eurem Schwager getötet”' (WV. IV, 349) — (7); K. (2).

Participiumos szerkezet kifejezéstípusban csak a 'hallik' jelentéssel találkozunk: Szo. *kōl sist pō'tertanēt su i t i* 'hinter der Hütte (hervor) hört man sprechen' (WV. I, 62); FL.

A vog. *sujti* igének a következő jelentéseit állapíthatjuk meg: 'hallik', *LOQUOR*, *DICO* és 'kiált'. A 'rendel' és a 'kérdez' jelentés csak alkalmasszerűen jelentkezik az egyenes beszéd kifejezéstípusban — hasonlóan a többi beszélést jelentő igéhez. A *sujti* hangutánzó, eredetileg tehát természeti jelenségek, zörejek hangját jelölte. Ez a funkció ma is a legáltalánosabb minden vogul nyelvjárásban. A hangutánzó szavak azonban nemcsak természeti hangokat utánozhatnak, hanem alkalmasak állati és emberi hangmegnyilvánulások kifejezésére is. Emberről lévén szó, az ember legjellemzőbb hangbeli megnyilvánulása a beszéd, a *sujti* jelentése átcúsúzott a 'szava, beszéde hallik' jelentésbe. A jelentésfejlődés folyamatában innen már csak egy lépés, hogy kifejlődjön magának a beszélés folyamatának nyelvi jelölője. Intranszítív hangutánzó igéből csakis intranszítív beszélést jelentő szó keletkezhetett. Az intranszítív *sujti* azután az egyenes beszéd kifejezéstípusban a tranzitív *lāwi* helyére is behatolt. — A 'beszél' jelentésre a vog. T. nyelvjárásból egyetlen példát sem találtam.

A *sujti* alapszava a *suj* 'hang'. 'Hang' jelentésből fejlődött a beszélés fogalmának jelölőjévé az óbolg. *glagolati* 'beszél'. Ez egy reduplikált formára megy vissza * *golgolo*, amely azonos a következő gyökökkel: óbolg. *glasū* 'hang' (< *golso*), or. *zoloc* id., ónorv. *kalla* 'hív', ang. *call* id. stb. (BUCK, 10).

12. vog. P. *qmilti*

(AHLQV.) *amiltam* 'sprechen, reden'; (MUNK.—SZIL.) KL. *qmilti*, P. *qmilti*, T. (*puru*-)*qmilti* 'beszél, megmond; kiengesztel (visszabeszél)'; (KAN-NISTO, Tat. 56) T. *aməlt-*, P. *əməlt-*, ÉV. *əməlt-*, *a'məlt-*, DV. *àməlt-*, AL. *àməlt-* 'sprechen, reden', Szó. *əməlt-* 'plaudern, schwatzen'.

Feltehető, hogy a szó származék, valamilyen elhomályosult ige- vagy névszótó (esetleg nomen-verbum) *-lt* műveltető képzős származéka. Az *l* palatalizációja másodlagos.

Előfordul intranszítív kifejezéstípusban *LOQUOR* (többes szám esetén *COLLOQUOR*) funkcióban: KL. *khəjərəl q miltən* 'hamisan beszélés' (NyK. XXII, 132) — (1); P. *əməltən məlx!* 'sprich bald!' (WV. III, 135) — (8); T. (1). Szórványosan jelentkezik tranzitív kifejezésekben is *DICO*, ill. *LOQUOR* funkcióban: T. *nuñ q m əltən əmən!* 'mondd meg nekem!' (VNGy. IV, 364) — (1) | P. *nəx meñnər əməltəsn?* 'was hast du gesprochen?' (WV. V, 121) — (2). Leggyakrabban egyenes beszédben fordul elő, funkciója *DICO*: ÉV. *βūtəməš a məlti*: „*ət minnəm*” 'die Wasserratte spricht: „Ich gehe nicht”' (WV. VI, 131) — (43); P. (55); T. (54). Ritkán függő beszédben is megtalálható: KL. *nəu q m əltən*: *ət tulmentəsən* 'te (azt) mondod: nem loptad el' (VNGy. IV, 411) — (1); P. (1); T. (1).

Az *qmilti* az ÉV., P. és T. vogul nyelvjárásokban a beszélés legkedveltebb kifejezője. Jelentése a következő funkciókra oszlik: *LOQUOR* és *DICO*. KANNISTO adata alapján a vog. É.-ban is megvan a szó, s funkciója itt a *COLLOQUOR* (Tat. 56). A központi szerepet a *LOQUOR* játssza. A *DICO* funkció az egyenes beszéd kifejezéstípusban jelentkezik. A vog. T. nyelvjárásban sohasem használják az *qmilti* igét közbevetett idézőmondat és kíséző idézőmondat kifejezéstípusokban, hanem helyette a *lāwi* illető nyelvjárási formáját. A P. nyelvjárásban sem fordul elő az ige közbevetett idézőmondatban, az ÉV.-ban csak a diktív kifejezéstípusban kedvelt.

Elképzeltető, hogy az *qmilti* valamilyen hangfestő jelentésből fejlődött először *COLLOQUOR*-ra (ezt a jelentést őrizte volna meg az É. nyelvjárás, bár egy példát sem találtam az igére az É. nyelvjárásokban!), majd a P. stb. nyelvjárásokban a *LOQUOR* fogalmának jelölőjévé tolódott át. Hasonló jelentésfejlődés eredménye az ang. *talk* 'beszélget' *LOQUOR* jelentése is. A *talk* igét elég gyakran használják az angolban a *speak* helyett (BUCK, 5).

13. osztj. É. *nōyom*-

(BEKE) *nōyom* 'szól, mond'; (PATK.) *noχmen* 'mondani'; (PAAS). K. *nōxməm* 'sagen', J. *nəwməm* stb. 'id.; sprechen, sich unterhalten, plaudern'; (KARJ.—TOIV.) Kr. *nōχəmtä* 'sagen', Likr. 'sprechen', Trj. 'sprechen, sich unterhalten; sprechen (können, z. B. ein Kind)', Mj. 'sprechen', Ni. 'sagen', Kaz. 'sagen; sein Wort, sein Versprechen geben, versprechen (etw. zu tun); schwatzen, klatschen; verleumden' (605).

BUDENZ a szót egyezteteti a m. *gyón*-, *gyohon*- 'confiteri' igével (MUSz. 172). Véleményéhez csatlakozik MUNKÁCSI (NyK. XVI, 465) és GOMBOCZ is (NyK. XXXV, 109). A m. *gyón* a SzófSz. szerint török jövevényszó. A két szó összetartozása csak úgy képzelhető el, ha a szó más-más török nyelvből került volna át egymástól teljesen függetlenül az osztjákba is és a magyarba is. A két szó összetartozása hangtanilag sem megnyugtató.

Intranszítív kifejezésben jelentése *LOQUOR*: Kaz. *isl telnä n y o g o m l ä nobed teln jastelä* 'régől fogva rebesgetik, régől fogva mondják' (OH, II, 199) — (3); Szin. (1). Transzítív típusra csak egy példát találtam, jelentése *DICO*: Kaz. *kimet jäsəŋ-äŋəlna n o x m ə s - ki* 'még egy szót szolt' (ONGy. 169). Leggyakrabban egyenes beszédben fordul elő *DICO* funkcióban: Kaz. (3); O. (18); Sur. (1); Szin. *lipət iki n ū x m ə s*: „jěšək ēwije, mənə, ūla!” 'der Blätteralte sagte: „Liebes Töchterlein, geh, lebe du!”' (OVÉ. 126) — (16); Ser. (1); I. (10).

Az oszjtj. *ňōyom-* a *pōtərt-* szinonímája. Lehet, hogy eredetileg ez is hangutánzó szó volt. STEINITZ nem tartja valószínűnek, hogy a *ňoxəm-* 'sagen' azonos tő lenne a *ňāx* 'Lachen' szóval (OVok. 67). Ehelyett más megoldás kínálkozik. Az oszjtj. Ő. nyelvjárásban van egy hangutánzó szó, amely hangtanilag egyeztethető a *ňōyom-* szóval. Ez a *ňoy-*, *ňox-* tő, amelynek jelentése 'harangoz'. Jelentésitanilag ez nehezen lehetne beszédjelentés előzménye, de ha feltesszük, hogy az oszjtj. Ő. *ňoy-*, *ňox-* jelentése eredetileg 'hangot ad, zörög, cseng' stb. volt, ebből már az ismert módon válhatott — egy *-m* képző hozzáadásával — a 'beszél', majd egyenes beszéd kifejezéstípusban a 'mond' jelentés. Ilyen típusú jelentésváltozásra fentebb már több analógiát is hoztam. Hangutánzó jelentésből fejlődött a beszélés fogalmának jelölőjévé a lat. *loquor* is, amelynek etimológiai megfelelője a gör. *λαλέω* 'tönen' (MENGE: Lat Wb.).

14. vog. K. *loqtaxati*

(AHLQV.) *latqatam* 'übereinkommen, beratschlagen, sich vergleichen' (MUNK.—SZIL.) K. *loqtaxati* 'beszélget'.

Az ige a vog. K. *loqtti* visszaható képzős származéka. Egyetlen vog. nyelvjárás, amelyben külön igealak szolgál a *COLLOQUOR* funkció betöltésére. Az alapigéből a képző hatására intranszítív ige lett, s így könnyű volt az átsiklás a *COLLOQUOR* jelentésbe azáltal, hogy az állítmány egy *ňoutē* 'egymás között' bővítményt vett magához: K. *ěkw'-qñsux ŋoutē loqtaxata* 'az öreg ember s a felesége egymás között beszélgetnek' (VNGy. I, 166).

15. vog. É. *mōjti*

(AHLQV.) *moitam* 'Märchen erzählen'; (MUNK.—SZIL.) *mōjti* 'regél'; (CSERNY.) *mojtunŋkve* 'рассказывать сказки'; (ROMB.) *mojtunŋkve* 'рассказать, рассказать сказку, сказывать'; (BV.) *mojtunŋkve* 'рассказывать сказки' (*mojtax*).

A szó a *mōjt* 'mese, rege' és igeileg használt alakja, a zürj. izsmai nyelvjárásból került a vogulba (< zürj. *mojd* id., *mojdnj* 'regél') (vö. FOKOS: NyK. LV, 32; TOIVONEN: FUF. XVIII, 182). A vogulban a *NARRO* funkció legkedveltebb kifejezője: Szo. *mōjtkēem ta mōjta:ŋe* 'mein Märlein wird nun erzählt' (WV. IV, 275); FL.; P.; K.; T.

16. oszjtj. É. *moňš-*

(AHLQV.) *moňstem*, *moštem*, *moňttem* 'Märchen erzählen'; (PATK.) *mon-dem* 'elbeszélni, mesélni'; (PAAS.) K. *mōňk-* 'Märchen erzählen', J. *mōňkəm* id.; (KARJ.—TOIV.) FD. *mō'ňl'tā* 'Sagen erzählen; schnurren (die Katze)', Kos., C., Kr., Vj., Trj. 'Sagen erzählen', Kaz., O. 'erzählen (eine Sage); schnurren (die Katze)' (531).

A szó az oszjtj. *moňš* 'mese' igeiként használt alakja.

Az osztjákban a *mońś*- ige a *NARRO* funkció legkedveltebb kifejezője: Ni. *jisna mñ ar xonew utna ar mońś m o ñ ś a t* 'régén a mi Ob-partunkon sok mesét meséltek' (NyK. LXII, 339) stb.

II. A gondolkodást jelentő szavak

17. vog. É. *ngmi*

(MUNK. — SZIL.) É. *ngmi* 'gondol'; (CSERNY.) *nomunkeve* 'помнить'; (BV.) *номункеве* 'помнить';

A szó obi-ugor eredetű, megfelelője: osztj. O. *ngmdá* 'sich erinnern' (KARJ. — TOIV.).

Fő funkciója a *COGITO*. Előfordul tranzitív kifejezéstípusban: Szo. *ānum βós n ó 'm i !* 'denke er an mich!' (WV. II, 107) — (1); K. (1); függő beszédben és függő kérdésben (1 — 1). Tranzitív-predikatív kifejezésben jelentése 'tart (vminek)': Szo. *xansāñ sātīy n ó m i l u m* 'ich erachte es eines bunten Siebenopfers wert' (WV. I, 34) — (1).

18. osztj. É. *nōm-*

(AHLQV.) *nomtem* 'sich erinnern'; (BEKE) *nōm-* 'gondol, meggondol'; (ПАТК.) *numem* 'sich erinnern'; (ПААС.) J. *nommēm* 'sich erinnern'; (KARJ. — TOIV.) Kr. *nu'mta* 'sich erinnern', Vj., VK., Vart., Likr., Mj., Trj., Ni., Kaz., O. id. (581).

A szó obi-ugor eredetű (vö. vog. É. *ngmi*).

Funkciói megegyeznek a vogul szóéval. Előfordul tranzitív kifejezésben *COGITO* funkcióban: Kaz. *muj adom nomes n o m l e m ?* 'talán rossz gondolatot gondolok?' (OH. II, 378) — (5). Jelentkezik még „egyenes beszéd” és függő kérdés kifejezéstípusban a Sur. nyelvjáráshban. A 'vél, gondol (vminek)' jelentéssel a tranzitív-predikatív kifejezéstípusban találkozunk. Ez a jelentés hasonlóképpen alakulhatott ki, mint a beszélést jelentő igéknél a 'hív (vminek)' disztinktív variáció; O. *toxləñ uai xānni manēm āl n ó m i !* 'a szárnyas állatok királyának engemet ne gondolj!' (ÉONy. 78).

19. vog. É. *ngmsi*

(AHLQV.) *nomsam, nomisam* 'denken, verstehen; sich erinnern'; (MUNK. — SZIL.) É., KL., K. *ngmsi*, AL. *namsi* 'gondol'; (KANNISTO, Vok. 173) T., ÉV., DV., AL. *nams-*, KK. *nāms-*, AK. *nāms-* ~ *nom-*, P. *nom-*, FL., Szo. *nōms-* 'denken'; (CSERNY.) *nomsunkeve* 'думать'; (РОМВ.) *номсункеве* 'думать, мыслить, помнить; помогать'; (BV.) *номсункеве* 'думать, мыслить' (*ha'mcāx*).

A szó -s gyakorító képzős deverbális ige (vö. vog. É. *ngmi*).

Előfordul intranszitív kifejezésekben *COGITO*, ill. *MEDITOR* funkcióban: É. *pākviñ sispā sāt vōrēn āñ ul n g m s ā l n !* 'cirbolyatobozos hátú hét erdőre most ne gondolj!' (VNGy. III, 191) — (3) | Szo. *n ó 'm s a η u k u ti' patsiy* 'sie fingen nun an zu denken' (WV. III, 27) — (2); P. (4); K. (2). *COGITO* funkcióban van meg tranzitív kifejezésekben is: Szo. *sispal ālne nōmt ul n ó m s e ē n !* 'denke keinen auf der Rückenseite befindlichen Gedanken!' (WV. V, 64) — (11); P. (1); K. (5). Ebben a kifejezéstípusban szórványosan *DELIBERO* jelentésben is előfordul: KL. *jāim šoqu šoqu pūnē jāmes pūntēx jernē khum n a m s i l ē m* 'atyám sok-sok fiától (ezt) jeles szándék (letétemény) gyanánt veszem számba' (VNGy. IV, 117) — (1).

„Egyenes beszéd” kifejezéstípusban *COGITO*: Szo. *n ó ' m ē s i : ,ta sis ḡlphēgāu ōs bāiγli*” ’er denkt: „Unterdessen möge ich die heilige Feuerflut stattfinden” (WV. I, 13) (23); FL. (37); KL. (1); P. (12); K. (21). Ugyanebben a funkcióban jelentkezik elvéte közbevetett és kísérő idézőmondatokban, valamint „függő beszéd”-ben. Előfordul acc. cum inf. kifejezéstípusban is: É. (2); FL. *ḡsjēḡ-pāl aj Vašēkēm n q m s ē s t ā ḡuriñ nē ḡurim viñkwē tākwitān* „Bekecses” kis Vaszilkám azt gondolta, hogy formás nőnek formámat magának veszi (VNGy. IV, 74). *COGITO* funkcióban van meg infinitívuszos szerkezetekben: Szo. *āβiḡ kōl āβi' ml kō'nā kβālēḡu,qβē kōz n ó m s ē γ m* ’als ich durch die Tür meiner mit einer Tür versehenen Hütte hinauszutreten gedenke (WV. IV, 113) — (1); P. (1). Transitív-predikatív kifejezésekben jelentése ’gondol (vminek)’: FL. *nañēn jāγi' n q m s i t ā* ’téged atyjának becsül vala’ (VNGy. IV, 343) — (2).

A *nqmsi* a *COGITO* funkció legkedveltebb kifejezője a vogul nyelv-járásokban. Ez a funkciója szinte egyedülálló, hiszen a *MEDITOR* jelentés egészen szórványos, a ’vél, gondol (vminek)’ jelentés pedig a transitív-predikatív kifejezéstípusban alakult ki.

20. osztj. É. *nōmās*-

(AHLQV.) *nōmīstem* ’denken, überlegen’; (BEKE) *nōmās*-, *nōmās*- ’elméjébe vesz’; (PATK.) *namasem* ’gondolkodni valamiről’; (PAAS.) K. *nāmāsēm* ’denken, nachdenken, sich erinnern’; (KARJ.—TOIV.) FD. *nāmāsta* ’denken; beabsichtigen; sich erinnern’, C., Cs. ’denken’, Kr. ’denken, überlegen, sin-nen; verstehen’, Ni., Kaz. ’denken, nachdenken, überlegen; beabsichtigen; sich zu erinnern suchen, sich entsinnen, sich erinnern’, O. = Kaz. (582).

A szó gyakorító képzős deverbális ige (vö. vog. *nqmsi*!).

Előfordul intranszitív kifejezésekben *COGITO* funkcióban: O. *kōrdā mēñ'k' ḡodī n n m ā s l ā n ?* ’vas manó mit gondolsz?’ (ÉONY. 97) — (4); I. (2). Ebben a kifejezéstípusban van *MEDITOR* jelentése is: Kaz. *uōnt-ḡuḡi nōmsēm n o m ā s l* ’erdei ember elmém elmélkedik’ (OH. I, 87) (2). Transitív kifejezésben jelentése *COGITO*: Szin. *mā nēmāt q t n ū m ā s l ā m* ’ich denke nichts’ (OVE. 145) (6). „Egyenes beszéd”-ben a leggyakoribb, jelen-tése *MEDITOR*: É. (24); O. (22); Szin. (1); I. *iga n a m a s a :* „man ūrda ūdem” ’der Mann dachte nach: „Ich war ein Held” (IO. 104) (5). A Szin. nyelvjárásban van egy-egy példa a „függő beszéd” és az acc. cum inf. kifeje-zéstípusokban is.

Mind a *nōm*-, mind a *nōmās*- elég gyéren fordul elő a szövegekben, külö-nösen a hősénekek és a medvénekek tartalmazznak kevés gondolkodást jelen-tő szót. A kevés példa nem alkalmas arra, hogy meggyőzően bebizonyíthassuk, melyik szót használják a *gondolás*, és melyiket a *gondolkodás* kifejezésére. A kisszámú példa mégis arra enged következtetni, hogy a *nōm*- inkább a *COGITO*, a *nōmās*- pedig legtöbbször a *MEDITOR* funkcióban használatos. A *MEDITOR* funkciót az -s gyakorító-reflexív képzőnek tulajdoníthatjuk (vö. m. *gondol ~ gondolkodik*). A *COGITO* és a *MEDITOR* erősen keveredik, főleg „egyes beszéd” kifejezéstípusban, hasonlóképpen, mint a *DICO* és a *LOQUOR* a beszélést jelentő igék körében.

21. vog. É. *nqmsaxti*

(AHLQV.) *numsahtam* ’sich bedenken’; (MUNK.—SZIL.) É. *nqmsaxti*, K. *nomsaxti* ’gondolkozik’; (ROMB.) *номсахтангкве* ’размыслить’; (BV.) *номсах-туңкве* ’раздумывать’ (*на'мсахтэх*).

Előfordul intranszitiv kifejezésekben *MEDITOR* funkcióban: É. *nom-saxts*, *nom-saxts* 'er überlegte, überlegte' (ChrVog. 54) — (5); FL. (1); P. (1); K. (3). „Egyenes beszédben” *MEDITOR*: É. *nqmsaxti*: *taw am mōlāl lū qššēm!* 'gondolkozik: ejnye, énnekem a minap lovam volt' (VNGy. I, 59) (1); FL. (1), de felléphet *COGITO* szerepben is: K. *nāmsaxti*: „om toβλeη pōā'stār ōsām” 'er denkt: „Ich bin der geflügelte Poaster”', (WV. I, 22) (2). Egy példát találtam acc. cum inf. kifejezéstípusra is az É. nyelv-járásban, funkciója *COGITO*.

A visszaható képző az igét intranszitivvá teszi. A *nqmsaxti* azonban „egyenes beszéd” és acc. cum inf. kifejezéstípusokban tranzitívan is előfordul. Hasonló jelenséget észleltünk a vog. *sujti* és *poterti* esetében, ezek ugyanis lépten-nyomon a tranzitív *lāwi* helyén jelentkeztek „egyenes beszéd”-ben. Az igék tranzitív és intranszitiv volta tehát egyik oldalon sem differenciálódott pontosan. Bár a *nqmsaxti* gyakran előfordul *COGITO* funkcióban, mégis azt állapíthatjuk meg, hogy fő funkciójának a *MEDITOR*-t tekinthetjük.

22. vog. T. *vojlatē*

(MUNK.—SZIL.) *jū-vojlatē* 'visszagondol'; (KANNISTO, Tat. 42) T. *q̄ināt-*, *q̄ināt-* 'denken', AK. *oqlāš-* 'sich beraten'.

A szó tatár eredetű, s így csak a vog. D. nyelvjárásokban van meg (GOMBOCZ: NyK. XXVIII, 163; KANNISTO, Tat. 42—3). Jelentése minden tatár nyelvben 'denken, nachdenken'. Néhány tatár nyelvben azonban az ige jelentése 'Aufmerksamkeit auf etwas richten, bemerken' stb. (KANNISTO: uo). Ez lehetett a tatár szó alapjelentése, s belőle fejlődött ki a 'denken, nachdenken' jelentés. A vogulba átkerült a tatár névszó (vö. KANNISTO, Tat. 42: T. *q̄i* 'Gedanke' stb.) és ennek igei származéka egyaránt, az igei alakhoz azonban a vogulban még egy *-t* képzőt tettek. A szókezdő *v-* hang másodlagos. Labiális vokális előtt egyes nyelvjárásokban gyakran fellép egy *v* előhangzó, pl. É. *ūnli* ~ K. *vonli* 'ül' stb. KANNISTONÁL NINCIS IS *v*!

Előfordul intranszitiv kifejezésben *MEDITOR* funkcióban: T. *tē-vojlatē*, *tē-vojlatē* 'csak gondolkozik, csak gondolkozik' (VNGy. IV, 369) (3). „Egyenes beszéd”-ben is előfordul, funkciója itt is *MEDITOR* (4). Infinitívuszos szerkezetben *COGITO* szerepben jelentkezik *COGITO* funkcióban: T. *kitem āñēux jū-miñēñ vojlatē* 'a száműzött öreg hazamenésre gondol' (VNGy. IV, 361) (1).

23. vog. É. *tumajti*

(MUNK.—SZIL.) É. *tumajti* 'gondol'; (BV.) *тумаїтанкє* 'думать'.

A szó az oroszból került a vogulba (KÁLMÁN, RussLw. 254).

Előfordul intranszitiv kifejezésekben: *MEDITOR* — Szo. *ñkq̄ tumajti* 'der Mann denkt' (WV. I, 254) — (5) | *DELIBERO* — Szo. *nēpak xan-sēn, pō'trtēn i ty'māq̄itēn!* 'schreibt einen Brief, spricht und überlegt!' (WV. I, 136) — (4). „Egyenes beszéd”-ben *COGITO* szerepben jelentkezik: Szo. *tumajti*: „am q̄māyñt xōttāl bōs iālnuyum” 'er denkt: „Wenn ich doch irgendwohin ginge” (WV. II, 121) — (9).

A *tumajti* a *nqmsaxti* szinonímája a vog. É. nyelvjárásban. Alapjelentése a *MEDITOR*, s ez „egyenes beszéd” kifejezéstípusban kapta *COGITO* jelentését.

24. vog. É. *vā'i*

(AHLQV.) *vīgem, vīem* 'sehen'; (MUNK.—SZIL.) É. *vā'i*, KL. *uj-*, *ui-*, P. *voi*, K. *voi*, T. *vaji*, *vā*, AT. *vā* 'lát; tud'; (KANNISTO, Vok. 193) T. *βā* 'er wird sehen', AK. *βāi*, *βoi*, KK. *βōi*, P. *βāi*, ÉV., AL. *ui*, DV. *ui*, FL. Szo. *βāy* 'er sieht'; (CSERNY.) *van̄kve* 'знать, видеть'; (ROMB.) *ван̄кве* 'знать'; (BV.) *ван̄кве* '1. знать, 2. видеть' (*вах, ух*).

A szó obi-ugor eredetű, megfelelői az osztjákban: (KARJ.—TOIV.) FD. *uò'pa* 'sehen; wissen' stb.

Előfordul intranszitiv kifejezésben SCIO funkcióban: Szo. (1); FL. *am xotēl v ā 'ē m ?* 'honnan tudjam én?' (VNGy. IV, 331) — (2). Leggyakrabban tranzitív kifejezéstípusban jelentkezik, jelentése egyaránt 'lát' és SCIO: FL. *man v ā s l ũ w* 'mi láttuk' (VNGy. IV, 329). A 'lát' jelentés minden nyelvjárásban megvan, a SCIO viszont csak az É.-ban és a K.-ban: Szo. *ānum β ā γ l ² n ?* 'kennst du mich?' (WV. I, 65) — (53); FL. (11). Előfordul „egyes beszéd”-ben (3), függő kérdésben (40) és participiumos szerkezetben: É. (1); FL. (1); K. *kud'šə mən̄m̄t' āt u' s t ə* 'er wusste nicht, ob er lange ging' (WV. II, 651) — (6).

A szó eredeti jelentése a 'lát', ebből fejlődött az 'ismer' és a 'tud' jelentés. Ez a jelentésváltozás csak az. É. vogul nyelvjárásokban ment végbe (szórványosan a vog. K.-ban is!), így a *vā'i* ezekben a nyelvjárásokban a vog. *xañši* 'ismer, tud' szinonímája. A vog. D. és Ny. nyelvjárásokban a *vā'i* nem fejlődött a tudás pszichológiai fogalmának kifejezőjévé. Ezekben a nyelvjárásokban a *xañši* tölti be ezt a funkciót.

Hasonló jelentésfejlődés során kapta jelentését a ném. *wissen* 'tud'. Ezt a szót ugyanis összevetik az ugyanabból az indoeurópai gyökből származó lat. *video* 'lát' igével. A két szó jelentésbeli különbségét úgy magyarázhatjuk, ha a 'lát' jelentést tesszük fel elsődlegesnek, a 'tud' jelentés pedig ebből alakult. A gör. *oīda* ige jelentése 'lát', s ez a jelentés már a görögben 'tud'-dá fejlődött. A két jelentés — a vogulhoz hasonlóan — egymás mellett élt. A görög szó etimológiáját tekintve ugyancsak a *video* családjába tartozik. Csaknem ugyanilyen jelentésváltozás analógiája található meg a magyar *tud* esetében, amelynek finn megfelelője, a *tuntea* ma is 'érez, ismer, tud' jelentésben fordul elő. A finn igenek két származéka is az eredeti jelentést őrizte meg: *tunnustaa*, *tunnustella* 'tapogat' (KOVÁCS F., Pszichológiai Tanulmányok 1962. IV, 28). Mindkét esetben az érzékelés szférájából jutottunk át a gondolkodásába.

25. osztj. I. *ū-*

(AHLQV.) *ūlem*, 'kennen, wissen, verstehen, finden'; (MUNKÁCSI—PÁPAY) *uj-*: *usem, ulim* 'láttam, látom'; (PATK.) J., AK. *ujem*, D., KK. *vojem* 'lát-ni, tudni'; (PAAS) K. *ūjem, ūtem* 'sehen', J. *ūjem, ūllem* 'id.; wissen'; (KARJ.—TOIV.) FD. *uò'pa* 'sehen; wissen; kennen (z. B. eine Person); können', Kos. 'sehen; wissen', Fil. 'wissen', C. 'sehen', Szogom, Cs. id., Kr. 'sehen; wissen; kennen (eine Person)', V., Vj., VK., Vart., Likr. 'sehen', Trj. 'sehen; wissen; (eine Einzelheit von etw.) voraussagen', Ni. = Kr., Kaz. 'wissen; kennen (eine Sache, eine Person)' (268).

A szó obi-ugor eredetű (vö. vog. É. *vā'i*!).

Előfordul tranzitív kifejezésekben, jelentése 'néz, lát', vagy SCIO: I. *in man vegem v o d e m* 'jetzt kenne ich meine Kraft' (IO. 20) — (11). Előfordul még függő kérdés kifejezéstípusban is: I. *man ent u d e m*, *Túrūmna met-sir mógat kittājem* 'ich weiss nicht, was für Kinder mir von Gott gesandt

werden' (IO. 152) — (6). Jelentkezik még participiumos szerkezetben: I. *xoi-vānmap* (*seant*) *jiba jidet v o d e m* 'es kommt der Uhu mit dem Menschen-anlitze, ich weiss es' (IO. 24).

A szó alapjelentése itt is a 'lát', s a vog. É. *vā'i*-hoz hasonlóan, az osztj. I.-ben is ebből lett 'tud'.

26. osztj. Szin. *ūjet*-

(AHLQV.) *uitem, vittem* 'kennen, wissen; verstehen; finden'; (BEKE) *ojt-, ojit-, ujt-* 'tud'.

Az ige az osztj. *ū-*, *wu-* 'lát; tud' szó származéka, ahogy erre STEINITZ is utal (OChr. 164; Dial. Wb. 22—23). Az *ūjet*- jelentése 'talál; ismer, tud'. A jelentésváltozás folyamata tehát a következő úton mehetett végbe: 'lát, meglát' > 'talál' > 'tud'. Ezt azonban bonyolítja az a tény, hogy az *ūjet*-etimológiai megfelelőinek (KARJ.-TOIV.) FD. *āiētā*, Ni. *ūiā* stb. szavaknak jelentése 'talál', s legfeljebb 'lát, észrevesz', azonban sohasem 'tud' (ez a jelentés — úgy látszik — csak a Szin. nyelvjárásban alakult ki). A FD. *āiētā* 'talál' stb. első szótagbeli magánhangzója KARJALAINEN szerint ősosztj. **ā*-ra (OVok. 63), STEINITZ szerint ősosztj. **ā*-ra, esetleg **ō*-ra vezethető vissza (OVok. 82), a 'tud' jelentésű *ū-*, *wu-* tő pedig KARJALAINEN szerint ősosztj. **o*-ra (OVok. 101), STEINITZ szerint ősosztj. **a* ~ **u* váltakozásra. Elképzelhető, hogy esetleg két különböző igenek konvergens homonimiájáról van szó.

Ezzel szemben azt is feltehetjük, hogy a Szin. stb. *ūjet*- 'talál; tud' szó nem az *u-* 'lát; tud' tő származéka, hanem a FD. *āiētā* stb. 'talál' szó megfelelője. Ebben az esetben 'talál' > 'tud' jelentésváltozással van dolgunk. Ilyen változást találunk az osztj. O. *ō'stā* 'igénél is, amelynek jelentése 'talál' és 'tud' is. Ezzel kapcsolatban viszont az a nehézség támad, hogy KARJ.-TOIV. nem említi, hogy a 'talál' jelentésű szónak lennének megfelelői az osztj. É. nyelvjárásokban.

Előfordul tranzitív kifejezésekben SCIO funkcióban: Kaz. *schī kem ver āngelpa koti ānd u it l e n?* 'ilyen fontos dolog végét hogy is nem tudod?' (OH. II, 359) — (23); Szin. (15). Megtalálható még „egyenyes beszéd”-ben (Kaz. 6) és függő kérdésben: Kaz. (12); Sur. *at ū j i t' l a m, mu j t a x a ū s* 'nem tudom, milyen hely volt' (NyK. LXIII, 57) — (1); Szin. (1). Egy példa van acc. cum inf. kifejezéstípusra is: Szin. *wōš lū i ju x ū l l e l l u n t i ū j a t l e m ŋ* 'wir wissen, wo jeder Baum auf *w o š l u x* steht' (OVE. 55).

27. vog. É. *xañsi*

(AHLQV.) *qañdam* 'wissen, verstehen, erraten'; (MUNK.—SZIL.) É. *xañsi*, P. *khañsi*, K. *khañsi*, T. *khañč* 'ismer, fölismer, tud'; (KANNISTO, Vok. 70) T. *kañš*-, AK., Szo. *xañš*-, KK., FK., AL, *kañš*-, P., ÉV., DV. *kañš*-, FL. *khañš*- 'wissen'; (CSERNY.) *hañšunkeve* 'узнать, угадать'; BV. *ханьсюнкеве* '1. отгадать, 2. узнать' (*ха'нуях*).

MUNKÁCSI egy szócsaládba sorolja a vog. É. *xāsi* 'tud, ért' igével (VNGy. II, 638—9). LIIMOLA ezt nem tartja valószínűnek (annak ellenére, hogy a két szó között jelentésben nincs lényeges különbség), mivel a vog. *nīš*, *nš* szabályosan fgr. **nč*-re megy vissza — mint a *xañsi* esetében — míg a *xāsi* s-e fgr. **č*-re (esetleg **nč*-re) (FUF. XXVI, 208—10). A két szó vokalizmusa sem vall közös eredetre (vö. KANNISTO: Vok. 70 és 95). A finnugor eredeztetés is bizonytalan (vö. FUV. 93).

Előfordul tranzitív kifejezéstípusban: SCIO — Szo. *nāñ ānum at xañ-šāln?* 'kennst du mich nicht?' (WV. II, 132) — (15); FL. (26); KL. (4); P.

(30); ÉV. (3); K. (49); T. (4) | 'észrevesz' — Szo. *ma'tər x a n š è γ ā n ?* 'merkst du was?' (WV. I, 135) — (1) | 'jelent' — P. *l a l k a n š i* 'das bedeutet Schlimmes' (WV. I, 206) — (1) | 'jósol' — T. *enām erē š e l š ā l k a n , b š ā n - t ā n ?* 'sagst du mir vielleicht den Tod vorher?' (WV. III, 185) — (3).

„Egyenes beszéd”-ben SCIO: É. (15); K. *m ā n k k a n š i , λ α β : ō t a r* 'wir wissen, (er ist) ein Fürst' (WV. II, 40) — (2). Jelentkezik „függő beszéd” kifejezéstípusban is FL. és P. nyelvjárásokban (1–1), s valamivel gyakrabban függő kérdésben: SCIO — É. *x ā n x ā n a l w ā s t , x a s s a n k w ē ē r e ' i t* 'meg kell tudni, ki ölte meg őket' (VNGy. IV, 171) — (2); FL. (3); P. (3); ÉV. (2); K. (10) | 'kitalál' — É. *x a n š ā l ā n , t a j m a n a r !* 'nun errate, was ist das' (Chr-Vog. 52) — (2).

Előfordul participiumos szerkezetben: SCIO — É. (1); KL. (1); K. *k h w ā š ē m ē n m ā t o g t k h a n š i* 'azt sem tudja, hogy hosszú ideig ment-é' (VNGy. II, 226) — (12). Egy példát találtam tranzitív-predikatív kifejezéstípusra 'felismer (vminek)' jelentésben: K. *t ē n t ō r ē m m ē t ō r m ā i ' o g t k h a n - š ē s t ē n* 'ők az istent nem ismerték föl istennek' (VNGy. I, 166). Végül az ige „Füllwort”-tá is válhatott: K. *k h q š ý ē n !* 'hallod-e te (tudod)!' (VNGy. II, 223) — (3).

SZILASI a *x a n š i* alapjelentésének a 'meglát' jelentést teszi fel, s összeveti a vog. *k h u n*- 'húny' igével. A jelentésfejlődés a következő lett volna: 'meglát' > 'megismer' > 'tud'. GOMBOCZ ezt az egyeztetést mind hangtaniilag, mind jelentésstanilag (a *k h u n*- jelentése nem 'meglát', hanem éppen ellenkezőleg 'becsukja a szemét') elveti (NyK. XXXIV, 462).

A szó alapjelentésének az elemzett szövegek tanúsága alapján az 'észrevesz' jelentést vehetjük, amelyből 'az ismer', majd a 'tud (amit ismerünk)' jelentés fejlődött. A 'jelent' jelentés csak alkalmoszerű. (Ilyen jelentése van a fi. *tietää* 'tud' szónak is!) A 'felismer (vminek)' a tranzitív-predikatív kifejezéstípusban alakult ki. Ez a jelentés is csak elvétve fordul elő. Az ilyen jellegű kifejezések két mondatból alakultak ki úgy, hogy a nominális mondat a verbális mondat részévé degredálódott. Jól szemlélteti ezt a folyamatot a következő példa: K. *m ā n k k a n š i , λ α β : ō t a r* 'wir wissen, (er ist) ein Fürst' (WV. II, 40). „Egyenes beszéd” kifejezésből könnyen alakulhat tranzitív-predikatív, amikor az idézet egyetlen szóból áll. Az előbbi példa mintegy félúton van a tranzitív-predikatívvá válásban.

28. osztj. O. oš-

(AHLQV.) *ošlem* 'finden; wissen, kennen'; (KARJ.—TOIV.) O. *ō-štā* 'wissen, kennen; finden' (96).

Az osztj. O. szót TOIVONEN összeveti a fi. *osata* 'treffen, finden; kennen, können; verstehen' szócsaláddal (FUF. XIX, 139). Jelentésstanilag tökéletes a megfelelés, mind az osztj. O. szónak, mind a finn igének van 'talál' és 'tud' jelentése [vö. fi. *osua* '(célba) talál']. COLLINDER is együtt említi a két szót (FUF. 104). A SKES viszont csak kérdőjellel veszi fel az osztj. szót a fi. *osata* 'tuntea l. löytää tie jonnekin, osua, taitaa' ige megfelelői közé: „Pohjoisostjakin *ōstā* voi kuulua tähän vain sillä edellytyksellä, että ostjakista olisi alkuperäinän 'osaa' merkitsevä kantasana kadonnut”. GANSCHOW (Die Verbalbildung im Ostjakischen, 31) az *ū*- 'lát' tő *l képzős származékának tartja.

Előfordul intranszitív kifejezésben: 'talál' — O. *χ o d i - s p y ā t o s t a r a y ā l ?* 'hogyan lehet megtalálni?' (ÉONy. 79) | SCIO — O. *s i p e t - k ā z e n i ā x m o y ā n*

əuəlt o s l ə t 'ez a p e t - k à z ə η nép a földed felől már tud' (ÉONy. 164). Tranzitív kifejezésben: 'talál' — O. *oxsar ɔ z ə s* 'rókát talált' (ÉONy. 73) | SCIO — O. *mà and o s l è m* 'én nem ismerem' (ÉONy. 111). Jelentkezik még közbevetett idézőmondat, függő kérdés és participiumos szerkezet kifejezés-típusokban SCIO funkcióban.

Az osztj. O. *os*-jelentésének kettősségét úgy magyarázhatjuk, ha fel-tesszük, hogy a szó eredeti jelentése a 'talál' volt. A 'talál' az érzékelés síkján azonos szinten van a 'lát' jelentéssel, amelynek 'tud' jelentéssé való fejlődésére már több példát bemutattam (pl. vog. É. *vā'i* 'lát; tud'; lat. *video* ~ ném. *wissen*). A jelentésváltozás a következőképpen mehetett végbe: 'talál' > amit megtaláltunk, azt 'ismer'-jük > innen már csak egy lépés a 'tud' jelentés, amely az ismeretek megszilárdulását fejezi ki. Az 'ismer' és a 'tud' jelentés között egyrészt csak intenzitáskülönbség van, másrészt a két jelentés fedheti is egymást, pl. m. *ismer valakit* (személyről) és *ismer v. tud valamit* (tárgyról). Az obi-ugor nyelvekben nincs meg ez a kettősség külön igével kifejezve, pl. O. *mà and o s l è m* 'én nem ismerem' (ÉONy. 111) és *and o s l è m* 'nem tudom' (ÉONy. 104).

29. vog. É. *χāsi*

(AHLQV.) *qīsam* 'wissen, verstehen, erraten'; (MUNK. — SZIL.) É. *χāsi* 'ismer, tud'; (KANNISTO, Vok. 95) KK., FK. *kēs-*, FL. *kχās-*, Szo. *χās-* 'könnyen'; (CSERNY.) *hasun̄kve* 'ymetb'; (BV.) *xacyrkce* (*xācmyn̄kce*) 'ymetb' (*xacəx, xacx*).

Megfelelői az osztj. nyelvjárásokban is megvannak: (KARJ. — TOIV.) FD. *χo'šta* stb. 'könnyen'. LIIMOLA lehetségesnek tartja, hogy a vog. É. nyelvjárások a szót az osztjából vették át: „Es ist zunächst möglich, dass LO. *kχās-*, So. *χās-* aus dem ostj. entlehnt ist, vgl. O. *χa'stā*” (FUF. XXVI, 209). Hangtörténetileg az ősvog. *š (< fgr. *č) az északi és kondai nyelvjárásokban s-szé fejlődött. „Wenn nun (AHLQV.) *qīsam* die Konda-mundart vertritt . . . , dann könnte in *χās-* (wenn nicht < ostj.) *kēs-, qīsam* das s < urvog. * š. Und in diesem Falle würde das Wort selbst mit ostj. *χòtšām*, votj. *kožān̄i*, syrj. *kužn̄i* und lp. *qweitset* lautlich völlig übereinstimmen” (uo.) (vö. még COLLINDER: FUF, 93).

NÉMETH GYULA a vog. É. *χāsi* szót és megfelelőit összeveti a török nyelvek erőt, képességet jelentő szavaival, pl. oszm. *güç* 'Stärke, Macht, Kraft, Gewalt, Mühe' stb. (NyK. XLVII, 81). Jelentésánilag ez csakugyan tetszetős felfogás, és a jelentésfejlődés is könnyen magyarázható, ha feltesszük, hogy az 'erő' jelentés volt az eredeti, majd a testi erőből, képességből lett a szellemi képesség: a tudás. NÉMETH Gy. arra alapozza feltevését, hogy SETÄLÄ a vog. szó finnugor megfelelői között említi a fi. *kunto* szót, amely erőt, testi erőt, tudást jelent (FUF. II, 224). A finn megfelelés azonban a SKES szerint hangtanilag kétséges. Véleményem szerint a szó finnugor etimológiája valószínűbbnek tűnik.

Előfordul tranzitív kifejezés-típusban SCIO funkcióban: É. *taw χumlē χāsi t ā*? 'ő azt hogyan tudja?' (VNGy. II, 85) — (3); FL. (5). Segédige-ként jelentkezik infinitívuszos szerkezetben: Szo. *tēnu,qβēk at χā s s ā n, iqlēn!* 'wenn ihr nicht zu essen verstanden habt, (dann) fahrt!' (WV. I, 203) — (7); FL. (13); K. (1).

A vog. *χāsi* főleg segédigei funkcióban szerepel infinitívus mellett. Eredeti jelentése 'tud, ért vmihez' volt, majd ebből a jelentésből degradálódott segédigévé.

30. osztj. O. *χas-*

(AHLQV.) *xaslem* 'kennen, wissen'; (PATK.) *χočem* 'érteni, tudni'; (PAAS.) K. *χōtšam* 'verstehen, etw. können'; (BEKE) *χās-* 'tud'; (KARJ. — TOIV.) FD. *χo-šta* 'können, verstehen', Kr. id., Ni., Kaz. 'können imstande sein, verstehen (eine Arbeit, eine Sprache)', O. 'können, verstehen' (352).

A szó valószínűleg finnugor eredetű (vö. FUV. 93; LIMOLA: FUF. XXVI, 208–10).

Előfordul tranzitív kifejezéstípusban SCIO funkcióban: Kaz. *šit χoχ* *χ ā š l è m ?* 'ezt hogyan tudom?' (OH. I, 393) — (18); O. (1); Ser. (16); I. (1). Infinitívuszos szerkezetben a segédige funkcióját tölti be: O. *mā uantta an χ ā š l è m* 'én nem tudom megnézni' (ÉONY. 12) — (2); Kaz. (6); Szin. (2); Ser. (3); I. (3).

Az osztj. *χas-* fő funkciója a SCIO, majd ebből degradálódott segédigévé infinitívuszos szerkezetben.

31. vog. T. *šil-*

(AHLQV.) *šellam* 'verstehen'; (MUNK.-SZIL.) AL., P. *šēli*, T. *šili* 'ért, tud, bír'; (KANNISTO, Vok, 139) T. *šil-* 'können', P. *šēli* 'er kann', ÉVS. *šallm*, ÉVZ. *šellm* 'ich kann'.

GOMBOCZ tatár jövevényszónak tartja, s a kaz, tat. *sāl* 'erő, tehetség' szóval egyeztetni (NyK. XXXI, 364), ezt azonban KANNISTO nem tartja valószínűnek (Vok. 139).

Segédigeként fordul elő infinitívuszos szerkezetben: P. (1); T. *Ulōna il-khañšūñ ā šil stil*, *khāñā āls tou* 'Ilona föl nem ismerhette, ki volt ő' (VNGy. IV, 349) — (7).

A *šil-* a vog. D. nyelvjárásokban a tudás, bírás, hatás kifejezője. Segédigeként használatos főleg tagadó mondatokban. A szó csak a déli nyelvjárásokban van meg ebben a jelentésben. Véleményem szerint a vog. É. *sēli* 'szerez' etimológiailag összevethető a T. *šil*-'ért, tud' igével. A *sēli* jelentése eredetileg 'hozzáér, hozzákap vmihez' lehetett, amit a belőle képzett *sēlχati* 'hozzákap, angreifen, zugreifen' őrzött meg, pl. É. *āmpēm tū sēlχats* 'kutyám hozzákapott' (NyK. XXII, 48). A szó tehát két irányba fejlődött: az É.-ban 'hozzáér' > 'megfog' > 'megszerez', a D.-ben 'hozzáér' > 'ért' > 'ismer' > 'tud' > (segédige). A jelentésváltozás fokozatai északról haladnak a déli nyelvjárásterületek felé: az É.-ban még konkrét érzékelést jelent, az AL-ban gondolati folyamatot, a T.-ban pedig segédigévé degradálódott.

Analógiának megemlítem a magyar *ért* 'verstehen' igét, amely az *ér* (vmihez) 'angreifen, antasten' származéka, tehát egy érzékelési szférába tartozó szó fejlődése folyamán pszichológiai jelenség nyelvi jelölőjévé vált.

32. vog. É. *ärtēli*

(MUNK.-SZIL.) É. *ärtēli* 'fontolgat, okoskodik'; (KANNISTO, Vok. 13) FL., Szo. *ärtal-* 'untersuchen, prüfen; mutmassen'; (CSERNY.) *artalanχve* '1. пробоваť, 2. сравнивать'; (BV.) *apmalanχse* '1. попробоваť, 2. проверить'.

Az ige a zürjénből került át az obi-ugor nyelvek északi nyelvjárásaiba (FOKOS: NyK. LV, 16, 34; KANNISTO: Vok. 13; TOIVONEN: FUF. XXXII, 13). COLLINDER finnugor eredetűnek tartja a zürjén szót (FUV. 129; vö. még GOMBOCZ: NyK. XXXIX, 238), és összeveti a fi. *arvo* 'value, worth' stb. szavakkal. A SKES a két szó összetartozását bizonytalannak tekinti.

Előfordul tranzitív kifejezésben: 'kieszel' — É. *nē-mat ārtiñ jiw ārtā at ārtēle 'im* 'semmiféle módos fának módját ki nem eszelhetem' (VNGy. II, 418) | 'megvizsgál' — Szo. *ārvalan kēēṛṇ nāl ārvālēlān . . .* 'prüft, wie den zu prüfen, mit einer Spitze versehenen Feil . . . ' (WV. I, 343) | 'figyel' — É. *ti jui-pālt ness ārtēlāl n sar!* 'ennek utána figyeld meg csak!' (VNGy. IV, 249). Jelentkezik még „egyenes beszéd”-ben *DELIBERO* funkcióban: É. *an ārtēlēnē ārtiñ uj xumlē ārtēlilēm . . .* „an xūrēm qīṛ ajāñ xum-pīyān ti ojamēt” 'most okoskodó okos állat ím miképpen okoskodom . . . : „Most a három fejedelemhős apródlegényei ím megfutottak”' (VNGy. II, 170–1).

A szó alapjelentése minden bizonnyal 'érték, szám' volt, amelyből a többi nyelvekben 'számít, kalkulál' stb. jelentésen keresztül (a zürj. még ezt a fokot képviseli!) 'megvizsgál, kieszel' fejlődött.

33. osztj. É. *ārtal-*

(AHLQV.) *artalam* 'kosten, schmecken, versuchen; schätzen'; (BEKE) *ārdāla-* 'fölbecsül, vizsgál'; (KARJ.-TOIV.) Ni. *ā-rtā-ṭtā* 'nachsinnen, überlegen', Kaz. 'prüfen, untersuchen; schätzen, bewerten' stb., O. 'prüfen, befühlen, betrachten, sich erkundigen' (84).

A szó a zürjénből került át az osztjákba (TOIVONEN: FUF. XXXII, 13).

Előfordul tranzitív kifejezésben 'vizsgál' jelentésben: Szin. *mā līlān tōrnen ārtalilēm* 'ich prüfe dein Lebenskraut' (OVE. 167). „Egyenes beszéd”-ben is előfordul 'vizsgál' jelentésben: O. *lou qandəsl, qandəsl, ārdālālēl* : *xādājel imi svs-pōdālēl* 'ő nézte, nézte, vizsgálgatja: asszonyonénje gerincecsontja' (ÉONY.); Szin. Ebben a kifejezéstípusban van *DELIBERO* funkciója is: O.; Szin. *ārtalālēl* : *xōt pēntəs* 'sie erwägt: das Haus ist verschwunden' (OVE. 88). *DELIBERO* funkciója van még „függő beszéd”, függő kérdés és participiumos szerkezet kifejezéstípusokban. Tranzitív-predikatív kifejezéstípusban jelentés 'gondol (vminek)': Kaz. *i xōjəl layṛṇ meulap lābat ṛōdā ārdālālēl* 'az egyik embert páncélos mellű hét fejedelemhősnek gondolhatná valaki' (OH. I, 23).

A *DELIBERO* legkedveltebb osztj. É. kifejezője az *ārtal-* ige.

34. vog. K. *ēsəplāxt-*

(KANNISTO, Tat. 71) AK. *ēsəplāxt-*, KK. *ēzəplāxt-* 'überlegen, bedenken'.

A szó tatár eredetű (KANNISTO, Tat. 71).

Jelentése intranszitiv, „egyenes beszéd”, függő kérdés kifejezéstípusokban egyaránt *DELIBERO*: K. *xβāšə nāmsaxtām, xβāšə ēsplaχtām* 'lange denke ich nach, lange sinne ich' (WV. IV, 321). A tatár nyelvek tanúsága szerint a szó eredeti jelentése számolással függött össze, pl. kas. *isāb* 'Zahl, Rechnung, Absicht, Rat' stb. (KANNISTO: Tat. 71). Ezt a jelentést őrizte meg a vog. T. nyelvjárás néhány ebből a szóból képzett származéka: *ʔsəplext-* 'berechnen', *isəptel* 'ausserordentlich'. Ebből a 'számol' jelentésből fejlődhetett a 'magában számol, kalkulál'; majd a 'megfontol, mérlegel, gondolkodik'.

Ezzel a jelentésfejlődéssel állíthatjuk párhuzamba a következő magyar kifejezést: *számol vmivel*, pl. *számolnunk kell a sajátos viszonyokkal* (ÉrtSz.), amelynek jelentése 'tekintetbe vesz, gondol vmire' stb. A *számít vmire* kifejezés jelentése is 'úgy sejtí, úgy gondolja, hogy valami bekövetkezik', pl. *nem számítottam rá*.

A tatár szó az osztyákba is átkerült: (PAAS.) K. *ēs̄iptəm* 'versuchen, proben', a vogulhoz hasonló *DELIBERO* funkciója azonban nem alakult ki.

35. vog. P. *sōnāti*

(AHLQV.) *sōnetem* 'schätzen, rechnen, berechnen'; (MUNK.-SZIL.) K. *sōnāti* 'becsül'; (KANNISTO, Tat. 171) AK. *sōnat*-, KK. *sōnat*- 'zählen, mutmassen, glauben, voraussetzen', P. *sōnt*- 'zählen, berechnen'.

Az ige tatár jövevénytörző (KANNISTO: Tat. 171).

Intranszitiv kifejezésekben fordul elő a vog. P. nyelvjárásban: 'számol' — P. *nun̄k t̄ši s̄ō, n̄ (t̄) p̄ s̄ ē ē m* 'zähle ich nun' (WV. IV, 298) | *DELIBERO* — P. *ēk m̄et šit̄ t̄ši s̄ō, n̄ (t̄) ē ē s̄ m* 'plötzlich dachte ich nun' (WV. IV, 301).

A szó alapjelentése 'számol': csag. *san* 'szám'; *sana*- 'számol'; jak. *sanā*- 'gondol, vél' (MUNKÁCSI: NyK. XVIII, 73). A 'számol' jelentésből az altaji nyelvekben is 'gondol' lett. Ugyanezt az utat tette meg a szó a vogulban. Az ige egyes származékai még az eredeti jelentést őrzik. A m. *szám* szó ugyancsak altaji eredetű (SzófSz.). Ennek jelentése ugyanazt az utat járta be, mint a vog. *sōnāti*. (Példákat l. vog. K. *ēs̄apl̄xt̄*!)

*

A beszélést jelentő igéknek négy jelentésegysége van: *DICO*, *LOQUOR*, *COLLOQUOR* és *NARRO*. Ez a négy jelentésegység az obi-ugor nyelvekben világosan elkülönül egymástól. Legszembetűnőbb a *DICO*, *LOQUOR* és a *NARRO* különbsége. A *COLLOQUOR* funkció kifejezésére a vog. K. kivételével (itt a *loqt̄xt̄i* 'beszélget' a *loqt̄ti* 'mond' származéka) minden vogul és osztyák nyelvjárás a *LOQUOR* funkcióban szereplő igét használja. E két jelentés rokon egymással, köztük a magyar sem tesz nagy különbséget, hiszen a *beszél* és a *beszélget* azonos tő, a *COLLOQUOR* jelentésű angol *talk* viszont világosan elkülöníthető a *speak*-től (BUCK: 4), ill. a fi. *jutella* a *puhua* igétől (SIRO: 19). Az indoeurópai nyelvek többségében a *DICO* és a *LOQUOR* között van a legélesebb különbség. Ugyanez a helyzet az obi-ugor nyelvekben is. A különbség főleg tranzitív és intranszitív kifejezéstípusokban nyilvánul meg: a *DICO* az előbbi, a *LOQUOR* pedig az utóbbi kifejezéstípusban fordul elő leggyakrabban. Érdekes eltérés mutatkozik a diktív kifejezéstípusokban. Itt a *DICO* és a *LOQUOR* egyaránt előfordulhat, bár az indoeurópai nyelvekben, valamint a balti finn nyelvekben ilyen helyzetben a *DICO* használata csaknem kizárólagos. Az obi-ugor nyelvekben azonban a *LOQUOR* jelentésű igék is gyakran előfordulnak az egyenes beszéd kifejezéstípusban, de ehhez viszonyítva a *DICO* használata mégis gyakoribb. Ez a funkciókeveredés esetleg magyarázható az orosz nyelv igei aspektusrendszerének hatásával is (jelen időben a folyamatos *zobopum̄* 'beszél' használatos *DICO* funkcióban, míg a múlt és a jövő időben a befejezett *ckazam̄* 'mond'). Ez eltolódást eredményezhetett az obi-ugor nyelvekben is: a *LOQUOR* és a *DICO* közti éles különbség elmosódott, s ennek következtében *DICO* helyett *LOQUOR* jelentésű igét kezdték használni egyenes beszéd kifejezéstípusban. Orosz hatással magyarázza SIRO a vepsze *bašta* 'beszél' igének hasonló használatát is.

Nagyon nehéz eldönteni, hogy azokban az osztyák nyelvjárásokban, amelyekből eddig kevés szöveget közöltek, vajon melyik jelentés lehet az elsődleges. Ilyenkor csak a közeli nyelvjárások, ill. a szótárak igazítanak útba.

A beszélést jelentő obi-ugor igék funkció szerinti megoszlását és fő jelentésegységeit az 1. táblázat szemlélteti:

1. TÁBLÁZAT

Vogul	Funkció	Szo.	FL.	KL.	ÉV.	P.	K.	T.
<i>lāwi</i>	DICO	+	+	+	+	•	•	+
<i>loatti</i>		—	—	+		+	+	—
<i>lāyi</i>		+	+	—	—	—	—	—
<i>poterti</i>	(COL-) LOQUOR	+	+	—	—	—	—	—
<i>suŋti</i>		+	+			•	+	•
<i>qmilti</i>		•	—	+	+	+	—	+
<i>mōŋti</i>	NARRO	+	+	+		+	+	+
Osztyák		O.	Kaz.	Szin.	Mu.	Sur.	Ser.	I.
<i>ġast-</i>	DICO	+	+	+	+	+	•	+
<i>lay-</i>		+	—	—	—	—	—	—
<i>alət-</i>		—	+	—	—	—	—	—
<i>lop-</i>		—	•	—	—	—	+	—
<i>nēŋ-</i>		—	—	—	—	—	—	+
<i>pōtərt-</i>	(COL-) LOQUOR	+	+	+			+	+
<i>nōŋom-</i>		+	+	+		+	+	+
<i>moŋš-</i>	NARRO	+	+	+			+	+

+ = fő funkció; • = más jelentés; — = a szó nem ismeretes.

Az üresen hagyott kocka azt jelenti, hogy a rendelkezésemre álló anyag alapján a szó meglétét vagy hiányát nem tudtam eldönteni.

Összegzésképpen vizsgáljuk meg a beszélést jelentő szavak négy jelentésegységét az obi-ugor nyelvekben. A vogulban a *DICO* funkciót a *lāwi* (É., T.) vagy valamelyik képzős származéka (KL., ÉV., P., K.) tölti be. A *LOQUOR* és a *COLLOQUOR* funkcióra három etimológiailag különböző ige szolgál: *poterti* (É.), *qmilti* (KL., ÉV., P., T.) és a *suŋti* (főleg É., K.). A *COLLOQUOR* funkcióra csak egyetlen nyelvjárásban foglalódott le külön ige: *loŋxati* (K.). A *NARRO* funkciót minden vogul nyelvjárásban a *mōŋti* tölti be. — Az osztjákban a *DICO* funkciót illetően meglehetősen tarkaság uralkodik. Csak a *ġast-* ige van meg majdnem minden nyelvjárásban, a Kaz., Ser. és Ni. nyelvjárásokban a *DICO* funkciót a *lop-* ige tölti be. Ezenkívül az O. nyelvjárásban nem is a *ġast-* a leggyakoribb, hanem a *lay-*. Az É. énekekben emellett megvan

az *alot*-ige is. Az I. nyelvjárásban a *nēŋ*-szó is használatos ebben a funkcióban. A (COL-)LOQUOR kifejezésére csak két ige van: a *pōtärt*-, ezt megtaláljuk minden osztják nyelvjárásban, de mellette előfordul a *ñōyom*- is (Szin., Kaz., I.) hasonló funkcióban. A NARRO funkció kifejezésére az egész osztják nyelvterületen a *moñs*-igét használják.

Az indoeurópai nyelvekben — Buck kutatásai szerint — a DICO-igék konzervatívabbak, mint a LOQUOR kifejezésére szolgálók. Pl. a lat. *dicere* minden újlatin nyelvben megvan, míg a lat. *loquor* helyén egészen más igéket találunk. Hasonló a helyzet a balti finn nyelvekben is (SIRO: 174). Mint láttuk ez a tétel nem érvényes az obi-ugor nyelvekre. A DICO funkcióra mindkét nyelvben más-más ige foglaldott le (egyezés csupán a vogul és az osztj. O. között van, azonban itt is kölcsönzésről van szó!). Ezzel szemben mindkét obi-ugor nyelvben megvan a *potért*-tő, igaz ugyan, hogy a vogul nyelvjárások közül csak az É.-ban. Nem igazolódik teljesen az a tétel sem, hogy a DICO-igék száma kisebb, hiszen mindkét funkció kifejezésére számos ige szolgál. A legérdekesebb azonban, hogy a beszélést jelentő obi-ugor szavak egyikének sincs biztos etimológiai megfelelője sem a magyarban, sem a finn-permi ágban.

A gondolkodást jelentő szavak körében négy jelentésegységet különíthetünk el: COGITO, MEDITOR, SCIO és DELIBERO. A COGITO és a MEDITOR közé gyakran nem lehet éles határt vonni; az obi-ugor nyelveknek ugyanis ezekre a fogalmakra nincsenek külön szavaik, sokszor csak az ige tranzitív vagy intranzitív használata (esetleg képzős származéka) mutatja, hogy melyik funkcióról is van szó. A SCIO és a belőle alakult segédigei funkciók mindig világosan elkülöníthetők a többi jelentésegységektől. A DELIBERO rokon a MEDITOR-ral, ezért néha keverednek. — A gondolkodást jelentő szavak ritkábban fordulnak elő, mint a beszélést jelentő igék, különösen versben találunk igen gyéren gondolati tevékenységre vonatkozó kifejezéseket.

A gondolkodást jelentő obi-ugor igék funkció szerinti megoszlását és fő jelentésegységeit a 2. táblázat szemlélteti.

Összegezésül vizsgáljuk meg, hogyan fejezik ki az obi-ugor nyelvek a gondolkodást jelentő szavak jelentésegységeit. A COGITO minden vog. nyelvjárásban a *ŋami* vagy *ŋamsi*, kivéve a T. nyelvjárást, itt a *vojlaté* szót találjuk ebben a funkcióban. A MEDITOR nem különül el a COGITO-tól olyan élesen, hogy más szócsaláddal fejeznék ki: a vog. nyelvjárásokban ezt a funkciót a *ŋamsaxti* tölti be a vog. T. kivételével, ahol a *vojlaté* igét használják. A vog. É.-ban a *tumajti* is használatos. A SCIO viszonylatában minden vogul nyelvjárás egységes képet mutat. E funkciót a *xañsi* tölti be az egész nyelvterületen. A vog. É. és K. nyelvjárásokban ezzel párhuzamosan jelentkezik a *vā'i*. A segédigei szerepkörre két ige van: *xāsi* (É., KL., K.) és *šil*- (ÉV., P., T.). A DELIBERO funkciót három ige tölti be: *ärtēli* (É.), *sōñati* (P.) és *ēsaplāxt*- (K.). — A COGITO és a MEDITOR funkciót minden osztják nyelvjárásban a *nōm*- vagy *nōmās*- fejezi ki. A SCIO kifejezésére az osztj.okban több ige is használatos: *ū*- (I.) vagy *ūjət*- (Szin., Sur., Kaz.) és az *oš*- (O.). Segédigéül minden osztj. nyelvjárásban a *xaš*-szolgal. A DELIBERO funkció betöltésére csak az É. nyelvjárásokból találtam példát: *ärtal*- (O., Szin., Kaz.).

A gondolkodást jelentő szavak viszonylag egységesebbek a beszélést jelentőknél, hiszen közöttük több olyan szó is van, amely mindkét obi-ugor

nyelvben megtalálható ugyanabban a jelentésben és funkcióban (vog. *nəm-* ~ osztj. *nōm-*; vog. É. *vā'i* ~ osztj. I. *ū-*; vog. É. *χās-* ~ osztj. *χās-*). Vannak közös idegen eredetű szavak is (vog. *vojlaté* ~ osztj. *oi* 'Gedanke'; vog. *tu-*

2. TÁBLÁZAT

Vogul	Funkció	Szo.	FL.	KL.	ÉV.	P.	K.	T.
<i>nəmsi</i>	<i>COGITO</i>	+	+	+	+	+	+	
<i>nəmsaxti</i>	<i>MEDITOR</i>	+	+			+	+	
<i>tumajti</i>		+	+	—	—	—	—	—
<i>vojlaté</i>		—	—	—	—	—	•	+
<i>χāñsi</i>		+	+	+	+	+	+	+
<i>vā'i</i>	<i>SCIO</i>	+	+	•	•	•	+	•
<i>χās</i>		+	+	—	—	—	+	—
<i>šil-</i>		•	—	—		+	—	+
<i>ārtēli</i>		+	+					
<i>sōnāti</i>	<i>DELIBERO</i>					+		
<i>ēsəplāxt-</i>							+	•
Osztják		O.	Kaz.	Szin.	Mu.	Sur.	Ser.	I.
<i>nōm-</i>	<i>COGITO</i>	+	+			+		
<i>nōmās-</i>	<i>MEDITOR</i>	+	+	+				+
<i>oš-</i>	<i>SCIO</i>	+						
<i>ūjat-</i>			+	+				
<i>ū-</i>								+
<i>χās-</i>		+	+	+			+	+
<i>ārtal-</i>	<i>DELIBERO</i>	+	+	+			—	—

+ = fő funkció; • = más jelentés; — = a szó nem ismeretes.

majti ~ osztj. *tuma* 'tanács'; vog. *ārtēli* ~ osztj. *ārtal-*). Megjegyzendő azonban, hogy a gondolkodást jelentő obi-ugor szavak egyikének sincs a magyarban megfelelője, sem a finn-permi ágban. Az egyező etimológiák csak az obi-ugor egységig vezethetők vissza, s közöttük sok a jövevényszó.

4. TÁBLÁZAT

II. A gondolkodást jelentő igék az obi-ugor nyelvekben

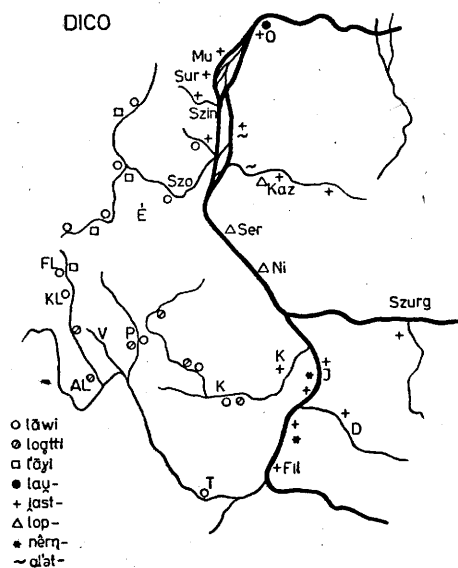
[illegible]

3. TÁBLÁZAT

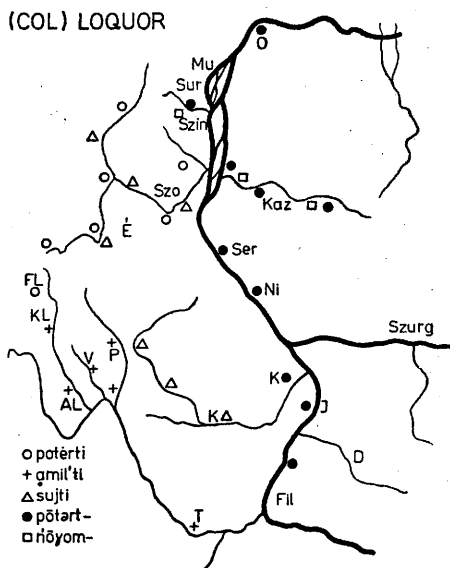
I. A beszélést jelentő igék az obi-ugor nyelvekben

[illegible]

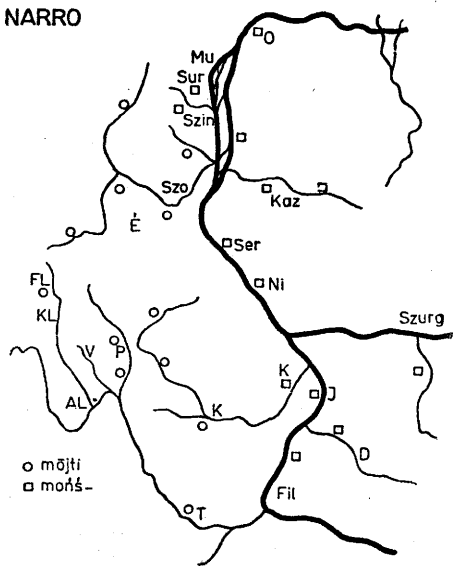
DICO

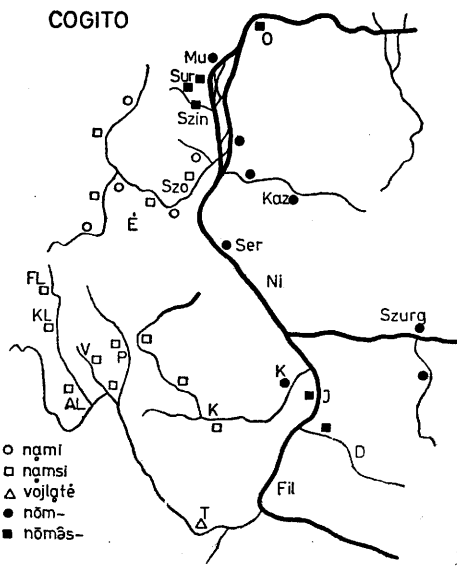
(COL) LOQUOR

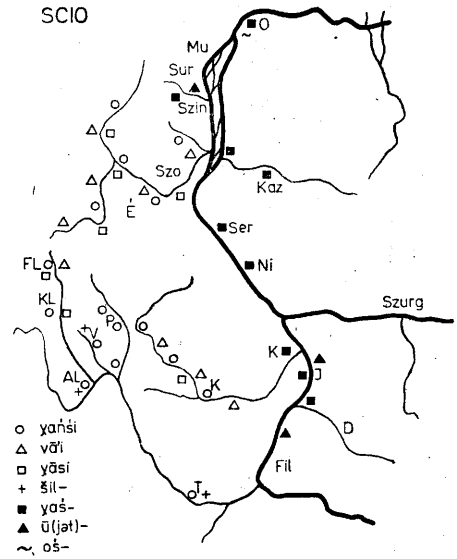
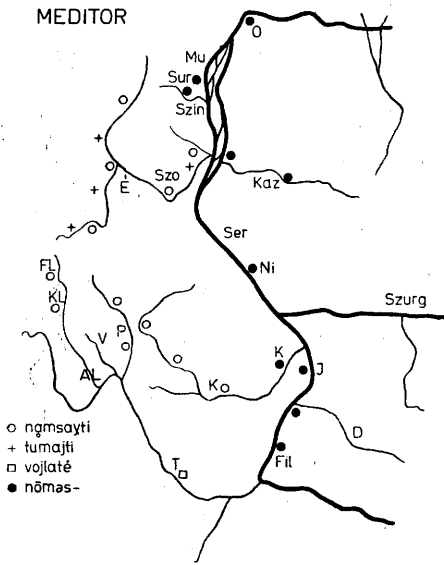

NARRO

COGITO

Zürjének, Perm, Bjarmia

és egyéb kérdőjelek a középkori zürjén történelem lapjain

E. Szaveljevának, a régésznek és A. Turkinak, a nyelvésznek ajánlom — barátkihívásként a további munkálkodásra, az alább fölvetett és ma még sokszor eldöntetlen kérdések vizsgálatára és megoldására.

A nagyvilág *zürjén* néven tartja számon azt az északkelet-európai, finnugor nyelvet beszélő népet, amely magát *komi* elnevezéssel illeti.¹ Az előbbi népnév eredetéről és értelmezéséről HAJDÚ PÉTER tömör szabatossággal a következőket írta: „A *zürjén* elnevezés eredete nincsen megnyugtatóan tisztázva. Annyi bizonyos, hogy ez a szó orosz közvetítéssel vált ismertté a nyugati népek előtt. Az orosz *зырян(ин)* ugyanazt a tipikus *-jan(in)* népnévkepzőt tartalmazza, melyet a *славян(ин)*, *северян(ин)*-féle népnevekben látunk. Az orosz szó forrásául esetleg a komiknak az obi-ugorok által használt *saran*, illetőleg udmurt *sara-kum* neve szolgált.”² Ezzel a megokolt óvatossággal szemben T. VUORELA tisztázott tényként közli: „Their own name for themselves is *komi*, *zyryanin* being a Russian form of the Vogul name for these people, *saran*.”³ Harminc évvel ezelőtt ZSIRAI MIKLÓS, aki nagy érdeklődéssel kutatta éppen a finnugor népneveket, a HAJDÚ PÉTERÉHEZ hasonló tartózkodással kezelte ezt a VUORELA által megismételt, ám korántsem új keletű magyarázatot: „Eddigélé nincs véglegesen eldöntve, honnét vette az orosz, de nagyon meggyőzőnek látszik az a föltevés, hogy a név finnugor forrásból, alkalmasint a zürjénnel érintkező vogulból, esetleg osztjából való . . . Bár a *zürjén* szónak ez a magyarázata nagyon tetszetős, a részletek földerítése, az egyes nyelvekbeli adatok egymáshoz való viszonyának tisztázása további tüzetes vizsgálatot kíván.”⁴ Ugyanott megjegyzi: „Vannak a *zürjén* népnévről egyéb ötletes magyarázatok is, azok azonban a fentínél is kényesebb történeti vagy hangtani nehézségeket takargatnak.”

Az alábbiakban nem kívánom újabb sziporkázó ötletekkel gyarapítani az elvetélt etimológiai kísérletek számát. A *zürjén* népnév — és a zürjénség külső elnevezései általában — számomra és jelenleg elsősorban nem nyelvészeti, hanem történeti problémát jelentenek: kérdőjeleket a zürjénségnek egyelőre talányokkal teljes, tisztázatlan problémákban bővelkedő, máig elhanyagolt, de egykor majd mégis megírandó és megírható középkori történelmében. Ilyen összefüggésekben kerültem szembe a *zürjén* szó eredetének, eredeti jelentésének kérdésével. Etimológiáját én sem ismerem. Mindössze adatokat gyűjtöttem róla, köztük olyanokat is, amelyeket a korábbi kutatás

¹ ÚML. VI, 784a; Larousse VI, 1146b; Brockhaus XI, 377a; BSE. XVII, 245b. — A felhasznált forrásmunkák rövidítéseinek jegyzékét lásd a dolgozat végén!

² HAJDÚ PÉTER, Finnugor népek és nyelvek. Budapest, 1962. 207.

³ T. VUORELA, The Finno-ugric Peoples. Bloomington, 1964. 283.

⁴ ZSIRAI MIKLÓS, Finnugor rokonságunk. Budapest, 1937. 207—8. Lásd még KALIMA: FUF. XVIII, 56; REW. I, 465.

vagy nem ismert, vagy nem méltányolt. Ezeknek és a hozzájuk kapcsolódó megjegyzéseimnek közzétételét azonban nem tartom haszontalannak: egyengethetik a ZSIRAI által kívánt „további tüzetes vizsgálatok” útját.

I.

A zürjénség először az orosz krónikák lapjain vonul be a történetírásba, de nem *zürjén* néven.

Általánosan elfogadott az a vélemény, hogy elsőnek a Nesztor-krónika veszi számba ezt a népet, mégpedig *perm* néven. Két említést találunk róla, mindkettőt a krónika bevezető részében.

1. «В Афетовѣ же части сѣдять русь, чюдѣ и вси языци: меря, мурома, весь, мордва, заволочская чюдѣ, пермь, печера, ямь, угра, литва, зимѣгола, корсь, лѣтгола, любь.»⁵

2. «А се суть инии языци, иже дань даютъ Руси: чюдѣ, меря, весь, мурома, черемись, мордѣва, пермь, печера, ямь, литва, зимигола, корсь, норома, любь: си суть свой языкъ имуще, от колена Афетова, иже живутъ в странахъ полуночныхъ.»⁶

Önmagában e két adatból még az sem derülne ki, hogy a *perm* névvel megjelölt népesség valóban azonosítható a zürjénséggel, pontosabban annak valamelyik részével. Az identifikálás alapja a későbbi, a Nesztor-krónikánál fiatalabb orosz kútfők közlései, amelyek (a XIV. század végétől kezdve, de — tudomásom szerint — nem korábban!) a *perm* szót már félreérthetetlenül valamely zürjén néprészhez, illetőleg annak szállásterületéhez kötik.⁷ Fogadjuk el, hogy ez az etnonim már a XII. század elején, illetve azt megelőzően is így értelmezendő. Marad amúgy is elég bajunk Nesztor közlésével. Az első említés *perm*ről mindössze arról tudósít, hogy létezett egy olyan népség, amelyet a krónikás e néven ismer. Kik voltak ezek? Miféle nyelven beszéltek? Merre lakoztak? A korabeli zürjénség egészére nyilván nem vonatkozhatott a krónika utalása. Ahogyan ma tudjuk vagy tudni véljük, Nesztor korában a zürjén nemzetségek a Vicsegda torkolatvidékétől az Urál hegységig szerteszóródva korántsem képeztek egységes etnikumot, népet. A későbbi (tegyük hozzá: kétszáz—háromszáz évvel későbbi) orosz kútfők *perm* névvel két, egymástól független és eléggé távol eső területet, illetve zürjén népességet jelölnek: a vicsegdai—vimi nemzetségeket egyrészt (*Perm Vicsegodszkaja*, *Perm Malaja* vagy *Perm Sztaraja* néven), valamint a kámai—kolvai—viserai zürjénséget másrészt (*Perm Velikaja*). Tanácstalanok vagyunk annak tekintetében, hogy Nesztor korában is megvolt-e már ez a különbségtétel, ha pedig igen, akkor melyik Permre vonatkozik a krónika utalása. Ezeket a gondokat akkor sem oszlatjuk el, ha megpróbálnánk a felsorolt népek említésének sorrendjéből, egymásutánjából levonni valamelyes következtetéseket. *Perm* előtt a *zavolocszkaja csud*, utána pedig a *pecsera* etnonim szerepel. Mai tudásunk szerint ezt a két megjelölést sem tudjuk megnyugtatóan semmiféle népességhez kapcsolni. Találgatásokon, óvatos feltevéseken kívül másra eddig senki nem jutott.

A Nesztor-krónika másik adata *perm*ről annyi többletet tartalmaz, hogy az oroszoknak adót fizető és nem orosz nyelvű, északi vidéken lakó népek

⁵ PVL. 10, 206; Nestorchr. 12.

⁶ PVL. 13; Nestorchr. 16.

⁷ Lásd a 9., 10., 14., 16., 19. és 21. számú jegyzetet!

közé sorolja be. Hogy mikortól kezdve lett *perm* a (novgorodi)⁸ oroszok adó-fizetője, nem tudjuk meg. Végtére tehát a második említés sem tudat velünk közelebbieket a zürjénségről.

Nem érdektelen a továbbiakban az a negatívum sem, hogy a Nesztor-krónika többé egyetlen említést sem tesz *perm*ről. A krónika annales-részében, ahol a történelmi eseményeket immár évszámokhoz kötik az orosz krónikások, nem találkozunk többé ezzel a néppel. Lehetetlen ezt másként értelmezni, mint úgy, hogy az 1110-es évekig, a Nesztor-krónika lezárásáig a (kievi vagy) novgorodi oroszok számára eléggé periferikusszerepet játszhatott ez a nép — más-különbben miért nem találunk egyetlen további említést sem róla a krónika lapjain?

A zürjének és elnevezéseik után nyomozva tovább kutathatunk tehát az óorosz krónikairódalomban. Módunk sincs rá, de értelme se sok lenne, hogy most és itt minden annalest sorra vegyünk. Módszertanilag sokkal célszerűbb leszűkíteni kutatásaink körét néhány olyan krónikára, amelytől (alább részletezendő, meghatározott okok miatt) joggal várunk adatokat, közléseket a korabeli zürjénségről.

II.

Az egyik orosz krónika, amelytől összeállításának helye miatt közelebbi tudósításokat várunk a zürjénekről, az ún. vologdai—permi krónika.⁹ Ezt a kompilációt Filofej permi püspök rezidenciáján kezdték írni 1496 körül. Írói, illetőleg másolói láthatóan alaposan járatosak voltak a korábbi orosz krónika-irodalomban. Lapjain számos olyan eseményről számolnak be, amelyekről más forrásokban nem esik szó. Különösen becsesek számunkra a vologdai és permi vidékről szóló híradások.

A mű kompilátorai előjáróban csaknem betűről betűre átveszik Nesztor évkönyvét. Ezért a vologdai—permi krónika elején is megtaláljuk a főntebb már tárgyalt két említést *perm*ről, ám semmi többet ennél. Az annales-részben hosszasan tallózhatunk: évszázadok eseményeit rögzítik a lapok, ám a zürjénekről sehol említés sem történik. A legelső adat, amely ha nem is e néphez, de legalább eme vidékhez kapcsolódik, 1449-ből keltezett: említés történik arról, hogy Pitirimet nevezték ki permi püspöknek, majd a következő adat 1455-ből tudósít haláláról: megölték az „istentelen” vogulok.¹⁰

Feltűnő számomra az alábbi néhány körülmény.

1. Évszázadokon keresztül egyetlen szó sem hangzik el a zürjénekről ebben a krónikában, amelyet pedig a permi püspökség székhelyén állítottak össze, tehát abban az egyházmegyében, amelyikbe a zürjénség is beletartozott.

2. Annál feltűnőbb ez a körülmény, mert más etnikumról (mint például a főntebb idézett helyen a vogulokról) számos említés történik.

3. Meglepő vagy annál is több, hogy a permi püspök krónikájában Permi Szent István tevékenységéről sem találunk beszámolót, holott az mind egyházi, mind politikai szempontból rendkívül jelentős volt, maga a püspökség is éppen István óta létezett.

Nézzük azonban tovább a krónikát.

⁸ Lásd a 38. számú jegyzetet!

⁹ Вологодско-пермская летопись. PSRL. XXVI. Moszkva, 1959. Vö. KomiIszt. 74.

¹⁰ PSRL. XXVI, 208, 213.

Az 1468-i tatár hadjárat kapcsán fölbukkan (mellékesen megemlítve) *Perm Velikaja* neve, de semmi több. Más forrásokból tudjuk, hogy a kámai—kolvai—viserai zürjén *területekről* van szó (i. m. 243).

1472: értesülünk arról, hogy Filofejt permi püspökké szentelték. Ugyanakkor egy *Perm Velikaja* ellen indított büntető hadjáratról is olvasunk (i. m. 244).

1483: a krónikás viszonylagos részletességgel számol be a vogulok ellen indított hadjáratról (i. m. 275—6). Elmondja, kik voltak a had vezérei, s miféle csapatokat küldtek velük: „... а с ним Устюжан, да Вычегжан, да Вымич, да Великопермыцов”. Tehát orosz csapatokkal együtt vonultak fel *usztyugiak*, *vicsegdaiak*, *vimiek* és *velikopermieik*. Kik voltak, kik lehettek ezek? A közlés csupán arra szorítkozik, hogy honnan állították a harcosokat; nemzetiségi, etnikai hovatartozásuk, úgy látszik, mellékes körülmény. Az usztyugiakat nyilvánvalóan Usztyug városa állította; oroszok már, zürjének még lehettek ott abban az időben.¹¹ A velikopermieik kámai zürjének, a *Perm Velikaja* néven ismert terület lakosai lehettek. A *vicsegdaiak* és *vimiek* megjelölés két zürjénföldi folyó nevére utal, illetőleg a Vicsegda és Vim mentének lakosaira, akiket mi igen nagy joggal és valószínűséggel gyaníthatunk zürjéneknek, ámde ez magából a krónikából nem derül ki.

1485-ben kerül sor a békekötésre a vogulokkal (i. m. 276—7). A szerződést a permi püspökök székhelyén, Uszty-Vimben kötik meg. Ennek kapcsán említés történik két vimi főemberről, *knyázdáról* (Pjotr és Fjodor) és egy Olekszej nevű vicsegdai *szotnyikról*, tehát előljáróról. Joggal feltehető, hogy három zürjén személyről esik szó, de nemzetiségi hovatartozásuk a krónikából nem derül ki. Ha zürjének voltak is, annyi bizonyos, hogy fölvettek már a keresztséget — ezt elárulja orosz—pravoszláv nevük. A békeszerződés kötelezte a vogulokat, hogy „ни силы не чинити некоторые над Пермскими людьми”, azaz hogy semmiféle erőszakot ne tegyenek a „permi embereken”. Értelmezzük az utóbbit úgy, hogy zürjénokról van szó? Esetleg. De sokkal valószínűbb, hogy ez a kitétel egyszerűen a permi püspökség alattvalóira, hűbéreseire vonatkozik, teljesen függetlenül azok nemzetiségi hovatartozásától. Az mindenesetre világos, hogy a *Perm* megjelölés mögött a krónika ezen lapjain nem etnikum, hanem az uszty-vimi püspöki hűbértartok rejlik (i. m. 278).

1491-i keltezéssel hírt kapunk a Cilma folyó vidékére küldött réz- és ezüstkutató expedícióról. A krónikás megnevezi ennek vezetőit, s azokat, akik velük mentek: „с Устюга 60 человекъ, з Двины сто человекъ, с Птнегу 80 человекъ, а Пермич и Вымич, и Вечегжан, и Усолч сто человекъ” (i. m. 288). Tehát: hatvan fő Usztyugból, száz a Dvina (pontosabban nyilván: Északi Dvina) mellékéről, nyolcvan a Pinyega mentéről, valamint száz *permi*, *vimi*, *vicsegdai* és *uszoljei* ember. Ismét földrajzi nevek szerepelnek tehát: települések, illetőleg folyók megnevezései, ahonnan az expedíció munkásait verbuválták. Etnikai hovatartozásuk tisztázatlan. A vimieket és vicsegdaiakat persze nagy valószínűséggel zürjéneknek tarthatjuk. Rendkívül pontatlan és találgatásokra kényszerít a *permics*, azaz *permi* megjelölés. Mert hiszen mit értsünk rajta? Talán a permi püspökség hűbértartokához tartozó parasztokat? Talán igen, talán nem. Vagy esetleg a *Perm Velikaja* néven ismert kámai zürjének képviselőit? Ez is eldönthetetlen. Az *uszolics* szó alkalmasint csak *uszoljei lakosnak* értelmezhető. A Káma menti Uszolje városka jelen esetben

¹¹ I. N. Szmírnov: 18.

nem jöhet számításba, mert ezt 1606-ban alapították.¹² Nyilvánvalóan a sófőzéséről ekkor (1491-ben) már ismert Szolvicegodszk vagy valamelyik vele szomszédos település értendő az Uszolje megnevezésén.¹³ Ezt azonban kétségesse teszi az, hogy a krónika egyik másolatában az *uszolics* adat helyett *szoszolics* alak szerepel (lásd ugyanott, jegyzet), amely ebben a formájában nyilvánvalóan félreértett vagy elírt szó, viszont az is több a valószínűnél, hogy az orosz *сисолуч* (azaz *sziszolai ember*) alak elvétele, s ebben az esetben arra utal, hogy nem Uszolje városából, hanem a Sziszola folyó mentéről csatlakoztak munkások az expedícióhoz.

Ám száz szónak is egy a vége: a zürjénség mint etnikum, illetőleg az ezt jelölő etnonim itt sem fordul elő.

1494-ből kelt a következő híradás: „замерзъли в Перми Вымь, Вычегда . . .” (i. m. 289), azaz befagyott Permben a Vim és Vicsегда folyó. A közlés azért fontos, mert ezek szerint Perm az a v i d é k, ahol ez a két folyó található.

1496: Moszkva a svédek—finnek ellen küld hadat, amelynek összetétele: „Устюжане, Пермичи, Двиняне, Важене” (i. m. 290), tehát usztyugiak, permiek, dvinaiak és vágaiak. Usztyug város lakosairól fentebb már szóltunk. A Vága folyó mentén ekkor zürjén népséget bajosan képzelhetünk el, a Dvina vidékén is (vepszekkel keveredett) oroszokra gondolhatunk inkább. De kik azok a *permicsek*, milyen vidék miféle lakossága értendő jelen esetben ezen a nagyvonalú pontatlansággal használt megjelölésen? Persze, valószínűleg zürjének. De ha elfogadjuk is ezt a föltevést, akkor sem vagyunk képesek tartalmasabbá tenni, helyhez, néprészhez kötni ezt a terminust.

1499: a vogulok ellen küldött had összetétele „Устюжане, Вятчане, Пермичи, Двиняне, Важене, Пѣняжене”, azaz usztyugiak, vjatkaiak, *permicsek*, dvinaiak, vágaiak és pinyegaiak (i. m. 291). Gondjaink ugyanazok, mint fentebb.

Összegezhetjük a vologdai—permi krónika közlései alapján kialakított véleményünket: a műszerzői a zürjénséget mint etnikumot nem határolják el más népségtől, illetőleg nem jelölik meg külön etnonimmal. Zürjéneket kell vélnünk a krónika *permics*, *vimics*, *vicsegzsán* (és *uszolics* avagy *szoszolics*, helyesen *sziszolics*) adatai mögött. Ezek szerint viszont ezeket a zürjén *n é p r é s z e k e t* nem népi vagy nyelvi specifikumaik alapján veszik számba, hanem egyszerűen bizonyos kisebb-nagyobb körzetek lakosságáról van szó egy olyan vidéken, amely ekkor már a moszkvai orosz államalakulat gyepüi közé tartozik. A *zürjén* szóval a krónika lapjain nem találkozunk.

III.

A XVI. század első negyedéből való és megíratásának helyéről usztyugi kódexnek neveztetik egy másik fontos, bennünket érdeklő forrás, amelyben ugyancsak okkal keresünk közelebbi adatokat a zürjének lakta vidékekről.¹⁴

852-től a XV. század derekáig egyetlen szót sem találunk a kódexben a zürjénségről. 1396-ból egy kurta mondat tudósít Permi Szent István püspök haláláról (i. m. 65). Több mint különös, hogy viszont életéről, tevékenysé-

¹² Nikonov: 439.

¹³ Vvegyenszkij: 31.

¹⁴ Устюжский летописный свод. Moszkva—Leningrad, 1950. Vö. KomiIszt. 74.

géről meg sem emlékezik a krónika, annak ellenére, hogy Usztyug városa alkalmasint tulajdon szülöttét tisztelhetette a szentté avatott misszionáriusban, de ennél is tisztázottabb, hogy hittérítői munkálkodásának kezdete mindenképpen e városhoz kapcsolódik: innen áramlott kelet felé, a zürjén földre a görögkeleti vallás és vele a moszkvai nagyhercegség politikai terjeszkedése.¹⁵

1455: említést találunk Pitirim permi püspök haláláról (i. m. 83).

1462: felbukkan *Perm Velikaja* neve (i. m. 85). Később, 1468-i kelettel még kétszer említés történik e területről (i. m. 87).

1465: az usztyugi Vaszilij Szkrijaba haddal megy Jugria ellen, „*да с ним же ходил князь Василии вымский Ермолич с вымичи и с вычегжаны*”, tehát vele ment Vaszilij vimi herceg, Jermolaj fia, vimi és vicsegdai harcosok élén (i. m. 86). Mind a hercegeben, mind hadnépében zürjéneket kell látnunk, de a kódex nem használja a *zürjén* szót vagy más etnonimot; a *vimics* és *vicsegzsán* elnevezés két folyóra utal, mint föntebb már a vologdai—permi krónikában láttuk, s voltaképpen csupán az ottani lakosságot jelöli meg, teljesen függetlenül annak etnikai hovatartozásától.

1467-ben egy vjatkai csapat indul a vogulok ellen, „*да с ними пермяки*”, tehát velük együtt *permjások* (i. m. 86). Zürjéneket keressünk az utóbbi szó mögött? Ha igen, vajon melyik néprészt, nemzeti csoportot, mely zürjén vidék lakóit? Vagy értelmezzük úgy ezt a megjelölést, hogy a permi püspökség alattvalóira vonatkozna?

1472: értesülünk Filofej permi püspök felszenteléséről, valamint arról, hogy a kámai zürjénség, Perm Velikaja viszonylagos önállósága is megszűnt: a moszkvai nagyhercegség végérvényesen bekebelezte és a maga államigazgatási rendjébe vonta ezt a korábbi hűbéres területet (i. m. 90).

1483: Moszkva orosz hadat küld a vogulok ellen, „*а ним устюжане и вологжане, вычегжане, вымичи, сысоличи, пермяки*”, tehát velük mentek usztyugiak és vologdaiak, vicsegdaiak, vimiek, sziszolaiak, permjások (i. m. 94). Usztyug és Vologda katonái között nem keresünk zürjéneket, a Vicsegda, Vim és Sziszola mentén viszont igen. Ehelyütt is a folyók neve alapján jelöltetik meg egy-egy vidék népessége. Újfent bajban vagyunk azonban a *permják* elnevezéssel (lásd föntebb az 1467-i adathoz fűzött megjegyzéseket). Itt sem tarthatjuk etnonimnak, csupán valamelyik zürjén néprészt jelölheti. De melyiket? Ebben az esetben talán Perm Velikaja zürjénjeit, ha vgyan lehet arra alapozni, amilyen sorrendben következnek a fönti néprésznevek: vicsegdaiak, vimiek, sziszolaiak, permjások — úgy látszik, nyugatról délkelet felé haladva történik a felsorolás. Ha ebben valóban valamiféle logika vagy szándék akart lenni a krónikás részéről, akkor a sziszolaiaktól délkeletre elhelyezkedő felső-kámai zürjénekre gondolhatunk a *permják* név mögött. De hát ez sem több föltevésnél.

1489-i dátum alatt ismét föl bukkan a „*вычегжане и вымичи и сысоличи*” megjelölés: újfent orosz hadnépek soraiban történik említés vicsegdai, vimi és sziszolai lakosokról. Feltehetően zürjénekről esik szó, akiket itt is a már ismerős folyónevek szerint lokalizál a kódex (i. m. 97). Ugyanez a három elnevezés bukkan föl az 1499-i események során, amikor ismét hadjárat dúlt a vogulok földjét (i. m. 100). Több ide vonható adatot a továbbiakban nem tartalmaz a kódex.

Összegezésül ugyanazt ismételhetnők meg, amit föntebb a vologdai—permi krónika adatainak számbavétele végeztével már leírtunk.

¹⁵ KomiIszt. 58—60; G. Sz. LITKIN: 4, 6.

IV.

Megkülönböztetett figyelmet érdemel egy kevésbé ismert és nehezen hozzáférhető orosz évkönyv-kompiláció, az ún. vicsegdai—vimi krónika, amely Uszty-Vimben keletkezett, másolatokban maradt ránk, s az eseményeket 1178-tól 1619-ig jegyezte föl.¹⁶ Ez a fontos forrásmű lényegesen több adatot közöl a zürjén történelemről, mint a fentebb bemutatott krónikák.

1212-ből tudósít a krónika, hogy Konsztantin rosztovi herceg megvetette Usztyug városának alapjait. Ennek fivére „отимал земли по Двине и по Вычегде и по Сыконе и по Юзе и пермские даны к собе-ж езял” (IFSb. IV, 257), tehát elfoglalta a földeket a Dvina, Vicsegda, Szuhona és Jug mentén és magához ragadta a *permi* adókat. Nem tudjuk, hogyan értelmezzük az utóbbi jelzőt: területre vagy népre vonatkozik-e? Annyi bizonyos, hogy ezen a vidéken és a jelzett időben feltétlenül zürjéneknek is kellett tanyáznuk.

1333: „с тех времен князь московский начал взимати даны с пермские люди” — ettől az időtől kezdve szedetett adót a moszkvai herceg a *permi* emberektől (i. h.). Itt sem derül ki, hogy közelebből, pontosabban kiket, miféle népességet értsünk a *permi* emberek megjelölésén.

1364: Dmitrij Ivanovics moszkvai herceg haragra gerjedvén a rosztovi hercegre, „взял от того Ростова и Устюга и пермские места устюжские” (i. h.), azaz elvette tőle Rosztovot, Usztyugot és az utóbbihez tartozó *permi* helyeket, területeket. A közlés a *permi* helyeket illetően újfent nem világos, legföljebb arra gondolhatunk, hogy a Vicsegda legalsó szakaszáról s annak mentéről lehet szó; ez a vidék ugyanis földrajzilag szorosan Usztyughoz és környékéhez tartozik.

1367: „Люди пермские за князя за Дмитрия крест целовали” — a „*permi* emberek” Dmitrij herceghez való hűségük jeléül megcsókolták a feszületet, azaz behódoltak a moszkvai hercegségnek (i. m. 258). Történetileg fontos esemény tanúi vagyunk — de kiket értsünk *permi* embereken? Zürjéneket? Nyilván. De melyik csoportjukat?

1379: „Иеромонах Стефан... иде в землю пермскую на Вычегду на проведеть слова божия среди нечестивые племени пермян. Того лета начал Стефан у пермян на Пыросе и на Вяляде и кресты их святей вере”. Azaz: Sztjefan szerzetes a Vicsegdára ment, a *permi* földre, hogy Isten ígését hirdesse a *permi*ek istentelen nemzetségei között. Azon esztendőben kezdte meg ezt Sztjefan a *permi*eknél Püroszban és a Viljagy vidékén, és a szent hitre keresztelte meg őket (i. m. 258).

Permi Szent István missziójának kezdetéről van szó. Nem érdektelen, hogy ez — a jelen közlés szerint — a Viljagy folyó és Pürosz egykori zürjén falu (a mai Kotlasz) környékén indult meg, tehát az Alsó-Vicsegda balparti részsein, olyan helyeken, ahol ma már nem találunk zürjén lakosságot: régésrég elvándoroltak vagy eloroszosodtak. Egykori jelenlétüket más források is megerősítik.¹⁷ Minket azonban itt és most más érdekel. Kissé tisztázódik a krónika közlésétől, hogy mi értendő *permi* földön: a Vicsegdának csupán a torkolatvidékéről, illetve alsó szakaszáról lehet szó, nem pedig az 1109 km hosszú folyamról általában. Világos, hogy az Usztyugtól kiinduló hittérítő keletnek indulván a jelzett vidéken, Usztyugnak — hogy úgy mondjam — a tőszom-

¹⁶ IFSb. IV, 257—71. Vö. VÁSZOLYI: NyK. LXVIII, 189—190.

¹⁷ ТИХОМИРОВ: 263; ДМИТРИЕВ: 41; Г. СЗ. ЛИТКИН: 6.

szédságában látott munkához (vö. i. m. 257), majd nemsokára följebb merészkedett a Vicsegdán és eljutott a Vim folyó torkolatáig, ahol megvetette a lábát és plébániát alapított (amelyből később a permi püspökség nőtt ki). Erről már a krónika következő, 1380. évi közlése ad számot. Ezt a tájat nevezi a krónikás *permi földnek*, lakóit pedig *permjánoknak*, azaz *permieknek*. Úgy látszik, lakóterületük elnevezését ruházza a vidék lakosságára, nem pedig a nép nevéről kereszteli el a földet. Kétségtelen, hogy zürjén etnikumról van szó, ha ez az etnonim még véletlenül sem fordul is elő a krónika lapjain.

A továbbiakban (1380–1386) a hittérítés sikeres előrehaladásáról értesülünk, s e híradásokban többször előfordul a térített zürjének főtebbi *permi* elnevezése, különféle alakváltozatokban (i. m. 258–260): *пермин* (NomSg), *пермяны*, *пермины*, *пермяне*, *пермяки* (NomPl). Nyelvük *пермский язык*, a számukra István által szerkesztett írásrendszer pedig *пермския азбука* néven említetik meg (i. m. 259). A *permi* elnevezést a krónika, úgy látszik, általánosítja: az Alsó-Vicsegda és Viljagy zürjénjei után a Vim és Visera, majd az Udora és Pinyega zürjénjeit is e névvel illeti (i. h.). 1444-ből közli a krónika, hogy „*владыко Питерим привел к святей вере пермяков удоренов на Вашке реке*” azaz Pitirim püspök a szent hitre térítette a Vaska folyó menti *udorai permjásokat* (i. m. 261).

1455-ben „*приездил владыко Питерим в Великую Пермь на Чердыню крестити ко святей вере чердынцов*” — Pitirim püspök Perm Velikájába, Cserdinybe utazott, hogy megkeresztelje a *cserdinyieket* (i. m. 261). Itt tehát a felső-kámai zürjéniségről van szó; területüket a már ismerős Perm Velikaja névvel illeti a krónikás, őket magukat pedig Cserdiny település után *cserdinyieknek* nevezi. 1467-ben azonban ugyanezeket *пермяне из Чердыни* néven említi — tehát ezek is *permiek* (i. m. 262).

1471-ben orosz had vonul Kazány ellen, soraikban többek között „*вычегжане, пермяки*” — tehát vicsegdaiak, permiek (i. h.). Itt azonban bajos eldönteni, hogy az utóbbi megjelölés kire-mire vonatkozik. Nem valószínű, hogy egyszerűen az előbbi szó szinonimája lenne. Kétséges viszont, hogy miféle néprészre, melyik zürjén vidék lakosságára vonatkozik. Az sem látszik elfogadhatónak, hogy a zürjéniség egészét jelölne nagy általánosságban, hiszen a *vicsegdaiak és permiek* megfogalmazás azt sugallja, hogy egyrészt a vicsegdai zürjénekről, másrészt valamelyik egyéb csoportjukról van szó, a vicsegdaiakon kívül. Ebben a szövegösszefüggésben tehát a *permiek* megjelölés pontatlan és félreérthető, mint ahogy többször az volt a vologdai—permi krónikában meg az usztyugi kódexben is.

1481: katonai összeírás történik a zürjén végeken. A moszkvai herceg biztosokat küld ki, és „*писал тоє писець луки вычегоцкие, и вымские, и сысоленьские, и удоренские*” — a jegyző összeírta a vicsegdai, vimi, sziszolai és udorai nyilakat (i. m. 263). Itt tehát ismét nem általánosságban van szó a zürjéniségről, hanem egyes csoportjaikat a megfelelő folyók alapján nevezi meg a krónikás. Az összeírás eredménye a következő esztendőben derül ki: 1483-ban had indul a vogulok ellen, amelyben orosz csapatok mellett ott szerepelnek a „*вычегжаны, вымичи, сысолечи и чердынцы*”, tehát vicsegdai, vimi, sziszolai és cserdinyi harcosok — azaz zürjének (i. h.).

Ez a krónika is tudósít az 1485-i uszty-vimi békéről a vogulokkal, amelynek megkötésén jelen volt Pjotr és Fjodor vimi *knyáz*, a permi püspök egyik embere és „*сотники Вычегодские земли пермских*”, tehát a vicsegdai permi földek *szotnyikjai*, elöljárói (i. m. 263). A békeszerződésben a vogul

főemberek kötelezettséget vállalnak, hogy „*лиха не мыслити ни силы не чинити над пермскими людие*”, azaz hogy hamisságot ne gondoljanak és erőszakot ne tegyenek a *permi* embereken. Az utóbbi megjelölés a jelen összefüggésben nyilván a *vimi*—*vicsegdai* zürjénekre vonatkozik, hiszen azoknak az előkelőségei, vezetői kötik meg a békét, s a háborúság is nyilván elsősorban ezt a vidéket sújtotta ez alkalommal. Egyébként azonban ugyanolyan gondot okoz a *permi* emberek értelmezése, mint ahogy a *vologdai*—*permi* krónika 1485-i adataival kapcsolatban fentebb szoltunk volt róla.

A különféle folyók mentén elhelyezkedő zürjén néprésekről ez a kútfő csakúgy tesz említéseket, mint a *vologdai*—*permi* krónika vagy az usztyugi kódex. A *вычегжан, вымич, сысолуч, удоранин, чердынец*, tehát *vicsegdai, vimi, sziszolai, udorai, cserdinyi ember* megjelölés előfordul a következő dátumok alatt: 1491, 1499, 1530, 1544, 1550, 1567, 1585, 1586, 1587, 1590, 1593, 1594, 1601, 1606, 1608, 1609, 1614, 1618, 1619 (i. m. 264—271). Ezekhez újabb megjegyzést nem fűzünk. Egy-két adat azonban a fentebb végigtallózott két krónikában nem szerepelt, ezeket megvizsgáljuk. Annyival inkább, mert egynek-kettőnek nagyobb jelentősége lesz további munkánkban.

1545: „*присла князь великий Иван на Пермь грамоты гневным словом, пошто у канинские и тиминские самоеди зверинные угодеи и рыбные ловли пермеки, пинежане, важане поимали их дедины и отчины*” (i. m. 265). Azaz: Iván nagyherceg írást küldött Permbe haragvó szóval, amiért a *permekek*, *pinyegaiak* és *vágaiak* elvették a kanyini és tyimini [= tyimani] szamojédok vadászó és halászó területeit, amelyeket apáik és nagyapáik birtokoltak. A tudósítás önmagában is érdekes a szamojédok összeütközéséről délebbi szomszédjaikkal. Kik voltak ezek a birtokháborítók, akik a tyimani és kanyini tundra felé, tehát messze északra terjeszkedtek? A *pinyegaiak* és *vágaiak* etnikai hovatartozását illetően tanácstalanok vagyunk. Orosz telepesek lettek volna? Jobban érdekelné a *permekek* alakban leírt megnevezés. *Perminek* értelmezendő, s ezek szerint a *permjak* szó alakváltozata lenne? Ezek szerint zürjéneket kell mögötte gyanítanunk? De ha igen is, melyik zürjén népcsoportra vonatkozhat, kik voltak azok a zürjének, akik ekkor már annyira északra vándoroltak föl, hogy összekoccantak a jurák-szamojédokkal? A kérdés, sajnos, nyitva marad.

1586-ból egy közigazgatási intézkedésről tudósít a krónika: „*повеле князь великий повосты вымские Кайгород и Зюзено отписати к Перми Великие, а сысоленом и ужговцам в тоие повосты не входити*” — elrendelte a nagyherceg, hogy Kajgorod és Zjuzeno *vimi* (értsd: a *vimi* járáshoz tartozó) községeket csatolják Perm Velikájához, a *sziszolaiak* és *uzsgaiak* pedig oda ne járjanak. Két déli zürjén falut sorolnak tehát be egyik járásból a másikba; az esemény önmagában nem érdekelné bennünket. A *sziszolaiak* és *uzsgaiak* emlegetése annál inkább. Az előbbiekkal már találkoztunk: a Sziszola folyó menti, kétségtelenül zürjén lakosságról van szó. *Uzsza* zürjénjeiről azonban még nem történt említés. A község igen régi alapítású; egykor fontos erődítménye és temploma tették híressé.¹ Ma is ott áll a Sziszola folyó partján. Miért említi meg vajon lakosait külön is a krónika? Annál különösebb ez a körülmény, mert a *sziszolaiak* és *uzsgaiak* megjelölés emígyen, egymás mellé állítva szinte tautológikusan hangzik. A *sziszolaiak*, úgy gondolnók,

¹⁸ VGV. 1850. március 18. (No. 11.); KomiIszt. 64.

minden külön disztinkció nélkül a Sziszola menti zürjéneket jelzi általában. De hiszen ebbe az *uzsgaiak* is beleértendőek: a falu ennek a folyónak a partján áll, ennek a folyómentének a vidékébe, vérkeringésébe tartozik több tucat kisebb-nagyobb egyéb településsel együtt. Miért említi hát külön a krónika, ezzel mintegy megkülönböztetve és elhatárolva a Sziszola vidékétől, kiemelve annak egészétől? Ebből a közléstől nem derül ki. Alább azonban, ezt az adatot másokkal szembesítve, eme önmagában elsikkadó, jelentéktelen közlésnek lényegesen nagyobb jelentősége lesz még.

1590: rendelet szabályozza két délnyugati zürjén terület státusát (i. m. 267). A krónika *Лыцкие Пермцы и Вилегойское Пермцы* alakban rögzíti nevüket — a Luza és Vilegy folyók menti zürjénségről van szó.¹⁹ Az utóbbi vidéken már nem találunk zürjén lakosságot. Minket leginkább az érdekel a közlésből, hogy a *Perm* (jelen alakváltzatában: *Permci*) elnevezés ezekre a tartományokra is kiterjed. Annál lényegesebbhez, mert a Luza és Vilegy mente közigazgatásilag 1590-et megelőzően sem tartozott a vicsegdai—vimi Permehez, illetve a kámai Perm Velikájához sem. Kísért a gondolat, hogy az utóbbi területek *Perm* elnevezését az azonos etnikumhoz tartozó lakosság jelenléte miatt ruházták át a szomszédos luzai—vilegyi zürjén vidékre is.

Ugyanitt olvasunk egy másik közlést is: „Того же лета повеле князь великий Феодор усьольцом и вилежаном и лузаном и сысольцом и узговцом и вычегжаном и вымичем и удореном... отпущать по большой сибирской дороге подводы” — ugyanazon évben Fjodor nagyherceg megparancsolta az uszoljeieknek és vilegyieknek és luzaiaknak és sziszolaiaknak és *uzsgaiaknak* és vicsegdaiaknak és vimieknek és udoraiaknak... hogy a nagy szibériai úton fogatos robotot teljesítsenek. Ez a kötelezettség, úgy látszik, csaknem az összes zürjén néprészre, vidékre, szinte a zürjénség egészére kiterjedt. Ez derül ki a felsorolástól. Éppen ezért tartjuk lényegesnek az *uzsgai* zürjének újabb megkülönböztető említését, akárcsak előbb a rájuk vonatkozó 1586-i keletű adatot.

A *permják* elnevezés is előfordul még a krónikában. 1593-ban nagyhercegi parancsra indulnak Szibériába erődépítési munkálatokra „*пермяки вычегжаны и вымичи*”, tehát vicsegdai és vimi permjások — azaz zürjének (i. m. 267). 1602-ben nagy éhínség sújtja Oroszországot. „*Пермяки многие в голод тот разбрелись*,” — számos permjások azon éhségben szertebújdósának, panaszkolja a krónika (i. m. 268). Nyilván itt is zürjéneket nevez permjásoknak, hogy azonban ezt az egész népre vonatkoztatja-e általánosságban avagy csak egyes részeire, csoportjaira, az nem derül ki.

A vicsegdai—vimi krónika bennünket érdeklő etnoterminológiáját a következőkben összegezhetjük:

1. *Perm*nek a krónika különféle, zürjének lakta területeket nevez.
2. A zürjéneket vagy földrajzi nevek alapján emlegeti (vicsegdaiak, vimiek, sziszolaiak stb.), vagy pedig *permján*, *permják* stb. névvel illeti, amelyek jelentése *perm* ember, *perm* lakos. Úgy tűnik, mintha a későbbi, XVI—XVII. századi adatokban a *permják* elnevezés kiterjedtebb, általánosabb érvényű lenne és etnonimmá lővölne.
3. A *zürjén* szó a krónikában egyetlen egyszer sem fordul elő. Ezt az etnonimot a krónikások vagy nem ismerték, vagy nem használták.

¹⁹ ТУИХОМИРОВ: 263.

V.

Legbecsebb kútfőink egyike a zürjénségről, főleg annak XIV. század végi sorsáról Bölcs Epifán²⁰ műve Permi Szent István püspök életéről és tevékenységéről. A tudós szerzetes István missziójáról tudósítván közöl adatokat a zürjének lakta vidékekről. Művének ezen része különösen érdekel bennünket.²¹

„А се имена мѣстомъ и странамъ и землямъ и иноязычникомъ, живущимъ въокругъ около Перьми: Двиняне. Оустьюжане. Вилежане. Вычезжане [Вычегжане]. Пѣнежане [Пинежане]. Южане. Сырьяне. Галичяне [Гаияне]. Вятчане. Лопъ. Корѣла. Югра. Печера. Гогоуличи [Вогуличи, Вогулицы]. Самойъ. Пертасы. Пермь Великаа, глаголемаа Чюсоваа. Рѣка едина, еиже имя Вымъ [Вымь, Вымь] си обходящая, всю землю Пермскоую и више в Вычегдоу”.

Magyarul: „Ilyen neveket viselnek azok a helyek és országok és földek, valamint azok az idegen nyelvű népek, amelyek Perm körül lakoznak: dvinaiak, usztyugiak, vilegyiek, vicsegdaiak, pinyegaiak, jugiak, szirjánok, galicsiak (??), vjatkaik, lop, Karjala, Jugra, Pecsera, vogulok, szamojédok, pertaszok, Perm Velikaja, amely csuszovajainak mondatik. Egy folyó, melynek neve Vim, körülöleli az egész permi földet és a Vicsegdába ömlik.”

Permnek Epifán az István alapította püspökség területét, annak székhelyét (Uztyy-Vim település) és környékét nevezi, a Vim alsó szakaszát és torkolatvidékét a hczzá simuló alsó-vicsegdai részekkel együtt. Az ismertetett felsorolásban részten az ezt környező földeket, vidékeket nevezi meg, részben pedig a Permet körülvevő, idegen nyelvű népeket, néprészeket. Az „idegen nyelvű” megfogalmazást csak úgy tudom érteni, hogy nem orosz nyelvű. Némileg zavart okcz egyrészt a földrajzi nevek és etnonimok keveredése, másrészt a megnevezések sorrendje. Nézzük részletesebben.

Dvinaiak: az Északi Dvina mentének lakosságáról van szó. A lokalizálás világos, azt viszont nem tudjuk, hogy ezt a népességet is „idegen nyelvű”, tehát nem orosz lakosságnak tartjuk-e vagy sem. A XIV. század végén ugyanis a Dvina mellékén már jócskán vannak orosz telepések, viszont még számolni lehet, esetleg kell egyéb etnikummal is: a főttebbi krónikák és egyéb orosz kútfők számtalanszor emlegetnek nagyjából ezen a vidéken egy *zavolocszkaja csud* nevű népességet, amelynek etnikai hovatartozását ugyan nem tekinthetjük tisztázottnak, annyi azonban bizonyos, hogy nem oroszokról van szó, hanem valamiféle finnugor nyelvű lakosságról, feltehetően karjalai vagy még valószínűbben vepsze kirajzásról. Az utóbbiak jelenléte a Dvina környékén a zürjén—vepsze érintkezések és jövevényszavak alapján is valószínűsíthető. Ebből következően viszont egyes zürjén csoportok is eljuthattak a jelzett tájra. Epifán adata a *dvinaiak*ról tehát etnikailag nehezen vagy egyelőre esetleg sehogy sem azonosítható.

Uztyugiak: Uztyug városának lakosaira és a környékbeliekre kell gondolnunk. Etnikailag ez a megfogalmazás is kérdéses: a túlsúlyban levő oroszokon kívül vepszék, zürjének is lakoztak vagy lakozhattak ott akkoriban.

²⁰ Életrajzi adat kevés maradt fent róla. Permi Szent István kortársa és szerzetes-társa volt, a XIV. század első felében született és 1418—22 körül hunyt el. A permi püspökről szóló jeles munkáját 1396 után írta meg.

²¹ Zsit. 9. A szögletes zárójelben közölt szavak a mű különféle másolataiban előforduló alakváltozatok.

Vilegyiek: a Vilegy folyó mentének lakosai. Nagy valószínűséggel zürjénekre gondolhatunk, akikkel főntebb *Vilegodszkaja Permca* néven már találkoztunk.

Vicsegdaiak: nyilván az Alsó-Vicsegda zürjénjeiről van szó.

Pinyegaiak: a Pinyega mentének lakosai. Oroszok, vepszék, zürjének egyaránt lehettek, akár az előbbi *dvinaiak*.

Jugiak: a Jug folyó mentének lakosai, Usztyugtól délre. Oroszok már lehettek itt, de ha Epifán úgy gondolta, hogy a jugiak is „idegen nyelvűek”, tehát nem oroszok, akkor egy délnyugatra húzódott zürjén néprésszt kell itt gyanítanunk, esetleg a *Luzszkaja Permca* néven emlegetett luzai zürjéniséget, illetve annak diaszporáit. A kérdés azonban ebben az összefüggésben eldönthetetlen.

S z i r j á n o k: aligha vonhatjuk kétségbe, hogy a *zürjén* szó első előfordulásával állunk szemben! Az orosz szövegben szereplő *syrjaŋe* alak Plur-Nom forma, amelynek SgNom-a *syrjan* vagy *syrjaŋin*. Az *-an(in)*, illetőleg *-jaŋ(in)* szegmentum képző, amelynek jelentése valamely vidék, ország lakosa, szülötte. A tőalak ezek szerint *syr* avagy *syrja*. Hasonló származékszavak voltak Epifán idézett részletében a *dvinaŋe*, *juzaŋe* stb. a Dvina, Jug stb. földrajzi névből.

A *syr* vagy *syrja* tő jelentését nem ismerjük. Találgatásokba nem óhajtok kezdeni. Ha a belőle képzett származékszót próbáljuk szemantikailag értelmezni, akkor az *syr*-i vagy *syrja*-i embert, lakost jelenthet, illetve jelenthetett. Ez viszont azt sugallná, hogy az alapszóban valamilyen helynek, vidéknek a megnevezőjét, magyarán: földrajzi nevet kell keresnünk. Bizonyos mértékig erre ösztönöz a szövegösszefüggés is. Nézzük csak meg Epifán felsorolását: *dvinaiak*, *usztyugiak*, *vilegyiek*, *vicsegdaiak*, *pinyegaiak*, *jugiak* után következik a rejtélyes *syrjaŋe* alak, majd — az utána álló *galičaŋe* avagy *gaijaŋe* szót egyelőre, rögvest ismerttetendő okok miatt átugorva — a *vjatčaŋe*, azaz *vjatkaik* adat. Világos, hogy különféle v i d é k e k lakosairól van szó; mindegyik elnevezés alapja egy-egy földrajzi név (a *syrjaŋe* alakról pillanatnyilag nem beszélve; erről inkább ne is mondjunk most semmit); a felsorolt szavak közül az egyik Usztyug város nevére utal, az összes többi különféle folyónevekből képzett származék. Ebben a kontextusban szerepel a *syrjaŋe* szó. Le kívánom szögezni: a szövegösszefüggésnek önmagában nem tulajdoníthatunk különösebb jelentőséget, vagy pontosabban: bizonyító erőt. Másrészt azonban olyan tényezőnek kell tekintenünk, amelyet hiba lenne tudomásul sem venni. Későbbi kutatások számára esetleg kapaszkodót jelenthet. Nem tartom lényegtelennek azt sem, hogy Epifán a folyók elnevezései szerint különböztet meg különféle népréseket. Etnikailag, igaz, kérdéses, hogy voltaképpen kik voltak ez vagy az a népcsoport, milyen népi vagy nyelvi közösség képviselői rejlenek a név mögött. Annyi azonban bizonyos is, érthető is, hogy egy-egy folyó mentének lakosságáról van szó. Nos, ebben a toponimikai, pontosabban hidronimikai környezetben fordul elő a *syrjaŋe* szó. Óhatatlanul fölmerül a kérdés: nem vezették Epifánt a leírásban logikusan földrajzi, topográfiai szempontok? Következésképpen: a *syrjan* ~ *syrjaŋin* származékszó *syr* vagy *syrja* töve nem afféle földrajzi név, mint a környezetében szereplő összes többi szó? Nem helységnek, vidéknek vagy folyónak az elnevezése volt ez valaha? A mai Komi Autonóm Szocialista Szovjetköztársaság területén nincs tudomásom ilyen hely- vagy víznévről, az eddig ismert írásos források is konokul hallgatnak. De az Epifán korabeli toponimika, illetve hidronimika nem azonos a

maival. Még akkor sem, ha sokban azonos is. Látszólag ugyanis ellenünk szól az elemzett epifáni szövegrész: a felsorolt folyó- és helynevek (Dvina, Usztyug stb.) mindmáig fentmaradtak hat évszázad múltán is. Csak éppen egy feltételezett Syr vagy Syrja nevű helység, vidék avagy víz tűnt volna el, illetve kapott volna más elnevezést? Kérdések, amelyekre kielégítő választ adni pillanatnyilag nem tudunk. Annyi azonban bizonyos, hogy Epifán nem kitalálta vagy a légből kapta ezt a szót. Leírásából a zürjén vidéknek eléggé megbízható térképe rajzolódik ki, adatai vagy személyes ismereteket, vagy alapos információkat feltételeznek.

Fel kell hívnunk a figyelmet még egy mozzanatra. Az eddig sorra vett elnevezések egymásutánjában bizonyos rendszer, logika van, amelyet aligha írhatunk a véletlen számlájára. Úgy látszik, Epifán északról délre halad, majd nyugatról keletre. Először a permi vidék nyugati határait sorolja fel észak—déli irányban, a Dvinától és Pinyegától a Jug folyóig, majd — hagyjuk a *syrja* és *galičane* ~ *gaija* adatokat figyelmen kívül — a még délebbre lejtő Vjatkáig. Önmagában ugyan a közlés egymásutánja, sorrendje sem lehet perdöntő, nem bizonyít semmit — de végtére is nyomozunk, tehát semmilyen körülményt nem tekinthetünk mellékesnek. Még akkor sem, ha a felsorolás további részében Epifán tett is bakugrásokat, újabb gondokkal tetézte számunkra az eddigieket.

A baj, úgy látszik, nem jár egyedül. A *syrja* adatig minden világos volt, attól kezdve azonban több súlyos és fontos kérdéssel kell szembenéznünk, a tetejébe nem is egyszer a megoldás lehetősége nélkül.

Vannak tehát a *syrjanok*, akikről nem tudjuk, hogy kiket tisztelünk bennük. Őket követi egy másik néprész: *galičane* vagy *gaija*. Epifán műve több másolatban maradt ránk. Én nem tudom, hogy az utóbbi adat két eltérő változata közül melyik az eredetibb s az eltérés (méghez a lényeges eltérés!) mivel magyarázandó. Már pedig ezzel a két szóval újfent bajban vagyunk.

A *galičane* alak magyarul *galicsiak*nak értelmezendő. Ugyan kik lehetnek ezek? *Galics* nevű helység Epifán korában több is volt.²² Világos, hogy például az ukrainai Galicsra nem is gondolhatunk. Egy helységet vehetünk gyanúba: ez Kosztromától kb. száz kilométerrel északkeletre fekszik, a galicsi tó partján. Hajdanában az orosz krónikák *merjai* laktak vidékén, utóbb csak oroszok, esetleg már Epifán idejében is csak azok. De hogy valójában erről a Galicsról, illetve lakosságáról lenne szó a szövegben, azt enyhén szólva problematikusnak kell tartanunk. Okai a következők:

1. Epifán a Permet (értsd: a permi püspökséget, tehát Uszty-Vimet és vidékét) körülvevő területeket és „idegen nyelvű”, tehát nem orosz népességet sorolja fel. A kört fokozatosan tágítja: elébb Perm közelebbi szomszédságát ismerteti (ezt tárgyaltuk a fentebbiekben), majd távolabbi „idegen nyelvű” nációkra is utal: szamojédokra, vogulokra stb.

2. Galics azonban nem tartható Permmel határos, ahhoz közeli területnek. Légvonalban is tisztes távolság választja el a zürjén vidéktől: a mai Sziktivkartól vagy hatszáz kilométernyire van. Ennél is lényegesebb azonban, hogy Galics egészen más földrajzi és gazdasági szférába esik, mint az Alsó-Vicségda és Vim melléke, azaz Perm: Epifán korában is, később is a vlagyimiri hercegség, illetőleg Kosztroma hatósugarába tartozott, arról pedig nincs tudomásunk, hogy ez utóbbi zónának szorosabb kapcsolatai lettek volna a permi végekkel. Egyéb, a zürjénségről tudósító orosz forrásokban nem látunk erre

²² NIKONOV: 95.

még utalást sem. Így Epifán adata egyedülálló a maga nemében, s éppen ezért meglepő.

3. Meglepő azért is, mert ha komolyan vesszük Epifán azon közlését, hogy a felsorolt néprészek „idegen nyelvűek”, azaz nem oroszok, úgy ezt és ebben a korban Galicsra aligha vonatkoztathatjuk. Nem célunk részletezni, hogy kereshetünk-e még a XIV. század legvégén merjákat vagy bármilyen más népességet Galics környékén az oroszokon kívül. Az bizonyos, hogy az utóbbiak akkoriban már előzőnlótték a Volga északi mellékét, s Uglics, Jaroszlavl, Kosztroma, Vologda orosz településeknek tekintendők.

Mindez persze csupán spekuláció és nem tekinthető bizonyítéknak arra nézvést, hogy Epifán *galicsánye* nevű népessége ne lenne azonos az emlegetett Galics lakosaival. De kételyeinket sem tudjuk elaltatni. Feltűnő, hogy Epifán a Permmel határos, ahhoz közeli vidékek és helyiségek között nem említi például Totyma vagy Vologda városát, ezeknek környékét, holott nem kétséges, hogy ezekkel a XIV. század végi zürjén föld szomszédos volt, illetve mindenesetre hozzájuk közel esett. A földrajzi közelségnél nem kevésbé lényeges gazdasági, államigazgatási és katonai szálak is fűzték össze Vologda körzetét Usztyug és Perm környékével. Nem véletlen, hogy a zürjén föld jelentős részét (éppen az Alsó-Vicségda és Vim mentét) utóbb a vologdai kormányzósághoz csatolták. Nos, ezekről a tájakról, helységekről Epifán említést sem tesz, ugyanakkor a náluk minden vonatkozásban távolibb Galicsot fontosnak tartotta volna kiemelni, a Permmel határos, vele kapcsolatban levő vidékek közé sorolni?

Sőt Epifán művének egyik szövegváltozata újabb olajat önt a kételkedés tűzéire. A *galicsánye* adat helyett ugyanis egy másik leíratban *gaijánye* alak szerepel. Elírásról, a másoló baklövéséről lenne szó? Feltehetően igen. Nem tudjuk azonban, hogy melyik forma az eredeti s melyik a téves és másodlagos. De van még egy baj. Epifán művének szövegváltozataiban más elírások, egyéb eltérő szóalakok is szerepelnek. Nézzük csak!

1. *Vyčezāne* ~ *Vyčegzāne* 'vicségdaiak'.
2. *Peņezāne* ~ *Piņezāne* 'pinyegaiak'.
3. *Gogouliči* ~ *Voguliči* ~ *Vogulici* 'vogulok'.

A felsorolt változatok között egy-egy betűnyi eltérés van, amely — mellesleg — nem zavarja az adat olvashatóságát, nem teszi félreérthetővé, nem sugallja azt, hogy merőben különböző, egészen más szemantikájú szavakkal állunk szemben.

Vessük azonban össze a *galicsánye* és a *gaijánye* alakokat! Itt nem magyarázható az eltérés azzal, hogy egy betűt elhagyott, hozzátoldott vagy másképpen írt le a másoló szerzetes! Úgy tűnik, hogy a *g-a-l-i-č-a-ñ-e* betűsört *g-a-i-j-a-ñ-e* formában nehéz lenne félreérteni, elnézni és leírni. Továbbá: ha az előbbi szót *galicsiaknak* értelmezem, az utóbbival ezt már bajosan vagy éppen sehogy sem tehetjük meg. Két lehetőséggel kell számolni:

1. a *gaijánye* alak írásmódja egyszerűen súlyos figyelmetlenség, gondatlan elírás következménye,
2. nem erről van szó, hanem az adat ebben a formájában valamit jelent vagy jelenthetett.

De mit?

Ha nyelvtileg próbálunk közelebb férközni a *gaijánye* szóhoz, akkor ugyanolyan PlurNom-i alaknak kell tartanunk, mint a *vyčegzāne*, *syryāne* stb. ada-

tokat. A szót két szegmentumra bonthatjuk. Második eleme a főntebbiekből már ismerős orosz *-ańin* képző PlurNom *-ańe* morfémája, töve pedig *gai-*, *gaij-* vagy *gaj-* alakú, amelynek jelentése valamiféle földrajzi név, helynek, víznek az elnevezése. A származékszó csak az odavalósiakat jelentheti. Létezett-e azonban olyan toponim vagy hidronim Epifán korában (és esetleg a későbbiekben) a számba vehető, Permmel közelebből határos vidékeken, amelyet ezzel a tövel összefüggésbe hozhatnánk? *Gai* vagy *Gaj* hely-, illetve víznévről én nem tudok. Magára vonja azonban a figyelmet egy jelentős zürjén település, járási székhely, amelynek nevét az orosz okiratokban és térképeken Гайны alakban találjuk meg, a róla elnevezett körzet pedig korábban Гаинская волость, később Гаинский район elnevezést viselt. A község a Felső-Káma partjára épült, a Lupja folyó torkolatától tizenegynehány kilométerrel délkeletre. Helyzete és szerepe kulcsfontosságú volt: a Felső-Káma mentét, végső soron Perm Velikáját kötötte össze a Lupja és Veszljana vízi útjain keresztül a tőle északnyugatra eső Sziszola vidékével, tehát két rendkívül népes és fontos zürjén terület megszgyénjén lévén, az összekötő pont szerepét játszotta közöttük. Van-e valószínűsége, hogy ezen a területen Epifán korában is jelentősebb helyzetű és szerepű zürjén népcsoport létezett, amely ráadásul eleget tesz az epifáni kritériumoknak: Permmel határos, illetve ahhoz közeli táj, valamint „idegen nyelvű”, azaz nem orosz népesség? Az utóbbi két utalás feltétlenül vonatkozhat a *gaini* ~ *gajnai* területre és lakosságra. Ez azonban még nem bizonyít semmit. Ezért a vitatott adattal kapcsolatban semmiféle feltevést nem kockáztathatunk meg. Annyira azonban elmerészkedünk, hogy a további kutatás számára egy erősen megkérdőjelezett szempontot felvessünk, amellyel szerintünk számolni lehet és kell, mígnem vagy pozitív, vagy negatív bizonyítékok alapján, így vagy úgy dönthetünk róla.

Epifán következő adata: *vjatčane*, azaz vjatkaiak, a Vjatka folyó mellékének lakosai. Ezekre is vonatkozhat az „idegen nyelvű” megjelölés? Ha igen, kiket értsünk rajta? Délnyugati zürjéneket? Esetleg votjákokat vagy csere-miszeket? Vagy már oroszok lennének, akikre ezek szerint nem is vonatkozna az „idegen nyelvű” jelző, és csupán egy Permmel ha nem is szomszédos, de ahhoz közeli, jellegzetes tájegység, a Vjatka völgyének lakosaiként szerepelnének a felsorolásban? Az adat, sajnos, kérdéseknél többre nem jogosít.

És most jön két olyan adat, amely első látszatra a napnál is világosabb, az epifáni felsorolás elmélyültebb elemzése és lokalizálási kísérlete során azonban igen komoly elgondolkodásra kényszerít.

Лопь és Корела: számos egyéb orosz forrásban is előforduló két szó, s jelentése is félreérthetetlen — a kolai lappok és a karjalaiak megnevezésére szolgál. Az epifáni szöveg összefüggésében azonban megütközésre készítet ennek a két népnek az említése. Ismételjük: a szerző célkitűzése, mint ő maga mondja, a Permet környező vidékek és nem orosz népességek felsorolása. Az eddigiekben, mint láttuk, ehhez tartotta magát: a *Lop* és *Korela* adat előtt valóban Perm körüli helyek és néprészek neveit láttuk, legfeljebb a *szirjánye* alakot nem tudtuk hová tenni és a *galicsánye* formát kétségesnek tartottuk. Utoljára a Vjatka mellékére vezetett el Epifán. És most innét tenne egy hatalmas és teljesen indokolatlan ugrást a Kola félszigetre és Karjalába? Miért? Az a szándék vezethette, hogy Permnek ne csak a tőszomszédságát ismertesse, hanem általában a nem orosz ajkú északi népeket? Ezt látszana megerősíteni az a körülmény, hogy *Lop* és *Korela* után a *Jugra*, *Pecsera*, *Gogulicsi* ~ *Vogulicsi* és *Szamojegy* adatok következnek. Az ezek mögött kereshető etnikumok

azonban többé-kevésbé közelebbi szomszédai a vicsegdai—vimi Permnek (*jugra*: valamiféle vogul, esetleg osztják nemzetségek vagy törzsek, a *vogulcsi* egy másik hasonló etnikum, ugyancsak az Ural európai oldalán; *szamojegynak* nyilván a jurákokat nevezi Bölcs Epifán is valahol a kanyini, tymani vagy nagyföldi tundrán, a *pecsera* nevű etnikum pedig ha talányos is — megnyugtatóan ma még semmiféle népességgel nem tudjuk azonosítani²³ — de mindenféleképpen a Pecsora folyó vidékéhez köthető). Mindezek vagy határosak a permi vidékkel, vagy legalább közeli hozzát. A lappokról és karjalaiakról azonban ezt semmiképpen nem mondhatjuk el. De ha — tegyük fel — Epifánt az vezette legyen a felsorolásban, hogy megemlítsé az összes nem orosz északi népet, méghozzá a Vicsegda—Vim vidékétől távoliakat is, akkor miért éppen a Vjatka mellékéről tesz hatalmas, több mint ezer kilométeres ugrást a Kola félszigetre, miért éppen a karélokot és lappokat emeli ki Perm távolabbi szomszédai közül (holott semmiféle közelebbi kapcsolatukról nem tudunk), végül pedig: ha a felsorolás ennyire univerzális igényű és teljességre törekvő, miért nem szerepelnek benne olyan népességek, amelyek Karjala és Perm között vannak, illetve Epifán korában voltak? Ilyen például az orosz forrásokban szereplő *Vesz*, azaz a vepszék, vagy az Északi Dvina és az Onyega folyók között a *zavolocsszkaja csud* néven emlegetett, ugyancsak finnugor (finnségi) nyelvű nép! Ezek közelebb is voltak Permhez, mi több, kapcsolataik is kétségtelenek — szó mégsem esik róluk.

Ha itt valóban a lappokra gondolt Epifán, akkor pontatlan elnagyolással állunk szemben. Ennek azonban ellentmondanak más szempontok. Szerzőnk — művéből ez következtethető ki — alapos ismerője volt István püspök tevékenységének és a hittérítő akciók körülményeinek, színtereinek is. Közléséből is, adataiból is az derül ki, hogy ezt a színteret és ennek többé vagy kevésbé közeli szomszédságát óhajtotta ismertetni. A lappok földje aligha tarthat ide. Ebből következik egy másik gondolat: vajon nem valamely közelebbi, a vicsegdai Permmel szomszédos tájegység keresendő a *Lont* adat mögött? Nemcsak hogy nem bizonyítéknak, de még csak feltevésnek sem szánjuk a következőket, viszont mégis olyan szempontokat látunk bennük, amelyekkel további kutatók — nálunk avatottabbak és főleg bővebb forrásanyaggal rendelkezők — számolhatnak, netán számolniuk kell, legyen bár negatív az eredmény.

Lop, illetve *Lopi* (orosz írásmód szerint: *Лонт, Лону, Лонь*) hely- és víz-név és ebből származó derivátum tudniillik akad Zürjénországban is, méghozzá nem is egy vagy kettő.²⁴ Típusaik a következők:

1. *Lop*, illetve szóösszetétellel *Lop-ju* 'a Lop folyó'.
2. *Lopi* 'a Lop folyó', illetve ebből szóösszetétellel: *Lopi-din* vagy *Lopy-din* 'település a Lop folyó torkolatában'.
3. *Lop-ja* ~ *Lup-ja*: ezek a vogul eredetű folyónevek a főntebbi zürjén *Lop-ju* és *Lopi* alakok változatainak tekinthetők; ugyanúgy szóösszetételek, előtagjuk szintén *Lop* ~ *Lup*, jelentésük pedig 'a Lop ~ Lup folyó'.

Hogy Epifán vitatott adatának van-e köze ezen zürjén (részben pedig vogul) hely- és víznevek valamelyikéhez, tehát hogy egy Permhez mindenesetre közelebbi területet s népességet jelöl-e, vagy pedig a kolai lappokat — a ren-

²³ KANIVEC: 11; LASUK: 62—64.

²⁴ KomiDialSlov. 202; KRSI. 832—3; FWb. I, 555—6; KANNISTO: FUF. XVIII, 77, 79, 81, 86—87.

delkezésünkre álló anyag alapján jelenleg eldönthetetlen. Az utána következő *Korela* adattal ugyancsak nem tudunk mit kezdeni. Ebben a formájában csak a karjalaiak megjelölésére volt használatos az Epifán korabeli irodalomban. Meglehet, hogy Epifán művében is így értelmezendő. Ettől függetlenül nem teljesen érthető, hogy miért szerepelne itt annak a Karjalának a neve, amelyik a XIV. század végén is jókora távolságban volt a Vicsegda—Vim vidékétől, azaz Permtől.

Szerzőnk többi adatát főntebb már említettük; hozzáfűznivalónk csak egyhez van. *Perm Velikaját* ugyanis Böles Epifán a Csuszovaja folyóval kapcsolja össze, amit csak úgy értelmezhetünk, hogy ennek a Káma és az Ural hegység közti zürjén szállásterületnek a déli végei elérték a jelzett folyót. Ez annál lényegesebb, mert manapság a Csuszovaja vidékén zürjén lakosság, úgy tudom, nincs. Egykori jelenlétéről tanúskodnak azonban régészeti leletek csakúgy, mint a Csuszovaja mentének zürjén toponimikája.

VI.

Epifán műve után röviden meg kell emlékeznünk a Nikon pátriárkáról elnevezett orosz krónikáról.²⁵ A nagyszabású kompiláció az 1396. évi feljegyzések között megemlékezik Permi Szent István haláláról és méltatja hittérítő misszióját a zürjén földön. A szövegből minket az alábbiak érdekelnek (i. m. 164—165):

„А се имена живущимъ около Перми землямъ и странамъ и мѣстомъ иноязычнымъ: Двиняне, Устюжане, Вилыжане, Вычужане, Пѣнежане, Южане, Серьяне, Гаияне, Вятчане, Лопь, Корѣла, Югра, Печера, Вогуличи, Самоядь, Пертасы, Пермь Великаа, глаголемая Чюсовая. Рѣка же прѣваа, именемъ Вымъ, впаде въ Вычегду; другая рѣка Вычегда, обходящи всю землю Пермскую, потече въ сѣверную страну и впаде въ Двину ниже Устюга 40 верстъ; рѣка же третья Вятка потече з другую страну Перми и вниде въ Каму рѣку. Ся же рѣка Кама обходящи всю землю Пермскую, по сей рѣцѣ мнози языци сѣдять, и потече на югъ въ землю Татарскую и впаде въ Волгу рѣку ниже Казани 60 верстъ”.

Magyarul: „Ilyen neveket viselnek a Perm körül levő, idegen ajkú[ak lakta] földek és vidékek és helyek: dvinaiak, usztyugiak, vilegyiek, vicsegdaiak, pinyegaiak, jugiak, s z e r j á n o k, *gaijánok*, vjatkaiak, *Lop*, Karjala, Jugra, Pecsera, vogulok, szamojédok, pertaszok, Perm Velikaja, amely csuszovajainak nevezetetik. Az egyik folyó, nevezetesen a Vim, a Vicsegdába ömlik; a másik folyó, a Vicsegda, amely körülöleli az egész permi földet, az északi végek felé folyik és a Dvinába ömlik Usztyug alatt 40 versztányira; egy harmadik folyó, a Vjatka Permnek a másik határán folyik és a Káma folyóba jut. Ez a folyó, a Káma megkerüli az egész permi földet; e folyó mentén sokféle nyelvű népek lakoznak, és ez délnek folyik, a tatár földre, és a Volgába ömlik Kazány alatt 60 versztányira.”

Első olvasásra látható, hogy Böles Epifán írásának egy változatával állunk szemben. A két szöveg — a főntebbi s az utóbbi — részletes összevetése nem célunk. A Nikon-krónika idézett helye láthatólag kissé részletesebb, különösen a végén, ahol pontosabb leírást ad a Vim, Vicsegda, Vjatka és Káma folyóról. Minket azonban más érdekel.

²⁵ Патриаршая или Никоновская летопись. PSRL. XI—XII. Moszkva, 1965. (Az 1897/1901-i kiadás kópiája.)

1. Ez a szövegváltozat is rögzíti a *zürjén* nép-, illetve néprésznevet, mégpedig *серьяне* alakban.

2. Az ezt követő adat a Nikon-krónikában *gaijaŋe* alakban szerepel. Ezzel kapcsolatos megjegyzéseinket lásd fentebb.

Azokat a problémáinkat, amelyek az előző epifáni szövegváltozat elemzésekor fölmerültek és megoldatlanul maradtak, a Nikon-krónika idézett helye sem segít megfejteni.

VII.

Krónikák után egy oklevél szövegét fogjuk vallatóra a *zürjének* és *nép-*nevük után kutatva.

1485-ben III. Iván moszkvai fejedelem adománylevelet íratott Perm Vicsegodszkaja lakosainak.²⁶ Az okmány előzménye: a *zürjének* vezető emberei panasszal fordultak a fejedelemhez, hogy Filofej püspök és papjai erőszakkal elragadják tőlük apáik földjét, s az uralkodótól kérték igazságtételt. Válaszul III. Iván kibocsátotta a szóban forgó oklevelet. Valójában nem is adománylevél ez, hanem egy korábbi földösszeíró és határrendező jegyzék újbóli megerősítése. Rendkívül fontos és ritka okirat ez, becses forrása a XV. századi *zürjén* történeti földrajznak, toponimikának; mint *zürjén* nyelvi szórványemlék is jelentős. Adataiból részletes pontossággal megrajzolható az 1485-i *zürjén* föld térképe. Sokkal pontosabban, mint a krónikák közléseiből, s ez érthető is: az orosz évkönyvek, mint láttuk, meglehetősen szűkszavúsággal és nagy vonásokban adnak képet a későközépkori *zürjén* lakosságról, szállásterületeiről és sorsáról. Ez az oklevél viszont peres ügyet hivatott rendezni: sérelmeket orvosolt és újabb sérelmeknek akarta elejét venni. Az okirat pontosságát azonban nemcsak valamiféle uralkodói igazságérzet vagy humanitás sugallta: arról is intézkedik a fejedelem, hogy milyen földbirtok, halászati vagy vadászati javadalom után kik és mennyit adózzanak. Az adókötelezettségek-ből származó vitáknak ugyanis a fejedelmi kincstár látta kárát, vagy legalábbis szenvedett miattuk késedelmet.

Minket azonban pillanatnyilag az a kép érdekel, amely az okirat pontos adataiból kirajzolódik: az 1485-i *zürjének* lakta területek.

Az uralkodói rendelkezés legelőbb a *vicsegdai földek* határait húzza meg. Sorra vesz minden mellékfolyót, patakot, tavacsát és rétet a folyó mindkét oldalán, a Vicsegda torkolatától (tehát az Északi Dvinától) a Vim torkolatvidékéig. Ezt követően a Vim, majd a Visera mentének leírása következik. Utána az udorai végeket, tehát a Vaska és Mezeny folyó vidékét veszi sorra. Itt találkozunk egy olyan cikkellyel, amelyről meg kell emlékeznünk — nem célunkhoz visz ugyan közelebb, de magyarázatul szolgálhat a fentebbi krónikák néhány olyan közlésére, amelyet önmagában nem tudtunk s nem tudunk lokalizálni.

Az udorai határok megszabása után ugyanis ez áll az oklevélben: „А что перемки на Пенеге в станех Перемских и Сура Поганая, то удорном до них дела нет, по тому они присуду Двинские земли, Кегрольские”. Azaz: ami a *peremek*okat illeti a Pinyega folyó mentén, *Peremszkij* és Szura Poganjaja településeken — hozzájuk az udoraiaknak nincs közük, mert azok a dvinai földekhez, Kegrólához tartoznak.

²⁶ IFSb. IV, 243–47; Akt. 308–11.

Hajlamosak lennénk a *peremeki* adat mögött nyomban zürjéneket keresni, a *peremeki* alakot azonosítva a *permjak*, *permjan*, *permics* stb. orosz alakváltozatokkal (amelyek egyébként oklevelünkben is szerepelnek). A kérdés mégsem ilyen egyszerű. Lényeges körülmény, hogy a *peremeki* szóval jelzett népesség (legyen zürjén vagy sem) a Pinyega folyó vidékén és két meghatározott településen keresendő, melyek közül az egyiket oklevelünk *Peremszkij* névvel jelöli meg. A település két másik, 1471-i keletű oklevélben is szerepel,²⁷ méghozzá *Пермьские* és *Перемскуи* *нозоч* formában (Szura Poganaja falu a Szura folyó partján állt, amely a Pinyega baloldali mellékfolyója). A *Permszkij* és *Peremszkij* írásmód tehát alakváltozatoknak tekinthetők, illetve tekintendők. Ezen az alapon az 1485-i oklevél *peremeki* adata is lehet a *permjak* ~ *permjek* szó variánsa. Az adat etnikai tekintetben azonban változatlanul óvatossággal kezelendő, pontosabban: meghatározhatatlan. Lehet, hogy zürjénéről van szó a Pinyega partján, ennek feltevése igen valószínű — de nem bizonyítható. Az is lehetséges ugyanis, hogy a *peremeki* szó mindössze annyit jelent, hogy *Permszkij* település lakosa, függetlenül mindenféle etnikai disztinkciótól. A másik kérdés: honnan kapta elnevezését *Permszkij* település? A szó orosz tulajdonnév, nevezetesen melléknév, amely magyarul egyszerűen annyit jelent: *permi*. Zürjén, azaz oroszul *permjárnak*, permi embernek nevezett lakosairól kapta volna nevét a település, avagy megfordítva: a falunév alapján nevezi meg a lakosságot az oklevél? Tehát, quo vulgo dicitur, a tyúk volt-e előbb vagy a tojás? A kérdés valóban ilyen bosszantóan visszájára fordul, anélkül, hogy adataink alapján megoldható volna. Legfeljebb egy feltevést kockáztathatunk meg: Epifán és a krónikások *pinyegaiak* néven olyan népességet emlegettek, amelyet elkülönítettek az oroszoktól. A vicsegdai — vimi krónika pedig beszámol arról is, hogy Permi Szent István térítése elől pogány zürjének a Pinyega vidékére emigráltak családosul (IFSb. IV, 260). Így tehát nagy a valószínűsége, hogy a *pinyegaiak* és a *pinyegai permiek* néven emlegetett népséget — legalább részben — zürjéneknek tarthatjuk.

Egyet azonban leszögezhetünk: a *Perm* ~ *Permszkij* helynevet a Káma—Ural vidékétől (*Perm Velikaja*) a Luza és Vilegy mentén és a Vicsegda—Vim tájain túl a Pinyega és Szura találkozási pontján is megtaláljuk.

A vargabetű után pedig térjünk vissza adatainkhoz.

A vicsegdai, vimi és udorai határok rögzítése, tehát az akkori északi—északnyugati zürjén területek leírása után délnek fordult a fejedelmi földösszeíró. Ezt a sorrendet találjuk már az oklevél bevezető részében is, amely számunkra igen fontos adatokat tartalmaz: „... князь великий Иван по-жаловал есми свои волостные люди пермяки вычегжань и вымичи и удорены и сысолены и крещенные сиряне Ужговские...” (IFSb. IV, 243) — azaz „Iván nagyherceg megadományozta az ő *permjákjait* [azaz zürjénjeit], a vicsegdaiakat és vimieket és udoraiakat és sziszolaiakat és a megkeresztelt *uzsgai szirjánokat*...” A bevezetőben tehát az udoraiak után a Sziszola mentének lakosai következnek, majd pedig — igen, feltűnik a *zürjén* szó!

Ezt a sorrendet az oklevél a továbbiakban is követi, a határkijelölések tárgyalásakor. Rögzítette az udorai területeket, elválasztva tőlük a Pinyega menti két falut, majd a *sziszolai földek* határait vonja meg. A *сысольские земли* 'Sysola-Gegend' megjelölésen az oklevél a folyó alsó és középső szakaszát és a hozzájuk tartozó területeket érti, ez világosan kiderül az adatokból.

²⁷ Akt. 31, 34, 614.

Az eztkövető cikkely intézkedik az „Ужговские волостные реки и озера и угодья”, tehát az *uzsgai* járási folyók és tavak és földterületek határaitól.

Uzsga zürjén községről fõntebb már történt említés a vicsegdai—vimi krónika 1586-i és 1590-i közléseivel kapcsolatban. Oklevelünk adatai azonban kétszeresen is becsebbek a krónika utalásainál: egyrészt egy évszázaddal korábbiak, másrészt nem pusztán megemlíti a falut és lakosait, mint a krónika tette, hanem meglehetősen pontossággal részletezi azt a vidéket, amely 1485-ben az uzsgai határhoz tartozott.

Uzsga a Sziszola jobb partján áll, Kojgorodok nagyközségtől mintegy tíz kilométerrel északra. Ma csöndes falucska, egykor azonban — többek között erõdítmenye és temploma révén — meglehetősen jelentős szerepet játszott. Nagyjából ezen a vidéken — Uzsgától valamivel északra — húzható meg a Sziszola középső és felső szakaszának határa. A felső-sziszolai részeknek a XV. század végén, úgy látszik, Uzsga volt mind a természetes, mind pedig közigazgatási központja. Az uzsgai *volosztyhoz*, tehát körzethez, járáshoz tartozó területek a falutól déli—déleleti irányban húzódtak. Oklevelünk ide sorolja a Felső-Sziszola mellékét a folyó forrásvidékéig, majd tovább halad délkeletnek, átlépve a Sziszola és a Felső-Káma közötti erdős, mocsaras felföldet, a két folyó vízválasztóját, és az uzsgai területekhez csatolja a Káma felső folyásának egy szakaszát. Arról a részről van szó, ahol bal oldalról a *Рыта*, *Волосница* és *Нырмиц*, jobbról a *Сюзьва*, *Кым*, *Чус* és *Кужва* folyócskák torkollanak a Kámába.²⁸ Természetes határvonalul kelet felől a *Порыш*, a Felső-Káma baloldali mellékfolyója szolgált; az ettől nyugatra—északnyugatra eső vidék Uzsgához tartozott, a folyótól keletre eső részeket pedig Perm Velikaja birtokai közé utalja az oklevél. Uzsga körzetének nyugati—dél nyugati szegélyén a Kobra, a Vjatka jobboldali mellékfolyója húzódott. A Kobrától a Letkán keresztül a Moloma folyóig elterülő vidékről így intézkedik a fejedelem: „... то наше жалование людям Лусские Пермцы на бедность” — vagyis „az a mi adományunk Luzszkaja Permca embereinek az ő szegénységükre”; itt tehát a luzai—letkai zürjénsegről van szó.

Világos tehát, hogy mely vidék tartozott a XV—XVI. században az uzsgai járáshoz. Ez az államigazgatási egység a Felső-Sziszola mentét és a Felső-Káma folyásának egy meghatározott szakaszát ölelte fel. Lakosságát *ужговцы*, azaz *uzsgaiak* néven említi a vicsegdai—vimi krónika is, oklevelünk is. Az adománylevél bevezető részében azonban — sajnos, mindössze egyetlen egyszer — *крещенные сиряне Ужговские*, azaz *megkeresztelt uzsgai szirjánok* néven szerepelnek. A „megkeresztelt” jelző nem érdektelen. Tudjuk, hogy az Alsó-Vicsegda és Alsó-Vim vidékén Permi Szent István már a XIV. század legvégén sikerrel terjesztette a keresztény vallást, ámde a Felső-Sziszola és Felső-Káma krisztianizációja érdemben csak a XV. század derekán, még inkább második felében vett nagyobb lendületet. Úgy látszik, megvolt az oka, hogy oklevelünk hangsúlyozottan kiemeli az uzsgai zürjéniség megkeresztelt mivoltát.

A *szirján* szót természetesen lehetetlen nem összefüggésbe hozni Bölcs Epifán megfélelő adatával. Már fõntebb is kétségtelen volt, hogy ez a szó valamely néprésznek a neve. Epifán közlései alapján azonban sem lokalizálni nem tudtuk ezt az etnikumot, sem népi hovatarozására nem derült fény. III. Iván adománylevele alapján a szirjánokat azonosítanunk lehet, sőt kell az uzsgai, tehát felső-sziszolai és felső-kámai zürjéniséggel; meghatározott

²⁸ A folyóneveket mai orosz írásmódjuk szerint közlöm.

területet elfoglaló, déli zürjén nemzetségeket kell bennük látnunk. Ne feledjük azonban, hogy Epifán művéből és az 1485-i oklevélből két *s z ó t* azonosítottunk, nem pedig két *e t n i k u m o t*. Mert, hogy Epifán is azt a népességet jelölte volna *zürjének* néven, mint az oklevél, az egyáltalán nem lehetetlen, de éppúgy nem bizonyítható. Legfeljebb annak van igen nagy valószínűsége, hogy Epifán zürjénjeiben valamelyik délebbi nemzetségi csoportot kell keresnünk. Miért? Az epifáni adatok felsorakoztatása miatt. Ismételjük, amit főntebb már leírtunk: önmagában és végső soron az epifáni etnonimok sorrendjének nem tulajdoníthatunk bizonyító vagy perdöntő erőt, de az is kétségtelen (mint ugyancsak utaltunk rá), hogy a tudós szerző meghatározott logikával írja le a korabeli zürjén földet és környékét. Ezt a logikát kétségtelenül földrajzi, topográfiai tényezők sugallhatták. Nézzük csak meg: a Jug folyó mellékét és lakosságát említi, majd a Vjatka vidékét — s a kettő között szerepel a *syrrjane* ~ *serjane* etnonimmal jelzett népesség.²⁹ Amennyiben eszmefuttatásunk valóban helyesen ismerné föl az igazságot (nevezetesen nem a logikai igazságot, hanem a történetit), és azt majd további kutatások is jóváhagynák, igazolnák, úgy Epifán zürjénjeiben mindenesetre déli zürjén nemzetségeket kereshetünk, s ezeket esetleg azonosíthatnók az 1485-i oklevél uzsgai, felső-sziszolai zürjén lakosságával.

Ámde miért nevezi III. Iván adománylevele *szerjánok*nak az uzsgai körzet lakosságát? Erre aztán nem derül fény, akár mint is töprengjünk az oklevél fölött. Az okmányban, mint mondtuk, a *szerjanye* alak egyszer fordul elő; a továbbiakban ezt a népességet csak *uzsgaiak* néven emlegeti az összeírás. A *zürjén* szó eredetét illetően ez az újabb adat még olyan spekulációkra sem kínál alapot, amilyenekre a maga helyén Epifán közlése.

VIII.

Még egy XV. századi adatunk van a *zürjén* szóra. 1472-ben moszkvai büntető csapatok vonulnak Perm Velikaja ellen. Az összecsapások során Cserdiny vidékén több zürjén főember kerül fogságukba, köztük egy *Зырян* nevű *vojevoda* vagy *szotnyik*, tehát nemzetségi előkelőség.³⁰ Sajnos sem a személyről, sem nevéről nem tudunk semmi többet. Egy bizonyos csupán: ezek szerint a *zürjén* szó nemcsak néprész, hanem személy megnevezésére is szolgált, szolgálhatott.

IX.

Összegezzük az elmondottakat.

A XV. század végéig mindössze három adatunk van a *zürjén* szóra: az egyik Bölcs Epifáné 1396-ból vagy a következő évekből (ide számítom a Nikon-krónika adatát is, hiszen ismertetett része Epifán művének nyilvánvaló átvétele), a másik az 1485-i adománylevélben fordul elő, végül a harmadik egy 1472-ből kelt személynév. Egészen világos, hogy a jelzett időig s még tovább is (a főntebb áttallózott krónikák szerint legalább a XVI. század végéig vagy a XVII. század elejéig) a zürjénségnek mint népnek megjelölésére nem a *zürjén*

²⁹ Éppen ebben a megvilágításban merültek fel az epifáni *galičane* ~ *gaijane* adattal kapcsolatos problémák is!

³⁰ Komiliszt. 52; IFSb. IV, 262.

szó szolgált, hanem *permjálkoknak*, *permieknek* nevezték őket, illetőleg annak a vidéknek, többnyire folyónak a nevét ruházták rájuk, amerre településeik találhatóak voltak.³¹ Nincs módomban a *zürjén* népnév összes további előfordulását (a XVII. századtól kezdve) egybegyűjteni. Arra azonban van adatom, hogy ez az etnonim még a XVIII. század végére is csak részben általánosult. Szolvicegodszk városának derék történetírója 1789-ben a *zürjén*eket *permjálknak* „a v a g y m á s k é p p e n” *zürjén*nek nevezi.³² Ezek szerint az utóbbi népnév inkább csak a XIX. században általánosult (minden valószínűség szerint Castrén, Sjögren, Wiedemann és mások, főleg nyelvészek révén).

Három korai adatunk a *zürjén* szóra rendkívül becses, ám az etimológia számára — megítélésem szerint — nem nyújt elegendő alapot. Az 1472-i személynévvel nem tudunk mit kezdeni. Az 1485-i oklevél adata, úgy látszik, az egyik *zürjén* népcsoportot jelöli, nevezetesen azt, amelyik a Felső-Sziszola — Kobra — Felső-Káma — Poris folyók határolta területen lakozott. Az etnonim megfejtéséhez azonban nem kapunk tőle segítséget.

Az egyedül hátramaradó adatot, Bölcse Epifánét főntebb már vizsgáltuk. A *syryane* szó jelentésére vagy eredetére az epifáni szöge összefüggése sem vetett fényt, ellenben azt látszott sugallani, hogy Bölcse Epifán hasonló típusú nép(csoport) elnevezései alapján esetleg földrajzi nevet, közelebbiről folyó-nevet kereshetnők benne.

Szembesítsük most Epifán adatát az 1485-i oklevél megfelelő szavával. Kétségtelennek látszik, hogy a két szó azonos. Ám semmi több nem derül ki az egybevetésből. Még csak arra sincs bizonyítékom, hogy a két szó egyugyanazon népréoszt jelölt volna. Továbbá: ha Epifán közlése mögött esetleg valamely folyónevet gyanítunk is, az 1485-i okleveles adat ilyen feltevést nem támogat. Azon a területen ugyanis, amelyet az adománylevel az uzsgai *zürjén*nek szállás-, halász- és vadászterületéül megjelöl, *Syr* vagy *Syrja* nevű folyó ma nincs és forrásainkból sem mutatható ki. Igaz, ez ugyanakkor nem cáfolja azt sem, hogy Epifán etnonimja ne lehetne ilyen eredetű — éppen mivel az epifáni és az 1485-i két szó t azonosíthatónak tartjuk, a vele jelölt etnikumról azonban nem nyilatkozhatunk egyértelműen.

Egy viszont biztos: annak az anyagnak az alapján, amely ma nekem rendelkezésemre áll, meditációknál többre nem jutunk. Nem jutottunk 1966 őszén Sziktyivkarban sem A. Turkin és E. Szaveljeva kollégákkal sem (előbbi a *zürjén* toponimika kutatója, utóbbi a középkori *zürjén* régészeti kultúráké és történelemé), amikor ezekről a kérdésekről tanácskoztunk. Mostani tanácsalanságunk miatt azonban nem mondhatunk le a későbbi megoldás reményéről. Ennek érdekében vizsgáltam meg a fenti adatokat, s kell még tennem egy-két módszertani jellegű megjegyzést.

Meg kell szívlelnünk néhány negatív eredményt, amely a *zürjén* népnévvel foglalkozó korábbi kutatásokból, kísérletekből származik. Bármilyen nyelvből s bármilyen szóból is próbálták magyarázni ezt az etnonimot (finn *syryjä* 'oldal, szél', *zürjén* *zyrny* 'szorongatni, kiszorítani', vogul-osztják *saran* 'zürjén' stb.),³³ az értelmezési kísérletek alapjául elsősorban és olykor kizárólag a vizsgált két szó hangalakai hasonlósága szolgált. Az ebből született „szár-

³¹ Merő tévedés tehát a KomiIszt. 46. és 69. azon közlése, hogy a XVI. században általánosult volna a *zürjén* etnonim.

³² SZOSZKIN: 17, 26.

³³ KALIMA: FUF. XVIII, 56; G. SZ. LITKIN: 19—20; LASUKETN. 29.; LEHTISALO: Vir. 1933, 385—6.

maztatást” próbálták aztán szemantikai, ritkábban etnogenetikai érvekkel támogatni. Az eljárás azonban minden esetben ötletszerű maradt. A jövőben figyelembe kell vennünk azt a tényt, hogy egy etnonim nem tértől és időtől függetlenül bukkan fel, jelent valamit és terjed vagy pusztul el, hanem meghatározott történelmi, kronológiai és földrajzi koordináták között kell vizsgálni. Ez utóbbiakat kívántuk fölvázolni, legalább azoknak az adatoknak a segítségével, amelyek ma birtokunkban vannak. Tudomásul kell vennünk azt is, hogy egy nép- vagy néprésznev eredeti jelentése nem ötletszerűségeken alapszik; az ilyen szavaknak meghatározott jelentéstípusai vannak, mint például *nemzetségi totem megnevezése* → *nemzetségnev* → *népnév*, avagy (a fentebb elemzett orosz kútfőkben:) *földrajzi név*, *pl. folyónév*, *amelynek vidékén egy népcsoport él* → *népcsoport neve* → *népnév* stb. Számunkra éppen ezek a késő-középkori orosz etnonimtípusok fontosak, mert ezeknek egyike a *zürjén* elnevezés is.

A további kutatások egyik legfőbb feladatául Böls Epifán adatainak forráskritikai megrostálását kell tartanunk. Permi Szent István életrajza különféle leiratokban, másolatokban maradt ránk. Ezeknek egymáshoz való viszonya, időrendje, keletkezési körülményei sok mindenre fényt vethetnek. Ezen belül tisztázásra vár a minket közelebbről érdeklő *сурьяне* ~ *серьяне* ~ *серояне* ~ *Сурияне* ~ *сурияне* ~ *суряне* ~ *зыряне* alakváltozatok viszonya (csakúgy, mint továbbá az epifáni *галичане* ~ *гаиане* ~ *гайяне* stb. adatok talánya és egyebek).³⁴

Ma még nem tisztázható, de feltétlenül tovább vizsgálandó szempontot látunk abban, hogy — Epifán népnévtípusaiból kiindulva — nem földrajzi név, közelebbről folyónév szolgált-e a *zürjén* elnevezés alapjául. Az 1485-i adománylevél alapján úgy tűnik, hogy eredetileg egy délebbi zürjén népcsoportot nevezhettek ezzel a szóval. Ugyanez vonatkozhat Böls Epifán *syrjanjaira* is. Kutatásainkban azonban nem szabad a zürjénség mai lakóterületeit összetévesztenünk e nép XIV–XV. századi szállásterületeivel. Öt-hat évszázaddal korábban történelmi kútfőink olyan területeken is zürjén népesség jelenlétére utalnak, ahol ma már egyéb nemzetiségeket találunk, s a zürjének hajdani nyomait csak a régész lelheti meg.

Még egy kérdés. A mai Komi Autonóm Szovjet Szocialista Köztársaság területén nem ismerünk olyan folyót, amelynek nevével (*Syr ~ *Ser, *Syrja ~ *Serja vagy hasonló) a vizsgált etnonimot összefüggésbe hozhatnók. Olyan, az Uraltól nyugatra eső területen azonban, amelyen a XIV. században, azt megelőzően és követően viszont zürjén népcsoportok jelen voltak vagy lehettek, találunk néhány ilyen (obi-ugor eredetű) hidronimot, mégpedig KANNISTO adatai között.³⁵

1. *Сурья*: a Kolva mellékfolyója (az Ural menti Kolváról van szó, amelyik a Kámába ömlő Visera jobboldali mellékfolyója).

2. *Зарья*: a Káma mellékfolyója.

3. *Сурья*: a Csuszovaja második szakaszának jobboldali mellékfolyója.

4. *Серья* (*Большая С. и Малая С.*): a Jazva második szakaszának mellékfolyója.

Megjegyzendő, hogy nem magam vagyok az első, aki Böls Epifán adata, illetve a *zürjén* népnév mögött esetlegesen folyónevet gyanít. Tizenöt évvel

³⁴ KALIMA: i. h.; G. SZ. LITKIN: i. h.

³⁵ FUF. XVIII, 79, 80, 87.

megelőzött A. P. SZMIRNOV, a kiváló szovjet régész, aki az Epifán emlegette *zürjének* a *Szerga* (az Ufa mellékfolyója) vidékén tanyázó népességnek tartotta.³⁶ Én magam azonban még az etnonim és a folyónév összekapcsolását is csupán esetleges lehetőségként vetem fel kutatásaink jelenlegi állása alapján. A lokalizálásra egyelőre nem látok semmiféle megnyugtató, biztos alapot. Arra a legkevésbé, hogy az Ufa egyik mellékfolyója vidékén Bölcs Epifán korában *zürjén* népcsoportot keressünk. Ismereteim szerint ennek földrajzi, történelmi és régészeti adataink egyaránt ellene mondanak. A. P. SZMIRNOV egyébként ezt a megállapítását semmivel nem indokolja, ezért következtetését nem tarthatom megalapozottnak. Nagy kár ez, annyival inkább, mert az összes fölmerült probléma megítéléséhez igen nagy mértékben szükségünk van az Urál-vidék régész kutatóinak véleményére is. Ásatásaik tanulságait ugyanis esetleg összefüggésbe lehet hozni történeti forrásaink írásos adataival, s így talán közelebb juthatnánk a megoldáshoz.

Egy azonban ma is világos már: *zürjének* kezdetben nem eme nép egészét, hanem egy részét nevezték (a XV. század végén — az 1485-i adománylevélből ez tűnik ki — a felső-sziszolai és felső-kámai *zürjén*séget). *Zürjén* nyelvrokonainknak ez a külső népnéve analóg a *magyar* etnonimmal annyiban, amennyiben egy néprész megnevezésére szolgáló név általánosult utóbb egy egész nép megjelölőjévé.

X.

A *zürjén* népnévnél nem kevesebb gondot okoz mindmáig az orosz *permják* ~ *permján* elnevezés és az alapjául szolgáló *Perm* terület-, majd (1781-től) városnév.

A kutatók zöme megegyezik abban, hogy ez az orosz nyelvben meghonosodott s abból tovább terjedt elnevezés aligha orosz eredetű. Magyarázták a finn (illetve finnségi) *perämaa* szóból, összefüggésbe próbálták hozni a *zürjén* *parmával*, ismét mások a skandináv *Bjarma-land* toponimot tartották eredőjének. Eddig azonban minden magyarázattal szemben komoly ellenvetések hangzottak el. A *perm* szót mai tudásunk szerint nem vagyunk képesek megbízhatóan etimologizálni.³⁷

A további kutatás számára ezzel a szóval kapcsolatban is szeretnénk fölhívni a figyelmet néhány (korábban kevésbé méltányolt) adatra és körülményre.

Úgy látjuk, hogy az óorosz írásos források egy része a *Perm* terület-, majd népvét sokszor eléggé tágra értelmezte.

Legkorábbi adatunk e szóra a Nesztor-krónikából való. A nesztori *Perm* értelmezésével kapcsolatos komoly gondokat a maga helyén jeleztük.

Nesztor és Bölcs Epifán között a fentebb vizsgált krónikákban alig találkoztunk ezzel a szóval, pontosabban csak a vicsegdai—vimi krónikában bukant föl a *Perm*, *permi föld* stb. elnevezés (1212-i, 1333-i, 1364-i, 1367-i és 1379-i keltezéssel). Adataink zöme a XV. századtól kezdve fordul elő. A *Perm* szó és származékainak jelentése az esetek jelentős részében kettős:

1. *Perm*nek, később *Perm Velikájának* nevezték a Felső-Káma—Ural hegység közti, déli—délkeleti *zürjén* népcsoportok által lakott, eléggé kiterjedt vidéket, amelynek központját a XV. században Cserdiny környékén kereshetjük.

³⁶ MIA. XXVIII, 229.

³⁷ SKES. III, 524b; NIKONOV: 327; REW. II, 342—3; KALIMA: FUF. XVIII, 56.

2. Ugyancsak *Perm*, később *Perm Vicsegodszkaja*, *Perm Malaja* vagy *Perm Sztaraja* néven szerepel az Alsó-Vicsegda mente, nagyjából a Vim folyó torkolatáig, Uszty-Vim településig, ahol kezdetben a permi püspök rezidenciája volt. Úgy látszik, e terület elnevezését ruházták át a XV. század második felében a Luza és Vilegy folyók mentére is (*Luzszkaja* és *Vilegodszkaja Permca*).

Rendkívül figyelemre méltó azonban, hogy a *Perm* toponim egyéb okiratokban (ráadásul korábbiakban) nem vagy nem csak ezen területeket jelöli!

1. Egy 1264-i novgorodi oklevél³⁸ felsorolja a város érdekszférájába tartozó, Novgorodnak adót fizető területeket. Ezek között szerepel „*Вологда, Заволоцье, Колоперемь, Тре, Перемь, Югра, Печера*”. Vologda lokalizálása nem okoz gondot. *Zavolocje*, gyakrabban *Zavolocsje* néven az Onyega folyótól keletre az Északi Dvináig nyúló terület értendő. *Koloperem* és *Tre*: az utóbbi *Ter*, *Terszkij bereg* néven szerepel az óorosz kútfőkben, és a Kola félsziget déli—délekeleti partvidékét jelöli. A *Kola* (vagy itt: *Koloperem*) elnevezésen a félsziget keleti—északkeleti partvidékét értették, nagyjából a Ponoj és Jokanga folyók közti sávot.³⁹ A *Koloperem* alak annyit jelent, mint *kolai Perm*. Az utóbbi adat rendkívül érdekes. Magától értetődik, hogy semmi kapcsolatba nem hozható zürjén településekkel (elvándorló zürjén rénszarvastenyésztők csak a XIX. század végén ütöttek tanyát a Kola félszigeten). Ámde az oklevél szövegéből az is kiderül, hogy a kolai Permtől függetlenül Novgorod birtokai közé sorolhatik egy másik *Perm* is, amely után a *Jugra* és *Pecsera* néven felsorolt területek következnek. Eme másik *Perm* viszont nyilván az Alsó-Vicsegda vidékével azonosítható; ez a terület tartozott a XIV. század végéig (sőt, formálisan és jogilag az 1470-es évekig) Novgorod határvidékei közé.

2. Főntebb már láttuk, hogy két 1471-i oklevél (az egyik novgorodi, a másik moszkvai) *Perm*, *permszkaja voloszty*, *permszkij pogoszt* (azaz *permi* körzet, járás) néven ismert két települést és a hozzájuk tartozó határt a Pinyega folyó mentén, a Szura folyó torkolata körül.⁴⁰

3. *Permogorszkaja*, *Permogorje* települést és környékét említi egy harmadik novgorodi oklevél 1471—76-ból.⁴¹ Ez az újabb *Perm* ismét nem a zürjén vidékkel azonos: a Soksa és a Ljabla, az Észak-Dvina mellékfolyói között terült el, tehát az ún. dvinai földek államigazgatási egységéhez tartozott.

Úgy látszik tehát, hogy a *Perm* ~ *Perem* elnevezés a novgorodi orosz nyelvben tűnik fel először, s innen kerül át utóbb (a XIV. században) a Novgorodot kezdetben háttérbe szorító, később bekebelező moszkvai fejedelemség földrajzi terminológiájába. Ha térképre rögzítjük fenti adatainkat, szabályos láncolatot kapunk, amely a Kola félszigeten kezdődik s onnan halad délkeleti irányban: előfordul a Dvina vidékén, a Pinyega mellékén, eléri az Alsó-Vicsegdát és a Felső-Káma—Visera tájain ér véget. Ha Novgorodból nézem ezt a toponim-láncolatot, szembeötlik, hogy azokon a földeken vonul végig, amelyek hajdanában a novgorodi feudális köztársaság birtokainak szegélyét, gyepűjét alkották.

Ez a tény érdekes, esetleg jelentős — ámde önmagában nem szolgáltat magyarázatot a *perm* szó jelentésére. Éppígy elképzelhető, de bizonyítottan nem tekinthető, hogy szavunk egyrészt a finn (vagy balti-finn) *perämaa*

³⁸ NovgGram. 9; KANIVEC: 7.

³⁹ ТИХОМИРОВ: 272—5; BSE. XXI, 579; XLII, 361.

⁴⁰ Akt. 31, 34, 614.

⁴¹ Akt. 32, 614.

szóval kapcsolatos, másrészt összefügghet *Bjarmia* nevével. A kontaktus e szavak között nyelvészetileg sem igazolható kifogástalanul. Magam még nagyobb bajnak tekintem, hogy sokkal több gondot jelentenek történetileg. Lehetséges ugyanis, hogy a s z a v a k, elnevezések valóban összefüggenek — de milyen történelmi körülmények között, tehát ismét: miféle időbeli és földrajzi koordináták rendszerében jöttek létre ezek az összefüggések? Erre a kérdésre eddig még sem történész, sem nyelvész nem tudott megalapozott választ adni.

A *Bjarmia*—*Perm* problémakörben két olyan momentum van, amelyet illetőleg az álláspontok eléggé kikristályosodtak és egybehangzóak. Az egyik: eltekintve a viking szágák tudósításainak sok költői túlzásától, *Bjarmia* hajdani meglétét ma már történeti ténynek ismerhetjük el.⁴² Az is hitelesnek tekinthető, hogy ez a tartomány a Fehér Tenger délkeleti partvidékén, az Északi-Dvina torkolatának zónájában terült el. Lakóiban ugyancsak nagy valószínűséggel kereshetünk valamiféle finnségi etnikumot, függetlenül attól, hogy ezt ma még közelebről meghatározni nem tudjuk: vitatott és vitatható, hogy karjalai, vepsze vagy egyéb finnségi nemzetségek voltak-e azok, akiket a vikingek *bjarma* néven emlegettek.⁴³ Ide kapcsolódik a másik, tisztázottnak tekinthető kérdése ennek a problémakörnek: *Bjarmia* lakosaiban — mai tudásunk szerint — semmiképpen nem kereshetünk ózürjén népességet. Ezt a lehetőséget már a múlt század végén többen kétségbe vonták, sőt meggyőzően cáfolták.⁴⁴ Azt hihetnők, hogy azok után a *Bjarmiáról* mint hajdani nagy z ü r j é n birodalomról alkotott délibábos elképzelések végérvényesen szertefoszlottak, s szinte oktondiságnak tűnne most ismét visszatérni erre a rég lezártnak tekinthető ügyre. Ám úgy látszik, a régi tévhiedelem makacsul tovább él napjaink történetírásában is — ezért hát ismét szólni kell ellene. Legutóbb 1966-ban olyan kiváló történész elevenítette föl a legendás zürjén-bjarmia birodalomról szóló mesét, mint L. N. GUMILJEV.⁴⁵ Igaz, a szerző amúgy mellékesen érinti ezt a témát a kazár birodalomról szóló művében — számunkra azonban a kérdés nem mellékes: objektíve, tudományos szempontból nem tekinthetjük annak. Gumiljev *Perm Velikáját*, tehát a Felső-Káma—Urál közti zürjén területeket azonosítja a skandináv szágák *Bjarmiájával*. Közlését nem okolja meg, nem részletezi, így nem ismerjük meg állásfoglalásának indokait. Meglehetősen zavarban vagyunk tehát azt illetően, hogy ózürjéneket keressünk-e az i. sz. IX—X. században a Fehér Tenger partjain, avagy pedig viking kalózat ugyanezen századokban a Felső-Káma—Visera—Csuszovaja vizein, partjain. Másként fogalmazva: nem tudni, Gumiljev *Bjarmiát* helyezi-e az Urál mentére vagy *Perm Velikáját* az Északi-Dvina torkolatvidékére. Az illetén lokalizálás annyival meglehetősebb, mert *Bjarmia* és *Perm Velikaja* (már tudniillik a mi fogalmaink szerint!) még csak szomszédos területek sem voltak — ezt a két vidéket légvonalban is jó ezer kilométer választja el egymástól.

Mindezzel szemben én újólág és nagyon határozottan azokhoz csatlakozom, akik tagadó álláspontot foglaltak el *Bjarmia* és a zürjének lakta *Perm* azonosításának dolgában (értsük az utóbbin akár a Felső-Káma, akár az Alsó-

⁴² PIMENOV: 165.; VILKUNA: FUF. XXXVI, 64—93. (A tanulmány kitűnő áttekintést ad a *Bjarmia*-problémaköréről és az ezzel foglalkozó korábbi kutatásokról.)

⁴³ PIMENOV: i. h.; BRJUSZOV: 40—47.; VUORELA: i. m. 94.; VILKUNA: FUF. XXXVI, 77.

⁴⁴ PIMENOV: i. h.; I. N. SZMIRNOV: 12—18.

⁴⁵ Открытие Хазарии. Moszkva, 1966. 13, 48.

Vicsegda vidékét). Ezeknek a szakembereknek véleményét tudomásom szerint I. N. SZMIRNOV (i. h.) foglalta össze a legtalálóbban, főleg Halogalandi Ottar i. sz. 875 körüli, Bjarmiáról szóló tudósítását elemezve. Okfejtéséhez csupán az alábbiakat kívánom hozzáfűzni.

1. Bjarmia és Perm azonosításának én egyebek között kronológiai nehézségeit is látom. A viking szágák *Bjarmaland*-ja az i. sz. IX–X. században létezett, az orosz oklevelek és krónikák Permje (amennyiben zürjén területet, tehát az Alsó-Vicsegda–Felső-Káma vidékét értjük rajta) a XII. századtól kezdve. A kettő között időbeli szakadék is van, amelyet ma nem tudunk áthidalni.

2. Bjarmia lakosait történeti és régészeti okok miatt sem tarthatjuk zürjéneknek. Mai ismereteink fényében a zürjénség szállásterületeinek északi határa az i. sz. IX–X. században legfeljebb az Alsó-Vicsegda vonaláig nyúlhatott. A XIV–XV. században, amikor már oklevelek is megemlékeznek róluk, az északon és északnyugaton legtovább húzódtott zürjén telepéseket a Vim, a Vaska és a Felső-Mezeny partjain említik (esetleg még a Pinyega mentén lehetnek zürjén diaszporák). Ekkoriban sem jutottak tehát az Északi-Dvina torkolatvidékéig, a Fehér Tenger partjára. Korábbi időben (i. sz. IX–X. század) is csupán a képzelet varázsolhatta volna őket oda – a történelemírás és főleg a régészet ezt bizonyítani nem tudja, illetve – pontosabban – ennek az ellenkezőjét bizonyítja.

3. Végül, de nem utolsósorban van egy nyelvi, nyelvtudományi szempont is, amelynek alapján Bjarmia egykori lakosait nem tarthatjuk zürjéneknek.

A viking Halogalandi Ottar közlései (i. sz. 875 körül) Bjarmiáról és népéről mindmáig kiállták a kritikát, rendkívül lényeges és alapjában véve megbízható tájékoztatásnak bizonyultak. Kiragadunk belőlük egy szerintünk igen fontos és a szakembernek sokat mondó részletet.

Ottar maga közölte, hogy jól értette a lapp nyelvet. Semmi okunk rá, hogy ebben a legcsekélyebb mértékben is kételkedjünk. A birtokain élő lappok igen nagy szerepet játszottak Halogaland ura és nemzetségének életében, Ottar és vikingjei rendkívül szoros kapcsolatban álltak velük. Bjarmia lakosait a körükbe ellátogató Ottar lapp nyelvtudása alapján kitűnően megértette, sőt az volt a benyomása, hogy a lappok és bjarmák szinte egyugyanazon nyelven beszélnek (I. N. SZMIRNOV többek között ennek alapján állítja Bjarmia lakosairól, hogy valamiféle finnségi nyelv képviselőinek kellett lenniük). Ez viszont aligha vonatkozhatott a IX. század végi ózürijékre és nyelvükre. Ahogy a finnugor nyelvek történetének kutatója ma rekonstruálni tudja a IX. századi lapp és finnségi nyelveket, illetve az egykorú ózürijént, amilyen ismereteink vagy elképzeléseink jelenleg kialakíthatók ezen nyelvek egykori fonéma-rendszeréről, nyelvtani struktúrájáról és szókészletéről a jelzett korban – nos, mindez arra enged következtetni, hogy a IX. század végi lapp aligha érthette volna meg (hozzá még zavarmentesen, minden különösebb nehézség nélkül) a vele egykorú zürjént. Abban az időben már minden valószínűség szerint olyan jelentős fonológiai, grammatikai és lexikai különbségek választották el a zürjént (és csakúgy a votjákat) a többi rokon nyelvtől, amelyek a megértést alkalmasint teljesen lehetetlenné tették. Ne feledjük el: a permi nyelvek képviselői, a zürjének és votjakok ősei durva elnagyolással is legalább két évezreddel az i. sz. IX. századot megelőzően elszakadtak legközelebbi nyelvrokonaiktól, a későbbi finn-volgai alapnyelvet beszélő etnikumtól. Több mint kétezer

év alatt számos változás, fejlődés és hatás alakította ki az ősspermiék nyelvének sajátos arculatát. Ez azonban Halogalandi Ottar korában olyan lehetett, hogy a nyelvi érintkezés a permi népek és nyelvrokonaik között elképzelhetetlen. A IX. századi ózürjén még jól megérthette a votjákot (mint ahogy ma, jó e z e r év múltán már nem érti meg — ezt magam tapasztaltam), de más finnugor nyelvek képviselőivel (lappokkal, finnségiekkel) összekerülve valahogy olyan helyzetben lehetett, mint amikor egy mai finn és — mondjuk — mordvin próbálja magát megértetni a másikkal, mindkettő a maga anyanyelvén.

Zürjén és egyéb finnugor nyelvtörténeti ismereteink tehát ugyancsak arra a következtetésre vezetnek, hogy Ottar, a viking vezér nem ózürjénekkel érintkezett egykor Bjarmia földjén.

*

Zürjének, Perm, Bjarmia — milyen sok megoldatlan történeti, nyelvészeti és egyéb kérdés lappang mögöttük! Mennyi tudnivalónk volt róluk, amely elégtelennek bizonyult vagy ma is annak mondható! A holnap azonban választ adhat sok mindenre, amivel ma még értetlenül állunk szemben. Ennek útját kívántam egyengetni a főtebbiekben. Munkámat tudatosan bizonyos pozitívizmus jellemzi: számos kételyemnek adtam kifejezést korábbi ötletekkel, hipotézisokkal szemben, helyettük pedig mást, újabbat nem kínáltam — mert ma még nem tartom megalapozhatónak, elfogadhatónak, jobbnak és igaznak. Így sem vélem károsnak, hogy viszont illúzióktól és tévedésektől megszabaduljunk. Már ezektől mentesülve is közelebb jutottunk és holnap még közelebb juthatunk a tudomány, a történelem és a nyelv objektív igazságaihoz.

VÁSZOLYI ERIK

A dolgozatban felhasznált forrásmunkák rövidítéseinek jegyzéke

- Akt. = Акты социально-экономической истории северо-восточной Руси, т. III. Москва, 1964.
- BrJuszov = История Карелии с древнейших времен до середины XVIII века. Под редакцией А. Я. Брюсова. Петрозаводск, 1952.
- Brockhaus = Der grosse Brockhaus. Wiesbaden, 1957.
- BSE. = Большая Советская Энциклопедия
- Dmitrijev = А. Дмитриев, Пермская старина, II. Пермь, 1890.
- FUF. = Finnish-Ugrische Forschungen (Helsinki)
- FWb. = D. R. Fokos-Fuchs, Sytjänisches Wörterbuch I—II. Budapest, 1959.
- IFSB. = Историко-филологический сборник Коми филиала АН СССР
- Kanivce = В. И. Канивец, Канинская пещера. Москва, 1964.
- KomiDialSlov. = Сравнительный словарь коми-зырянских диалектов. Сыктывкар, 1961.
- KomiIszt. = Очерки по истории Коми АССР. I. Сыктывкар, 1955.
- KRSI. = Коми-русский словарь. Москва, 1961.
- Larousse = Larousse du XXe siècle. Paris, 1933.
- Lasuk = Л. П. Лашук, Очерк этнической истории Печорского края. Сыктывкар, 1958.
- LasukEtn. = Л. П. Лашук, Происхождение народа коми. Сыктывкар, 1961.
- G. Sz. LITKIN = Г. С. Лыткин, Зырянский край при епископах пермских и зырянский языкъ. Санктпетербургъ, 1889.
- MIA. = Материалы и исследования по археологии СССР
- NestorChr. = Die altrussische Nestorchronik. Herausgegeben von R. Trautmann. Leipzig, 1948.
- Nikonov = В. А. Никонов, Краткий топонимический словарь. Москва, 1966.
- NovgGram. = Грамоты Великого Новгорода и Пскова. Москва—Ленинград, 1949.
- Pimenov = В. В. Пименов, Вепсы. Москва—Ленинград, 1965.
- PSRL. = Полное собрание русских летописей
- PVL. = Повесть временных лет, I—II. Москва—Ленинград, 1950.
- REW. = M. Vasmer, Russisches etymologisches Wörterbuch. Heidelberg, 1953.
- SKES. = Suomen kielen etymologinen sanakirja.
- I. N. Szmironov = И. Н. Смирнов, Пермяки. Казань, 1891.
- Szoszkin = История города Соли-Вычегодской древних и нынешних времен, сочиненная Алексеем Соскиным, природным мещанином сего города Соли-Вычегодской, в бытность его в Соливычегодском городском магистрате членом ратманом. Написана собственною его рукою в Соли-Вычегодской в лето от сотворения мира 7297-е, а от Рождества Христова 1789.
- Tiuhomirov = М. Н. Тихомиров, Россия в XVI столетии. Москва, 1962.
- UML. = Új Magyar Lexikon. Budapest, 1962.
- VGv. = Вологодские Губернские Ведомости
- Vir. = Virittäjä (Helsinki).
- Vvedenskij = А. А. Введенский, Дом Строгановых в XVI—XVII веках. Москва, 1962.
- Zsit. = Житие святого Стефана епископа пермского, написанное Епифанием Премудрым. Санктпетербургъ, 1897.

Áthajlás, szünet, szerkezet

Vers és beszéd

A beszéd folyamát megszakító szünetek nyelvi elemek. Leglényegesebb feladatuk a beszéd tagolása, a mondatok, tagmondatok, szó szerkezetek elhatárolása. A mondatok szerkezetét, a mondat értelmét módosító szüneteket írásjelek (, ; . :) jelzik a papíroson. A beszédet azonban éppen a váratlan megszakítások vagy a várt szünetek elmaradása, a szabálytalan tagolás teszi elevenné, kifejezővé. A fono-esztétika úttörője, GEORGE LOTE a klasszikus alexandrinusok hangtanáról szóló eszközfonetikai munkájában így ír a szünetek expresszív szerepéről: „A páthosz lendülete a benne rejlő rendbontó elem következtében mindenütt szétveti a szokványos szabályokat, túllép a szöveg által megszabott kereteken” (1913, II, 488). Az alkalmi torzítás nem pusztán „zaj” a hangos közlésben, hanem a szavakban kifejezett tartalom kiegészítése. A hang elakadásának mondanivalója van. Igen sokfélt jelenthet. Rémületet, félelmet, haragot, szomorúságot tükrözhet, vagy éppen a túlradó öröm izgalmában akad el a hang, mint amikor többen akarnak egyszerre egy ajtón kilépni és egy másodpercre elakad a forgalom. Ismerünk elgondolkodó szüneteket is. A bonyolultabb szerkezetű, tartalmasabb mondatokat hosszabb szünetek előzik meg, mint az egyszerű, banális frázisokat (O. v. ESSEN, p. 147, FR. GOLDMANN-EISLER 1958). A hosszabb csend egyúttal a hallgatót is előkészíti arra, hogy lényegesebb közlés következik, és ezáltal a szünet a felhívásnak, a feszültség fokozásának eszközévé válik. Kiemelheti a szót, kiemeli a mondottak fontosságát az utoljára elhangzott szónak szabad kicsengést biztosító szünet is. Az utóbbi évtizedekben egyre nagyobb figyelmet szentelnek ennek az önkéntelen — a szó szoros értelmében „hallgatólagos” — közlésnek a pszichológusok, és mérések, statisztikai vizsgálatok segítségével igyekeznek mennyiségileg meghatározni a szünetek és bizonyos lelkiállapotok kapcsolatát (FRIEDA GOLDMAN-EISLER 1956, TINDALL—ROBINSON 1947, FLIESS 1949, RUESCH—PRESTWOOD 1940, VERZEANO 1950, MEERLOO 1952, WEISMAN 1955).

A jelentőségteljes, sokat és sokfélt mondó alkalmi szüneteket nem jelzik írásjelek, sem versben, sem prózában. Hogyan érzékeltetheti a költő — jelek nélkül — a hang elakadását? Paradoxális módon: ezt éppen a vers kötöttsége teszi lehetővé. A vers váratlanul elakad, ha a metrikus szünet, a cezúra vagy a sorvég két tartalmilag, szerkezetileg szorosan összefüggő szó közé esik.

„Itt a juss kö- | lök; ne || mondd, hogy ki nem | adtam !”

(Arany, Toldi II. ének)

A szünet jelentésánál

Még feltűnőbben vágja el a mondatot a sorvég, az áthajlás.

A magyar irodalom, a világirodalom költői alkotásai kétséget kizáróan bizonyítják, hogy az áthajlásoknak (az „enjambement”-nak) ugyanolyan fontos szerep jut a költői mondanivaló tolmácsolásában, mint a rímnek vagy ritmusnak. Nem véletlen, hogy nagy költő fordítóink gondosan megőrzik az eredeti költemény művészi nyelvbtléseit, s hogy Rilke „Archaischer Torso Apollos” kilenc tört mondatának pontosan kilenc áthajlás felel meg Tóth Árpád fordításában. (Csaknem ugyanilyen pontosan tolmácsolta az áthajlásokat a költemény angol fordítója, J. B. Fleishman.) A versek stilizált szünetei, az áthajlások nyomán világosan kirajzolódnak az emocionális szünetek jelentésének körvonalai.

I. Kifejező szünetek

1. A szünet a hangot elakasztó tényleges vagy képzelt külső cselekményt tükrözi:

s ha ki üvöltne, kapja be saját ||
öklét, még így jobb.

(Illyés, Csend)

Also fragen wir beständig,
Bis man uns mit einer handvoll ||
Erde endlich stopft die Mäuler —
Aber ist das eine Antwort?

(Heine, Lass die heil'gen Parabolten)

Szánk imigy tátong szünetlen,
mignem egy maroknyi száraz ||
fődet tátott szánkba dognak —
no de ez csak mégse válasz?!

(Karinthy Frigyes ford.)

2. Elvághatja a hangot egy belső, fiziológiai folyamat is: nyelés, fulladás, erőfeszítés:

S midőn a végső falatot ||
Lenyelte, ráborult az álom...

(Petőfi, Az apostol II)

a szakadt légső görcseit, s a fulladás
csatáját és rémületét.

(Babits, Balázsolás)

Vén legénynek tempós már a ||
Kengyelvasba hágtá.

(Tóth Árpád, Elég volt a vágta)

El-elakad a hang az erős alkoholfogyasztás következtében elő-
állt központi zavar következtében is:

Ing a lábam, a nyelvem meg ||
Elakad —

(Petőfi, Ivás közben)

3. A közlés szolgálatában áll már a beszéd folyamatát felfüggesztő sóhaj:

Egy árnyalattal türhetőbb, egy gyöngéd ||
Sóhajjal jobb, nem fáj úgy élni már, —

(Tóth Árpád, Egy lány a villamosban)

4. A fojtogató undort jelző elakadás:

Ettem-ittam fekete undok ||
mocskot és csipős trágyalavet ...

(József Attila, Számvetés)

5. Megtörheti a sort a szorongás, a félelem is:

amelyről az erők birkózását szorongva ||
olvassa, ...

(Szabó Lőrinc, A belső végtelenben)

... sagen kann ||
Nimmer ich's; doch dass ich dies ||
Grässliche hier mit Augen schau'
Solches gewiss ja, weiss ich,

(Goethe, Faust II, 3. felv.)

A szünet itt két ellentétes szándék — kimondjam vagy hallgassam el? — átmeneti egyensúlyát tükrözi. Kompromisszum.

6. A kitörni készülő haragot rövid, fenyegető csönd sejteti:

Mert villogott szeme és iszonyú pogány ||
Harag sötétellett a király homlokán.

(Arany, Toldi XII. ének)

Verlaine egyik versében a szót is ketté tépi az indulat (akár csak a francia „accent d'insistance”):

Autres que toi que je vais sac- ||
Cager de si belle manière ...

(Et puisque ta photographie ...)

7. Máskor az izgalom szaggatja a mondatot:

Ah, tán ez, kit szivdobogva ||
Vártam annyi hajnalon?

(Vörösmarty, Csongor és Tünde)

... Hazudtam, ha a ||
szemébe néztem: csak mutattam; és ||
ha kezét fogtam, nem azt fogtam; és ||
ha haját, nem azt húztam félre; és ||
ha vele: nem vele beszéltem; és ...

(Szabó Lőrinc, Első szerelem)

8. A zavart csendet jelzi a szünet:

... E huzatos pitvarban
szaladgált napestig, hol most oly elfogultan ||
állok, ...

(Illyés Gyula, Téli bucsu)

9. A csüggedést:

Virágok és csillagok ... talán én
Többé nem is látom már ezeket ...

(Petőfi, Az apostolok XVII.)

10. Fáradtan akad el a hang, amikor a beteg oroszlán kimerültségét érzékelteti a költő:

Az oroszlán nagy betegen feküdt ||
Barlangjába, ...

(La Fontaine—Kosztolányi,
A beteg oroszlán és a róka)

11. A beszélő gondolkodik, eltűnődik (prózában három pont jelezni ezt a szünetet):

S oly mindegy, minden, a többi.
Elköszönni ||
Talán még ráérek.

(Ady, A jelen muzsikája)

II. Felhívó szünetek

A következő szó fontosságát emeli ki a szünet:

Jer, Lilla, jer; érzésemet ||
Mind ébreszd fel, és engemet
Ne hagyjál veszteglenem!

(Csokonai, Köszöntő)

letiprott földünkön magas sovány lován ||
a *Hódító* ...

(Illyés, Szétvert sereg)

Kiemel, nyomatékokat ad a szót követő szünet is:

... Látod ilyen *boldog* ||
vagyok, ha most meggondolom a dolgot.

(József Attila, Elmaradt ölelés miatt)

láng zúgja be, haragos, sárga láng,
a padlón a tört lámpa, *iszonyú* ||
sikoltozás ...

(Szabó Lőrinc, Tüzhész)

Kiemelheti mindkét szót, a kettőt elválasztó rövid csönd:

Hallgattak sokáig; végre a *felséges*¹ ||
Király így töré meg a nagy csendességet ...

(Arany, Toldi VIII. ének)

A pszichológusok mérésekkel, statisztikai vizsgálatokkal tisztázzák, hogy a gyakori (szabálytalan) szünet milyen érzelmeket, milyen magatartást, milyen beteges elváltozásokat tükröz. Mi is megkísérelhetjük a költemények hangulatából kiindulva vizsgálni az áthajlások *gyakoriságát*.

A *nyugalmat* sugárzó költeményekben lényegesen *ritkábbak* a tört sorok, mint a nyugtalan, ideges hangulatú versekben. A „matrac sírjában” szenvedő Heine elcsigázott, fáradt hangját tükrözik a hirtelen elszaporodó áthajlások. A költői pálya korai elején (1817–1821) írott „Dalok könyvében” igen ritka a tört sor (3,5%). Az utolsó években (1853–1856) ennek hétszerese (24,2%). Hozzájárulhatnak a tört mondatok a költői egyéniség kifejezéséhez is. Szervesen hozzátartoznak a sűrűn ismétlődő áthajlások Szabó Lőrinc költői művéhez. Bármit is mond alkalmanként (s valamit mindig kifejez) a sorok egybeolvadása, a mondatok szétagolása, egyúttal Szabó Lőrinc költői hangját eleveníti meg. A lázadó hangú, szenvedélyes „A sátán műremekeiben” száz sorra több mint 64 (64,3) tört mondat esik. A halott barátnő emlékét idéző „Huszonhatodik év”-ben már jóval kevesebb: 29,4. De még ez a nyugodt hang is nyugtalan a kortársakéhoz képest. Juhász Gyula verseiben mintegy 10 (9,55) áthajló sor esik 100 sorra, Ady Endre verseiben mintegy 5 (4,48).

Ha szonettenként csoportosítjuk a teljes és a tört sorokat, az is kitűnik a „Huszonhatodik év”-ből, hogy az áthajlások, törések jóval gyakoribbak az elszakadás élményét felidéző szonettekben, mint a tíz utolsó szonettben, amikor már a vers „mosolyogni is tud” csillagkoszorús gyászában (1. ábra). A fokozatosan hanyatló gyakorisági görbét ritmikus időközönként szakítják meg a vissza-visszatérő nyugtalanságot tükröző csúcsok. Nehéz harcok árán sikerült csak a belső békét biztosítani. Az áthajlások „lázgörbéje” pontosan tükrözi azt az alaphangulatot, melyből a költemény született.

A statisztikák készítésekor két csoportra osztottuk a mondat közben megszakadó sorokat. Ösztönösen is merőben különbözőnek érezzük a fent idézett éles, szakító áthajlásokat és az *enyhé, tagoló* jellegűeket, melyekkel például Csokonai vagy Kisfaludy Sándor verseiben találkozunk lépten-nyomon:

Földiekkel játszó |
 Egi tünemény,
 Istenségnek látszó |
 Csalfa, vak Remény!
 Kit teremt magának |
 A boldogtalan,

Hogy anyám megnyugtathatta |
 Minden kívánságomat;
 S egy pohár víz elolthatta |
 Minden szomjúságomat;
 Midőn gyermektársaimmal |
 Csigást, lapdást játszottam,

¹ Ugyanígy helyezkedik el ez a szószerkezet a Toldi XII. énekében:

Akkor az urakhoz fordult a *felséges* ||
Király s ekkép tartott hatalmas beszédet ...

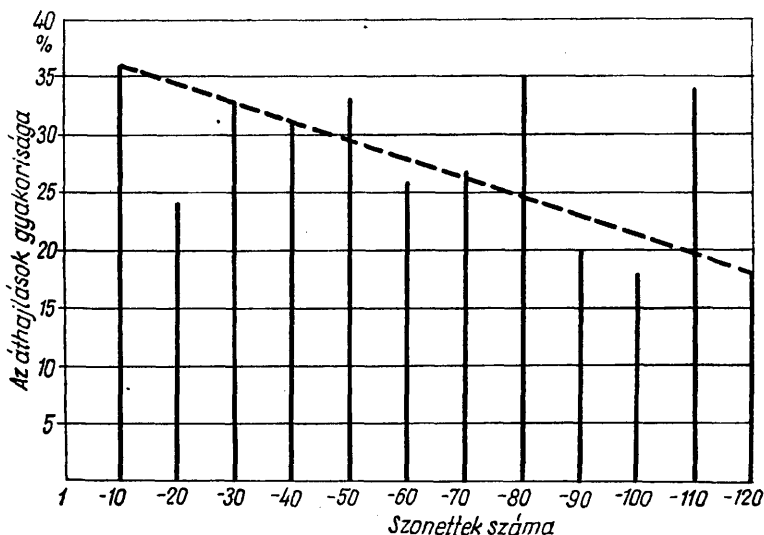
S mint védangyalának |
Bókol úntalan. —

(Csokonai, A Reményhez)

És rövidke lábaimmal |
Lepkék után futottam;

(Kisfaludy Sándor, A kesergő
szerelem 2. strófa)

Így hajlik át Csokonai verseiben a sorok 19,6%-a, Szabó Lőrinc költeményeiben viszont ritka a „szelíd”, tagoló áthajlás (4,7%).

1. ábra. Az (éles) áthajlások gyakorisága Szabó Lőrinc „A huszonhatodik év” c. szonett-kötetében.

Az áthajlás mértéke

Joggal vehető fel a kérdés: igazolható-e és hogyan igazolható ez az ösztönös ítélet, az áthajlásoknak két csoportra osztása? Van-e valamiféle **m é r t é k e** az áthajlások élességének?

A következő eljárással próbálkoztunk. Először átírtuk folyamatos sorokba a „Huszonhatodik év” szonettjeit. A hetedik szonett így fest például ebben az átírásban:

Bolond tükör

Folyton új dolgok történnek, s te most már kívül vagy rajtuk. Borotválkozom, s eszembe jut: könny csordul arcomon és megállok: céljaim fele voltál és fele szabad tetteimnek, óh, bár több lettél volna! Élek, folytatom a munkás napot, s minden utamon együtt kísér a dús emlék s a sóvár hiány... De minden könnyem és utam mit ér? mit, édes társam, társtalan? A valóság, a jelen, oda van! Csak tükröd őriz, tükröd, én a lélek, tükör, melyből kirepültek a képek, bolond tükör, mely azt hiszi, hogy éltet.

Dallamos költői prózává oldódik a kötött forma. A hang közvetlenségével párosulva leplezi a folyamatosan elrendezett szöveg a rímeket, verssorokat. Ezt a szöveget — húsz szonettet a százhuszból — tíz egyetemet végzett férfi és nő olvasta mikrofonba. Gondos lehallgatás után megjelöltük

a szövegben azokat a helyeket, ahol a felolvasó szünetet tartott. (Kétes esetben, hangnyomásmérés segítségével állapítottuk meg, hogy a felolvasó tartott-e szünetet a kérdéses helyen.) A tíz felvétel eredményeit egyesítve index-szám jelzi, hogy valamelyik szó után 10 felolvasó közül hány tartott — rövidebb vagy hosszabb — szünetet. A felvételeket három kísérleti személy hallgatta meg és bejelölték a hallott vagy hallani vélt szüneteket. Zárójelben szerepel a vélt szünetek száma, tehát az olyan eseteké, amikor legalább egy hallgató szünetet hallott, de a vélt szünetnek nem felelt meg tényleges szünet a felvételben. Tehát:

„Önzésem szeret!”⁹⁽⁺¹⁾ — vádoló magam,⁸⁽⁺¹⁾
s fájva nézek¹⁽⁺³⁾ zaklatott tudatomba.¹⁰
(Te is mondtad!)¹⁰... Nos,⁵⁽⁺³⁾ és ha ennyi volna?⁹⁽⁺¹⁾
Ha önzés volna¹ húsz év¹⁽⁺³⁾ úntalan
újuló szükséglete;¹⁰ csakugyan
gyengülne tőle lelked hite³⁽⁺¹⁾ arra,⁵
ami legfőbb öröme³ és jutalma,⁹
hogy a gyönyörben¹ biztos társa van?¹⁰

Az index-számokból a szünetek valószínűségére következtethetünk. Meghatározhatjuk ezek alapján, mekkora a szünet hírértéke — váratlanságának mértéke —, az áthajló, ill. át nem hajló sorok végén. Megállapodáson múlik, hol vonjuk meg az éles (szakító) és az enyhe (tagoló) áthajlások között a határt. Öt személlyel végzett próba alapján úgy látszott, hogy akkor érezzük élesnek az áthajlást, amikor senki sem vagy legfeljebb csak egy felolvasó tart szünetet. Az enyhe, tagoló áthajlások esetében 2–5 felolvasó állt meg a sor végén. Két enyhe áthajlás követ két éles áthajlást a harmadik szonett utolsó öt sorában:

Képzelt képzeleteddel képzelem,⁶
hogy együtt vagyunk: az enyém kevéső
volna, magában, míg így, szüntelenő
kettőződve, mint tündér repesés⁴
hoz-visz-cserél s egyszerre két helyen³
egymásba zárva tart a szerelem.¹⁰

A felolvasott húsz szonettben egy áthajló sorra átlagosan mintegy fél (0,53) szünet esett: az éles áthajlás tehát valóban dominál a „Huszonhatodik év”-ben is. Az át nem hajló sorok végén csaknem 9 (8,92) szünet esett egy sorra. Az át nem hajló sorok végén a szünet valószínűsége (p) 0,89, az áthajló sorok végén 0,05. Ennek megfelelően: a szünet egyedi hírértéke 0,16 a szabályos (át nem hajló) verssorok végén; 4,24 a szabálybontó, áthajló sorok végén.² Tehát igen éles az ellentét a lezárt és nyitott sorok között. Egy árnyalattal „mélyül” a szünet a nyugodtabb hangú szonettekben, melyekben ritka az áthajlás: 8,7 az egy sorra eső szünetek száma, ha négynél több az áthajló sor, és 8,9, ha 4-nél kevesebb.

² Az egyedi hírérték (self information): — $\log_2 p$. — A számításokat (itt és a továbbiakban) Bognár Jánosné, az Eötvös Loránd Tudományegyetem valószínűség-számítás tanszékének docense végezte. Ezúttal is köszönöm értékes segítségét.

Az információelmélet szemszögéből nézve az áthajlás nagy hírértékkal rendelkező (váratlan) sorvégi szünet. Ebből a meghatározásból kiindulva különbséget tehetünk viszonylag kisebb hírértékkal bíró tagoló és nagyobb hírértékkal rendelkező szakító áthajlás között is, és ideiglenesen meg is vonhatjuk a kettő között a határt.

Szünet és szerkezet

Ha meggondoljuk, hogy milyen nagymértékben vettük igénybe a vizsgálatok során munkatársaink idejét és türelmét, meglehetősen soványnak érezhetjük ezt az eredményt. Megnyugtatóbb lenne, ha ki lehetne terjeszteni a levont tanulságot más költeményekre is. Ha meghatározható lenne például, hogy milyen esetekben éles (szakító) vagy enyhe (tagoló) az áthajlás. Ha a „Huszonhatodik év” felvételei alapján kitapinthatnánk a szünetek és szerkezetek kapcsolatát.

Meg tudjuk határozni, számszerűen, mi a szünetek valószínűsége különböző tagmondatok előtt vagy után (1. táblázat). Két mellérendelt tagmondat között lényegesen nagyobb a szünet valószínűsége, mint alárendelő összetett mondatok tagmondatai közt. Különösen magas a szünet valószínűsége, amikor a mellérendelt mondatot kettőspont előzi meg (az esetek 95%-ában szünetet tartottak kettőspont után a felolvasók). Hegedüs Lajos (1953) mérései szerint hosszabb a szünet (87 csec) mellérendelő kötőszavak előtt, mint az alárendelők előtt (58 csec). Ez egybevág a tapasztalatainkkal. Ellentétben áll velük egy másik eredménye: egy rádiófelolvasás folyamán az esetek 70%-ában tartott szünetet a felolvasó alárendelt mondat előtt, és mellérendelt mondatok előtt az eseteknek csak 53%-ában (p. 32). Alárendelő mondatokban gyakoribb a szünet akkor, ha az alárendelt mondat megelőzi a főmondatot. Mellérendelt mondatok között a felolvasók az esetek 87%-ában szünetet tartottak. Főmondat után, alárendelt tagmondat előtt az esetek 58%-ában, alárendelt tagmondat után, főmondat előtt az esetek 79%-ában volt szünet.

1. táblázat

	A szünet valószínűsége (p)	Egyedi hírérték bűben ($-\log_2 p$)
Mellérendelt mondatok között	0,90	0,20
Alárendelt mondat előtt (FM + AM)	0,59	0,77
Alárendelt mondat után (AM + FM)	0,80	0,34

Megszólítás előtt kb. ugyanolyan a szünet valószínűsége, mint alárendelt mondat előtt (vö. 1. táblázat). A megszólítás után következő szünet valószínűsége lényegesen nagyobb (a felolvasók az esetek 60%-ában tartottak szünetet megszólítás előtt, 8 megszólítás után). Magasnak bizonyult a

szünet valószínűsége értelmező előtt is. Csak egy árnyalattal ritkább a szünet idézetek után — a „...”, *mondta* típusú szerkezetekben —, mint két mellérendelt tagmondat között általában. Lényegesen kisebb azonban a szünet valószínűsége emfatikus, egyszótagú tagmondatok után (*Nos, ..., Oh, ...*). Az esetek 35%-ában tartottak ilyenkor szünetet a felolvasók. Közbeékeltek mondatok előtt ritkább a szünet, mint mellérendelt mondatok között, de gyakoribb, mint alárendelt mondat előtt. A közbeékeltek mondat után egy árnyalattal valószínűbb a szünet, mint a közbeékeltek mondat előtt. Az esetek 97%-ában szünet jelzi a mondat végét.

Az átlagostól erősen eltérő esetek is figyelmet érdemelnek. A felolvasók olykor egységesen, vagy csaknem egységesen szünetet tartottak alárendelt mondat előtt:

„saját férgei kikezdi az élt,¹⁰ még mielőtt sirba fekszik!”

Az eltérések, „szabálytalanságok”, többnyire más, kitapintható szabályszerűségekre vezethetők vissza. Így például ritmikai törvényszerűségekre: gyakoribb a szünet két hosszú mondat között, mint olyankor, ha az összetartozó két mondat közül az egyik vagy másik csak egy-két szótagos. Az idézett mondatban a főmondat 11 szótagból áll, az alárendelt mondat 8 szótagból, s mindkét tagmondat szoros ritmikai egységet képez. Azokban az alárendelő mondatokban, ahol az átlagosnál gyakoribb szünettel találkozunk (70—100%), a rövidebb tagmondat átlagos hossza 5,8 szótag. Azokban az alárendelő mondatokban, ahol a szünet az átlagosnál ritkább (0—40%), a rövidebb tagmondat átlagos hossza 2,8 szótag.

bolond tükör,⁹ mely azt hiszi...

gondolja a természetekre,⁷ ha dagad benned az én, a dicső.

tükör,² melyből kirepültek...

bűn,⁴ ha olyat tettél,...

Stabilabb a szünet, ha az alárendelt mondat nem közvetlenül követi a főmondatot, s ezáltal lazul a függősége:

...arra,

ami legfőbb öröme és jutalma,⁹

hogy a gyönyörben biztos társa van?

Vagy: ha a mellékmondat két mondatnak van egyidejűleg alárendelve ($Fm_1 + Fm_2 + Am$). Pl.:

így magyaráztad,⁹ s kényszereiden

el-elborzadva fürkészted,⁸ ki vagy,...

Ezúttal a *hogy* kötőszó hiányát is pótolja a szünet. Ez a hiány már önmagában vége is vonzza a szünetet:

láttam.⁸ az ily névtelen fájdalom...

Közbeékelődhet egy igeneves, bővítményes határozói szerkezet (értelmező határozó, Károly 1958, 46 és k.) is a főmondat és az alárendelt közé. A szünet ilyenkor is „mélyül”:

*Dolgoknak kezdel lenni rokona,⁸
halkulva, lassan, halkuló agyamban,⁹
amelyekben már szétválaszthatatlan ...*

Az alárendelés jellegétől is függ a szünet gyakorisága. Megnő a szünet, ha a mellékmondat tartalmát tekintve inkább mellérendelt, semmint alárendelt:

*... el-elborzadva fürkészted ki vagy,⁹
míg össze nem tört egy rossz pillanat:*

Voltaképpen: „s végül összetört egy rossz pillanat”. Nem pedig: „Addig fürkészted ..., míg ...”. A határozói alárendelés esetében általában gyakoribb a szünet az átlagosnál:

*... a pici muslica,⁷
mikor párizik ...*

Fokozottan áll ez a tartalmilag önálló megengedő jellegű határozói mondatokra:

*... s mindig elkap,¹⁰ bár kereső szememnek
tévedései is hozzád vezetnek, ...*

Az alárendelt mondat szoros függése, természetesen, csökkenti a szünetek számát:

*s én tudni,² hogy megvagy-e;
s nem tudom,¹ ki volt ...
szebb,¹ mint ő volt, ...*

Az alárendelő mondat előtt éppen azért ritkább a szünet, mint a mellérendelőben, mivel a, mondatrészként is felfogható, alárendelt mondat szorosabban fűződik a főmondathoz, mint a megelőző tagmondatnál nem kevésbé önálló mellérendelt mondat.

A szünet biológiai funkciója a lélegzetvétel, erre épülnek rá a későbbi nyelvi funkciók, s ezek közt első helyen áll a szerkezeti, tartalmi összefüggéseket kidomborító tagolás.

A könnyen mérhető szünetek hosszából, gyakoriságából következtethetünk a nehezebben mérhető tartalmi összefüggésekre.

A szünet biológiai funkciójából folyik, részben, hogy a nagy egységeket határolja el egymástól, a mondatokat és tagmondatokat. Tudjuk, hogy a hangos kilégzési szakaszok (az egy lélegzettel ejtett beszédszakaszok), átlagos időtartama jól megfelel a légzés ritmusának a néma kilégzés időtartamának (a hangos beszédszakasz egy árnyalattal rövidebb a néma légzés-szakasznál),³ s hogy a belégzés az esetek 87,5%-ában mondat végére esik (FÓNAGY—MAGDICS 1960). A belégzés feltétlenül szünetet kíván, a szünet azonban nem feltétlenül légzés-szünet. A szünet nyelvi tényező, nem vált le azonban biológiai alapjáról.

³ A szünetről szünetig terjedő hangsort *beszédszakasz*-nak, a hangsúlytól hangsúlyig terjedőt pedig *szólam*-nak nevezem. A Mai Magyar Nyelv Rendszere az utóbbit nevezi *szakasz*-nak, az előbbit nem nevezi meg (II, 463 és kk.). — A beszédszakasz nem azonos a légzésszakaszokkal, mivel nemcsak belégzéskor tart szünetet a beszélő vagy a felolvasó. Egy belégzésre mintegy négy szólam jut. (vö. Fónagy I. — Magdics Kl., Beszédebbesség, szólam, ritmusérzék: NyK. 1960, 455).

2. táblázat

Szerkezetek	A szünet valószínűsége (p)	Egyedi hírérték bűben ($-\log_2 p$)
Alanyi és állítmányi rész között	0,11	3,18
Határozó és állítmány között	0,04	4,64
Állítmány és határozó között	0,09	3,51
Állítmány és határozó között, a szórendtől eltekintve	0,06	4,08
Állítmány és tárgy közt, a szórendtől eltekintve	0,02	5,76
és, s, vagy előtt	0,24	2,04
Felsorolásban, az a_1 tag után	0,64	2,04
Felsorolásban, az a_{n-1} tag előtt	0,56	0,84

Nem meglepő, hogy tagmondaton belül sokkal kisebb a szünet valószínűsége, mint tagmondat (vagy mondat) határánál (2. táblázat). A tagmondat szerkezeti, tartalmi tagozódásához is nyújtanak azonban bizonyos támpontot a szünetek. Mondaton belül azonos mondatrészek találkozásánál, felsorolás tagjai között lényegesen gyakoribb, mint egyébkor. A táblázatban foglaltakhoz hozzáfűzhetjük még, hogy a szünet valószínűsége fokozatosan csökken a felsorolás folyamán. Az első tag után az esetek 64%-ában, az utolsó előtti tag után az esetek 56%-ában tartottak szünetet a felolvasók. Valamivel gyakoribb a szünet az első tag után (72%), ha utána csak egy tag következik. Lényegesen ritkább a szünet, amikor kötőszó (*és, s, vagy*) áll a két tag között (az esetek 29%-ában fordult elő ilyenkor). A ritmikai tényező tagmondaton belül is érvényesül: gyakoribb a szünet, ha a felsorolt tagok b ő v í t m é n y e l vannak ellátva.

... bősé^g és szükség...
 ... a jelen³ s a múlt...
 .... a fogyó egykor¹⁰ s a növekvő soha...
 ... a dús emlék⁷ s a sóvár hiány...

Minél megszokottabb a szókapcsolat, annál ritkább a szünet: bősé^g és szükség, újra¹ s újra, nappal^g s éjszaka, látlak¹ s nem látlak, ima^g és vezeklés, vád² s önvád, szín^g s illat. A kissé szokatlanabb „a jelen³ s a múlt”-at az egyik szövegben a szokványos „múlt és jelen”-re változtattam, és felolvastattam tíz másik felolvasóval. A szünet index 3-ról 0-ra csökkent.

Leggyakoribb a mondat alanyi és állítmányi részét elválasztó szünet, s ez megfelel a mondatok grammatikai, logikai szerkezetének, a kijelentések „kétsarkúságának” (bipolaritásának).

Szövegünk 83 alanyt és állítmányt is tartalmazó (összefüggő) tagmondata közül 32 bomlott fel legalább egy felolvasásban a l a n y i és á l l í t m á n y i r é s z r e. Hacsak azokat a mondatokat tekintjük, melyeket legalább két felolvasó ejtett szünettel, mindössze 12 alanyi és állítmányi részre bomló mondatunk marad. Az összesen elhangzott tagmondatban az esetek 10,9%-ában tartott a felolvasó az alanyi és állítmányi rész határán szünetet. Az olyan mondatokban, ahol 10 eset közül legalább kettőben szünet esik az alanyi és állítmányi rész határára többnyire mind az alanynak, mind az állítmánynak bővítménye van.

*Valami ős „Legyen!”¹⁰ a „Ne legyen!”-t mondta ki.
e sok Mindenütt¹⁰ mindenütt Sehol!*

Mindkét esetben valami „külső” körülmény is mélyítette a szünetet (időzőjel, nagybetű, affektivitás). Egyébként alacsonyabb gyakorisági indexekkel (3, 4, 5) találkozunk. Még olyankor is, ha kettős vagy hármas alany áll az egyik mondattagban:

*együtt kísér³ a dús emlék⁷ és a sóvár
hiány ...
drága nevedet¹
csengi² csendülő szivemben szived, ...
fény-árnyak,⁹ tündérciterák³ villantják hangod, ...,
Minden erőm,⁴ vágyam,³ képzeletem⁵
a semmivel küzködik, ...*

Hasonlóan tagozódik a mondat, ha nem bővítmény tágítja a szólamot, hanem az alany és állítmány terjedelme:

*... s törni²-porlani¹
párologni⁴ percek s évezredek;*

Ritkán, bővítmény mentes rövid (4–5 szótagos) állítmány előtt, sőt puszta alany és állítmány között is felbukkanhat a szünet:

*Sírodat zárják rám² a zárai.
de az öröm² csak másodperceké!*

Szövegünk alapján úgy tűnik, hogy valamivel nagyobb a szünet valószínűsége, ha az alanyi mondattag megelőzi az állítmányt: 2,1 a szünet-indexek átlaga, ha az alany áll elől, 1,7, hogyha az állítmányi mondattag megelőzi az alanyt (itt eltekintünk az olyan mondatoktól, melyekben senki sem tartott szünetet). Amennyiben további vizsgálatok alapján jelentékenynek, állandónak bizonyul ez az eltérés, feltehető, hogy az állítmányi rész nagyobb hírértékével függ össze. A szünet a tagolás és a figyelem felkeltésének (a várakozás fokozásának) eszköze. A figyelem felkeltésére ritkábban kerül sor a kevésbé informatív, kevesebb újdonságot tartalmazó alanyi mondattag előtt. Másrészt az állítmányi rész erősebb nyomatéka is hozzájárulhat ahhoz, hogy nagyobb számú szó sodródik egy szakaszba (vö. 3. jegyzet)

16 mondatban, a többnyire jelzővel bővített vagy más mondatrészsel összekapcsolt, h a t á r o z ó szünettel elhatárolt beszédszakaszt alkotott. Ez a szám 11-re csökken, ha csak az olyan eseteket tekintjük, amikor legalább két felolvasó tartott szünetet a határozós mondattag előtt, illetőleg után.

*érfogu eszmék közt¹ hús szenvedések zokognak, ...
s öreg lelkemben² megborzong a gyermek: ...
s minden utamon² együtt kísér ...
mid voltam neked² két évtized óta ...
s egyszerre két helyen³
egymásba zárva tart a szerelem.*

Mindezekben az esetekben a határozós mondattag hossza meghaladta a négy szótagot, akkor is, ha a határozót nem bővítette más mondatrész:

... családomon innen⁴ bőség és szükség, ...

(Négy mondatban esett meg egynél többször.)

Különválhat a határozóval vagy jelzővel bővített tárgy is:

*és ahogy nekem
vigaszt³ csak képzelt jelenlét² ad, ...
mesteri kezét² szívem keze vezette, ...*

Egyszer szakadt ketté a minőségjelzővel bővített birtokos jelzős szerkezet (összesen 7 mondatban):

*Ha önzés volna¹ husz év¹ untalan ujló szükséglete, ...
renyhül a jóllakott vágy¹ fülleteg mámore!*

Egy ízben utaltunk már az idézőjelre, mint „külső körülményre”. Az idézőjelesen használt szó vagy szerkezet előtt, ill. után gyakrabban lép fel a szünet, mint máskor.

A hanglejtéssel társuló szünet jelzi, hogy más szavait idézzük, vagy hogy elhatároljuk a szóban forgó kifejezést a többlettől, melyet maradéktalanul vállalunk:

*... ördögi elv¹ az² „elég nem elég”!
... S a tiltó „Ne!”; miatt?*

A kötőszót pótló szünettel állítható párhuzamba az előző tagmondatnak valamelyik odaértett szavát pótló szünet:

*(... futottunk mind, komor
igazunkért ...)
s én² tudni, hogy megvagy-e?*

Ugyanis: „s én futottam tudni, hogy ...”

Ugyancsak „külső körülményként” könyveltük el az emfázist. Ez a terminológia — mely meglehetősen elterjedt a modern nyelvtudományban — azzal indokolható, hogy az emfáti kus szünet nem a mondatból ered, nem a mondat szerkezete, logikus tagolása hozza létre. A beszélő izgalmát, a mondatban kifejezett tényhez való viszonyát tükrözi. Ha már

megszületett volna a szünetek grammatikája, az emfatikus szünetekről azt kellene írunk a grammatika függelékében, hogy a felsorolt szabályok nem vonatkoznak rá. Pontosabban: vonatkoznak rá is, de negatív előjellel. A szünet akkor és csak akkor emfatikus, ha megsérti a felsorolt szabályokat, ha olyan helyen lép fel, ahol a szabályok értelmében nem tarthatunk szünetet. A két-féle szünet — a tagoló jellegű, grammatikus és a közlő jellegű, emfatikus szünet — kölcsönösen kizárják egymást.

... *hogy* ||¹ *százszorosan*, ...
futottunk ||¹ *mind* ...
 ... *Közöd már* ||¹ *semmihez* ||¹ *soha*,
 ... *Folyton* ||¹ *új dolgok történnek*, ...

Mind kiemelő jellegű szünet. Egy másik sorban a hang együtt áll meg a beszélővel:

könny csordul arcomon és ||¹ *megállok*: ...

A hang, a képzelt mozgást követve, együtt áll meg a költővel. Szimbolikus értékű a szünet a már idézett két sorban:

Sírodat zárják rám ||² *a zárai*.

Mintha a csend a sír lezárulását követné. S a másik sorban:

de az öröm ||² *csak másodperceké!*

az elszálló örömmel együtt hal el a hang is.

A „Huszonhatodik év” utolsó sorában a költő maga jelzi három ponttal a szokatlan, affektív pauzát:

... *Neki azonban* ... *minden* ... *egyremegy*.

Szünet és ritmus

Valahányszor a szünet valószínűségéről esik szó, felmerül a kérdés: hány szótagból áll az a szó vagy az a szerkezet, mely után szünetet várunk. Kettős alany jelzős szerkezet után gyakoribb volt a szünet, mint magánosan álló alany után. Ha egy kalapba vetjük a „Huszonhatodik év” tízszer elhangzott húsz szonettjének 4106 szünettel határolt szakaszát — feltéve, hogy az egyes felolvasók ugyanannyi szünetet jelöltek be —, azt tapasztaljuk, hogy az egyes szakaszok átlagos szótagszáma 6,34 szótag, s az egyes szakaszokra 2,71 nyomatóék esik.

Leggyakoribbnak az öt szótagos szakasz bizonyult és a szakaszoknak több mint egyharmadára 1 nyomatóék esik. Ha a csökkenő valószínűség szerint rendezzük el a szakaszokat és szólamokat, a következő képet kapjuk (vö. 3., 4. és 5. táblázat):

Ugyanebből a kalapból más összefüggések is kiemelhetők. Hogyan függ össze például a szótagszám és a nyomatóéeloszlás? A leggyakoribbnak az olyan három szótagos szakasz bizonyult, amelyikre egy nyomatóék esik (jelöl-

jük 3/1-gyel), tehát az egy szólamos szakasz (vö. 2. jegyzet). Ez a szakasz-típus az esetek 10,66%-át tette ki. Összesen 104-féle szótagszám/hangsúly kombináció fordult elő felvételeinkben. A 25 leggyakoribb kombinációt tüntetem csak fel az 5. táblázaton. Meglepő a 2/1 és főként az 1/1 típus gyakori-

3. táblázat

Beszédszakaszok szótagszámának valószínűsége
és egyedi hírértéke

Szótag- szám	Valószínűség	Egyedi hírérték bűben	Esetek száma
5	0,1404	2,832	575
3	0,1287	2,958	527
4	0,1125	3,152	461
2	0,0852	3,556	349
6	0,0835	3,580	342
7	0,0832	3,587	341
10	0,0998	3,326	409
1	0,0598	4,061	245
8	0,0457	4,448	187
11	0,0427	4,546	175
9	0,0305	5,034	125
13	0,0164	5,930	67
16	0,0137	6,189	56
12	0,0124	6,330	51
15	0,0124	6,330	51
14	0,0112	6,481	46
17—20	0,02	5,64	78

4. táblázat

A beszédszakaszra eső hangsúlyok száma:
valószínűségük, hírértékük

Hangsúlyok száma	Valószínűség	Egyedi hírérték bűben	Esetek száma
1	0,4138	1,273	1695
2	0,3057	1,708	1252
3	0,1518	2,718	622
4	0,0857	3,548	351
5	0,0229	5,436	94
6	0,0124	6,334	51
7—16	0,01	6,64	31

sága. A „Huszonhatodik év”-ben — és Szabó Lőrinc verseiben általában — gyakoriak a rövid mondatok, s a mondatként álló indulatszavak (vö. DÖMÖL-KI—FÓNAGY—SZENDE 1964; 130. l., FÓNAGY 1965). A 10 szótagos szólamok gyakorisága arra utal, hogy a decasyllabus, a tíz szótagos vers a prózává átgépet szövegen is átütött.

Ha a szótagszám/hangsúly jelölésben foglalt osztási műveletet valóban végrehajtjuk, azt tapasztaljuk, hogy a hányados megnövekszik, ha a szólam 5 szótnál hosszabb (vö. 6. táblázat). Ez azt jelenti, hogy a szakasz növeke-

désével több szótag kerül egy nyomaték alá, tehát az 5 szótagonál hosszabb szakaszokban hosszabbak a szólamok. Ez alighanem összefügg egy másik törvényszerűséggel: a beszédíram növekedésével hosszabb szólamokban, szakaszokban.

5. táblázat

Szótagszám Hangsúly	Esetek száma	Gyakoriság %-ban
3/1	438	10,66
2/1	322	7,84
5/2	310	7,55
4/1	284	6,91
1/1	238	5,79
5/1	223	5,43
6/2	209	5,09
4/2	166	4,04
7/2	157	3,82
10/3	149	3,63
10/2	142	3,46
10/4	101	2,46
11/3	99	2,40
7/3	98	2,38
6/1	97	2,36
8/2	93	2,26
3/2	87	2,12
7/1	79	1,92
8/3	72	1,77
9/3	61	1,48
11/4	52	1,26
5/3	36	0,87
9/4	35	0,86
2/2	27	0,65
6/3	31	0,75

6. táblázat

Szótag- szám	Szótagszám Hangsúly	Adatok száma
1— 5	2,54	2159
6—10	3,27	1404
11—15	3,37	390
16—20	3,45	129
21—25	3,55	17

A ritmikai tényezők figyelembevétele nélkül bajos a szünet valószínűségét meghatározni. Még sokkal nehezebb lenne azonban a dolgunk, ha kizárólag az egymást követő szavak szótagszámából kellene kiindulni: xxx xx xxx x xxxx. Valószínű, hogy az első szó után nincsen szünet. A harmadik vagy negyedik szó után valószínűbb, mint a második után. Ennél többet akkor sem mondhatnánk, hogyha az *x*-eken hangsúlyjelek is lennének: xxx xx xxx x xxxx. A harmadik szó után a legvalószínűbb a szünet, ha a mondat így hangzik: *Háromszor jöttek Péterhez || mint kultúroshoz.*

Más a helyzet azonban, ha az utolsó előtti szó névutó: *Háromszor jöttek a kerteken át || tegnapelőtt*. Ezúttal az utolsó szó előtt és a második után szakad meg alighanem a beszédfolyam, ha megszakad, és nem a harmadik után. Mind az első, mind a második szó után szünet léphet fel, ha azonos mondatrészek követik egymást: *Szalámit, || vaját, || kenyeret || és császárhúst*.

A szünetekre vonatkozó jöslatainknál tehát a szerkezetből célszerű kiindulni, tekintetbe véve a szavak szótagszámát. A kettőből önként adódik a „szabályos” — alkalmi mondanivalóval, önálló hírértékkel nem bíró — nyomatékok helye is.

A gyengébb láncszem

Ha a szünetek helyét lényegében a mondat szerkezete határozza meg, akkor a szünetek helyéről, a mondatok belső tagozódására következtethetünk: a szünetek gyakoriságát a szavak, mondatrészek közötti kohézió mutatójának tekinthetjük. Az okoz csak nehézséget, hogy tagmondaton belül viszonylag ritka a szünet, hiszen a tagmondatok elemei szorosabban fűződnek egymáshoz, mint a tagmondatok. A „Huszonhatodik év” (vö. 2. táblázat) nem nyújtott elég támpontot a tagmondatok belső tagozódásának kipuhatolásához. Holott érezzük, hogy a szavak hol szorosabban, hol lazábban kötődnek egymáshoz a tagmondatokon belül, és sejtjük, hogy hol szakadna el a szavak lánc, ha versenyző csoportok húznák kétfelől a mondatot. Ez a kísérlet csak a hasonlatok síkján végezhető el. De akad a valóságban is olyan helyzet, mely próbára teheti a szavak között fellépő vonzerőt. Ha a hallgató valamilyen okból nem tudja a hallottakat kellő ütemben feldolgozni, a beszélő kénytelen természetellenesen lassítani az „adást”. „Ezt a szöveget le kell diktálni, lassan, tagoltan, de természetes hangon. Néhány szónál ne mondjunk többet egyszerre.” Ezzel a kéréssel nyújtottuk át kísérleti szövegünket segítőtársainknak (77 személynek). A szövegbe főleg olyan mondatokat ágyaztunk, melyekben különböző szerkezetek keresztetződtek egymással: a tárgyval bővített állítmány előtt határozó állt, egy állítmány két határozóval is bővült, az alanyt kiegészítő birtokos jelző maga is jelzős szerkezet volt é. i. t. Összesen 63 mondatból állt a szövegünk, a lehetséges szerkezeteknek csak egy töredéke szerepelhetett. (Sokkal könnyebb a kísérletekben résztvevő munkatársakat kimeríteni, mint akárcsak a leggyakoribb kombinációkat.)

Egyik variációs elvünk a fokozatos bővítés volt, jelzős szerkezetek viselkedését például a következő három mondat segítségével vizsgáltuk:

1. *A vendégek között ||⁵ volt ||⁷² a polgármester ||³ özvegye is.* (77 felolvasó.)
2. *A vendégek között ||² volt ||⁷⁷ a szegedi polgármester ||³⁰ félkarú özvegye is.* (77)
3. *A vendégek között ||² volt ||⁷⁷ a szegedi polgármester ||⁴⁰ félkarú özvegyének ||⁶⁹ elsőszülött ||¹⁷ leánygyermek is.* (77)

Az első mondatban 77 olvasó közül három tartott szünetet a birtokos jelző és a jelzett szó között (index-szám jelzi, hogy hányszor esett szünet egy szó után). A 2. mondatban, ahol a birtokos jelzős szerkezet mindkét tagja minőségjelzővel egészült ki, a szünet-index eléri a maximumot. A 3. mondatban sem csökkent ez az index-szám, és gyakori volt a szünet a birtokos jelzővé módosult volt jelzett szó (*özvegyének*) után is. Mindebből az a — korántsem meglepő — következtetés adódik, hogy a minőségjelző és a jelzett szó között szorosabb a kapcsolat, mint a birtokos jelző és

a jelzett szó közt. A birtokos és birtoka határán szakad el leggyakrabban a szőlánc, ha minőségjelző bővíti mindkettőt. Ezt megerősíti a kísérleti szöveg másik három jelzős mondata. De elárulják ezt már a *Huszonhatodik év* jelzős mondatainak index-számai is. „A tulajdonságjelző közelebb áll a jelzett szóhoz, mint a birtokos jelző”, írja KÁROLY SÁNDOR az értelmezőről szóló tanulmányában, melyben ismételten rávilágít a mondatrészek közötti kohézióra és a kohézió mértékének megkülönböztető szerepére (13. l.).

Úgy látszik, hogy a tagolás részben a *tergo* folyik A mondat végétől visszafelé haladva állapítható meg például, hogy a 2. mondatban az *özveggye* szó előtt minőségjelző áll, mely nem választható el a jelzett szótól, s így a *polgármester* után kell szünetet tartanunk, ha nem akarjuk egybeolvasni az öt szót.

Ezt a mechanizmust tükrözi két kettős tárgyat tartalmazó mondatváltozat is:

Felfalta ||³³ *Jancsit* ||⁴¹ és *Juliskát*. (77 felolvasó)

Felfalta Jancsit ||⁷⁷ és a *kedves kis Juliskát*. (77)

a második tárgy kibővülése csökkenti az állítmányt követő szünet valószínűségét.

Ez látszólag ellentétben áll azzal a nyilvánvalónak látszó ténnyel, hogy a mondatokat az első szónál kezdve olvassuk a mondat vége felé haladva. Az olvasáslélektani kísérletek során kiderült azonban, hogy szemünk korántsem halad egyenletesen balról jobbra angol, német vagy francia szöveget olvasva. A szem sugara előrefut, s jóval, mintegy 10–15 betűhellyel megelőzi a hangot. Nemegyszer ide-oda cikázik balról jobbra, jobbról balra, többszörösen letapintja a mondatot, miközben az olvasó szép sorjában ejti a szavakat (WOODWORTH—SCHLOSBERG 504 és kk.).⁴ A beszédben a gondolat kialakulása és a szerkezet kialakítása szükségképpen megelőzi a hangképzést.

A ritmikai, szerkezeti, szemantikai tényezők kereszteződése megnehezíti a törvényszerűségek kitapintását. „Hangsúlytalan” mondatokban olyan mondatokban tehát, ahol a hangsúly csak tagolja a mondatot, de nem emeli ki az egyik mondatrészt sem a többi fölé (vö. DEME 1962, 458 és kk.), az állítmány szorosabban kapcsolódik az őt követő tárgyhöz, mint a megelőző határozóhoz (vö. KÁROLY SÁNDOR p. 13):

Húsz forintért ||⁶² *megvette* ||¹⁵ a *bélyegeket*. (77 felolvasó)

A vendéglőből ||⁵⁰ *felhívta* ||¹⁸ a *feleségét*. (77)

Férje miatt ||⁷¹ *elvesztette* ||⁶ az *állását*. (77)

De:

Kapásból ||²⁶ *felsorolta* ||⁴⁹ a *címeket*. (77)

Kívülről ||⁴ *elmondta* ||⁷⁰ a *verset*. (77)

Ezúttal a *kapásból felsorol*, *kívülről mond* szókapcsolat hagyományos volta, a kettő közötti szoros szemantikai kapcsolat választja le az állítmányt a tárgyról.

Az állítmány és tárgy szemantikai kapcsolatától és a határozófajtaiktól, a szavak szótagszámától eltekintve, a szünetek a következőképpen lépnek fel egyes mondatrészek után szövegünkben:⁵

⁴ Az is előfordult, hogy a letapintási kísérletek nem jártak teljes sikerrel. Ilyenkor a felolvasó helyesbítette nyelvbotlását, és a mondat még hátralévő részének tekintetbevételével máshová helyezte a szünetet.

⁵ Az alsó index-szám a szünet egyedi hírértékét jelzi, a felső az előfordulások számát.

HATÁROZÓ^{0,64} ÁLLÍTMÁNY^{1,47} TÁRGY (450 eset)

Ha megváltoztatjuk a mondatrészek sorrendjét, módosulhat a szünetek gyakorisága is.

Feleségét ||²³ *felhívta* ||⁵⁵ *a vendéglőből*. (77 felolvasó)

Általánosítva:

TÁRGY^{1,47} ÁLLÍTMÁNY^{0,64} HATÁROZÓ

A második szólam után tehát gyakoribb a szünet, mint az első szólam után.

Ha eltekintünk a szórendtől, ha semlegesítjük a ritmikai tényezőt, ezúttal is azt látjuk, hogy a tárgy és állítmány közt kevésbé valószínű a szünet, mint az állítmány és a határozó között (vö. még 2. táblázat).

| TÁRGY^{1,47} ÁLLÍTMÁNY | | HATÁROZÓ^{0,66}

(A függőleges vonalak azt jelzik, hogy a szórendtől eltekintünk.)

Gyakran két határozó fogja közre az állítmányt, például: időhatározó áll az állítmány előtt, utána pedig helyhatározó. „Hangsúlytalan” mondatokban az időhatározó szakad le könnyebben az állítmányról:

Pünkösöd hétfőn ||⁷¹ *sétálgattak* ||⁶ *a hegyekben*. (77 felolvasó)

A hegyekben ||² *sétálgattak* ||⁶³ *pünkösöd hétfőn*. (65)

Napokon át ||⁴⁶ *várakozott* ||³² *Bukarestben*. (77)

Bukarestben ||⁴ *várakozott* ||⁶¹ *napokon át*. (65)

Általánosítva:

IDŐHATÁROZÓ^{0,28} ÁLLÍTMÁNY^{2,51} HELYHATÁROZÓ (308 eset)

Még jobban csökken az állítmány és a helyhatározó közötti szünet valószínűsége, ha a határozó vonzata az állítmánynak, ha az állítmány eleve feltételezi — és igekötőjében már előre jelzi — a helyhatározót:

Húsvét után ||⁶⁶ *leutazott* ||¹¹ *Bukarestbe*. (77 felolvasó)

Tíz órakor ||⁶⁰ *bezörgetett* ||¹⁷ *az erdészhez*. (77)

A társhatározót is szorosabb kötélekek fűzik az állítmányhoz, mint az időhatározót vagy okhatározót:

Tegnapelőtt ||⁶⁵ *együtt voltak* ||¹² *Gézáékkal*. (77)

Tegnapelőtt ||⁵⁹ *összevesztek* ||¹⁸ *Gézáékkal*. (77)

Gábor miatt ||⁶⁷ *összevesztek* ||¹⁰ *Sándorékkal*. (77)

A módhatározó már veszélyesebb konkurrens; különösen az igével hagyományos kapcsolatban levő, fokozó jellegű határozó csökkenti a szünet valószínűségét:

Lábujjhegyen ||³⁹ *kiosontak* ||²⁸ *Pistáékkal*. (77)

Kegyetlenül ||⁵ *összevesztek* ||⁷² *Gézáékkal*. (77)

Általában: A szünet valószínűsége együtt nő vagy csökken a potenciális szünetre következő szó hírértékével, azaz a választási lehetőségekkel. A *tegnapelőtt* után igen sok szó következhet, még az sem bizonyos, hogy milyen mondatrésze számítsunk (lehet állítmány, de lehet alany, jelző stb.). A *lábujjhegyen* után már sokkal szerényebbek a lehetőségeink. Nem következhet sem alany, sem jelző. Alighanem

állítmányra kell számítanunk (jöhetne esetleg egy második módhatározó vagy kötőszó is). Sőt: a lehetséges igék köre is igen leszűkül, amint a *lábujjhegyen* szó elhangzott. A *keservesen* szó után is leginkább állítmányra számíthatunk, és az állítmány pedig a választható módhatározók számát csökkenti egy-néhányra.

keservesen ||⁷ *megsíratta* ||⁷⁰ *a kis cicát.*

keservesen ||⁰ *megsírattott* ||⁷⁷ *minden macskát.*

Az ilyen határozó az állítmány intenzitását határozza meg és nem a minőségét. A fokozó jellegű, önállóságát veszített határozó után ritkább a szünet, mint az állítmány és a tárgy között:

FOKOZÓHATÁROZÓ_{3,059} + ÁLLÍTMÁNY_{0,185} + TÁRGY (308 eset)

A szünet és a hírérték összefüggéséből következik, hogy erősen csökken a szünet valószínűsége, ha az állítmányt követő határozó vonzat, azaz „kötött” határozó⁶.

Karácsonyig ||⁴¹ *eltöltötték* ||³⁶ *az úszástól.* (77 felolvasó)

A kedvéért ||⁵⁵ *leszokott* ||⁷⁷ *a dohányzásról.* (77)

Általában:

SZABAD HATÁROZÓ_{0,38} ÁLLÍTMÁNY_{2,18} KÖTÖTT HATÁROZÓ (746 eset)

A tárgy előtt ritkább a szünet, mint a határozó előtt (vagy az állítmányt megelőző határozó után), hiszen a tárgy sohasem „kötetlen”. A tárgyas igének már a neve is arra utal, hogy feltételezi, potenciálisan tartalmazza a tárgyat, tárggyal „jár”. Ez a körülmény természetesen csökkenti a tárgy szerepét betöltő szó hírértékét. A főbb eredményeket áttekinthetőség kedvéért táblázatban foglalhatjuk össze (7. táblázat).

7. táblázat

A szünetek hírértéke
egyes mondatrészek után

A szerkezet	Egyedi hírérték (-log ₂ p)		Esetek száma
Hat + Áll + T	0,644;	1,474	450
T + Áll + Hat	1,474	0,644	308
*Hat + Áll + T	3,059;	0,184	308
Hat + Áll + Vonz	0,358;	2,184	746
Hat + Áll + Vonz	3,184;	0,168	154
iHat + Áll + hHat	0,277;	2,515	308
iHat + Áll + hHat	2,415;	0,299	154

Hat = Határozó, Áll = Állítmány, T = Tárgy, *Hat = Fokozó jellegű, önállóságát veszített határozó, Vonz = Vonzat, Hat = hangsúlyos (kiemelt) határozó, iHat = Időhatározó, hHat = Helyhatározó, iHat = hangsúlyos (kiemelt) időhatározó. — Az „Egyedi hírérték” rovatában szereplő első számoszlop az első mondatrészt követő szünetre, a második számoszlop a második mondatrészt követő szünetre vonatkozik.

⁶ Az igei bővítményekkel, a tárggyal és a kötött határozókkal (vonzatokkal) HÉRA ZOLTÁNNÉ foglalkozott behatóan a Nyelvtudományi Intézet egyik termunkájának, a strukturális nyelvtani munkálatoknak keretében.

A mondatrészek és alárendelt mondatok összefüggése ismeretes volt már a nyelvtudomány kialakulása előtti időkben is. Az alárendelt mondatokat kifejtett mondatrészként értelmezték a grammatikusok. Ezt a felfogást tükrözi az alárendelt mondatok elnevezése is (alanyi, jelzői, tárgyi, határozói mellékmondatokat különböztetünk meg). *Amit nem kívánunk, az törlendő* → *A nem kívánt törlendő*. Az ilyen összefüggéseken alapuló átalakítási szabályok nagy szerepet játszanak az analitikus (elemző) grammatikákkal szemben álló szintetizáló, „alkotva elemző” generatív grammatikákban. A generatív grammatika bármely bővített vagy összetett mondatot elemi mondatokból kiindulva állít elő helyettesítési, és átalakítási (transzformációs) szabályok segítségével.

Ha ilyenfajta átalakítási szándékokkal mérlegeljük fenti mondatainkat, azt látjuk, hogy azok a bővítmények szakadnak le előbb az állítmányról, melyek könnyen alakíthatók át önálló mondatná:

- *A férje miatt* || *elveszítette az állását* → *A férje miatt történt, hogy elveszítette az állását.*
Húsvét után || *leutaztak Bukarestbe.* →
 → *Elmúlt már húsvét, amikor leutaztak Bukarestbe.*
A kötéssel || *elszorította a csuklóját.* → *Elkötötte és ezáltal elszorította a csuklóját.*

Az állítmányhoz szorosan csatlakozó (szinte hozzátartozó) határozók esetében sikertelennek bizonyulnak, torz vagy félrevezető eredményhez vezetnek az átalakítási kísérletek:

- Keservesen megsiratott* || *minden macskát.* +
 + *Keserves volt, ahogyan megsiratott minden macskát.*
Kívülről felmondta || *a verset.* + *Kívül állt és onnan felmondta a verset.*

Valóban lehetne ilyen értelme is a *Kívülről felmondta a verset* mondatnak. Ebben az esetben éppen a *kívülről*-t követő szünet (vagy szünetféle) különbözteti meg a mi mondatunktól.

Megoszlik a szünet gyakorisága, amikor mindkét határozó „mondatképesnek” bizonyul:

- Nagy nehezen* ||³⁵ *leszoktatták* ||⁴² *az ivásról* (77 felolvasó) →
 → *Nagyon nehéz volt rábírni, hogy leszokjék az ivásról.*
 Vagy: *Nagy nehezen leszoktatták arról, hogy igyék.*

A mondat nem kész produktum, hanem produktó, folyamat, a differenciálatlan mondatmagnak fokozatos osztódásából előálló képződmény. A mondatnak ezt a genetikus jellegét, a genetikai táblázatokra, nemesi családfákra emlékeztető ábrával szokás szemléltetni.

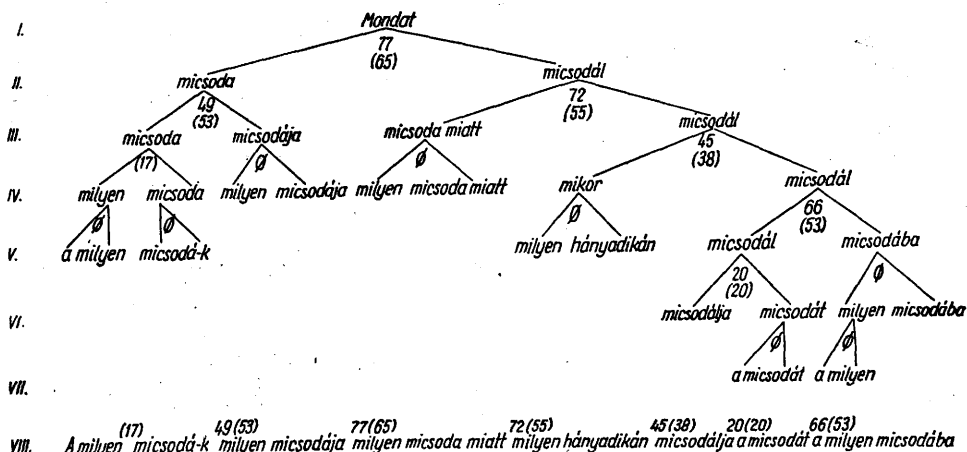
Fordítsuk le — kissé szabadon, jelenlegi céljainknak megfelelően — angolból magyarra, szaknyelvből köznyelvre ezt a táblázatot (2. ábra).

Egy olyan mondat-sémához jutunk így el, mely megfelel a kísérleti szövegünkben szereplő konkrét mondatnak:

- A türkevei* ||¹⁷ *termelőszövetkezeti* ||¹ *dolgozók* ||⁵³ *szakszervezeti csoportja* ||⁶⁵ *a tavaszi esőzések miatt* ||⁵⁵ *húsvét hétfőjén* ||³⁸ *útnak indítja* ||²⁰ *a szállítmányt* ||⁵³ *a legközelebbi városba.* (65 felolvasó)

Felvettük a szövegünkbe magát a „mondat-képletet” is:

A milyen micsodák milyen micsodája a milyen micsoda miatt milyen hányadikán micsodálja a micsodát a milyen micsodába.

2. ábra. A szünetek száma az „A milyen micsodák milyen micsodája milyen micsoda miatt milyen hányadikán micsodálja a micsodát a milyen micsodába” mondat egyes szavai után. A mondatot 77 kísérleti személy olvasta fel. Zárójelben a megfelelő konkrét mondat egy azonos szerkezetű konkrét mondat adatai szerepelnek. Ezt a mondatot 65. k. sz. olvasta fel. A „fa” a mondat fokozatos kialakulását érzékelteti a generatív grammatika felfogásának megfelelően. A szünetek száma szintről-szintre csökken.

A felolvasókat cseppet sem zavarta, hogy ennek a mondatnak csak „mondatjelentése” van, hogy megjelenített szerkezeti sémával volt dolguk. Igen világosan, „értelmesen” olvasták fel, s az egyes interpretációk között ezúttal volt a legkisebb az eltérés. A szünetek gyakoriságát kétféleképpen tüntettük fel a táblázaton. Az elhangzott mondat szavai után jelezzük, hogy a 10 felolvasó közül hány tartott szünetet (VIII. rovat), ahogy ez eddig is történt. Ezeket az index-számokat azonban egyúttal felvetítettük a mondat genetikai sémájának megfelelő pontjára. Az ötödik szó után következő szünet a mondat alanyi részét választja el az állítmányi résztől: ezt az első bifurkációhoz vittük fel, oda, ahol a mondat alanyra és állítmányra bomlott (II. rovat). A harmadik szó után következő szünet, mely birtokost a birtoktól választja el, az alany első kettéágazásához kerül (a III. rovatba), és így tovább. Csak egy pillantást kell vetnünk a táblázatra, máris kitűnik, hogy az index-számok fentről lefelé, a II. rovatból a VII. rovat felé haladva egyre alacsonyabbak. A szünet valószínűsége tehát minden újabb bifurkációval csökken — vagy más szóval —, annál gyakoribb a szünet, minél primérből osztódást jelez, minél mélyebben gyökerezik a mondat genetikus struktúrájában. Az alanyi és állítmányi részre bomlás mondatunk ontogenezisében az első, a névelő megjelenése az utolsó lépés. Ebből a szempontból is indokolt az alany—állítmányi szerkezetnek és más szó szerkezeteknek szembeállítás. KÁROLY SÁNDOR mint zárt szerkezetet állítja szembe más,

nyitott, szószerkezettel, így a jelzős szerkezettel, melyet másodlagos alany—állítmányi szerkezetnek tekint (8 kk.).

Ha a szünetek valószínűségét a mondat „fejlődéstörténete” önmagában meghatározná, nem lenne érdemes szünetekkel foglalkozni: a szünet szükségképpen következne a mondat struktúrájából, s ezzel előre jelezhető (prediktábilis), redundáns elemmé válnék. Tudjuk, hogy ez nincsen így. A beszédben többé-kevésbé intenzív „zaj” — rendellenes, véletlenszerű jelenségek „zaja” — fedi, leplezi ezt a törvényszerűséget. Ebből a „zajból” kiemelhetők más törvényszerű összefüggések is. Kiviláglik a kísérletekből, hogy az állítmányt megelőző kiemelt — és ennek következtében kiemelő nyomatékkal ejtett — bővítmény feltétlenül magához ragadja az állítmányt és alig tűr kettőjük közt szünetet:

A kedvéért ||⁷ szokott le ||⁷⁰ a dohányzásról. (77 felolvasó)

de:

A kedvéért ||⁵⁵ leszokott ||²² a dohányzásról. (77)

Kézenfogva ||¹⁰ vezette be ||⁶⁸ a terembe. (77)

de:

Kézenfogva ||³¹ bevezette ||⁴⁶ a terembe. (77)

Általánosítva:

KIEMELT BŐVÍTMÉNY _{3,51} ÁLLÍTMÁNY _{0,12} BŐVÍTMÉNY (539 eset)

Ritmikai tendenciákról szó esett már a „Huszonhatodik év” elemzésekor. A kísérleti szövegek felolvasásakor is érvényesült a szakaszt 2 + 1 szólamra bontó tendencia. A felolvasók maguk is érezték, hogy olykor, akaratuk ellenére, rásiklottak erre a vágányra, s szinte rákényszerítették a mondatra ezt a ritmus-sémát. A szerkezetek minőségétől eltekintve így alakulnak a szünet-indexek a ritmikai tendenciák hatására:

BŐVÍTMÉNY _{1,08} ÁLLÍTMÁNY _{0,90} BŐVÍTMÉNY (4104 adat)

Szünet és „szünet”

Merő kíváncsiságból megkértük mindazokat, akik mikrofonba olvasták a „Huszonhatodik év”-et, hogy legyenek szívesek a szövegben megjelölni a szünetek helyét, különbséget téve hosszú és rövid szünetek között. A valóságos és a szándékolt szünetek, amint ezt a 8. és a 9. táblázatból és a 3. ábrán

8. táblázat

Szünet	Vélt szünet
0	1,65
1	0,94
2	2,66
3	3,82
4	5,58
5	8,07
6	8,14
7	8,41
8	8,76
9	9,20
10	9,84

9. táblázat

A számok azt jelzik, hogy 10 kísérleti személy közül átlagosan hány tartott vagy szünetet, vagy szándékolt szünetet tartani

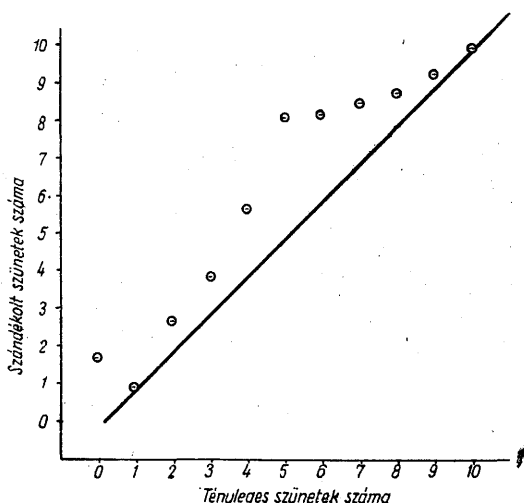
	Tényleges szünetek	Szándékolt szünetek
Vessző után	7,14	8,64
Kettőspont után	9,57	9,73
Pont, pontosvessző, három pont, gondolatjel után	9,73	9,91
Ahol nincs központosítás	1,49	0,48
és, s, vagy után, vessző után	8,85	9,34
ha nincs vessző: tagmondatok közt	6,85	6,22
ha nincs vessző: tagmondaton belül	2,43	2,49
Mellérendelt mondatok közt	8,73	8,95
Főmondat után alárendelt előtt	5,88	7,67
Alárendelt után főmondat előtt	7,92	9,15

is láthatjuk, általában jól megegyeznek egymással. Ahol a felolvasás során csak egy-ketten tartottak szünetet, ott körülbelül ugyanannyian (és ugyanazok) jelöltek szünetet a gépelt szövegben. Ahol mindenki vagy csaknem mindenki szünetet tartott, ott a papiroson is felfedezhetjük a 9 vagy 10 ceruzavonást. Nagyobb eltérést akkor tapasztalunk, ahol erősen megoszlottak a vélemények és a 10 felolvasó közül öten-hatan szünetet tartottak, s a többiek nem.

Az eltérés pozitív előjelű. Több a vélt szünet, mint a tényleges. Nem független az eltérés a szünetek helyétől sem. Amint a 8. táblázatból látjuk, mellérendelő mondatokban szinte pontosan megfelelnek a vélt szünetek a tényleges szüneteknek. Alárendelő mondatokban azonban lényegesen több eltérést tapasztalunk. Több a vélt szünet az *Oh, Nos*, a megszólítás, az idézet után, mint a valóságban. Nyilvánvaló a központosítás hatása. Vessző után megugrik a vélt szünetek száma, és kevesebben jelöltek, mint ejtettek szünetet ott, ahol semmiféle írásjel sem utal a mondat tagozódására.

De van az eltéréseknek egy másik oka is. Ha három jó hallású „laikus-sal” (nem hivatásos nyelvész-szel) meghallgattatjuk a „Huszonhatodik év”-ről készült hangfelvételeket — ezt csak egy felvétellel tettük meg —, azt tapasztaljuk, hogy a három közül legalább kettő gyakran jelöl szünetet olyan helyen, ahol a hangnyomás-mérések tanúsága szerint nem szakadt meg a beszéd-folyam. Ezek a ki nem mutatható szünetek többnyire a felolvasók vélt „rövid (resp. »igen rövid«) szüneteinek” felelnek meg. A magyarázat kézen-

fekvőnek látszik: a felolvasó is, a lehallgató is „rövid szünetet” észlel, ahol szünetet szokott tartani (vagy úgy gondolja, hogy szünetet kellene tartani) és jelenleg nincsen szünet. Ha azonban tüzetesebben vizsgáljuk meg a vélt „szünetek” helyét, kiderül, hogy igen jelentékenyen különböznek a mondatnak olyan pontjaitól, ahol mégcsak nem is vélték szünetet hallani a hallgatók.

3. ábra. A tényleges és a szándékolt szünetek viszonya a „Huszonhatodik év”-vel végzett kísérletek alapján. Az első kör (balról jobbra haladva) pl. azt jelzi, hogy átlagosan 1,7 tervezett szünet esik a mondatoknak olyan pontjaira, ahol senki sem tartott szünetet.

Az *Itt a mű, a kései, itt a még ifju arc* mondatban a *kései* és az *itt* szó egybefolyik, nem jelzi szünet a tagmondat végét (4. ábra). A *kései* és az *itt* szót a hangnyomásszint esése, a két *i*-t elhatároló 15 dB mélységű energia-völgy választja szét. A nyomatékos *itt*-tel induló harmadik szólam elején jelentékeny mértékben emelkedik az alaphang és a hangnyomásszint. Az energia-völgy alig 2 dB-re csökken a *Kései itt a bánat* mondatban (6. ábra), és eltűnik a *Kései hozta*-ban (7. ábra, vö. még 5. ábra).

Az alaphang úgy ereszkedik, emelkedik, mintha valóságos szünet tagolná a mondatot. *Jajban tűzben, még mindig háborúban* (10. ábra). *Ó, a titok...* (16. ábra). Az emphatikus szünetet markirozza a *Minden | mindenütt | veled ostromol* (17. ábra) vagy a *Mi, meddig önzés* mondatban (30. ábra). Az új tagmondat elejét jelző nyomatékot tükrözi a *meddig* magasabb hangnyomásszintje is (Vö. ezzel szemben 31. ábra). A *menekült* zárhangjának erőteljes felpattanását nagy hangerejű, nyomatékos *v* követi a *Menekült, vitt belőle a világ* mondatban (8. ábra), ellentétben a *Menekült vitt belőle* mondat *t*-jével, *v*-jével, melyek közé nem esik mondathatár (9. ábra).

A nyomaték egyúttal megnyújtja a szótag időtartamát. A *Menekült, vitt belőle a világ* mondatban a *v* időtartama is lényegesen nagyobb, mint a *Menekült vitt belőle* hangsúlytalan *vitt* szavában. Ugyanez áll a *Nappal s éjszaka | folyton idéz* mondat *f* hangjára, mely emphatikus „szünet” után következik szemben az *Éjszaka folytatta* mondat rövid *f*-ével (Vö. 10. táblázat).

Erősen megnyúlik a „szünet” előtti magánhangzó vagy mássalhangzó is. *Itt a mű...* (5. és 21. ábra). *Jajban, tűzben...* (10. és 15. ábra), *Te, ki a...*

(13. ábra), *Ő, a titok...* (16. és 25. ábra), *Jó s rossz...* (18. ábra), *Menekült,...* (22. ábra), *No, és ha...* (26. ábra), *Minden, mindenütt...* (32. ábra), *... tűzben, még mindig...* (34. ábra), *A valóság, a jelen...* (35. és 36. ábra).

(a) Menekült, vitt belőle...

(b) Menekült vitt belőle.

	m	e	n	e	k	ü	l	t	v	i	t	t	b	e	l	ő	l	e
a)	5	7	4	8	10	15	15	25	8	9	11		8	9	6	18	7	8
b)	5	7	4	9	12	7	3	10	4	5	9		8	9	8	15	5	10

(a) Itt a mű, a kései...

(b) Itt a mű a kései.

	i	t	t	a	m	ű	a	k	é	s	e	i
a)	8	20	7	12	42	12	13	15	15	15	29	
b)	8	16	7	8	16	9	13	16	17	10	10	

(a) *Ő, a titok...*

(b) *Ő a titok.*

	ő	a	t	i	t	o	k
a)	50	10	12	6	12	10	15
b)	15	10	11	4	12	10	17

(a) *Jó s rossz, most zárja...*

(b) *Rossz most a zár.*

	r	o	s	s	m	o	s	t	a	z	á	r
a)	5	18	36		6	12	9	—	—	4	30	8
b)	4	8	12		6	8	7	10	8	8	27	7

(a) *A valóság, a jelen...*

(b) *A valóság, a jelen.*

	a	v	a	l	ó	s	á	g	a	j	e	l	e	n
a)	4	7	9	6	15	15	31	20	9	9	9	11	15	26
b)	4	7	9	5	13	12	15	8	8	8	8	7	10	11

(a) (Napnal s) éjszaka | folyton (idéző)

(b) Éjszaka folytatta.

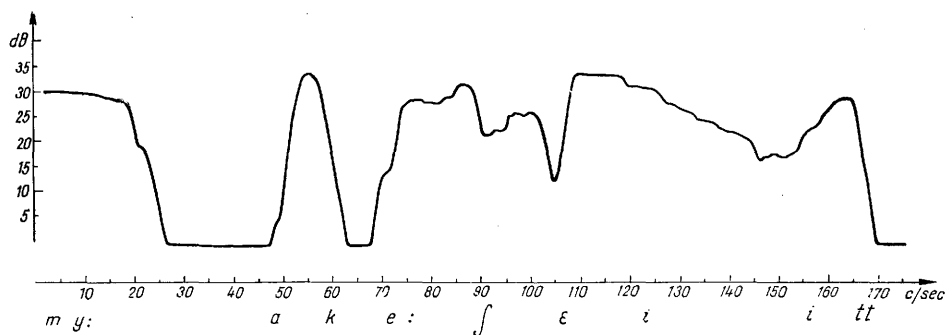
	é	j	s	z	a	k	a	f	o	l	y	t	...
a)	18	7	18	10	14	22		20	14	6		14	
b)	13	5	13	8	7	8		8	10	5		12	

(a) *Te, ki a (föld alatt vagy)...*

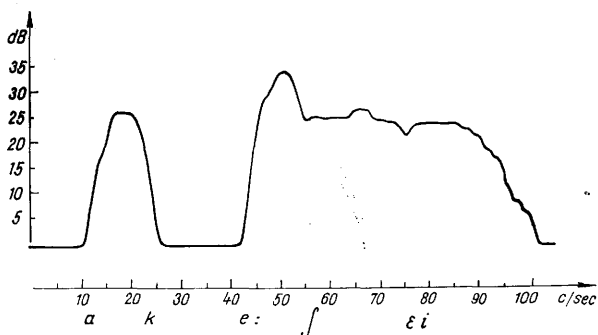
(b) *Te kiabáltál.*

	t	e	k	i	a	...
a)	45	22		9	8	
b)	9	10		9	6	

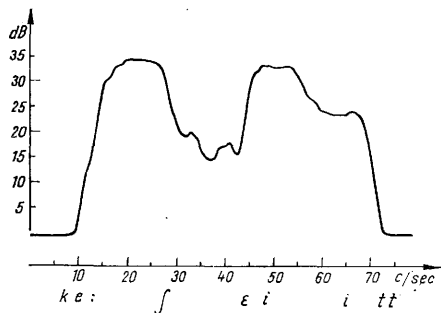

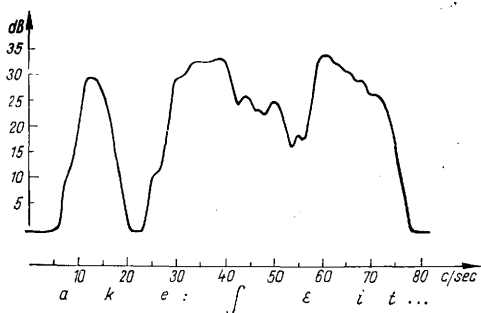
4. ábra. Az (Itt a mű, a kései, itt (a még ifjú arc) mondat hangnyomás-görbéje. A mű és a kései után markírozott szünet. A mű szót glottális zár választja el az értelmezőtől; a kései szó i-je erősen megnyúlik, a hiányzó szünetet is kitöltve, és energia-völgy választja el a következő tagmondat i-jétől. Vö. 6. ábra

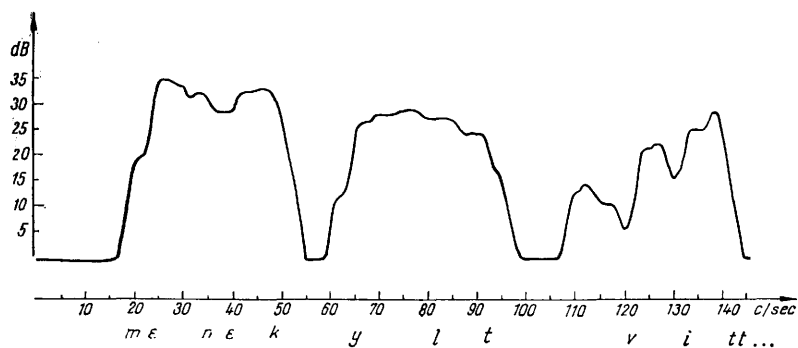
5. ábra. Az (Itt a mű, a kései, itt (a még ifjú arc) mondat. A kései után valóságos szünet következik, melynek hatására megnyúlik az i. (Vö. 6. és 7. ábra.)

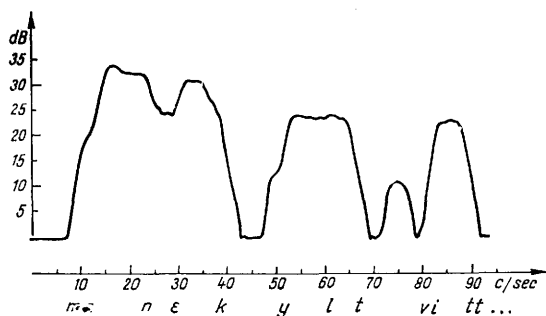
6. ábra. Kései itt (a bánat).

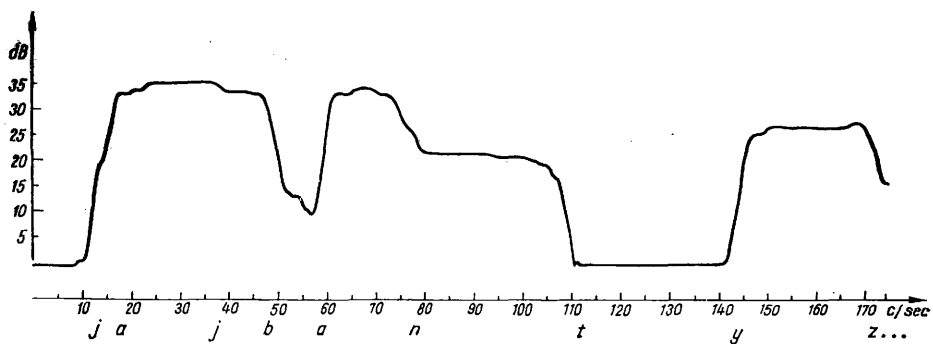
7. ábra. A késeit hozta.

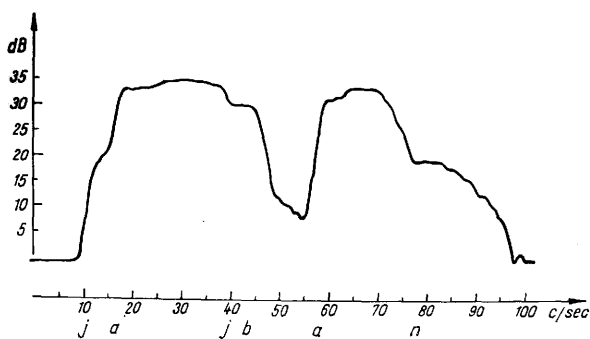
8. ábra. *Menekült, vitt (belőle a világ)*. Az első tagmondat után markírozott szünet: hosszú zár, hangos zár-felpattintás, erős *v* hang

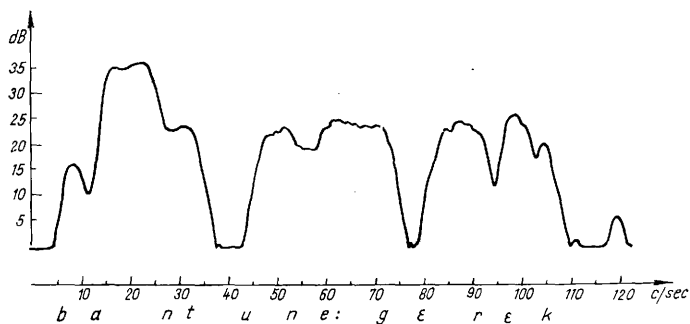
9. ábra. *Menekült vitt (belőle)*.

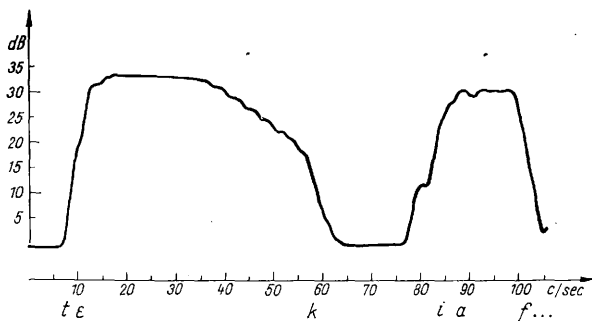
10. ábra. *Jajban, tű(zben, még mindig háborúban)* A *jajban* után markírozott szünet: megnyújtott *n*, hosszú *t*-zár

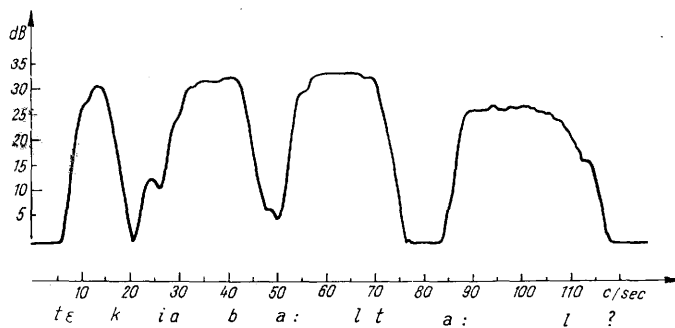
11. ábra. *Jajban, (tűzben, még mindig háborúban)* A jajban után tényleges szünet

12. ábra. *Bantu négek, vö. 11. ábra*

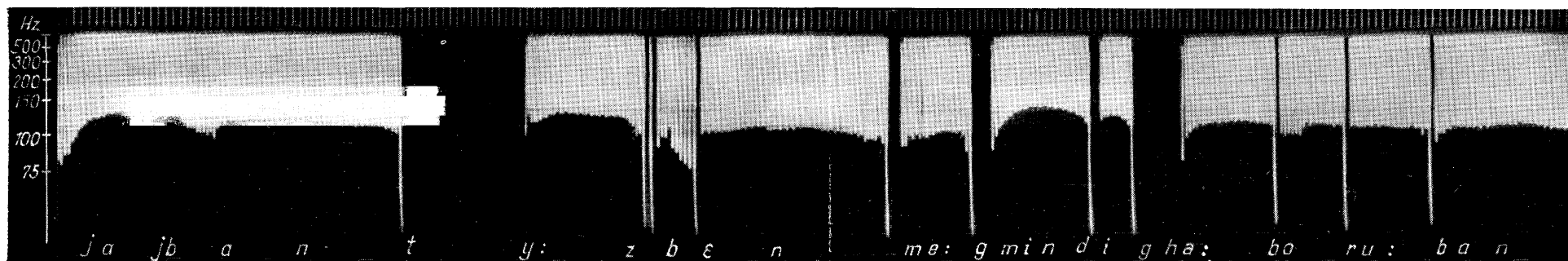

13. ábra. *Te, ki a föld (alatt vagy).* A te után hosszú k-zárral markírozott szünet, vö. 14. ábra

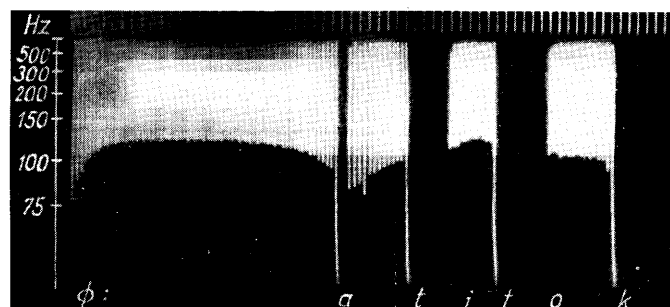

14. ábra. *Te kiabáltál?*

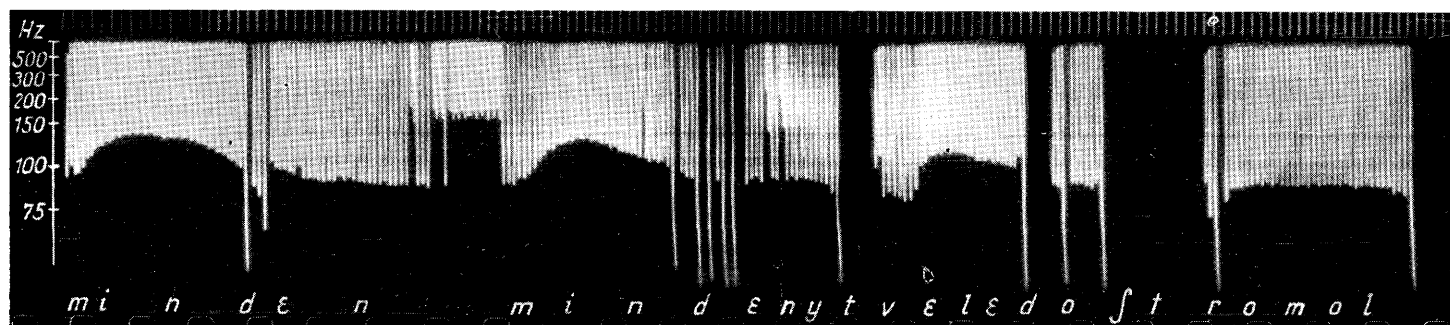

15. ábra. *Jaiban, tűzben, még mindig háborúban...* A szünetet a dallam esése-emelkedése, az *n*-hangok megnyújtása markírozza. Vö. még 34. ábra

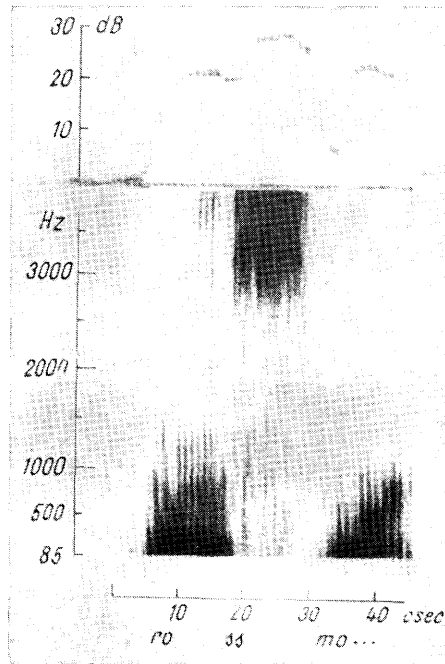

16. ábra. *Ő, a titok...* Markírozott szünet az *ő* után: nyújtás, glottális prés (foghíj a dallam-görbében). Vö. 24. ábra

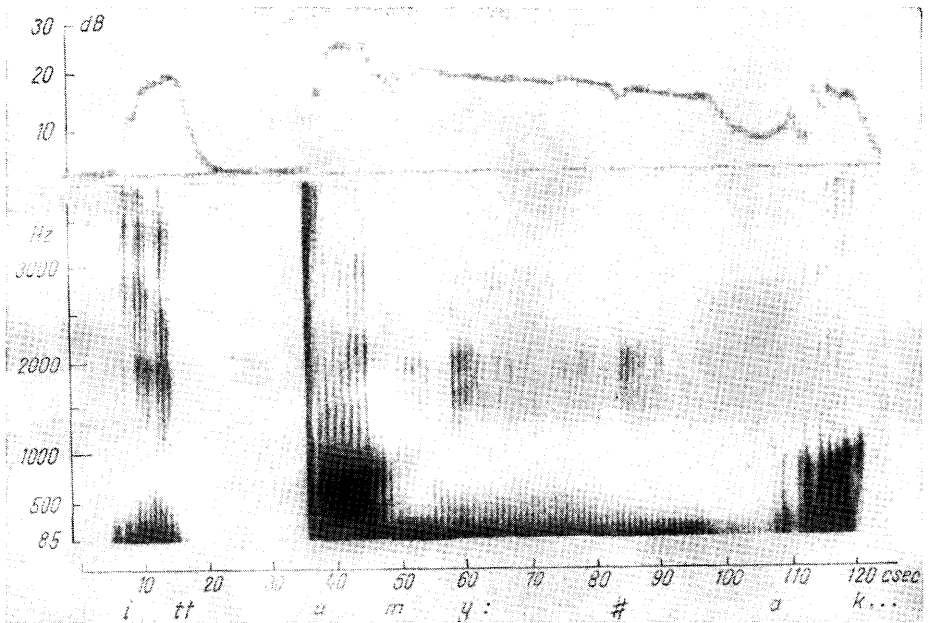

17. ábra. A *Minden, mindenütt, veled ostromol* mondat hangmagasság-görbéje. A dallam hármass íve tagolja a mondatot. A *minden* után glottális prés következtében erőtlenné válik az alaphang (foghíj a dallam-görbében!). Vö. 32. ábra

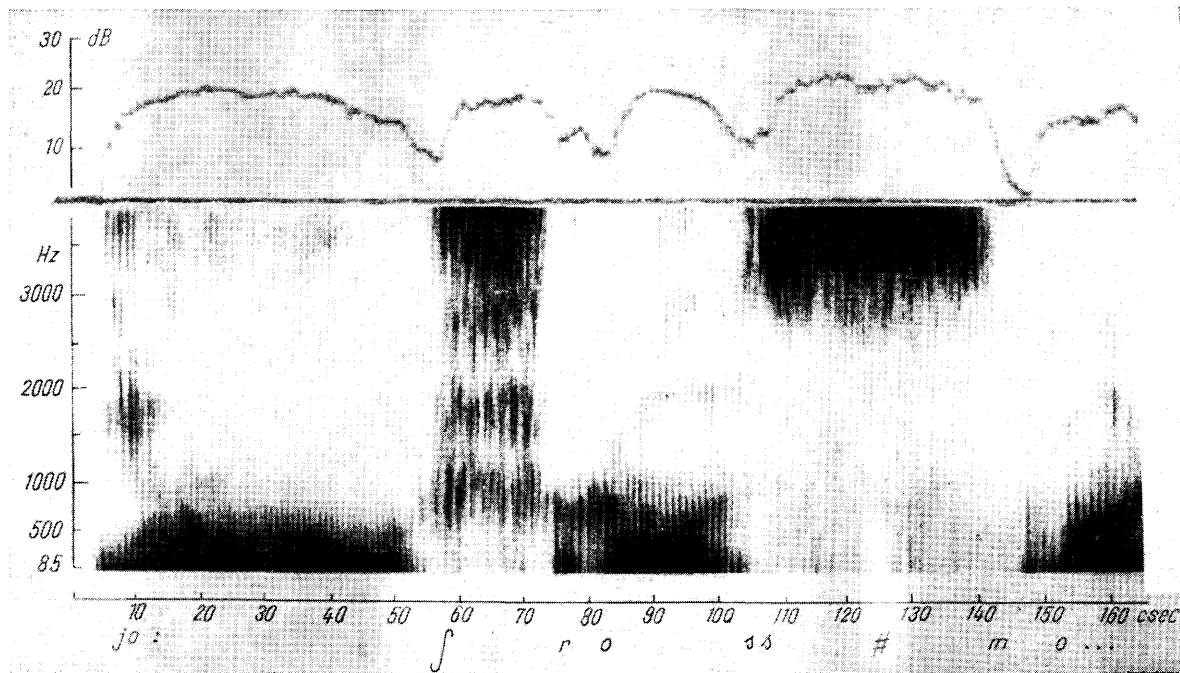

19. ábra. Rossz most a zár.

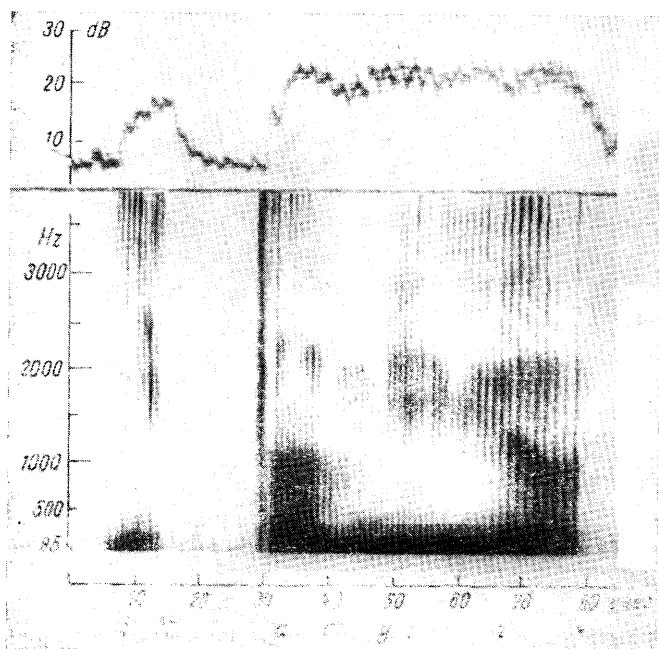
20. ábra. Itt a mű, a kései. A szünetet az ű megnyújtása és az azt követő gégeprés markírozza. A gégeprés következtében hirtelen meglassul a hangszalag rezgése. (A hangszalag rezgésének periódusait tükröző bordák megritkulnak a hangszínekben.) Vö.

21. ábra

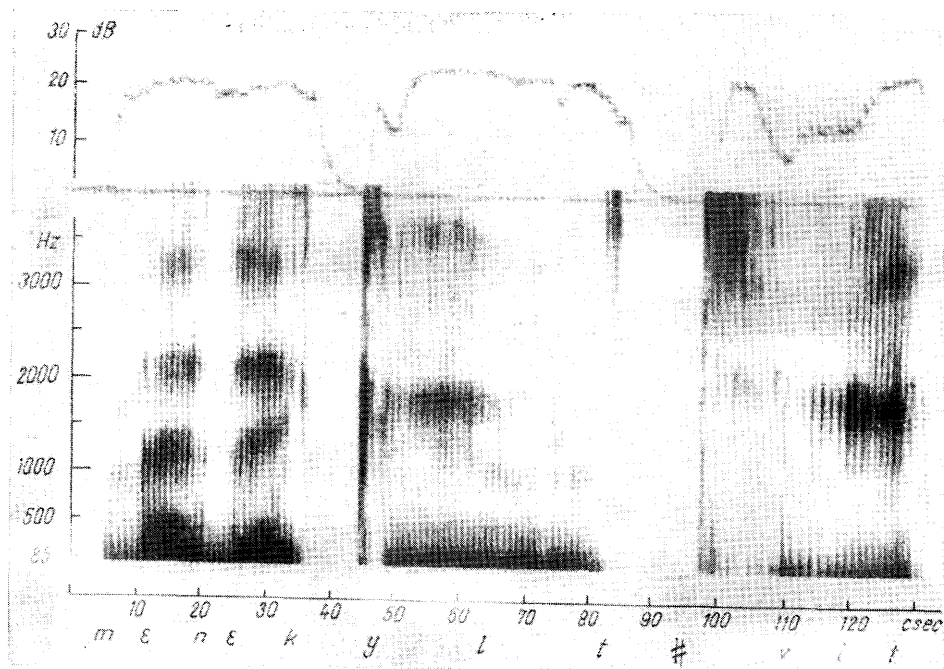

18. ábra. Jó s rossz, most zárja (könyvbe a neved). Széles sávós szűrével készült hangszinkép. Az ssz megnyúlása szünetet markíroz, vö. 19. ábra

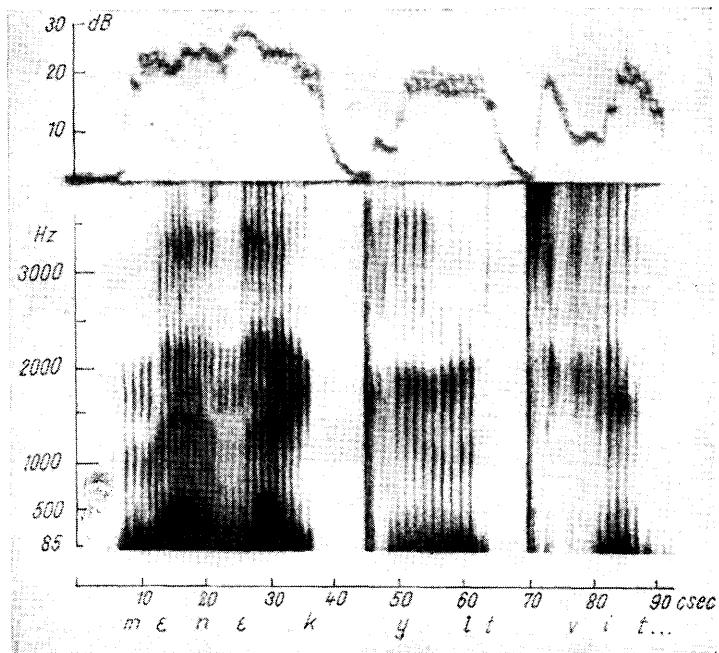

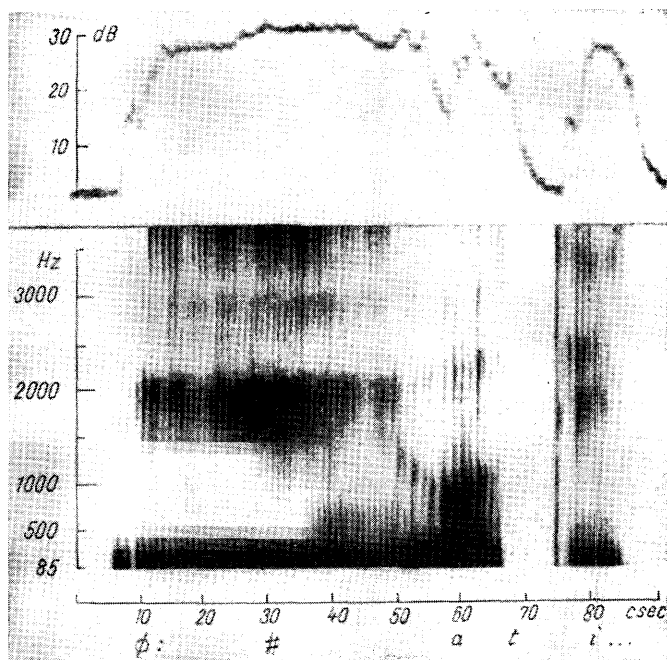
21. ábra. ...a mű a kései.

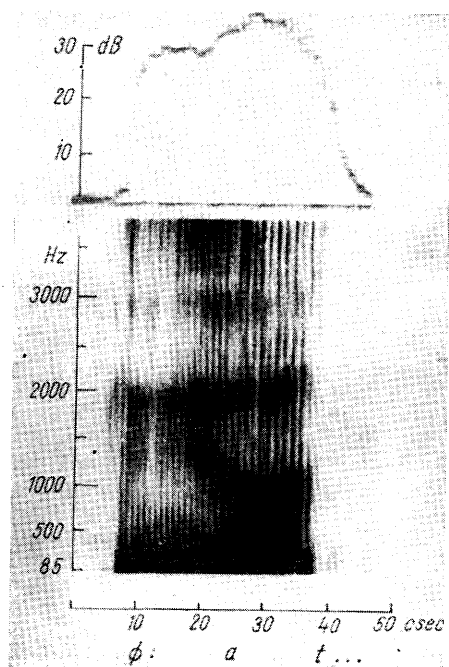
22. ábra. Menekült, vitt belőle (a világ). A *t* hosszú zára, a felpattanást kísérő erőteljes és hosszas spirantikus zörej, továbbá a *vitt* erős nyomatéka következtében megnyúlt erőteljesen zöngés *v* hang markirozza a szünetet. Vö. 23. ábra

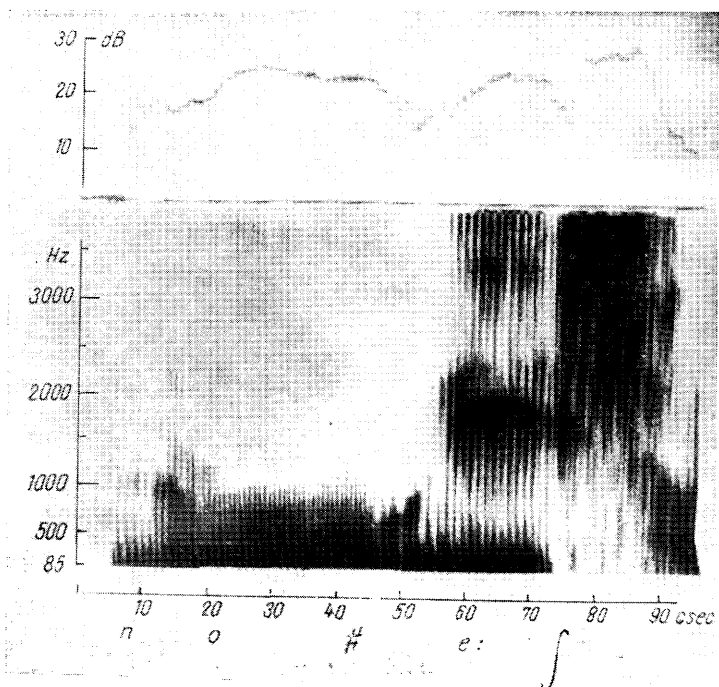
23. ábra. Menekült vitt belőle. A hangsúlytalan vitt v-jének zöngéje tökéletlen, alig határolható el a *t* felpattanási zörejétől

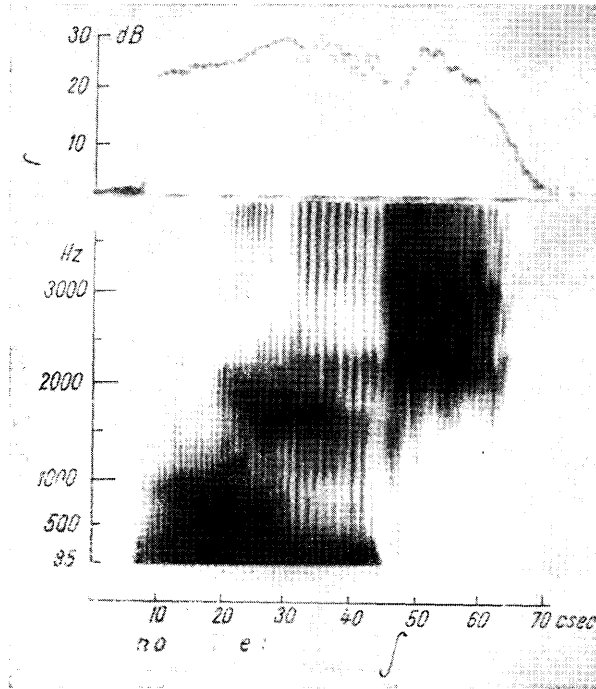
24. ábra. Ő, a titok. A szünetet az ő megnyújtása és az *a*-t elindító gégeprés markírozza. A hangszínkép bordázata elárulja, hogy a prés minden második hangszalag-kilengést lefékező, majd egy egyöntetű, lassúbb rezgés alakul ki. Vö. 25. ábra

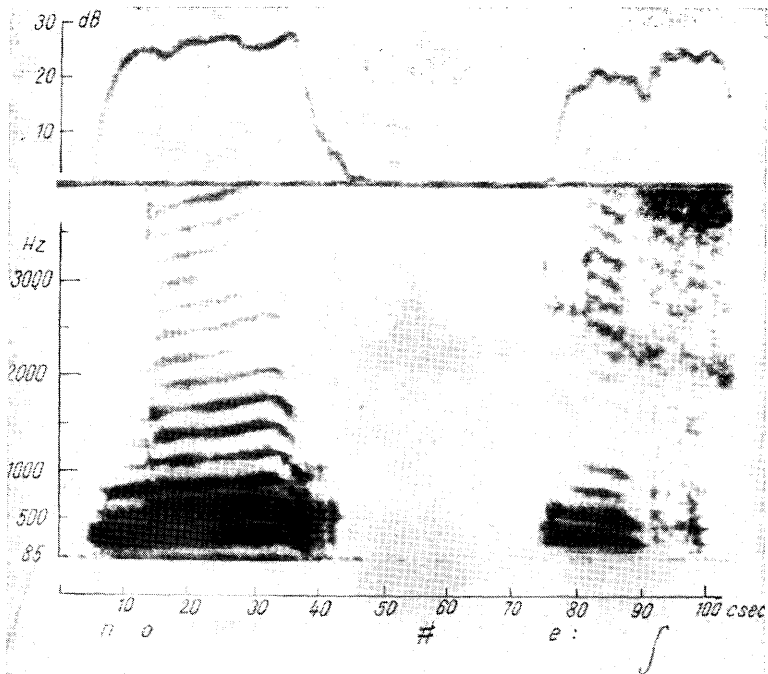
25. ábra. *Ó a titok.*

26. ábra. *No, és ha annyi volna...?* A szünetet glottális prés, s a megelőző magánhangzó megnyújtása markírozza. Vö. 27. ábra

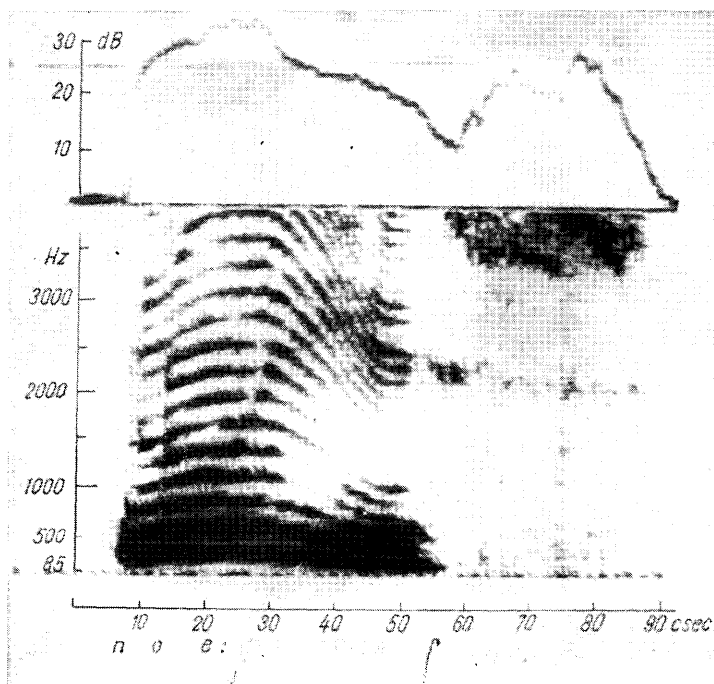

27. ábra. No és!

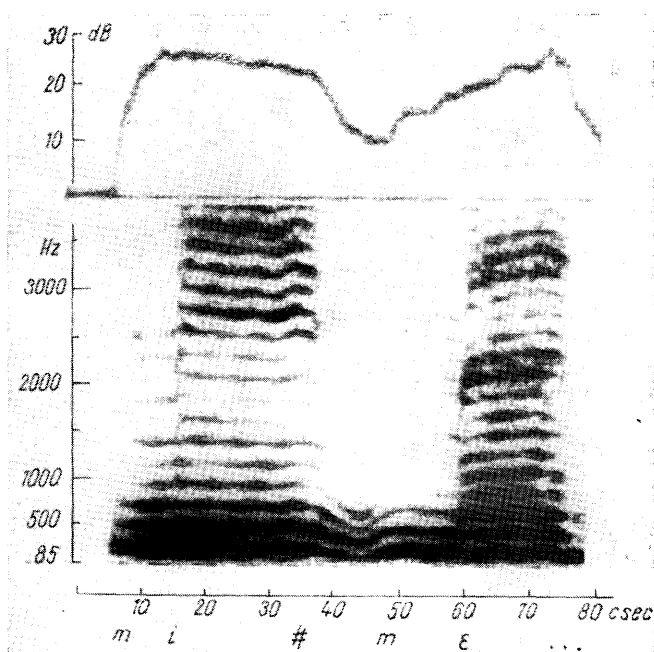

28. ábra. No, és ha ennyi volna...? A keskeny sávú szűrővel készült hangszínekép a felhangot (és ezen keresztül) az alaphang menetét tükrözi. Ezúttal glottális zár markírozza a szünetet. A glottis hirtelen zárulása leszorítja a hangmagasságot a no szó végén. Vö.

29. ábra

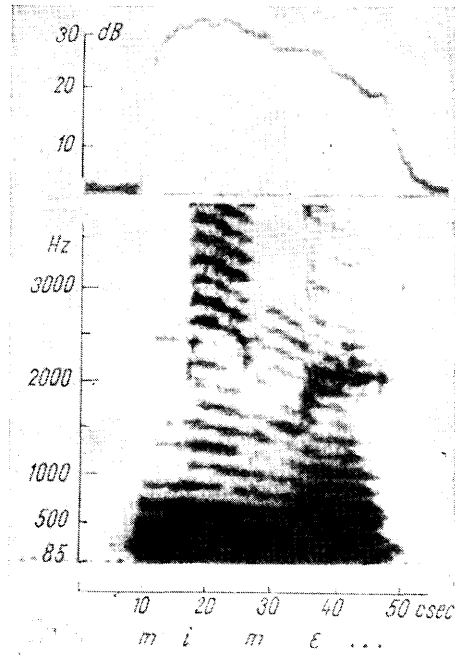

29. ábra. *No és!* Keskeny sávós szűrővel készült hangszinkép

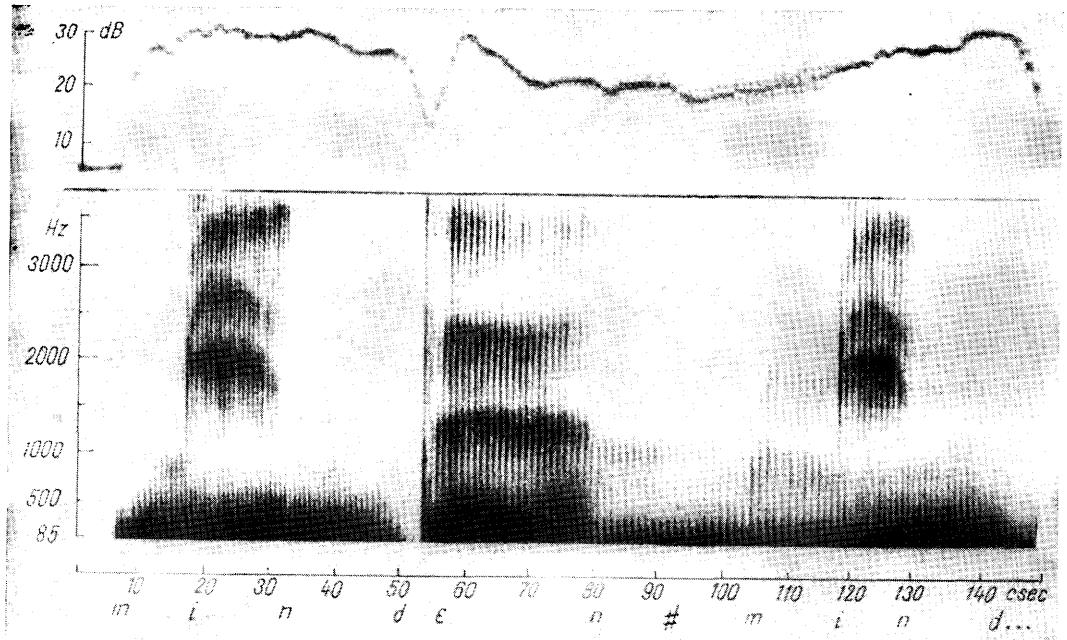

30. ábra. *Mi, meddig önzés.* A keskeny sávós szűrővel készült hangszinkép a mondat frekvencia-menetét is tükrözi. A hang megemelkedik a nyomatékos *med-* szótagban.

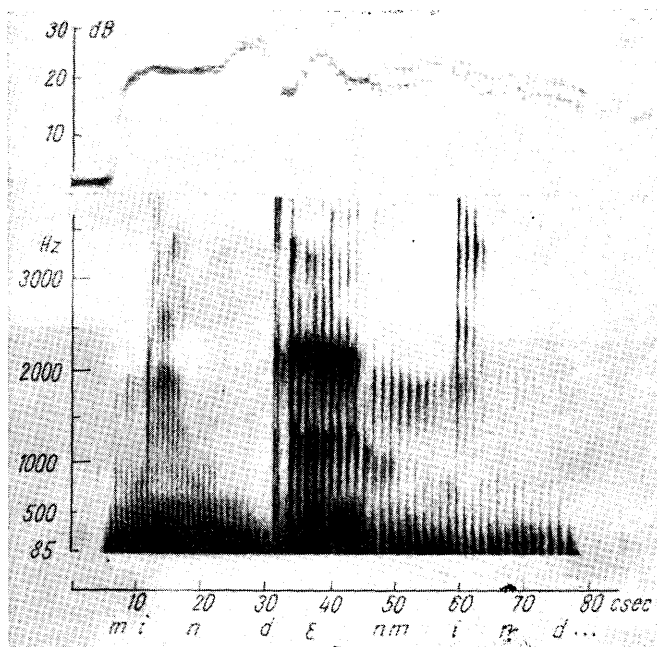
A gégeprés következtében a hang hirtelen esik a „szünet” helyén. Vö. 31. ábra

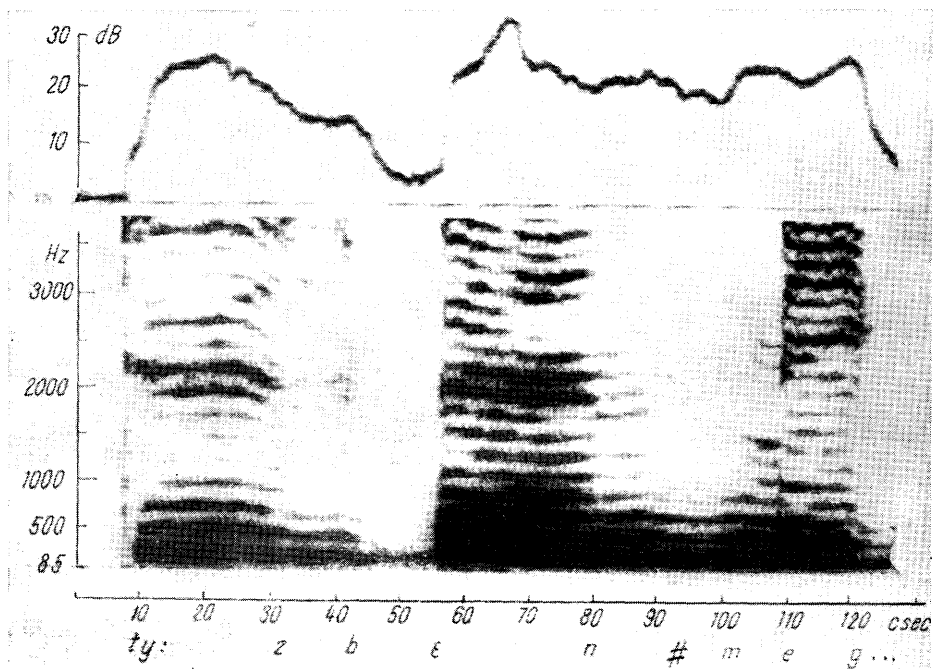
31. ábra. *Mimetika*. Keskeny sávú szűrővel készült hangszinkép

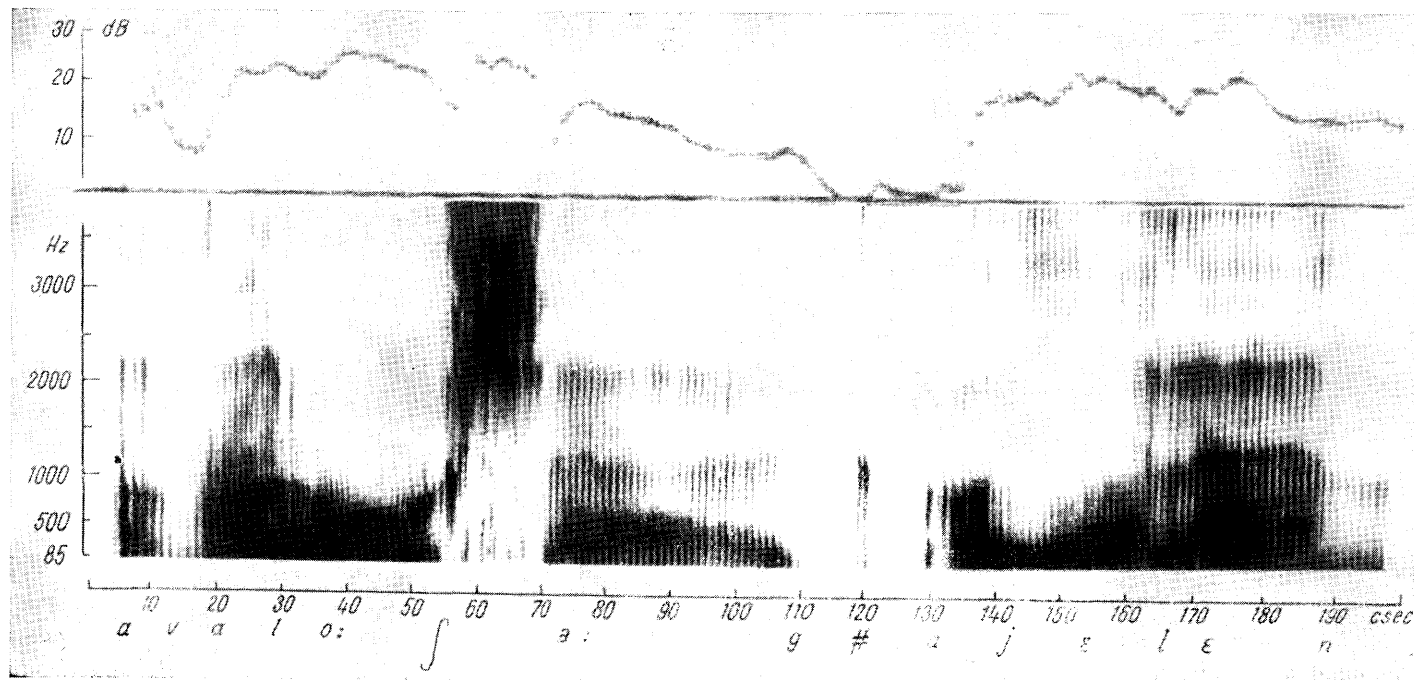
32. ábra. *Minden, mindenütt, v(eled ostromol)*. A szünetet a *minden* szó *n*-jének megnyúlása és az asszimiláció elmaradása markírozza. Az *n* és az *m* világosan elkülönülnek.
Vö. 33. ábra

33. ábra. Minden mindenes. Az n és az m nem választható szét, az n az m -hez hasonult

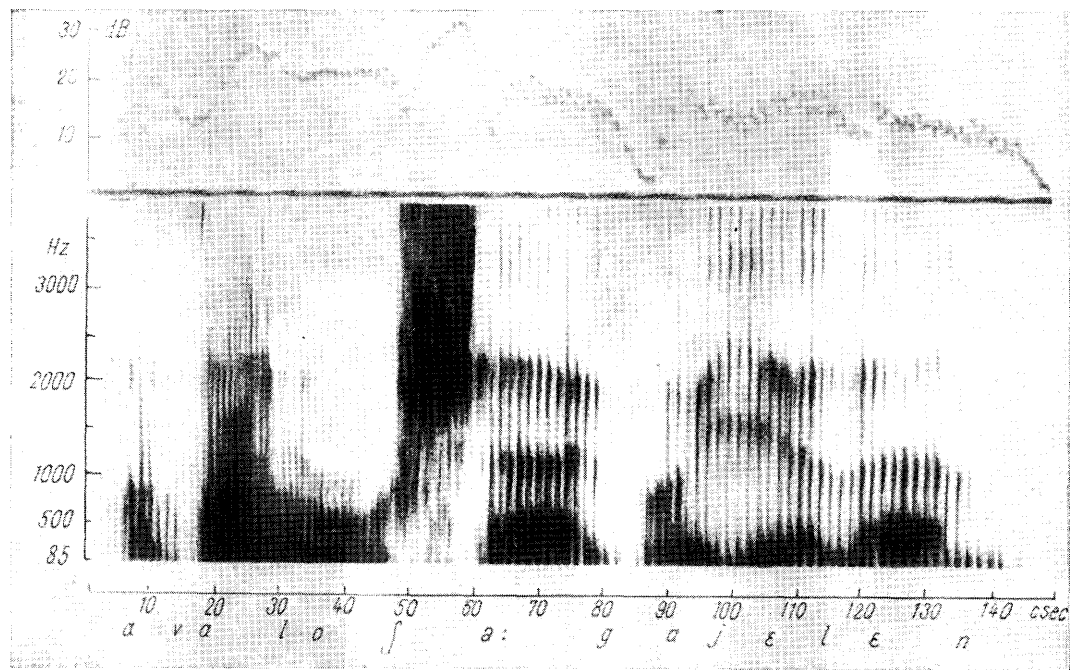

34. ábra. (Jajban) tűzben, még mindig (háboruban). Keskeny sávú szűrővel készült hangszinkép. A szünetet az n hang megnyúlása, a kettőt elválasztó energia-völgy és a hangszín módosulása (a hasonulás elmaradása) pótolja

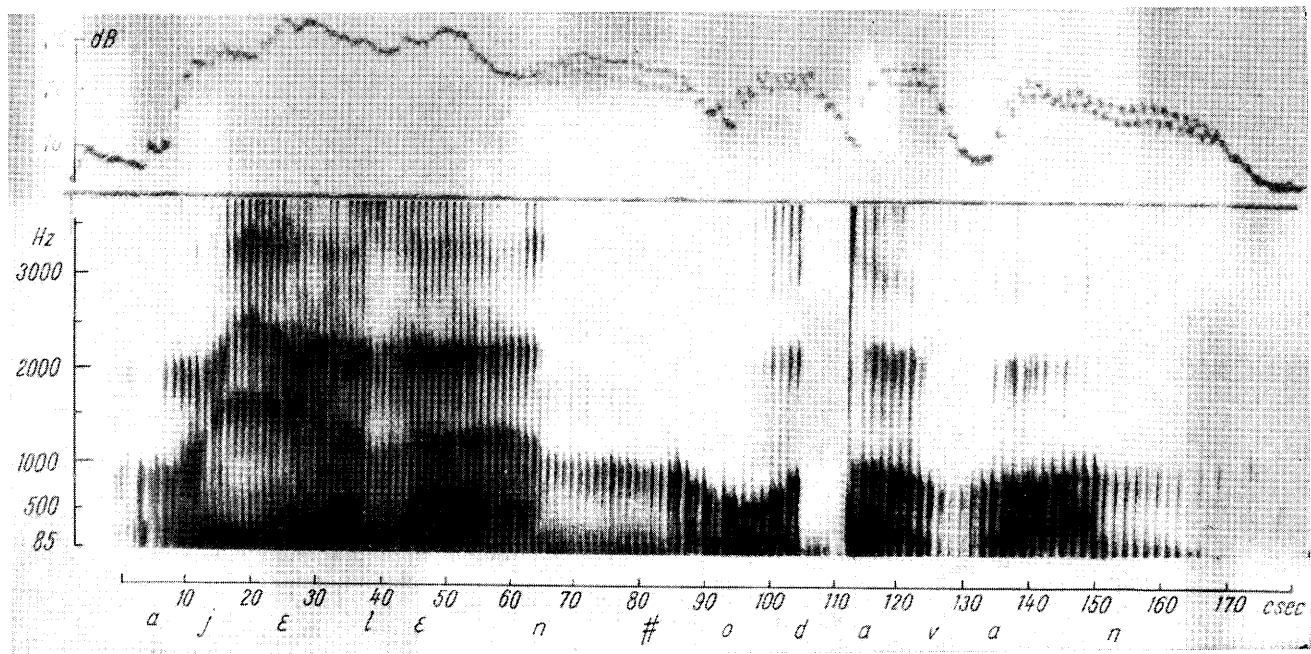

35. ábra. *A valóság, a jelen, (oda van)*. A szünetet a *g* zárjának meghosszabbodása, a zár felpattanását követő hehezet, és az ezt követő glottális prés jelzi. A *g* zöngéje tökéletlen, akárcsak a mondat végén, szünet előtt álló zöngés zárhangoké. Vö. 36. ábra

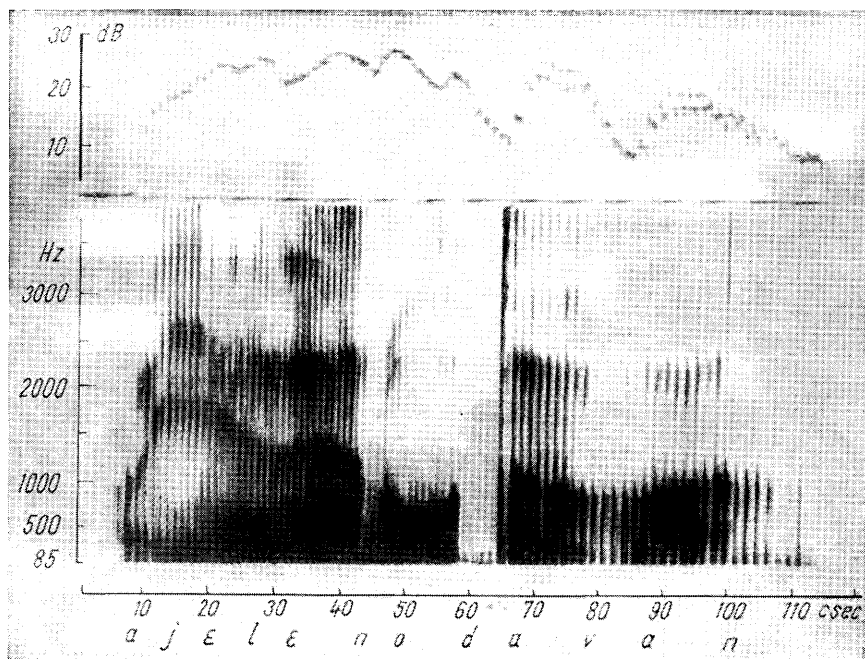

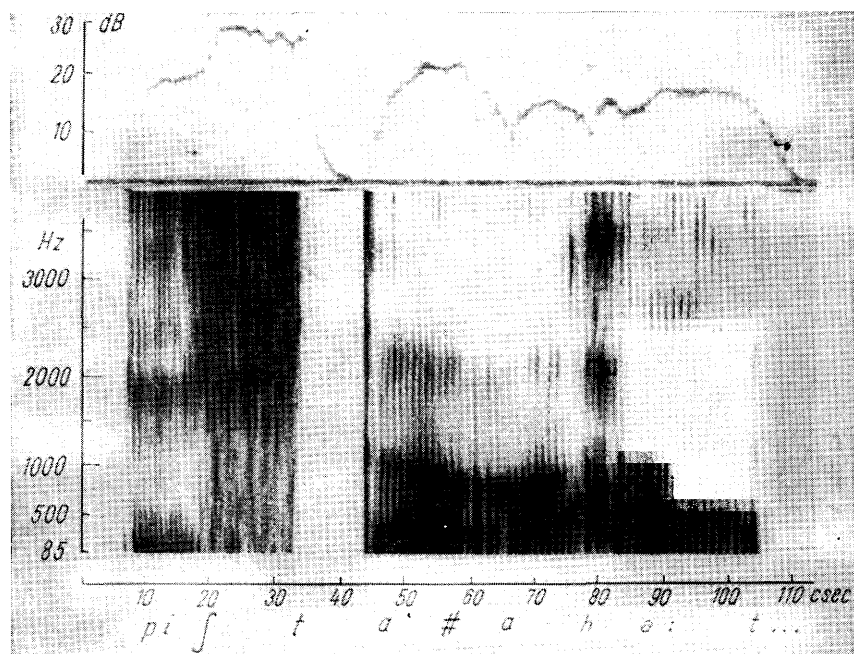
36. ábra. A valóság a jelen.

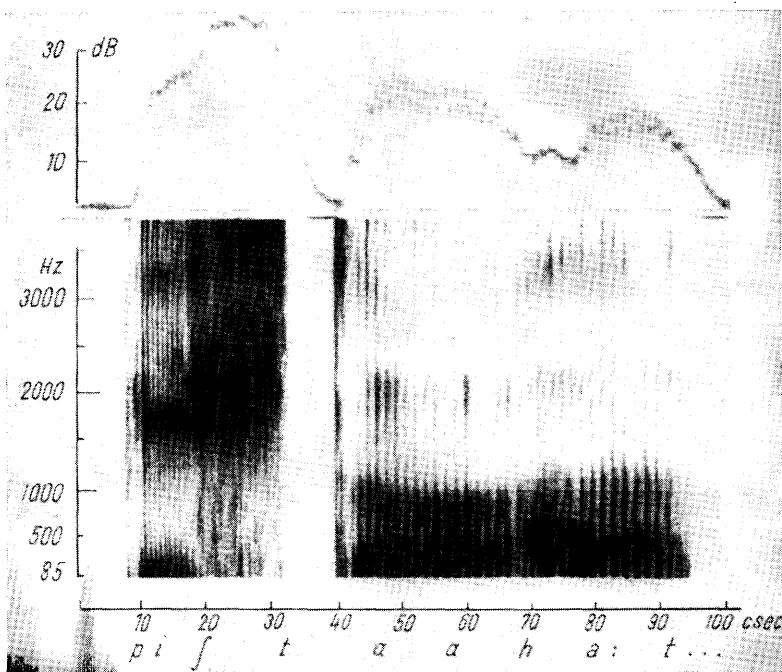
37. ábra. (*A valóság,*) a jelen, oda van. A megnyúló *n*-hang és az *oda*-t megelőző enyhe glottális prés markírozza a szünetet. Vö. 38. ábra

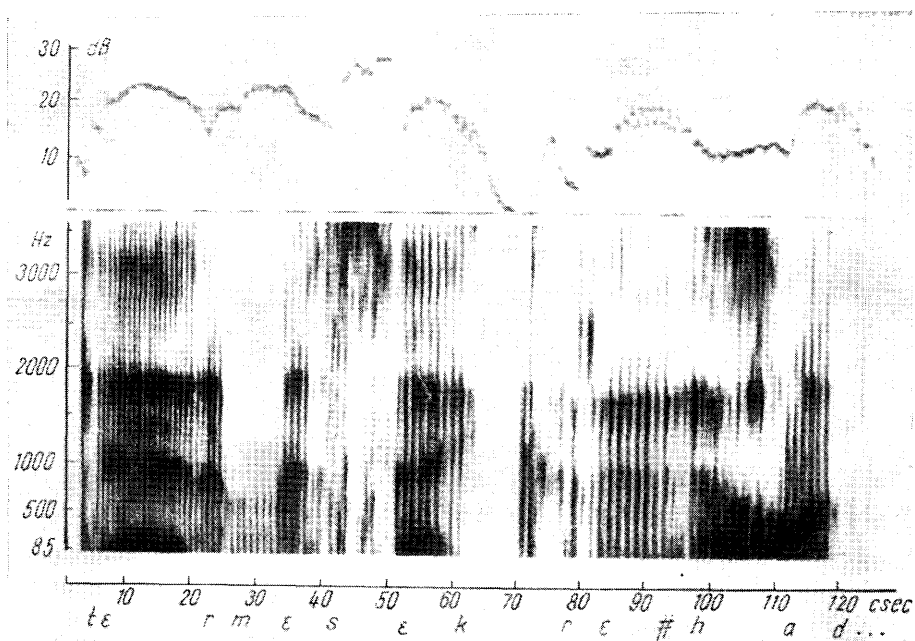
38. ábra. *A jelen oda van.*

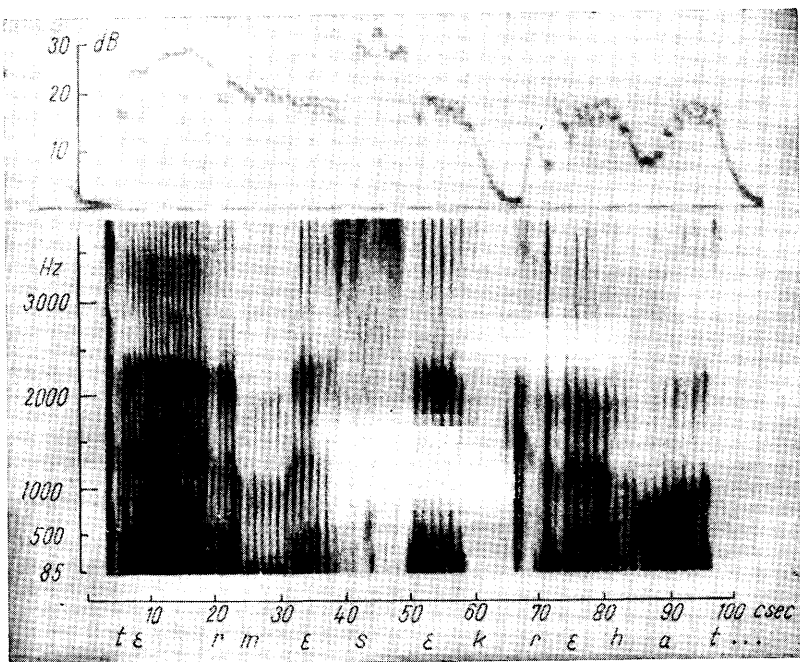
39. ábra. *Pista, a hátvéd.* A hangmagasság hirtelen esik a *Pista* és a névelő határán, glottális prés következtében. A *h* erőteljes és zöngétlen. Vö. 40. ábra

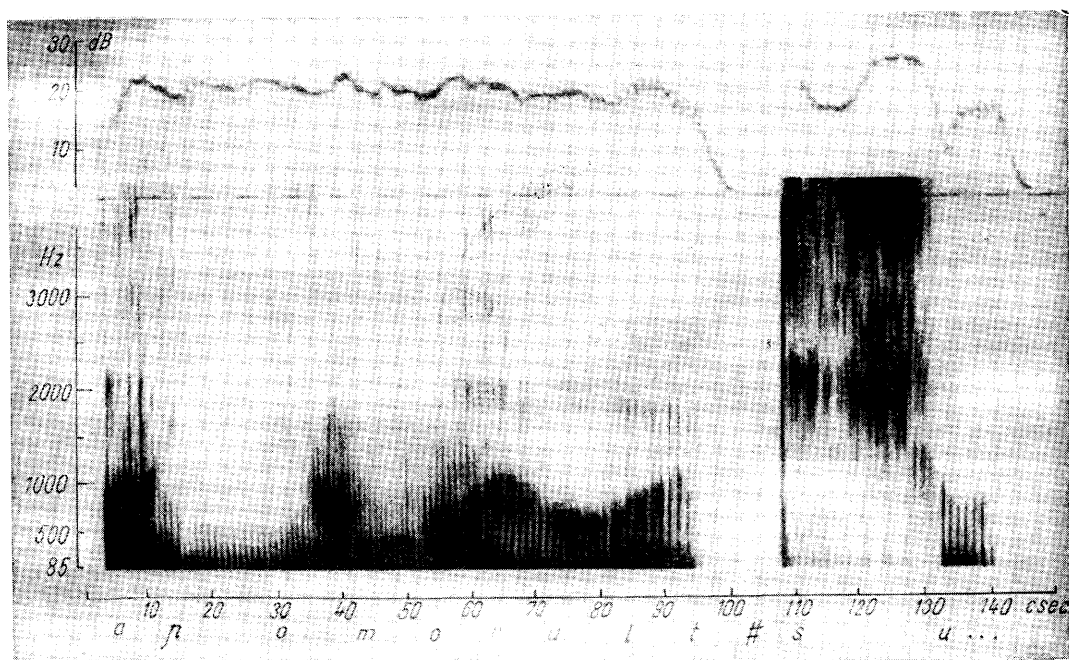
40. ábra. *Pista a hátvéd.*

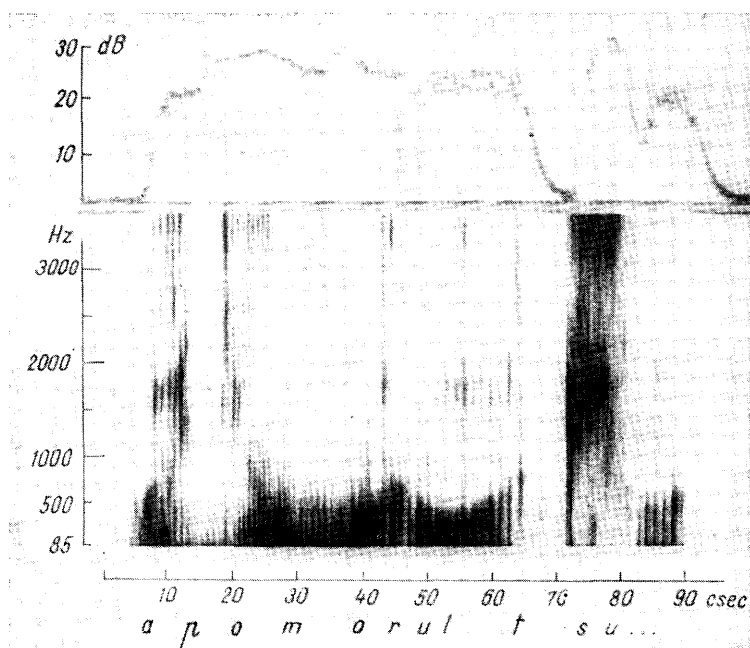
41. ábra. *(Gondolj a) természetekre, ha dagad benned (az én, a dicső). A kötőszó h-ja hosszú és erőteljes. Vö. 42. ábra*

42. ábra. A természetekre hatott. A h rövid és zöngés

43. ábra. „A nyomorult!”, suttogta... A t felpattintása igen erőteljes. A kettőt keskeny energia-völgy választja el. Vö. 44. ábra

44. ábra. A nyomorult suttogta.

A számok az egyes hangok (kikerekített) átlagos időtartamát jelzik századmásodpercekben (5 felvétel alapján).

A szó szoros értelmében szünetet képez, megszakítja a hangadást, a zöngétlen zárhangok zárperiodusának megnyúlása: *Te, ki a föld alatt vagy...* (13. ábra).

Szünet helyett igen gyakran jelenik meg a glottális zárhang, mely fonemikus szinten nem létezik a magyarban. A hangnyomásgörbe ilyenkor hirtelen 0-szintre esik. A rövid szünetnél rövidebb csend támad, majd a glottális zár felpattanása indítja el a „szünet” után következő magánhangzót. A „kemény kicsengést” („harter Absatz”) kis perem képződése jelzi a hangnyomásszint-görbén. A glottis hirtelen zárulása megnöveli a gége alatti légnyomást, s ez a nyomás egy utolsó impulzusban jut kifejezésre, a hangjelenség megszűnése előtt.

Itt a mű, a kései... (4. és 20. ábra) *Ó, a titok...* (16. ábra) *No, és ha...* (28. ábra) A zárat gyakran glottális prés helyettesíti. A garat és a gégebemenet összeszűkül, a hangszalagok összepréselődnek s a levegő nehezen hatol át az igen keskeny résen. (Vö. 16., 17., 21., 24., 26., 28., 35., 37. ábra). A gége-prés (glottalizálás) sem fonemikus sajátosság a magyarban (mint például az arabban, egyes afrikai és indián nyelvekben). A gyűlölet, a fojtott harag kifejezésekként ismertük. (Fónagy 1963). A szünet-pótló gége-prés igen jól kivehető a keskeny sávós szűrővel készült sonagrammokon (28. ábra). Az alaphang a hangszalagok egymáshoz közeledésekor előbb enyhén emelkedik (a fokozott gége alatti nyomás hatására), utána — a hangszalagok összepréselődésének következtében —, hirtelen csökken, majd, a görcsös kontrakció feloldásával ismét eléri eredeti szintjét.

A nem realizált csak jelzett szünetek előtt és után olyan fonéma-változatokkal találkozunk, melyek különben csak valóságos szünetek előtt, ill. valóságos szünetek után fordulnak elő. Ilyen a „szünet” előtt részben (utolsó harmadában) zöngétlen a zöngés zárhang. Ilyen „szünet” után zöngés környezet ellenére zöngétlen a *h* hang. A *h* két magánhangzó között általában zöngés, így például a *Pista a hátvéd* vagy *A természetekre hatott* mondatban (39., 42). A „Huszonhatodik év”-ben szereplő *ha dagad benned az én* tagmondat élén viszont erőteljes, zöngétlen a réshang, holott ezúttal is két magánhangzó között áll (41. ábra).

A szóvégi *n* képzési helye a következő szó zárhangjának képzési helyéhez igazodik általában. Így például a *Minden mindenben*-ben a két szót hosszú [mm] köti össze (33. ábra). A *Minden, | mindenütt veled ostromol* vagy a *Jajban, tűzben, még mindig háborúban* mondatban ez a hasonulás akkor sem jön létre, ha a szünet nem realizálódik (32. ábra).

A hosszú zár-periodust követő erőteljes zárfelpattintás is hozzájárul a szünet illúziójának felkeltéséhez: *Menekült, vitt belőle... A valóság, a jelen... A nyomorult! suttogta* (8., 35. és 43. ábra).

A „szünet” alkalmi helyettese a szünetnek. Olyankor lép fel, amikor szünet várható. A „szünet” azért helyettesítheti a szünetet, azért kelti szünet benyomását, mivel a „szünetet” megelőző és követő szegmentális és szuper-szegmentális hangtulajdonságok lényegében azonosak a szünet fellépését kísérő hangtulajdonságokkal. „Szünet” előtt ugyanúgy (vagy jobban) megnyúlnak a beszédhangok mint a valóságos szünet előtt, a szünet előtt és a szünet után olyan fonéma-változatok lépnek fel, melyek egyébként csak valóságos szünetek előtt, ill. valóságos szünetek után

szerepelhetnek. A hangmagasság és a hangnyomásszint hirtelen csökkenése is szünetre utal, a szünet, a nyugalmi helyzet felé tendál; a „szünetet” követő nyomaték s a hang felemelkedése pedig új szólamot nyit.⁷

A „szünet” voltaképpen a szünetet kísérő hangtani jelenségek önállósulása. Ezúttal nem kísérik, hanem helyettesítik, *képviselik* a szünetet. Hallgatónk tehát nem tévedtek, amikor szünetet hallottak ott, ahol nem szakadt meg a beszédflow. Nem tértek el eredeti elképzelésüktől azok a felolvasók sem, akik „rövid szünet”-et jelöltek és „szünet”-et ejtettek. Leggondosabb felolvasónk, L. L., 66 esetben jelölt „egészen rövid szünet”-et a szövegben. Két esetben valóban rövid szünetet, 64 esetben pedig markírozott „szünet”-et tartott ezeken a helyeken.

A „szünetek” általában szabadon váltakoznak a rövid szünetekkel. Bizonyos helyzetekben különösen gyakoriak. Talán így lehetne vázolni „jelentéskörüket” a felolvasott szöveg alapján:

(1) felsorolást érzékeltetnek, L. L. felolvasásában 17-szer vessző helyén, 5-ször s kötőszó, egyszer *vagy* előtt; (2) közbeékelést jeleznek.

- bár | zokogva | még csak a nevedet,*
- (3) Idézetet vezetnek be vagy zárnak le:
Majd: | „Igy élnek a százados mesék, ...”
„Köszönöm!” | sugja, ...
S a tiltó „Ne!” | miatt?

- (4) A *hogy* kötőszó előtt és főként helyette:
s én tudni, | hogy megvagy-e?
nem tudom, | hol.

- (5) Más szorosan kapcsolódó alárendelt mondat előtt:
mindig lesz, | aki rád figyel:

- (6) Értelmező előtt:
üldöződ, | én,

- (7) Affektív szünet helyett; — a szünetet jelezve és áthidalva —, tehát olyan pontokon, ahol a mondat megszakítását nem indokolja a szerkezet:

a jelen | oda van!
Nem — | Lett — | Volna — | Szabad

- (8) Az affektív torzításnak egy másik fajtája: a jogos, a várt szünet eltüntetése, virtuális szünettel való pótlása:

Még a tegnapi, | — itt vagy!

A szünet elhagyása is a tegnap, a tegnap még élő asszony közelségét érzékelteti.

Mindig mutat valahol a világ | s mindig elkap, ...

⁷ Mindvégig a szünet fonetikájával foglalkoztunk, a szünet realizálásának sajátos lehetőségeivel. Szándékosan elkerültem a határjelzés fonológiai problematikáját. Legutóbb Ilse Lehiste tanulmányozta behatóan a határjelzés fonológiai és fonetikai vonatkozásait (Juncture: Proceedings of the Fifth International Congress of Phonetic Sciences [Münster 1964]) Basel—New York 1965; 172—200.

A mondatot is elkapja a beszéd sodra.

(9) A mondatot meg nem szakító és a metrikus tagolást mégis érzékeltető „szünettel” jelzik az áthajlást az előadóművészek (FÓNAGY 1959, 212 és kk.). Így oldják fel a mondatszerkezet és a versszerkezet közötti ellentmondást.

A „szüneteknek” lényeges nyelvi szerepük is lehet. Ilyen „szünet” különbözteti meg nemegyszer az egyébként azonosan hangzó kifejezéseket. Az *Ő, a titok* a szünet elhagyása után például *Ő a titok* lenne. Vagy, megint csak a „Huszonhatodik év”-ből kiindulva, nem mindegy, hogy: *menekült, vitt belőle*, vagy: (a) *menekült vitt belőle*. Az ilyen homonim mondatok, melyeket a szünet (a valóságos vagy idézőjeles szünet), ill. a szünet hiánya különböztet meg egymástól, minden nyelvben gyakoriak. Szünet vagy az említett — szünetet pótló, mímelő — h a t á r j e l z ő k⁸ különböztetik például az értelmezőt a névszói állítmánytól: *Radnóti, | a költő*.

Nincsen „szünet” azonban névszói állítmány előtt: *Radnóti a költő*. Néha szünet, de többnyire csak „szünet” jelzi, hogy két mondatrész nem tartozik szorosan egymáshoz: *Kanccsalul, festett egekbe néz* és nem: *Kanccsalul festett egekbe*.

Kívülről felmondta a verset [= nem olvasta] és *Kívülről | felmondta a verset* [= kint állt és onnan mondta].

Összefoglalás

Egy esztétikai probléma nyomán vetődtek fel nyelvtani, hangtani kérdések. Miért érezzük többnyire „lágynak” „tagolónak” Csokonai áthajlásait miért érezzük „élesnek”, „szakítósnak” az áthajlások zömét Szabó Lőrinc verseiben?

Tíz olvasó-próba alapján arra az eredményre jutottunk, hogy akkor érezzük „élesnek” az áthajlást, ha olyan helyen szakítja meg a vers a mondatot, ahol tíz személy közül legfeljebb egy tartana szünetet (próza-ként olvasva a szöveget), ahol tehát igen magas a szünet (egyedi) h í r é r t é k e.

A szünetek helyét lényegében két tényező határozza meg: a r i t m u s és a nyelvtani szerkezet. Az átlagos beszédszakasz nyugodt hangú, lassú felolvasásban mintegy hat (6,34) szótagból áll és két és fél (2,71) szólamból. Egy két-három szótagú birtokos jelző és egy ugyancsak két-három szótagú jelzett szó között a szünet valószínűsége rendkívül csekély. Nagyobb a valószínűsége, ha a jelzőt és a jelzett szót (vagy legalábbis az egyiket) minőségjelző bővíti, és mindkét szólam (vagy legalábbis az egyik) hat vagy több szótagúvá válik.

Három, körülbelül egyforma hosszú mondatrészből álló mondatban valamivel nagyobb a szünet valószínűsége a második mondatrész után, ha eltekintünk minden egyéb tényezőtől.

Még fontosabb szerepet játszik a n y e l v t a n i s z e r k e z e t, a mondat részei között fellépő vonzerő. A szerkezetileg, tartalmilag szorosabb, elemibb egységet képező szavak ritkábban válnak el egymástól. Lényegesen

⁸ A mondatok, s ritkábban, szó szerkezetek határát jelző szünet vagy szünetpótló sem formáját sem funkcióját tekintve nem azonos a szó szerkezeten belül a szavak határát jelző hanglejtéssel, nyomatékeloszlással. A jelzős vagy határozós szerkezetben a második tagra is esik egy enyhébb hangsúly s a hang is megemelkedik: *A színházi élet, Egy zöld hordó. A Színházi Élet-et, Zöld Hordó-t* az egybefogó nyomaték s az ereszkedő hanglejtés különbözteti meg, a jelzős szerkezettől. A szó szerkezetek belső tagozódását tükröző dallam vagy nyomatékeloszlás ugyancsak határt jelez, de nem mímeli, nem helyettesíti a szünetet.

gyakoribb a szünet tagmondatok között, mint az egyes tagmondatokon belül (1. és 2. táblázat). Gyakoribb a szünet az egymástól kevésbé függő mellrendelt mondatok, mint a főmondat és az azt követő alárendelt mondat között (1. táblázat). Tagmondaton belül gyakori a (rövid) szünet a felsorolásban (s ennek is inkább az elején, mint a végén, vö. 2. táblázat) és értelmező előtt. Gyakoribb az alanyi és az állítmányi rész határán, mint a két részen belül (vö. 2. ábra). Gyakoribb az állítmány és határozó, mint az állítmány és tárgy között; könnyebben válik el az állítmánytól az időhatározó, mint a helyhatározó (2. és 7. táblázat).

A szünet valószínűsége általában együtt nő és csökken a következő szó hírértékével. A hagyományossá, pusztán fokozó-jellegűvé vált vagy az állítmánnyal szemantikai egységet képező határozók (*kegyetlenül elverte, kívülről felmondta*) után a vonzat-jellegű határozók előtt ritkábban fordul elő szünet, mint önálló határozók után és előtt (7. táblázat).

Ha a generatív nyelvtan felfogását követve a mondatot sorozatos „átírások”, behelyettesítések és transzformációk eredményének tekintjük, akkor azt mondhatjuk, hogy a szünet valószínűsége annál nagyobb, minél korábbi szinten alakult ki az egységes mondatmag sorozatos osztódása folyamán az elhatárolandó két szó. Az alanyi és állítmányi rész között például lényegesen nagyobb a szünet valószínűsége, mint a névelő és a főnév között.

Gyakran szünetet hallunk akkor is, amikor nem szakad meg a hangsor. Más szóval: az érzékelt, nyelvi szinten jelenlevő szünet nem mindig azonos a fizikai szünettel. A szünetet rendszeresen kísérő hangjelenségek (így például a szünetet megelőző hangmegnyúlás, zöngétlenülés) önnállósulhatnak, mimelhetik, helyettesíthetik a fizikai szünetet.

Az affektív szünet irodalmi formája az áthajlás (enjambement). Ugyanazokat az érzelmeket tolmácsolja, mint az affektív beszédsszünet, de ezenkívül térbeli rétegződés, térbeli mozgás érzékeltetésére is képes.

FÓNAGY IVÁN

Irodalom

- BÜHLER, K., Sprachtheorie, Jena, 1934.
 DEME L., A hangsúly: A mai magyar nyelv rendszere. Budapest, 1962. II. k.
 FLIESS, F., Silence and verbalization: Int. J. Psychoanal. XXX (1949), 21–30.
 DÖMÖLKI B.—FÓNAGY I.—SZENDE T., Köznyelvi hangstatisztikai vizsgálatok: Általános nyelvészeti tanulmányok II. Budapest, 1964.
 FÓNAGY I., A költői nyelv hangtanából. Budapest, 1959.
 FÓNAGY I., Érzelmek kifejező mozgása a gége szintjén: Pszich. Sz. XX (1963), 206–214.
 FÓNAGY I., Der Ausdruck als Inhalt. Ansätze zu einer funktionellen Poetik: Mathematik und Dichtung. München, 1965, 263 l.
 FÓNAGY I.—MAGDICS KL., Beszédssebesség, szólam, ritmusérzék: MNy. (1960), 169–203.
 GOLDMAN—EISLER, Speech-breathing activity and content in psychiatric interviews: Brit. J. Med. Psychol. XXIV (1956), 35–48.
 GOLDMAN—EISLER, FR. The predictability of words in context and the length of pauses in speech: Language and Speech I (1958), 226–231.
 HEGEDŰS L., On the problem of the pauses of speech: ALH. III (1953), 1–36.
 KÁROLY, S., Az értelmező és az értelmezői mondat a magyarban. Nyelvtudományi értekezések 16. sz. Budapest, 1958.
 LOTE, G., L'alexandrin d'après la phonétique expérimentale I—II. Paris, 1913.
 MEERLOO, J. A. M., Free association, silence, and the multiple function of speech: Psychiat. Quart. XXVI (1952), 21–32.

- RUESCH, J.—PRESTWOOD, A. R., Anxiety: its initiation, communication, and interpersonal management: Arch. Neurol. Psychiat. LXII (1949), 527—550.
- TINDALL, R. H.,—ROBINSON, F. P., The use of silence as a technique in counseling: J. Clin. Psychol. III. (1947), 136—141.
- VERZEANO, M., Time patterns in speech for normal subjects: J. Speech and Hearing Disorders XV (1950) 199 és kk.
- WEISMAN, A. D., Silence and psychotherapy: Psychiatry XVIII (1955), 241—260.
- WOODWORTH, R. S.—SCHLOSBERG, H., Experimental psychology³. New York—Chicago—San Francisco—Toronto, 1964.

Trubetzkoy nyelvelméletének és fonológiájának lélektani és logikai alapja*

II.

Trubetzkoy fonológiájának logikai alapja

TRUBETZKOY fonológiájának logikai alapja az ún. ellentétek elmélete (Theorie der Oppositionen). Elméletét néhány logikai alapelvre építette, első sorban a viszony, ellentét és egyezés elvére. E három elvből vezeti le a disztinktivitás, relevancia, elem (foném),³⁶ invariáns jegy, variáns jegy, ellentétpár és korreláció elméletét. Szerinte a disztinktív ellentéteknek egydimenziós, többdimenziós, proporcionális, izolált, homogén és heterogén ellentétviszonya határozza meg az ellentétpárok általános rendszerét (System der phonologischen Oppositionen). Ennek alsóbbfokú párhuzamos megfelelője (Korrelat) a fonémrendszer. A fonémrendszer szerkezetét az ellentétfajok határozzák meg, az egyenlet, a lánc és a kereszteződés; mindhárom viszony függvénye az egydimenziós, többdimenziós, a proporcionális és izolált ellentétnek, illetőleg az ellentétpárok rendszertani megoszlásának. Az ellentétpár két tagjának privatív, graduális vagy ekvipollens viszonya nem befolyásolja a fonémrendszer szerkezetét; jelentősége csak a fonémállomány funkciójában van. A disztinktív egység, a foném fonológiai tartalmát — mint az ellentétpár tagja — az ellentétből, illetőleg az ellentétek rendszeréből nyeri.

Trubetzkoy tehát néhány logikai alapelvre építette fel ellentételméletét s belőle vezette le fonológiájának minden alapfogalmát. Több fogalmának megadta logikai meghatározását is. Alapelvét, fogalmi rendszerét és egész elméletét ezért csak logikai taglalással lehet felülvizsgálni és értékelni.

E fejezetben azonosítjuk elméletét, alapelvét és minden alapfogalmát, mindegyiknek minősítjük viszonyrendszerét, meghatározzuk rendi helyét; igyekszünk megállapítani logikai érvényét és értékét. Taglalásunk nem terjed ki Trubetzkoy-nak fonológiai rendszertanára.

1. Trubetzkoy fonológiáját az alapfogalmak logikai tárgyalásával vezeti be. Elsőnek a jelentésmegkülönböztető, vagyis disztinktív hangfunkció megállapításához szükséges fogalmakat tárgyalja.

A megkülönböztetés (Unterscheidung) fogalma föltételezi az ellentét (Gegensatz, Opposition) fogalmát. Az egyik dolgot csak akkor különböztethetjük meg a másiktól, ha a kettő ellentétben („Gegensatz- oder Oppositionsver-

* Az első közleményt l. NyK. LXIX, 125—45.

³⁶ A fonológia elméletének axiómarendszere hiányos, ellentmondó. Következésképpen csak hiányos, részleges meghatározását adja a legkisebb nyelvi egységnek, a nyelvi elemnek. A nyelvi elemnek részleges meghatározása is lényegesen különbözik iskolák, csoportok, sőt egyének szerint is, és különbözik megnevezése is. TRUBETZKOY és köre a *phonème-Phoneme* megnevezést vezette be. A magyar nyelvészet ingadozott az idegen alakú *foném* és a magyaros *fonéma* alak használatában; ma általánosan használatos a *fonéma* alak. Tartalma a magyar nyelvészetben sem szabatos, sőt nem is világos; nemcsak ingadozó, hanem gyakran már tartalmatlan. Meghonosodását nem tartjuk kívánatosnak, ezért használjuk az idegen *foném* alakot.

háltnis”), az ellentét viszonyában áll. Egy hangsajátságának megkülönböztető szerepe csak akkor lehet, ha egy másik hangsajátsággal áll ellentétben, tehát egy ellentétpárnak tagja. Ha ilyen hangellentétek (Schallgegensätze) egy nyelv két-két szavának értelmi jelentését különböztetik meg, akkor ezek fonológiai-lag *disztinktív* ellentétek (Oppositionen). E képességet nélkülöző hang-ellentétek fonológiaiilag irrelevánsak, nem-disztinktívek (30).

Trubetzkoy elméletének alapjává az ellentét elvét teszi. Szerinte az ellentét fogalma előfeltétele a különbözésnek. Ez az állítása ellentmond a logikának. TRUBETZKOY megfelelően *disztinktív*-nek nevezi a jelentésmegkülönböztető hangjelenséget, de — tévesen — ellentétnek, differenciának (Opposition, Gegensatz) magyarázza. Ez elméletének alapvető ellentmondása ebből *s z ü k s é g k é p p e n* következik sok tévedése, hiánya és komplikáltsága.

Az ellentmondás, diverzitás az azonosságból expliciten, közvetlenül következő szükségképpeni korrelatív viszonyrend. Ennek alapján TRUBETZKOY megállapíthatta volna a hangoknak ellentmondáson, különbözésen alapuló, szükségképpeni viszonzszerkezet szerint álló diverzitással determinált, teljes és egységes rendszerét. Az ellentmondás elve előfeltétele az ellentét elvének, az ellentét az ellentmondásból következik — és nem megfordítva.³⁷ Mikor a következőményes ellentét logikai elvét vette alapul, elméletét a különféle, differens hangelemek tetszőlegesen és individuálisan választható ellentéteire, az ellentétpárookra (Oppositionspaaren) építette.³⁸ Az ellentét elvéből következő atomizmus meddővé tette kísérletét a disztinktív elemek szükségképpeni teljes rendszere megállapítására. Az ellentétpárok proporcióinak és láncainak kereszteződéséből következtetett vissza pl. a német mássalhangzós fonémrendszer diverz alapsoraira. Ezt részben helyesen rendszerezte. Ezt a részben jó eredményét azonban a „lánc” elnevezés alatt bevont diverz, tranzitív „sor” alkalmazásának, illetőleg a fonetika ilyenmű közismert eredményének köszönhetette.

2. A fonológiai egység, a foném és variáns fogalmát Trubetzkoy törvényszerű levezetéssel, determinációval igyekszik meghatározni. A fonológiai ellentét a nyelvnek jelentéskülönböztető hangellentéte. Az ellentétnek minden tagja fonológiai vagy *disztinktív egység* (phonologische Einheit). Ez lehet kisebb vagy nagyobb (tehát különböző terjedelmű) és terjedelme szerint rendezett. Pl. a *bakne* — *banne* szópárt csak egyetlen disztinktív hang különbözteti meg; a *Mann* — *Weib* szópár hangteste (Wortkörper) azonban teljesen különböző (verschieden) hangokból áll. Egy nyelvben tehát több kisebb-nagyobb

³⁷ Vö. BURKAMP: i. m. 98; PAULER ÁKOS, Logika (Budapest 1925) 25 és kk; HÁNDEL—KNEIST: i. m. 37.

³⁸ TRUBETZKOY ellentét-elmélete egyik esete a bináris elméletnek. A bináris (vagy akár a ternális, kvaternális stb.) reláció elmélete eltekint a viszonyba vont elemek bármilyen rendezettségétől (koegzisztenciától, szukcesszivitástól, tehát bármilyen lét-, viszony- és rendszerűségtől); tetszőleges két elem párbavonásával válik az egyik elem előtaggá (Relat), a másik elem utótaggá (Konsequut), azaz korrelálttá s a kettő együtt aliorelatív, tehát páros viszonyra (binäre Relativ). E viszonyból szükségképpen következik a tagok azonosságának és diverzitásának, valamint a kettő konverziójának lehetősége és egymásutánisága, rendszerszerűsége, vagyis: valamilyen individuális bináris relatívok (jelen esetben ellentétpárok) identikus egysége (SCHRÖDER: i. m. III. köt., 13.). További elemek bevonásával ugyanígy alakítható ternális, kvaternális stb. reláció és e relációk kollektív rendszerszerűsége, vagy általános osztálya. Az elemek párba-vonása tehát tetszőleges, nem szükségképpeni. A bináris elmélet így a nyelvi jelenségeknek csak bizonyos részrendszerére, osztályára érvényes, pl. némely korrelativitásra és a korrelációra. Általános érvényesítése a nyelv egészére a generalizálás logikai hibája. A bináris elméletet tetszőleges és esetleges jegye miatt utasítja vissza a nyelvészetben pl. A. MARTINET (Économie des changements phonétiques, Berne 1955, 74).

fonológiai egység van és az egységek relatív nagyságuk szerint rendezhetők. Az ilyen fonológiai egységet még kisebb fonológiai egységek „sorára” bonthatjuk: pl. *Mähne* szót a *me* = *m* + *e* stb. egységekre. Sem az *m*, sem az *e* egység nem bontható tovább kisebb fonológiai egységekre sorára (Reihe). Pl. az *m* fonetikailag a hangképző mozgások egész sorából áll, s minden egyes hangképző mozgásnak bizonyos akusztikai eredmény felel meg; de ezeket az „akusztikai atomokat” nem lehet fonológiai egységnek minősíteni, mert elszigetelve sohasem jelennek meg, mindig csak együtt, mint oszthatatlan fonológiai egység. Az a fonológiai egység, mely egy nyelv szempontjából nem bontható rövidebb (kürzere) fonológiai egységek egymásutániségára: a foném. A foném a nyelvnek legkisebb fonológiai egysége (34).

Trubetzkoy fonológiájának alapfogalmai logikai meghatározásúak, ezért logikai vizsgálatuk a szabathosszág dolgában is helyénvaló.

A legkisebb fonológiai egység kérdése Trubetzkoy nyelvelméletének alapvető problémája. Elvi alapállásfoglalásának, az ellentét elvének megfelelően az ellentétek egységéből vezeti le a foném meghatározását: az ellentett szavak egységének különbözését a foném teszi, egy szótest egysége fonémek sorából áll, e sor legkisebb egysége a foném; ez már nem bontható tovább még rövidebb egységekre. Az „egység” fogalma itt jelenthet elemet és egészet, alkatot. A „rövidebb egység” kifejezés értelmezése talán „elem”.

Minden tárgy, fogalom stb. logikai meghatározása elsősorban az identikus önazonos lényeg megállapításában van, vagyis a fogalom lényegi jegyeinek megállapításában; a megállapított és meghatározott lényegi jegyek egysége a fogalom tartalma. Az identikus, lényegi jegy változatlan (invariáns), belőle következményes, konzekutív jegyek folynak; ezek változók (variánsok), s meghatározásuk csak kiegészíti a lényegi meghatározást. A foném is lényegi és konzekutív jegyek egysége. A fonológia mint tudomány köteles megállapítani és meghatározni a foném jegyeit, a fonémet — mint egységet — kisebb egységek sorára, jegyeire kell bontania.³⁹ Következik ez Trubetzkoy elméletéből is: az ellentét tagjainak közös sajátossággal kell bírniuk, összehasonlítási alappal (Vergleichsgrundlage), egyben azonban megkülönböztető jeggyel, sajátossággal is. A foném tartalma szerinte is a fonológiailag releváns sajátosságok összessége (Inbegriff) (vö. 35, 59). A fonológia szempontjából tehát a foném nem a legrövidebb egység; az „akusztikai atomnak” megfelelő „fonológiai atom” az elemi fonológiai egység. Legélesebben kitűnik ez a korrelációk disztinktív jegyénél: a korrelációs jegyet, pl. a mássalhangzók palatalizációs *i*-szerű jellegét (*i*-artige Aussprache), az ajakhangúságot stb. mint önálló jegyet tudatosítja az egyszerű ember is. Trubetzkoy elmélete a legkisebb fonológiai egység kérdésében az általánosításban hibázik.

A fonológiai egység és a fonológiai rendszer korrelatív az egység funkciója, viszonylagos rendszertani helye, tehát érvénye és értéke szerint. A nyelvalkat elsődleges elemrendszerének funkciós egysége a foném. A rendszer szerint másodlagos párhuzamosságban, korrelációban fokozott a jegy szerepe (pl. orrhangúság); a magánhangzós és mássalhangzós fonémrendszerrel viszonyos harmadfokú prozodikus sajátosságok, jegyek funkciója még nagyobb: teljesen önálló; tudatosításuk is önműködő és világos.

Trubetzkoy helyesen állapítja meg: a szavak nem foném-téglából állanak, inkább egészek, alkatok. Minden alkatot egy meghatározott jegy különböztet meg (unterscheidet) minden más alkattól. A szóalkatot mindig egy

³⁹ Vö. R. JAKOBSON—MORRIS HALLE, *Grundlagen der Sprache*, Berlin 1960, 4.

bizonyos foném különbözteti meg minden más szó alkatától. Minden szó sajátos mennyiségű és sorrendű (kombinációjú) fonémból áll; e kettő egyedi sajátosságában különbözik minden más szótól. A szóalkat tehát több a fonémek egyszerű összegénél. A fonémsort az alkati alap egységesíti, és ez biztosítja a szó individualitását. A szónak alkati alapját nem lokalizálhatjuk, a szótestet viszont fonémekre bonthatjuk.

Minden hangalkatnak több akusztikus és hangképző sajátossága van, de minden más hangalkattól csak valamelyik (releváns) tulajdonságában különbözik (sich unterscheidet). A hangalkat a fonologikus ellentétben (Opposition) csak e releváns tulajdonságával vesz részt, nem az egész konkrét hangalkatiságával. A foném tehát a hangalkat fonológiailag releváns sajátosságainak egysége (35). A foném konkrét realizációjában, a beszédhangban a releváns sajátosságok mellett irreleváns sajátosságok is felhangzanak; ezért a beszédhang sohasem a foném — mert a foném nem tartalmazhat fonológiailag irreleváns vonásokat (Züge) —, hanem csak a fonémnek materiális szimbóluma.

A beszédtevényt folyamatos áramlásával bizonyos fonémsorrendet valósít meg: szimbolizál. Az áramlásnak bizonyos pontjain meg lehet ismerni a megfelelő fonémek hangsajátosságait; ugyanott azonban sok irreleváns hangsajátosság is jelentkezik. Az irreleváns jegyek tömegének, kiválasztásának és megjelenítésének egész sor oka van. A hangáramlásnak foném-megvalósító pontjában jelentkező fonológiailag releváns és irreleváns sajátosságok egysége a beszédhang (Sprachlaut, bzw. Sprechlaut, Redelaut). Az azonos fonémet megvalósító különböző beszédhangok (Sprechlaut) az illető fonémnek variánsai, illetőleg fonetikai variánsai (36).

Mivel Trubetzkoy szerint a foném nem tartalmazhat fonológiailag irreleváns vonásokat (Züge), a variáns mindig fonetikai variáns és a beszéd ténye.

Trubetzkoy a foném fogalmába csak a releváns sajátosságok egységét veszi föl; minden más sajátosságot a beszédhangba utal. A fogalom lényegi, invariáns jegyeiből (tartalmából) azonban szükségképpen következnek a konzekutív, variáns jegyek, az argumentumok s ezek lehető betöltői: az értékek. A klasszikus példa: derékszögű négyszög — két argumentuma: a négyzet és téglalap. A variánsok, változatok tehát függvényei az invariánsnak. Különben is: ha a nyelvalkat, illetőleg a foném absztrakt szabályok rendszere, akkor mint előfeltételben benne kell lennie a konkrét beszédben, illetőleg hangban megnyilvánuló minden jelenség föltételének és megfordítva: ha a nyelvalkat absztrak-tum, tartalmaznia kell minden konkrét jelenség absztrakcióját, szabályát, előfeltételét. A kettő viszonyos (korrelatív), tehát szükségképpen. A fonémból következnek a lehető változatok is (és megfordítva is).

Trubetzkoy-nak a változatokról vallott nézete csak a legszorosabban vett egyéni hangjelenségekre áll, az egyéni hangképző szervek alkatából következő hangsajátosságokra.⁴⁰ Minden további variáció már a foném, illetőleg a nyelvalkat szerkezeti törvényszerűségéből adódó lehetőségek alkalmazása.⁴¹ Így a Trubetzkoy idézte német *g*-nek zöngés vagy zöngétlen, veláris vagy palatális

⁴⁰ Vö. KENNETH L. PIKE, *Phonetics. A critical analysis of phonetic theory and a technic for the practical description of sounds.* Ann Arbor 1958, 6-th Print. Több szempontja figyelemre méltó. L. még LAZICZIUS: NyK. XLIX, 176.

⁴¹ „Ausser den distinktiven Merkmalen stehen dem Sprecher noch andere dem Kode angehörende informationstragende Merkmale zur Verfügung, ... die von der Sprachwissenschaft keineswegs übersehen werden dürfen. Die Hilfsrolle der redundanten Erscheinungen darf nicht unterschätzt werden.” L. JAKOBSON—HALLE: i. m. 8.

stb. megjelenítése már a foném, illetőleg a nyelvszerkezet adta lehetőségek közönséges alkalmazása, egyben jele a nem-releváns hangsajátságának. A nyelvjárásokban tapasztalható variációk is azonnal megoldódnak, mihelyst a nyelvjárást viszonylag önálló nyelvalkatnak minősítjük.

3. TRUBETZKOY külön tárgyalja a disztinktív ellentétek logikai felosztását és a foném tartalmának, valamint rendszerének meghatározását. Szerinte a nyelv fonémállománya, vagyis fonémrendszere csak korrelátja (korrelat), párhuzamos megfelelője a fonológiai ellentétek rendszerének (System der phonologischen Oppositionen); főszerepe nem a fonémnek, hanem a disztinktív ellentétnek (Oppositionen) van. A foném tartalmát ugyanis a fonológiai *e l l e n t é t e k* meghatározott rendjéből, illetőleg szerkezetéből kívánja levezetni (60).

Trubetzkoy értelmezésében tehát elsődleges az ellentétek rendszere, s ennek felel meg a fonémállomány, a fonémrendszer, mint másodlagos jelrendszer. A fonémrendszer előtt mindenkor a fonológiai ellentétek, vagyis az ellentétpárok rendszerét kell számon tartanunk.

Az ellentétből vezeti le a fonémrendszer tartalmát is. A foném-megállapítás előírt szabályainak betartásával állapítja meg egy nyelvalkat fonémjainak állományát és határozza meg az egyes foném tartalmát: releváns sajátságainak (ti. a foném minden variánsa közös sajátságának) összességét; ez egyben a fonémek egymás közti elhatárolása is.

Így pl. a német *k* foném releváns sajátsága: 1. a teljes zár (ellentétben a *ch* fonémmal, de közösen a *p, t, tz, pf, d, b, g, m, n, ng* fonémmal); 2. nem-orrhangú (ellentétben az *ng* fonémmal, de közösen a *g, t, d, p, b* fonémmal); 3. a nyelvizom feszessége és egyben a gége lazasága (ellentétben a *g* fonémmal, de közösen a *p, t, ss, f* fonémmal); 4. a nyelvhát szerepe (ellentétben a *t, p* fonémmal, de közösen a *g, ch, ng* fonémmal. A német *k* fonémnek egy-egy sajátsága tehát közös más-más fonémével, s ezért csak a négy sajátság egysége teszi a *k* fonémet: ez a tartalma. A foném meghatározása így attól függ, milyen más fonémmal kerül ellentétbe, vagyis milyen helyet foglal el az ellentétek rendszerében (60).

A foném-sajátságok, vagyis a jegyek egysége és a foném jegyei rendszertől meghatározott relevanciájának tétele helyes. Azonban Trubetzkoy több példája (az ellentétre és az egyezésre) bizonytalan értékű: 1. a *k—ch* ellentét nemcsak zárfokozatában különbözik, viszont az *m, n, η, tz* és *pf* fonémek zárfoka, illetőleg zárfokozata nem egyezik a *k* fonémáéval; 2. a nem-orrhangú fonémek felsorolása nem teljes; 3. a *k—g* ellentétnek *g* tagja másodlagos korrelációval alakul, a feszes ejtés tehát utolsó a számbaveendő jegyek sorában, továbbá az egyező fonémek felsorolása sem teljes; 4. a nyelvhát szerepe a *t, p* fonémmal szemben diverz, de nem azonos a *ch, η* fonémével; a *k—g* korrelációs egyezés itt sem bizonyít semmit.

Trubetzkoy-nak az ellentétrendszer elsődleges jelentőségét deklaráló elmélete helytelen.⁴² Először adva van a diverz tények sora s csak ezeket lehet

⁴² „... Et pourtant on ne saurait considérer les éléments qui font partie d'un système comme de simples dérivés des corrélations ou oppositions structurales; il sera en effet important de distinguer entre les propriétés purement formelles d'un système et sa matière ou substance qui, tout en étant adaptée à la structure donnée (puisqu' elle y entre), n'en est pas moins relativement indépendante; et l'étude des catégories réelles, contenu ou base des systèmes, sera non moins importante que celle de la structure formelle.” (V. BRÖNDAL: i. m. 10.)

ellentétbe állítani. A diverz, különböző tények azonban már az azonosság és diverzitás viszonyosságából (korrelativitás), továbbá a viszony és rend párhuzamosságából következően viszonyított rendben állanak. Az ellentétrendszer csak másodlagos lehet, tehát következmény, amelyből vissza lehet következtetni az előzményre, de maga nem lehet előfeltétel. A diverzitás, különbözőzés előfeltétele az ellentétnek, és nem megfordítva. Ezt bizonyítja még Trubetzkoy kísérlete is a német k foném meghatározására: nem az elméletéből következő ellentétből állapítja meg a foném jegyét, hanem a különböző diverz jegyek alapján állítja fel ellentéteit. Meghatározásának követett módszere is mutatja az ellentételemet helytelenségét.

4. Trubetzkoy elmélete szerint a nyelvalkat fonológiai rendszerét az ellentétrendszer (Oppositionssystem) határozza meg, ezért elsősorban a fonológiai ellentétek fajait vizsgálja, az egyes ellentét viszonyát az egész ellentétrendszerhez. Bevezeti az általános ellentétrendszer fogalmát.

A fonológiai ellentétnek (Opposition, Gegensatz) a különböző sajátságokon kívül közös sajátsággal is kell bírnia; ez az összehasonlítási alap (Vergleichsgrundlage), e nélkül lehetetlen minden ellentét. Nem állhatnak pl. ellentétben a tintásüveg és a szabad akarát.

Az olyan ellentétrendszerben, mint pl. a fonológiai rendszer, az ellentétnek két alfaját kell megkülönböztetni: az egydimenziósat és a többdimenziósat.⁴³ Az egydimenziós ellentétpár közös sajátságainak összessége (Vergleichsgrundlage) csak ennek az egyetlenegy ellentétpárnak tagjaiban van meg; a többdimenziós ellentétpár közös sajátságainak összessége megvan a rendszer más tagjánál is. Az ellentétek általános elméletében (Theorie der Oppositionen) e két viszonynak jelentősége igen nagy. Az egydimenziós ellentét példája a német $t-d$, mint egyetlen dentális zárhang; a német $d-b$ ellentét többdimenziós, mert a laza zárképzés megvan pl. a g -nél is. Egydimenziós a francia $d-n$ ellentét is: az egyedüli zöngés zárhangellentét.

A német kiművelt nyelv (Bühnensprache) 20 mássalhangzós fonémje közötti 190 kombinációs lehetőségnek 7%-a, azaz 13 ellentét egydimenziós: $b-p$, $d-t$, $g-k$, $f-w$, $b-m$, $d-n$, $g-ng$ és $pf-f$, $k-ch$, $tz-ss$, $ss-s$, $ss-sch$, $r-l$; minden további ellentét többdimenziós (93%). A h foném egyetlen egydimenziós ellentétnek sem tagja. A többdimenziós ellentétben részt vesz minden mássalhangzós foném. Minden foném 19 ellentétben állhat; ebből átlag csak kettő egydimenziós, mégis ez a fontos a fonológiai rendszer szerkezetének megállapításában (61, 62).

A feszes—laza ellentétet (Spannungskorrelation) maga Trubetzkoy is másodfokú zárjelleg-korrelációnak (Überwindungsartkorrelation zweiten Gra-

⁴³ BÜHLER TRUBETZKOYNAL a magánhangzós rendszerek általános fonológiai elméletéről írt tanulmányának (TCLP I., 39–67) elméleti vázát és érdemét a hangsajátosságok (Sättigung, Helligkeit, Dauer, Intensität, Melodieverlauf) relevanciája elméletének felállításában állapítja meg. Egy-egy nyelvalkat magánhangzós rendszerét az érvényesített releváns hangsajátosságok száma szerint egydimenziósnek, illetőleg két-, három- vagy négydimenziósnek nevezi [TCLP IV (1931), 27]. TRUBETZKOY később felhasználja a „dimenzió” fogalmát, de az ellentétpár közös sajátságának összességét (Vergleichsgrundlage) jelöli véle és csak az egydimenziós és többdimenziós fogalmat vezeti be. E fogalom tartalma tehát TRUBETZKOYNÁL lényegében különbözik BÜHLER fogalmától. BÜHLER fogalmához közelebb áll JAKOBSON—HALLE. Egyrészt a magas összpontosított energiájú (a) — csekély energiájú ($p-t$) ellentétet, másrészt a sötét (p) — világos (t) ellentétet nevezi dimenzióknak s e két dimenzió építi fel elsődleges háromszögét. Ezt bontja aztán a magánhangzós ($a-u-i$) és mássalhangzós ($k-p-t$) autonóm kétdimenziós háromszögre (JAKOBSON—HALLE: i. m. 36).

des) minősíti (vö. 139 és kk.), tehát saját elmélete alapján sem alapellentét. A laza fonémek nem alapfonémek, tehát nem lehetnek tagjai az alapvető fonológiai rendszernek, Trubetzkoy tehát helytelenül vonja be elméletének alapellentétrendszerébe. Ki kell tehát zárunk a $b-p$, $d-t$, $g-k$, $ss-s$ és $f-w$ ellentétpárt, s a másodfokú zárjelleg-korreláció problémájába utaljuk; ugyanezzel a megokolással kizárjuk a $b-m$, $d-n$, $g-ng$ ellentétpárt is. A kétoldalúan, kölcsönösen egy-egy, esetleg egy-több értelműen meghatározott és ismétlődő ellentétviszony több párhuzamosság (korreláció) lényege; viszont nem alapja az alapfonémek rendszerének: másodlagos.

A fennmaradó három $ss-sch$, $r-l$, $k-ch$ ellentét közül az első kettő egyoldalúan, függően meghatározott fokkülönböztetés (diverzitás), két tagja tranzitív aszimmetrikus sorának, amelyben az összehasonlítási alap még kétszer ismétlődik, tehát nem ellentét és nem egydimenziós; az utolsó pár $k-ch$ nem közvetlen viszony (ilyen a $k-h$ lenne), viszont tényleg lehet ellentét. A $pf-f$ foném külön probléma. Trubetzkoy ellentéteken alapuló fonológiai rendszerezésének alapviszonyából, az egydimenziós ellentétviszonyból az additív korrelációs ellentétek kizárása után mindössze három ellentétpár maradt, de ezek lényegi meghatározásául csak egy, illetőleg semmi. Viszont továbbra is magyarázatlanul marad a fészes fonémek diverz állománya és a korrelatív laza fonémek másodlagos részrendszere.

Trubetzkoy az egydimenziós ellentétet a fonémek fonológiai tartalmában és a fonológiai rendszer szerkezetében alapvető fontosságúnak tartotta. A tényleges ellentétnek viszonya és rendje, érvénye és értéke azonban csak másodlagos. Mindebből következik: Trubetzkoy-nak az ellentétre épített elmélete másodlagos viszonyrendszerre épül.

Még világosabban kitűnik ez az elsőnek említett német $t-d$ és francia $d-n$ egydimenziós minősített ellentét vizsgálatánál.

A $t-d$ ellentétnek közös alapja (Vergleichsgrundlage) a dentális zár. Trubetzkoy szerint a német fonológiai rendszerben egyedül ez a két foném dentális zárú. Azonban ugyanez a zár megvan az n fonémnél is. Kitűnik ez már a francia $d-n$ példából is. Az $n-t$ viszony az alapfonémek rendszerén belüli privatív viszony, mindkettő ugyanazon fokú tranzitív sorozat tagja, kétoldalúan és egyértelműen meghatározva. Ugyanakkor a $t-d$ ellentét csak másodlagos, additív korreláció és kölcsönös egy-egy értelmű intranszitiv viszonyú. Elhatározó: a közös alap — a dentális zár — ismétlődik: $t-d$, $t-n$ s így Trubetzkoy értelmezése szerint sem lehet egydimenziós. A lánc és proporció kereszteződésének összetett kerülő útján maga is eljut a $t-d-n$ sorhoz, s ennek paralelizmusához, a $p-b-m$ és $k-g-\eta$ láncsal (vö. 64). Hasonló eredményhez jutottunk az $ss-sch$, $r-l$ ellentét vizsgálatánál is. A lánc paralelizmusának fogalma megfelel az elsődleges szükségképpeni korreláció, párhuzamos megfelelés fogalmának. Az egydimenziós ellentét elmélete ellentmond önmagának. Az ellentét elméletéből következően Trubetzkoy-nak meg kellett volna még különböztetnie a teljes, részleges és egyedi ellentétet. Az egydimenziós ellentét akkor talán az egyedi ellentétnek felelne meg; ennek szerepe, értéke minden rendszerben harmadlagos.

Meghatározott korrelátor szerint izomorf megfelelésbe állított két egyező, egymásnak megfelelő viszonzyszerkezet (pl. sorszerűség, rendszer) egymáshoz való viszonya: a korreláció, párhuzamos megfelelés.⁴⁴ A korrelátor lehet szükségképpeni, következményes, konzekutív vagy tetszőleges, additív, járulékos,

⁴⁴ Vö. BURKAMP: i. m. 69, 74 kk.

jelentésváltoztatásra alkalmas fónikus jegy (pl. hangteljesség, részlegesség, zöngéesség, feszesség, ajakhangúság). A lényegi vagy additív jegy szerint a korreláció elsődleges, szükségképpen, tehát kísérő jelenség, vagy másodlagos, azaz tetszőleges. Pl. egy fonémsor izomorf megfelelésben állhat a korrelációs jeggyel ellátott másik sorral. Az izomorfán korrelált két sor megfelelő tagjai részlegesen azonosak, egyeznek (Gleichheit), de a korrelációs jegy alapján differensek, ellentettek; a korrelátor (az egyik sornak közös jegye) alapján ugyanakkor megfelelésben állanak. E párhuzamosság ellentett tagjainak kölcsönös viszonya az egy-egy vagy egy-több értelmű intranzitív viszony, ahol az első taghoz tetszőleges mennyiségű tagot sorolhatunk (one—many). Ez az alapviszonya minden differenciának (és az explikált diszjunkció és konjunkció). A differencia viszonya szerint álló párhuzamosság másodlagos.

A szerkezeteken, rendszereken belül — tehát a lényegi diverz jegyek szerint — a sorok és sorozatok között egy szükségképpen következő viszonyosság és párhuzamosság (korrelativitás és korreláció) és az implikált, illetőleg explikált inkompatibilitás és egyezés van. A viszony itt egyoldalúan vagy kétoldalúan egyértelműen meghatározott, vagyis az azonosság és diverzitás viszonya. Ilyen párhuzamos megfelelés pl. a magyarban a $f-c-cs$ és $p-t-k$ fonémsorok között van. Ez a diverzitáson alapuló korrelativitás, illetőleg korreláció szükségképpen és elsődleges következmény minden rendszerben, tehát kísérő jelenség.

A szerkezetek, főképpen rendszerek közötti másodlagos párhuzamos megfelelés járulékos, additív differens jeggyel alakul, s ilyen pl. a német feszességi jegy szerinti korreláció a $p-t-k$ és $b-d-g$ sorok között. Trubetzkoy a szükségképpen és tetszőleges, vagyis diverz, és differens korrelációt nem választja szét tudatosan; a viszonyosság pedig teljesen figyelmén kívül marad.

Az additív jegy (korrelátor) alapján képzett másodlagos, differencián alapuló intranzitív korrelációt Trubetzkoy maga *m á s o d l a g o s k ö z ö l e g - k o r r e l á c i ó* n a k nevezi könyvének 77. és 140. lapján. Ilyen szerinte a laza—fesz (Spannungskorrelation), hangsúlyos—hangsúlytalan (Intensitätskorrelation), zöngétlen—zöngés (Stimmbeteiligungskorrelation), aspirált—nem aspirált (Aspirationskorrelation), infraglottál—rekurszív (Rekursionskorrelation), és explozív—injektív (Auflösungskorrelation) korreláció. Itt tehát Trubetzkoy helyesen állapítja meg a korreláció „másodfokúságát”, tehát másodlagosságát. A másodlagos, additív jegy (korrelátor) alapján viszonyított párhuzamos két sor tényleg ellentett, differens párokból áll. A másodlagos additív korrelációs jeggyel bíró tag nem tagja az elsődleges alap-, lényegi jegyű fonémek alaprendszerének. A német $b-p$, $d-t$, $g-k$ ellentétpárok meghatározása tehát: a $p-t-k$ fesz alapfonémek sorával egy-egy értelműen viszonyított, ellentett a $b-d-g$ laza ejtés jegyét viselő izomorf szimmetrikus intranzitív fonémek következése.

A Trubetzkoytól egydimenziósnak minősített és nagyon fontosnak tartott mássalhangzós ellentétnek egyike sem egyéb tehát a másodlagos addíciós korrelációnak egy-egyértelműen meghatározott izomorf szimmetrikus, intranzitív differens ellentéténél; másodlagos viszony, nem determinálja és nem határozza meg az alapfonémek rendszerét.

Trubetzkoy a magánhangzó fonémek közül egydimenziósnak minősíti az $u-o-ö-e$, $u-ü-ö-e$, $u-ü-i-e$, $u-o-a-ä-e$ „láncnak” ellentétpárjait. Ezzel szemben többdimenziós az $u-e$ ellentét. E szerint a magánhangzós állománynak több egydimenziós ellentéte van, mint a mássalhangzóknak.

Ezek az egydimenziósnek minősített ellentétek azonban különböző sor-szerűségeknek tagjai; ugyanúgy nem egydimenziósak, mint a tárgyalt mássalhangzós fonémpárok tagjai. Az *u—e* ellentét azonban tényleg különbözik a többitől. Egy nyelv magánhangzó-rendszerének, így a német magánhangzó-rendszernek is, több hasonló viszonya van. Meghatározása csak relációkalkulussal lehetséges.

*

A Trubetzkoytól ugyancsak fontosnak minősített többdimenziós ellentét fogalmának tartalmára megint csak példáiból következtethetünk. Többdimenziós az ellentét, ha közös sajátága ismétlődik a rendszer más tagjánál is. A többdimenziós ellentétben részt vesz a nyelvnek minden fonémje. Többdimenziós pl. a német *b—d—g* fonémsor (közös jegye a laza zárképzés), továbbá a *p—t* ellentét is. A magánhangzós fonémeknél többdimenziós pl. az *u—e* ellentét; egyedüli közös jegyük a magánhangzós mivoltuk (61—62).

Felsorolt példáiban kétféle viszony van. A viszonyosság (korrelativitás) elvéből következően nincs azonos lét különböző nélkül, teljes lét részleges, illetőleg egyedi valóság nélkül, föltételezett előfeltétel nélkül. A részleges, illetőleg egyedi feltételezettek függő viszonyú tranzitíven aszimmetrikus sorának⁴⁵ teljesség fokában különböző tagjai egyoldalúan, egyértelműen meghatározott viszonyban állanak, egy felsőfokú létezőtől több alsófokú függ (one—many). Ez a *b—d—g* sor viszonzyszerkezete, ezt nevezi Trubetzkoy többdimenziós ellentétnek. E laza zárhangú fonémek viszonya egyoldalúan egyértelmű, ismétlődő tranzitív különbözés, nem ellentét.

Más a Trubetzkoy idézte *u—e* foném viszonya. A graduálisan és privatíván implikált fonémek tranzitív sorai és sorozatai meghatározott viszonyú sorrendben, azaz rendszerben állanak. A sornak egyoldalúan egyértelműen meghatározott fonémjei graduálisan különböznek; a sorozatnak kétoldalúan, egyértelműen meghatározott fonémjei privativitásuk hanyadossága szerint különböznek. Rendszeren belül mindkét különbség jelentésmegkülönböztető. Tetszőlegesen szembeállíthatjuk a sornak bármely fonémjét a sorozat bármely fonémjével, s az így komplikált, tehát kombinált fonémek is jelentésváltoztató képességűek. Ilyen az *u—e* foném viszonya: szerkezeten belül tetszőleges ellentét (kontrér) egy-egy vagy egy-több értelmű viszony. Hasonló pl. a magyarban az *a—e, a—i, a—o, ö—i, o—ü* stb. vonatkozás. Trubetzkoy a tetszőlegesen egy-egy vagy egy-többértelmű ellentéti viszonyt is többdimenziósnek nevezi. Ebben az értelemben tetszőleges egy-egy vagy többértelmű ellentétbe lehet állítani a mássalhangzós sorok és sorozatok fonémjeit is. Az ily módon nyerhető ellentéti párok száma jelentősen kisebb a Trubetzkoy elméleti számánál (vö. 62, 63). A „többdimenziós” jelölés itt sem felel meg, sőt e viszonnak relációkalkulussal végezhető minősítésében sem.

Trubetzkoy elmélete szerint a többdimenziós ellentét lehet homogén vagy heterogén. Homogén az ellentét, ha az ellentett tagok egy egydimenziós ellentétekből álló „lánc”-nak (Kette) szélső pontjai. Így pl. a német *u—e* ellentét két tagjának közös alapja csak a magánhangzósság; viszont a két tag szélső pontja egy lehető *a—o, o—ö, ö—e* egydimenziós ellentétpárokból álló láncnak. Az *u—e* homogén ellentét nem közvetlen (ungeradlinige), mert két szélső

⁴⁵ Vö. BURKAMP: i. m. 73; PAULER: i. m. 24, 54.

pontját többféle lánc kötheti össze. Pl. $u-o-ö-e$ vagy $u-ü-ö-e$, $u-ü-i-e$, esetleg $u-o-a-ä-e$. Hasonlóan homogén a német többdimenziós $x-\eta$ ($ch-ng$) ellentét, de egyben közvetlen (geradlinige), mert az egyetlen lehető láncolatnak két szélső pontja: $ch-k-g-\eta$.

Mindezzel szemben a $p-t$ többdimenziós ellentét heterogén, mert a két tagot nem kötheti össze az egydimenziós ellentétek láncolata, a kettő közé semmi sem iktatható (62).

A „lánc” (Kette) fogalmának a logikai irodalomban megszokott xx jelölése a „sor” (Reihe) is.⁴⁶ Trubetzkoy „lánc” fogalmának tartalma azonban ellentétek xx következése; tehát különbözik a „lánc” fogalom általában használt tartalmától. A többdimenziós homogén ellentétnek a láncsal kapcsolt fogalma Trubetzkoynál logikai igyekvést jelez: tranzitív, szükségképpen sorba kívánja állítani az ellentéteket. A logikai tranzitivitás a racionalitás eszménye, a törvényszerűség teljessége, a rend tökéletessége. Ezt célozza Trubetzkoy a homogén lánc felállításával; azonban nem a fonémek, hanem a fonológiai ellentétek, párok láncát állítja fel, mert a fonémrendszert az ellentétek rendszeréből kívánja levezetni, az első az utóbbinak — szerinte — csak „korrelátuma” (vö. 62, 60). Láncban egy-egy értelműen meghatározott intranzitív szimmetrikus ellentétpár is van: $k-g$, $t-d$ stb.

A „lánc” (Kette) kétoldalúan, egyértelműen meghatározott tranzitív aszimmetrikus viszony, a sorszerűségnek egyik esete: a sorozat. Ilyen pl. a természetes egész számok sorozata. Az alapviszony és konverziója segítségével minden tagja minden tagtól mindkét irányban elérhető. Külön esete a láncnak, ha tagjai csak egy irányban érhetők el: páronként. A láncnak lehet kezdete és vége; vagy csak kezdete vagy vége; vagy se kezdete, se vége.

Minden véges összefüggés viszonya kimeríthető az összefüggő tagok viszonyának különböző kapcsolásával, láncolásával. Egy-egy láncolás, kapcsolás lehető viszonyainak száma azonos.

A fonémek viszonya azonban nem csupán kétoldalúan egyértelműen meghatározott „lánc” (sorozat), hanem egyoldalúan, egyértelműen meghatározott sor is és a kettő viszonyával alakult szerkezet. Mindkét meghatározottságot a sorszerűség fogalma meríti ki.

A sorszerűség (sor és sorozat) lefokozással, illetőleg privációval alakult diverz, ismétlődő, egyoldalúan vagy kétoldalúan egyértelműen determinált és meghatározott tranzitív és aszimmetrikus viszonszerkezet. A teljes fonémból explikált diverz sorok és sorozatok viszonosak (korrelatív) tagok, illetőleg párhuzamosak (korreláció) sorszerűségek szerint. Ez a viszonság és párhuzamoság szükségképpen, elsődleges. Az ellentét azonban egy-egy vagy több értelmű viszony, megfordítható (konverz), tehát általában nem tranzitív, viszont szimmetrikus — csak kivételesen lehet tranzitív. Trubetzkoy kísérlete az ellentétpárok — mint olyanok — sorszerűsítésére tehát eleve kilátástalan; kivételre nem lehet törvényszerűséget építeni. Maguk az ellentétek tagjai természetesen sorszerűsíthetők, persze nem az ellentét, hanem a diverzitás szerint. Lássuk Trubetzkoy példáit, az $u-o$, $o-ö$, $ö-e$ láncot. Az $u-o$ privatív különbözés, tehát egy sorozatnak előző és következő tagja; az $o-ö-e$ graduálisan diverz tranzitív sor. Trubetzkoy $u-o$, $o-ö$, $ö-e$ lánc azaz sora tehát nem homogén, mert két különböző sorszerűség tagjait kapcsolja egyetlen láncba; ez a lánc nem szükségképpen és nem tranzitív; természetesen a Trubetzkoy felsorolta páros fonémek nem ellentétek, hanem különbözőségek.

⁴⁶ Vö. SCHRÖDER: III, 346, BURKAMP: i. m. 71, PAULER: i. m. 59.

Mutatis mutandis ugyanez áll a homogén többdimenziós ellentétek úgynevezett közvetett (ungeradlinige) fogalmára, az $u-\ddot{u}-i-e$, $u-o-a-\ddot{a}-e$ esetére s kissé eltérő megokolással az $u-\ddot{u}-\ddot{o}-e$ láncra is.

Trubetzkoynek a mássalhangzókból idézett példája még kevésbé áll helyt: többdimenziós és homogén a német $x-\eta$ ellentét, mert a $x-k$, $k-g$, $g-\eta$ egydimenziós ellentét-lánc két szélső pontja (vö. 62). A $x-k$ tényleg ellentét, mert az alapfonémek különböző sorszerűségeinek két tagja; ilyen maga a $x-\eta$ pár is; a $k-g$ pár egy másodlagos izomorf párhuzamosság ellentéte, korreláció és hasonlóan a $g-n$ is. A német $x-\eta$ fonémpár tehát Trubetzkoy kifejezésével élve — többdimenziós, azaz többértelműen meghatározott ismétlődő ellentét, de nem homogén.

Trubetzkoy többdimenziósnak és heterogénnek minősíti a $p-t$ fonémpárt, mert a két tag között nem állhat semmilyen egydimenziós ellentét-lánc (62). A $p-t$ azonban egyoldalúan egyértelműen meghatározott graduálisan különböző foném, első két tagja egy tranzitív aszimmetrikus sornak, tehát éppen homogénnek minősíthetnők.

Általában a Trubetzkoytól többdimenziósnak minősített ellentét tagjai közé beiktatott lánc nem változtatja meg a tagok viszonyát, sem közelebbről meg nem határozza. Szükségképpen következmény ez, hisz egydimenziós ellentét nem létezik; ebből a korrelativitás elve alapján tovább következik: többdimenziós ellentét nincs. Egydimenziós ellentétek nélkül nincs lánc, lánc nélkül nincs homogén többdimenziós ellentét, s így többdimenziós heterogén ellentét sincs.

*

Végül Trubetzkoy nem kevésbé fontosnak minősíti a proporcionális és az izolált ellentétet. Proportionális az ellentét, ha a két tag viszonya azonosan ismétlődik ugyanazon rendszernek egy vagy több ellentétpárjánál. Ilyen pl. a német $p-b$, $t-d$, $k-g$. A $p-sch$ ellentét ezzel szemben izolált.

Szerinte mind az egydimenziós, mind a többdimenziós ellentét lehet proporcionális vagy izolált. Pl. a német $p-b$ egydimenziós és proporcionális, az $r-l$ egydimenziós és izolált, a $p-t$ többdimenziós és proporcionális (vö. $b-d$, $m-n$), a $p-sch$ többdimenziós és izolált (63).

Trubetzkoy proporcionálisnak nevezett ellentétei több viszonyfajt rejtenek. Az egydimenziósnak minősített proporcionális ellentétei a $p-b$, $t-d$, $k-g$ egyeznek az ugyancsak Trubetzkoytól másodfokú zárjelleg-korrelációnak minősített másodlagos párhuzamossággal, s vonatkozik rá mindaz, amit e viszonyról már előbb mondtunk.

A Trubetzkoytól egydimenziós és izolált ellentétnek minősített $r-l$ a valóságban egyoldalúan meghatározott különbözős, a két tag a megfelelő viszonyos (korrelatív) sornak két foka, tehát — Trubetzkoy szakkifejezésével élve — többdimenziósnak kellene minősítenünk; természetesen nem izolált viszony. A többdimenziósan proporcionálisnak minősített $p-t$, $m-n$ viszonya lényegében egyoldalúan, egyértelműen meghatározott különbözős, két megfelelő viszonyos sornak két foka; a párok egymás között sorközi elsődleges szükségképpen párhuzamosságban, korrelációban állanak. A $b-d$ viszonya ugyancsak egyoldalúan meghatározott különbözős egy másodlagos párhuzamosságú additív zárjellegű sornak, tehát többdimenziósnak minősíthetnők. Az előbbi $p-t$, $m-n$ különbözőések elsődleges párhuzamosságától másodlagosságával különbözik s így más sorrendbe (részsorrendbe) tartozik.

A *p-sch* tényleg többértelműen meghatározott ellentét, s lehet izolált — de nem szükségképpen. A németben ugyanez a viszony van a *f-r* foném között; a magyarban a korrelált másodlagos részrendszerben a *b-zs* vonatkozása is egyezik a *p-s* ellentétével.

Az ellentétpárok viszonyának taglalása egyértelmű eredményt mutat. Az ellentétpárok egyező sajátága (Vergleichsgrundlage) Trubetzkoy szerint fennállhat, illetőleg korlátozódhat egyetlen ellentétpárra: ez az egydimenziós-nak nevezett ellentéte; szerinte ritka, de a rendszer szempontjából alapvető (vö. 61). Azonban minden rendszer sorszerűségek sorrendje; a sorszerűségnek előfeltétele az ismétlődő viszony. Az egydimenziós, azaz egyetlen viszonypárra korlátolt alapsajáttság fogalma egy meghatározott nyelvi rendszerben *contradictio in adiecto*. Egydimenziós viszony tehát meghatározott nyelvi rendszerben nincs és nem is lehet; ilyen semmiféle nyelvi rendszerben sem lehetséges. Következésképpen többdimenziós viszony sincs.

A többdimenziós ellentét lényege Trubetzkoy szerint az ellentétpár közös sajátságának ismétlődése a rendszer más, esetleg több tagjánál. Többdimenziós-nak minősített példáinak logikai meghatározása azonban: 1. elsődleges diverz sor; 2. többértelműen vonatkozó ellentét; 3. többértelműen viszonyított másodlagos korreláció. Minden rendszerben szükségképpen a második viszony a legszámosabb. A három viszonyfaj rendszertanilag önállóan determinált s nem rendelhető a többdimenziós fogalom alá. Többdimenziós viszony a nyelvi rendszerben nincs.

Ebből következik a többdimenziós homogén (közvetlen és közvetett), valamint a heterogén ellentétek önellentmondása is. Többdimenziósan homogén az ellentét — Trubetzkoy szerint —, ha két tagja közé egy egydimenziós ellentétekből álló lánc iktatható; ha csak egyetlen lánc iktatható be, akkor homogén, ha több, akkor heterogén. Rendszerben egydimenziós ellentét nem állhat; az ilyen lánc önellentmondó s ezért ilyen a többdimenziós homogén ellentét fogalma is. Az így nevezett viszony valójában tranzitív sorszerűség lehet.

Az egydimenziós proporcionális ellentét lényege Trubetzkoy szerint a két tag viszonyának ismétlődése további ellentétben. Felsorolt példái az egy-egy értelműen viszonyított másodlagos korrelációt mutatják.

Az ellentét proporcionális, ha a tagok viszonya azonosan ismétlődik a rendszer más ellentéteinek tagjai közt. Proporcionálnak nevezi Trubetzkoy: 1. a másodlagos párhuzamosságot, korrelációt; 2. az elsődleges, szükségképpeni korrelációban álló sort (*p-t, m-n*).

A proporcionális ellentéttel szembehelyezett izolált ellentét nem létezik; ellentmond a rendszer fogalmának.

Trubetzkoy szerint mind a többdimenziós, mind az egydimenziós ellentét lehet proporcionális vagy izolált. A többdimenziós proporcionálisnak minősített viszonya a valóságban: 1. egyértelműen meghatározott különbözés és az ismétlődő viszonyú két sornak elsődleges szükségképpeni párhuzamossága, vagy 2. többértelmű tetszőleges ellentét. Egydimenziós viszony nincs, tehát többdimenziós proporció sincs.

Az izoláltan egydimenziós-nak minősített ellentét valójában egyoldalúan egyértelműen meghatározott viszony és egyáltalán nem izolált; tehát se nem egydimenziós, se nem izolált.

A lánc Trubetzkoy meghatározásában több egydimenziós ellentétből áll. Nem minden lánc proporcionális; a láncnak valamely ellentéte proporcionális

lehet (vö. 64). Az utóbbi esetben nem tudni, mi tartja össze a láncot.⁴⁷ Példáiban a következő logikai viszonyokat lehet megállapítani: 1. graduális és privatív sorszerűségek tagjainak párban váltakozó következése; 2. alaprendszeri elsődleges, többértelműen viszonyított ellentét és másodlagos korrelációs párok váltakozó következése; 3. a proporciók és láncok kereszteződéséből nyert fonémrendszerben a $p-b-m$ típusú fonémek (elsődleges sor és másodlagos korreláció kapcsolása) következését Trubetzkoy sornak vagy újból láncnak nevezi. A megfelelő értelemben tényleg sor.

Egydimenziós ellentét nincs, tehát egydimenziós ellentétek láncja sincs. Trubetzkoy a lánc fogalmát nem határozza meg kellőképpen. Összetett úton végül is a sor fogalmához közeledik.

Trubetzkoy-nak egész elmélete másodlagos elven, illetőleg viszonyon épül. Föltehetően a többdimenziós és heterogén ellentét, illetőleg az egydimenziós ellentétek láncja is valamilyen szubszumált hányadlagos viszony szerint áll. Ilyen lehetőség pl. a rendszernek relációs kalkulussal kifejtethető vonatkozás-szerkezete.

A függő dologgal viszonyló összefüggő dolog a vonatkozás viszonyában áll. Vagyis két viszonynak viszonya is viszony. E relációkalkulussal alakuló harmadlagos viszony: a vonatkozás; jelenti a szerkezet viszonyainak relációját, illetőleg relációit. A vonatkozás is lehet tranzitív. Klasszikus példája a kalkulussal minősíthető *nagybátya* és *unokaöcs* vonatkozása. Példája a fonémrendszerben: ha az $\bar{e}$ foném hangiságának fokában előfeltétele a tőle függő $\bar{o}$ és $\bar{u}$ fonémnek és ha az i foném privatíván összefüggő következője az $\bar{e}$ fonémnek, akkor az i foném felsőbb fokról vonatkozik az $\bar{o}$ és $\bar{u}$ fonémre. Ez a vonatkozó tranzitivitás csak a sorrendben (rendszerben) áll fenn, tehát következményes, konzekutív, másodlagos. A teljes, általános fonémrendszernek minden vonatkozása tranzitív. Egy-egy nyelvalkati (részleges) fonémrendszernek lehet nem-tranzitív vonatkozása is.

A Trubetzkoy felsorolta láncok tranzitivitását vagy intranzitivitását, esetleg nem-tranzitivitását a kalkulások levezetésével lehetne megállapítani. Valószínűleg nem-tranzitív pl. a $x-k$, $k-g$, $g-\eta$ lánc. Fölösleges, mert a fonémek alaprendszerének lényegi szerkezetét nem a relációkalkulussal adott harmadlagos viszonszerkezettel kell megadni. A függő és összefüggő viszonyú fonémek alapszerkezete előfeltétele a viszonyok viszonya szerkezetének, s nem megfordítva.

5. Az ellentétrendszer különböző ellentétfajainak meghatározása után Trubetzkoy megkísérli a fonémrendszer szerkezetének, viszonyrendjének levezetését az ellentétrendszerből.

Szerinte a fonéminventáriumnak, mint a fonológiai ellentétek korrelát rendszerének belső rendjét, viszonszerkezetét (Struktur) az ellentétek különböző fajai határozzák meg. Az egyező viszonyú tagok proporcionális ellentétei egyenletbe (Gleichung) tömöríthetők, pl. a német $b-d = p-t = m-n$, vagy $u-o = \bar{u}-\bar{o} = i-e$. A többdimenziós közvetlen homogén ellentétbe egydimenziós láncok iktathatók, pl. a német $ch-k-g-ng$ vagy $u-\bar{u}-i$ stb. Ha a lánc egyik ellentéte proporcionális, kereszteződik a lánc a proporcióval. Ha egy foném egyidejűleg több proporcióban vesz részt, akkor több proporció kereszteződik. A fonológiai rendszer tehát a kereszteződő párhuzamos „sorok” formájában mutatkozik. A német mássalhangzós rendszerben kereszteződik a

⁴⁷ Vö. SCHRÖDER: i. m. III, 377.

$b-d = p-t = m-n$, továbbá a $b-p = d-t$ és $b-m = d-n$ proporció és a kereszteződést két p a r a l e l lánc érzékelteti: $p-b-m$ és $t-d-n$. A $p-b = t-d = k-g$ és $b-m = d-n = g-\eta$ proporciók a $p-b-m$ és $t-d-n$ láncok paralelizmusát adják a $k-g-\eta$ -vel. Az utolsó láncot „ki lehet egészíteni” és végleges formája: $x-k-g-\eta$. Végül a $x-k$ viszonya egyezik a $f-pf$ és $ss-tz$ viszonyával, ezek viszont csak részei a $w-f-pf$ és $s-ss-tz$ paralel láncoknak. Végül az ss az egydimenziós $ss-sch$ ellentét tagja. A végső kép tehát:

			v	z
		x	f	ξ
p	t	k	h	c
b	d	g		
m	n	η		

A rendszeren kívül áll az egydimenziós izolált $r-l$ ellentét és a h foném, amely minden mássalhangzóval többdimenziós viszonyban áll, vagyis pár nélkül áll a rendszeren kívül. A j foném csak az i fonémnek kombinatorikus változata (64).

Trubetzkoy ellentét-elméletének végeredményét több új fogalom segítségével vezeti le. Új fogalom a lánc proporcionális tagja, az egyenlet (Gleichung), keresztezés (Kreuzung) paralel lánc, illetőleg sor (!), kiegészítés. Egyiket sem határozza meg, ezért tartalmát megint csak példának logikai meghatározásával állapítjuk meg.

A $b-d = p-t = m-n$ egyenlet (Gleichung): alaprendszeri és másodlagos rendszeri graduálisan különböző két-két foném (párban, hogy megfeleljen az ellentét elméletének) mint sorszerűségének első két tagja páronként, illetőleg soronként az elsődleges korreláció szükségképpen viszonyában áll; a graduálisan diverz párok soronkénti elsődleges korrelációját jelöli a „=” jel.

A $b-p = d-t$ egyenlet: a harmadlagos zártságú feszes alapfoném a laza jeggyel másodlagosan korrelált párjával áll és egyenletbe van állítva az ugyanazon korrelációban álló, véle graduálisan különböző fonémpárral.

A $b-m = d-n$ egyenlet: a laza korrelációs jegyű másodlagos fonémrendszernek zárt fonémje az alaprendszernek ugyanazon fokú előzetlen nyílt szonans fonémjével áll a tetszőlegesen diszjunkt ellentétben, és egyenletbe van állítva a tőle csak gradualitásban különböző, különben egyező fonémpárral.

A másodlagos korrelációjú fonémpárok, és a tetszőlegesen diszjunkt ellentétpárok graduálisan diverz viszonyát is a „=” jel jelöli.

Az „egyenlet” tehát a sorszerűségek két tagjának elsődlegesen viszonyos graduális viszonyát jelenti és jelöli az azonosság jelével, vagy a másodlagos korrelációjú diszjunkt ellentét párokat.

A sorszerűségeknek szükségképpen kölcsönös belső viszonyrendjét a rendszerben kereszteződésnek (Kreuzung) nevezi. A sorszerűségek tagjait — ellentét-elméletének megfelelően — párokba osztotta, aztán a kereszteződés fogalma alatt az elsődleges korrelatíven és korrelációs viszonyuló sorszerűségekre bontotta vissza s megkapta a mássalhangzós fonémrendszernek a fonetikából is ismert helyes alapvázát „paralel s o r o k b a n” azaz „láncokban”. A „paralel sor vagy lánc” fogalma itt megfelel a sorszerűségek viszonyosságának.

A fiktív ellentétláncok eltávolítása után Trubetzkoy eljutott a diverz fonémek sorszerűségeinek a fonetikából ismert rendszeréhez, illetőleg annak részleges alapvázához. A német nyelvnek így módon felállított rendszere nem

teljes és több pontban nem helyes. Hiánya: 1. egybeveti az alapfonémek sorszerűségeinek fonémjeit a másodlagos korrelációs sorszerűségek fonémjeivel; 2. csak részben felel meg a sorszerűségek szükségképpeni viszonyának; 3. a rendszer ezért nem zárt, hanem nyitott és nem teljes; 4. kívül álló fonémpárt a rendszer nem tűrhet ($r-l$); 5. még kevésbé egyedül álló tagot (h). Mindezzért Trubetzkoy rendszere nem tranzitív minden irányban, vagyis a fonémek rendszertani helye nem megokolt, híján van a szükségképpeniségnek.

*

Trubetzkoy utolsónak tárgyalja az ellentéteknek a tagok viszonya szerinti felosztását.

A fonémrendszer szerkezete (Struktur) az egydimenziós, többdimenziós, a proporcionális és izolált ellentétek (Oppositionen) megoszlásától függ, ezért az ellentét két tagjának viszonya (Beziehung) a fonémállomány (Phoneminventar) szerkezetének szempontjából mellékes; viszont nagy jelentősége van a fonémrendszer funkciójában.

Az ellentéti tagok vonatkozásának szerinte három faja van:

1. A privatív ellentét: az egyik tagot a jegy jelenléte, a másikat annak hiánya jellemzi. Pl. zöngés—zöngétlen, orrhangú—nem-orrhangú, ajakhangú—nem-ajakhangú ($d-t$) stb. Az egyik tag a jegy hordozója, a másik a jegy nélküli. Trubetzkoy szerint a fonológiának rendkívül fontos ellentéte ez.

2. A graduális ellentét: a tagokat ugyanazon ellentét foka (Grad) vagy fokozata (Abstufung) jellemzi. Ilyen pl. a magánhangzók nyílásfoka (Öffnungsgrad) pl. a német $u-o$, $ü-ö$, $i-e$ vagy a hangmagasságnak (Tonhöhe) foka; szélső (legkisebb, illetőleg legnagyobb foka szerint) és közbülső tagja van. Aránylag ritka és a privatívnál csekélyebb jelentőségű vonatkozás.

3. Az ekvipollens ellentét: a két tag logikailag egyenjogú (gleichberechtigt), azaz nem lehet felfogni sem mint egy sajátságának két fokát, sem mint egy sajátságának állítását és tagadását. Példája a német $p-t$, $f-k$ stb. Minden rendszernek leggyakoribb ellentéte.

A fonológiai rendszer összefüggéséből és funkciójából kiragadott és elszigetelten szemlélt ellentét mindig ekvipollens és egyben graduális; pl. a zöngés és zöngétlen réshang. Fonetikailag a német réshang tökéletesen sohasem zöngés vagy zöngétlen, e tulajdonsága csak fokában különbözik. Továbbá a zöngétlen hang ejtése feszes izomzattal történik, a zöngésé laza izomzattal, ezért pl. az orosz vagy francia t és d vonatkozása fonetikailag többértelmű. E vonatkozásnak privatív értékeléséhez el kell dönteni, vajon a zöngésség-e a differenciáló sajátság, vagy a lazaság, továbbá a tulajdonság legkisebb fokát nullával kell egyenlőnek tartanunk.

Hasonlóan az $u-o$ vonatkozása is privatív, ha a két hang szélső foka a nyílásfoknak, illetőleg a zártsági foknak (Öffnungsgrad, bzw. Schliessungsgrad) és az egyiknek, valamint a másiknak minimális fokát a nullával egyeztetjük. Így aztán az u a nem-nyílt, az o a nyílt ajakhang, vagy u a zárt, és o a nem-zárt ajakhang. Ugyane vonatkozású $u-o$ azonban azonnal graduálissá válik, mihelyst a magánhangzós rendszerben az o -nál nyíltabb hangzó is van, pl. o vagy a ; ekkor az u a külső (extreme) és az o a belső (mittlere) tag.

A fonológiai ellentétnek ekvipollens, graduális vagy privatív értékelése a tárgyalás szempontjától függ, bár általában a fonológiai rendszer szerkezete és funkciója tárgyilagosan és egyértelműen megadja az ellentét értékelését.

A $t-d$ ellentét privatív, de ha harmadik tagja is van, akkor graduális. A rendszer funkciója megmutatja, melyik tag a jegy nélküli: ha a t , akkor a megkülönböztető jegy a zöngésség (vonatkozása pedig privatív), ha d , akkor a megkülönböztető jegy a lazaság, ha sem az egyik, sem a másik, akkor a $t-d$ ellentét ekvipollens.

A konkrét ellentét graduális, privatív vagy ekvipollens volta tehát a fonémrendszer szerkezetétől és funkciójától függ, de azért magában az ellentétben is kell lennie valaminek, ami lehetővé teszi a privatív, graduális vagy ekvipollens értékelést.

A $k-l$ ellentét semmiképpen sem lehet graduális vagy privatív, mert tagjait nem lehet ugyanazon tulajdonság állításának (Bejahung) vagy tagadásának (Verneinung), sem pedig két fokának elképzelni. Az $u-e$ ellentétet elképzelhetjük privatívnak (zárt—nem-zárt, illetőleg nyílt—nem-nyílt), graduálisnak és ekvipollensnek is (66–69).

Az ellentéttagok viszonyának tárgyalásánál tűnik ki legvilágosabban Trubetzkoy logikai tévedése és ellentmondása.

Maga Trubetzkoy mindenkor az ellentéttagok vonatkozásáról (Verhältnis) szól, nem viszonyáról. Az ellentéti kapcsolat harmadlagos viszony, tehát szabatos meghatározásban tényleg vonatkozás.

A privatív ellentétre idézett példái azonban helytelenek, mert azok viszonya részben másodlagos korreláció (zöngés—zöngétlen, $d-t$ stb.), részben graduális (ajakhangú—nem-ajakhangú, azaz sötét—világos).

A valami (egy meghatározott jegy jelenléte) — semmi (a jegy hiánya) viszonya az additív ellentét viszonya s ilyen a másodlagos korreláció viszonya is. A privativitás ezzel szemben explikatív, diverz viszony, részleges vagy egyedi deriváció. A másodlagos korreláció tehát nem privatív viszony, a privativitás pedig nem ellentét, hanem különbözőzés, diverzitás. A másodlagos korreláció pedig tényleg ellentét.

A graduális ellentétre idézett példái sem helyesek. A graduális viszony nem akármilyen sajátság lefokozásából áll, hanem határozottan a teljesség lefokozása részlegességre (és nem a részlegesség derivációja, explikációja egyediségre). A magánhangzók nyílásfokának (Öffnungsgrad) fokozatai: a német $u-o$, $ü-ö$, $i-e$ fonémek nem állnak graduális viszonyban, hanem éppen privatívak. A hangmagasság esetleg tényleg graduálisan viszonyul.

A graduális viszony a teljes tárgyból lefokozott részleges tárgy diverz, különböző viszonya egyoldalúan, egyértelműen meghatározva; tehát nem ellentét, differencia.

Az ekvipollencia (aequipollentia) fogalma a fogalmi- és viszonylogikában szokatlan, gyakori viszont a mondatlogikában és a tartalmában és terjedelmében azonos, kifejezésében, jelében különböző két mondat, ítélet viszonyát jelöli. Trubetzkoy szerint ekvipollens az ellentét, ha az sem fokozati, sem állító, sem tagadó. Tehát csak negatív meghatározását adja, nem határozza meg pozitív lényegét. Idézett példáiból a $p-t$ viszonya graduális, tehát nem ekvipollens; a $f-k$ tényleg ellentét, többértelmű viszony, vonatkozás, ilyen értelemben lehet „egyenjogú” (gleichberechtigt) ekvipollens. Az ekvipollencia fogalma Trubetzkoy meghatározásában nem szabatos. A fogalmi logikában a diszjunkció (alternáció, megengedő, kizáró) fogalma szokásos.

Trubetzkoy rendszerezésének három fogalma közül kettő: a graduális és privatív, a diverzitás, különbözőzés fogalma és nem az ellentété, a differenciáé; csak az ekvipollencia lehet a differencia, az ellentét fogalma. Így is komplex

meghatározatlan fogalom, nem különbözteti meg a teljes, a részleges és az egyedi ellentétet.

Trubetzkoy a német *u—o*, *ü—ö*, *i—e* ellentétet graduálisnak minősíti (vö. 67), azonban privatívnek, ha a nyílásfoknak (Öffnungsgrad) vagy zárfoknak (Schliessungsgrad) két szélső értékét képviselik és mint nyílt—nem-nyílt, illetőleg zárt—nem-zárt állanak ellentétben, tehát ha a vonatkozás kéttagú. De ugyanez az *u—o* vonatkozás azonnal graduálissá válik, mihelyt a rendszerben még egy nyíltabb magánhangzó van, pl. *o* vagy *a*. Ugyanígy a *d—t* ellentét is privatív, de ha még egy további tagja akad, akkor graduális, vagy ha nem, akkor ekvipollens is lehet. Az ellentétek értékelése (Wertung) tehát a szemlélettől függ még akkor is, ha a fonológiai rendszer szerkezete és funkciója többnyire meghatározza az ellentét értékét. Trubetzkoy ellentételemélete tulajdonképpen ellentmond a háromtagú viszonynak, hiszen az ellentét nála mindig két tagot mutat. Az ellentétnek általános elmélete természetesen ismeri az ellentétek egymásutániségát, bizonyos értelemben: sorát.

Trubetzkoy-nak vázolt szemlélete elméletileg a logikai viszonyok szükségképpeniségének teljes félreértése és a teljes, általános és egyetemes fonémrendszer szükségképpen, determinált viszonyrendjének tagadása. Nem kétséges: egy nyelvalkat, nemzeti nyelv a teljes fonémrendszernek, illetőleg állományának esetleg csak bizonyos hányadát, részrendszerét veszi fel, érvényesíti s megváltozott fonémállománya miatt a strukturálisan determinált fonémrendszerében strukturális átépítés, eltolódás van, különböző jegyek relevanciája érvényesül, tehát a rendszer és az egyes foném tartalma módosul. A fonémek teljes, általános és egyetemes rendszere azonban mindettől függetlenül fennáll.

A foném több jegy egysége. Azonos tartalma, viszonya és rendje (jelviszonyrendje) szerint determinált, meghatározott sorrendben (a fonémek rendszerében) áll; a foném függő sorának foka és egyben az első előzetlen tagból explikált összefüggő sorozatának privatív fokozata; ugyanakkor a sorrend (rendszer) minden tagjával kölcsönösen komplikált vonatkozásban áll. A foném tehát egyben graduális és privatív. A sorrend minden tagja teljességének foka, általánosságának fokozata és egyetemességének mértéke szerint fennálló, determinált és meghatározott (állandó invariáns) graduális és privatív fennállású és alapviszonyú; a sorrend alapviszonya a szerkezet átépítésével sem változik, csak bizonyos jegyeinek viszonya és így érvénye (relevanciája) módosul. A fonémrendszer invariáns alapjegye, illetőleg invariáns jegyeinek szerkezete változatlan. A foném tehát ugyanabban a rendszerben nem lehet egyszer graduális, máskor privatív — még a fonémrendszer strukturális változásával, fejlődésével sem. Persze az egyetlen sorú fonémállománynál csak az egyik viszony lehetséges.

A részrendszer strukturális törvényszerűségét azonban nem lehet általánosítani és főképpen nem lehet alkalmazni a teljes, általános és egyetemes fonémrendszerre és annak szükségképpen hangviszonyrendjét nem lehet relativizálni. Csak a részrendszer lehet viszonylagos, relatív. Trubetzkoy az alapviszonyok félreértésében és az általánosításban hibázik. Ellentmond saját elvének is, mert az ellentéttagok viszonyát nem vezeti le magából az ellentétből; nem határozza meg, miként következik a graduális, privatív és ekvipollens viszony a dimenzionalitásból. Sokkal inkább a tagok lényegéből, tartalmából okolja meg (jól—rosszul) a tagok viszonyát, tehát többé-kevésbé a lényegi jegyek egységéből, nem pedig az ellentétviszonyból.

Tévedését világosan mutatja az elvviszonyrend is.

Az azonosság és ellentmondás (diverzitás, különbözés) előfeltétele minden viszonynak, az pedig minden rendnek, tehát az ellentétnek (differencia, különféleség), implikációnak s a többi viszonynak is, valamint a sornak, sorrendnek (azaz rendszernek), osztálynak stb. Mindig legalább két tárgy különbözik vagy áll ellentétben (különféle), tehát a különbözés és különféleség (ellentét) viszonya és a többi viszony is mindig legalább két tag között áll fenn. A párostagúság elemi előfeltétele a viszonynak. A viszony ismétlődhet és három vagy több tag állhat azonos viszonyban, pl. $A \supset B \supset C$. Az ismétlődő viszony a legegyszerűbb viszonszerkezet, amely három tagot rendez sorba, s ez a legegyszerűbb rend.

A párostagú viszony tehát szükségképpen alap. Így az ellentmondás (diverzitás): $A \supset \bar{A}$ (A ellentmond a non- A -nak [$\bar{A}$] és attól különbözik); az ellentét (differencia): $A - B$ (A teljes ellentétben áll a B -vel, a kettő különféle); bizonyos értelemben az azonosság is $A = A$ (A azonos A -val, vagyis önmagával). A párostagúság tehát általános minden viszonynál, nem különleges jegye, sajátága vagy tulajdonsága az ellentétnek (differencia), sőt előbb van meg az ellentmondásnál és mutatis mutandis magánál az önazonosságnál.

A logikai elvek sorrendje szerint az azonosság alapelve után az ellentmondás áll s harmadikul az ellentét elve.⁴⁸

Az ellentmondás elvéből következik:

1. a n e g á c i ó (tagadás, teljes ellentmondás, különbözés, diverzitás): $A \supset \text{non-}A$ vagy $A \supset \bar{A}$ (A ellentmond a non- A -nak, az A különbözik a non- A -tól; pl. fém—nem-fém, hang—nem-hang) — a fogalmi logikában;

2. a f o k o z ó (gradualis, részleges) d i v e r z i t á s, k ü l ö n b ö z é s: $A \supset B$ (az A -nak ellentmond az implikált lefokozással szubszumált, alárendelt B ; pl. a fogalmi logikában: szerves lények — állatok; $i \supset u$ a magyarban);

3. a f o s z t ó (privatív, egyedi) k ü l ö n b ö z é s: $A \sqsubset B$ (az A -nak ellentmond a belőle explikált, fosztással derivált és mellérendelt B ; pl. $o \sqsubset u$ a magyarban).

Sorrendben harmadik az ellentét elve. Az ellentét (differencia, különféleség) is lehet:

1. k o n t r é r vagyis teljes: $A - B$ (az A -nak távolian, szélsőségesen, a valami—semmi értelmében ellentett a B); pl. fehér—fekete, $z - o$ (orrhangú—nem-orrhangú) a franciában.

2. s z u b k o n t r é r vagyis részleges: $A - \bullet B$ (az A -nak részlegesen ellentett a B); pl. fehér—szürke, fehér—piros (a piros tartalmaz némi fehéret); $t - \bullet d$ a magyarban;

3. l i m i t vagyis egyedi: $A - \bullet \bullet B$ (az A -nak egyedien ellentett a B); pl. fehér—lila, zöld—piros; $p - \bullet \bullet s$ a magyarban.

Az ellentét viszonya lényegéből következőenként tagot vonz, tehát ellentétpárt alkot, de több tagot is vonzhat, vonhat ugyanazon ellentétbe, pl. piros—világos rózsaszín—sötét rózsaszín stb. E helyen csak a tárgyunkkal szorosan kapcsolatos logikai problémát érintjük. A diverzitás és differencia teljes elméletének itt nincs helye.

Az ellentét elve tehát harmadrendű és ilyen az ellentétpárok érvénye és értéke is. Az ellentmondás elve s a belőle következő különbözés előfeltétele az

⁴⁸ Vö. SCHRÖDER: i. m. I, 299 kk; BURKAMP: i. m. 239, 117, 147, 157; PAULER: i. m. 23 kk.

ellentétnek mint következményének. E logikai tény mellőzése Trubetzkoy elméletének lényegi hibája s ebből következik az ellentétpárok, és az ellentétpárok rendszere elméletének hibás volta is.

*

6. Trubetzkoy a korreláció értékét és szerepét fontosnak tartja s külön fejezetben tárgyalja. Mennél több egy rendszerben a semlegesíthető privatív proporcionális, egydimenziós és homogén ellentét, annál koherensebb, összetartóbb, mennél több az ekvipollens, izolált, többdimenziós és heterogén ellentét, annál kevésbé koherens a rendszer. Ezért szükséges a privatív proporcionális egydimenziós ellentétek sorának önálló megnevezése a *korreláció* szóval. A korrelációs jegy jelenléte, illetőleg hiánya korrelációs párok sorát jellemzi; a korrelációs pár tagja a páros foném (75–77).

Trubetzkoy a korrelációs jegyek rokonjellege szerint rokon korrelációkat, illetőleg rokon osztályokat különböztet meg, pl. a zöngés és hehezetes korrelációk osztályát; korrelációs jegye mindkettőnek a gégeben alakul ($b-p$, $p-ph$). Több rokon korrelációban résztvevő foném többtagú korrelációs bokrot (Korrelationsbündel) képez. Két típusa van: pl. az óind $p-ph$, $b-bh$,

vagy az ógörög $\begin{matrix} \Pi & T \\ \swarrow & \searrow \\ \beta & \varphi & \delta & \theta \end{matrix}$ Teoretikusan nyolctagú korrelációs bokor lehetséges.

De ha a foném több nem-rokon korrelációban vesz részt, akkor nem bokrot képez, hanem korrelációs réteget (Schichten). Pl. a német i foném részt vesz a hangsúlyos (Betonungskorrelation), a hosszúsági (Quantitätskorrelation) és az ajakhangú (Rundungskorrelation) korrelációban. Az ajakhangú korreláció ($i-ü$, $e-ö$) más síkba (Ebene) tartozik, mint a két előző (80).

Trubetzkoy itt az elsődleges, szükségképpen, kísérő korrelációt látta meg, s bizonyos mértékben külön tartja. Természetesen egyáltalán nem tartozik a másodlagos korreláció problémakörébe.

A másodlagos korreláció vagyis megfelelés nem tranzitív viszony; ha két-két tag között fennáll, abból nem következik a két viszonypár között ugyanaz a viszony. Pl. a p zöngétlen előfeltétele a d -nek, a t zöngétlen előfeltétele a d -nek, de a p nem közvetlen előfeltétele a d -nek.

A sorszerűségnek előfeltétele az ismétlődő viszony, vagyis minimálisan három tagnak ugyanaz a viszonya. Ez a föltétel itt nem áll fenn; a korreláció nem tranzitív viszony.

Persze a részlegességének fokozata szerint másodlagos fennállású additív jeggyel alakult zöngés mássalhangzóknak egymáshoz való viszonya ismétlődhet és a zöngés mássalhangzók tranzitív aszimmetrikus viszony szerint determinált viszonszerkezetű rendszerben állhatnak. A zöngés mássalhangzók rendszere természetesen másodlagos, függvénye a zöngétlen mássalhangzóknek, illetőleg egész rendszerének. Zárt tranzitív aránytalan rendszere azonban viszonylag önálló. Természetesen a korreláció lehet egy vagy több tagú.

A másodlagos korreláció tehát additív jeggyel alakul; az így nyert fonémek rendszerét a korreláció tényleg szorosabbra fűzi az alaprendszerrel. Magát az alaprendszert azonban nem fűzheti és nem is fűzi szorosabbra, mert annak csak függvénye, s így csak másodlagosan vonatkozik rá.

ARANY A. LÁSZLÓ

Adalékok a topic-comment problémához

1. A probléma elhelyezése, fölvetése

1.1. A szintaxis. A generatív teljes nyelvreírás legfontosabb része a szintaxis. Voltaképpen ez az egyetlen generatív komponense, vagyis szabályhalmaza. A generativitás annyit jelent — ebben az összefüggésben —, hogy a mondatok (szintaktikai) szerkezetének leírására szolgáló szabályok felsorolása. Természetesen a felsorolás módja nem lehet tetszőleges; legalábbis igen bonyolult volna egy találmányra összeállított — vagy éppen össze nem állított — szabályfelsorolás. Éppen ezért külön kikötések nélkül minden esetben algoritmikus, rendezett szabályok felsorolásáról van szó.

Tekintettel arra, hogy egy adott nyelv szintaktikai modellálása — vagyis mondatai szerkezetének leírására szolgáló rendezett szabályok felsorolása — többféleképpen történhet, ezért maga a generativista kutatás leginkább az 'aránylag legjobb modell' megkeresésére vonatkozik. Ez az aránylag legjobb modell a dolog természete szerint más modellekkel való összehasonlítás, összemérés eredményeként választható ki. Valamennyi versenyben levő, komolyan számbaveendő modellnek azonos empirikus követelményeknek kell eleget tennie. Ez azt jelenti, hogy az adott nyelv valamennyi mondatát le kell tudni írni, vagyis „generálni”. De hogy ezt hogyan végzik, az már egyáltalában nem közömbös.

Jó okunk van annak a föltevésére, hogy minden, ami ezen felül megkülönbözteti az egyes generatív szintaktikai modelleket, az már az egyes modellek metateóriájába tartozik. (Az ugyanis nem tekinthető tudományos problematikának, hogy egy és ugyanazon metateória segítségével miért jó vagy „jobb”, illetőleg rossz vagy „rosszabb” egy nyelv konkrét leírása. A metateória elvileg „vízhatlan”; a beszivárgás a konkrét kutatási folyamatban történt.)

A metateória — vagy általános grammatikai elmélet — lényegében két részből áll.

Az első az emberi nyelv egyetemes tulajdonságainak halmaza: kategóriák, relációk s maguk a teljes nyelvreírési modell szintjei tartoznak bele. Ezeknek kutatásában az emberi nyelvre vonatkozó önmegismerés egyenletes fejlődése óriási tapasztalatanyagot halmozott fel. Az utolsó évtizedben a modern nyelvtipológia és főleg a nyelvi univerzálék, egyetemes sajátosságok kutatása hozott eredményeket. Ez az ismeretanyag adja meg az egyes nyelvek leírásában igénybe vehető egységeket, terminusokat. (Ilyen például a „szintaxis”, a „szemantika”, a „fonológia”; a „mondat”, az „újraírási szabály”, a „transzformációs szabály”, a „fonológiai megkülönböztető jegy” stb.)

A metateória második része a matematika, a matematikai logika belső fejlődéséből adódik; az eldöntés-elmélet és az automata-elméletnek az automata-családjára vonatkozó feladatainak egyenes következménye, alkalma-

zása az emberi nyelvekre. Ennek lényege abban áll, hogy formális kritériumokat ad meg a konkurráló grammatikai modellek értékelésére. Tehát azonos univerzális apparátus segítségével két- (vagy több-) féle módon elkészített — és empirikusan — azonos adekvátságú grammatika közül melyik az 'aránylag jobb'. Ennek értékelésére a legfőbb kritérium a grammatikai modell formális "egyszerűsége". Ez a műszó értékű „egyszerűség” terminus a grammatikának egy sajátos tulajdonságát fejezi ki. Ez a tulajdonság a felhasznált szabályok számára vonatkozik. Így például ha — *ceteris paribus* — a magyar névmások bevezetése leírható 10 szabállyal és 20 szabállyal, akkor a tíz szabályos megoldás esetén — föltehetően — jobban megközelíti a formális leírás a modell tárgyának: a nyelvi mechanizmusnak működését.

A metateória második része ellenőrzi a metateória első részének tartalmát is. (Ezt a két részt valószínűleg csak ideiglenesen tudjuk egyáltalában kettéválasztani.) Ez azt jelenti, hogy a formális leírás szimbólum-készlete — melynek alapja a föltett, empirikusan megalkotott univerzális nyelvi kategóriák halmaza — nem olyan abszolút érvényű, mint a tisztára matematikus eldöntési apparátus. Ezeknek ellenőrzése is történhet egy (másfajta) egyszerűségi elv alapján, de ezen túl „elméleti” úton is. Az említett (másfajta) egyszerűségi mércének felhasználása valahogy így történhet (az előző példa keretében maradva): Ha a magyar névmások bevezetése leírható — *ceteris paribus* — 10 szabály és 5 szimbólum segítségével, meg 10 szabály és 10 szimbólum segítségével, akkor nyilván a kevesebb szimbólum-számú megoldás az egyszerűbb. Az „elméleti” munka azután ott kezdődik, hogy megnézzük: milyen szimbólumok (s alapjukul szolgáló kategóriák) bizonyulnak ennek során elhagyhatónak. Ezek valószínűleg kiesnek az univerzálék közül; így esett ki mind a fonéma és a morféma a legutolsó időben.

1.2. A topic-comment kérdése. A metateória első részének egyszerűsége azonban az egész modell szerkezetére terjed ki. Tehát arra például, hogy van-e szükség külön szó-szintre, külön morfológiára, vagy hogy hol foglal helyet a szótár a teljes nyelvreírás keretében.

Voltaképpen a teljes nyelvreíráson kívül esik a leírás célja, hatóterülete. Azonban ezt is a metateóriában, leginkább annak első részében lehet megfogalmazni. (Az elméleti és egyes általános célú leírások különbsége viszont, tapasztalataink szerint, a metateória második részébe tartoznak.)

Ilyen „cél és hatóterület” kérdés például a „lélektani” alany és állítmány kérdése. Ez egy családba esik a hajdani „téma-réma” viszonytal, valamint a legújabb „topic-comment” viszonytal. A magyar hagyományban a „lélektani” alany és állítmány kategóriája a szokásos; mi azonban inkább a topic és comment viszonylatában dolgozunk, mert ebben jobban tudunk támaszkodni másféle modern nyelvészeti megközelítésekre. (A háromféle terminológia mögött nincs mélyebb elvi különbség, inkább csak a fölrendelt elvi keret különbözik, de ez is ártalmatlan módon.)

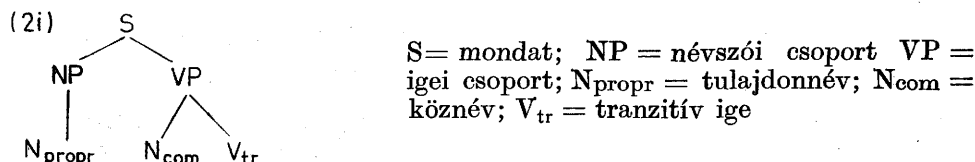
A „topic-comment”-viszonytal kapcsolatban a probléma triviálisan az, hogy minden valamirevaló nyelvreírásnak számot kell tudni adni létezéséről, természetéről. Így ez a feladat érvényes a generatív szintaxisra is.

Nem triviális módon a helyzet némileg bonyolultabb. A generatív szintaxis ugyanis egyrészt a bázis-mondatokat generálja, másrészt a bázis-mondatokat átalakítja (transzformálja), hogy azok megfelelő felszíni — lineáris — struktúrát kapjanak.

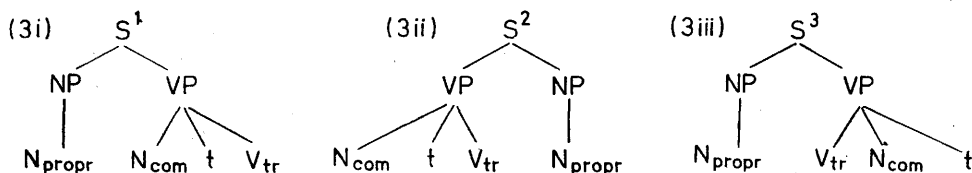
A bázis-mondatok struktúrája „ideális” logikai jellegű. Tehát például

- (1i) *Péter lovat vesz.*
 (1ii) *Lovat vesz (a) Péter.*
 (1iii) *Péter vesz lovat.*

mondatok bázis-struktúrája azonos (közismert szimbolizálásban):

A három mondat felszíni struktúrája azonban eltér:

A szimbólumok közt új a *t* az akkuzatívuszi rag, amely a felszíni struktúrába egyszerű egyeztetés útján került.

A három mondat *S* (subjectum), *V* (verbum), *O* (objectum) rendje legalkalmasabb a különbség feltüntetésére. Eszerint a különbség a felszíni struktúrában:

- (4i) *SOV*   (4ii) *OVS*   (4iii) *SVO*

Ennek a különbségnek a leírása hagyományosan a szórend keretében történt. A formális nyelvészet is megpróbálkozott ezzel már. Nem volt azonban világos a topic-comment viszony és az *SOV* viszony kapcsolata, már ami a formális (generatív) nyelvelírás egészét illeti.

Ebben a dolgozatban arra teszünk kísérletet, hogy a szokásos formális mondattani és topic-commentre vonatkozó „közlési” vizsgálódások viszonyának tisztázását előrevigyük egy-két ponton. Az erre vonatkozó részletmegjegyzések alkotják a 2. pontot. A 3. pontban néhány konklúziót próbálunk levonni a teljes nyelvelírás számára.

1.3. Mondattani empirikus tipológia. A mondattan tipológiai megközelítése két — eddig össze nem függő — módon történt. Az egyik a konkrét mondattani szerkezetek tipológiai katalógusát próbálta elkészíteni. Ez a katalógus a taxonómikus empirikus nyelvészet fontos feladata. A másik tipológia pedig nem a mondatokat, hanem a mondattanokat osztályozta, jellemezte; ennek során legújabbán csupán a formális (igényű) szintaktikai rendszerek tipológiája terén történt előrehaladás. — A két feladat vala-

hol nyilván találkozik. Jelen pillanatban is tekintetbe kell egymást venniük.

Természetesen az empirikus tipológia a mondatok felszíni struktúrájára vonatkozik; vagyis nem a „logikai” alap szerkezetére, hanem annak valamilyen szalagszerű, láncszerű (lineáris) megformálására. Amíg a transzformációs technika segítségével ezeket nem tudjuk a mondat bázisából levezetni, addig ezen a téren az eredmények ideiglenesek. Mégis hasznos az erre vonatkozó kutatás, mert (a) részben hozzájárul a metateória első részének pontosabb felvázolásához; (b) s részben új szempontú anyagot tárhat fel a konkrét szintaktikai kutatások: a formális generatív szabályok megalkotása számára.

Ilyen alapon fordulunk a mondat felszíni struktúrájának univerzális tipológiájához.

Jelen dolgozatunk sajátos céljából az empirikus mondattani tipológia legfelsőbb keskeny szeletét vesszük figyelembe, elsősorban a háromtagú (tárgyi bővítőmennyiségű) mondatok struktúráját. A kéttagú (tárgyatlan) mondatok struktúrája ennél is egyszerűbb volna, de még innen esik a bonyolultságnak azon a határán, hogy össze tudjuk majd mérni a topic-comment sé mákkal. — A négy- és öttagú mondatok szerkezete a háromtagúak sajátos kiterjesztése; ezzel is próbálunk foglalkozni megfelelő arányban. A tárgyi bővítőmennyiségre azért esett a választásunk, mert érthető okokból ennek van a legnagyobb irodalma. Az érthető ok: részben a tárgy kategóriájának egyetemes (fontos) jellege, részben pedig a számbajövő egyéb kategóriák, például a határozó szórendi labilitása.

Eddigi ismereteink szerint a háromtagú tárgyi bővítőmennyiségű mondatok a nyelvekben négyféle szórendi típusba oszthatók. Mindegyik típusnak van egy *alapszórendje*, amely a többinél jóval gyakrabban használatos. (Természetesen itt a gyakoriság nem önmagáért fontos; hanem azért, mert ami gyakori, az valószínűleg mélyebb, strukturális okokból is alapvetőnek veendő.) Az alap-szórenden kívül lehet még másfajta szórendi formája, variánsa is. A variánsok száma lehet kettő, három vagy hat.¹

A lehetséges variánsokat a következő négy típusba oszthatjuk (a dolgozat során is így hivatkozunk majd rájuk, hogy pl. „első típus”, „második típus”):

Első típus:

alap (egyetlen) variáns: *SOV*

többi lehetséges variáns: *OSV*

VSO

vagy mind a hat (permutációsan lehetséges) variáns.

Baskír példamondatok:

SOV: *Апайым хатты яз.* 'Apám a levelet írja.'

OSV: *Хатты апайым яз.* 'A levelet apám írja.'

Második típus:

alap (egyetlen) variáns: *SVO*

többi lehetséges variáns: *OVS*

VSO

¹Vö. DEZSŐ LÁSZLÓ, A magyar tárgyi bővítőmennyiségű mondatok tipológiája: A magyar nyelv története és rendszere. Bp. 1967, 229—33.

vagy mind a hat variáns.

Szuahili példamondatok:

SVO: *Ali anaandika barua.* 'Ali írja a levelet.'

OVS: *Barua anaaandika Ali.* 'A levelet írja Ali.'

VSO: *Anaandika Ali barua.* 'Írja Ali a levelet.'

Harmadik típus:

alap-variáns: VSO

többi lehetséges variáns: SVO vagy VSO

Arab példamondatok:

VSO: *Yagra'u 'Ali al-ḥitāba.* 'Írja Ali a levelet.'

SVO: *'Ali yagra'u al-ḥitāba.* 'Ali írja a levelet.'

Negyedik típus:

alap-variáns: VOS

többi lehetséges variáns: SVO

Malgas példamondatok:²

VOS: *Manoratra taratasy aho.* 'Írok levelet én'

SVO: *Ni herinadro dia misy andro fito.* 'A hét(nek) van hét napja'.

A malgas SVO variáns további elemzésre szorul.

1.4. A topic-comment típusai. A 'lélektani alany'³ és a 'lélektani állítmány' a mondatot két félre osztja. Ebből a szempontból ez a 'lélektani' (közlési) párja a mondat (grammatikai) alanyi részének és a (grammatikai) állítmány részének.

A topic-comment viszony az egész mondatot — mint közlési egységet — szintén két részre osztja: a topic (a már ismert) és a comment (az újszerű) részre.

Mi a helyzet a mondatfeleken belül? Föl lehet-e tenni azt a kérdést, hogy mi a 'lélektani állítmány' egy többtagú 'lélektani állítmány'-on belül? Ez a kérdés — amennyire mi tudjuk — nem szokásos; bár elvileg még senki sem zárta ki a lehetőségét. Hiszen, ha például a jelző 'másodlagos (grammatikai) állítmány', miért ne kereshetnénk másodlagos 'lélektani alany' vagy 'állítmány'-felét?

Hogy a háromtagú tárgyi bővítményes mondatokkal összevethessük a topic-comment viszonyt, minimálisan a commentet két részre kell bontanunk. Ha ezt a kezdő lépést megtettük, akkor már nem jelent semmilyen elvi nehézséget, hogy mind a teljes mondatstruktúrát (annak ágrajzát), mind pedig a teljes mondatra vonatkozó közlési sémát (annak ágrajzát) összehasonlítsuk.

A közlési séma (topic-comment viszony) mélységére vonatkozóan nem találtunk kidolgozott rendszert; magunknak kellett egy lehetséges rendszert felvázolnunk.

²Vö. В. Д. Аракин, Мальгашский язык. Москва 1963, 58.

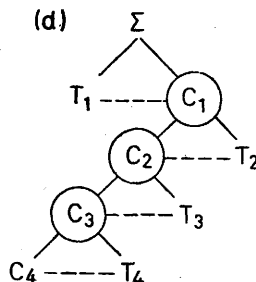
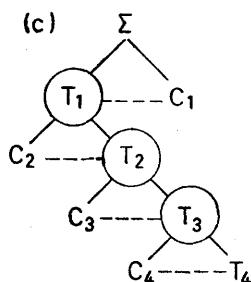
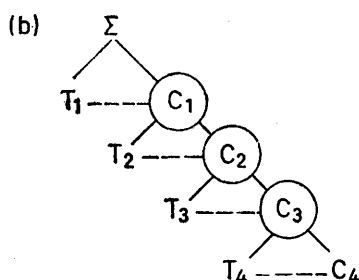
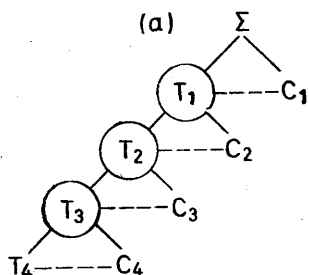
³A 'lélektani' alanyt nem azért mellőzzük, mivel kifogásunk volna bármilyen terminus ellen; ha megvan a definíciója, akkor csupán pedagógiailag zavarhat (vagy segíthet egyben-másban). A 'lélektani'-t azonban még így is idézőjelbe tesszük, mert előttünk ismeretlen a pszichológiának olyan változata, ahol a 'lélektani' alany vagy állítmány terminusnak valamilyen értelme volna.

Kiindulópontunk az volt, hogy a topic és comment viszonya szigorúan bináris (ez a binaritás elméleti jellegű): egy közlési egységben (vagyis a grammatikai mondat megfelelőjében) minimális követelmény egy comment, vagyis újszerű rész. A kéttagú mondatban pedig — általában — egy-egy egymáshoz viszonyított topic és comment rész.

Föltettük azután — teljesen formális alapon — hogy ha akár a topic, akár a comment rész további két részre osztható (két tagból áll), akkor közülük az egyik másodlagos topicnak, a másik pedig másodlagos commentnek tekinthető. Itt is ragaszkodtunk a binaritáshoz; ez elvileg nem tekinthető szükségzerűnek, technikai értelemben azonban ez inkább hasznos, mint káros.

A másodlagos topic-comment viszony után föltettük a harmadlagos és negyedleges esetet is. (Itt azonban egyelőre megálltunk.) A másodlagos T—C viszonyhoz három-, a harmadlagoshoz négy-, a negyedlegesnek pedig öttagú mondat szükséges.

Ennek során négyféle tiszta típust tettünk föl, mégpedig a következőket: (E négy közlési séma típusra a dolgozat 2. részében úgy hivatkozunk, hogy (a) (b) (c) (d) stb.)

Az ábrákon Σ = a teljes közlési egység; a T = topic; a C = comment; az alsó index = a közlési tag rendűsége; a bekeretezés jelöli a „nem-terminális jellegű” szimbólumokat, vagyis azokat, amelyeket ugyanazon család más tagjával váltunk fel. A szaggatott vonal jelöli a „helyi” topic-comment viszonyokat.

Nyilvánvaló, hogy (a mondatnak megfelelő) egész közlési séma topic-comment szerkezetét az egész ábra adja meg. Ha pedig a terminális (nem bekeretezett) szimbólumokat egy sorba vetítjük le, akkor a következő négy — most már lineáris — szimbólum-sort kapjuk meg:

$$\begin{array}{ll} \text{(a)'} & T_4 - C_4 - C_3 - C_2 - C_1 \\ \text{(c)'} & C_2 - C_3 - C_4 - T_4 - C_1 \end{array} \quad \begin{array}{ll} \text{(b)'} & T_1 - T_2 - T_3 - T_4 - C_4 \\ \text{(d)'} & T_1 - C_4 - T_4 - T_3 - T_2 \end{array}$$

A négy közlési típust elnevezhetjük kívánatra:

- (a) Comment-nyelv; (b) Topic-nyelv;
(c) Diszjunkt comment-nyelv; (d) Diszjunkt topic-nyelv.

Az (a) és a (b) föltevéséhez nem kell bővebb magyarázat.

Az (a) a következő szabályok segítségével hozható létre:

- (i) $\Sigma \rightarrow T_1 + C_1$
(ii) $T_n \rightarrow T_{n+1} + C_{n+1}$

A (b) esetében a (ii) helyett a (iii) szabály szükséges

- (iii) $C_n \rightarrow T_{n+1} + C_{n+1}$.

Nyilvánvaló, hogy az (a) és a (b) egymás tükörképét adják, de a $T + C$ térbeli viszonya mindenütt töretlen.

A (c)-nek és tükörképének, a (d)-nek föltevése már nemcsak formális. A (c) világosan alosztálya az (a)-nak, a (d) pedig alosztálya a (b)-nek. De miért kellett éppen ezt a két alosztályt külön típusként tárgyalni? A (c) azonban az (a)-nak szintén „tükörképe” kíván lenni (más értelemben, mint a (b) az (a)-nak, de ez csak a második mélységi foktól kezdve lehetséges. A mondat közlési dualizmusában ugyanis mi axiomatikusan csak az (i), vagyis $\Sigma \rightarrow T + C$ lehetőséget tettük fel (tehát nincs $*\Sigma \rightarrow C + T$ szabályunk). Ezért lett a (c) csak a második sortól kezdve $C-T$ sorrendű; s ezért lett voltaképpen diszjunkt is, már ami a comment-ek sorozatát illeti.

A (c) szabályai:

- (i) $\Sigma \rightarrow T_1 + C_1$
(iv) $T_n \rightarrow C_{n+1} + T_{n+1}$.

A (d) pedig egyszerűen a (c) megfordítása épp úgy, mint a (b) az (a) megfordítása.

A (d) szabályai:

- (i) $\Sigma \rightarrow T_1 + C_1$
(v) $C_n \rightarrow C_{n+1} + T_{n+1}$

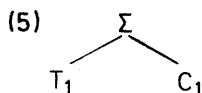
A négy elméletileg föltett típus a későbbiekben igen hasznosnak bizonyult a mondatok szórendjével való összehasonlításban, illetőleg azoknak motiválásában.

A probléma most már többé-kevésbé világos. Az univerzális szórendi típusokat és az elméletileg lehetséges közlési sémákat kell összehasonlítani. Nyilvánvalóan a struktúrát egészében mutató ágrajzok alkalmasabb keretet szolgáltatnak az összehasonlításra, mint a levetített terminális szimbólumok sorai. Az összehasonlítás — mint látni fogjuk — nem szemlélődő jellegű. A topic-comment lehetséges viszonyait megpróbáljuk alapvetőnek tekinteni a mondat-szerkezet számára.

2. A két — öttagú mondattani és közlési alapegységek vizsgálata a magyarban, a szuahiliben és az arabban

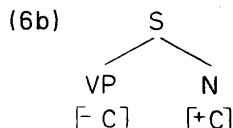
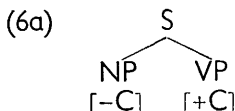
E három nyelvet mint tipológiailag aránylag tiszta eseteket választottuk ki. A magyar választását még elősegítette az is, hogy ezáltal az MTA Nyelvtudományi Intézetében folyó A magyar nyelv formális (generatív) grammatikája című témához is kívántunk kutatási adalékokat szolgáltatni.

2.1. A kéttagú mondatok. A kéttagú alapmondatok közlési sémája a következő:

Σ = kiindulópont; a mondatnak megfelelő 'közlési séma'; T = topic; C = comment; $_1$ (alsó index) = elsőrendű.

Tehát a topic áll az első helyen, a comment a második, a mondat szórendjében. Ez az 1. pontban bemutatott közlési séma kiinduló ága. A neki megfelelő mondat kétféleképpen realizálódhat:

A tőlünk vizsgált példákban az alany NP egy főnév, a VP ige, tehát nem elemezzük a „nominális” mondatokat.

A topic-comment bináris viszonyt a comment meglétére [+C] és ellentétére [-C] redukáltuk részben technikai okokból, részben közlésméleti megfontolásokból. Véleményünk szerint ugyanis a [+C]-k veendőek elsősorban figyelembe — a szöveg folyamatos haladásának irányában — az információ-közlés szempontjából.

2.1.1. Az első típust a magyaron próbáljuk bemutatni. A mondat — számunkra lényeges elemeinek — generálására a következőkre van szükség:

(7) $S \rightarrow N[-C] + V[+C]$

A szintaktikai szinten — erős durvítással — ezzel be is fejeződött a generálás; a fonológiai szinten a [-C] jegynek nem felel fonológiai jegy, a [+C]-t pedig szünet-jeggyel írjuk át; a szünet közvetlenül a megfelelő szimbólum elé kerül: $S \rightarrow N \# V$. Végeredményben a mondat konkrét „teste” ez lesz, pl. *János # olvas*.⁴

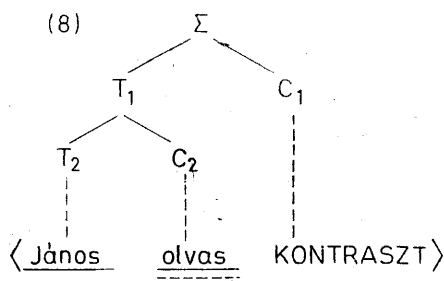
Az alapmondat azonban hangsúlyozható is, például ha valamely előzetes mondatban foglalt állítással szemben más véleményen vagyok: *János olvas (nem pedig ír.)* Vizsgáljuk meg, mi ennek a mondatnak a közlési sémája és szintaktikai levezetési módja.

A közlési séma nem azonos az (5) ágrajzzal, s a levezetése is más. Új szabálycsoportra van szükségünk: „kontextus-szabály”-okra.⁵ A közlési séma kialakításához figyelembe kell vennünk, hogy olyan mondatallal állunk szemben, amelynek teljes egésze az előzményben, a „kontextus”-ban már említett elemekből áll. Így maga a mondat a topic részbe kerül. (Vö. az 1. pont (a) sémájával; a C oldal a nyelvi realizációban üres.)

⁴ Ezt az alapmondatot neutrálisnak nevezhetjük (vö. L. Dezső, Notes on the word order of simple sentences in Hungarian: Computational Linguistics 4. 2–60 (1965), az alább következő magyar mondatok szórendi és hangsúlyozási elemzését lásd ebben a cikkben).

⁵ A „kontextus-szabály” nem tévesztendő össze a kontextus-érzékeny [context-sensitive] szintaktikai szabályokkal. A „kontextus-szabály” egyszerűen visszautal a közlés (s neki megfelelő már generált szintaktikai) láncbéli előzményre, tehát a lineáris kontextust figyelembe vevő szabálytípus. Egyelőre ennek részletes elemzésével itt nem foglalkozunk, de a szabálytípus föltevésére így is szükség van.

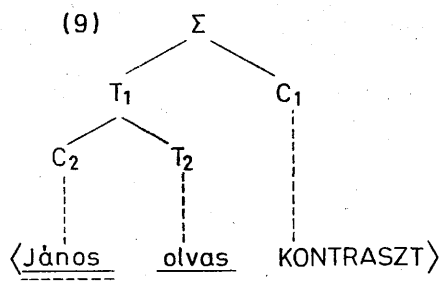

A $\langle \rangle$ jel illusztrációt jelöl, hiszen itt csupán általános közlési sémáról van szó.

A T_1 újra feloszlik T_2 – C_2 elemre, vagyis másodlagos topic-ra és comment-re. Így a kontextus-szabályt igénylő ellentétes mondatok a topic ágba kerülnek, de itt a comment ágban a képét mutatják.

A nyelvi realizáció ágrajza itt is azonos az előző mondatéval, hiszen a két mondat (ti. *János olvas* és *János olvas.*) közötti különbség csak a topic-comment viszonyban van. A levezetéshez szükséges kontextus-szabályok elhelyezhetők egy olyan szabálycsoportban, amely a mondat egészéhez szükséges információkat tartalmazza (*PreS*, vagyis „prae-sentencialis”, magyarul pedig „mondatelőző”). A kontextus-szabállyal kapcsolatban ehelyütt onnan induljunk el, hogy adva van a V tag kontrasztív hangsúlyozása: $PreS \rightarrow Contr(V)$, tehát rövidítve: $S \rightarrow Contr(V) + N[-C] + V[+C]$. A $Contr(V)$ információt átírjuk valamiféle közlési jeggyé: $S \rightarrow N[-C] + V[+C, +Contr]$. Vagyis a $Contr(V)$ -t, a kontrasztív mondatelőzőt bevittük az ígéhez egy közlési feature formájában. A fonológiai szinten a $[-C]$ jegyet töröljük, a $[+C]$ jegyet szünetre váltjuk, a $[+Contr]$ -ot pedig kontrasztív, tehát erősebb hangsúlyra. Ezek után a következő mondatot nyerjük: *János # olvas* (nem pedig ír).

A *János olvas* mondat a szövegösszefüggéstől függően így is hangsúlyozható: *János olvas.* Problemátikus ennek a mondatnak a közlési sémája. Véleményünk szerint így ábrázolható. [Vö. 1. pont (c) sémájával, a C oldal itt is üres.]

Tehát az egész mondat itt is a topic-részbe tartozik, azaz a 'már említett' szférájába. Ezt a megoldást támasztja alá az, hogy a hangsúly az első tagon (C_2) van, s nincs olyan szünet a mondat két tagja között, mint a fenti mondatokban. A mondat levezetése ez lesz: $S \rightarrow Contr(N) + N[+C] + V[-C]$, majd: $S \rightarrow N[+C, +Contr] + V[-C]$. Itt meg a $Contr(N)$, vagyis a kontrasztív mondatelőző a névszóhoz kerül egy közlési feature for-

májában. A fonológiai szinten a $[+C]$ szünet lenne, de mondatélen a szünet természetesen irreleváns; a $[+Contr.]$ pedig hangsúlyozási jeggyé íródik át. Végül ezt a mondatot kapjuk: *János olvas*.

Az alapszórendű (egyeses) kijelentő mondat harmadik hangsúlyozása esetén mindkét tagot hangsúlyozzuk: *János olvas (Péter pedig ír)*. Közlési sémája azonos a (8) sémával, hangsúlyozási viszonyai azonban eltérőek. Ezt a közlési sémát indokolja, hogy a két tag között szünet van; a *János # # olvas* mondatot ezen felül a *János # olvas* mondatdal rokonítja még az is, hogy az *olvas* elem az első mondatban is erősebben hangsúlyozható, mint a *János*.⁶

A nyelvi realizáció szintjén mindkét elem kap kontrasztjegyet: $S \rightarrow Contr(N) + Contr(V) + N[-C] + V[+C]$, sebből: $S \rightarrow N[-C, +Contr] + V[+C, +Contr]$. A fonológiai szinten mindkét elem hangsúlyjegyet is kap, az *N* és *V* elem között „hosszú” szünet lesz. Végül megkapjuk a kész mondatot *János # # olvas*.

A fordított szórendű mondatban csak az ige hangsúlyozása lehetséges: *Olvas János*. A mondat közlési sémája (9), tehát ugyanaz, amellyel egyeses szórendben az alanyt hangsúlyozzuk (*János olvas*). Ennek megfelelően a levezetése így alakul: $S \rightarrow Contr(V) + V[+C] + N[-C]$, majd $S \rightarrow V[+C, +Contr] + N[-C]$, a fonológiai szinten a $[+C]$ jegy szünetként realizálódik; de ez a mondatélen irreleváns, s a *V* kontrasztív hangsúlyt kap, tehát: *Olvas János*.

2.1.2. A második típusban az alapszórend *VN* (a tőlünk vizsgált mondatfajtában). Ilyen a kéttagú mondat alaprendje a kelta nyelvekben, több sémi nyelvben stb. Arab példát fogunk elemezni.⁷ A hangsúlytalan alapmondat közlési sémáját és nyelvi ágrajzát még fõnt bemutattuk [az (5) és a (6b) tételekben]. Ennek megfelelően a mondat egyszerűsített levezetése a következő lesz: $S \rightarrow V[-C] + N[+C]$. A fonológiai szinten a $[+C]$ jegyet szünetre írjuk át: $S \rightarrow V \# N$, szavakkal: *Yagra'u 'Alī 'Ír Alī'*.

Az alapmondat igéje hangsúlyozható, s ekkor a (8) közlési séma szerint alakul a levezetés: $S \rightarrow Contr(V) + V[-C] + N[+C]$, majd: $S \rightarrow V[-C, +Contr] + N[+C]$. A fonológiai szinten a $[+C]$ jegyű tag előtt szünet lesz, a *V*-n kontrasztív hangsúly, végeredményben a mondat: *Yagra'u # 'Alī*.

Az alany hangsúlyozása esetén a (9) közlési sémára lesz szükségünk, a nyelvi levezetés a következő:

$S \rightarrow Contr(N) + V[+C] + N[-C]$, majd $S \rightarrow V[+C] + N[-C, +Contr.]$. A fonológiai szinten a $[+C]$ a megszokott módon szünetté íródik át, de ez mondatélen álló tagnál irreleváns; s az alanyra kontrasztív hangsúly kerül: *Yagra'u 'Alī*, tehát a két elem között nem lesz pauza. (Ez a mondatfajta — arab informátorunk szerint — elsősorban a kérdőmondatokra jellemző.)

2.1.3. Az első és második típusokat képviselő sémák összevetéséből kiderül, hogy a közlési séma mindkét típusban azonos, de a nyelvi realizáció

⁶ Fonológiai tanulságunk tehát az lehet, hogy minden hangsúlyos tag elé kerül egy szünet (amely mondatélen nem érvényesül); két hangsúlyos között pedig ez a szünet még meg is nyúlik.

⁷ A példákért és értelmezésükért köszönetet mondunk Abdel Moneim Muhtarnak, az Eötvös Loránd Tudományegyetem egyiptomi származású lektorának.

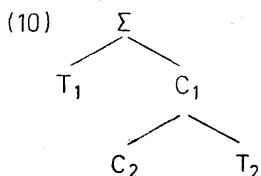
fordított lesz mind az alapmondatokban (vagyis a „hangsúly” nélküliekben), mind a hangsúlyos mondatokban.

A fordított szórendű arab mondatban lehetséges mind az alany, mind az ige hangsúlyozása: *'Alī # yaqra'u* vagy *'Alī + yaqra'u*. Az *'Alī # yaqra'u* mondat sémája a (8), s levezetése így alakul: $S \rightarrow \text{Contr}(N) + N[-C] + + V[+C]$, $S \rightarrow N[-C, +\text{Contr}] + V[+C]$, majd a $[+C]$ -t szünetre, a $[+\text{Contr}]$ -ot hangsúlyra írjuk át: *'Alī # yaqra'u*. Az *'Alī + yaqra'u* mondat sémája a (9), levezetése pedig: $S \rightarrow \text{Contr}(V) + N[+C] + \bar{V}[-C]$, $S \rightarrow N[+C] + V[-C, +\text{Contr}]$; majd a fonológiai szinten a szokott átírás után: *'Alī + yaqra'u*; tehát a szünet irreleváns a V pedig kontrasztív hangsúlyt kap. Ezek szerint az elsődleges magyar és a másodlagos arab $\langle N V \rangle$ mondat csak szórendjében egyezik meg, hangsúly- és szünetviszonyai azonban eltérőek, éppen fordítottjai egymásnak.

2.2. A háromtagú mondatok. A háromtagú mondatok közül azokat elemezzük, amelyekben az igenek tárgy, vagy tárgyszerű kötelező bővítménye van. Szórendileg itt négy típus lehetséges, ezek közül azonban jelen dolgozatunkban csak hármat tudunk vizsgálni; azokat, amelyeknek alapmondatai *SOV*, *SVO* és *VSO* szórendűek. (A negyedik típusra, a *VOS*-re, sajnos, Magyarországon nem tudtunk információt szerezni.)

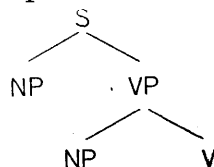
2.2.1. Az első típust képviselik a magyar névelő nélküli tárgyas mondatok, valamint több finnugor, szamojéd, altaji nyelv tárgyas mondatai. Példaként a magyart vesszük.

A közlési sémában le kell mennünk a második szintig:

Az alkalmazott séma az (5) ábra egyik változata, amely az 1. pontban bemutatott (d) sémát követi.

A nyelvi realizáció a következő:

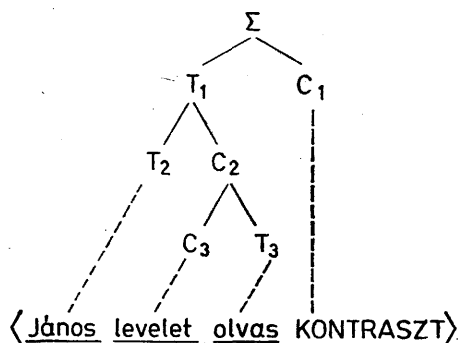

A tőlünk vizsgált mondatban az első *NP* alanyesetű főnév (*János*) lesz, a második *NP* tárgyesetű főnév (*levelet*), a *V* tárgyas ige alanyi ragozásban (*olvas*), tehát $S \rightarrow N_n[-C] + N_a[+C] + V[-C]$. (Az alsó kitevőben az $_n$ a nominativus, az $_a$ pedig az accusativus jele.) A fonológiai szinten a $[+C]$ jegyet szünetre írjuk át, s a $[-C]$ jegyet töröljük. Erre a típusra „*V* előtti 1” (azaz az ‘ige előtti első fonológiai szó’ hangsúlyszabály jellemző; így a hangsúly az N_a tagra kerül. Ez a hangsúly gyengébb mint a kontrasztív hangsúly: *János # levelet olvas*.

Ha a kontextus egy kontrasztív hangsúlyozási szabály bevezetését tesz szükségessé, akkor a *T* ágon vezetjük be a mondatot. Ha a *levelet* elemet emel-

jük ki kontraszttal, a következő közlési sémára van szükség, amely az 1. pont (a) és (b) sémájából tevődik össze a (C ág itt is üres).

(11)

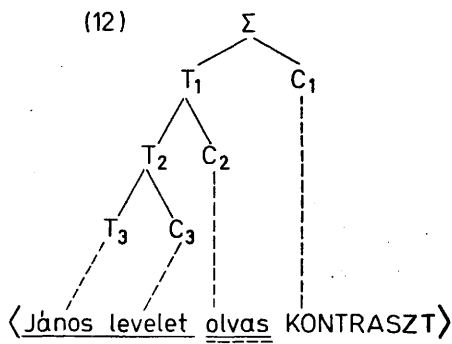

Az így létrejött ágrajz nyelvileg releváns elemei ($T_2 - C_3 - T_3$) a (10) képét mutatják. Ez érthető is, mert a két mondat csak a kontrasztban különbözik. [A kéttagú mondatokban ugyanezt láttuk az (5) és (8) sémában.] A (11) sémában a kontraszt a normál hangsúlyos tagra esik. (A kéttagú mondatokban az ígét nem tekintettük hangsúlyosnak.)

A nyelvi realizáció ágrajza azonos az előző mondatéval, mert a két mondat csak közlés szempontjából tér el. A levezetése ez lesz: $S \rightarrow \text{Contr}(N_a) + N_n [-C] + N_a [+C] + V [-C]$, majd $S \rightarrow N_n [-C] + N_a [+C, +\text{Contr}] + V [-C]$. Ebből a fonológiai szinten az N_a előtt szünet, az N_a tagon pedig erős hangsúly lesz: *János # levelet olvas (nem pedig lapot)*.

A másik kontrasztív hangsúlyozási lehetőség az ige hangsúlyozása: *János # levelet olvas (nem pedig ír)* mondatban. Közlési sémája az 1. pont (a) sémájának felel meg (a C ág megint üres)

(12)

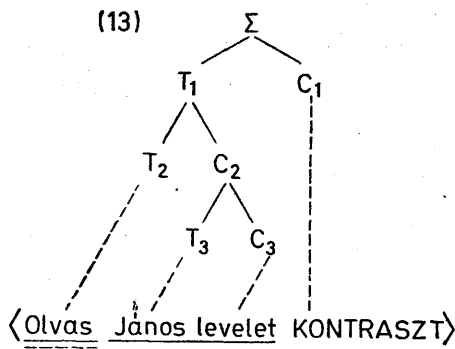
A nyelvi levezetés így alakul: $S \rightarrow \text{Contr}(V) + N_n [-C] + N_a [+C] + N [+C]$; majd $S \rightarrow N_n [-C] + N_a [+C] + V [+C, +\text{Contr}]$. A fonológiai szinten $[+C]$ -nek megfelelően az N_a és V előtt szünet lesz, a V -re erős hangsúly kerül: *János # levelet # olvas (nem pedig ír)*.

A kettős hangsúlyozású mondatot: *János # #levelet olvas* nem elemezzük. Közlési sémája megegyezik a (11) sémával. Levezetése abban különbözik, hogy az N_n tagon is lesz kontrasztív hangsúly, és a két hangsúlyos rész közé extra szünet kerül a fonológiai szinten.

A magyar háromtagú alapmondat mint az első típus képviselője két másik szórendben is előfordulhat: *OSV* és *VSO*.⁸ E mondatokat csak röviden tárgyaljuk. Közlési sémájuk és nyelvi levezetésük az eddigiekhez képest új elemet nem tartalmaz. (Ezért csak az elsődleges hangsúlyozású mondatokat vizsgáljuk.)

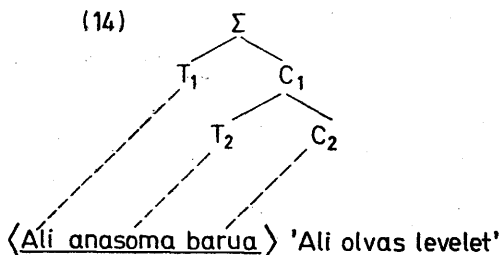
Az *OSV* közlési sémája a (11), levezetése pedig a következő: $S \rightarrow \text{Contr}(N_n) + N_a [-C] + N_n [+C] + V [-C]$, majd: $S \rightarrow N_a [-C] + N_n [+C, +\text{Contr}] + V [-C]$, a fonológiai átalakítás után: *Levelet # János olvas*.

A *VSO* közlési sémája majdnem azonos a (11) sémával.

A nyelvi levezetése így alakul: $S \rightarrow \text{Contr}(V) + V [-C] + N_n [-C] + N_a [+C]$, majd $S \rightarrow V [-C, +\text{Contr}] + N_n [-C] + N_a [+C]$, majd a fonológiai szint szokott átalakításai után: *Olvas János # levelet*.

2.2.2. A háromtagú tárgyias mondatok második típusában az alapmondat szórendje *SVO*. Számos európai és nem európai nyelv tartozik ide, köztük a szuahili, amelyet az alábbiakban elemzünk. A második típus közlési rendje az 1. pont (b) sémája:

⁸ A szórendi típusokat részletesebben Dezső L. (1. lábjegyzetben i. m.) mutatja be.

A nyelvi levezetés a következő módon alakul: $S \rightarrow N_{(n)} [-C] + V [+C] + N_{(a)} [-C]$. A zárójelbe tett index jelöletlen esetre utal. A fonológiai szinten a „ V utáni 1.” szabálynak megfelelően az $N_{(a)}$ tagon hangsúlyznak kell lennie. A szünet azonban nem az $N_{(a)}$ -előtt lesz. Ez azzal magyarázható, hogy a hangsúlyozási szabály itt más mint az első típusban, például a magyar esetében. Ott a hangsúlyozási szabály „ V előtti 1.” volt, ami megfelel egy általánosabb hangsúlyozási szabályszerűségnek; ez így ábrázolható: $\leftarrow -$, tehát a szintagma első tagja hangsúlyozandó.⁹

Itt a szuahiliben viszont a $\leftarrow -$ szabályszerűségnek megfelelően a szintagma második tagja hangsúlyozandó, s így a konkrét szabály: „ V utáni 1.” A szintagmahatár tehát a V elé kerül. Így a hangsúly a $[+C]$ jegyű tagra esik, mint mindig, a szünet viszont áthelyeződik az ige elé. Tehát az $S \rightarrow N_{(a)} + V \# N_{(a)}$ sorból $S \rightarrow N_{(n)} \# V + N_{(a)}$ lesz. A fonológiai síkon tehát a $[+C]$ jegy átírásakor a szünetet nem a $[+C]$ jeggyel ellátott tag elé, hanem az azt megelőző elé kell helyeznünk. A közlési síkon ez azt jelenti, hogy háromtagú alapmondában a topic és comment csoportja között kötelezően szünet lesz.

Mindezek után a szuahili mondat így hangzik: *Ali # anasoma barua* 'Ali ír levelet'.

A kontrasztív mondatok közül a tárgyat hangsúlyozók közlési sémája azonos a (12)-vel, tehát az első típus igeit kiemelő kontrasztív közlési sémájával. Ez adja meg a (12)-nek megfelelő ágrajzot. A nyelvi levezetés ez lesz: $S \rightarrow \text{Contr}(N_{(a)}) + N_{(n)} [-C] + V [+C] + N_{(a)} [+C]$, majd: $S \rightarrow N_{(n)} [-C] + V [+C] + N_{(a)} [+C, +\text{Contr}]$. A fonológiai szinten a szünet a V elé kerül, az $N_{(a)}$ tagon kontrasztív hangsúly van: *Ali # anasoma barua*.

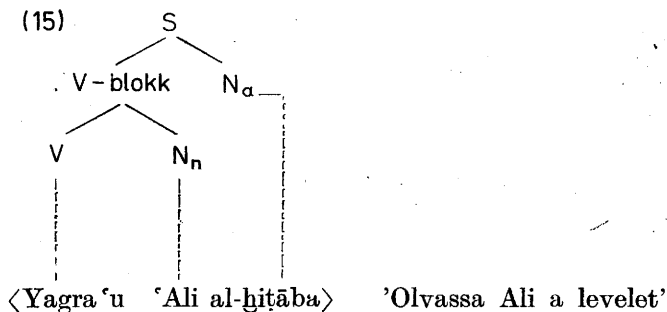
Ha a kontrasztív hangsúly az igeire kerül, a közlési séma a (II), tehát az első típus tárgyat kiemelő sémája. Nyelvi realizációja: $S \rightarrow \text{Contr}(V) + N_{(n)} [-C] + V [+C] + N_{(a)} [-C]$, majd $S \rightarrow N_{(n)} [-C] + V [+C, +\text{Contr}] + N_{(a)} [-C]$. A fonológiai szinten a $[+C]$ jegyet szünetre, a $[+ \text{Contr}]$ -ot kontrasztív hangsúlyra írjuk át: *Ali # anasoma barua*. Feltűnő, hogy a szünetet itt nem kell áthelyezni, a hangsúlyozási séma tehát a (normál $\leftarrow -$ típus helyett) $\leftarrow -$ lesz. Ez az anomália az ige hangsúlyozásánál nem egyedülálló; hasonlóképpen rendellenesség figyelhető meg az első típus megfelelő magyar példájában is: *János # levelet olvas*, hiszen ez sem a $\leftarrow -$ hangsúlyozási szabályszerűségnek engedelmeskedik, hanem a $\leftarrow -$ típusnak.

A második típus alapmondatán (*SVO*) kívül lehetséges még a másodlagos *OVS* és *VSO* szórend is. Az *OVS* szórend közlési sémája a (12). Ennek megfelelően a nyelvi levezetése így alakul: $S \rightarrow \text{Contr}(N_{(a)}) + N_{(a)} [-C] + V [+C] + N_{(n)} [+C]$, $S \rightarrow N_{(a)} [-C, +\text{Contr}] + V [+C] + N_{(n)} [+C]$. A fonológiai szinten a $[+ \text{Contr}]$ jegyből kontrasztív hangsúlyozás, a szünet a V előtt lesz, mint az eddigiekben. Az $N_{(n)}$ -re is esik némi hangsúly a hangsúlyozási szabálynak megfelelően: *Barua # anasoma Ali*.

A *VSO* tag közlési sémája szintén a (12). Levezetése a következő: $S \rightarrow \text{Contr}(N_{(n)}) + V [-C] + N_{(n)} [+C] + N_{(a)} [+C]$, $S \rightarrow V [+C] + N_{(n)} [+C, +\text{Contr}] + N_{(a)} [+C]$. Majd a fonológiai szinten a szünet és hangsúly megállapítása után: *Anasoma Ali # barua*.

⁹ Vö. DEZSŐ L., Szórend és mondat hangsúlyozás: Általános nyelvészeti tanulmányok. 5: 79–121 (1967).

2.2.3. A harmadik típusú mondatokban a szórend *VSO*. A közlési séma az 1. pont (a) sémája. A nyelvi realizációban az igéből és az alanyból egy igei blokkot képezünk.

Új szimbólum a *V*-blokk, amely az ige és az alanya összefoglaló jelölése. Ez a jel ebben a formájában közvetlenül nem igényel „pszichológiai” realitást, bár az a tény, hogy formálisan szükségszerű, elgondolkasztató „pszichológiai” szempontból is. A levezetés pedig: $S \rightarrow V [-C] + N_n [+C] + N_a [+C]$. A második $[+C]$ jegyet szünetre és hangsúlyra írjuk át. Tehát a *T* és *C* ág között lesz a szünet. Az elsődlegesen hangsúlyozott tag itt külön szólamot alkot: *Yagra'u 'Alī # al-ħitāba*. Ebben különbözik a harmadik típus szólam- és hangsúlyrendszere mind az első, mind a második típustól.

A tárgyat kiemelő kontrasztív hangsúlyozás sémája a (12), akár a második típusban: $S \rightarrow \text{Contr}(N_a) + V [-C] + N_n [+C] + N_a [+C]$, majd $S \rightarrow V [-C] + N_n [+C] + N_a [+C, +\text{Contr}]$. A fonológiai szinten azonban abban tér el a második típus tárgyat hangsúlyozó mondatától, hogy a szünet nem az N_n , hanem az N_a előtt lesz: *Yagra'u 'Alī # al-ħitāba*.

Az ígét kiemelő hangsúlyozás közlési sémája a (11), akár a második típusnál. A nyelvi realizáció ennek megfelelően a következő: $S \rightarrow \text{Contr}(V) + V [-C] + N_n [+C] + N_a [-C]$, majd $S \rightarrow V [-C, +\text{Contr}] + N_n [+C] + N_a [-C]$. A fonológiai szinten a $[+C]$ jegyet szünetre, a $[+\text{Contr}]$ jegyet, kontrasztív hangsúlyra váltjuk át: *Yagra'u # 'Alī al-ħitāba*. Az ige kiemelése esetén a mondat szünettel való tagolása megváltozott: $V + N_n \# N_a$ helyett $V \# N_n + N_a$. De a kiemelendő tag így is külön szólamba – vagyis szünet által határolt fonológiai csoportba – kerül, ami e típus hangsúlyozási alapszabálya.

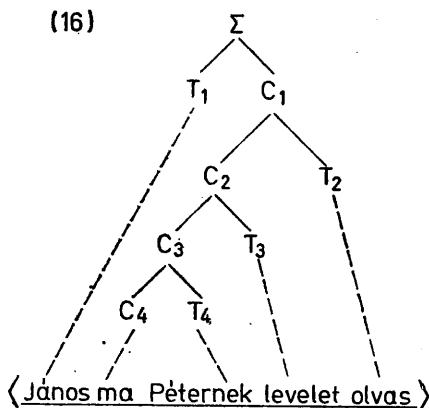
Az alany hangsúlyozása csak külön partikulával lehetséges, ezért ezt nem vizsgáljuk.

Az alapmondaton kívül lehetséges az *SVO* tag is. Ezt a tagot részletesen nem elemezzük, csak megjegyezzük, hogy az alany kiemelése ebben a tagban lehetséges, bár a másik két tag is kiemelhető. Az alany kiemelésére a (11) séma használható fel, amelyet így írunk át: $S \rightarrow \text{Contr}(N_n) + N_n [-C] + V [+C] + N_a [-C]$, $S \rightarrow N_n [-C, +\text{Contr}] + V [+C] + N_a [-C]$. A fonológiai szinten a $[+C]$ jegyet szünetre, a $[+\text{Contr}]$ -ot hangsúlyra írjuk át: *'Alī # yagra'u al-ħitāba*.

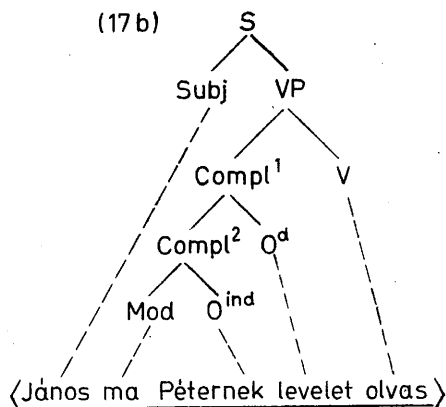
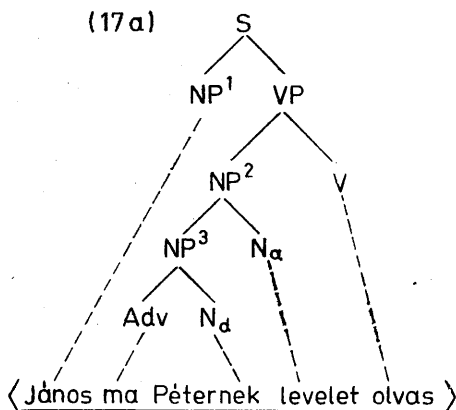
2.3. A négy és öttagú mondatok. A négy- és öttagú mondatokat csak röviden elemezzük, mivel mind közlési, mind nyelvi szempontból lényegében a háromtagú mondatoknál megismertek továbbfejlesztéséről van szó. Rá kell azonban mutatni e mondatok sajátosságaira.

Az új tagok közül a negyedik tag a „második tárgy”, az ötödik pedig valamelyik határozó (de nem akármelyik, mert a határozók egy része a szórendet illetően sajátosan viselkedik; eltérően attól, amit mi itt bemutatunk). Ezeknek részletes elemzése külön feladat lesz majd, de nem ennek a témának a keretében.

2.3.1. Az első szórendi típus közlési alapsémája a következő:

A (16) a (10) séma további ágaztatása. [Vö. I. pont (d) sémával.] Nyelvi realizációja a következő (először „szófajokban”, majd „mondatrészekben” felírva):

Új szimbólumok: N_d = datívuszban álló főnév; Adv = adverbium (határozószó); $Subj$ = alany; $Compl$ = igei bővítmény; a felső index a bevezetés sorrendjét — s így közvetve a mélységet — jelöli; Mod = modifikátor (vagy határozó); O^d = direkt tárgy; O^{ind} = indirekt tárgy.

Négy tag esetén az ágrajz egy szinttel kevesebb lesz, és az NP^3 , illetve $Compl^2$ helyett N_{dat} , illetőleg O^{ind} áll.

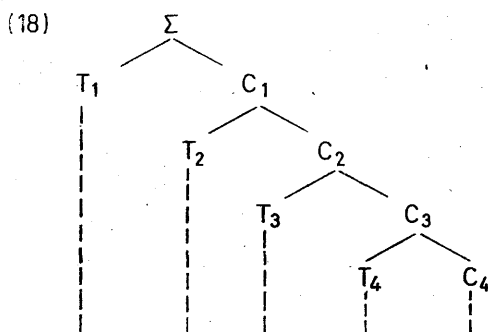

A levezetésben a következőt találjuk:

$$S \rightarrow NP [-C] + Adv [+C] + N_a [-C] + N_a [-C] + V [-C].$$

A fonológiai szinten a $[+C]$ szünetjegyre íródik át; a „ V előtti 1.” hangsúlyszabály viszont a N_a -re helyezi a hangsúlyt. A négytagúak esetében tehát minden azonos a háromtagú mondatnál megállapítottakkal. Mivel azonban a C -ág — vagyis a comment ág — kettőnél több elemet tartalmaz, szükség van a C -tömbnek további szünettel történő tagolására. Az újabb szünet a hangsúlyozási sémának ($\neg -$) megfelelően a hangsúlyos tag elé kerül. Így a végleges sor a következő lesz (már konkrét szavakra váltva): *János # ma Péter-nek # levelet olvas.*

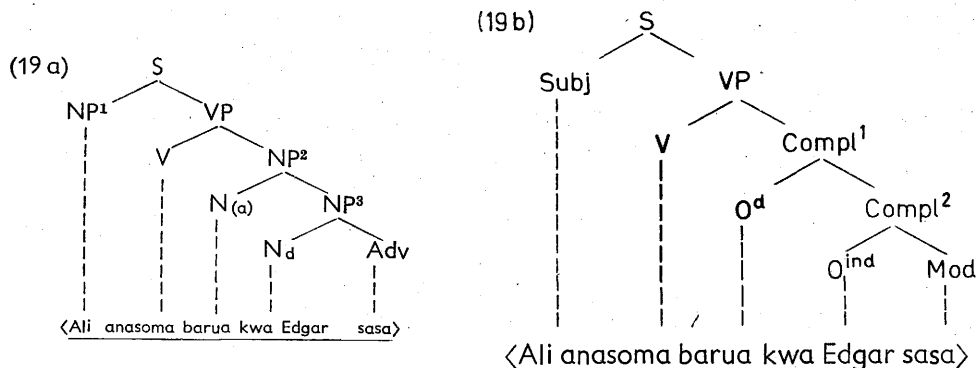
2.3.2. A második típus négy- és öttagú mondata szintén a háromtagú közlési séma további levezetéséből jön létre. A négytagú és öttagú közlési séma tehát a következő:

⟨Ali anasoma barua kwa Edgar sasa⟩

A (18) séma a (14) kifejtett változata, tehát az 1. pont (b) sémája. A nyelvi realizációban a bővítményeket „tárgy, második tárgy, határozó” sorrendben vezetjük be, mint az első típusnál. Ez a sorrend igen gyakori; a harmadik típusra is érvényes lesz.

Az ágrajz szófajokban és mondatrészekben kifejtve:

⟨Ali anasoma barua kwa Edgar sasa⟩

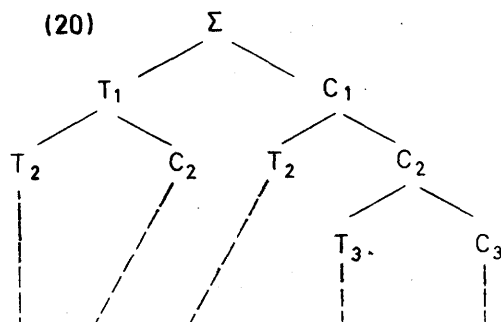
⟨Ali anasoma barua kwa Edgar sasa⟩

Az alapmondat tehát így alakul: $S \rightarrow N_{(n)} [-C] + V [-C] + N_{(a)} [-C] + N_d [-C] + Adv [+C]$. Mint fentebb a háromtagú mondatnál láttuk, a típusnak megfelelően a commenten belül a szünet az N_d elé kerül. A közlési

univerzális szabályoknak¹⁰ megfelelően a topic és comment között is szünet lesz. A szünet és hangsúly ennek megfelelően így helyezkedik el: $S \rightarrow N \# V + + N_{(a)} \# N_d + Adv$, szavakkal: *Ali # anasoma barua # kwa Edgar sasa* 'Ali olvassa a levelet Edgárnak most'. A $[+C]$ jeggyel ellátott tag itt is hangsúlyos, akár a háromtagú mondatban, de ott ez a „V utáni 1.” szabály értelmében közvetlenül az ige után kerül a hangsúly, itt viszont a mondat (abszolút értelemben vett) utolsó szavára. Ezzel együtt a „V utáni 1.” hangsúlyozás is érvényesül; ezért lesz ez a mondat kettős hangsúlyú. (Hogy a két hangsúlyos elem közül melyik viseli a főhangsúlyt, s melyik a mellék-hangsúlyt, az továbbkutatásokat igényel.) Az első és a második típus commentjei tükörszerkezetként állnak egymással szemben, amint ezt felépítésük és hangsúlyozásuk mutatja.

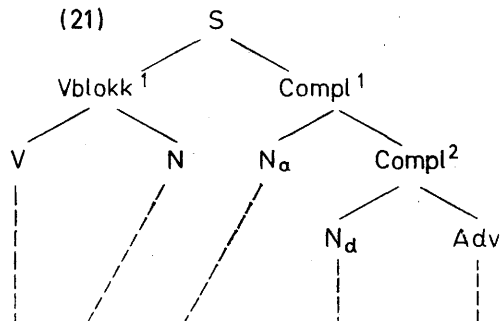
A jelöletlen „második” tárggyal alkotott mondatok szórendje eltér a bemutatottól, mert az $N_{(d)}$ és $N_{(a)}$ helyet cserél: *Ali anasoma Edgar barua sasa*. Ezt a szerkezetet a szuahili esetében az alapszerkezetből kell levezetni, de nem közlési, hanem grammatikai variánsként. Itt jegyezzük meg, hogy vannak olyan nyelvek, amelyekben feltehetően ez a (szuahiliben másodlagos) szerkezet tekintendő elsődleges, alap-szerkezetnek. Ez azonban még további tanulmányozást igényel.

2.3.3. A harmadik típus közlési sémája a (15) séma továbbfejlesztése:

<yaqra'ʉ 'Alī al-ḥiṭāba li-Muḥammadin ḥunā>

A szófaji realizáció a következő:

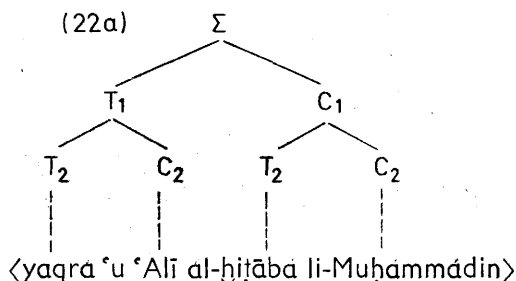

<yaqra'ʉ 'Alī al-ḥiṭāba li-Muḥammadin ḥunā>

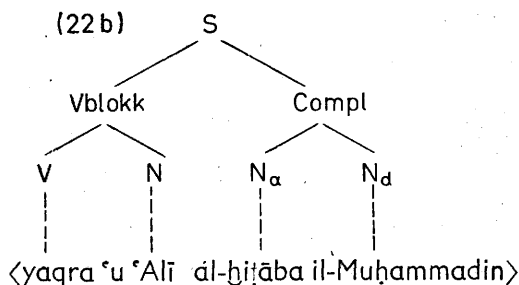
¹⁰ A kommunikációs, univerzális szabályok a Greenberg—Hockett-féle nyelvi univerzálék szabályaihoz csatlakoznak. A közlési univerzálék ilyen jellegű megközelítésére azonban az irodalomban nem találtunk példát.

A nyelvi realizáció tehát így alakul: $S \rightarrow V[-C] + N_n[+C] + N_a[-C] + N_d[-C] + Adv[+C]$. A mondat szólamokra tagolása a következő lesz: $yakra^u \text{ 'Alī} \} \pm \{al-hiṭāba li-Muḥammadin\} \# \{hunā\}$ — a sorrendet bemutatató fordításban: 'Írja Ali # a levelet Mohamednek # otthon'.¹¹ (Azért vettünk helyhatározós mondatot példaként, mert az időhatározó inkább mondatélen áll.) E mondat szólamokra tagolása a második típus hasonló mondatának tükrökepe, amint ezt már a háromtagú mondatban is láttuk. A harmadik típus tagolásának lényeges sajátossága, hogy a topic ágon két tag van — az eddigi típusokkal szemben, ahol ez csupán egyre volt korlátozva — így a növekedés itt is csak a commentágon belül történhet.

A négytagú mondat közlési és nyelvi ágrajza megfelel az öttagúénak.

A négytagú mondat levezetése a következő: $S \rightarrow V[-C] + N_n[+C] + N_a[-C] + N_d[+C]$. A többször említett szabálynak megfelelően lesz szünet a két ág között, de ez nem a főszünet: $\{yakra^u \text{ 'Alī} \} \pm \{al-hiṭāba\} \# \{li-Muḥammadin\}$.

A közlési séma azért érdekes, mert bár két tagnak van $[+C]$ jegye, azonban szünetre (és hangsúlyra) csak C-ágon levő elem $[+]$ jegye íródik át. Ezzel szemben az első és második típusban csak egy $[+C]$ jegyes tagot találunk.

2.3.4. A negyedik típust informátor hiányában nem elemezhetjük, de a többi típus adatait figyelembe véve feltételezhetünk róla egyet-mást.

A háromtagú mondat alapszórendje VO^aS : *Manoratra taratasy aho* 'Írok levelet én' (a fent idézett malgas példa¹²). Mindhárom típusban a comment-részben volt az O^a , feltételezhető, hogy itt is oda kerül, valószínűtlen, hogy az

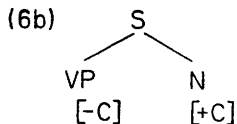
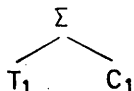
¹¹ A $\pm$ szünet-jel a # szimbólumánál rövidebb szünetet jelöl. (A jelre lásd Dezső 9. lábjegyzetben i. m.)

¹² Vö. В. Д. Аракин, Мальгашский язык. Москва 1963, 58.

S álljon egyedül mint comment. A negyedik tag a *V* és *S* közé kerül, pontosabban az *O^{ind}* az *O^d* és az *S* közé kerül: *V O^d O^{ind} S*: *Manoratra taratasy aminareo aho* 'Írok levelet önnek én'. Ha helyhatározó kerül a mondatba a „második tárgy” helyett, ugyanúgy helyezkedik el mint a „második tárgy”, tehát az *O^d* és *S* közé: *Nametraka ny boky teto ambony latabatra izy* 'Tette a könyvet ide asztalra ő'.

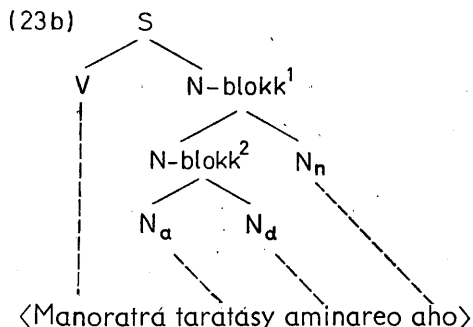
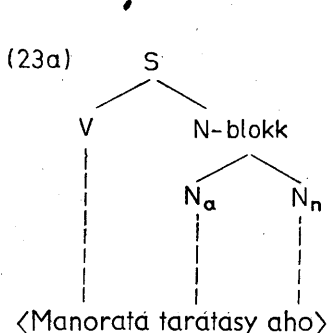
Szórendileg a negyedik típus „befelé” bővül, tehát a *V* és *S* alkotta kereten belül. Ebben megegyezik az elsővel. Akárcsak az első típusban a bővítmények fokozatosan úgy lépnek be ebbe a keretbe, hogy az igétől indul el az első, mögé kerül a második, például: *Manoratra* — *aho* → *Manoratra taratasy* — *aho* → *Manoratra taratasy aminareo aho*.

A kéttagú mondat közlési sémája feltehetően az (5), mert ez a séma univerzális:

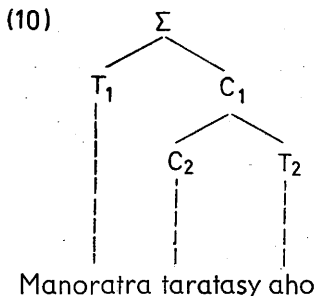

Ágrajzon ábrázolva a kéttagú mondat nyelvi sémája a (6b):

A három- és négytagú mondat nyelvi ágrajza már nem egyezik meg egyik eddigivel sem, hiszen új típusról van szó:

A háromtagú mondat közlési sémája teljes biztonsággal rekonstruálható, a tárgy minden bizonnyal a C-ágra kerül már, és közé és az ige közé szünetet kell iktatnunk. Ez két univerzáléból következik: 1. az ige tárgyi bővítése a comment elengedhetetlen része; 2. a topic és comment ág között kötelezően szünet van. Így a háromtagú mondat közlési sémája a (10), tehát az első típusé lesz.

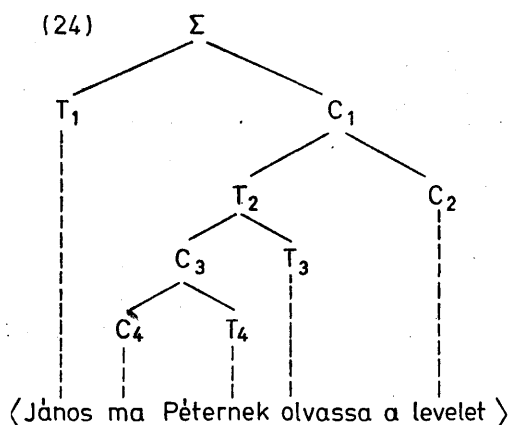

A nyelvi levezetése pedig $S \rightarrow V [-C] + N_a [+C] + N_n [-C]$, a fonológiai szinten a $[+C]$ jegyet szünetre írjuk át és ezt a mondatot kellene kapnunk: *Manoratra # taratasy aho*.

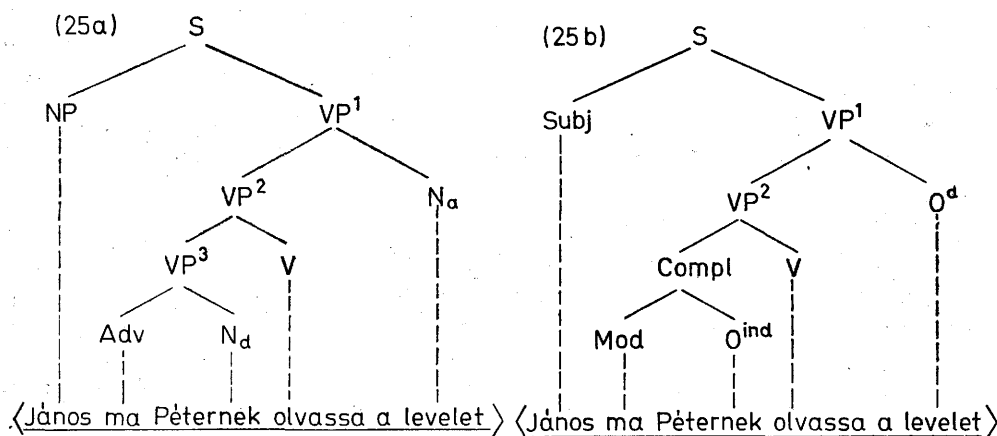
A négytagú mondatok levezetésére is felhasználható az első típus közlési sémája, tehát a (10) séma további ágaztatásából létrejött (16) séma, de a nyelvi realizáció más lesz. Ennek a pontos kialakításához azonban okvetlen szükség van a hangsúlyozást és az N-blokk szünettel történő tagolását meghatározó adatokra.

2.3.5. Adósak vagyunk a magyar „határozott tárgyú” mondatok elemzésével, amelyek nem tiszta típust képviselnek, amint ezt másutt megmutattuk.¹³

A magyar öttagú határozott tárgyú — és nem emfatikus — mondat *János ma Péternek olvassa a levelet* ezzel a közlési sémával írható le:

Ez a séma a $C_2 - T_2$ szintig a második típuséval azonos, de a továbbiakban az első szerint megy, világosan mutatva a mondat tipológiai kettősségét. Nyelvi síkon szófajokban és mondatrészekben realizálva így ábrázolható:

¹³ Vö. DEZSŐ 1. és 9. lábjegyzetben i. m.

A nyelvi realizáció T — C jegyekkel a következő (konkrét szófajokat használva):

$S \rightarrow N_n [-C] + Adv [+C] + N_d [-C] + N_a [+C]$. A fonológiai szinten figyelembe kell venni az ágrajz összetett voltát: az *Adv* előtt szünet lesz a $[+C]$ -nek megfelelően, a $N_a [+C]$ jegye viszont a *V* elé helyezi a szünetet; a hangsúly a „*V* előtti 1.” szabályt követi, mert ez a magyar mondatok alap-hangsúlyozása: *Péter # ma Jánosnak # írja a levelet*.

2.4. A két-, három-, négy- és többtagú mondatok tiszta típusainak és egy vegyes típusú négy- és többtagú mondat bemutatása után szólnunk kell a közlési és a nyelvi típusok egymáshoz való viszonyáról a három- és többtagú mondatokban, ahol a teljes értékű tipizálás már lehetséges. Háromtagú nyelvi típus — csak a tiszta típusokat véve figyelembe — négy volt: SO^dV , SVO^d , VSO^d , VO^dS , ezek négy és több tag esetén így alakultak:

$$\begin{aligned} SO^dV &\rightarrow SO^{ind}O^dV \rightarrow S Mod O^{ind}O^dV \\ SVO^d &\rightarrow SVO^dO^{ind} \rightarrow SVO^dO^{ind}Mod \\ VSO^d &\rightarrow VSO^dO^{ind} \rightarrow VSO^dO^{ind}Mod \\ VO^dS &\rightarrow VO^dO^{ind}S \rightarrow VO^dO^{ind}ModS \end{aligned}$$

A negyedik típus utolsó tagja még vizsgálatra szorul. A vegyes típus (pl. a magyar határozott tárgyú mondat: *Péter ma Jánosnak írja a levelet*) az egyes típusok kereszteződéséből jön létre (az említett magyar mondat az első és második típusból). Az egyes típusokon belül lehetnek altípusok, például attól függően, milyen az O^d és O^{ind} sorrendje, ugyanis az $O^d + O^{ind}$ helyett lehet $O^{ind} + O^d$, mint a fent (2.3.2.) bemutatott szuahili példában: *Ali anasoma barua kwa Edgar* 'Ali olvassa a levelet Edgárnak', más sorrendben: *Ali anasoma Edgar barua* (jelöletlen N_a esetén).

A nyelvi típusokkal szemben a közlési típusok kétfélék lehetnek: a (b) és (d) séma szerint. (Vö. 1.4. ponttal.) A (b) sémán alapul a második és harmadik nyelvi típus, a (d) sémán az első és negyedik. Igaz, a második és harmadik között különbség is van, mert a harmadik típusban a T-ágon nem egy, hanem két elem található, tehát az első típus még két altípusra is osztható. Az a tény, hogy a közlési típusok száma fele a nyelveknek, arra utal, hogy a közlési séma „elvontabb”, mint a nyelvi. Így a közlési szabályok talán az univerzális bázis-komponens és a tipológiai szabályok közé kerülnének egy generatív nyelvelírásban. A közlési szabályok problematikája ezzel korántsem merült ki, sőt a tőlünk bemutatott empirikus kísérlet és a következő pontban tett megjegyzések csak a kidolgozásuk legkezdetét jelenti.

3. Rövid összegezés

3.1. „Üjabb” mondattani szempontok a formális nyelvészetben. Az 1. részben felvázolt elméleti alapokon a 2. részben megpróbáltuk konkrétan megvizsgálni négy különböző típusú nyelvi mondatnak nyelvi (grammatikai) struktúráját és közlési sémáját.

Az derült ki — legalábbis számunkra —, hogy a közlési séma bevonása alkalmas lehet a formális nyelvészetben eddig kevésbé figyelembe vett szintaktikai jelenségek vizsgálatára. Ilyenek a hangsúly és a szünet. Ezeket tehát a szórenddel szoros egységben lehet tárgyalni, ha a közlési (topic-comment) viszonyokat is bevonjuk a vizsgálatba.

A klasszikus nyelvészet számára természetesen ez nem újdonság, mert ott, mint például a magyar akadémiai nyelvtanban,¹⁴ egy csoportba, fejezetbe kerültek. A formális nyelvészet kutatási stratégiájába ez csak később kerülhetett bele, miután az alapvető szintaktikai kérdésekben már jelentős előrehaladás történt.

Ez a mi hozzájárulásunk csak első lépésének tekintendő. Szándékunk szerint szűkre szabtuk a területét: a háromtól öt tagig terjedő mondatokra, s azon belül is elsősorban a szilárdabb tárgyi bővítményeket vizsgáltuk.

Nem szeretnénk elismételni azokat a pontokat, ahol valószínűleg eredményesnek lesz ítéltető próbálkozásunk. Inkább azokat a kérdéseket említenénk újra, ahol magunk is nagyon erősen éreztük a további kutatások szükségességét.

Ilyen hiány-érzetünk maradt fenn a szintaktikai kategóriák felhasználásával kapcsolatban. Szívünk szerint olyan szintaxis keretében dolgoznánk, ahol a szintaktikai jegyek (feature-ök) teljesen átvették a kategóriák szerepét, úgy ahogy ez — mutatis mutandis — a Chomsky—Halle-féle fonológiában történt.

Nem érezzük véglegesnek a hangsúly, a kontraszt és a szünet elhelyezését. Nem mintha az ebben a dolgozatban levőket eleve helytelennek tartanánk. Úgy gondoljuk, hogy — ezen első lépéseken túl — még sok lényegbevágó ponton tudunk majd — mások is, mi is — a közeljövőben továbbmenni. Ehhez a kérdéshez hozzájárul majd a fonológia fejlődése is.

Végül nem vagyunk elégedettek sem a terminológia, sem a jelölés több részletével.

Ennek ellenére úgy gondoljuk, hogy hasznosabb ezt a próbálkozást kiadni, mint őrizgetni.

3.2. A topic-comment viszony státusa a nyelvelírásban. A topic-comment viszony a közlési egységeket jellemzi. Ezek ideális esetben mondatok. Fölmerül tehát a kérdés, hogy mi lesz a viszonyuk a szintaxisban.

Elképzeltető, hogy a szintaxist és a T — C viszonyokat teljesen külön kell vizsgálni. (Mi nem ezt követtük.) Akkor is probléma, hogy milyen disziplina vizsgálja majd a T — C viszonyt. Elképzeltető egy külön szövegelemelés erre a célra. Ez ezen kívül még olyan kérdéseket is magában foglalna, mint a determináció (névelő, magyar tárgyaz ragozás feltétele), meg talán a deixis. Harris úttörő, de más alapirányú művén¹⁵ kívül csupán ígéreteink vannak ezen a területen.

A másik lehetőség bekebelezni a T — C viszonyt a szintaxisba. Igen, de melyik felébe: a bázis- vagy a transzformációs szabályokba? Mi nem kötöttük le magunkat emellett sem, bár a kutatás, meg a bemutatás egyszerűsítése végett gyakorlatilag a bázis-komponenssel párhuzamos keretként használtuk fel. Nem zárjuk ki természetesen annak lehetőségét sem, hogy ezen a területen a transzformációkat felhasználjuk. Erre azonban itt nem volt szükség, hiszen nem egyszerű, előnyös szintaxist kívánunk adni,

¹⁴ A mai magyar nyelv rendszere. Leíró nyelvtan. II. kötet. Mondattan. (Bp., 1962. Szerkesztette TOMPA JÓZSEF.) Az idevágó kitűnő fejezetet (VI. Hangsúly, szórend, hanglejtés, szünet) DEME LÁSZLÓ írta. — A hanglejtés idetartozása már nem ilyen magától értetődő, de idáig még mindig a legjobbnak számító javaslat.

¹⁵ Vö. ZELIG S. HARRIS: Discourse analysis reprints (Hága, 1963. Mouton. 73 lap).

hanem azzal foglalkoztunk, hogy a közlési sémák és egy — lehetőleg generatív — formális szintaxis együttes kezelésében érjünk el eredményeket. Valószínűnek látszik, hogy a problémakört újra át kell gondolni, ha az empirikus nyelvtipológia a transzformációs szintaxis területéről is több anyaggal rendelkezik majd.

Végül annak is megvan a lehetősége, hogy a $T - C$ viszony egy része az úgynevezett nyelvhasználati szabályok körébe (is) tartozik. Ezeknek csupán a helye van meg a teljes generatív nyelvelíráselméletében; sajnos kevés eredményt láthattunk ezen a téren (a mélység-hipotézisen kívül). Mindenesetre fenntartásra késztet ezzel kapcsolatban az a tény, hogy a $T - C$ szabályok egyértelműen kapcsolatba hozhatók a kompetencia-szabályokkal, vagyis a tulajdonképpeni grammatikával.

A topic-comment viszony státusa tehát egyelőre nem tekinthető tisztázottnak a nyelvelírás keretében. Ennek ellenére kíváncsokak a vizsgálatok ebben a témában; valószínűleg épp ezek a vizsgálatok visznek majd közelebb bennünket a státusbeli hovatartozás kérdésének megválaszolásához is.

3.3. Meta-teoretikus megjegyzések. A nyelvelírás meta-teóriájának első részével kapcsolatban csupán egy megjegyzésünk van. Elképzeltető, hogy az egyetemes szintaktikai kategóriák és a $T - C$ viszony között sajátos — még a metateóriában megadható — összefüggés lesz. Ez egyaránt lehetséges a kutatás jelenlegi szakaszában, amikor kategóriákkal és szintaktikai jegyekkel szokás dolgozni, meg abban a szakaszban, amikor esetleg csupán szintaktikai jegyek lesznek használatosak.

A metateória második részével kapcsolatban több kisebb jelentőségű megjegyzésünk van. Valószínű, hogy ha két nyelvelírás között — ceteris paribus — az a különbség, hogy az első számot ad a $T - C$ viszonyról, a másik meg nem, akkor az első empirikusan erősebb.

Nyilvánvaló továbbá, hogy ha a $T - C$ viszonyról több helyen lehet — adekvát módon — számot adni, akkor az lesz a megfelelőbb változat, amely egyszerűsíti, nem pedig bonyolítja az addigi leírást. (Gyakorlatilag ez még nem eldöntött kérdés, mint ahogy azt a 3.2. pontban láttuk.)

Ha a $T - C$ viszony típusait megfelelő formában be lehet iktatni a nyelvi univerzálék közé, akkor nyilvánvalóan ezáltal is tehermentesül az egyes nyelvek leírása. Ha egy nyelv leírása (itt: szintaktikai szabályrendszerének megadása) kétféleképpen végezhető el — empirikusan azonos adekvátság fokán —: (a) önmagában; (b) két részben: az egyetemes nyelvtan keretében és az egyetemes nyelvtanban helyet nem találó nyelvi sajátos szabályok formájában, akkor a (b) megoldás a 'jobb', mert jobban approximálja a nyelvi működés kettősségét: egyetemes — talán biológiai mélységű — emberi jellegét, illetőleg egy adott nyelv sajátos jellegét.

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

A tárgyas igeragozás az osztjákban

(A vahi nyelvjárás anyaga alapján)*

1. A finnugor nyelvek „tárgyas” („determinált”) igeragozásának a kérdése igen tekintélyes helyet foglal el a finnugor nyelvészeti irodalomban. E megállapításunk különösen indokolt akkor, ha figyelembe vesszük, hogy említve vagy említetlenül ide tartozik a „tárgy” és jelölésének a problematikája is, ami már egyedül is jelentős nehézségeket rejt magában.

A kérdéskör fontosságára jellemző irodalmának gazdagsága. E tekintetben elég talán az utábbi évek szépszámu megnyilatkozásaira utalnunk.¹ Bonyolultságát pedig mi sem mutatja jobban, mint az a meglehetősen sokféle ágazó véleménykülönbség, mely az említett munkákból élénk tárul.

A finnugor nyelvek tárgyas igeragozásának a kérdésében nagy mértékben közvetlen érdekelt a magyar nyelvtudomány is, mind történeti, mind leíró, valamint általános nyelvészeti ága egyaránt.²

1.1. Magam a finnugor nyelvek tárgyas igeragozásának a kérdésére vahi osztják mondattani vizsgálódásaim során lettem figyelmes. Különösen annak utána fogott meg jobban a kérdés, amikor láttam, hogy a magyar nyelvre vonatkozó vélemények alakulásában a kutatás milyen jelentős mértékben támaszkodott éppen az osztják nyelv tanulságára (1. BEKE: Nyr. LX, 63–4; MÉSZÖLY, HBTárgy.; BÁRCZI: CIFU.; RÉDEI: ALH. XVI; és mások), de még

* Elhangzott a Magyar Nyelvtudományi Társaság 1967. évi május 9-i felolvasó ülésén.

¹ Bo WICKMAN, *The Form of the Object in the Uralic Languages* (Uppsala, 1955); SZEREBRENNYIKOV: NyK. LVII (1956) 189–96, Основные линии развития падежной и глагольной систем в уральских языках (Moszkva, 1964) 70, 116, UAJb. XXXVII (1966) 65–9; FARKAS: UAJb. XXVIII (1956) 5–17; BERRÁR, *TörtMondt.* (1957) 25–6, 54–7; E. ITKONEN: Vir. 1957: 13–20, UAJb. XXXIV (1962) 201–9, MSFOu. 125 (1962) 85–122; COLLINDER: NyK. LX (1958) 17–21, CompGr. (Uppsala, 1960) 238–9, 244, 282–6, 308 kk.; H. MOLNÁR: MNy. LIV (1958) 243–57; BÁRCZI: MNy. LIV (1958) 257–70, CIFU. (1960 [1963]) 32–4, 39–43, MNy. LXI (1965) 276–81; VÉRTES E.: UAJb. XXXI (1959) 486–90, ALH. X (1960) 181–94, MSFOu. 128 (1964) 104, 153 stb., OstjPron. (Budapest, 1967) 244–8, stb., RÉDEI (RADANOVICS): MNy. LVIII (1962) 421–35, (RÉDEI) ALH. XVI (1966) 111–33; PAIS: MNy. LVIII (1962) 425, 429 lapalji jegyzet; LIIMOLA: MSFOu. 127 (1963) 24–41, 41–4; DÉCSY, Einführung (Wiesbaden, 1965) passim, különösen 157–8, 174, 175, 179, 180; A. J. JOKI: FUFA. XXXII (1966) 1–41; MIKOLA: NytudÉrt. 46. sz. (1965) 57 kk., MNy. LXII (1966) 441 kk.; HAJDÚ, Bevezetés (Budapest, 1966) 62–7, 73–8, 119–20, 140kk.; TAULI: Structural Tendencies in Uralic Languages. UrAltSer. 17. (The Hague, 1966) 16 kk., 168–72 stb.; A. KÖVESI: NyK. LXVIII (1966) 225–47, különösen 239, 241–7. stb.

² Ez utóbbi vonatkozásban I. ZSILKA, *A magyar mondatformák rendszere és az esetrendszer. (Tárgyas mondat szerkezetek.)* NytudÉrt. 53. sz. (1966) további irodalommal; I. még BERRÁR: MNy. LIX, 340–9.

inkább akkor, amikor feltűnt, hogy két jelentős szempontból az osztják azonos a magyarral. Először abban, hogy a magyarban és az osztjában egyaránt megvan a „tárgyas” igeragozás, másodszer pedig — s kétségtelenül ez a lényegesebb —, hogy a feltehető uráli (finnugor) ősi *-*m* tárgyrag egyaránt hiányzik mind az osztjából, mind a magyar nyelvből.³ Így módon a finnugor nyelvek körében e két nagyon fontos jelenség tekintetében az osztják és a magyar külön, k ö z ö s típust alkot.

1.2. A finnugor tárgyas igeragozás körében végzett eddigi kutatások —tudománytörténetileg érthető okokból — többé-kevésbé kizárólag csak az alaktan körében mozogtak

Fontos módszertani megfontolások s eddigi nyelvészeti munkálkodásaim ettől eltérően arra indítottak, hogy a kérdést a m o n d a t t a n (szintaxis) felől közelítve vessem vizsgálat alá. Úgy vélem, ugyanis, hogy nevezetesen e kérdésben csakis egy nyelv (jelen esetben az osztják) teljes egészének a számbavétele adhat újat talán nemcsak az osztjákra, hanem más rokon nyelvekre — különösen a vele e tekintetben egy típusba tartozó magyarra — vonatkozólag is. Egyúttal az is kétségtelen, hogy e kérdéskörben számbajövő alaktani (morfológiai) megoldások közül csak az bizonyulhat helyesnek, amely mondat-tanilag (szintaktikailag) szintén megállja a helyét, azaz a kérdést morfológiai — szintaktikai egységben oldja meg.

2. Említett mondat-tani vizsgálódásom kapcsán feldolgoztam a vahi osztjából a rendelkezésre álló teljes szöveganyagot (mintegy 7–8 ezer mondatot).⁴ Elsősorban az osztják nyelv mondat-szerkezeteinek akérdése érdekelt. Módszertani szempontból is mindenképp az a legcélszerűbb, ha az osztják tárgyas igeragozás kibogozását éppen a mondat-szerkezeteknél ragadjuk meg.

2.1. Röviden bemutatom a vahi osztják nyelv mondat-szerkezeteinek rendszerét. (A kérdés részletesebb kifejtésével egy most készülő nagyobb munkában foglalkozom.)

A vahi osztják mondat-szerkezetek két fő csoportra oszlanak. Az elsőbe az ún. határozós (adverbiális) szerkezetek tartoznak. Szimbolikusan kifejezve: *S – A – V* (*S* = szubjektum, *A* = bármely határozó és *V* = ige, igei állítmány). Jellemzője: (külön alaki elemmel) jelöletlen alany, intranszitiv (intranszitiv használatú) ige, főként pedig az, hogy a mondatban nincs semmiféle objektális viszony (—csak határozói). Pl. (Gu. mscr.) *mā mālakotāl jōkən əntə*

³ L. legutóbb különösen HAJDÚ: i. m. 119.

⁴ A feldolgozott forrásmunkák és rövidítések: KT. = KARJALAINEN, K. F. — TOIVONEN, Y. H., Ostjakisches Wörterbuch. I–II. Helsinki, 1948; KARJ., Gram. = KARJALAINEN, K. F. — VÉRTES, E., Grammatikalische Aufzeichnungen aus ostjakischen Mundarten. MSFOu. 128. Helsinki, 1964; TER., Bukv. = Терешкин, Н. И., Букварь, кэнтэх начальный школа подготовительный класс. (Вах кэнтэх кёл.) Leningrád, 1958; TER., Оч. = Уб., Очерки диалектов хантыйского языка. 1. rész. Moszkva—Leningrád, 1961, 29–98 lap (példamondatok); TER., ОЧТ. = TER., Оч. 99–125: Тексты. [Szövegek]; Gu. mscr. = GULYA, kéziratос gyűjtés, Leningrád 1956–57; Gu., Chr. = GULYA, J., Eastern Ostyak Chrestomathy. UrAltSer. 51. (The Hague, 1966); PRA., Po. = Прасина, д., Русско-хантыйский (ваховский) постатейный словарь. Leningrád, 1959.

wäljaläm 'én tegnap nem voltam otthon'; *noyal löjwəl* 'a hús megromlik' stb.

A másik csoportot a bennünket jelenleg közelebbről érdeklő ún. tárgyas (objektális) szerkezetek alkotják. Szimbolikus jelük: $S - O - V$ (S = szubjektum, O = bármely objektális funkcióban előforduló szó vagy szószerkezet és V = ige, igei állítmány.) E csoport jellemzője: a mondatban a mondat-szerkezetet meghatározó elemek (mondatrészek) között valamely objektális (tárgyas) viszony van.⁵

A mondat-szerkezetet meghatározó tagok a következők: a) S , mely lehet 1. $-\emptyset$, vagy 2. $-nə/-nə$ morfémával ellátott szó (szószerkezet), b) O , mely lehet 1. $-\emptyset$ morfémával vagy személyes névmás esetén $-(ə)t$ végződéssel ellátott közvetlen tárgy (akkuzatívusz), 2. $-ä/-a$ iránytárgy (latívusz-objektum) és 3. $-ta/-tə$, $-ə/-ə$ -ragos eszköztárgy (insztrumentális-objektum), c) V (tranz.), mely ragozása szerint lehet, 1. alanyos (indeterminált), 2. tárgyas (determinált) és 3. szenvedő (passzív).

Az a , b és c pontban szereplő lehetőségek (jelölt v. jelöletlen alany; közvetlen, irány-, eszköztárgy; alanyos, tárgyas v. szenvedő ragozású igealak) bizonyos meghatározott együttes előfordulása (pl. jelöletlen alany + jelöletlen tárgy + alanyi ragozású igealak, stb.) képezi az egyes mondat-szerkezeteket (pontosabban: alap mondat-szerkezeteket), mondat-szerkezeti típusokat. A mondat-szerkezeti típusok meglehetősen zárt rendszerszerűséget alkotnak, melyet (összefoglalólag) az alábbi táblázatban mutatunk be:

S	O	V	A meghatározó mondatrészek A mondat-szerkezet
(1) $-\emptyset$	$\left\{ \begin{array}{l} \emptyset \\ [-ä] \\ -ta \end{array} \right\}$	$\left\{ \begin{array}{l} \text{indet.} \\ \text{det.} \end{array} \right\}$	A (aktív)
(2) $-nə$	$\left\{ \begin{array}{l} -\emptyset \\ -ta \end{array} \right\}$	$\left\{ \begin{array}{l} \text{indet.} \\ \text{det.} \end{array} \right\}$	E (ergatív)
(3) $-\emptyset$ (logikai alany)	$\left\{ \begin{array}{l} -\emptyset \\ [-ta] \end{array} \right\}$	$\left\{ \begin{array}{l} \text{pass.} \end{array} \right\}$	P (passzív)

Példamondatok az egyes tárgyas (objektális) mondat-szerkezetekre: (1) (TER., Bukv. 141) *daša, mä kul kätəlsəm* '[Dása, én halat fogtam]' (indet.), (i.m. 142) *griša lopilta juyəl wəstə* '[Grisa fogta (tkp. vette) a horgász(ó) botját]' (det.) stb., (2) (i.m. 116) *sürkənə məy konkəmtəwəl* '[a nap (erg.) felmelegíti a földet]' (indet.), (GU., Chr. 139) *särñan kuləli ikinə əsəltə* 'az öregember (erg.) az arany halacszkát eleresztette' (det.) stb., és (3) (TER., Bukv. 125) *pam məynə ləwəlli* '[a füvet a föld táplálja]' (passz.) stb.

⁵ Az $S - V$ szerkezetű mondatokat nem tartom külön típusnak, minthogy ezek vagy $S - A - V$ típusú mondatok kihagyásos változataként vagy (természeti jelenségek kapcsán, lásd a 2. példamondatot) a típus szélső értékeként is felfoghatók. Ezért önálló létjogosultságukat nem látom indokoltnak. De nem hagyhatjuk figyelmen kívül még az $S - O - V$ típust se, mellyel szembeállítva sem lenne helyes egy $S - V$ típus felvétele. L. alább is.

2.2. Ha a mondat szerkezetek rendszerét kérdésfeltevésünk szempontjából végigtekintjük, azt láthatjuk, hogy a mondat szerkezetek, bár elemeik az egyes ($A - E - P$) mondat szerkezeti csoportokat meglehetősen árnyaltan motíválják, a tárgyas (determinált) és az alanyos (indeterminált) igeragozás tekintetében *i n d i f f e r e n s e k*. Az ige tárgyas (determinált) voltát e módon (vagy kizárólag e módon, s itt az ismert kongruencia jelenségére is gondolunk) meghatározni nem lehet: kétségtelen, hogy a tárgyas igeragozás nem valamely adott mondat szerkezeti jellegtől függ.

3. Általános vélemény, hogy a tárgyas (determinált) ige akkor használatos, ha a tárgy „határozott”. A tárgyas igeragozás használata a magyarban, mint ismeretes, alakilag is meghatározott (feltételezett): csak bizonyos — bár viszonylag nagyszámú — nyelvtani elem (morféma), részben bizonyos szófaji kötöttség esetén fordul elő (pl. ha a tárgy határozott névelős névszó, tulajdonnév, stb.). De ekkor viszont kötelező.⁶

3.1. Az osztjában W. STEINITZ szerint (OstjChr. 75; l. még „Die objektive Konjugation des Ostjakischen”. ÖEST 30, 680—99) a tárgyas igeragozás a határozott tárgy meglététől függ. STEINITZ a tárgy határozottságának a feltételeit négy pontban sorolja fel. Ezek közül az első három a következő: A tárgy határozott 1. ha birtokos személyjellel van ellátva, 2. ha főnévi mutatónévmási jelzője van, vagy maga is főnévi mutatónévmás, és 3. ha személyes névmás. (L. még a 7. jegyzetet.)

Vegyük sorra e kritériumokat. Mindjárt bevezetőben megemlíthetjük, hogy az említett feltételeknek a vahi osztják nem tesz eleget.

1. A tárgy birtokos személyjellel való ellátottságára vonatkozólag:

a) birtokos személyjellel ellátott tárgy esetén is állhat a mondatban alanyi (indeterminált) ragozású ige. Pl. (TER., Bukv. 106) *int̄ern̄at̄na m̄əŋ urokl̄öŋ önn̄etl̄öŋ* '[az internátusban mi leckéinket tanuljuk (tkp. tanulunk)]', (GU., Chr. 135) *iki, n̄öŋ t̄el̄ nowtan̄ t̄ə w̄älw̄ən . . .* 'nagyapa, te egész életed itt éled (tkp. élsz) . . .', (KT. 732a) *w̄əsəŋ p̄un̄əl̄ n̄uȳ p̄ər̄kik̄int̄əs* '[a kacsza a tollát felborzolta (felrázta)]', (TER., Bukv. 150) *m̄əŋən̄ č̄ək̄ə m̄əŋöŋ l̄əŋkal̄öŋ* '[mi (ergatívusz) nagyon szeretjük (tkp. szeretünk) földünket]' stb.

b) a tárgy nem birtokos személyjeles, az ige mégis tárgyas (determinált) ragozású. Pl. (KT. 284a) *m̄ə t̄äl̄ī ənt̄ə k̄aj̄s̄im̄* '[én (a) célt nem találtam (el)]'; (TER., Bukv. 71) *oljā t̄as̄ t̄öŋəmt̄ət̄ə* '[Olja (az) órát ismeri (tkp. megismerte)]', (KARJ., Gram. 131) *m̄ə w̄el̄īyən̄ l̄ots̄əyl̄am̄* '[én rénszarvasokat (ktsz.) vásároltam]', (GU. mscr.) *k̄öt̄öŋ k̄öŋəl̄ w̄aji!* 'a kézből (a) csészét vedd (el)!', (TER., OĚT. 109) *ān̄ip̄il̄nā l̄ik̄ər̄ k̄öč̄ il̄ə n̄öŋət̄ət̄ə . . .* '[a nővére (ergatívusz) (a) szánt alighogy megmozdította . . .]', (TER., Bukv. 107) *dūn̄ānē n̄ip̄ik̄ l̄öŋək̄ət̄ət̄ə* '[Dunya (ergatívusz) könyvet kezdett olvasni]' stb.

2. A tárgynak főnévi mutató névmási jelzője van, vagy maga is főnévi mutató névmás, az ige viszont alanyi ragozású. Pl. (KARJ., Gram. 142) *k̄oj̄ī t̄ī r̄it̄ w̄er̄əs?* '[ki csinálta (tkp. csinált) ezt a csónakot?]', (TER., OĚT. 115) *ikī t̄ū k̄öl̄ at̄w̄əl̄* '[az öreg így (tkp. az szót) szól]', (GU., Chr. 139) . . . *t̄ū m̄əŋj̄il̄əŋəs̄* '[ő] azt (nekem) adja (tkp. adta)', (TER., Bukv. 145) *t̄ī kul̄ m̄aš̄inat̄n̄ə l̄öŋj̄it̄əl̄ . . .* '[azt a halat (t.i. amit behoztak) gépek (ergatívusz) mossák . . .]' stb.

3. A tárgy személyes névmás, az ige pedig alanyi ragozású. Pl. (GU., Chr. 142) *jaŋ̄ l̄öŋə̄ l̄īs̄əŋw̄əl̄t̄* 'az emberek nevetnek rajta (tkp. őt)', (KT. 1048a)

⁶L. „A mai magyar nyelv rendszere . . .” I, 482 kk., II, 157 kk.

mä löya läyalsam '[én vártam őt]', (KARJ., Gram. 131) *mä löya joyilam* '[én verem őt]', (PRAS., Po. 14) *jayna löya jəmə nompəlt* '[az emberek (ergatívusz) jól emlékeznek rájuk (tkp. őket)]' stb.

A tárgyas igeragozás használatára vonatkozó példák tanulsága egyöntetű: az osztjákban a tárgy határozottsága nem alaki (morfológiai) vagy szó-faji feltételektől függ. (Erre nézve már W. STEINITZ is tett célzást, i. h.).⁷

3.2. A tárgyas igeragozás használatára vonatkozóan STEINITZ-nek van egy negyedik pontja is, mely — nézetünk szerint — egyedül helytálló, s ez a következő: határozott a tárgy, ha az az elbeszélésben *előzőleg* megnevezett, ismert volt és ezzel vált mintegy határozottá (STEINITZ, i. h.). Más szavakkal ez azt jelenti, hogy az osztjákban a tárgy határozottsága kétségtelenül a beszédhelyzettől, a tárgy ismert (referált) voltától függ. Véleményünk szerint így van ez még akkor is, ha a tárgyas igealak grammatikailag is motivált (pl. ha birtokos személyjellel ellátott, ha — minden bizonnyal másodlagosan — számban is kongruál az igével stb.).⁸

Mindez teljesen új megvilágításba helyezi a tárgyas igeragozás használatának kérdését.

3.3. Az elmondottakkal kapcsolatban idézünk egy rövid osztják szöveget, mely igen szépen példázza megállapításainkat:

- *aj, əlä, mä iy kitləm!* (1)
  - *nu, təy tuyi iyən!* (2)
  - *löy əntə jöwəl.* (3)
  - *tutnə nön̄tin təy jöyā!* (4)
  - *inyə mänt əntə əsəlwəl.* (5)
- (TER., Bukv. 134)
- hej, barátom, én medvét fogtam! (1)
  - no, hozd ide a medvét! (2)
  - ő nem jön. (3)
  - akkor magad gyere ide! (4)
  - a medve engem nem enged. (5)

Megjegyzések: (1) *kitləm* indet. igealak; (2) *tuyi* det. felsz. alak; (5) *inyə* ergatívusz, *mänt* szem. névm., *əsəlwəl* indet. igealak.

4. Az idézett szöveg második mondatában érdemes felfigyelni a birtokos személyjel használatára. A magyar tárgyrag irodalmának jelentős részében szerepel, hogy — többek között — az osztjákban a birtokos személyjeleknek

⁷ STEINITZ (i. h.) egyik megjegyzése arra enged következtetni, hogy a nem szokásos alanyos (indeterminált) igeragozás előfordulása szórendi helyzettől is függhet. Például, ha a határozott tárgy közvetlenül az állítmány előtt áll. Vizsgálódásaink eredménye alapján mondhatjuk, a szórendnek ilyen szerepe nincs: a) a szórend ugyanis meglehetősen kötött, a tárgy általában az ige (állítmány) előtt áll, akár „határozott”, akár „határozatlan”, másrészt b) bőven idézhetünk ellenkező példákat is. Így pl. (KARJ., Gram. 137) *löy lokəl löyā məwəl* '[ő a lovát neki adja (tkp. ad)]', (TER., OÉT. 116) ... *əjəpəl ətəl tu kəl tom kujəla atwəl* '[... a fiatalabb fitestvér így (tkp. e szót) szól a másiknak (tkp. annak az emberének)]', (GÜ., Chr. 137) *tə jəyməti wərə wərsəy* 'azon a folyócskán halrekesztéket (tkp. azt a folyócskát halrekesztékkel) csináltunk' stb.

⁸ Több példánál alapján úgy véljük hogy a beszédhelyzetén kívül a határozott tárgy viszonyba egyéb szempontok is bejátszanak. Pl. a cselekmény perfektuáltsága, konkrétsága, a határozott tárgy (nyelvtani) számszerűségének az említett kifejezése stb. Ezek azonban csak másodlagos szerepűek.

determináló szerepük van (s ezzel, pontosabban a determináló szerepű megsz. 2. sz. birtokos személyjellel lenne — genetikailag is — kapcsolatos a magyar -t tárgyrag). A magunk részéről úgy véljük, fontos rámutatnunk arra, hogy a birtokos személyjel determináló jellegéről az osztjákban csak fenntartással beszélhetünk. Nézetünk szerint ez csak abban az esetben lenne így érvényes, ha pl. az adott *iyən* alakot 'a medvé(t)' abszolút, személytől független elvonatkoztatással lehetne értelmezni. Erről azonban itt nem lehet szó, s erre nézve más, e tekintetben teljesen megnyugtató példát sem az eddigi szakirodalomból, sem több ezerre rúgó példamondat-gyűjteményemből sem ismerek. Az osztjákban a szóban forgó determinálás mindig személyhez (grammatikai személyhez) kötött: az illető szó (fogalom) valamely személy (1., 2. vagy 3. stb.) vonatkozásába (szférájába) való tartozását fejezi ki. Mint például az idézett mondatban is: *iyən* 'a medvé', azaz „az a medve, mely veled (2. sz.) kapcsolatban került megemlítésre” stb.⁹

5. A tárgyas igeragozás kérdéskörében végzett eddigi fejtegetéseink egyértelműen arra a megállapításra vezetnek, hogy a (beszédhelyzet — referencia következményeképpen fellépő) határozott tárgyas (determinált) viszonyt (l. 3.2.) a mondatban a tárgy as r a g o z á s ú i g e a l a k j e l e n í t i m ö g g. (A két paradigmára vonatkozólag l. GULYA: NyK. LXVII, 199, 207, Chr. 105, 116.)

6. A tárgyas igeragozással kapcsolatos — amint erre az eddigi szakirodalom alapján a bevezetőben már utaltunk — a tárgy és jelölésének a kérdése.

Ha az eddig leszűrt tanulságokat e kérdéskörre is kiterjesztjük, s ezt tulajdonképpen el sem mulaszthatjuk, akkor ebből az a tanulság adódik, hogy e két kérdéskört ezúttal szét kell választanunk egymástól. Ha ugyanis a tárgy determináltságát formailag az ige tárgy as alakja fejezi ki, akkor ez legalábbis lehetőségként egyúttal azt is jelenti, hogy a tárgy jele e tekintetben irreleváns (a tárgynem alakjától függően determinált vagy indeterminált). Az osztjákban valóban ezzel állunk szemben: pl. *mä kat wuləm* 'én házat látok' indeterminált; *mä kat wulim* 'én a házat látom' determinált, a tárgy alakja nem változott.) Mind e példák, mind az egyebükt felsoroltak is azt mutatják, hogy bármelyik tárgyat jelölő morféma ($\emptyset$, *ä/a* és *tə/tē*, l. 2.1.) lehet „determinált” vagy „indeterminált”, a tárgy determináltságának a jelöléséhez közvetlenül nincs közük, más valóságbeli és grammatikai vonatkozást fejeznek ki.¹⁰

7. A (vahi) osztják tárgy as (determinált) igeragozás (leíró) mondatnapi elemzésének a végére értünk. Következő kérdésünk már csak az lehetne, hogy alakai szempontból mi a kérdéses elemek előzménye. Ezzel azonban már csak egy következő dolgozatunkban fogunk részletesebben foglalkozni.

GULYA JÁNOS

⁹ A kérdéskörrel kapcsolatban l. még W. SCHLACHTER, Studien zum Possessiv-suffix des Syrjänischen. (Berlin, 1960) 243 l. Különösen 12 kk. és 224–43.

¹⁰ Általános mondatelméleti szempontból érdemes talán rámutatnunk arra, hogy az ige nek ez a határozott tárgyat kifejező funkciója határozott tárgy as mondatban a tárgy és az ige (igei állítmány) között sajátos kétoldali relációt eredményez: a meghatározott beszédhelyzet következtében a tárgy határozottá válik, ez az ige nek határozott (determinált) igeragozási alakot von maga után, mely visszautal az őt előidéző határozott tárgyra s e visszautalás következtében jelzi annak határozott voltát.

A cseremiszi térszínformanevek

I.

Bevezetés

Dolgozatomhoz forrásul SZILASI¹ (rövidítve: SZIL.), RAMSTEDT² (RAMST.), WICHMANN³ (WICHM.), VASZILJEV⁴ (VASZ.), PAASONEN—SIRO⁵ (PS.) cseremiszi szótárait, ill. szójegyzékeit, a MarRSzl⁶-t és BEKE kéziratosa nyelvjárási szótárát használtam fel.⁷ Feldolgoztam a szótárakban található valamennyi térszínformanevet, tekintet nélkül arra, hogy az illető térszínformanév megvan-e az egész cseremiszi nyelvterületen, vagy csak néhány vagy akár egyetlen nyelvjárásban, hogy egyáltalán él-e még, kihalóban van-e vagy kihalt már. Forrásaink alapján ez ugyanis nem állapítható meg minden esetben, sőt sokszor a nyelvjárási hovatartozás sem. Éppen ezért úgy láttam célravezetőnek, hogy a térszínformaneveket ne a nyelvjárási hovatartozás, hanem a szótárak megjelenésének sorrendjében közöljem: egyedül ez az elrendezési elv alkalmazható ugyanis az anyag egészére. Fontosnak tartottam továbbá, hogy a szavak térszínformanevek közé sorolásának kérdésében következetesen járjak el. Térszínformaneveken azokat a szavakat értem, amelyek a talaj domborzati viszonyait, a földkéreg kiemelkedéseinek és bemélyedéseinek alakját és részeit jelölik.⁸ Tehát csak a természetes alakulatokat tekintem térszínformaneveknek, a mesterséges úton létrejöttöket (például szekérkerék vájta gödröcskéik stb.) nem.

Megtartom a források eredeti hangjelölését. Az egyes szócikkeken belül a következő sorrendben adom meg a rokon nyelvi megfelelőket: mordvin — permi nyelvek — finn — lapp — ugor nyelvek (utolsónál a magyar) — ha van szamojéd megfelelő, közülük csak egyet közlök, amelyik hangtanilag legközelebb áll a cseremiszi szóalakhoz.

Azok az adatok, amelyeknél nem jelölöm a forrást, BEKE kéziratosa szótárából valók.

II.

A. Finnugor eredetű térszínformanevek

1. (SZIL.) *аη* 'nyílás; Öffnung der Türe, des Sackes; Riss am Kleide'; (PS.) *аη* 'Öffnung des Grabes, der Grube'; (MarRSzl.) *аη* 'отверстие, горло;

¹ SZILASI MÓRIC, Cseremiszi szótár. Ugf. XIII. Budapest, 1901.

² RAMSTEDT, Bergtscheremissisches Wörterbuch. SuStoim. XVII. Helsinki, 1902.

³ WICHMANN, Tscheremissische Texte mit Wörterverzeichnis und grammatikalischem Abriss. Helsinki, 1923.

⁴ В. М. Васильев, Упымарий, Марий мутэр. Москва, 1926.

⁵ PAASONEN—SIRO, Ost-Tscheremissisches Wörterbuch. Helsinki, 1948.

⁶ Марийско-русский словарь. Москва, 1956.

⁷ M. VELENYÁK Zsófiának ezúton is köszönetet mondok BEKE ÖDÖN kéziratosa anyagának szíves rendelkezésemre bocsátásáért.

⁸ ÁRVAY, A térszíni formák nevei Kalotaszegen, 5.

проход'; *a-η* P., B., M., U., Č., JT; *ä-η* JO., V., K. 'nyílás, szája valaminek, bejárat; Öffnung, Eingang'. Rokonnnyelvi megfelelői: *m o r d.* E. *oη-*, *oη-*, M. *ov-*: *oηkšt* (tbsz.), *oηks*, *ovks* 'Gebiss am Zaum' | *z ü r j.* (WUo.) V., Sz., Lu. *vom*, I. *vom*, Ud. *vem*, P. *em* 'Mund, Öffnung, (I., Ud. auch) Mündung'; (GEN.) KP. *ym* 'Mund' | *v o t j.* (MUNK.) Sz. *im*, K. *em* 'száj'; (WICHM.) G. *im*, J., MU. *im* 'Mund' | *o s z t j.* (KT. 32) DN. *oη* 'Mund, Öffnung (der Tür u. a.), Loch, Tor-, Gatteröffnung', V. *oη*, Trj. *oη*, O. *uη* 'Mund, Mündung (einer Reuse, einer Flasche, eines Flusses u. a.)', Vj. *oη:katoγπιçη* 'Türwand', (PD. 1580) Ko., J. *oη* 'Mündung' | *m. aj*, *áj* 1. 'Kerbe', 2. 'Tal, Schlucht' | *s z a m. k a m.* (DONNER—JOKI) *áh*, *ah*, *áh* 'Maul, Mund; das Innere' (MUSZ. 721, 723; TOIVONEN: FUF. XVII, 281; LEHTISALO: FUF. XXI, 8—9; UOTILA: SUSToim. LV, 57; STEINITZ, FgrVok. 45; FUV.; RÉDEI: NyK. LXVII, 325—7; MSzFgrE.).

2. (SZIL.) *çonga* 'kis halom, hegyfok', *çonla*, *çongata*, *çunga* 'kis halom, domb'; (VASZ.) *çotga* 'холм', *çatga* *вэр* 'холм'; (PS.) *tšonga* 'Bergspitze, Gipfel (wo keine Bäume wachsen und der Schnee im Winter nicht haften bleibt)'; (MarRSzl.) *çotga* 'холм, чорка, бугорок, вершина горки'; *tšanga* MM., CK. 1. 'magas (hegy); hoch (Berg)', 2. 'alacsony hegy, domb; niedriger Berg, Hügel', *tšangata* M., MM., CK; *tšangata* JT. 1. 'kissé magas (hegy); etwas hoch (Berg)', 2. 'kis hegy, emelkedés; kleiner Berg, Anhöhe'. — Megfelelője: *m. R. ság* 'collis, monticulus; Hügel'. — (PAASONEN, *s-Laute* 122; WICHMANN: FUF. XI, 262; STEINITZ, FgrVok. 26—7; N. SEBESTYÉN: MNy. XLVI, 122; LAKÓ: NyK. LIII, 236—9).

3. (SZIL.) *korēm* 'völgy, mélyút, szoros', *karēm*, *karem* 'hóró'; (RAMST.) *karēm* 'ein hügeliges Flussufer'; (WICHM.) *kārem* KB., *kore'm* U. 'Schlucht, Tal; kleiner Fluss'; (PS.) *korem* 'Schlucht, Graben'; (MarRSzl.) *kopēm* 'обпар'; *kore'm* P., B., M., U., C., Č.; *ko'rem* JT.; *ka'rem* JO., V., K. 'szakadék, szurdok; Schlucht, Hohlweg'; *koremla* B., UJ., C. *kore'mla* JT. *kare'mlá* JO. 'szurdokos terület, ahol sok szurdok van; Gebiet, wo es viele Schluchten gibt.' Rokon nyelvi megfelelői: *m o r d.* M. (JUHÁSZ—ERDÉLYI) *kara-* C., V., G., A. 1. 'kaparni', 2. 'vájni' | *z ü r j.* (WUo.) S., L. *kuralni*, V. *kuravni*, U. *kura'vniš*, P. *kuravni*, I. *kurōni* 'zusammenharken, wegharken, wegscharren, ausharken, ausscharren (Schnee, Getreide, Erde)' | *v o t j.* (MUNK.) Sar. *kurjal-* 'lekapar, levakar (pl. a saruról a sárt vagy a katlan fenekéről az odaégett kását); abschaben, abkratzen' | *v o g.* É. (MUNK.) *χūrtēli* 'horzsol; streifen' | *o s z t j.* (PÁRAY—BEKE) *çor-* 'nyúz; schinden', (KARJ.) FD. *çōr-*, Trj. *kōr-*, V., Vj. *kōr-*, Ni. *çār-*, Kaz. *çōr-*, O. *çōr-* 'schinden' | *m. hor-*, *hur-* (*horzsol* 'reiben, streifen', (l. még *horol*, *horhó*, *horpács*, *horhagy* stb.)) (MUNKÁCSI: NyK. XXV, 276; SzófSz.; LAKÓ: MNy. XXXIX, 349—58; FUV.; E. ITKONEN: UAJb. XXVIII, 69).

4. (SZIL.) *kurok* 'hegy'; (RAMST.) *klrk* 'der Berg'; (VASZ.) *kuruk* 'гора'; (PS.) *kurāk*, *kuruk* 'Hügel', *kurākla* 'Berg'; *kuruk* P., B., M., MK. *kūrāk* U., CÜ. *kōrōk* CK., Č., J., V. *ku-ruk* JP. *kārāk* K. 'domb, hegy; Hügel, Berg'; *kōrōklā* J. 1. 'hegy, hegyborította; gebirgig', 2. 'hegyes terület; gebirgiges Gelände'. Rokon nyelvi megfelelői *m o r d.* M. (JUHÁSZ—ERDÉLYI) C., V., G., A. *kār'ka* 'mély' | *z ü r j.* (WUo.) V., Sz., Pecs., Ud. *kir* 'steiler Abhang am Fluss, steiles Flussufer' (V., Sz., Pecs.), 'steiler Abhang (V., Sz.)', Anhöhe, kleiner Berg (Ud.), (FOKOS-FUCHS) V., Ud., Le., Pr. 'Berg (V., Pr.)', Hügel, kleiner Berg, nicht alleinstehender Berg; Hügel, auf dem die Kinder Schlitten fahren (Ud.), Furt, wo man durch den Fluss wartet, nicht tiefe Stelle, wo das Wasser

schnell fließt (Le.)' | *finn korkea* 'magas' [l a p p N. (NIELSEN) *goar'gád* 'particular, swell, swagger; fine, magnificent' a finnból, l. SKES.] (UOTILA, SýrjChr. 97; TOIVONEN: Vir. 1956: 108—9; SKES.; LITKIN, VokPerm. 200).

5. (SZIL.) *lak, lak wer* 'Tal, Tälchen, Vertiefung', *lake* 'Höhlung, Hohlweg'; (WICHM.) *lák'â* U. *lake* B. 'Grube (UB.), Vertiefung, Schlucht (B.)'; (VASZ.) *лакэ* 'впогина'; (PS.) *lake* 'Grab, Grube (z. B. auf dem Wege)'; *lak* P. *lake* B., UJ., CÜ. *lake* JT. *lâ-kâ* UP., USj. *lâ-kâ* JO., V. 'kis gödör, mélyedés, árok; kleine Grube, Vertiefung, Graben'; *lakaka* P., B. 'gödörös (föld, út); horpadásos (föld); grubig, voll Gruben (Erde, Strasse), voll Vertiefungen (Erde)'. A rokon nyelvi megfelelők a következők: *finn* (RENVALL) *lukko* 'vallis minor, profunda, stagnum; kleines thal, teich' | l a p p L. (WIKL.) *lâsku* 'Hochebene, Alpenplateau' | m.N. *lok* 'két hegy közötti keskeny tér, alantabb fekvő hely, völgyalapály', *lök, löke* 'hegytetőn levő tisztás térség, hegyi lapály' (WICHMANN: MNy. IV, 277; N. SEBESTYÉN: NyK. LIII, 33; KNIEZSA, SzlJsz. I/2, 879—80. A magyar tagot másképpen: BENKŐ: MNy. XLIV, 52—3).

6. (WICHM.) *landaka* 'kleine Niederung, niedrige Stelle besonders im Walde'; *landa-ka* KN., KJ. 'mélyedés; kis lejtőjű (völgy); mély fekvésű (rét); Vertiefung; (Tal) mit kleiner Senkung; niedrigliegend (Wiese)'. A -ka kicsinyítő képző: a tőszót valószínűleg a *mülande* 'föld' összetétel őrzi. A rokon nyelvi megfelelők: z ü r j. (WUo.) I. *lud* 'Wiese, kleines Feld', Ud. *lud* 'Weideplatz', P. *vud* 'Wiese, kleines Feld, Weideplatz' | v o t j. (WICHM.) G., J., M., Üf. *lud* 'Feld, Opferhain' | l a p p N. (NIELSEN) *luow'det* 'lie down flat (especially of a stubborn or tired draught-reindeer; of people: lie down resting on one's knees and elbows (or hands))' | s z a m. j u r. (LEHT.) *lamtû* 'niedrig; kurz gewachsen' (WICHMANN: FUF. XV, 8; N. SEBESTYÉN: NyK. LIII, 174).

7. *la'ndem* KA. 'hegyoldalban az egyenes (vízszintes) rész'. Lásd az előző szócikket. Az -m denominális nomenképző.

8. (SZIL.) *lap* 'alacsony, sekély; völgy, alacsony hely'; (RAMST.) *lap* 'niedrig; das Tal'; (WICHM.) *lap* KB., U. 'niedrig (z. B. der Tisch, der Stuhl, das Haus)', *lop* TM. 'tiefeliegender feuchter Boden, Tal'; (VASZ.) *лaп, лoп* 'низменность'; (PS.) *lop* 'niedriger Ort, Einsenkung, Tal'; (MarRSzl.) *лoп* 'низина', *лaп* 'низина, низкий, низка'; *la-p* C., Č., ČN., JT., V., K. 'alacsony; niedrig, flach', *lapa-ta* K. 'alacsony fekvésű (rét, szántóföld, hely); niederliegend (Wiese, Ackerfeld, Stelle)'. Megfelelőiakövetkezők: m o r d. M. (JUHÁSZ—ERDÉLYI) C., V., G., A. *lapa* 'lap'; C., V., G., A. *lapš* 'lapos, alacsony' | v o t j. (MUNK.) K. *lap* 'alacsony; niedrig' | *finn* (RENV.) *lappea, lappia* 'flach, platt, breit; platte seite' | m. *lap* 'Fläche; Ebene, Niederung'. (WICHMANN: FUF. VII, 42; SKES).

9. (SZIL.) *müdo-wuj, müdo-wuj, mödo-wuj* 'kis domb, boly, dombocska'; (WICHM.) *möbä-bui* T. 'Rasenhügel, Erdhöcker'; (VASZ.) *мөдö-сүй* (o. m.), *мөдö-сүй* 'кочка (на болоте)'. ~ l a p p N. (NIELSEN) *miek'tä* 'a species of Carex which forms tussocks and grows on bogs' | s z a m. j u r. (LEHT.) *m'iest* Szach., Nj. 'Rasenhöcker, Bülte'. (FUV.; SKES).

10. (WICHM.) *ner* KB., U. 'Nase; Hügel, Landspitze zwischen zwei Schluchten, Vorgebirge'; (VASZ.) *неркä* 'чорка, бугорок, вершина горки'; (MarRSzl.) *нер* 'нос, конец, кончик'; *ne-r* MK. *ne-r* P., B., UJ., M., C., Č., J., V., K. *ne-r* UP. 'orr, vég, hegy'; *ne-rkä* K. 'hegyfok; Vorgebirge'. Rokon nyelvi megfelelői: m o r d. M. (PAAS.) *ner*, E. *ner* 'Schnabel, Rüssel, Schnauze, Maul' | z ü r j. (WUo.) V., AV., Sz., Lu., I., Ud., P. *nir* 'Nase, Schnauze, Schnabel (V., Sz., Lu., I., Ud., P.); Vorderteil (des Bootes)'; (GEN.) KP. *ner* 'Nase'

v o t j. (WICHM.) G. *nîr*, J. *nîr* 'Nase, Schnabel'; (MUNK.) Sz. *nîr*, K. *nêr* 'orr; valamilyen tárgynak csúcsos előrésze; Nase, Schnabel; vordere Spitze eines Gegenstandes' | l a p p K. (GEN.) Kld. *nîrr*, Not. *nîerr* 'Wange, Bache' | s z a m. k a m. (DONNER—JOKI) *nêr*, *n'r*, *nîer* 'Gipfel, Spitze' (MUSz. 93, 397; HALÁSZ: NyK. XXIV, 463; SETÁLÁ: FUFAnz. XII, 107—8; E. ITKONEN: FUF. XXIX, 268; RÉDEI: NyK. LXII, 325).

11. (SZIL.) *nur* 'mező, szántóföld'; (RAMST.) *нлр* 'das Feld'; (WICHM.) KH. *nâr*, U. *nur* 'ua.'; (VASZ.) *ныр* 'поле'; (PS.) *nur* 'keto, peltó, metsätön alue'; *nur* P., B., M., U., CÜ. *нър* CK., ČN., J., V. *nu-r* JP. *nâr* K. 'mező; Feld'. ~ m o r d. M. (AHLQV.) *normal* 'Garten-erdbeere', E. (BUDENZ) *nar* 'gyep, pázsit' | f i n n *nurmi* 'Rasen, Rasenplatz, Wiese' | o s z t j. (PATK.) *nur* 'kleiner bewaldeter Landrücken zwischen Niederungen' | v o g. (KÁLMÁN, ChrestVog.) *nûrum* 'rét; Wiese' | m. *nyár* 'Sommer'; vö. még *nyár(fa)* 'Espenbaum' stb. | s z a m. o s z t j. (CASTR.) *nur* 'eine waldbewachsene Ebene'. (ZSIRAI: MNy. XXIII, 315—6; N. SEBESTYÉN: NyK. LIII, 172—3; NYIRI: MNy. LX, 419—20).

A következő cseremisz térszinformanevek vitatott etimológiájuk:

12. (1.) (RAMST.) *šungä* 'der Erdhöcker, ein kleiner Hügel'; (WICHM.) *šü-ngä* 'Erdhöcker, Haufen'; *šü-ngä* K. 'kis domb, halom; Erdhöcker, kleiner Hügel'. Talán egyeztethető a z ü r j. U. *šik* 'kukkura heinäkorissa' szóval (WICHMANN: FUF. XI, 262; N. SEBESTYÉN: MNy. XLVI, 120—2; LAKÓ: NyK. LIII, 238—9; ЛИМОЛА: FUF. XXXII, 244—5; E. ITKONEN: UAJb. XXVIII, 76).

13. (2.) (VASZ.) *чэкэ* 'ямочка'; (MARRSzl.) *чёке* 'лунка, ямка'; (SUSAik. XXX₅, 37) *tšî-kä* 'kleiner Haufen'. Valószínűleg nem két különböző szóval, hanem egy szó hangtani változataival van dolgunk. Nyelvjárásközi *e* ~ *i* megfelelésre l. BEKE, CserNyt. 16. Egyetlen rokon nyelvi megfelelője a z ü r j. (WUO.) Pecs. *tšuk* 'Anhöhe, Hügel'; (FOKOS-FUCHS) V., Vm. *tšuk* 'übermass. was nach dem Anfüllen sich über die Ränder erhebt (V.), Fussknöchel (Vm.)', (SETÁLÁ: SUSAik. XXX₅, 37; WICHMANN: FUF. VI, 36; BEKE, CserNyt. 92—3).

14. (3.) (SZIL.) *laksä* 'mélyedés, völgy'; (WICHM.) *la'ksä* KB. 'Grube, Vertiefung'; (RAMST.) *la'ksak* 'die Höhle, die Vertiefung'; (PS.) *laksä*, *laksäk* 'Vertiefung, Tal, Grube'; (SZIL.) *laksä-kä* 'Vertiefung, Höhlung, Hohlweg'; (RAMST.) *laksä-ka* 'niedrig, talartig', *laksikä* 'niedrig, das Tal, das Tälchen'; *la'ks* Č., KN. *la'ksä* K. 'kis gödör, mélyedés; kleine Grube, Vertiefung'; *la'ksak* K. gödör, mélyedés; Grube, Vertiefung'; *laksaka* Č. *laksä-ka* K. 'nem mély (árok); gödör, mélyedés; nicht tief (Graben); Grube, Vertiefung'; *laksä-kä* KN., KŠ. 'mélyedés, árok, kis völgy; Graben, Vertiefung, kleines Tal'. Egyetlen biztos rokon nyelvi megfelelője a f i n n *laakso* 'völgy' (l. SKES).

15. (4.) (SZIL.) *lazä* 'mocsáros hely a réten'; (RAMST.) *laza* 'die Moorerde, der Schlamm'; *lazra* B., M. *lazra* Bjp. UJ., C., ČN. *lä-zrä* V. *lä-zrä* 'nedves (föld); nasse (Erde)'. ~ l a p p S. *lesjo* 'palus minor, locus angustior uliginosus'. A TOIVONEN-től idevont o s z t j. (PAAS.—DONNER) *tüs* 'sumpfartige Stelle in der Mitte des Waldes' (FUF. XIX, 148) zürjén jövevéyszó: z ü r j. (WICHM.) Ud. *los* 'nasse Wiese, wo meistens Schilfgras wächst' (l. FOKOS: NyK. LV, 21).

16. (5.) (SZIL.) *lida* 'szakadék, mélyút'; (RAMST.) *li-bä* 'das Tal (mit Bäumen und Gesträuchen)'; (VASZ.) *лидэ* 'ложбина'; (MARRSzl.) *лиды* 'ложбина'; *lida* CÜ. *li-da* JK., JT. *li-dä* JO. *li-dä* V., K., 'erdei völgy, oldalvölgy,

mélyedés; Tal im Walde, Seitental, Vertiefung'; *lidä·kä* V. 'mélyedés, alacsony hely; Vertiefung, tiefe, niedrige Stelle'. Egybevethető a következő mordvin szavakkal: m o r d. M. (JUHÁSZ—ERDÉLYI) *lotkä* 'gödör, lyuk', E. (ErzRSzl.) *лотка* 'яма, овраг; обрыв, котловина'. A mordvin szavak *-ka*, *-ko*-ja képző. Cser. *i* ~ mord. *o*-ra vö. *min* ~ *moñ*, *siz* ~ *šokš* stb.

17. (6.) (SZIL.) *mučo-wuj*, *mučowuj* 'Erdhöcker'; (WICHM.) *mātsā-βu·i* KB. *mu,tsā-βu·i* U. 'Rasenhügel, Erdhöcker'; (VASZ.) *мучы-βуй*, *мучэβуй*, *мучыβуй* 'кочка (на болоте)'; (PS.) *mu,tsō-βuj* 'Rasenhügel'; *mu,tsō-βui* P, BJp. *mu,tsō-βui* B., BJ., M. *mutš-βui* MK. *mutš-βui* UP. *mōtso-βui* CC., JT. *mā,tsā-βui* K. 'kis domb; kleiner Erdhügel'; *mñ,tsñk* K. 'kis halom, dombocska; kleiner Erdhügel, Erdhöcker, Rasenhügel'. Egyetlen biztos megfelelője a v o t j. (MUNK.) K. *muč* 'kleiner Erdhügel, Erdhaufen' (TOIVONEN: FUF. XIX, 75; BEKE: FUF. XIX, 211, NyK. XLV, 347).

B. Csuvas jövevénytörök

18. (1.) *korša·ka* JT. *karša·ka* K. 'hegyes, fagyott jég-, hó-, földgöröngy; spitzige, gefrorene Eis-, Schnee-, Erdenscholle'; (VASZ.) *корсака* 'бугринки на льду, на замерзшей грязи' < csuv. *каршака* 'гололедца' (ASMARIN).

19. (2.) (SZIL.) *laštok* 'sziget, darab'; (RAMST.) *lā·stāk* 'das Stück, der Flecken'; (MarRSzl.) *лаштук* 'кусок, частица, лоскуток' < csuv. *ластак* 'кусочек, частица' (ASMARIN).

20. (3.) (SZIL.) *lūkō* 'láp, mocsaras hely'; (MarRSzl.) *лүкō* 'трясина, топь' < csuv. *локо* 'грязь в болоте' (ASMARIN).

21. (4.) (SZIL.) *ota* 'sziget'; (VASZ.) *omo* 'одров' (PS.) *oto* 'Insel' < csuv. *odā* 'Insel'; I. RÄSÄNEN: ÖLT.⁹ 172.

22. (5.) (SZIL.) *otōro* 'sziget'; (VASZ.) *отро, пэлотро* 'одров, полуостров'; (PS.) *otroß, otrou* 'Insel'; (MarRSzl.) *ompō* 'остров' < csuv. *утрас* (*utrov*) 'остров' (ASMARIN; RBaskSzl.).

23. (6.) (SZIL.) *sef, ser, šer, sir, sir* 'part'; (VASZ.) *сэр-нэр* 'мыс' (PS.) *ser* 'Ufer, Uferabhäng'; (MarRSzl.) *сеп* 'бепер'; *še·r* P., B., M., UP., USj., CK., ČN. *se·r* BJp., UJ., ČÜ. *š·r* Č., JO. *š·r* CC., JT., V., K. 'part; Ufer' < csuvas *š·r* 'Ufer'; I. RÄSÄNEN: ÖLT. 191.

24. (7.) (SZIL.) *tümā* 'halom'; (VASZ.) *тума* 'бугор, холм' < csuvas *tōmē* 'Hügel'; I. RÄSÄNEN: ÖLT. 226.

C. Tatár jövevénytörök

25. (1.) (SZIL.) *arka* 'hegy, földemelkedés'; (VASZ.) *арка* *вэр* 'холм'; (PS.) *arka* 'Berg Rücken, Hochland'; (MarRSzl.) *арка* 'холм, возвышенность'; *arka*. P., B., BJp., M., C., Č., ČN. 'domb, halom, alacsony hegy, erdős magaslat (B.), meredek hegy (ČN.); Hügel, Anhöhe; niedriger Berg, bewaldete Anhöhe, steiler Berg' < kas. *arka* 'rücken'; I. RÄSÄNEN: TLT. 22.

26. (2.) (VASZ.) *üap* 'обрыв' < bask. *яп* 'бепер' (BaskRSzl.). Az orosz 'steiles, abschüssiges Ufer' jelentésű *яп* is tatár jövevénytörök (VASMER: REWb.).

27. (3.) (VASZ.) *крас* 'бугор' < bask. *кырас* 'гребень' (BaskRSzl.).

⁹ Gyakori idézése miatt RÄSÄNEN-nek a cseremiszi nyelv csuvas jövevénytörözeiről írt munkáját (SUSToim. XLVIII.) ÖLT.-vel, a tatár jövevénytörözeiről írottat pedig (SUSToim. L.) TLT.-vel rövidíttem (ezek egyébként RÄSÄNEN rövidítései).

28. (4.) (PS.) *kõtâr* 'eine vom Wasser ausgewühlte Vertiefung am Ufer-abhang des Flusses'; *kõtôr* B., BJ., BJp. 'padmaly, alámosott part; Höhlung, gehöltes Ufer' < bask. *кõтер* 'трясина' (BaskRSzl.).

29. (5.) (RAMST.) *klrkan* 'der Hügel, Kurgan, Grabhügel' < oszm. *kuryan* 'Befestigung, Burg stb.' l. RÄSÄNEN: TLT. 43; a szó átment az oroszba is, l. VASMER: REWb.

30. (6.) (VASZ.) *öp* 'плоскогорие, покатый'; (MarRSzl.) *öp* 'покатошь, возвышенность' < tat. (RADL.) *ür* 'die allmähliche Erhebung, allmähligaufsteigend, eine kleine Erhöhung, ein Hügel'.

31. (7.) (BUDENZ) *tal* 'lejtő, hegylejtő'; (SZIL.) *tajol* 'lankás lejtő'; (RAMST.) *tä'jıl* 'abschüssig'; (WICHM.) *tä'jäl* 'Abhang, abhängig'; (PS.) *tajäl* 'viertava, loiva' < kas. *tajyl* 'sich beugen'; l. RÄSÄNEN: TLT. 65—6.

32. (8.) (SZIL.) *tüwä* 'halom, halmocska'; (VASZ.) *mösä, mösäkä, mýwäkä* 'возвышенность'; (PS.) *töbä* 'hoch, hochliegende Stelle, Hochland, Steigung, Anhöhe'; (MarRSzl.) *mysä, mýwäkä* 'возвышенность' < tat. *tübä* 'ua.' (PAASONEN).

D. Orosz jövevényszók

33. (1.) (SZIL.) *wowa* 'gödör'; (PS.) *wowa* '(Wasser-) Grube' < or. *буза* (DALJ.).

34. (2.) (VASZ.) *кpac* 'гребень' < or. *кряжъ горъ* 'гряда, хребет' (DALJ.).

35. (3.) (BUDENZ) *ostrok* 'sziget'; (SZIL.) *ostruk* 'Insel'; (RAMST.) *o'strok* 'die Insel' < or. *остров* (l. BUDENZ: NyK. IV, 429).

E. Jövevény tőszókból képzett származékok

36. (1.) (RAMST.) *pügarikä* 'der Hügel'; (VASZ.) *nygäpuka* 'бугорок'; (MarRSzl.) *nygypuka* 'бугорок' a tatár jövevényszó *pügar* 'görbe, púpos' (RÄSÄNEN: TLT. 54—5) kicsinyítő képzős származéka.

37. (2.) (VASZ.) *тальяка-вэр* 'отмель' a tatár jövevényszó *tal* (l. fentebb) kicsinyítő képzős származéka.

38. (3.) (VASZ.) *торалма* 'ветвь от горы' a tatár *tör* 'der vordere Winkel' származéka. A mai velaris alak hátraható hasonulással a *törolmo*-ból jött létre (l. RÄSÄNEN: TLT. 71).

F. Ismeretlen eredetű térszínformanevek

39. (1.) (SZIL.) *winët* 'gödör'; (VASZ.) *виньэм* 'лунка, яма'; (MarRSzl.) *вынëm* 'глубокая яма'; *βinët* P., B., BJ., M., MK., UP., USj., US. *βänët* BJp., C., Č. *βn'nët* JO. 'gödör, verem; kút; Grube, Grab, Brunnen'.

40. (2.) (VASZ.) *чамбал* 'кочка'.

41. (3.) (SZIL.) *čombak* 'gödör, mélykerékesapás, vízmósás a kerécsapásokban; halom'; (VASZ.) *чомбак* 'лунка, яма'; (PS.) *tšombak* 'Grube, Vertiefung, kleine Grube (im Wege), Pfütze'; *tšomba:k* BJ., MK., UP., USj., US., C. *tšomba:k* M. 'gödör, vízzel, sárral telt gödör, tócsa; Grube, mit Wasser gefüllte Grube, Pfütze'.

42. (4.) (VASZ.) *чоргыла* (o. m.) 'бугринки на льду, на замерзшей грязи', (MarRSzl.) *чоргылä* 'ua.'

43. (5.) (VASZ.) *колтык* 'остров'.
 44. (6.) (MarRSzl.) *крагат* 'бугор'.
 45. (7.) (SZIL.) *kup* 'mocsár'; (RAMST.) *kup* 'der Sumpf'; (VASZ.) *кун* 'болота'; (PS.) *kup* 'der Sumpf'; *ku-p* P., B., M., UP., CÜ., CČ., ČN., JT., K. *køp* CK., Č., JO., V. *ku-p* JP. 'mocsár; Sumpf'.
 46. (8.) (VASZ.) *мүйыл* (о. м.) 'мал. сухая котловина'.
 47. (9.) (PS.) *naksata, nāksata* 'Hügel'.
 48. (10.) (VASZ.) *оржа* 'коса (геогр.)'.
 49. (11.) (VASZ.) *пуштык, пуштын* 'остров'.
 50. (12.) (SZIL.) *tugurdāk* 'halom'; (VASZ.) *тугурдык* 'бугор, холм' (MarRSzl.) *тугурдык* 'бугор, холм'.

III.

Térszínformanevek — testrésznevek

„A magyar földrajzi nevekben az emberi, illetőleg az állati test úgyszólván minden külső részének a neve megtalálható” — írja BENKŐ LORÁND (MNYTK. 74. sz. 27). Ugyanez több-kevesebb megszorítással minden más nyelvre elmondható. Az asszimilációs névátvitel ugyanis (emberi és állati testrészek nevével jelöljük a környező természet tárgyait, jelenségeit) azon általános emberi szemléletmódunknak a névadásban való megnyilvánulása, ahogy a bennünket környező világot látjuk. A névátvitel ezen fajtajára számos példát idézhetünk a térszínformanevek közül is magyarból, rokon és nem rokon nyelvekből egyaránt; s nem kell földrajzinév-gyűjteményhez fordulnunk, elég belelapoznunk a szótárakba, ha példát akarunk találni. Ehelyütt csupán a cseremiszből említek példákat: (BEKE) UJ. *korem-jol* 'szurdok elágazása' (*jol* 'láb'); U. *ošma-jol*, CÜ. *ošma-dol*, CK., JT. *ošma-djol*, JO. *ošma-djal* 'homokzátony két folyó egyesülésénél, holt folyóág, morotva' (*ošma* 'homok'); K. *ošmanēr* 'a folyóba benyúló homokzátony', JT. *kørøk-ner*, UP. *kù-rāk-ner* 'hegytető', JT. *nør-ner* 'mező kiugró része, vége' (*ner* 'orr'); UP. *kù-rāk-βui* 'hegytető' (*βui* 'fej'), UP. *mutšo-βui* 'kis domb'.

Az asszimilációs jelentésváltozás egyik sajátos nyelvi következménye, eredménye, hogy több testrésznévnek egyszersmind térszínformanévi jelentése is van. Így például cser. (WICHM.) KB., U. *ner* 'Nase' ~ 'Hügel, Landspitze zwischen zwei Schluchten, Vorgebirge'; (PS.) *orža* 'Mähne' ~ 'földnyelv'; finn *rinta* 'mell' ~ 'hegyoldal, domboldal', *suu* 'száj' ~ 'torkolat'; észt *nina* 'Nase' ~ 'Landspitze, Landzunge', *sääri* 'Schienbein, Unterbein' ~ 'Landspitze, Sandbank, sandige Untiefe' (OJANSUU: SUSToim. XXXV₁₀, 9, 13); osztj. *ñät* 'Nase' ~ (néhány nyelvjárásban) 'Landzunge, Landspitze' (l. RADANOVICS: NYK. LXII, 325); vog. *sunt* 'Mund' ~ 'Mündung' (KÁLMÁN, Chrest-Vog.); mord. M. *torvā* 'ajak' ~ 'széle valaminek, part' (néhány nyelvjárásban, l. JUHÁSZ—ERDÉLYI) stb.

Előfordul, hogy a testrésznévi jelentés elhomályosul, feledésbe merül, és csak az újabb, a térszínformanévi él. Az eredeti jelentés elhomályosulása különösen a származékokban gyakori. A testrésznevekből alakult térszínformanevekre a következő példákat említhetjük: cser. *ner* 'Nase' > K. *nerkā* 'hegyfok; Vorgebirge'; zürj. *nir* 'nase' > *nird, nirek* 'Landspitze', *nir* > *neris* 'kleine Anhöhe im Walde' (RADANOVICS: i. h.); m. *kebel* 'sinus' > *kebele* 'hajlat, hajlat belseje, zugoly' (l. MIKESY: MNY. XLV, 64—8); *māl* 'mell' → 'hegyoldal'

(l. KISS JENŐ: MNy. LXI, 210—1); *mar* 'a két előlapocka köze (szarvasmarha, ló)' > *mart* (l. PAIS: MNy. XXXI, 103); *öböl* 'gremium' → 'Meerbuse' (GOMBOCZ, Jelentéstan 74). Ennek a szemléletmódnak további kétségtelen bizonyítékai a térbeli viszonyokat kifejező névutók is, mert azok a finnugor nyelvekben eredetileg rágos testrésznevek voltak (l. GOMBOCZ: i. m. 75). A biztos példák mellett van jónéhány olyan is, amelyekről valószínűleg sohasem bizonyítható, hogy testrésznévből lett térszínformanév-e, vagy fordítva. Ilyenek a 'Kopf' ~ 'Ende', 'Brust' ~ 'das Innere', 'Hinterteil des Körpers' ~ 'das Hintere', 'Mund' ~ 'Öffnung' jelentésű szavak a finnugor nyelvek többségében (vö. SETÄLÄ: SUSAIK. XXX/5: 31; OJANSUU: SUSTOIM. XXXV/10: 14; RÄSÄNEN: Vir. 1947: 162—73 stb.); a magyarban például *or* 'mons, dorsum': *orr* 'nasus', *seg(g)* 'podex': *ség* 'monticulus', *domb* 'Hügel': *tompör* 'Hüfte' stb.

IV.

Térszínformanévből alakult helynevek

Térszínformanévből alakult helynevek minden nyelvben szép számmal találhatók. A magyarban például *Horpács*, *Völgy*, *Öttevény*, *Áj*, *Szurdok*, *Homoród* stb. (KNIEZSA: MNy. XLV, 100—7), összetételekben: *Magasmart*, *Melegmál*, *Hegyeshalom* stb. Számos térszínformanévi eredetű helynév van a rokon nyelvekben is, vö. például finn *Kallio* ('szikla'), *Mäki* ('domb'), *Ranta* ('part'), *Saari* ('sziget'), *Korkeamäki* ('magasdomb') (l. V. NISSILÄ, Suomalaista nimistöntutkimusta 47); az észti *koka-*, *koke-*, *koki-* előtagú helynevek nagy része is térszínformanévi eredetű és jelentése: 'küngas, mägi, muust tasapinnast esiletõusev kõrgem (järesem, teravam) koht (maa-)nina' (l. M. NORVIK: ESA. 1962: 75—85; további példákat l. KETTUNEN, Etymologische Untersuchung über estnische Ortsnamen; OJANSUU: i. h.); a zürjénben például *abjałsoj* (*łsoj* 'Berg'), *geb-din* (*din* 'Ort an einem Fluss'), *połs-neres* (auf der Landzunge zwischen der Letka und dem *połs*, l. FOKOS-FUCHS, Volksdichtung der Syrjänen 460), *Kerasz* (< *kepõc* 'meredek part'; l. MATVEJEV: NyK. LXVIII, 419). A vogulból ilyen példákat idézhetünk: *Ał-nól* 'Hegyorom', *Jä-õnter* 'Folyómeder'; se szeri, se száma továbbá az efféle helyneveknek: *Folyóértövi falu*, *Szent-tó-széli falu*, *Lápparti falu* stb. (vö.: VNGy. 429—40; MUNKÁCSI—KÁLMÁN IV, 257—8). Nem rokon nyelvekből szemléltetesképpen: *Orlamünde*, *Klingenthal*, *Ettersberg*, *Nürnberg*; orosz *Brjanszk* ('szurdok, szakadék'; további példákat l. Никонов, Краткий топонимический словарь. Москва, 1966); norvég *Bergen* ('hegy'); francia *Lille* ('a sziget'); svéd *Malmö* ('érc-sziget') (l. KÁLMÁN, A nevek világa 155—8).

A cseremiszenben is sok a térszínformanévi eredetű helynév. Legtöbbjükben — zömmel összetételekben — a *nur*, *ner*, *lap*, *kup*, *čonga* térszínformanevek szerepelnek. Az alábbiakban ezekből közlök néhányat: *nur*: *Küks-nur*, *Lupä-nor*, *Šer-nur*, *Nor-sola*, *Mištäk-nur*, *Kruk-nur* (БЕКЕ: Nyr. LXV, 154 és MSz. I—V.), *Кугунур*, *Ирнур*, *Изикугунур*, *Абаснур*, *Портянур*, *Селянур*, *Апшатнур*, *Ивакнур*, *Кабашнур*, *Кашнур*, *Кожланур*, *Кузнур*, *Кужевотнур*, *Макманур*, *Масканур*, *Нежнур*, *Паганур*, *Писанур*, *Помашнур*, *Пошнур*, *Русский Кугланур*, *Русский Кугинур*, *Русский Посенур*, *Полянур*, *Сабанур*, *Шаганур*, (GORGUEJEV¹⁰) *ner*: *Ошканер*, *Ниж. Кугенер*, *Люсинер*, *Кузнер*; *Кизнерка*, *Асинер*, *Мамсинер*, *Нуринер*, *Сизнер* (térképekről) stb.; *čonga*:

¹⁰ Гордеев, Русская топонимика Мар. АССР. Вопросы Марийского Языкознания I. 45—47.

Šunġo (l. LAKÓ: NyK. LIII, 237); *kup*: *Kopon-Anger* (l. BEKE: Nyr. LXV, 154); *K. lap*: *Lap-Sola*.

A kisebb finnugor nyelvek helyneveinek a vizsgálata alapján — szem előtt tartva más nyelveket is — a következő általánosító jellegű megállapításokat tehetjük: a helynévadásban a legfontosabb szerepe a helynek és az emberi közösségnek van (vö. V. NISSILÄ: Vir. 1954: 246). Ebből következőleg a belső keletkezésű helyneveknek — eredetük szerint — két főtípusa van, és pedig: 1. a helynévadás alapja a t e r m é s z e t i k ö r n y e z e t minden hozzá tartozó tárgyával, jelenségével, illetőleg 2. a t á r s a d a l o m a maga sokféle specifikus jellemzőjével. Történeti fejlődésében tekintve: a helynévadás első módjának a múltban nagyobb szerepe volt, és pedig minél messzebb megyünk vissza a múltba, annál nagyobb. A társadalom fejlődésével párhuzamosan ezen helynévadási mód rovására fokozatosan tért hódított a második, következőképpen nagyobb szerepe volt a múltban (a fejlődés alacsonyabb fokán álló népeknél ma is) a térszínformanévvel való helynévadásnak. A térszínformanevek alapján való helynévadás nyilvánvalóan tehát az egyik legősibb helynévadási mód, a térszínformanévi helynév pedig a legősibb helynévtípus.¹¹

KISS JENŐ

¹¹ BEREZKI GÁBORNak ezúton is szíves köszönetet mondok hasznos tanácsaiért.

A moksa-mordvin nyelvjárások fonémaállománya

1. A Mordvin ASzSzK. mai területén négy moksa-mordvin nyelvjárás különböztethető meg: a központi, a délnyugati, a délkeleti és az északnyugati.¹

Mindegyik nyelvjárás fonéma-rendszere tartalmaz olyan egységeket, amelyek ekvivalensei a többi nyelvjárásokban is fellelhetők egy vagy több helyen. Ugyanakkor mindegyik nyelvjárás tartalmaz nem ekvivalens fonémákat is. Fonológiai szempontból tehát a nyelvjárások részben azonos (nagyobb mértékben), részben nem azonos (kisebb mértékben) diszkrét rendszerek a nyelvi kontinuum keretein belül.

A nyelvjárások hasonlósága a beszédaktusok során szemmel látható, a különbségeket pedig összehasonlító elemzés segítségével tárhatjuk föl, s ez nagyon fontos mind az egyes nyelvjárások, mind az egész nyelv fejlődési folyamatainak tanulmányozása szempontjából. Hogy az egyes folyamatokat helyesen értelmezhessük, ahhoz a belső és a külső okokat egyaránt igyekeznünk kell föltárni.

2. Megkíséreljük földeríteni, milyen törvényszerű folyamatok idézték elő, hogy a moksa nyelv fonematikus egysége megbomlott. E cél érdekében az egyes nyelvjárások fonemarendszerét összehasonlító elemzés tárgyává kell tennünk. Legjobb lesz, ha a számszerű hasonlítóással kezdjük:

Fonémák száma Nyelvjárások	Összesen	Magán- hangzók	%-ban	Mással- hangzók	%-ban
Központi	40	7	17,5	33	82,5
Északnyugati	43	7	16,3	36	83,7
Délkeleti	38	6	15,8	32	84,2
Délnyugati	42	6	14,3	36	85,7

Magánhangzók tekintetében leggazdagabb a központi nyelvjárás, a legszegényebb pedig a délnyugati, ennek megfelelően mássalhangzókban leggazdagabb a délnyugati, a legszegényebb pedig a központi nyelvjárás.

A magánhangzók ekvivalenciája szerint azonosságot mutat a központi és az északnyugati nyelvjárás, mindkettő a következő magánhangzófonémákat ismeri: *i, e, ä, a, o, ĩ, u*.

A délkeleti és a délnyugati nyelvjárás magánhangzó-rendszere szintén megegyezik: *i, e, a, o, ĩ, u*.

¹ А. П. Феокистов, Мокша-мордовский язык (тексты). Вопросы финно-угорского языкознания, М.—Л. 1962, 304—317 л.

A mássalhangzók területén viszont az északnyugati és a délnyugati nyelvjárás mutat azonosságot, amelyeknek 36 egységből álló mássalhangzó-rendszerük van:

<i>m</i>	<i>b</i>	<i>v</i>	<i>n</i>	<i>d</i>	—	<i>z</i>	<i>l</i>	—	<i>r</i>	<i>ž</i>	—	<i>g</i>	—
—	—	—	<i>ń</i>	<i>ď</i>	—	<i>ž</i>	<i>ľ</i>	—	<i>ř</i>	<i>ž</i>	<i>j</i>	—	—
—	<i>p</i>	<i>f</i>	—	<i>t</i>	<i>c</i>	<i>s</i>	<i>L</i>	<i>č</i>	<i>R</i>	<i>š</i>	<i>k</i>	—	<i>χ</i>
—	—	—	—	<i>t̃</i>	<i>ć</i>	<i>ś</i>	<i>ɮ</i>	<i>č̣</i>	<i>Ř</i>	<i>ṣ̌</i>	<i>χ̣</i>	—	—

A központi nyelvjárás, amelynek mássalhangzórendszere 33 fonémából áll, nem azonos ebben a tekintetben egyik nyelvjárással sem:

<i>m</i>	<i>b</i>	<i>v</i>	<i>n</i>	<i>d</i>	—	<i>z</i>	<i>l</i>	—	<i>r</i>	<i>ž</i>	—	<i>g</i>	—
—	—	—	<i>ń</i>	<i>ď</i>	—	<i>ž</i>	<i>ľ</i>	—	<i>r</i>	—	<i>j</i>	—	—
—	<i>p</i>	<i>f</i>	—	<i>t</i>	<i>c</i>	<i>s</i>	<i>L</i>	—	<i>R</i>	<i>š</i>	—	<i>k</i>	<i>χ</i>
—	—	—	—	<i>t̃</i>	<i>ć</i>	<i>ś</i>	<i>ɮ</i>	<i>č̣</i>	<i>Ř</i>	—	<i>χ̣</i>	—	—

A délkeleti nyelvjárás szintén nem mutat teljes azonosságot a mássalhangzók terén egyik nyelvjárással sem. A központi nyelvjárástól csak a zöngétlen mediopalatális spiráns /*χ̣*/ hiánya különbözteti meg, mely fonémát ebben a nyelvjárásban a zöngétlen, rendszerint lágy /*ṣ̌*/ sziszegő fonéma pótolja.

3. A moksa nyelvjárások között a magánhangzók terén a következő különbségek mutatkoznak. A központi és az északnyugati nyelvjárásban megvan a nyílt, előképzett magánhangzó, amely egy dimenziós privatív oppozícióban áll a hangosztályok szerint /*ä* : *a*/, és több dimenziós fokozatos oppozícióban a nyíltság foka szerint /*ä* : *e*/ /*ä* : *i*/. A délkeleti és délnyugati nyelvjárásban ez a fonéma nincs meg, az etimológiailag közös szavakban az /*e*/ fonéma áll a helyén, amely egy dimenziós oppozíciókat képez /*e* : *a*/ /*e* : *i*/. Például:

közp. és ÉNy-i

käď
vär̃
äj
täči

DK-i és DNy-i

keď 'kéz'
ver̃ 'fel'
ej 'jég'
teči 'ma'

Amint a példákból látható, a délnyugati és a délkeleti nyelvjárás /*e*/ fonémája — bár fonetikailag nem azonos az /*ä*/ fonémával — fonológiai szempontból sok esetben azonos vele.

Vö. még:

közp. és ÉNy-i

käl̃
kal̃
päl̃at
palat

DK-i és DNy-i

kel̃ 'nyelv'
kal̃ '(fűz)bokor'
pēlat 'lyukasztol'
palat 'ingek'

Az idézett szópárok a központi és az északnyugati nyelvjárásban az /*ä* : *a*/, a délkeleti és a délnyugati nyelvjárásban pedig az /*e* : *a*/ oppozíció következtében különböznek egymástól. Hasonló viszonyok jelentkeznek az alábbi váltakozásokban is:

közp. és ÉNy-i

paksäs
paksät
tändi
tasä

DK-i és DNy-i

paksés 'ez a mező'
paksät 'mezők'
teändi 'ennek'
tasä 'itt'

A központi és az északnyugati nyelvjárásban az /ä/ fonéma meghatározott helyzetben váltakozik az /a/ fonémával, a délkeleti és délnyugati nyelvjárásban ennek megfelelően az /e/ fonéma váltakozik az /a/ fonémával.

A délkeleti és délnyugati nyelvjárás /e/ fonémája, amely fonetikailag azonos a központi és a délnyugati nyelvjárás /e/ fonémájával, fonológiaiilag nem mindig egyenértékű vele: a délkeleti és délnyugati nyelvjárásban az /e/ a sajáthangosztályán (az előképzett magánhangzók) belül csak egy oppozícióban vesz részt /e: i/, a központi és az északnyugati nyelvjárásban viszont az /e/ fonéma az előképzett magánhangzók osztályában két oppozícióban is képviselve van /e: i/, /e: ä/.

A mordvin nyelv kutatói szerint az /ä/ fonéma a közmordvin nyelvben is megvolt. Ez pedig azt jelenti, hogy a közmordvin /ä/ a délkeleti és a délnyugati nyelvjárásban /e/-vé fejlődött. Ezt bizonyítják a szabályos megfelelések, a hasonló fonetikai jelenségek és azok a váltakozások, amelyekről fonetikusabb volt szó.

4. Az /e/-vé alakult /ä/ fonéma hatására a közmordvin /e/ fonéma a délkeleti és délnyugati nyelvjárásban lágy vagy lágyság szempontjából pár nélküli mássalhangzók előtt /i/-vé változott. Végbement az előképzett magánhangzók sorozatos szűkülése, s közben a közmordvin /i/ fonéma megőrződött, de hajlandóságot mutatott az /i/-vé való átalakulásra is. A délkeleti nyelvjárásban az /i/ és az /u/ fonéma hangsúlytalan helyzetben szabályosan váltakozik az /i/ fonémával. A délnyugati nyelvjárásban ez a törvényszerűség nincs meg, de gyakran (több szóban) előfordul az /i/ fonéma hangsúlyos helyzetben is, amikor ugyanazon szavakban a központi nyelvjárásban (i) használatos. Például:

közp.	DK-i	DNy-i	
<i>stir</i>	<i>stir</i>	<i>stir</i>	'leány'
<i>stirnä</i>	<i>stirne</i>	<i>stirne</i>	'leányka'
<i>kirdims</i>	<i>kirdims</i>	<i>kirdims</i>	'tartani'
<i>ked</i>	<i>kid</i>	<i>kid</i>	'bőr'
<i>käd</i>	<i>ked</i>	<i>ked</i>	'kéz'
<i>pëjil</i>	<i>pijil</i>	<i>pil</i>	'kés'
<i>päl</i>	<i>pel</i>	<i>pel</i>	'karó'
<i>këli</i>	<i>kili</i>	<i>kili</i>	'széles'
<i>käli</i>	<i>keli</i>	<i>keli</i>	'halad, megy'
<i>tem</i>	<i>tim</i>	<i>tim</i>	'név'
<i>täm</i>	<i>tem</i>	<i>tem</i>	'leves'
<i>ve</i>	<i>vi</i>	<i>vi</i>	'éj'

5. A közvetlen ok, amelynek következtében a közmordvin /ä/, /e/ egyes nyelvjárásokban /e/, /i/-vé alakult át, a környező lágy mássalhangzók hatása

volt. A központi és az északnyugati nyelvjárások /ä/ fonémája — e nyelvjárások mássalhangzórendszerét a közmordvinnal azonosnak tekintjük — rendszerint, kevés kivétellel, vagy lágy, vagy lágyság szempontjából pár nélküli mássalhangzók szomszédságában áll, amelyek palatalitás tekintetében könnyen illeszkednek a környező magánhangzókhoz. Éppen ebben a helyzetben kezdődött az /ä/ > /e/ változás, amely a délkeleti és délnyugati nyelvjárásban az (ä) fonéma teljes kiveszésére vezetett (vö. a fenti példákat).

A központi és az északnyugati nyelvjárásban a tömorfémában az /e/ fonémát rendszerint lágy (páros vagy pár nélküli) mássalhangzó előzi meg, utána pedig mind lágy, mind kemény konszonáns következhet. Lágyság szempontjából pár nélküli mássalhangzók előtt, valamint szó végén a közmoksá /e/ fonéma a délkeleti és a délnyugati nyelvjárásban /i/-vé változott, s csak páros mássalhangzók kemény tagja előtt maradt változatlan. Például:

közp.

ver
ved'
kelas'
mes
miži
melav
pe

DNy-i

ver   *vér*
vid'   'v'iz'
kelas'   'róka'
mes   'miért?'
miži   'mi?'
melav   'lepke'
pi   'vég'

Ez a változás jövevényszavakban is végbemegy:

penal < or. *пена*, *piřič* < *периц*, *vedra* < *ведро*, *vik* < *век*, *vera* < *вєра*, *viřala* < *вєрєльнѣ*, *petra* < *нємр*, *piřka* < *нємька*, *merams* < *мєрѣмь*, *miřin* < *мєрѣн*.

6. Ha a központi és az északnyugati nyelvjárás 7 fonémából álló rendszerét közmoksának tekintjük, akkor a délkeleti és a délnyugati nyelvjárás 6 fonémát ismerő rendszerét egy olyan szisztéma fejlődési eredményének kell tartanunk, amely néhány helyen hiányos volt. Ez fejlődése során vagy új egységekkel egészült ki, vagy pedig elveszítve néhány egységét, megváltoztatta struktúráját. A délkeleti és a délnyugati nyelvjárásban ez utóbbi folyamat ment végbe. Ha tekintetbe vesszük a nyelvjárásközi megfeleléseket és az egyes nyelvjárásokon belül jelentkező váltakozásokat /i ~ i/, /u ~ i/, /a ~ i/, akkor a közmoksá magánhangzórendszert a következőképpen vázolhatjuk fel:

<i>i</i>	—	<i>u</i>
—	<i>i</i>	—
<i>e</i>	—	<i>o</i>
<i>ä</i>	<i>a</i>	—

Mint fentebb említettük, ilyen jelenleg a központi és az északnyugati nyelvjárás magánhangzórendszere. Ebben a rendszerben a magánhangzók három sajáthangosztályba csoportosulnak a nyelv vízszintes irányú mozgása szerint (előlképzettek, nem előlképzettek, labiálisak) és négy nyílásfokra oszlanak. Persze mindegyik magánhangzó-csoportban maradnak üres helyek, azaz a magánhangzók mindegyik csoportja hiányos egyik vagy másik megkülönböztető jel szerint, ami a fonémák jelentős variációs ingadozásait teszi lehetővé.

Az /ä/ fonéma eltűnése következtében a délkeleti és a délnyugati nyelvjáráásban átalakult a magánhangzó-fonémák rendszere, s a következő új forma jött létre:

i	ï	u
e	a	o

Tehát az említett nyelvjárások magánhangzó-rendszere TRUBETZKOY terminológiája szerint három osztályú és két nyílásfokú, amelyben az első osztályt az előlképzett, a másodikat a nem előlképzett és nem labiális, a harmadikat pedig a labiális magánhangzók alkotják; a felső sor a zárt, az alsó pedig a nyílt vokálisokat foglalja magában. A fonémák viszonyait a következő proporciókban lehet kifejezni: /i : e = ï : a = u : o/, /ï : ï = e : a/, /u : ï = o : a/, /ï : u = e : o/.

7. Amikor arról beszélünk, hogy a moksa nyelvjárások fonematikus elkülönülésében a belső okok játszották a fő szerepet, nem lehet tagadni az orosz nyelv bizonyos hatását sem. Az oroszban a nyílt magánhangzók nál nincs ugyan fonematikus „előlképzett — nem előlképzett” ellentét, de ez az ellentét mégis létezik mint kisegítő tényező, mivel az oroszban is megvan az ä hang mint az /a/ fonémának lágy mássalhangzók között használatos variánsa. Azonkívül az orosz jövevényszavak is ugyanolyan változásoknak vannak alávetve, mint az eredeti szókincs elemei, amiről föntebb már volt szó.

Különösen fontos kiemelni a lágy mássalhangzók szerepét a magánhangzókban ebben a zártabbá válási folyamatában. Amint más nyelvek alapján kimutatták, a lágy—kemény korreláció előidézi a mássalhangzó-rendszer² további bővülését és a magánhangzó-rendszer szegényedését. Ez teljesen törvényszerű folyamat, mivel a lágyság jegyének a magánhangzók nál megfigyelhető gyengülését kiegészíti ugyanezen jegynek az erősödése a mássalhangzók nál. Ez a folyamat eléggé aktív, mivel támogatja az orosz nyelv erős hatása, mely nyelvben fejlett a lágyság—keménység szerinti korreláció.

8. A mássalhangzó-rendszer területén a délnyugati és az északnyugati nyelvjárás egyformán különbözik a központtól az alveoláris mássalhangzók számában: a délnyugati és az északnyugati nyelvjárásban 10 ilyen fonéma van, a központban 7. A kétféle rendszerben 7 ekvivalens alveoláris van, a délnyugati és északnyugati nyelvjárás 3 alveolárisának nincs ekvivalense a központi és a délkeleti nyelvjárásban. Konkrétan: a központi (és a délkeleti) nyelvjárásban a sziszegő fonémák nem különülnek el egymástól a lágyság—keménység szerint, a délnyugati és az északnyugati nyelvjárásban viszont a kemény és a lágy sziszegő hangok külön fonémák, vö.

Közp.	DNy-i
uĉat	uĉat 'juhok'
uĉat	uĉat 'vársz'
šaĉi	šaĉi 'születik'
kuĉi	kuĉi 'küld'
užit	užit 'sarkok'
kužit	kužit 'tisztások'

² А. Исаченко, Опыт типологического анализа славянских языков. «Новое в лингвистике», вып. 3, М., 1963, 109—110 л.

<i>ožat</i>	<i>ožat</i>	'ruhaujjak'
<i>šava</i>	<i>šava</i>	'üres'
<i>šava</i>	<i>šava</i>	'tál, tányér'
<i>šukams</i>	<i>šukams</i>	'rázni'
<i>šurit</i>	<i>šurit</i>	'ritkák'

Hasonlítsuk össze a központi és a délnyugati (és következésképpen az északnyugati) nyelvjárás alveolárisait:

közp.	—	č	r	ř	R	Ř	ž	—	š	—
DNy-i	č	č	r	ř	R	Ř	ž	ž	š	š

Történeti szempontból a központi nyelvjárás alveolárisainak, még konkrétan, sziszegő fonémáinak rendszere archaikusabb, mint a délnyugati és északnyugati nyelvjárás megfelelő rendszere. Az új alveoláris fonémák képződése a nyugati (délnyugati és északnyugati) nyelvjárásokban a rendszer általános szimmetriára való törekvésével magyarázható. A szimmetria elérésének két útja van: vagy eltűnnek a nem korrelatív fonémák, vagy új fonémák alakulnak a nem korrelatív fonémák kombinatorikus variánsaiból (új korrelatív párokként).

A nyugati nyelvjárásokban ez utóbbi folyamat ment végbe, azaz a lágyság szerinti korreláció kiterjedt a sziszegőkre is, aminek következtében az előlképzett mássalhangzók (a dentálisok és az alveolárisok) mind részt vesznek a lágyság szerinti korrelációban. Ez a folyamat bizonyára a központi, sőt a délkeleti nyelvjárásra is kiterjedt volna, ha nem nyomja el a moksa irodalmi nyelv és az orosz nyelv ellenkező irányú hatása. E nyelvekben ugyanis a sziszegőknél nincs meg a palatalitás szerinti korreláció.

9. A délkeleti nyelvjárás, mint a cikk elején említettem, a mássalhangzók terén abban különbözik a többi nyelvjárástól, hogy hiányzik belőle a zöngétlen mediopalatális /*č*/ . A zöngétlen /*č*/ helyett ebben a nyelvjárásban egy majdnem lágy sziszegő fonéma használatos: /*š*/ . Ezt az eredményt nemcsak a /*j*/ zöngétlenülése idézte elő, hanem az artikuláció megváltozása is, ami az alveoláris zöngétlen sziszegővel való — nem teljes — egybeesésre vezetett. Az említett nyelvjárás /*š*/ mássalhangzója azonban, amely más nyelvjárások zöngétlen mediopalatális spiránsának felel meg, a képzés helye (a passzív hangképző szerv) szerint palatalizáltabb és kevésbé éles, mint az /*č*/ .

10. Összegezzük az elmondottakat. A nyelvjárások anyaga azt mutatja, hogy a moksa nyelv előlképzett magánhangzóinál teljesen törvényszerűen végbemegy a fonémák számának csökkenése: a három nyílásfokú rendszert két nyílásfokú váltja fel. Ez a törvényszerű folyamat a mássalhangzók lágyság szerinti korrelációjának meglétével magyarázható. A magánhangzórendszer oppozíciói számának csökkenésével párhuzamosan növekedik a mássalhangzóknál a lágyság szerint oppozíciók száma. Ezek a változások a legkövetkezősebben a délkeleti nyelvjárásban mentek végbe, ahol a magánhangzó-fonémák száma csökkent, a mássalhangzóké pedig nőtt. Mindez egy egységes folyamatnak, a fonémarendszer relevancia-jegyeiben végbemenő átrendeződésnek két oldala, amely a moksa nyelv szótagos szinharmóniájának további bomlásáról tanúskodik. Az északnyugati nyelvjárásban a lágyság szerinti korreláció

kiszélesedése nem idézte elő a magánhangzó-fonémák számának csökkenését, de ez a folyamat bizonyára elkerülhetetlen, mivel a nyelv megkülönböztető rendszerében a magánhangzók „előképzett — nem előképzett” és a mássalhangzók „lágy—kemény” ellentéte bizonyos mértékben fölcserélhetők. Ezt a föltevést megerősíti az, hogy az északnyugati nyelvjárásban is a nyílt előképzett magánhangzó /ä/ az affixumokban rendszerint középső nyílásfokú lesz /e/.

A moksa fonémarendszerben megfigyelt eltolódás mindenekelőtt belső okokkal magyarázható, a kései közmoksa (és bizonyára a közmordvin) fonémarendszer sajátosságaival. De ezeknek a változásoknak a kezdete (a „lágy—kemény” ellentét jelentkezése) a nyelvi közösség korábbi szakaszába tartozik.

SZ. Z. GYEVAJEV

Faktitív igék a kildini lapp nyelvjárásban

Jelen dolgozat anyagát Leningrádban jegyeztem fel 1965-ben. Kolai-lapp informátoraim egyike, G. A. Šaršina — a Herzen Pedagógiai Főiskola matematika szakos hallgatója — nemcsak tehetséges mesélőnek bizonyult, hanem arra is kiválóan alkalmas volt, hogy nyelvtani példamondatokat diktáljon. E tanulmány teljes példaanyagát Šaršina közlése alapján gyűjtöttem össze.

Nyelvmesterem a kildini nyelvjárasterülethez tartozó Voronyje faluból származik. 1940. december 22-én született. Szülei az anyagfeljegyzés idején Lovozero-ban éltek, de közlöm gyermekkorát Voronyjében töltötte. Otthon, a családban lappul beszélnek, és Šaršina Leningrádban is sokszor találkozik lappokkal, keresi az alkalmat, hogy anyanyelvén beszélhessen. Anyanyelvét, annak ellenére, hogy orosz iskába járt, jól tudja és főiskolai tanulmányait is orosz nyelven végzi.

E tanulmány feladata: a kildini lapp faktitív igék osztályozása környezetük formális elemzése alapján. Faktitív igéken itt csak olyan igéket értek, amelyek önálló szó formájában fejezik ki a cselekedtetést vagy a tiltást. Nem a magyarból és más finnugor nyelvekből ismert *-t-* képzős műveltető (kauzatív) igékről szólunk, hanem olyan igékről, amelyeknek közös szemantikai sajátossága, hogy körülbelül azt fejezik ki önálló ige formájában, amit a műveltető igék műveltető igeképzője kifejez.

E lapp igék vizsgálatával hármas célunk van:

1. a kidolgozatlan kolai-lapp mondatban e részletkérdésének vizsgálata;
2. a teljes egészében saját gyűjtéséből való példaanyag formájában új kolai-lapp nyelvi anyag közlése;
3. végül szeretnék az igeosztályozás új módjának konkrét nyelvi anyagon való alkalmazásából bizonyos általános nyelvészti következtetéseket is levonni.

Korpuszunk kolai-lapp mondatai négy elemből állnak: egy faktitív igéből és három olyan szóból, melyek a faktitív igétől függenek (egy nominativusban álló névszóból, egy függő esetben álló névszóból és egy infinitivusban vagy conditionalisban álló igéből). Ha van a mondatban e négy szón kívül más bővítmény vagy kötőszó, ezeket az elemzés során nem vesszük figyelembe. Ugyancsak figyelmen kívül hagyjuk a lineáris struktúrát, vagyis a négy elem sorrendjét.

A vizsgált mondat típus képlete:

V (NNV)

Közlöm segítségével 21 faktitív igét sikerült összegyűjtenem:

1. <i>anne</i>	kérni
2. <i>anse</i>	kérni, megkérni

3. <i>cavvibže</i>	megakadályozni, zavarni, lebeszélni
4. <i>čellke</i>	mondani
5. <i>cevdzxelle</i>	lebeszélni
6. <i>kedđže</i>	kérni (nem faktitív jelentésben: kérdezni)
7. <i>kâhče</i>	hívni
8. <i>lueštælle</i>	elengedni (vkit, hogy vmit csináljon)
9. <i>lūššte</i>	elengedni; megengedni
10. <i>mathe</i>	tanítani, kioktatni
11. <i>mešje</i>	zavarni, gátolni a cselekvésben
12. <i>moldedde</i>	könyörögni
13. <i>molle</i>	kérni
14. <i>pahke</i>	megparancsolni; kényszeríteni
15. <i>pâkne</i>	ösztönözni, kényszeríteni
16. <i>pâknelle</i>	ösztönözni; kényszeríteni (tartósan)
17. <i>sarrne</i>	mondani
18. <i>sârnælle</i>	rábeszélni
19. <i>vékxe</i>	segíteni
20. <i>vulgahe</i>	elküldeni (vkit vmit csinálni)
21. <i>vulgahelle</i>	küldeni (vkit vmit csinálni)

Hogy ezeket az igéket optimális környezetüknek, azaz a V (NNV) típusú mondat zárójelben levő három elemének sajátosságai alapján osztályozhassuk, ahhoz a következő vizsgálatokat kell elvégeznünk: morfológiai szempontból meg kell vizsgálnunk a ragozott (nem nominativusban álló) névszót és a faktitív igétől függő másik igét, és jellemeznünk kell a nominativusban álló névszót.

Mondatainkban a nominativuson kívül a kolai-lapp esetrendszernek csak három esete fordul elő: az accusativus, a dativus-illativus és (jegyzékünknek csak egy igéje mellett) az inessivus-elativus. Jegyzékünk 21 igéje közül 20 ige mellett a ragozott névszó vagy csak accusativusban, vagy csak dativus-illativusban, vagy csak inessivus-elativusban állhat. A jegyzék 9. számú igéje mellett lehetséges az accusativusban vagy a dativus-illativusban álló névszó, aszerint, hogy 'elengedni' vagy 'megengedni' a faktitív ige jelentése.

Példa az accusativus kizárólagos használatára:

allk ann pastex anhte sonne nuur 'A fiú kéri a pásztort, (hogy) adja oda [adni] neki a zsineget'.

Példa a dativus-illativus kizárólagos használatára:

njit čilke addžā, stobj valtač son milte 'A leány mondta az apának, hogy vigye őt magával'.

Példa a 9. számú ige mellett az accusativus vagy a dativus-illativus alternatív használatára:

kalsā lūšte parnā širre 'Az öregember elengedte a gyereket játszani';

kalsā lūšte parnejā širre 'Az öregember megengedte a gyerekeknek, (hogy) játsszék [játszani]'.

Példa az inessivus-elativus kizárólagos használatára (csak a 6. számú ige mellett):

allk kaddž ažišs vekxe sonne 'A fiú kéri az apját [az apjától], (hogy) segítsen [segíteni] neki'.

A faktitív igétől függő másik ige alakja a kolai-lappban nemcsak magától a faktitív igétől függ, hanem attól is, hogy a nominativusban álló névszó (initiator, példamondatainkban a faktitív ige alanya) élőlényt vagy élettelen lényt jelent-e. Ha az initiator személy, élőlény (és ez jegyzékünk minden igéje mellett lehetséges), akkor a függő ige vagy infinitivusban vagy conditionalisban áll.

Példa az infinitivus vagy a conditionalis alternatív használatára:

āka kāhhē nīdne kādde sukk 'A nagyanya hívja a kislányt harisnyát kötni [kötni harisnyát]';

āka kāhhē nīdne, što bi sonn kādač sukk 'A nagyanya hívja a kislányt, hogy [ő] kössön harisnyát'.

Ha a ragtalan névszó nem személyt, nem élőlényt, hanem élettelen tárgyat, vagy elvont fogalmat jelöl, akkor a függő ige mindig infinitivus. Pl.:

kesse varr kāhhē olmet kumprīt kopče 'Nyáron az erdő hívja az embereket gombát [plur.] szedni'.

A következő táblázat mutatja a faktitív igeiktől függő ragozott névszónak és a függő igeinek alakját, valamint a ragtalan névszónak a fenti szempontok szerinti sajátosságait. A lapp mondatokban valóban realizálódó kapcsolatokat „+” jellel, a logikailag lehetséges, de a mondatokban nem realizálódó kapcsolatokat pedig „-” jellel jelöljük:

A ragtalan névszó	A függő ige	A ragozott névszó esete		
		1 accusativus	2 dativus-illat.	3 iness.-elat.
I személyt jelöl	0 infinitivus	+	+	+
	1 conditionalis	+	+	+
II nem személyt jelöl	0 infinitivus	+	+	-
	1 conditionalis	-	-	-

Amint a táblázaton látható, a 12 logikai lehetőség közül csak nyolc van meg a valóságban, és a 8 valóságos kapcsolat közül 6 olyankor realizálódik, amikor a nominativusban álló névszó személyt (élőlényt) jelöl. Ha ez a névszó nem személyt (nem élőlényt) jelöl, akkor a függő ige nem állhat conditionalisban, és infinitivus formájában is csak akkor fordul elő (élettelen initiator mellett), ha a másik, vagyis a ragozott névszó, accusativusban vagy dativus-illativusban áll.

Az elemzés következő fázisán vegyük most sorra külön-külön a realizálódó kapcsolatokat. A kapcsolattípusok képletében jelöljük az elemeket a táblázatban megadott jelekkel:

accusativus = 1, dativus-illativus = 2, inessivus-elativus = 3; személy (élőlény) = I, nem személy (élettelen lénnyel) = II; a függő ige infinitívusa = 0, a függő ige conditionalisa = 1, mindkét lehetőség (infinitívus vagy conditionalis) = 01.

A realizálódó kapcsolatok a következők:

1. I + 1 + 01:

nezān pāknel űitbeles čāz kuñte 'Az asszony (arra) kényszeríti a mostohalányát, (hogy) hozzon [hozni] vizet';

nezān pāknel űitbeles, štoji sonn čāz kuantac 'Az asszony (arra) kényszeríti a mostohalányát, hogy hozzon vizet [vizet hozni]'.

2. I + 2 + 01:

lixcij sārnr keblaijā lešše 'Az orvos (azt) mondja a betegnek, (hogy) feküdjék [feküdni]';

lixcij sārnr keblaijā, štoji sonn lēžāč 'Az orvos (azt) mondja a betegnek, hogy [ő] feküdjék [feküdni]'.

3. A 9. számú ige mellett a szavak kapcsolódására két lehetőség van: I + 1 + 01 vagy I + 2 + 01.

I + 1 + 01:

olme luštīn vennas kābble jāvr mīlte 'Az emberek hagyták a csónakot úszni a tavon [tó mentén]';

olme luštīn vennas, štoji sonn kāblāč jāvr mīlte 'Az emberek hagyták a csónakot, hogy [az] ússzék [úszna] a tavon [tó mentén]'.

I + 2 + 01:

kalsā lūšte parnejā širre 'Az öregember megengedte a gyereknek, (hogy) játsszék [játsszani]';¹

kalsā lūšte parnejā, štoji sonn širāč 'Az öregember megengedte a gyereknek, hogy [ő] játsszék [játsszana]'.

4. I + 3 + 01:

atlk kaddž aššīs vėkxe sonne 'A fiú kéri az apját [az apjától], (hogy) segítsen [segíteni] neki';

atlk kaddž aššīs, štoji sonn vėkhāč sonne 'A fiú kéri az apját [az apjától], hogy [ő] segítsen [segítene] neki'.

5. A „II + 1 + 0” kapcsolattípus csak mint alternatíva fordul elő olyan igéknél, melyeknél lehetséges az „I + 1 + 01” kapcsolattípus is.

II + 1 + 0:

kesse varr kāhhč olmet kumprīt kopče 'Nyáron az erdő hívja az embereket gombát [plur.] szedni'.

6. A „II + 2 + 0” kapcsolattípus is csak mint alternatív lehetőség fordul elő olyan igéknél, melyeknél lehetséges az „I + 2 + 01” kapcsolattípus is.

II + 2 + 0:

kebb meššaj olmije līhke 'A betegség zavarja az embert a munkában [... az embernek dolgozni]'.

A fentiek alapján a kildini lapp nyelvjárás faktitív igéit hat alcsoportra oszthatjuk. Nézzük meg ezeket az alcsoportokat a hozzájuk tartozó igék jelenése szempontjából.

1. Az első alcsoportba tartozó igék — amelyeknek egyetlen lehetséges kapcsolattípusa: I + 1 + 01 — a következők (a számok az igék jegyzékében levő sorszámozásokat jelentik): 1., 2., 5., 8., 13., 15., 16., 20., 21. Ezek az igék a

¹Néhány példa ismétlődik, mivel az anyag végleges rendezése után nem volt többé alkalom arra, hogy nyelvmesteremmel találkoznom.

8. számú ige kivételével általában beszédtevékenység útján való cselekvésre indítást (kérést, parancsot, elküldést) jelentenek. A 8. számú ige jelentésében nem olyan világos a beszédtevékenység, de többnyire szóbeli formában történik az elengedés is. Az alcsoport egyetlen igéje, az 5. számú ige a cselekvésről való lebeszélést, azaz „nem-cselekvésre” buzdítást jelöl, ami szintén beszéd útján történik.

2. A második alcsoportba — melynek egyetlen realizálódó kapcsolat-típusa: $I + 2 + 01$ — a következő igék tartoznak: 4., 12., 17., 18. Ezek közül kettő (4. és 17.) beszélést, mondást jelöl. A 12. ige jelentése 'könyörögni', a 18.-é pedig 'rábeszélni'. Mivel többnyire a könyörgés és a rábeszélés is beszéd formájában szokott történni, ennek az alcsoportnak is van a faktitív szemantikai sajátosságon kívül még egy közös szemantikai sajátossága: a beszédtevékenység.

3. A 9. számú ige ($I + 1 + 01$ vagy $I + 2 + 01$ kapcsolattípussal) a formális elemzés alapján külön alcsoportot alkot. Jelentése: 'elengedni, megengedni'. Tehát ez is olyan cselekvést jelöl, amely történhet beszédtevékenység formájában is.

4. Ugyancsak külön alcsoportot alkot a 6. számú ige ($I + 3 + 01$). Jelentése: 'kérni', ami szintén történhet beszéd formájában.

5. Az ötödik alcsoportba ($I + 1 + 01$ vagy $II + 1 + 0$) két ige tartozik: 7. és 10. Jelentésük: 'hívni' és 'tanítani, kioktatni'. Jelentésük különböző, de van közös tulajdonságuk a faktitív szemantikai sajátosságon kívül is: hívni és tanítani lehet szóban, de lehet szó nélkül is, vagyis a beszédtevékenység nem tartozik jelentésük leglényegesebb vonásai közé.

6. A hatodik alcsoportba négy ige tartozik: 3., 11., 14. és 19. ($I + 2 + 01$ vagy $II + 2 + 0$). E négy ige közül csak kettőnek van a faktitív szemantikai sajátosságon kívül közös szemantikai sajátossága: a 3. és a 11. igének, melyek zavarást, a cselekvésben való akadályozást jelölnek. A másik két ige jelentése más: a 14. parancsot, a 19. segítséget jelöl. E négy ige közül egyedül a 14.-ről mondhatnánk, hogy az általa kifejezett cselekvés gyakran történik beszédtevékenység útján.

Befejezésül nézzük meg mit mond konkrét nyelvi anyagon végzett vizsgálatunk általában a környezet formai elemeinek és a jelentésnek összefüggéséről. Egészen biztos, hogy van ilyen összefüggés. A formális elemzés útján nagyjából egy csoportba kerültek a beszédtevékenység útján való ráhatást, kérést, parancsot, elküldést stb. jelölő igék. A 21 faktitív ige közül csak három jelent nem-cselekvésre való ösztönzést, azaz akadályozást, zavarást (3., 5. és 11.), és ezek közül kettő a formális elemzés útján egy alcsoportba került. De ugyanennek az alcsoportnak igéi között lényeges szemantikai különbségek is vannak. A tanulságot így fogalmazhatnánk meg: a formális elemzés segít a jelentés megközelítésében, de a jelentés maradéktalan feltárásához nem elegendő.

SZABÓ LÁSZLÓ

A kettős szám jele a szamojéd nyelvekben

Dolgozatomban a mai szamojéd nyelvek duális formáiból kiindulva arra a kérdésre szeretnék választ adni, milyen duálisjelet rekonstruálhatunk az ős-szamojédra.¹

1. A tundrai nyenyec duálisjeleket vegyük először szemügyre. Az abszolút ragozásban jelentkező -XV? (-χV?, -kan stb.) alapján egy régibb — *KAN duálisjelet kell feltennünk.

A szóbelseji -k- megfelelője a tundrai nyenyecben -χ-. Vö. fi. *joki* ~ nyenyT *jaχa*. A duálisjel -kan változatának kezdő k-ja hangszalagzárhangra végződő szavakban jelentkezik, és nyilván fonetikai tényezőkkkel (a glottis — zárhang hatásával) magyarázandó.

Bár a szamojéd vokalizmus eléggé tisztázatlan területe az urálistikának, a rekonstruált forma -a-ját a következő érvekkel valószínűsíthetjük. A nyenyecben a -χ- után a megelőző szótag magánhangzójával azonos magánhangzó áll, de a -k-s kezdetű duálisjelben mindig -a- a magánhangzóelem (az enyec -i-t mutat, de mellette az -o- is előfordul; a nganaszan duálisjel magánhangzóeleme -a-; a szelkupé -i-, de az általánosnak mondható a szelkup grammatikai morféimákra). Ezek az adatok nem adnak egységes képet, de ha figyelembe vesszük még azt is, hogy a grammatikai morféimák ősi magánhangzója *a, *ä, *e lehetett, meg hogy az uráli duálisjelet is *ka ~ *kă formában szokták rekonstruálni, akkor az ős-szamojéd duálisjel magánhangzóelemeként is bízást veláris vokálist, közelebből a-t következtethetünk ki.

A-? egykori *-n-re utal. Vö. fi. *suoni* ~ nyenyT. *te?*: *ten-*. Elvileg persze feltételezhető *-η is (sőt *-m is), ennek azonban a többi szamojéd nyelv mond ellent, így az enyec, ahol ez a hang általában el szokott tűnni. Vö. fi. *vävy* ~ ng. *biŋi* ~ eny. *bi* 'sógor', fi. *suvi* ~ nyenyT. *ta?* ~ eny. *to*. HAJDÚ PÉTER a — ? előzményeként elképzelhetőnek tartja a *-j-t is (ALH. VII, 255), ez azonban elsősorban bizonyos erdei nyenyec adatok alapján kétségbe vonható (l. alább).

A két birtok jelölése a -XVJU (-χVju, -kaju) jel segítségével történik, melynek -j- eleme úgy gondoljuk — visszavezethető az *-n-re, hiszen egyes főnevek (így a -bč?, -š? végűek) esetében -n- ~ -j- váltakozással találkozunk:

SgN: *neneč?* (*nenečan-*) : PlA *nenečije*,
ŋaworč? (*ŋaworčan-*) : *ŋaworčije*.

¹ Dolgozatomhoz az adatokat Gy. Décsy „Yurak Chrestomathy”, G. N. PROKOFJEV „Jazyki i pismennost narodov Severa”, G. D. VERBOV „Dialekt lesnych nencev” és B. COLLINDER „Survey of the Uralic Languages” című munkájából vettem.

Ugyanílyen *-n* > *-j*- változást igazol a szelkup *qen*- 'menni' és tundrai nyenyec *χaje* (< : *χäe*-) összevetése is. Az **-n*- feltételezése szelkup részről indokolt, hiszen ez a hang a szelkupban ritka kivételtől eltekintve megmaradt, de emellett szól a tundrai nyenyec *Xan?* (Imp2Sg) alak és a tagadó *tó* is. Hasonló hangváltozásra utal pl. ez az etimológia is: nyenyT. *we?* : *wen*- 'kutya', demin. *wēneko* ~ erd. *wijku* ~ eny. *bu?* : *buno*- ~ ngan. *bāŋ* ~ szk. *kanak* ~ kam. *men*.

A birtok kettősségét jelölő *-XVJU* elemzése eléggé problematikus az *-u*- szempontjából. Ez az erdei nyenyecből kimutatható ugyan, más szamojéd nyelvekben azonban nem találjuk ilyen magánhangzó nyomát. TERESCSENKO szerint ugyan (Ненецко-русский словарь. Москва 1965, 880—881) a birtokos személyjeles alakokban a két birtokra utaló duálisjel a *-ju*-suffixum segítségével kapcsolódik a tőhöz, illetőleg a birtokos személyjelekhez, miközben a duálisjel nazalizálható hangszalagzárhang-eleme kiesik. Ez véleményünk szerint elképzelhetetlen, mert a *-j*- elemet eddigi okfejtésünk alapján is a duálisjelhez tartozónak kell vennünk, hiszen — mint mondtunk — a *-j*- föltehetőleg a *—*KAN* duálisjel nazális eleméből fejlődött ki. TERESCSENKOVAL természetesen akkor sem érthetünk egyet, ha a *-j*-ben nem az **-n* képviselőjét látjuk, hanem — ahogy HAJDÚ PÉTER is véli — egy ősi **-j*- duálisjel folytatóját (vö. N. SEBESTYÉN IRÉN: NyK, LXI, 217—8 és vele szemben HAJDÚ PÉTER: uo. 246). „Kapcsoló” funkcióval ellátott elemnek tehát legfeljebb az *-u*-t tarthatnánk. Ennek az *-u*-nak az eredete egyelőre nem világos (általában **-u*-t szoktak benne sejteni). Az azonban, hogy ez után az *-u*-után is állt valamilyen mássalhangzó, feltehető, hiszen a *ηanoχojuŋi*, *ηanoχojud* nominativusi alakokban ellenkező esetben *-mi* ill. *-r* (vagy *-l*) birtokos személyjeleket várhatnánk. A *ηanoχojuŋi* (tehát első személyű birtokos személyjellel ellátott) nominativusi alak láttán egy **-n*- hangot is feltehetnénk) a *-mi* birtokos személyjelet ugyanis egy *-n* + *-mi* kapcsolatból szokás magyarázni, (ezt azonban kizárják a második és harmadik személyű birtokos személyjellel ellátott alakok, ahol az **-n*-nek meg kellett volna maradni (l. a *ηanond* birtokos személyjeles genitivusi alakot), márpedig itt az **-n*-nek nyoma sincs. Másik lehetőségként felvethetjük egy egykori **-j*- meglétét. Ez a magyarázat hangtanilag elfogadhatónak látszik, funkció szempontjából azonban csak nehézkesen tudnánk indokolni: azt mondhatnók, hogy ez is duálisjel. Így végeredményben elemismétlődéssel állnánk szemben. A dolgok felesleges bonyolítása helyett egyelőre mégis egyszerűbb, ha a genitivusi és dativusi birtokos személyjeles alakok analógiás hatását látjuk a *ηanoχojuŋi*, *ηanoχojud* nominativusi alakokban. (Vö. HAJDÚ PÉTER: NyK. LVIII, 180; Népr. Nytud. 7: 13—14).

Már utaltunk rá, hogy a birtok kettősségét jelölő *-XVJU* duális morféma *-j*- eleme nemcsak **-n*-, hanem **-j* fejleményeként is értékelhető, a **-j*- ugyanis a tundrai nyenyecben általában megmarad (pl. md. *teja* 'szűk' ~ nyenyT. *tije*).

Mint lehetőséget semmiesetre sem hagyhatjuk figyelmen kívül a (COLLINDER által is említett) **-n* feltevését (l. CompGr. 302), ennek a képviselője ugyanis *-j*- a tundraiban. Vö. m. *kōnny* ~ nyenyT. *χājel*; m. *meny* ~ nyenyT. *meje*; m. *huny*- ~ nyenyT. *χaje*-.

A birtokos személyjelek duális alakjaiból rekonstruált *-ʔ*-t mégis a már említett indokok alapján legbiztosabban egy korábbi **-n*-re vezethetjük vissza.

A tundrai nyenyec adatok számbavétele után nézzük meg, miről vallanak más szamojéd nyelvek, illetőleg nyelvjárások.

2. Forduljunk először az erdei nyenyecéhez. Amint az várható is, az erdei nyenyec adatok nagyjából megegyeznek a tundraiakkal. A duális jele ui. az erdeiiben VERBOV szerint $-\chi V\eta$, ill. $-k?$. A kezdő mássalhangzó és az utána álló magánhangzó tekintetében ugyanazt mondhatjuk, mint a megfelelő tundrai jel analizisében. Fontos azonban, hogy a $-\chi V\eta$ harmadik elemeként — η (és nem: $?$) jelentkezik. Kiindulópontul itt is $*n$ -t lehet feltételeznünk. Az $*n$ fejleménye az erdei nyenyecben is igen gyakran $-?$, bár az sem ritka, hogy megmarad, mint pl. a fi. *suoni* $\sim$ nyT. *te?* : *ten-* $\sim$ nyenyE. *ten*, *tjen* esetében. Az $-\eta < *n$ hangfejlődés viszont nem túlságosan gyakori, de olykor előfordul. Lásd pl. fi. *suoni* fent idézett erdei nyenyec megfelelői mellett a keleti erdei (Pur) $-\eta$ -re végződő alakot: *tin*; vagy a genitívus $-\eta$ ragját. A tundrai nyenyecben elvileg elképzelhetőnek tartottuk az $*-j$ kiindulópontot. Még inkább feltételezhető ez az erdei nyenyec alapján, hiszen itt az első ragozási osztályban $-\eta$ -t találunk a duálisjel harmadik hangelemeként, márpedig az $-\eta$ megmaradhat, s végső soron a $-?$ is visszavezethető eredeti $*-j$ -re. Ezt a lehetőséget azonban a már említett érvek alapján elvethetjük.

A birtok kettősségét kifejező duális morféma hangalakja is hasonlít az azonos funkciójú tundrai nyenyec morfémaéhoz, nem véletlen tehát, ha a rekonstruálás során ugyanazon lehetőségek merülnek fel előttünk, mint a tundrai nyenyecben. A $-\chi Vjo$ morféma ismét gondolkodóba kell, hogy ejtsen bennünket, azaz újra fel kell vetnünk a $*-j$ -feltételezését. A $*-j$ - ugyanis az erdei nyenyecben is megmarad, bár bizonyos változásoknak ki van téve a hangkörnyezetnek megfelelően. Vö. m. *kígyó* $\sim$ vtj. *kij* $\sim$ nyenyE. *šij-et* 'csibor' (MSFOu. 125 : 55). A COLLINDER által is említett $*-j$ -feltételezését sem tarthatjuk lehetetlennek, hiszen ennek képviselője is $-j$ - az erdei nyenyecben. Vö. m. *huny-* $\sim$ nyenyT. *χaje-* $\sim$ nyE. *kaje-*.

A duális birtokos személyjelek végén jelentkező $-?$ -t $*-n$ -re vagy $*-j$ -re vezethetjük vissza, de — mint az abszolút ragozásban jelentkező duálisjel harmadik eleménél is — az utóbbi feltételezést elsősorban az enyecre hivatkozva elvethetjük.

3. A n g a n a s z a n b a n már problematikusabb képet találunk. Az abszolút ragozásban jelentkező $-gaj/-kaj$ duálisjel első mássalhangzójával nincs különösebb probléma, hiszen a $*k$ -nak a mai nganaszanban $-g$ - felel meg. A harmadik ragozási osztályban mutatkozó $-k$ - a duálisjelet tartalmazó főnév többeli hangviszonyaival magyarázandó. Vö. fi. *taka-na* $\sim$ nyenyT. *faxa-na* $\sim$ ngan. *taka-nu*. Ebben az etimológiában ugyan $-k$ - megfelelést látunk, de az ismert $-k \sim -g$ - váltakozás alapján (vö. *moku* 'hát' $\sim$ PINom *moqu?*) a duálisjel kezdő $-g$ - hangját a $*-k$ -fejleményének kell tartanunk. Nincs probléma a magánhangzóelemmel sem: a mai nganaszan $-a$ -ból nyugodtan következethetünk ősi $*a$ -ra. Lásd például a fenti etimológiát.

Az abszolút ragozásban jelentkező duálisjel harmadik elemeként $-j$ -t találunk. Minek a folytatója ez a $-j$? Adódhatik-e $*-n$ -ből? Mint említettük, a nyenyecben van $-n \sim -j$ - váltakozás, sőt a szamojedság távolibb területéről is hoztunk $-n \sim -j$ - megfelelést (szk. *qen-* $\sim$ nyenyT. *χaje-*). A nganaszban azonban nem tudunk ilyen példát idézni. Az ősi $*-n$ - hangnak viszont nemcsak a nyenyecben, a nganaszban is $-j$ - a folytatója. Vö. m. *meny* $\sim$ nyeny. *meje* $\sim$ ngan. *meaj*. Az $*-n$ -feltételezése tehát nem látszik lehetetlennek, de az $*-n \sim -j$ - megfelelésből kiindulva nem vethetjük el teljesen az $*-n$ -feltételezést sem, amennyiben feltételezzük az $*-n$ másodlagos palatalizációját, illetve azt, hogy az $*-n$ és $*-j$ végső soron összefügghet. Egyszerűnek látszik a $*-j$

feltételezése is, hiszen a **-j* a nganaszanban is megmaradt. Vö. m. *ujj* ~ *vtj. suj* ~ ngan. *tija*. Az **-η* lehetőségét, bár van **-η > -j*-megfelelés, el kell vetnünk, mert az egyrészt csak palatális környezetben fordul elő, másrészt a nganaszanra elsősorban az **-η* megmaradása jellemző. Vö. fi. *vävy* ~ ng. *bir̥i*.

A birtok kettósságát jelölő duális morféma azonos az abszolút ragozásban jelentkezővel.

A birtokos személyjelek duális alakjaiban leíró szempontból nem rekonstruálhatunk külön duálisjelet, de a birtokos személyjel magánhangzójának eltérése az egyes és többesszámúakétól² — az abszolút ragozásban és a birtok kettósságának jelölésében kimutatható duálisjel alapján — egy feltehetőleg *-j* alakú duálisjel egykori letéről tanúskodik.

4. Az *enye*c abszolút ragozásban *-hi?/-ho?* duálisjelet találunk. A *-gi?/-go?* az eddigiekhez hasonlóan a számjel előtti főviszonyokkal magyarázandó a második ragozási osztályban. A duálisjel kezdő mássalhangzója csakúgy, mint az eddig megvizsgált nyelvekben korábbi **-k-* hangra vezethető vissza. Vö. fi. *joki* ~ nyeny. *jaxa* ~ eny. *jaha*. A harmadik elem, a *-?* korábbi **-n*-re vezethető vissza. Vö. fi. *suoni* ~ eny. *ti?* : *tin-*. Az **-η* feltételezése itt — ahogy már utaltunk is rá — nem állja meg a helyét, mivel ez a hang az enyeceben többnyire eltűnt (vö. fi. *vävy* ~ cser. *wen* ~ nyeny. *jij* ~ ngan. *bir̥i* ~ eny. *bī* 'sógor'), márpedig abszolút ragozásban a duálisjel harmadik hangeleme megvan, s minden bizonnyal nazális eredetű, de ezek szerint nem **-η* előzményű. Az enyeceben e harmadik elem **-j* eredetét el kell vetnünk, ugyanis egyetlen példa sincs arra, hogy a **-j* hangszalagzárhanggá vált volna (hacsak a birtokos személyjelek és igei személyragok duálisában nem — amint azt HAJDÚ PÉTER felvetette).

Az abszolút ragozásban jelentkező duálisjel tanulságai a birtokos személyjeleken jelentkező duálisjelre is érvényesek. Itt a nazalizálható hangszalagzárhang legbiztosabban **-n*-re vezethető vissza.

A birtok kettósságát a *-hū/-gū* kételemű jel jelöli. Ez — már ismert hangtani indokok alapján — egy **ka* formára vezethető vissza, de a hosszú magánhangzó és a hozzá kapcsolódó birtokos személyjelek alakja [nominativusban első személyben pl. a második ragozási osztályban *-(gū)no*, *-(gū)ni*, *-(gū)na* jelentkezik a várt *-(gū)mo*, *-(gū)mi*, *-(gū)ma* helyett] arról tanúskodik, hogy valamikor ez a duálisjel is háromelemű volt. Kérdés, mi volt a harmadik elem. Az abszolút ragozásból kiindulva feltételezhetnénk egy **-n* hangot. Az említett, azaz első személyű birtokos személyjelek esetén ez el is képzelhető, hiszen az *n + m* hangkapcsolat az enyeceben is egyetlen *-n*-hanggá olvadt össze (l. az egy birtokra utaló főnevek első személyű birtokos személyjellel ellátott genitívusi alakjait). A harmadik személyű birtokos személyjelek és a duálisjel kapcsolata azonban ellentmond ennek a feltételezésünknek, hiszen az *n + do* kapcsolatnak *-ddo* formában kellene jelentkeznie, mint ahogy az egy birtokra utaló főnevek harmadik személyű birtokos személyjelekkel ellátott genitívusi alakjaiban ez így is van. A mi esetünkben pedig a duálisjel magánhangzóeleme nyúlt meg, s a harmadik személyű birtokos személyjelekkel ellátott formákban nem jelentkezik hosszú *-dd*. Mivel a birtokos személyjelek alakjának elemzésénél nem hagyhatjuk figyelmen kívül az analógia

² Vö. Px 1—2—3 Sg *-ma*, *-ra*, *-du*, 1—2—3 Pl. *-mu?*, *-ru?*, *-du?* de: 1—2—3 Du *mī*, *-rī*, *-dī*.

lehetőségét, döntőbb érvnek feltétlenül a duálisjel hosszú magánhangzóját kell tartanunk, amely a harmadik elem (nyilván mássalhangzó) egykori megléte mellett szól. Ez a harmadik elem olyan mássalhangzó volt, amely vokalizálódhatott. Legkézenfekvőbbnek a *-j feltételezését kell tartanunk, mivel ez a hang, bár gyakran megmarad, vokalizálódhatott. Vö. m. *ujj* ~ vtj. *su*j ~ nyeny. *tu* ~ szk. *tü-naŋ* ~ kam. *tü* ~ eny. *tiojo*, de: PU *säje ~ m. *ev* ~ eny. *tī-me* 'rothad'; fi. *koivu* ~ nyE. *kojka* ~ ng. *kūje* ~ eny. *kua*. Egyetlen etimológiában, de az is kérdéses, találunk példát az *-n eltűnésére is (fi. *mene* ~ ? eny. *muo*-), ez azonban nem elég ahhoz, hogy fentebbi érvelésünkkel ellentétben harmadik elemként az *-n feltevése mellett döntsünk. Ki kell tartanunk a *-j mellett, megjegyezve azonban, hogy ez esetleg *-n-ből fejlődhetett. A m. *meny* ~ ny. *meje* ~ ng. *meaj* ~ eny. *mi* etimológia viszont azt is elképzelhetővé teszi, hogy összamojéd *-n-t kell feltételeznünk. Ennek vokalizálódása mindenesetre -j fokon át történt.

5. A s z e l k u p abszolút ragozásban -qi duálisjelet találunk, tehát az eddig megvizsgált nyelvekkel szemben két- és nem háromeleműt. Rendszertani szempontból is indokolt feltenni a kérdést: vajon mindig ez jellemezte a szelkupot, vagy feltehető, hogy egykor a szelkup is háromelemű duálisjellel rendelkezett. Próbáljunk deduktív módszert követni, azaz induljunk ki abból a hipotézisből, hogy így volt, s keressük meg, mi lehetett a harmadik elem. A mai hangalakot figyelembe véve a duálisjel kezdő mássalhangzójának előzményeül — mint minden eddig megvizsgált szamojéd nyelvben *-k- hangot kell feltennünk, amely a szelkupban változatlanul megőrződött. Vö. fi. *jaka*- ~ szk. *taka*-, *čaka*-. A mai *j* ~ *a* váltakozás, s az ismert *-a > -i- változás alapján feltehető, hogy a magánhangzóelem a szelkupban is *-a-ra megy vissza.

Térjünk vissza a hipotetikus harmadik elemhez. Milyen hangelözmény-nyel kell itt számolnunk? Ha abból indulunk ki — s ez módszertanilag helyes —, milyen lehetőségek álltak előttünk a többi szamojéd nyelvben, érdemes először a feltételezhető nazálisokat sorra venni. Lehetett-e *-n? Nem, mert az *-n a szelkupban megőrződött. Lásd a genitívus -n ragját, vagy a következő etimológiát: fi. *suoni* ~ szkK. *tən* ~ szkT. *čən*. Lehetett-e *-ŋ? Nem valószínű, mert ez valamilyen formában megőrződött a szelkupban (vö. m. *könny* ~ szk. *sain-gai*), bár van példa az *-ŋ eltűnésére is. Vö. fi. *manaa*- ~ nyeny. *maan*- ~ szk. *my*-. Ez azonban nem teljes értékű bizonyíték, nem biztos ugyanis az *-ŋ feltételezése, COLLINDER szerint lehet *-n is. Lehetett-e *-ŋ? Nem, mert ez, bár eltűnésére is van példa, többnyire megmarad. Vö. fi. *suvi* ~ o. *tõŋ* ~ szk. *taŋ*. Lehetett-e *-j? Igen, mert a *-j a szelkupban gyakran eltűnhet. Vö. m. *ujj* ~ szk. *tü-naŋ*, m. *kígyó* ~ vtj. *kij* szk. *sü*, *šü*. Feltételezhetjük tehát, hogy a szelkupban is háromelemű duálisjel volt, ez a harmadik elem azonban, amelyet legbiztosabban *-j formában rekonstruálhatunk, idővel lekopott. Emellett szól az is, hogy A. J. JOKI idéz CASTRÉN följegyzéseiből egy -kai duálisjelet is.³

A birtok kettősségét a qi duálisjel fejezi ki. Ez nyilván megegyezik az abszolút ragozásban jelentkező duálisjellel. Egy érdekes észrevételt azonban el kell mondanunk ezzel a duálisjellel kapcsolatban: a két birtokra utaló főnevek birtokos személyjellel ellátott alakjaiban (így például *átäqimi* 'az én két rénem')

³ L. II. Congrès International des Finno-Ougristes. Résumés des exposés (Helsinki 1965) 43. l.

semmi nyoma nem látszik annak, hogy a kettesítő jel valaha háromelemű volt: egy háromelemű duálisjel feltételezése esetleg azt is jelenthetné, hogy ilyen esetekben megváltozott alakú birtokos személyjelnek kellene jelentkeznie. Ha *-n-* állott volna előtte, *-ni* stb. alakú személyjelet várhatnánk, mint genitívusban is. Az **-ŋ* egyébként is megmaradt, ilyen szempontból tehát nem kell számba vennünk. Az **-ŋ* *-j*-vé változott, tehát egy esetleges **-ŋ* feltételezése a duálisjel harmadik elemeként elképzelhető, de csak a távolibb múltban. A **-j* feltételezhető, mert a **-j* lekopásának, ha a birtokos személyjel kezdő mássalhangzóját nem is, de a duálisjel magánhangzó-elemét érintenie kellett, amit fel is tételezhetünk az *-j* jellegéből következően. A duálisjel magánhangzója az eddigi szamojéd adatok szerint alsó nyelvvállású, minden bizonnyal *-a*-volt, az *-j* felső nyelvvállású volta tehát újra csak a **-j* feltételezése mellett szól, bár ez visszamehet ősi **-ŋ*-re.

A birtokos személyjelek duálisa egy *-j* morféma segítségével alakult. Fel kell tennünk a kérdést, miből fejlődött ez a *-j*. Nem valószínű, hogy ősi **-n*-re vezethető vissza, ugyanis ilyen **-n-* *~* *-j*- megfelelés egyedül a nyenyecből mutatható ki. Sokkal valószínűbb az **-ŋ* feltételezése, hiszen ennek *-j* képviselője van a szelkupban. Vö. m. *könny* *~* szk. *sain-gai*. Az **-ŋ* nem indokolható. Van ugyan **-ŋ* *~* *-j*- megfelelés, de csak palatális környezetben. Az **-ŋ* mellett még a **-j* tételezhető fel, hiszen van példa eltűnése mellett megmaradására is, amit esetünkben az indokolna, hogy a nyilvánvaló grammatikai funkció ellenállónak tette a lekopási tendenciával szemben. Ez a magyarázat ugyanakkor közvetett módon bizonyíthatná a *qj* duálisjel végéről a **-j* lekopását, hiszen egy többbelemű grammatikai morféma esetén a végső elem lekopásával még nincs kizárva az adott grammatikai funkció jelölésének lehetősége.

6. Forduljunk végül a kamassz nyelvhez. Nézzük meg, milyen tanulságokkal szolgál.

Abszolút ragozásban — K. DONNER egyetlen adata alapján — *gej* duálisjellel kell számolnunk. A duálisjel mássalhangzóeleme — akárcsak a többi szamojéd nyelvben — **-k-*ra vezethető vissza. Vö. fi. *joki* *~* kam. *taga*. A magánhangzóelem kérdésében — adatok hiánya miatt — csak a többi nyelv tanulsága alapján fogadhatjuk el az **-a*-ra való visszavezetést. A legtöbb problémát ismét a harmadik elem jelenti. Az **-n* feltételezése elvethető, hiszen ez a hang a kamasszban megmarad. Vö. fi. *mene* *~* kam. *min*-. Az **-n* *~* *-j* megfelelés nem valószínűsíthető. Az **-ŋ* képviselője a kamasszban is *-j*, vö. m. *meny* *~* kam. *mēji*, tehát a harmadik elem **-ŋ*-ből levezethető. Az **-ŋ* *>* *-j* alakulást elvethetjük, az **-ŋ* ugyanis a kamasszban megmarad vagy eltűnik. Vö. fi. *suvi* *~* kam. *taŋa*; m. *hó* *~* kam. *khi* (de vö. *kci*b. *kuji*!). A **-j* a kamasszban eltűnik. Vö. m. *ujj* *~* kam. *tü*; fi. *paju* *~* kam. *po*. Megmaradását, amely a többi szamojéd nyelv alapján elképzelhető, esetleg a grammatikai funkció indokolná.

A birtokos személyjelek duálisa a *-j* morféma segítségével alakul, amelyről az előbbieken alapján nyilvánvalóan ugyanazokat mondhatjuk el, mint az abszolút ragozásban jelentkező *-gej* duálisjel *-j*- eleméről, tehát előzménye véleményünk szerint inkább **-ŋ* volt, mint **-j*.

7. Az egyes szamojéd nyelvek tanulságainak figyelembevételével nézzük meg, milyen következtetéseket vonhatunk le az összamojéd duális jelölésére vonatkozóan.

Abszolút ragozásban a szelkup kivételével mindenütt háromelemű duálisjelet találunk (egyébként — mint kifejtettük — történetileg a szelkupban is kimutatható egy harmadik elem). Az első két elem minden szamojéd nyelv egybehangzó tanulsága szerint **-ka* — volt, melyet egy mássalhangzó követett. Hogy mi volt ez a mássalhangzó, már nehezebb dönteni. Az egyes szamojéd nyelvi adatok vizsgálatából kiindulva:

A tundrai és erdei nyenyec, valamint az enyec alapján az **-n* feltételezése biztosnak mondható (a tundrai és erdei nyenyec alapján feltételezhető **-ŋ*-t épp az enyec alapján kell elvetnünk). A nganaszan **-ŋ* vagy **-j* feltételezését engedi meg. Amennyiben az összselkupban létezett a háromelemű duálisjelet, harmadik elemként **-j*-t kell feltennünk, hangsúlyozva azonban, hogy az **-ŋ* sem elképzelhetetlen, illetőleg a *-j* is visszavezethető **-ŋ*-re. A kamassz inkább az **-ŋ* mellett dönt, szemben a nganaszannal, ahol ugyanilyen súllyal esik latba a **-j* is. Mindezek alapján az összszamojédban a **-kan*, **-kaŋ* valószínűsíthető leginkább. Ez a két duálisjelet azonban — mint majd kitérünk rá — véleményünk szerint közös nevezőre hozható.

A két birtok jelölésére szolgáló duális morféma — a dolgok természetéből következően is — többnyire megegyezik az abszolút ragozásban mutatkozó duálisjellel, a tundrai és erdei nyenyecben, valamint az enyecben azonban eltérő formát mutat. Ez enyec és a szelkup kivételével — mint az abszolút ragozásban is — háromelemű duálisjelet találunk. Történetileg persze az említett két nyelvben is kimutatható egy harmadik elem. A birtok kettősségét jelölő duális morféma első két eleme — akárcsak az abszolút ragozásban jelentkező duálisjelet esetén — minden szamojéd nyelv egybehangzó vallomása alapján **-ka* alakban jelentkezett az összszamojédban. A harmadik elem **-ŋ* vagy **-j* lehetett. A kamasszban az **-ŋ* feltételezése valószínűbb. A szelkup a **-j* mellett szól, de már említett indokok alapján az **-ŋ* is lehetséges. Az erdei és a tundrai nyenyec az **-ŋ* és **-j* mellett az **-n* lehetőségét is megengedi. Az enyec a szelkuphoz hasonlóan a **-j* feltételezése mellett szól, de — mint mondtunk — lehetségesnek kell tartanunk az **-ŋ*-t is. A felvetett lehetőségek összevetése — a logikai kizárás módszerével — harmadik elemként az összszamojéd **-ŋ* mellett dönt, bár nagyon halványan az **-n* felvetése is megkockáztatható.

A birtokos személyjelek duálisa minden szamojéd nyelvben egyelemű morféma segítségével alakul. Meg kell néznünk, milyen hangra vezethetők vissza az összszamojédban. A tundrai és az erdei nyenyec, valamint az enyec alapján **-n* hangot kell feltételeznünk (a tundrai és az erdei nyenyecből adott **-ŋ* lehetőségét az enyec alapján — már említett indokokkal elvethetjük). A szelkup és kamassz az **-ŋ* mellett szól. A nganaszan **-j*-re utal, de ez véleményünk szerint származhat **-ŋ*-ből. Mindent egybevetve az összszamojédban a birtokos személyjelek duálisát **-n* vagy **-ŋ* morféma jelölte. A két duálisjelet azonban valószínűleg közös nevezőre hozható.

Állítsuk egymás mellé az összszamojédra rekonstruált duálisjeleket.

Abszolút ragozásban:	<i>*-kan</i>
	<i>*-kaŋ</i>
Birtokkettőzésnél:	[<i>*-kan</i>]
	<i>*-kaŋ</i>
Birtokos személyjeleken:	<i>*-n</i>
	<i>*-ŋ</i>

Elég egy pillantás az egymás alá került morfémákra, hogy rögtön lássuk, az abszolút ragozásban és a birtokkettőzésnél jelentkező duális morfémák harmadik eleme és a birtokos személyjeleken jelentkező duálisjel azonosak. A nyilvánvaló hangtani azonosságon túl emellett szól a funkció is. Ebből a megállapításunkból önként adódik a következtetés: az abszolút ragozásban és a birtokkettőzésnél jelentkező háromelemű morféma két részből áll, első elem a **-ka-*, második része az **-n* vagy az **-ń*. Ez azt is jelentheti, hogy valamikor a **-ka* önállóan is előfordult duálisjelölő funkcióban, mégpedig valószínűleg az abszolút ragozásban és a birtokkettőzésnél. Később azonban összekapcsolódott a birtokos személyjeleken (s természetesen a személyes névmásokon) használt **-n*, **-ń* duálisjelekkel. Ez az összekapcsolódás — a mai szamojéd nyelvek vallomása szerint — az összszamojédban már érvényben volt.

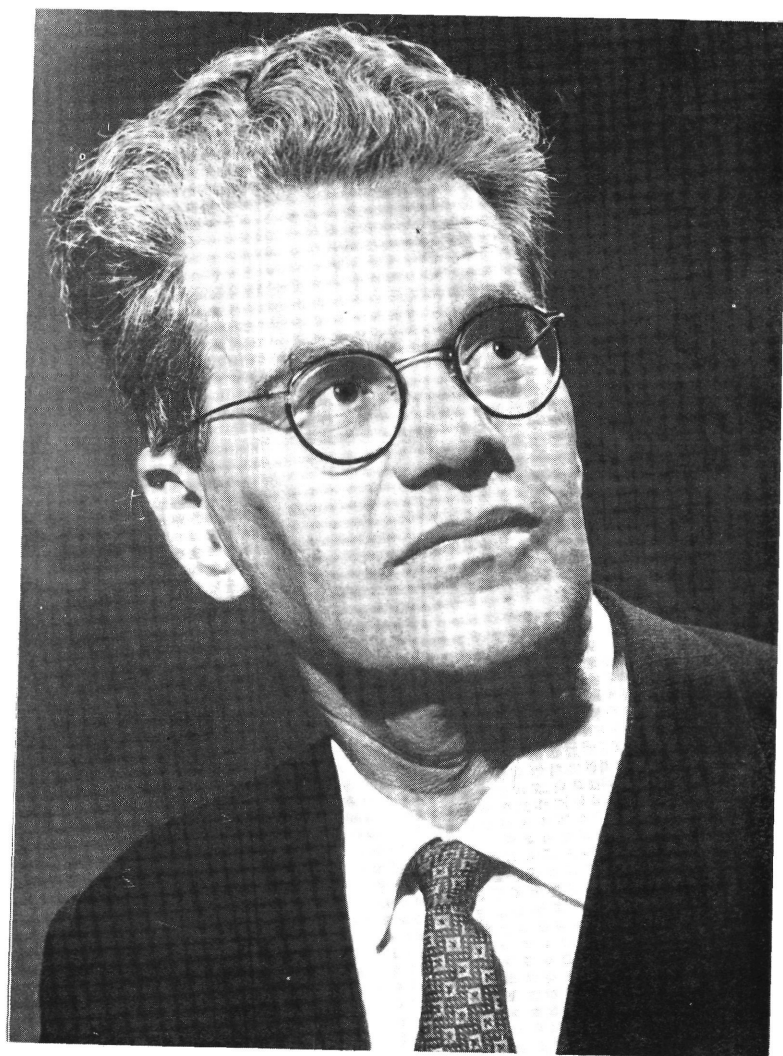
Utaltunk már arra, hogy nézetünk szerint a **-kan*, **-kań*, illetőleg az **-n*, **-ń* közös nevezőre hozható. Mondottuk, hogy véleményünk szerint a **-ka* eleinte önállóan is előfordulhatott, s csak később kapcsolódott össze az **-n*, **-ń* duális morfémákkal (minden bizonnyal valamiféle funkciózavar elkerülése céljából, amely abból adódhatott, hogy a **-ka* duálisjel képviselte egybeesett más grammatikai morféma képviselésével). Elegendőnek látszik tehát az **-n* és **-ń* összefüggéséről beszélnünk. Abból az ősi állapotból szeretnénk kiindulni, amikor a ma már csak egyetlen mássalhangzó formájában rekonstruálható morfémák is valószínűleg kételeműek, azaz CV szerkezetűek voltak. Ennek megfelelően az **-n* és **-ń* véleményünk szerint — **-ns* és **-nš* alakra vezethető vissza, ami azt is jelentheti, hogy egy **-N* duális morféma **-ns* és **-nš* morfémaalternánsban valósult meg. Ha ezt elfogadjuk, a **-kan* és **-kań* is felfogható egy **-KAN* alapmorféma alternánsainak. (Ebben az esetben persze érthetőbb és megnyugtatóbb lenne a helyzet, ha a **-kań* helyett **-kăn* duálisjelet rekonstruálhatnánk. Ez az összszamojéd vokalizmus tisztázatlansága miatt meggyőzően nem bizonyítható, de ha arra gondolunk, hogy a magánhangzó-harmónia a protouráli nyelvállapotra is jellemző volt, nem tagadható ennek a lehetősége, legalábbis teljes mértékben nem.)

Vizsgálataink a következőkben foglalhatók össze: az összszamojédban két duálisjelet használtak. **-KAN* rekonstruálható az abszolút ragozásban és birtokkettőzésnél. Ennek megvalósulását két morfémaalternáns (**-kan*, **-kań*) jelentette. A birtokos személyjeleken és személyes névmásokon használt duálisjel az **-N* volt, ugyancsak két (**-n*, **-ń*) morfémaalternánssal.

LABÁDI GIZELLA

ISMERTETÉSEK—SZEMLE

WOLFGANG STEINITZ

1905—1967

Wolfgang Steinitz professzor, a világ mindkét felén nagyrabecsült nyelvész és folklorista, 1967 április 21-ére virradólag váratlanul elhunyt. A géptávirók papírszalagjain még aznap hozzánk is megérkezett halálhír mély fájdalommal töltötte el a magyar nyelvészeket. W. Steinitz korunk egyik legeredetibb képességű és legnagyobb hatású urálistája volt: azon kevesek közé tartozott, akik e tudományterületen iskolát tudtak teremteni. Ezenkívül úgy is ismertük őt mint népünk és a magyar kultúra kiváló barátját, tudományos életünk és eredményeink nagyszerű ismerőjét és propagátorát. S végül becsültük emberi erényeiért is. Az egyenes, egyszerű emberség, munkatársainak kollégáinak megbecsülése és baráti támogatása jellemezték őt, továbbá az a mindig a lényegesre irányuló gondolkodásmód, amely környezetére is átplántálódott, akárcsak legendáshírű munkakedve és vég nélkülinek tűnő energiája. Fáradhatatlanul tevékeny volt még akkor is, amikor egészségi állapota újólag és ismételten meg-megrendült. A halála előtti napokban fejezte be az új német Kalevala sajtó alá rendezésének munkálatait, és közvetlenül utolsó éjszakája előtt még leveleket írt és dedikálta osztják szótára második füzetét. Ezek már csak temetése után érkeztek meg a címzettekhez, mintegy szimbólumaként annak a páratlan alkotói hévnek, amely a fizikai elmúlást ekképp túlélte.

Wolfgang Steinitz 1905. február 28-án született Boroszlóban (Wrocław). Egyetemi tanulmányait Berlinben folytatta, ahol azután 1928 és 1933 között az akkori Magyar Intézet asszisztenseként működött. 1932-ben doktorált. Nevével a húszas esztendőök közepétől kezdve találkozunk az Ungarische Jahrbücher recenziós rovatában, ahol 1925 és 1934 között több tucat finnugor nyelvészeti és néprajzi szakmunkát ismertetett. Steinitzet azonban nem elégitette ki a tudomány művelése. Ifjúságától fogva nyitott szemmel járt a világban és a társadalmi haladás érdekében mindenkor aktívan és bátran politizált. 1923-ban csatlakozott a munkásmozgalomhoz. 1927-ben lett a Német Kommunista Párt tagja, és itt sokféle tevékenységet fejtett ki. A fasiszmus hatalomra jutásával illegálisan végezte tovább pártmunkáját, míg 1934-ben menedéket nem talált a Szovjetunióban. Itt a leningrádi Északi Népek Intézetében tevékenykedett 1937-ig. Az Intézet támogatásával osztják nyelv-tanulmányokat folytatott, és 1935-ben Nyugat-Szibériába is eljutott, ahol osztják nyelvi anyaggyűjtést végzett. Voltaképpen a Szovjetunióban lett Steinitz az obi ugor nyelvek specialistájává, hiszen előzőleg inkább folklorisztikai jellegű finn témán dolgozott (doktori értekezése a karjalai népköltészetről szólt: „Der Parallelismus in der finnisch-karelischen Volksdichtung, untersucht an den Liedern des karelischen Sängers Arhippa Perttunen”, Helsinki 1934, FFC 115). Steinitznek része volt itt a harmincas évek elején kibontakozó

osztják írásbeliség megteremtésében, de számára az osztják és vogul nyelv rendszerének megismerése egyúttal egy merészen felfelé ívelő tudományos pálya kezdetét is jelenti.

Emigrációjának másik felét, a harmincas évek végétől 1945-ig, Svédországban töltötte. Ebben az időben a stockholmi egyetemen működött, és 1945-ben innét már mint nemzetközileg elismert tudós tért vissza hazájába, ahol a berlini Humboldt-Egyetem professzoraként a Finnugor Intézet igazgatója lett. Wolfgang Steinitznek kiemelkedő szerepe volt a németkultúrális élet fölépítésében, a tudomány újjászervezésében. Fontos tudománypolitikai feladatokat bíztak rá, s ő erejének teljében munkálkodott ezek sikerén. 1950-ben a bölcsészettudományi kar dékánja volt, 1951–1954 között tudományos rektorhelyettes, 1954-től 1963-ig a Német Tudományos Akadémia alelnökének felelős tisztét viselte. Hosszú időn át tagja volt a Német Szocialista Egységpárt Központi Bizottságának is. Hirtelen haláláig a Német Tudományos Akadémia Német Néprajzi Intézetének igazgatójaként is működött. Tudományos tevékenységének elismeréseképpen a német Munkás és Paraszt Állam nemzeti díjjal tüntette ki. Tiszteleti tagja volt a Magyar Tudományos Akademiának is.

W. Steinitz tudományos munkásságának részletes méltatására nem vállalkozhatunk, mert tevékenysége több tudományterületre szétágazik, és nehéz lenne összefogó képet adni publikációiról, melyeknek száma mintegy 360-ra tehető. Ezért a teljesség helyett csak néhány fontosabb mozzanat említésére szorítkozom.

A finnugor néprajzzal való alapos ismerete és folklorisztikai előtanulmányai lehetővé tették, hogy kezdeményező szerepet vállaljon hazájában a marxista néprajztudomány kialakításában. Legnevezetesebb alkotása ezen a területen a „Deutsche Volkslieder demokratischen Charakters aus sechs Jahrhunderten” c. két kötetes mű (I: 1954, II: 1962), amely széleskörű visszhangot váltott ki a nemzetközi tudományos fórumokon.

Szélesebb közönség körében ismeretessé tette őt „Russisches Lehrbuch” c. nyelvkönyve is, amely — más, hasonló témájú segédkönyveivel együtt — az orosz nyelvtanítás nélkülözhetetlen kézikönyve lett, és 1945 óta több kiadást is megért.

Az ő közreműködésével indultak meg a német strukturális nyelvtan és a Marx–Engels szótár munkálatai. Anyanyelve iránti elkötelezettségét mutatja az is, hogy ő volt a „Wörterbuch der deutschen Gegenwartssprache” 1961 óta megjelenő füzetének társszerkesztője.

Mégis elsősorban urálistának tartjuk. A finnugorság kutatásával kezdte pályáját, s ha kötelessége gyakran más munkák végzésére szólította is, mindig ide tért vissza. De legfontosabb eredményeit is ezen a területen érte el.

Ismeretes, hogy mindenekelőtt a finnugor vokalizmus kutatásában szerzett hervadhatatlan érdemeket. Emlékezetemben él még ma is az a jelenet, midőn egy Stockholmból érkezett külföldi ösztöndíjas lelkesen újságolta 1943 telén az Eötvös Kollégiumban, hogy a finnugor vokalizmus kérdése alighanem meg van oldva. Ez a hír Wolfgang Steinitznek a stockholmi Magyar Intézetben 1942 szeptemberében tartott nevezetes előadásáról tudósított. 1944-ben azután megjelent a „Geschichte des finnisch–ugrischen Vokalismus”, mely az első hírrel szemben végső megoldást ugyan nem adott az uráli vokalizmus kérdéseire, de az ide tartozó problémakört végre elmozdította arról a holtpontról, ahol évtizedek óta nyugodott. Steinitznek ez a könyve szinte

valamennyi finnugor nyelv magánhangzó-rendszerének kialakulására módszeres, egységes, következetes — jóllehet csak vázlatosan előtárt — magyarázatot nyújt, és egyben rekonstruálja az alapnyelv magánhangzó-rendszerét. Heves vitát váltott ki ez a mű, olyannyira, hogy a körülötte folyó polémia több mint két évtizede folyik. Akárhogyan is vélekedjünk Steinitz eredményeiről, vállalkozásának érdemét nem lehet elvitatni, ezt még ellenfelei is készségesen elismerik. Ez a könyv ugyanis fordulópontot jelent a vokalizmus kutatásában, nemcsak azért, mert egy tabuként kezelt kényes kérdéshez nyúl hozzá józan fővel, hanem azért is, mert a fonológia módszertani érvényesítése az uráli hangtörténetben ezt a szűkebb területet is, de közvetve tudományszakunk egészét is új vágányra helyezte. Az uráli vokalizmus körüli vita lezáratlan. Steinitz később visszatért még néhányszor e kérdésre: főleg a budapesti I. Nemzetközi Finnugor Kongresszuson tartott előadása emlékezetes, melyben bizonyos korrekciókat hajtott végre rekonstrukcióján. Könyvének 2. kiadása (Berlin 1964) tartalmazza ezeket a művével kapcsolatos bírálatokra adott előzetes válaszait is. Miként azonban e kiadás előszavából kiderül, Steinitz jól látta, hogy a tudomány előrehaladása miatt könyvének alapos átdolgozására lenne szükség (erre azonban egyéb fontos teendők miatt nem vállalkozhatott). E kijelentése persze bizonyára egyes részletekre, fejezetekre értendő, hiszen munkájának koncepciójához, módszeréhez mindvégig hű maradt.

A nagyvonalú, minden rokon nyelvet számbavevő magánhangzó-elmélet-hez azután olyan munkák sorozata társul, amelyek az obi-ugor vokalizmus-történet részletesebb felderítését célozzák. 1950-ben adja ki „Geschichte des ostjakischen Vokalismus”, 1955-ben pedig „Geschichte des wogulischen Vokalismus” című könyvét. Ezekhez csatlakoznak „Zur ob-ugrischen Vokalgeschichte” (UJb 1956) és „Einige Kapitel aus der ob-ugrischen Vokalgeschichte” (Forschen und Wirken II, 1960) című tanulmányai. Mindezek e két nyelv kutatóinak nélkülözhetetlen segédeszközei, de sok tanulsággal forgathatók pl. az ősmagyar hangrendszer vizsgálata közben is. Steinitz ezekben a munkáiban nagy anyag- és példás nyelvismeret birtokában fölényes biztonsággal rajzolja meg az osztják és vogul nyelvjárások magánhangzó-rendszereinek történetét, ill. ezek obi-ugor előzményeit. Külön erénye az osztják és vogul vokalizmust tárgyaló könyveknek, hogy bennük részletesen elénk tárja az obi-ugor nyelvjárások fonológiai rendszerét is (különös tekintettel a magánhangzókra), és itt teszi közzé azokat a már általánossá vált szempontokat is, amelyek a bonyolult, ill. összebonyolított vogul és osztják hangjelölés egyszerűsítéséhez szükségesek.

Kidolgozatlansága, vázlatossága ellenére nagybecsű munka a „Geschichte des finnisch-ugrischen Konsonantismus” című rövid áttekintése (Stockholm 1952): ebben az alapnyelvi mássalhangzórendszer új megvilágításba helyezi (később is foglalkoztatta ez a kérdéskör, a helsinki II. Nemzetközi Finnugor Kongresszuson újból előadott e témáról).

Alapvetőek az osztják nyelvjárások megismerését szolgáló leíró jellegű munkái. Ezek közül legfontosabb forrás az „Ostjakische Volksdichtung und Erzählungen”. Az első kötet (Tartu 1939) a szinjai és serkali nyelvjárás hangtani és alaktani leírását és e két nyelvjárásból származó értékes szövegeket tartalmaz. A modern szövegpublikáció példaképet teremtette meg Steinitz ezzel a kötetel, meg a hozzá tartozó második résszel (Stockholm 1941). Ez utóbbi a szinjai szövegekhez fűződő nyelvi és tárgyi magyarázatokat tartalmazza, valamint néhány nagyértékű tanulmányt az obi-ugor népköltészet-

ról (a versformáról, parallelizmusról, a figura etimologicáról, a népköltészet egyéb nyelvi sajátosságairól), valamint Reguly osztják szövegeinek hangjelöléséről.

Steinitz osztják chrestomathiái a korszerű oktatási segédkönyv új típusát teremti meg (1. kiadás Stockholm 1942; 2. kiadás Leipzig 1950; a nyelvtani részt oroszul is megírta a Jazyki i pis'mennost' narodov Severa I. kötetében, Leningrád 1937). A chrestomathiában világos elrendezésben fonológiai leírás, tömör alaktani vázlat, tudománytörténeti áttekintés és bibliográfia segíti azokat, akik az osztják nyelvvel kívánnak megismerkedni. A mintaszerűen kiválógatott szövegek és a hozzá csatlakozó szójegyzék pedig a lehetőséget adják meg az elsajátított nyelvi ismeretek begyakorlásához. Az osztják chrestomathián meglátszik, hogy az kitűnő szakember és hivatott pedagógus munkája.

Sok értékes dolgozata közül kiemelkednek az osztják magánhangzó-illeszkedéséről (Nyr 65, 1936), az osztják tárgyas igeragozásról (Commentationes Litterarum Societatis Esthonicae 30, 1938), a szoszvai vogul nyelvjárás vokalizmusáról (Annales Litterarum Societatis Esthonicae 1, 1937), az osztják totemizmusról (Ethnos 1938), a finnugor rokonsági nevekről (MTA I. OK 10, 1957), az obi-ugor nyelvek szamojéd jövevényszavairól (UAJb 31, 1959; ALH 13, 1963) írottak. Mind külön méltatást érdemelnének.

Tőle származnak olyan jelentős kézikönyvek német fordításai is, mint pl. I. Manninen „Die Sachkultur Estlands” I—II (Tartu 1931, 1933), vagy Lazicius Gyula „Lehrbuch der Phonetik” (Berlin 1961) című könyvéé. A magyar tudományt nagy megtiszteltetés érte az utóbbi mű német kiadásával, mert egy nagy magyar tudós kiváló munkája révén az egész magyar nyelvtudomány hírneve öregbedett.

Steinitz professzor az urálistikában egyedülálló vállalkozást indított útjára, amikor 1958-ban néhány munkatársa segítségével hozzákezdett osztják nyelvjárasi és etimológiai szótárának szerkesztéséhez. Nagyarányú ez a munka: összegezi és egységesen elrendezi az osztják nyelv eddigi kutatóinál fellelhető szóanyagot, méghozzá úgy, hogy a legfontosabb források (Karjalainen, Paasonen, Steinitz, Terjoskin) adatait fonematikus átírásban közli. A megfontoltan, takarékosan fölépített szócikkek rövid etimológiai utalásokat is tartalmaznak. Ezek a pár szóból álló etimológiai megjegyzések kétségkívül felettébb növelik a szótár használhatóságát, de összeállításuk bizonyosan sok gondot okozott és rengeteg időt vett igénybe. A „Dialektologisches und etymologisches Wörterbuch der ostjakischen Sprache” kézírata ennek ellenére gyors iramban készült, de a szerkesztő csak két füzet megjelenését érthette meg (1. Lieferung: 1966, 2. Lieferung: 1967). Az osztják nyelvi adatokat kereső nyelvész munkáját mérhetetlenül megkönnyíti ez a kitűnően megszerkesztett szótár: a sokféle és nehezen kezelhető szótár helyett egyetlen szótárt kell csak használnia ezentúl, ahol sokkal gyorsabban, könnyebben megleli a számára szükséges információkat, mint az eddig rendelkezésre álló forrásokban. Az osztják nyelvjárasi és etimológiai szótár nagyszerű segédlet, és ahogy az első füzetekből látszik, alaposan átgondolt szerkesztési elvek alapján készült. A szótár befejezését Steinitz professzor tanítványaitól és munkatársaitól várjuk.

Wolfgang Steinitz életútjának ilyen utaló szavakból kibontakoztatott képe persze nem teljes, de Steinitz kutató profiljának „disztinktív jegyeit” megpróbáltuk bele tömöríteni. Eddigi soraink is tudatosítják, hogy az urálistikának kivételesen nagy egyénisége volt az, akitől búcsút veszünk. Munkássága

szorosan kapcsolódott az európai strukturalizmusnak a harmincas években történő zászlóbontásához, főleg Trubetzkoy és Jakobson fonológiai nézeteihez (finnugor vokalizmus-történetének szerényen megbúvó ajánlásából — „Roman Jakobson gewidmet” — eleve következtethetünk erre). Ilyen elméleti alapon dolgozva lényeges szerepe volt Steinitznek az urálistika korszerűvé tételében, az elavult módszerek és eredmények megújításában. De nemcsak kezdeményező volt ő, hanem precíz megvalósítója is új gondolatoknak. Idő előtti elhunytá ezért különösen fájdalmas, szomorú esemény.

HAJDÚ PÉTER

Moór Elemér 75. születésnapjára

Folyóiratunk legutóbbi évfolyamában hírt kellett volna már adnunk Moór Elemér jubileumáról. E sorok írójának hibájából azonban csak egy éves késéssel üdvözljük a jubilánst az NyK. hasábjain.

Moór Elemér 1891. december 1-én született Hárspatakon (ma: Limbach, Burgenland). Gimnáziumi tanulmányait a soproni evangélikus líceumban elvégezvén a budapesti egyetemen eredetileg történeti stúdiumokat kívánt folytatni, bizonyos okoknál fogva mégis a magyar—német tanári szakra iratkozott be. S noha vargabetűvel vált nyelvészé, a történelem iránti érdeklődése végigkísérte munkásságát.

A nyelvtudomány eredményeivel Petz Gedeon és Szinnyi József előadásain kezdett ismerkedni. Közben azonban egy, a jenai egyetemen hallgatott szemeszter a folklórral kapcsolatos irodalomtörténeti kérdésekre terelte figyelmét. Bleyer Jakabhoz benyújtott doktori értekezése is ilyen tárgyú („A Toldi-monda és német kapcsolatai”, 1914).

Doktori promóciója után néhány éves vidéki tanári munka, majd rövid magántisztviselői pályafutás következik. 1924-ben ösztöndíjat kapott a berlini Collegium Hungaricumba. 1925-től 1929-ig a berlini egyetemen a magyar nyelv és irodalom lektoraként működött. 1929-ben a szegedi Polgári-iskolai Tanárképző Főiskolán a német nyelv és irodalom professzorává nevezték ki. 1938-ban magántanárként habilitálta a Szegedi Tudományegyetem germanisztikából és régi német irodalomtörténetből.

Hivatali pályafutásáról ezzel nagyjából számot adtunk: Moór Elemér ugyanis súlyos betegsége miatt 1942-ben kénytelen volt nyugállományba vonulni, s azóta „független magántudósként” vesz részt a tudományos közéletben. Bármennyire is paradoxon: visszavonultsága ellenére — vagy talán annak következtében? — aktív és jelentős tudományos működést fejt ki mind a mai napig. Ezt méltányolta a TMB, amidőn 1952-ben a nyelvtudomány kandidátusává minősítette, s legszebb bizonyítéka alkotói képességének, hogy 1957-ben elnyerte a legmagasabb tudományos fokozatot, az akadémiai doktori grádust.

Moór Elemér sokfelé ágazó tudományos munkásságának a részletes taglalására és méltatására itt nincsen mód. Több mint 150 tételt tartalmazó életművéről így csak rövid áttekintést adunk.

Pályafutása elején irodalmi-folklorisztikai és néprajzi tanulmányokat közölt (pl. „Volt-e magyar hunmonda?”, Bp. 1923; „Ein Beitrag zur Symbiose von Sage, Märchen und Volkslied”: Ujb. VI — 1926; „Eine Vorrichtung der ungarischen Sperrfischerei”: uo. VII — 1927; „Über das Märchen von der gewünschten Königstochter” Bp. 1927; „Die Anfänge der höfischen Kultur in

Ungarn": UJb. XVII — 1937 stb.). Később fokozatosan áttért a településtörténeti, helynévkutatási és ezzel kapcsolatban magyar nyelvészeti, sőt szlavisztikai és turkológiai tanulmányokra. A településtörténet és onomasztika területére vonatkozó nevezetesebb művei közül nem maradhat említetlenül az „Ungarische Flussnamen” (UJb. VI — 1926), a „Die slawischen Ortsnamen der Theissebene (ZONF VI — 1930), valamint a „Zur Siedlungsgeschichte der deutsch—ungarischen Sprachgrenze” (UJb. IX — 1929) és a „Westungarn im Mittelalter im Spiegel der Ortsnamen” (Szeged 1936) című négy tanulmány, ill. monográfia. Ezek közül a vitairatok közül az első kettőben Melich Jánosnak a honfoglaláskori Keletmagyarország etnikai viszonyaira vonatkozó eredményeit cáfolja, az utóbbi kettőben meg Schwartz Elemérrel száll heves vitába, igazságkutató szenvedéllyel és bátor kritikával hirdetve harcot ellenfelei ellen. Ezekből a nagyon lényeges kérdéseket fejtegető tanulmányaiból sarjadnak ki később őstörténeti munkái, melyekre az újnak állandó keresése, a rendelkezésre álló adatok megrostálása és átértékelése, meg egyfajta sajátos komplex módszer jellemző. Az őstörténeti munkák sorát „A magyar nép eredete” (Szeged 1933) vezeti be, majd ezt követik „A magyar őstörténet főproblémái” (Szeged 1943) és „A honfoglaló magyarság megtelepülése és a székelyek eredete” (Szeged 1944) című könyvek.

A germanisztikából a magyar nyelvészet, a szlavisztika és a turkológia területére hatoló tudósnak ekkor már finnugor nyelvészeti ismereteit is fel kell újítania. Ennek folytán őstörténeti munkálkodása a szorosabb értelemben vett finnugrisztika számára is haszonnal jár. Így születik „A magyar nyelvtörténet őstörténeti vonatkozásai” című cikksorozat (Nyr. 1946—1949), amely előkészület a „Die Ausbildung des ungarischen Konsonantismus” (ALH. II — 1952—1953), ill. „Die Ausbildung des urungarischen Volkes” (ALH. VI — X, 1956—1960) című terjedelmes és nagy igényű műveihez. Ezekben a finnugor hangtörténeti és etimológiai anyagot feldolgozva és saját szűrőjén keresztül bocsátva eredeti, koncepciózus összefoglalást ad a finnugor és ősmagyar mássalhangzó-történetről, ill. az uráli társadalom felhomlását követő népmozgalmakról, s azok nyelvi következményeiről. Az urálista sok érdekes, értékes, jól hasznosítható észrevételt talál ezekben a munkákban, hiszen Moór Elemér véleményét nyilvánít bennük az uráli nyelvtudomány sok fontos kérdéséről (pl. az uráli őshaza, a finnugor—indogermán érintkezés, az uráli és az ugorkori művelődés — réntartás, lótenyésztés stb. — problematikájáról stb.). Különös jelentősége van ezekben a tanulmányokban az ősmagyarok és a tőlük már elvált rokon népek (szamojédok, permiek stb.) közötti nyelvi és etnikai együttélésekről-keveredésekről, valamint a kétnyelvűség vissza-visszatérő ideájáról kifejtett hipotézisének. Szorosan csatlakozik e művekhez a „Studien zur Früh- und Urgeschichte des ungarischen Volkes” című tanulmánya (csak első része jelent meg az Acta Ethnographica II. kötetében, 1951) és sok ezek köré seregülő kisebb-nagyobb cikk. Moór Elemér őstörténeti munkásságának a módszertani tanulságait külön kötetben foglalta össze. „A nyelvtudomány mint az ő- és néptörténet forrástudománya” (Bp. 1963) az első hazai őstörténeti módszertan, és címében precízen summázza Moór érdeklődési és működési területét. Ezzel a munkával lényegében lezárul Moór Elemér finnugor periódusa, és újból a szláv vonatkozások kötik le figyelmét. Már 1956-ban megjelent „Die Ausbildung der Betriebsformen der ungarischen Landwirtschaft im Lichte der slawischen Lehnwörter” című munkája (Studia Slavica II), és azóta egy nagyobb műve is elkészült, amely a magyar—szláv nyelvi és műve-

lődéstörténeti kapcsolatokat dolgozza fel (ebből eddig csak bizonyos részletek jelentek meg).

„Mensch sein heisst Kämpfer sein” — vallotta Lessinggel együtt és vallja 75 év elszálltával ma is Moór Elemér. Korai és kései műveit lapozgatva csakugyan minduntalan tapasztaljuk vitára állandóan kész, harcos egyéniségének, polemizáló hajlamának megnyilvánulásait. Ez kutatói habitusának — szinte — lényege. Mi mást kívánhatnánk neki 75. születésnapjáról megemlékezve, mint hogy egészségben őrizze még sokáig lendületes ifjonti kedélyét. Kamatoztassa még hosszú időn át azt a szellemi tőkét, melyet originális, színes egyénisége hozott létre.

. HAJDÚ PÉTER

Письмо в редакцию*

Наша брошюрка выпущена как один из проектов унифицированной финно-угорской транскрипции для широкого обсуждения. При составлении книжки (1960 г.) было еще много неясного в отношении фонемного состава отдельных финно-угорских языков, поэтому в сводные таблицы фонем (таб. 5 и 6) вкрались неточности, вызывающие у рецензента вполне законные недоуменные вопросы. Имеются там также досадные опечатки.

Нам хочется ответить на эти вопросы.

1. В таблице согласных по финскому языку букву *g* следует дать в скобках;

2. Знаком *J* в мокшанском языке обозначается глухое *j*;

3. В таблице согласных по мордовскому языку вкралась опечатка: после *r* следует читать не *h*, а *R* — глухое *r*;

4. В таблицу по мордовскому языку следует включить *x*;

5. В марийском языке в совокупности со всеми диалектами существуют четыре редуцированные фонемы: *ə*, *ə̃*, *ʉ*, *ʉ̃*;

6. Марийское традиционное обозначение *β* можно заменить буквой *w* и поместить в одной вертикальной колонке с хантыйским и мансийским *w*;

7—8. В таблице согласных марийского языка вместо *δ* поместить в скобках *f*;

9. Букву *ξ* из таблицы по марийскому языку можно исключить;

10. Хантыйские *l̥*, *l̥̃* попали по ошибке не в ту колонку.

11. Мансийское *f* следует поместить в скобках;

12. По удмуртскому и коми языкам букву *ö* нужно заменить буквой *o* и поместить ее в соответствующую колонку;

13. Фонемный состав саамского языка нам неясен;

14. Специалисты по самодийским языкам не принимали участие в разработке унифицированной транскрипции. Наши таблицы следует дополнить транскрипционными знаками по самодийским языкам.

Таблицы по отдельным финно-угорским языкам мы не заканчиваем, а ставим и т. д., потому что а) по многим финно-угорским языкам до сих пор неясно, какие новые фонемы появились в них под влиянием русского языка (например, *r'*, *f*, *c* по пермским языкам); б) имеются диалектные варианты, недостаточно изученные: марийские *č* — *č'*, коми *c'*, *z'*, удмуртское *ʒ* и т. д.

* По поводу рецензии Honti László на мою брошюру «О единой научной транскрипции звуков финно-угорских языков» (NyK. LXVIII, 464—467).

В заключение мы выражаем рецензенту искреннюю благодарность за его весьма существенные замечания.

В настоящее время все издания, проходящие через сектор финно-угорских языков Академии наук СССР, выпускаются с применением унифицированной финно-угорской транскрипции. На периферии (кроме Эстонии) не всегда соблюдают это, так как в местных типографиях отсутствует соответствующий шрифт.

В. И. Лыткин

Második zürjénföldi tanulmányutam

1966 őszén másodízben nyílt alkalmam arra, hogy zürjén nyelvrokonaink vendégszeretétét élvezzem és körükben munkálkodjam.

Szeptember 18-án érkeztem a zürjén autonóm köztársaság fővárosába, Sziktivkarba, ahol Albert Jegorovics Vanyejev, az SZTA zürjén fiáláléjának osztályvezetője fogadott. A Vanyejev mint jelentékeny zürjén lírikus és irodalomtörténész közel tíz esztendeje ismeretes, az utóbbi években immár szűkebb pátriája határain túl is; 1966 óta ez a kitűnő szakember és energikus szervező áll a zürjén akadémiai fiálálé nyelv- és irodalomtudományi osztályának élén is. Ő és munkatársai — megannyi régi, kedves ismerős, jó barát — segédkeztek munkám előkészítésében és végrehajtásában.

Célom ismét nyelvjárási, népköltészeti és tárgyi néprajzi gyűjtés volt. Ez alkalommal azonban szerettem volna tovább jutni, mint 1959/60-i tanulmányutam alkalmával, amelynek északi határa a Vicsegda folyó volt. A rendelkezésemre állt két és fél hónap alatt két gyűjtőutat sikerült lebonyolítanunk. Először egy kurta hétnyi felkészülés után az úgynevezett Udora-vidékre, azaz a Mezeny és Vaska folyók mentére iparkodtunk. Kísérőm és munkatársam maga A. Vanyejev volt, aki éppen ennek a vidéknek szülötte. Társasága így nemcsak kellemesnek, de szerfölött hasznosnak is bizonyult. Választásunk nem véletlenül esett erre a tájra. Az udorai végeket a „délebbi” zürjén vidékektől, a Vicsegda mentétől nehezen áthatolható erdőrengetegek, lápok, mocsarak választják el, út- és vasúthálózata a legutóbbi időkig csekélyebb mértékben fejlődött, mint a Vicsegda vagy Sziszola mellékéé. Nem utolsósorban a távolság is tekintélyes, amely az Udora és a vicsegdai körzet között húzódik: nem kevesebb az négyszáz—hatszáz kilométernél. Mindennek természetes következménye, hogy a Vaska és Mezeny mentének lakossága mind nyelvében, mind anyagi és szellemi kultúrájában számos régi vonást őrzött meg, s ez a tény különösen vonzó a nyelvész és etnográfus számára. Az is választásunk mellett szót, hogy a magyar és finn kutatók közül kevesen és keveset tudtak az udorai zürjénség körében gyűjteni. Fokos-Fuchs Dávid a Vaska folyó mentén *Jortomdin* falváig jutott el; őt megelőzve Yrjö Wichmann az ettől északabbra, ugyancsak a Vaska mentén fekvő *Vazsgort* faluból gyűjtött. Célunk az volt, hogy egyrészt e pontokon túl jussunk a Vaska mellékén, másrészt onnan átvágjunk az Udora-vidék másik fő folyójának, a Mezenynek vidékére, amely az előbbinél is szűzibb terület nyelvi és néprajzi tekintetben.

SziktivkARBól magnetofonokkal, fényképező felszereléssel és egyéb szükséges holmival a Mezeny parti *Koszlan* nagyközségbe, az udorai járás székhelyére repültünk, majd Vazsgorton keresztül a Vaska melléki *Csuprovo* (zürjén nevén *Jov-kőž*) falvába. Ez a település a zürjén nyelvterület peremén

helyezkedik el: tovább hajózva a Vaskán észak-északnyugati irányban, a folyó torkolata felé már csak orosz falvakba jutunk. Különös benyomást kelt a jövevényben a réginek és újnak az a szünbiózsza, amelyet Csuprovóban látunk. A faluban (nem csekély örömnkre) ma is viselik, sőt készítik a hagyományos zürjén ruházat egynémely darabját, tarka gypjúszálból kötött harisnyát, kesztyűt, öveket, szövök a lenvászon törülközőt, miegymást; egyik-másik portán ma is kattog a szövőszék, táncol a vetélő, s némelyik asszony valóban művésze a fonás, szövés, kötés és hímzés mesterségének. Természetes, hogy a halászat és a vadászat is fontos szerepet játszik máiglan a lakosság életében: vízi-erdei nép az udorai, a földművelésnek aránylag csekély a hozama az áldatlan klíma és a sovány talaj miatt. Ugyanakkor ebben a négy-százlelkes faluban (magyar viszonylatban ráillene az *eldugott* jelző is) a kolhoz óvodát tart fent, pékség süti a jóízű kenyeret, a tanácselnököknek pedig érettségi van. Meglepődve tapasztaltuk, hogy míg a hajdani anyagi kultúra számos vonása (például az öltözködésben, házi használati cikkek, faedények készítésében) máiglan megőrződött, a régi szellemi műveltség, közelebbről a zürjén népköltészet sokkal rövidebb életűnek bizonyult. Számos barátságos, szíves közlőt faggattunk az idősebb korosztály képviselőinek köréből, de mesét, nótát, népköltészeti alkotást egyikük sem tudott; egy-egy esti összejövetelen egész házra való asszony próbálta feleleveníteni leányágának dalait, találós kérdéseit, de rövidke töredékeknél nem futotta többre az emlékezetükből. Ugyanakkor orosz nótát tudtak nem is egyet s nem is kurtákat, szívesen is dalolták őket. Folklorisztikai szempontból Csuprovo bizony nem sokkal gazdagította zsákmányunkat. Nyelvjárása nagyjában-egészében azonos azzal a jortomdini-vazsgorti típusú udorai tájnyelvvvel, amelyet Y. Wichmann és Fokos-Fuchs Dávid gyűjtéseiből ismerünk. Apróbb fonetikai, morfológiai és lexikai különbségek ugyan vannak az előbbi és az utóbbi dialektus között, de megfigyelésem szerint ezek irreleváns jelenségek, amelynek alapján a csuprovói helyi tájszólást az udorai nyelvjárás nagy egységéből kiszakítani, attól elkülöníteni se nem érdemes, se nem megokolt. Gyűjtésünk, feljegyzéseink dialektológiai tanulása tehát az, hogy a Vaska mellékének zürjén nyelve — alig lényeges helyi kolorittól eltekintve — egyazon tájnyelvtípust képvisel. Az orosz nyelv hatása érthetően nagy ezen a területen is. Újdonság volt azonban számomra, hogy az idegen (nevezetesen orosz) nyelvi hatás mellett s olykor talán előtt számolni lehet vagy kell manapság a zürjén nyelvjárásokban a zürjén irodalmi nyelv hatásával. Az idősebb nemzedékek nyelvben persze nem, de a fiatalabb és a javakorabeli emberek beszédében annál inkább. Harminc–negyvenesztendő, általános iskolát (vagy olykor középiskolát) végzett falubeliek nyelvében itt is, ott is irodalmi nyelvi vonások keveredtek a tájszólással. Csak egy példát említsünk: a többes szám jele az irodalmi nyelvben *-jas*, a Vaska menti tájnyelvben *-jös*; Csuprovóban többnyire az utóbbit hallhatjuk, de házigazdánk, az érettségizett tanácselnök, a helybeli tanítók és más, műveltebb, iskolázottabb emberek meglehetősen következetességgel a *-jas* allomorfort használták. Íme, a zürjén nyelvű iskola, rádióadások és sajtó hatása a nyelvjárásokra!

Csuprovói tapasztalatainkkal, szövegfeljegyzéseinkkel, fényképfelvételeinkkel és a Néprajzi Múzeum számára vásárolt tárgyakkal gazdagodva, cudar őszi esőzésektől akadályoztatva tértünk vissza Koszlanba, hogy másnap már induljunk is udorai expedíciónk nagyobbik és — úgy gondoltuk — érdekesebb útjára. A Mezeny folyón haladtunk lefelé, ugyancsak a zürjén nyelv-

terület legszéléig. Első állomásunk a zürjén „határon” *Bolsaja Pyssza* (zürjénül: *Pyž-din*) falva volt a Mezeny partján, a *Pyssza* (zürjén nevén *Pyis-ju*), a Mezeny baloldali mellékfolyójának torkolata fölött. E településen kívül olyan fészkekbe juthattunk el, amelyeket — a szakadatlan őszi esőzésre nem is ügyelve — vízi úton el tudtunk érni: szárazföldön közlekedni már bajosabb lett volna a kötésig érő sár vagy az áthatolhatatlan erdőrengeteg s mocsár miatt. Két másik gyűjtőpontunk így a Pysszától folyással szemben nyolc—tíz kilométerre fekvő *Politovo* (zürjén nevén *Pöljanin*) és *Patrakovo* (zürj. *Sis-ty-din*) falucska lett. A régi halászat és vadászat ezen a vidéken is fennmaradt, de a lakosság anyagi kultúrája lényegesen kevesebb hagyományosat őrzött meg, mint a Vaska mellékén. Talán az lehet az oka, hogy a Mezeny ennek az északi vidéknek az egyik legfontosabb és eléggé forgalmas vízi útja, létfontosságú közlekedési vonala, s ennek révén a Mezeny parti falvak erősebb szálakkal kötődhetnek az erős ütemben civilizálódó, urbanizálódó vidékekhez, mint a Vaska mente. Népköltészeti alkotások dolgában itt sem jártunk nagyobb szerencsével, mint Csuprovóban: szíves-lelkes közlőnk volt elég itt is, de mesére, nótára alig emlékezett egy-két öreg. Iparkodtunk hát e vidéken is minél több és terjedelmesebb szövegfeljegyzésre szert tenni. Ami a Mezeny vidékének nyelvjárását illeti, számos fonetikai, morfológiai és lexikai különbséget figyeltünk meg benne a vaskai tájszólással szemben, viszont ezek is csupán bizonyos helyi jellegzetességnek tekinthetők az udorai tájnyelven belül, arra azonban nem szolgáltatnak alapot, hogy körvonalmazhatóbb, önálló alnyelvjárásnak tekintsük a Mezeny vidékének dialektusát. Az orosz hatás itt sem csekélyebb, mint a Vaska mellékén, ámde ugyanezt kell elmondanunk újólág a zürjén irodalmi nyelv hatásáról is.

Koszlanba visszatérve még egy kirándulással toldottuk meg udorai útunkat: néhány napra *Butkan* falvába eveztünk (Koszlantól délnyugatra tizen-nyolc kilométerrel). Tapasztalataink itt is csaknem minden tekintetben olyanok voltak, mint Pysszában és környékén. Munkánkat itt befejeztük. Visszatértünk Sziktivkarba, ahol egy hétig a gyűjtött anyag rendezésével foglalkoztunk, egyúttal pedig következő utunkra készültünk fel Gennadij Barakszanovval, a kitűnő fiatal zürjén nyelvészszel.

Október derekán repültünk *Pecsora* városába, majd onnan *Uszty-Usza* járási székhelyre. Az a vidék még zürjén viszonylatban is északnak számít, s valóban, derekas fagy köszöntött bennünket. Útunk célja az volt, hogy a Pecsora mentén, nevezetesen az *Usza* és *Kolva* folyó torkolatának vidékén lássunk munkához, majd — ha lehetséges — kivergődjünk a tundrára a rénszarvasnyájak őszi legelőire, végül pedig eljussunk az Izma folyó partvidékére. Ezt a területet is körültekintő tervszerűséggel választottuk ki munkánk számára. Erre a földre magyar kutató még nem tette lábát, s a finnek között is Castrén volt az utolsó, aki valamerre a pecsorai tundrákon vándorolt, jurákszamojéd és zürjén nyelvtanulmányait végezván. Szubjektíve: nekem magamnak az izsmai zürjénség és nyelvjárása közel egy évtizede kedves témám; érthető tehát, hogy most is igyekeztem folytatni és kiegészíteni ilyen irányú kutatásaimat. Objektíve pedig nemcsak ennek a vidéknek a feltáratlansága vonzott bennünket. Az ottani zürjénség a XVII. századtól kezdve folyamatosan húzódott szét a Pecsora, majd a Kolva és Usza mentén, kilépett a Nagy-földi Tundrára, és a jurákszamojédoktól eltanulta, majd jelentősen továbbfejlesztette a rideg rénszarvastenyésztést. Ez az új kultúra azután végérvényesen megszabta a jövevény zürjének életmódját és a tundrához kötötte a haj-

dan erdei, halászó-vadászó családokat. Ennek következtében viszont fokozatosan mind nagyobb és mélyebb szakadék választotta el az izsmai zürjéniséget délebbi és nyugati (udorai és vicegdai) rokonaiktól. Mindennek sokban konzerváló hatása is volt, nyelviileg és néprajzilag egyaránt — s minket éppen ez érdekelt. A tetejébe az Usza és Kolva vidékén rendkívül érdekes etnikai migráció is játszódott le: jurákszamojéd nemzetségek keveredtek zürjénekkel, átvették az utóbbiak nyelvét és fejlettebb kultúráját, ugyanakkor persze sokat tartván meg a magukéból. Ez a jelenség, pontosabban ennek a következményei és eredményei vonzottak minket.

Uszty-Uszában, mint kiderült, nem sok keresnivalónk akadt: a község elsősorban adminisztratív és gazdasági központ, tájékozódásunk szerint ott édeskevény gyűjtenivaló akadt számunkra. Ezért hát egy láncotalpas terepjárón tettünk meg nyolckilométeres úttalan utat, s *Novikbozs* (zürijénül: *Növik-bőz*) falvában láttunk munkához. A település a Pecsora egyik mellékágának partján emelkedik; a folyón már derekasan zajlott a jég, néhány nappal később pedig be is fagyott a víz. Novikbozs már réntenyésztő falu. Nyájai pásztorostul kint kóboroltak még a tundrán, néhány száz kilométerre a községtől. Jellegzetesen izsmai zürjének laknak erre felé: nyomban ráismer az ember az utánnozhatatlan izsmai tájszólásra, az utcán *malicába* és *töbekbe*, azaz rénprém-ből varrt bundába-csizmába öltözött helybéliekkel találkozik, ha pedig beljebb kerül valaki portáján, rögvest szemébe ötlük a fehérnép földet söprő, színpompás szoknyája, pruszlikja, pártaszerű fejéke és megannyi jellegzetesség, aminek „délen”, azaz Sziktivkar vidékén nyomát sem látja. Egy-két nap után már láttuk, hogy a helyi nyelvjárás jellegzetesen izsmai: alig különbözik egy-két irreleváns vonásában attól, amelyet Castrén és Wichmann feljegyzései után 1959/60 telén magam is megismertem és jegyezgettem. Nyelvi gyűjtésünk célja itt is különféle jellegű és minél terjedelmesebb szövegek leírása volt: szerepelt benne interjú-szerű párbeszéd, afféle kérdés-felelet játék hétköznapi témákról, volt, amikor rejtett mikrofonnal ügyeskedtünk is magunk nem avatkozunk a helybeliek beszélgetésébe, de a legizgalmasabb szaka a napnak az este volt. Ilyenkor, a napi munka végeztével jötték össze szállásunkon újdonsült barátaink nótaszóra, mesére. Mintegy kárpótlásul az udorai sikertelenségért a népköltészeti gyűjtés terén itt reánk mosolygott a szerencse. Néhány dalos kedvű asszony is felcsigázta érdeklődésünket: olyan nótákat énekeltek, amelyeket én még soha, de kísérőm is ritkán hallott — künn a tundrán született dalokat, amelyek csak a rénszarvaspásztorok sátraiban járnak. De a novikbozsi folklór koronázatlan királya mégis egy öreg mesemondó volt. Amikor a hatvanötöstendős *Szarka Mis* kezdett mesélni, csöndben maradt még a legeserfesebb asszony is. Magam hallottam már zürjén mesét s mesélőt nem is egyet, de ilyen művészeivel a szónak még nem találkoztam. Témái, igaz, csaknem mind ismerősek voltak. Csakhogy Szarka Mis apánkban hihetetlen komponáló és improvizáló készség lakozott; másfél órás, hosszú mesét is szigorú logikával adott elő, nem feledkezve meg a részletekről, epizódokról, szuggesztív előadásmódjával hol kacagásra, hol könnyekre fakasztván hallgatóságát. Igazi művész volt: a „produkció” végeztével ő maga talán boldogabb volt, mint hallgatósága, felvillanyozott öröm pezsgett benne, s megmaradt félszeme kettő helyett mosolygott (a másikat rénbika öklelte ki — Szarka Mis negyven kemény évig pásztorkodott a tundrán).

Még gazdagabb és eredetibb folklór-termést takarítottunk be következő állomásunkon, *Kolva* falvában. Szarka Mis tanácsát követve vergődtünk el

Csuprovo (*Jov-kôž*) falva a Vaska folyó mellékágának partján

Malicát viselő asszonyok Novikbozs falvában

ide, befagyott mocsarakon keresztül. Már Novikbozsban sok olyan „zürjént” láttunk, akinek kiálló pofacsontja, lapos orra, fekete szőrzete, sárgásabb bőre és mongol vágású szeme kétséget kizáróan árulkodott a jurákszamojéd elődökről. Kolvában viszont emlékezetem szerint nem volt olyan ház, ahol ne ilyen atyafiak fogadtak volna, vagy legalább ne lett volna belőlük minden családban egy-kettő. Anyanyelvük, mint mondták is, a zürjén: az izsmai tájszólást beszélik. Nemzetiségüknek is a zürjént vallják; a jurákokról némi lenézéssel beszélnek, mindenesetre ha őket juráknak mondja valaki, azt sértésnek veszik. Magam tamás voltam benne, hogy — így mondták — egyáltalán nem tudnak jurákul, de azután néhány ravaszdi fogás segítségével meggyőződünk róla, hogy igazat beszélnek: valóban, még tízig elszámolni sem tudtak jurák nyelven, s volt olyan jurák szó, amelyet mi ismertünk, de ők nem. Antropológiai vonásaikon kívül azonban mást is hoztak magukkal zürjén mivoltukba a szamojéd múltból: többek között jurák folklórt. Kolvában találunk olyan énekes asszonyt, aki hosszú, olykor több száz sorból álló, eladdig sehol nem hallott énekeket adott elő. Zürjénül dalolta, szokatlan, elnyújtott, igen kevéssé melodikus dallamra. Nem mások ezek, mint a jurák *šudbabcok* és *jarabcok* elzürjénese, de egyúttal tökéletesített, csiszoltabb, művészibb változatai; az improvizáció úgy lehet kevesebb bennük, a balladisztikus szerkesztésmód biztosabb. Más műfajt — meséket, lírai dalokat — is sikerült Kolvában gyűjtenünk, de ottani zsákmányunk kétségtelenül legértékesebb darabjai ezek a jurák eredetű epikus énekek: az eddigi zürjén népköltészeti kiadványokban ilyenek nem szerepeltek (lásd *Ethnographia* LXXVIII, 438—451).

Nyelvi vonatkozásban is igen értékes mind a novikbozsi, mind a kolvai anyag: összefüggő, terjedelmes szövegeket jegyeztünk fel, míg korábban izsmai próza — például Wichmann gyűjteményében — csekély mennyiségben állt rendelkezésünkre, s az is kurta kis közleményekből állt. Feljegyzéseinket a rénszarvastenyésztés terminológiájával kapcsolatos leírások, közlések egészítették ki, valamint fényképfelvételek, csakúgy, mint az Udora vidékén.

A réntenyésztéssel s az ettől elválaszthatatlan, általa determinált életmóddal, kultúrával kapcsolatos feljegyzéseinknek annyival nagyobb a becsük, mert gyűjtőutunk a továbbiakban jelentősen módosult. Sajnos. Kolvából északnak akartunk vágni, ki a tundrára, a rénpásztorok közé, az őszi legelőkre. Ezt a szándékunkat azonban a kegyetlen szél- és hóviharak lehetetlenné tették. Semmiképpen nem volt más választásunk, mint délnek fordulni. Visszarepültünk Pecsora városába, majd onnan utolsó állomásunkra, az Izma folyó melléke, az izsmai vidék rangos központjába, Izma falvába és a környező településekre igyekeztünk. *Mohcsa* (zürjén nevén *Mok-čoj*) községben láttunk munkához, végeztünk főleg népköltészeti és tárgyi néprajzi gyűjtést, s végül itt fejeztük be „expedíciónkat”.

A november hetediküi ünnepekre tértünk vissza a zürjén fővárosba, ahol egy hónapig az anyag rendezése, részben feldolgozása, a magnetofonnal feljegyzett szövegek pontos, fonologikus leírása vette igénybe minden időmet. December elején kellett ismét búcsút mondanom Zürjénországnak. Tervezett harmadik gyűjtőutunkról (a Felső-Sziszola, Letka és Luza vidékére) le kellett mondanom: már nem futotta az időből. Ez legközelebbre marad.

VÁSZOLYI ERIK

John Lotz: The Uralic and Altaic Program of the American Council of Learned Societies (1959–1965)

With an Introduction by William Riley Parker. Bloomington, 1966. Indiana University, Bloomington. Mouton & Co., The Hague XII + 45 lap.

Több szempontból is tanulságos könyvecske. Jelentősége elsősorban tudomány-szervezési és bibliográfiai jellegű. Ebben a rövid tájékoztatóban először a megértéshez szükséges keretet vázoljuk fel, azután pedig a folyóirat szakterületének megfelelő részekre hívjuk fel a figyelmet.

Az American Council of Learned Societies európai párhuzam nélküli szervezet; tudományos-szervező és koordináló funkciói leginkább a szocialista akadémiákéhoz hasonlít, de nem állami (hanem társadalmi, vagy ahogy ott mondják: „nem haszonra dolgozó magánjellegű”) szervezet. Ez az organizáció — a nálunk is ismert F. H. Burkhardt professzor — elnökének személyében látta el a felügyeletet az uráli és altaji program fölött. A „program” itt körülbelül azt jelenti, hogy — meghatározott kereteken belül létrehozott — tudományos vállalkozás; igen közel áll egy TFFT-főtémához. A vállalkozáshoz a megbízást és a hitelt — szerződés formájában — az Egyesült Államok oktatásügyi hivatala adta egy furcsa törvény alapján. A törvény neve National Defense Education Act. Létrejöttét annak köszönheti, hogy a szovjet úrhajós sikerek behozására az amerikai szövetséges kormány sokoldalú oktatási és tudományos beruházásokat hozott létre 1958-ban. Ebbe a nagy beruházási tervbe mindenesetre belefért a nyelvek ügye is; s ennek egy jelentős részeként az uráli és altaji tanulmányok is.

Maga a program tervezése és irányítása (egészen a sikeres befejezésig) a beszámoló szerzőjének, Lotz Jánosnak a munkája. A magyar származású nyelvészprofesszor a New York-i Columbia Egyetemi Urali Tanszékének igazgatója.* A szűkszavú jelentés beszámol a program anyagi vonatkozásairól, tervezéséről, szervezetéről, eredményeiről, valamint az eredményeknek az érdekeltekhez történő eljuttatásáról.

A tervezés nyelvenként és feladatonként történt. A nyelveket három csoportra osztották: az elsőbe kerültek az államnyelvek (magyar, finn, török, khalkha-mongol és oroszai); a másodikba a kulturális és politikai szempontból fontosabb nyelvek (köztük egy finnugor nyelv: az észti, és tíz altaji nyelv); a harmadikba a többiek (így a zürjén, votják, cseremis, mordvin, karjalai, valamint az osztják, vogul és nyenyec is, továbbá öt altaji nyelv).

A feladat elsősorban tananyagok készítése volt; ez természetesen néha a szükséges alap kutatások elvégzését is megkívánta. A szorosabban vett nyelvészetén túl a nyelvet beszélő nép és az általa lakott terület sokoldalú bemutatását is el kellett végezni, főleg a kisebb nyelvek esetében, ahol ilyen jellegű munkák angol nyelven nem voltak hozzáférhetők. A tananyagok kiterjedtek a beszélt nyelvre (még magnetofon-szalagokat is készítettek), az írott nyelvre (mindenféle típusú olvasókönyveket állítottak össze), nyelvtanokra és szótárakra. A nyelvek első csoportjára teljes sorozat elkészítését vették célba, a harmadik csoportra pedig legalább egy összefoglaló kézikönyvét.

Magának a programnak részletes kidolgozása és vezetése nem hétköznapi szervezési feladatot jelenthetett. Összesen 124 téma (116 számozott és 8 egyéb téma), 74 kutató és 42 intézmény (öt országból) vett részt a megoldásban. (Felsorolásuk megtalálható a könyv függelékében.) Végeredményben mintegy hat év alatt létrehozták angol nyelven az uráli és altaji kézikönyv-sorozatot, amely részben az oktatást, részben közvetlenül a tudományos kutatást segíti elő. A vállalkozás megmutatta, hogy kellő organizáció és koncentrált tudományos beruházás esetén sikerrel oldható meg ilyen nagyméretű feladat; reméljük, hogy a finnugor anyanyelvű országok saját anyanyelvükön is létre tudnak majd hozni hasonlókat.

A következőkben az uráli nyelvészeti szempontból jelentős tételekre hívom fel a figyelmet. Valamennyi tétel (téma) először sokszorosítottan lát napvilágot; ha azután akad rá kiadó (amely hajlandó kinyomtatni), akkor a xerox-kiadást visszavonják. A felsorolás nagyjából a könyvben adott sorrendet követi.

Magyar

1. Lotz, JOHN, Hungarian structural sketch. Sokszorosított kiadása: Bell and Howell Co., Cleveland, Ohio [a továbbiakban ezt így rövidítem: Xerox]. 217 lap. — Ez Lotz János strukturális magyar nyelvtanának angol nyelvű változata; egyáltalában nem azonos a „Das ungarische Sprachsystem” (Stockholm, 1939) című könyvével. Több részlete megjelent folyóiratokban angolul, illetőleg magyar nyelven is.

2. NEMSER, WILLIAM J., Hungarian phonetic experiments. Xerox. 184 lap.
3. ABRAMSON, ARTHUR S.—COOPER, FRANKLIN S.—LOTZ, JOHN—SEAMEN, WILLIAM B., Hungarian X-ray film (in slow motion with stretched sound). A szöveg: Xerox 35 lap + 5 tábla; a film: Psychological Cinema Register, Pennsylvania State University, Philadelphia, University Park, Pa. — Vö. Lotz János beszámolójával: MNy. XII, 257 (1966). — A filmet megkapta az MTA Nyelvtudományi Intézete is.
4. NEMSER, WILLIAM J.—JUHÁSZ, FRANCIS S., A contrastive analysis of Hungarian and English phonology. Xerox VI + 216 lap.

Finn

5. AUSTERLITZ, ROBERT, Finnish grammar. Xerox 591 lap.
6. HARMS, ROBERT T., Finnish structural sketch. Bloomington, 1964. Indiana University Publications, Uralic and Altaic Series [a továbbiakban rövidítve: UAS.], 42. kötet. VII + 105 lap.
7. HAKULINEN, LAURI, The structure and development of the Finnish language. Fordította ATKINSON, John. Bloomington, 1961. UAS. 3. kötet. IX + 383 lap.

Észt

8. HARMS, ROBERT T., Estonian grammar. Bloomington, 1962. UAS. 12. kötet. XI + 175 lap.
9. RAUN, ALO—SAARESTE, ANDRUS, Introduction to Estonian Linguistics. Wiesbaden, 1965. Ural-Altaische Bibliothek, XII. kötet. 123 lap.
10. LEHISTE, ILSE, Consonant quantity and phonological units in Estonian. Bloomington, 1966. UAS. 65. kötet. 73 lap.

Kareliai

11. RAUN, ALO, Karelian survey. Xerox IV + 85 lap.

Permi

12. AUSTERLITZ, ROBERT, Permian (Zyrien—Votyak) Manual. Xerox 182 lap.

Cseremisiz

13. SEBEOK, THOMAS A., Literary Cheremis (Mari) Manual. Megszerezhető a szerzőtől tudományos célra. 292 lap. — Előkészületben van az UAS. sorozatban való kiadása.
14. SEBEOK, THOMAS A.—INGEMAN, FRANCES, An Eastern Cheremis manual: phonology, grammar, texts, and glossary. Bloomington, 1961. UAS. 5. kötet. VII + 109 lap. Ez egyúttal a „Studies in Cheremis” című sorozat 9. kötete is.
15. INGEMAN, FRANCES, An Eastern Cheremis grammar and texts. Megszerezhető a szerzőtől tudományos célra. 210 lap. Előkészületben van az UAS. sorozatban való kiadása.

Mordvin

16. RAUN, ALO, Mordvin manual. Xerox V + 200 lap.

Vogul

17. KÁLMÁN, Béla, Vogul chrestomathy. Bloomington, 1965. UAS. 46. kötet. VIII + 139 lap.

Osztyák

18. RÉDEI, KÁROLY, Northern Ostyak chrestomathy. Bloomington, 1965. UAS. 47. kötet. 132 lap.
19. GÜLYA, JÁNOS, Eastern Ostyak Chrestomathy. Bloomington, 1966. UAS. 51. kötet. 208 lap.

Szamojéd

20. HAJDÚ, PÉTER, The Samoyed peoples and languages. Bloomington, 1963. UAS. 14. kötet. XII + 114 lap.
21. DÉCSY, GYULA, Yurak chrestomathy. Bloomington, 1966. UAS. 50. kötet. XIV + 107 lap.

A felsorolt huszonegy tétel közül a magyar olvasó már jónéhányat nyilván ismer is. A legtöbbnek van valamilyen különlegessége: új anyag, új műfaj, új szempontok, új módszerek, vagy pusztán az angol nyelven való kiadás. A legtöbb monográfia a modern nyelvészet valamely figyelemre méltó irányzatát követi (egészen HARMS transzformációs elemzéséig terjedően).

Bár itt nem említettük őket, fel kell hívnunk a figyelmet az aljai részre is. Ez nekem még több újdonságot jelentett; itt is szerepel a modern nyelvészet (olyan képviselővel is, mint például ROBERT LEES).

A vázlatosan bemutatott program tudományos értékelése csupán az egyes publikált művek alapos tartalmi elemzése után végezhető el. Tudományszervezési szempontból azonban e vállalkozás — már így is — példamutatónak minősíthető.

SZÉPE GYÖRGY

*[Korrektúra-jegyzet.] Lotz János 1967 júliusától a washingtoni Center for Applied Linguistics igazgatója.

Sz. Kispál Magdolna: A vogul igenév mondattana

Budapest, 1966. Akadémiai Kiadó. 352 l.

A szerző, mielőtt hozzáfogna az igenevek részletes tárgyalásához, pontosan meghatározza, hogy mit tekint igenévnnek: „Igenevek ... azon különféle képzővel alakult deverbális származékok, melyek igetöből és egységesnek érzett toldalékból állnak, melyeknek az igetartalmon kívül akció-, idő- és igenemi vonatkozásuk van, nyelvtani szinonimái az igének, továbbá igei bővítményeket (határozó, tárgy, alany) vehetnek magukhoz” (23). A meghatározás értelmében és egyéb szempontok figyelembe vételével behatóan tárgyalja az *-i*, *-s*, *-ŋ*, *-p*, *-n*., *-m*, *-im* és *-im*. képzős igeneveket. Főképpen szűkkörű használatuk miatt mellőzi a *-tal* képzős tagadó igenevet, a *-ke*, *-kät* stb. végződésű „gerundium”-ot és az összetett képzővel alakult deverbális névszokat (23). Nem elvi meggondolásból, hanem a terjedelem korlátozása miatt maradt ki az infinitivusnak, a határozóragos és a névutós igeneveknek a tárgyalása, továbbá a főnévvé, melléknévvé és névutóvá vált származékoknak, valamint a képzőjükben különböző, funkciójukban azonos igeneveknek (nyelvtani szinonimáknak) összefoglaló bemutatása (24).

Sz. KISPÁL MAGDOLNA azokhoz a kutatókhoz tartozik, akik határozottan állást foglalnak a szerinti legvalószínűbb lehetőség mellett. A szerző minden oldalról megvilágítja a vitás kérdéseket, nyomós érvekkel bizonyítja álláspontját. Ha ily módon kifejtett elgondolásával nem értünk is mindig egyet, annyi bizonyos, hogy kénytelenek vagyunk újból megvizsgálni, helytállóbb érvekkel alátámasztani, esetleg módosítani vagy kevésbé kétségtelennek tartani eddigi nézeteinket.

Az egyes igenevek tárgyalása során a szerző először a képző hangalakjával és szerepével kapcsolatos kérdéseket igyekszik tisztázni. Ezután részletesen foglalkozik az igenév mondattanával, s jól megválasztott példákon szemlélteti a cselekvő vagy szenvedő értelmű használatot, ismerteti az igenév különféle (jelzői, állítmányi, alanyi) alkalmazását, befejezésül könnyen áttekinthető összefoglalást ad az illető igenévről.

Az *-i* képzős igenév. — Az *-i* igenévképző a vogulban a jelentő mód jelen idejének a jelévé vált. A régebbi szövegekben előfordul eredeti igenévi funkcióban is (kb. 200 esetben), pl. *vittē uji xār lē'in* 'vízben úszó hím evet' (31). Egyéb használata ritka és kétes, igenévi használata a századforduló tájára teljesen elavult (37).

Az *-s* képzős igenév. — Az *-s* a szöveggyűjtemések korában már nem igenévképző, hanem a cselekvő igeragozás jelentő mód múlt idejének a jele (40). Igenévi alkalmazásban rendkívül ritka. Ebből az következtethető, hogy talán hamarabb és még teljesebben átlépett az ige kategóriába, mint az *-i* származék (41). A tanulmány témája szempontjából tehát itt még az előbbinél is kevesebb probléma merül fel. A szerző véleménye szerint a szinte csak egyetlen nyelvjárásra szorítkozó *-s* igenévi szerkezetek nagy része hamis analógia terméke is lehet, akárcsak a magyarban a *kivánták szociális reform, a felhoztuk példa* stb. (41).

Az *-ŋ* képzős igenév. — Ebben a részben igen érdekes vogul–magyar összehasonlításokra adódik alkalom. Sz. KISPÁL MAGDOLNA szerint a képző túlsúlyra jutott denominális szerepével magyarázható, hogy gyakran jelentkezik valamilyen más igenévképzővel alakult származékon, mégpedig anélkül, hogy képzőbokrót alkotna vele. Pl. *lūliŋ mā* 'magas helyet' (*lūli* 'áll[ó]') (43). Az elgondolás helyesnek látszik, s ez esetben a fenti példa szó szerinti fordítása ez lenne: *állós hely vagyis „kiálló” hely*. Ha ezt a

helyesnek látszó elgondolást a példák zömére kiterjesztjük, akkor az *-η* ma már voltaképpen alig-alig szerepel deverbális képzőként, és az azonos jelentésű magyar *-s* képzőhöz hasonlóan nem közvetlenül az igéhez, hanem csak másodlagosan egy másik igenévképzőhöz járul, ilyenformán: *harapó-s*, *mosolygó-s*. Hasonlóképpen kapcsolódik a magyarban az *-s* képző a múlt idejű *-t*, *-tt* igenévhez is: *jártas*, *viseltes*, *kopottas*. Ugyanezt a vogulban is megfigyelhetjük, ahol az *-η* a múlt idejű *-m* igenévhez is járul, de a szerző a *-m* + *-η* kapcsolatot a képzőbókrokhoz sorolja ebben a tanulmányban nem tárgyalja.

Sz. KISPÁL MAGDOLNA ugyanitt azt írja, hogy a *lúnt-sak*, *väs-sak mäsñ jän* 'lúdbél módjára, récebél módjára kacskaringós folyóhoz'-féle kifejezésekben (46) (amelyekben a „módjára” csak fordítói beoldás), a bővítmény és az igenév viszonya nem világos. Szerintem a magyar *kökmény fekvőhely*, a *mézédes körte* érthetővé teszi a *lúdbélkanyargós folyó* kifejezést.

A szerző az *-η* szűkkörű, hangfestő jellegű használatával, továbbá a *-p* és a *-n* képző térhódításával indokolja az *-η* deverbális igenévképző szerepének visszafejlődését (49).

A *-p* képzős igenév. — A *-p* képzővel kapcsolatban tárgyalt számos érdekes kérdés közül különösen kettőt emelek ki. Az első a *-p* képző funkciójának változása, módosulása. A gyűjtött szövegek tanúsága szerint nem olyan régen az egész vogul nyelvterületen használatos volt mint melléknévi igenévképző. Ebben a minőségben a folyamatos cselekvés igeneve; legtöbbször cselekvő értelmű (53–4). Igenévi szerepe fokozatosan háttérbe szorult, különösen az északi nyelvjárásokban, ahol szinte teljesen a *n*. vette át tőle ezt a szerepet.

A másik érdekes kérdéssel azokban a kifejezésekben találkozunk, amelyekben az igenév a létige származéka. Ez a szerkezet megfelel a magyar *nap levő*-féleeknek, úgyhogy a különféle változatok értelmezése a magyarra is felvilágosítást nyújt (57).

A *-n* képzős igenév. — Míg az előbb említett képzők csak szűk körre, bizonyos kifejezésekre, szerkezetekre, egyes nyelvjárásokra szorítkoznak, addig az „egész vogul nyelvterületen általános a *-n* igenévképző... A *-n*. toldalék a szöveggyűjtések korában a folyamatos (jelen idejű) melléknévi igenév képzője. Az előző fejezetben tárgyalt, ugyancsak közvogul *-p* toldalék szintén ilyen participiumot képez. Eleve valószínűnek kell tartanunk, hogy a két különböző formás ebben az azonos funkcióban nem egykorú” (67). A szerző nyomós érvekkel bizonyítja, hogy a kettő közül a *-p* volt eredetileg a folyamatos melléknévi igenév képzője.

Sz. KISPÁL MAGDOLNA az előző négy igenévvvel összesen 38 oldalon foglalkozik, ezzel szemben a *-n*. képzős igenevet 125 oldalon tárgyalja. Ez is mutatja a *-n*. igenévképző rendkívüli fontosságát, elterjedtségét a vogul nyelv életében, hiszen még a szintén igen fontos *-m* igenévképző is csak 77 oldalnyi helyet kapott. Ez a 125 oldalra terjedő szakasz a vogul, ezenfelül az ugor, sőt a finnugor mondattani, jelentéstani kutatásoknak gazdag forrása. A szerző a megfelelő magyar példák bőséges idézésével a mai magyar nyelvérzék számára is teljesen érthetővé teszi az első pillanatban különösnek tetsző kifejezéseket.

Sz. KISPÁL MAGDOLNA a *-n*. képző különféle funkcióinak beható vizsgálata után arra az eredményre jut, hogy „közülük a határozói volt az elsődleges, a többi mind abból származtatható” (70). Ezt az álláspontot valószínűvé teszi a rokon nyelvek tanúsága (magyar *-ni* infinitívus stb.), az *-n*. képzős igenevek gyakori határozói használata, s az a tény, hogy régebben a *-p* töltötte be a *-n*. mai jelzői szerepét. A *-n*. igenév határozói funkcióját (célhatározó, részhathározó stb.) vizsgálva a szerző arra a megállapításra jut, hogy a *-n*. igenév nem participium volt eredetileg, hanem gerundium. A szerkezet típusnak a magyarban többnyire az infinitívus + való összetétel felel meg (*ennivaló*, *láttnivaló* stb.), s ez is egyik bizonyíték a képző eredeti gerundium volta mellett. Megerősítik ezt az értelmezést azok a mondatok, melyekben a bővítmény részhathározó, különösen ha a részhathározó egyúttal ragozott személyes névmás. Ezek mintájára részhathározónak vehetők teljesen hasonló mondatokban az alapalakban álló egyéb névszók is. Pl. *uj xujné nāmék piti*... 'állatnak feküdni puha fészket [raktam]' (81).

A szerző több oldalon foglalkozik az igenévi figura etymológiával (*látni láttam*, *kérve kér* stb.), s megállapítja, hogy ezek a szerkezetek különösen jellemzők a finnugor nyelvekre (97). Egy másik, többé-kevésbé azonos vogul és magyar szerkezettel kapcsolatban valószínűnek látszik az a feltevés, hogy a *-n*., ill. a *-ni* igenévként itt egy olyan ősi történeti foka őrződött meg, amely még nem volt infinitívus, hanem mindkét nyelvben csupán esetragos nomen actionis. A magyarban a további fejlődés során egyre közelebb került az igekategóriához, úgyhogy a nyelvmeltes korszakra már teljesen főnévi igenévvé vált. A vogulban viszont igen sokáig megtartotta gerundiumi értékét, majd átcsapott a névszói kategóriába... (93).

A jelzői funkciót nyert *-n*. igenév fokozatosan kiterjesztette ezt a szerepét a *-p* rovására. A *-p* képzőt ugyanis szinte kizárólag cselekvő értelemben használták. Nem volt tehát olyan participium, mellyel a jelzett szóhoz való passzív viszonyt ki lehetett volna fejezni. A *-n*. gerundium viszont, leggyakoribb célhatározói szerepében jelzőként fölfogva, csakis passzív értelmű lehet. Így a nyelvközösség a gerundium jelzői használatában készen kapott egy olyan kifejezési lehetőséget, amilyennel eddig nem rendelkezett (114). Az így participiummá vált gerundiumot azután cselekvő értelemben is kezdték használni. A cselekvő-szenvedő használat aránya kb. 1 : 2, s a szerzőnek a cselekvő értelmű *-n*. igenév jelzői használatára hozzáfutólag 900 adata van.

Az igenév a létige származékaként magyar vonatkozásban is igen érdekes szerkezetet alkot. A szerkezet bővítője többnyire határozó pl. *pűškä-küvört älné vitél 'a hordóban levő vízzel'* (120), de gyakran áll alapalakban is (*näj älné süvün xätel 'napfényes boldog napot'*). Az utóbbi a *nap levő színöd*-féle magyar kifejezés pontos megfelelője (122). Sz. KISFAL MAGDOLNA a sokat vitatott szerkezet eredetének megoldását a nyomósításban látja. Véleménye szerint elsődleges az alapalak. Ennek adott nyomatékot a létige, amely azután az elszaporodó határozói bővítőményeket a létige jelen idejű melléknévi igenevének segítségével kapcsolta jelzőként a jelzett szóhoz (127).

A *-n*. igenév szenvedő értelmű jelzői használatban lehet céljelző: *ajné vit 'ivó víz'* (135); mértékjelző: *näl liné päsné 'nyíllövő távolságra'* (136); állapotjelző: *namä läwël-tanē ... 'neve emlegetett ... [folyam]'* (142–43); egyéb: *älpel vöwné jirém-aul 'reggel követelt áldozatomat'* (148). A szerző a mértékjelzővel kapcsolatban foglalkozik a magyar *-nyi (jártányi)* képzővel, az állapotjelzőnél megemlíti a *vére hulló, magva való*-féle kifejezéseket. Az egyebek közt tárgyalja azokat a szerkezeteket, amelyekben az igenévnek (felfogása szerint) alanyi bővítőménye van. Ez a *-n*. igenév szenvedő értelmű jelzői használatának leggyakoribb típusa; ezt mintegy 800 adat igazolja (149).

A magyarban is használatos *ló forgató malom, barom járó föld, farkas ordító tél*-féle szerkezetekről van szó. Vogul példák: *nē minnē nēyn sam ... 'nő járó nős vidék'* (155), *äskēn ünlenē ... kwol 'atyáskád lakó ... ház'* (155), *khatel källäntne ur 'napkelő táj'* (157). A szerző nézete szerint fölépítésre teljesen azonos ezzel, s elvileg azonos módon ítélendő meg a *madár látta kenyér*-típus, függetlenül az igenév akcióminőségétől (149).

Lehet a *-n*. igenév a mondatban birtokos jelző: *xum tawnē suj 'ember vezése zaja'* (163) és állítmány is: *vit-xulēn ta'ülä sältne 'ím teli van belement vízi hallal', tkp.: 'vízi hal által tele van menve'* (169).

Talán még érdekesebb a *-n*. igenév alanyi szerepe. A szerző véleménye szerint „az igenév alanyi funkciója másodlagos, az állítmányiból fejlődött úgy, hogy a nyelvtani alakban eleve benne rejlő határozatlanyságot külön igével kifejezték, s utólag az igenévi állítmány mögé vetették” (177). Pl. *uos unlnēt nangi 'úgy látszik egy város áll'* (176). Persze ennek a mondatnak számos „hű” fordítása lehetséges magyarul: *város állása, állta, állnifa] látszik*. A szerző hosszasan tárgyalja ezt a típust, és találóan így jellemzi: még nem határozottan alany, de már nem határozottan állítmány, hanem egyszerre mind a kettő (180).

A *-n*. igenévnek tárgyi funkciója is van, ami „ritka ugyan, de nagyon fontos, mert a magyar kettős tárgyú szerkezetek megfelelőjének mutatkozik” (184–5). Pl. *xätälēm itimane at väyēm = nappalomat esteledni nem látom* (183).

Tüzetesen foglalkozik a szerző a *-n*. képző magyarázatával (185–92). Ismerteti a különféle véleményeket, s az alábbi eredményre jut: „Mind e megfontolások, valamint a más hangelemekből álló egyéb finnugor nyelvekbeli infinitívuszok szerkezetének tanúsága alapján a vogul *n*. képzőt az egész uráli nyelvcsaládban kimutatott *n* deverbális névszóképző... és egy latívuszi rag kapcsolatának tekintjük... Ez az igenév történetileg nem participium, sem valamely más nomen deverbale, hanem ragos, megkövült végződésű határozói igenév, gerundium” (188–9). „... A vogul *-n*. igenév eredeti funkciója nem melléknévi (participium), hanem határozói (gerundium) volt.” (192) „Bizonyosan volt a folyamatnak olyan szakasza, mikor az igenév egyidejűleg szerepelt mint gerundium, participium és névutós nomen actionis; sőt tulajdonképp még most is ez a helyzet” (190). Ezt az ősi állapotot őrizi az a körülmény is, hogy a vogulban a „belső determinációnak” (alany, tárgy, birtokos) ma sincsenek alaki kitévői (190).

Az *-m* képzős igenév. — Az *-m* participium elsősorban a befejezett cselekvés igeneve. Állhat cselekvő értelmű használatban: *kwän-minēm kit khum 'a kiment két ember'* (203), és szenvedő értelmű használatban: *nölä siltēm pärēn-jewēr 'orra hasított táltoscsikót'* (209). Az utóbbit (állapotjelző szerkezet elnevezéssel) részletesen fejtegeti KERTÉSZ MANÓ lélektani magyarázatát fogadja el, és az *agyafúrt ember*-féle szerkezetet erre a formára vezeti vissza: *fúrt agy ember* (212).

Még tüzetesebben tárgyalja az úgynevezett *madárlátta*-, *istenadta*-féle szerkezeteket. Ismerteti a szerkezetekre vonatkozó kétféle felfogást: a) birtokviszony, b) predikatív viszony (229). — A második feltevést a szerző a vogulra nézve azért nem látja igazolhatónak, mert szöges ellentétben áll azzal az alapvető uráli és vogul szórendi törvénnyel, hogy az állítmány helye a mondat végén van. A predikatív viszony lehetőségét részletesen cáfolja, míg a birtokviszony lehetőségét röviden elutasítja azzal a megokolással, hogy az igenév (vagyis a „birtok”) nem személyragos. Mindenesetre igen nagy pozitívum a szerkezet lényegének tisztázásával kapcsolatban a szerző azon megállapítása, hogy a szórendi törvény kizárja a predikatív viszony lehetőségét. Ez a megállapítás viszont nem engedi meg [az] ember mondott szó feltételezett képletszerű kifejezés mondattani variálását (232), vagyis az ember ebben a mondatban, ilyen szórenddel, nem lehet sem alany, sem részeshatározó (az utóbbi szintén szórendi szabály miatt).

Az *-m* igenév állítmányként mindig a mondat végén kap helyet, s a lezárt múlt folyamat kifejezője (239). Túlnyomórészt cselekvő értelmű. Általános érvényű módbeli vonatkozása azt fejezi ki, hogy a benne jelölt igetartalom nem a beszélő jelenlétében ment végbe, csak tud róla, csak eredményeit látja (253). Ebből azt következteti a szerző, hogy a természetű történéseket kifejező igék *-m* participiumát használták először állítmányként, s ebben a használatban tapadt hozzá a nem-látottság képzeke (259).

Az *-m* igenév gyér alanyi használata (főleg a *hallik*, *látszik* ige mellett) másodlagosan keletkezhetett az állítmányi szerepből (263). Tárgyként használva még ritkább: 20 adat (264). A határozói használat (15 adat) az *im.* határozók analógiás hatásával magyarázható (269).

Az *-im* képzős igenév. — Az *-im* igenév egyetlen mondatbeli szerepe a jelzői. Ritkán fordul elő (csak az északiban), összesen mintegy 200 (részben fonetikai eredetű) adat van rá. Pl. *pukhít játkim élem-xalés* 'köldöke vágott ember' (270). — Igenemi vonatkozása szenvedő. Mondattani viselkedése arra vall, hogy a képző *-i*-je funkcióban mégpedig a passzívum jele. Gyér előfordulását a szenvedő értelmű *-m* participiummal való jelentésbeli azonosság magyarázza (276).

Az *-im* képzős igenév. — Az *-im.* olyan határozói igenevet képez, mely egy előzőleg lefolyt cselekvés eredményeként bekövetkezett állapotot fejez ki (196). Az *-im.* igenév az adatok kb. háromnegyedében határozó, egynegyedében állapotjelölő állítmány (276). A szerzőnek talán ezzel az igenévvel lehetett legnehezebb dolga. Meg kellett oldania azt a feladatot, hogy fényt derítsen egy olyan nyelvi elemre, amely minden nyelvjárásban más formában jelentkezik; olykor jelentős hangtani, alaktnai és jelentéstani változáson ment keresztül, némelyik nyelvjárásból meg el is tűnt.

Az *-im.* igenév állítmányként legtöbbször személyrag nélkül áll; kettős számú és többes számú alany esetén fölveszi a megfelelő számjelet (277). Az *-im.* állítmányok több mint négyötöde szenvedő jelentésű (284), rendszerint a beszélő szempontjából egyidejű állapotot jelöl (287). Olykor a létigével együtt alkot állítmányt (292). Példák: *tāñxā pūwīlimē* 'útja meg van bűvölve' (284); *masxatim āli* 'Fel van öltözködve' (293).

Az *-im.* igenév határozói szerepben nem őrizte meg eredeti igenemi vonatkozását; sőt a szenvedő jelentésű határozók csupán kis töredékét teszik a cselekvő értelműeknek (300). Lehet állapothatározó, módhatározó, időhatározó, okhatározó stb. Példák: *xajtnē tul silimē űnli* 'a futó felhő ketté szelve üledik meg rajta' (302); *xolit kwālimē tāñx nakiti* 'reggel fölkelvén rénpatakat szabadal' (306).

Rendkívül érdekesek az *-im.* képzős határozók mondatértéketi tanulságai (324–32). Ezek a határozók feltűnő önállóságra tettek szert a mondatban. Ezért az *-im.* igenév, a szerző találó megjegyzése szerint, „mellékmondati módtónék” tekinthető (326). A fejlődés azonban megállt ezen a fokon; az *-im.* szerkezetek nem váltak igazi, köztársas, szabad mondatrendű mellékmondatokká, hanem megmaradtak átmeneti kategóriának bővítmény és mellékmondat között (332).

Számottevően megkönnyíti a kutatók munkáját az ősi vogul igenévrendszer áttekintése (340–6), ezen belül az igenevek funkció szerinti megoszlásáról adott táblázat (344–5). Hasznos a német nyelvű összefoglalás.

A vogul igenevekkel eddig csak alkalmilag, más alak- vagy mondattnai kérdések tanulmányozása során foglalkoztak a kutatók. Inkább részletkérdéseket tárgyaltak. A vogul igenévrendszer egészében még nem volt vizsgálat tárgya. Ezt a hiányt pótolta most Sz. KISPÁL MAGDOLNA. Az a kutató, aki tüzetesen áttanulmányozza a könyvet, bizvást elmondhatja, hogy mindenre kiterjedő képet kapott a vogul igenevek rendszeréről.

A könyv szép kiállításban jelent meg. A nyomdai elrendezést dícséri, hogy az áttekintés a sok alcím ellenére sem okoz nehézséget. Sajtóhiba alig fordul elő.

SZEPESY GYULA

Julius Mägiste: Värmlandfinska ortnamn I

Societas Scientiarum Fennica, Commentationes Humanorum Litterarum XXX(1).
Helsinki, 1966. 429 l.

A svédországi és norvégiai ún. värmandi finnek a XVII. század elején vándoroltak ki Savoból és a keleti Häméből. Lakatlan területekre, erdőkben telepítették le a mintegy 3—4 ezer főből álló csoportot a svéd—norvég határ vidékén. A kezdeti adómentesség és kedvezmények nem tartottak soká. A helyi közigazgatás és a szomszédos svéd lakosság ellenségesen viselkedett a másnyelvű lakosság iránt, a század közepén már eltiltották őket a fakitermeléstől, kötelezték őket a svéd nyelv használatára, egy részüket Amerikába vitték az első svéd telepesek. A megszorító és elnemzetietlenítő törekvések, valamint a nagyon gyakori vegyes finn—svéd összeházasodás miatt úgy látszott, hogy 1700 körül teljesen földszívódtak minden tekintetben a környező svéd lakosságra. A XIX. század elején ezért szinte újra felfedezte őket Gottlund, aki még jelentékeny számú finnül beszélő lakosságot talált itt. Számuk még századunk elején is több százra volt tehető. A skandináv környezetben azonban lassanként teljesen elsvédesedtek, ma már ez a népcsoport nyelvi-
leg kihaltnak tekinthető. Nyomaik csak szubsztrátum-szerűen mutathatók ki a közép-svéd és norvég nyelvjárások tájszóanyagában, valamint a vidék földrajzi neveiben. A nyelvi-
leg teljesen elsvédesedett lakosság is megtartotta azonban a finn eredetű helyneveket, és éppen a most ismertetendő munka mutatja, hogy milyen meglepően nagy mennyiségű ez a névanyag. Noha az első kötet betűrendben csak az M betűig bezárólag sorolja föl a földrajzi neveket, ez a rész is háromezernél jóval több nevet tartalmaz.

A värmandi finnek mai nyelvéről, számukról, a környező svéd nyelvjárásokra való hatásáról éppen a tudós szerző érdeméből vannak részletesebb ismereteink. Ide vonatkozó fontosabb közleményei: Metsäsuomalaismurteiden nykyisestä vaiheesta (Helsinki, 1948), Om värmlandfinska länord i den värmländska dialekten (Karlstad, 1953), De värmlandfinska ortsnamnens vittnesbörd (Karlstad, 1955), Värmlannin sammuvaa savoa (Helsinki, 1960).

A szerző elsősorban a saját helyszíni följegyzéseire támaszkodik. 1947—50 közt nyaranta Värmlandban gyűjtötte anyagát — ahol lehetett a finn nyelvű lakosságtól. Munkájához azonban felhasználta a történeti anyagot is a múlt század elejétől kezdve. Támaszkodott finn és svéd elődjének, kortársainak publikációira, valamint régebbi és újabb térképekre, névtárakra. Régebbi levéltári anyagot nem dolgozott bele művébe.

A munka áll egy előszóból (3—9), bevezetésből (11—39) valamint a szótárszerű névjegyzékből (40—428). Az előszó röviden tájékoztatja az olvasót a mű keletkezésének körülményeiről, a gyűjtés módjáról és idejéről, a többi forrásról, megelőző munkákról stb. A bevezetés elsősorban a finn > svéd hanghelyettesítéssel foglalkozik. A svéd gyűjtők ugyanis a helybeli svéd lakosságtól vagy a két nyelvű finnektől svédül kérdezték az adatokat, és így ezeknek egy része svéd alakjában van csak följegyezve. Maga a szerző is gyakran jegyzett föl helyneveket svéd lakosságtól is, hiszen századunk közepén már számos helyen csak svédül tudtak, noha a földrajzi nevek finn eredetűek. Így is nagyon sok a vegyes helynév. A helynevek ugyanis legtöbbször (akárcsak nálunk) két- vagy több-eleműek. Az összetétel második tagja rendszerint földrajzi köznév (pl. 'tó, folyó, domb, falu, öböl, erdő' stb. jelentésű szavak). Ilyenek pl. *akkalamūra*, amelynek első tagja a finn *akka* 'öregasszony', a *-la* a legközönségesebb finn helynévképző (tehát kb. 'öregasszony tanyája'). Az utótag pedig a svéd nyelvjárási *myra* 'mocsár'. Vagy a *haigara-bekken* első tagja a finn *haikara* 'golya', a második tag pedig a svéd *bäcken* 'patak' stb. Nem ritka a kettős átvétel svéd > finn > svéd, tehát mikor a betelepülő finnek egy svéd jövevényszót átvettek, beépítették valamelyik helynevükbe, és ez a lakosság elsvédesedése után finnes alakban került vissza a svédbe.

Mint arra olyan sok más példát is hozhatnánk többek közt svéd > finn és szláv > magyar vonatkozásban, az átvéto nyelv régiesebb (átvételt korabeli) alakokat őrzött meg, mint az átadó nyelv mai formája, pl. *huülü-kiv*. Az összetétel első tagja a svéd *hüle-* 'pihenő' átvétele, a második tag a finn *kivi* 'kő' nyelvjárási alakja. A mai svéd elnevezés *Vilstenarna*. Ugyanígy a *Huitti* egy régebbi svéd *hvit* átvétele. A falu svéd neve ma *Vitsand* 'fehérhomok'.

Bő tere van a népetimológiának is. Az összetett finn földrajzi nevek első tagja gyakran áll genitívusban (pl. *Heikintorppa* 'Henrik kunyhója', *Järvenpää* 'tőfő', *Jätinhauta* 'óriás sírja', *Kylänlampi* 'falu tava'). Ennek a végződése *-n*. Az elsvédesedett nevekben néhányszor fölcserélődik az *-ing ~ -ung* svéd melléknévképzővel (pl. *Kettungpää* <

fi. *Ketunpesä* 'rókalyuk'). A finn nyelvjárási *-lammi* (~ fi. ir. *lampi* 'pocsolya, kis tó') néhol átváltozik népetimológiával *-land* 'föld' utótaggá. Furesa alakulás a *Holland* helységnév. Eredetileg *Holilampi* volt. Első tagja a svéd *hál* 'lyuk, pocsolya, kis tó', második pedig az azonos jelentésű finn *lampi* ~ nyj. *lammi*. Olyan kétnyelvű „szótári” összetétellel van itt dolgunk, mikor az összetétel mindkét tagja ugyanazt jelenti, csak két különböző nyelven. Ilyenek a magyar *Ácseszér* (m. *ács* + szl. *teszér* 'ács') vagy *Guraszáda* (rom. *gură* 'szád, völgybejárat' + m. *szád* 'ua.') vagy a szicíliai ol. *Linguaglossa* (lat. *lingua* 'nyelv' + gör. *glossa* 'ua.').

A kétnyelvűség és a lassú teljes elsvédesedés miatt számos variánst is találunk, pl. *Filpumpuro* ~ *Vilpumpuro*.

A szócikkek hosszúsága természetesen változó, hiszen egyes földrajzi nevekhez nem kell sok magyarázat, mindkét (vagy több) elemük teljesen világos (a neveket irodalmi nyelvi alakjukban közlöm) pl. *Alajärvi* 'alsó tó'. *Etelälampi* 'déli pocsolya', *Haapamäki* 'nyárfadomb', *Itäsuu* 'keleti mocsár', *Juusela* 'József-tanya', *Jänispelto* 'nyúlmező', *Karhukorpi* 'medve-erdő', *Lehmäniitty* 'tehénkaszáló', *Matinaho* 'Mátyás parlaga' stb.

Gyakran azonban a torzulások, népetimológiás átalakulások megnehezítik a névfeltő munkáját. A *Junkisuo* például annyit is jelenthetne, mint 'kés-láp'. A *junki* tájjszó, amely a *puukko*-nál kisebb kést jelent, Värmlandban is ismeretes. Ez a név is lehetséges, de nehéz volna a névadás lélektani okát földeríteni. Ezért a szerző megemlíti, hogy talán a *Jónás* név becéző *Jong* (olv. *jun*) népetimológiás átalakulása rejtőzik a helynév előtagjában. Ezt a föltevést az is valószínűsíti, hogy a környéken van egy *Juunaksensuo* 'Jónás mocsara' is. Előfordul természetesen az is, hogy valamelyik földrajzi név vagy annak egyik tagja ellenáll minden megfektési kísérletnek. A magyar olvasót inkább az lepi meg, hogy ezek száma milyen kevés.

Mágyista professzor könyve imponálóan gazdag nyelvtudományi anyagával nemcsak a finneknek és svédeknek értékes mű, hanem módszertani szempontból nekünk is sok tanulsággal szolgál. Egyben figyelmeztető, hogy eléggé elhanyagolt névtudományunkkal is többet törődjünk. Régi földrajzi neveink föltárásában korszakalkotó munkát végez GYÖRFFY GYÖRGY (Az Árpád-kor Magyarország történeti földrajza I. Bp. 1963–66), megjelentek Zala megye jelenkori földrajzi nevei. Ezekre méltán lehetünk büszkéek, de még nagyon sok az adósságunk az adatok föltárásában és közzétételében. Egy nagy, összefoglaló monográfia megírásához még igen sok előmunkát szükséges.

KÁLMÁN BÉLA

Tamás Lajos: Etymologisch-historisches Wörterbuch der ungarischen Elemente im Rumänischen

Budapest, 1966. Akadémiai Kiadó. 936 l.

1. TAMÁS LAJOS akadémikus régóta várt könyve több évtizedes munkásság eredménye. Szótárában nem kevesebb mint 2800 címszó szerepel. Ezek közül csak 195 tartozik a román köznyelv szókincsébe (felsorolásukat a 6–7. lap alján találjuk), a 93 százalékot kitevő zöm pedig tájjszó. Ez a tekintélyes mennyiség így is soknak tűnhet, pedig a szerző bizonyos területeken még le is mondott arról, hogy a rendelkezésére álló anyagát közölje. Nem foglalkozik pl. a teljesen valószínűtlen etimológiák közlésével, még akkor sem szól a magyar és a román nyelv egymástól függetlenül átvett szláv, illetve oszmán-török elemiről, ha ezek közül egyeseket az erdélyi románság esetleg magyar közvetítéssel másodlagosan is átvett (szójegyzékyszerű felsorolásuk a 11. laptól található).

Az anyagbőségre vezethető vissza az is, hogy csak válogatást kapunk azokból a latin elemekből, amelyek a kancelláriai nyelvhasználatból kerültek át az erdélyi magyar, innen pedig a román népnyelvbe, pl. *arhivarăş* 'levéltáros', *cviitului* 'befizet', *profădăului* 'intézkedik, eljár' (ezek közül az első címszóként szerepel, a többi sok egyébbel együtt csak a Bevezetés megfelelő helyén felsorolásszerűen). Ezt veszteségnek könyvelhetjük el, továbbá azt is, hogy a szerzőnek le kellett mondania azon nemzetközi műveltségzők részletes tárgyalásáról, amelyeket a magyar nyelv, természetesen elsősorban Erdélyben közvetített a románságnak. A közromán *reumatism* mellett a *reumă* erdélyi előfordulása, a *zebră*-nak az erdélyi származású Síncei műveiben való első megjelenése, a már hangalakjában is magyar népnyelvi jellegzetességet mutató *corelă* 'kolera' feltétlenül el mellett szól. Mindezek azonban és még sok hasonló nem került be a szótár címszavai közé, csak

a kötet elején van felsorolva (15–16). Annál is inkább sajnálhatjuk ezt, mivel TAMÁS a többszörös etimológia/ elvét alkalmazva más esetekben — és ezt a megoldást tartjuk a szerencsésebbnek — részletesen kidolgoz olyan címszavakat, amelyek az irodalmi nyelvbe más úton kerültek be, de Erdélyben mind hangalakjukban, mind speciális jelentéseikben magyar eredetűek (pl. román irod. *mașină* 'gép' ~ erdélyi *moșină* 'gyufa, cséplőgép, mozdony').

E két utóbbi kategória esetében a szerző óvatos — inkább kevesebbet, de kétségtelenül biztosat közlő — eljárás módját van hivatva támogatni, hogy a kötet végén levő rendkívül hasznos szótárutatóban nemcsak a címszavak ábécérendben felsorolt alakváltozatai vagy származékai szerepelnek utalószóként a megfelelő címszóra, hanem a Bevezetés megfelelő lapszámával a címszavak közül kihagyott elemek közül „a legfontosabbak” is. Ezt a takarékoságot nem egészen értjük, hiszen valamennyi, a kötet elején említett szóképzleti elemnek a szótárutatóba való felvétele a terjedelmet alig néhány lappal növelte volna. Mindezek esetében a szerző valamilyen irányban állást foglalt, ez az állásfoglalás azonban elsikkad, ha az illető szó sem a címszavak között, sem a szójegyzékben nem szerepel.

2. A szótári adatgyűjtés forrásait és ezek rövidítéseit a 24–47. lapok tartalmazzák. Időrendben első a legrégebb román szórványokat tartalmazó, Havasalföldről és Moldvából származó egyházi szláv nyelvű kancelláriai oklevelek a 14. század végétől kezdve, ezt követi a román nyelvemlékek sora, sőt a ma élő román írók művei közül is sokat feldolgozott a szerző. A szövegek kiválasztásában az egyik fő szempont az volt, hogy kellő arányban szerepeljenek benne a kárpátokontúli, tehát moldvai és havasalföldi források. A román nyelv magyar jövevényszavainak tanulmányozása azonban természetesen jár azzal, hogy különös figyelmet kell fordítani az erdélyi nyelvterületre. Innen több 17–19. századi kéziratos forrás került feldolgozásra, továbbá számos nyelvjárási érdekű szöveg- és tájgyűjtemény, végül ez alkalommal kerülnek nyilvánosságra azok a nyelvjárási gyűjtések, amelyeket vagy maga TAMÁS professzor, vagy tanszékének munkatársai és hallgatói végeztek. A fenti felsorolás teszi érthetővé, hogyan gyűlt össze az az óriási adatmennyiség, amelyből a szerző a szótárban szereplő 2800 címszó történetét bemutatja, és miért kellett az így kicédulázott anyag egy részének közlésétől az elvi megfontolásokon túlmenően már csak gazdaságossági okokból is eltekintenie.

Szótárunk címszóanyagának a Dictionarul Limbii Române (DLR.) legújabb M-betűs füzetivel való összevetése érdekes tanulsággal jár. A DLR. forrásanyagának jegyzéke mintegy száz lapot tesz ki, ennek ellenére nem ismeri a következő TAMÁSNál előforduló címszavakat: *magneș*, *mașușfa*, *maivă*, *malombirău*, *mașadic*, *mașlaș*, *mașli* (viszont a DLR. közli a magyarból magyarozott *mașcură*-t), gazdagabb anyagot kapunk a *măioș*, *mandulă*, *mașoș* címszavaknál, régebbiről adatható a *maia* és a *marhă*, mint a DLR.-ből kitűnik. Találunk a román akadémia nagyszótárában olyan címszókat, amit az ismeretlen eredetűnek jelez, míg TAMÁS felveti a magyar eredet gondolatát: a *mădări* 'becézget, kényeztet' szót kapcsolatba hozza a magyar *madárral*; ennek *madaram* birtokos személyragos alakja valóban járatos becézőszóként és arra is utal, hogy főnévből képzett igeik a románban a megszólítás módját vannak hivatva kifejezni (*a domni*), sőt van ilyen magyar főnévből képzett ige is (*a urămi*).

TAMÁS dokumentációjának gazdagságát a román akadémiai nagyszótár régebbi köteteivel való összevetés még jobban kiemeli; ez azonban mégsem adna helyes képet, hiszen a DAcR. anyaggyűjtése mintegy félszázada már lezárult. E helyett inkább említsünk meg néhány tallózás közben kiragadott tájszót, amelynek magyar etimológiáját tudomásunk szerint első ízben e műben találjuk: *incab* < *inkább* (személyes adatközlés), *intezău* < *intéző* (T. Popovici mai román író egyik regényéből), *labtărtău* < *lăbtártó* (a román nyelvatlasz anyagából), *muzgăti* < *mozgat* (egy nyelvjáráskutató folyóirat anyagából), *niapăi* < *nyápic* (T. Popovici egy másik regényéből), *niundă* < *nyomda* (folyóirat-közlés és a szerző Békés megyei gyűjtése). Ehhez tömegével tehetnénk hozzá olyan tájszavakat, amelyeknek magyar eredetét az első adatközlő már megadta ugyan, azonban ilyen gyűjteményben most szerepelnek először.

3. A szótár címszavai a mű címének megfelelően kettős természetűek. Az első rész a címszó történetét mutatja be a jelentések és az alakváltozatok időrendi felsorolásával. A több jelentésű címszóknaál a megfelelő jelentésnél valamennyi odavágó alakváltozatot is megtaláljuk. A szótár annál is inkább folyamodhatott ehhez az eljáráshoz, mivel a szerző az adat korának, földrajzi helyének és forrásának megadásával az egyes címszavakra vonatkozó teljes gyűjtését közli, így a további kutatás számára szinte kimeríthetetlen kincsesbányát tár fel. Az így közölt anyag értékét még tovább növeli, hogy a modern lexicográfia elveinek megfelelően számos esetben szöveggörnyezettel közli az adatot, különösen akkor, ha ez néprajzi érdekű, vagy alkalmas arra, hogy a szó lexiko-

szemantikai beágyazottságát is ábrázolja (pl. más magyar jövevényszavak társaságában fordul elő stb.). A szövegkörnyezet kiemelése nem egy ízben a kölcsönzés alaktani velejáróját is tisztázza, ami az etimológia teljes feltárásához vezet: a magyar *ok* a románban *ocă* alakban jelenik meg. Az első két adat magyar szövegek fordításában fordul elő, és a magyar kontextusban a birtokos személyragos *oka* felel meg neki. Mindez Drăganu régebbi feltevését támasztja alá, aki a román szót már a maga idején is ebből az alakból származtatta.

Külön bekezdés tartalmazza a címszó román életében létrejött származékokat, pl. a *bolind* jelentései (1. 'bolond' 2. 'idomtalan, igen nagy') és alakváltozatai (pl. *bolund*, *bolun*) után találjuk a *bolindatic*, *bolindariță*, *bolindeu*, *bolînzi* stb. román képzőkkel alakult származékokat. A román szócsalád összetartozó elemei azonban külön-külön címszót kapnak akkor, ha ezek egyike vagy másika nem a románban keletkezett, hanem önálló átvétel a magyarból, pl. rom. *bolonciag* < magy. *bolondság*. Hasonló okokból szerepel külön címszóként *instanție* < *instanția* és *instăli* < *instáll*; *biu* < *bő* és *belșug* < *bőség*. Ezekben az esetekben az összetartozó magyar elemek külön-külön átvétel vitán felül áll; jóval nehezebb az állásfoglalás az -s, illetve -ș végű nomen agentis-eknél, ahol a nagyjából homofon képző miatt nem mindig lehet eldönteni, hogy a szó román származék-e vagy különálló újabb magyar ávétellel van-e dolgunk. A *bolia* szócikkében felsorolt *boltaș* első szótagon levő hangsúlya a mellett szól, hogy ez önálló átvétel a magyarból (így a szótár is). A *boltaș* (tehát véghangsúlyos) -típust (vö. a *dohan* szócikkében felsorolt *duhândș*, *duhonăș*, *dohanış*, *duhăniș* alakokat) a szerző román belső fejleményként értékeli; a hangsúly eltolódása azonban önmagában még nem perdöntő indícium.

4. A szótár befejező, etimológiai része a formai megoldást illetően eléggé egyöntetű. Közli az etimónként számbajövő magyar szót, illetve szavakat, majd a modern etimológiai irodalom bevált példáját követve a magyar szó származását is. Ezt követi a szerző által CIHAC román etimológiai szótárával kezdődően (1879) áttanulmányozott szófejtő irodalom kritikai áttekintése, amelyből természetesen a szótár állásfoglalása is kiviláglik. Ez a formai keret azonban a tartalmi megoldások bő változatosságát teszi lehetővé. Az etimológiai rész csupán két-három sor, ha a magyarázat szinte magától adódik és az eddigi irodalom is egyértelműen így foglalt állást. Nagyjából ez a helyzet akkor is, ha kisebb alaktani vagy hangtani probléma merül fel, de az ilyen jelenségek szabályszerűségét analóg példák bizonyítják.

A könyv elején a szerző elhárít ugyan egy egész sor etimológiát (10–11. l. — ezek legnagyobb része a kötet végén levő mutatóban megtalálható), ez azonban természetesen nem gátolja abban, hogy számos esetben olyan román elemeket vonjon vizsgálati körébe, amelyeknek magyar eredetére eddig nem gondoltak, főleg pedig abban nem, hogy vitás kérdésekben is nyilatkozzék. Ilyen elem a román *mereu* 'mindig, egyre, állandóan'. A megadott köznyelvi jelentés mellett azonban elsősorban az erdélyi románságban 'merév, szilárd; egyenes; merő, csupa' jelentései is vannak. A TAMÁS felsorolta irodalom a *mereu*-t részben ismeretlen eredetűnek mondja, részben a magyar *merév*, *merő* szavakból származtatja és e nézethez csatlakozik ő is. Itt jegyezzük meg, hogy CIORANESCU-nak (DicțEtRum.) a szó magyar eredetét elutasító érvelése nem fogadható el; az új román történeti nagyszótár (DLR.) a *mereu*-t ugyan ismeretlen eredetűnek jelzi, de utal a magyar *merő*-re. Akár a *merév*, akár a *merő* elemekből indulunk ki, a magyarázat hangtanilag kifogástalan; jelentéstani aggályok inkább felmerülhetnek, különösen, ha a román szónak csupán köznyelvi vagy a magyar elemek régebbi jelentéseit (vö. NySz.) szemléljük. Ugyanakkor azonban, ha az ÉrtSz. és a DLR. vonatkozó szócikkait összevetjük, a megfelelő magyar és román szónak a szemantikai szférája, különösen pedig a jelentésféjlődés iránya az eltérések ellenére is olyan egyezéseket mutat, amelyek a *mereu* magyar eredetét erősen valószínűvé teszik. Ez biztosná válna, ha az 'állóhíd' magyar *merév* híd kifejezése valahonnan előkerülne: a románban ugyanis ez a szókapcsolat (*pod mereu*) mutatható ki elsőnek.

Bonyolult, sokfelé elágazó problémát jelent a műveltségyszavak történetének ábrázolása. A szerző ilyenkor a „többszörös etimológia” módszerével él: felhívja a figyelmet arra, hogy a részleges magyar közvetítés lehetősége sokszor fennáll, pl. a *malter* 'malter' nem feltétlenül és kizárólagosan a németből került a románba; 'díszes löszerszám' jelentésben a román *cioltar* a magyar *csótár*, *csoltár* átvétele, egyéb jelentéseiben azonban az oszmán-török *çoltar*, *çultar* közvetlen átvétele. Kevesebb problémát jelent, ha vándorlás közben a szó valamely, a közvetítő nyelvre jellemző hangváltozást szenvedett: a német *Oberster* 'ezredes' *obârster*, *obîrster* alakban került a románba, de az erdélyi *s-ezô oberșter* alakváltozat a magyar *oberster*-re megy vissza. A többszörös etimológia és a szóföldrajzi meggondolás máskor a kizárólagos magyar eredet elhárításához vezet, pl. a román *ciutură* valamennyi jelentését egyedül a magyar *ceutorából* nem lehet megmagya-

rázni. Számos esetben pedig éppen a román szó földrajzi elterjedtsége az, amiért TAMÁS a magyarból való származtatást elutasítja: a román *hapsin* 'falánk', *hapsi* 'mohón lenyel' szavaknak a magyar *habzsi*, *hapsi*, ill. *habzsol*, R. *hapsol* elemekből való származtatásának ellene szól, hogy a közvetlenül a magyarsággal érintkező területeken nem élnek, így hangutánzó eredetük a kézzelfoghatóbb (13).

A fenti példák arra is rámutatnak, hogy állásfoglalása kialakításában a szerző komplex módon jár el, lehetőleg minél több szempontot érvényesít. Az eredetileg 'kályha' jelentésű magyar *szoba* (vö. rom. *sobă*; a szó több balkáni nyelvben is él) vitatott eredetű ugyan, de török eredete ma már nem igen fogadható el; evvel kapcsolatban TAMÁS joggal jegyzi meg, hogy a fűtésre szolgáló kályha elterjedése nyilván nem délről északra, hanem északról déli irányban történt. Az ökörhajtásnál használatos *csă* és *hajs* *cea*, ill. *hăis* alakban a románban is megtalálható. A szerző ezeknek magyar eredete mellett tör pácát: rámutat arra, hogy mivel mindkét elem megvan a románban is, az egymástól független hangutánzó eredet nem valószínű, a belső magyar keletkezésű szó román átvételét támogatja az, hogy a nagyllattartás szókinéséhez tartozik és ezen fogalomkörből a románság számos magyar jövevényszót vett át.

5. A címszóként szereplő román szavak magyar átható forrásait első helyen mai köznyelvi alakjukban adja meg a szótár, de különösen a régibb átvételeknél megtaláljuk a magyar etimon régebbi alakját is, hiszen forrásul ez szolgált, pl. román *cătană* < magy. R. *katana*, rom. *oraz* < magy. R. *váras*. Méginkább helyeselhető ez a megoldás ott, ahol a köznyelvi mellett a nyelvjárási alak is szerepel; mivel közvetlen népi érintkezésről van szó, a román *jindă* nem az irodalmi *gyanú*, hanem a nyelvjárási *gyanó* átvétele. Ide tartoznak az *i*-zés esetei is: rom. *mihei* < m. *műhely*, N. *mihej*, *mihel*; rom. *ripă* < m. *répa*, N. *ripa* stb. Köztudott, hogy a keleti nyelvjárásterületeken az *i*-zés egészen közönséges, mégis célszerűbb lett volna más esetekben is közölni az *i*-ző magyar alakokat pl. a román *pîspec* (MTsz.: számos *pispek* adat), *rit* (MTsz.: *ritoudal*), *somsid* (ÚMTsz.: *somszid*, *somszidol*) etimológiai részében. A román *clanet* 'klarinet' átható forrásaként valóban a népnyelvi *klánét* jön számba, az idézett SzegSz. mellett azonban az ÚMTsz. többek között Hajdú-Bihar és Szabolcs-Szatmár megyei adatokat is ismer.

6. A valószínűtlen vagy nem meggyőző szófejtések felsorolása közben TAMÁS megemlékezik azokról az esetekről is, amikor egy-egy szó történetének kutatója a kölcsönzés irányát helytelenül látta és magyar kölcsönzőnek tartott olyan román elemet, amelyet pedig mi vettünk át a románból, pl. *áfonya*, *bálmos*, *guzsba*, *orda* stb. (1. a Bevezetés 9–10. lapját). Egyes vitás, még nem lezárt problémákban a magyar–román nyelvi kapcsolatok nagyteljesítményű szakértőjének nyilatkozata különösen értékes, műve így a magyar nyelv román jövevényszavaival foglalkozó kutatók számára is nélkülözhetetlen. Növeli ezt, hogy néhány vitatott eredetű szavunk esetleges román eredetét ő is lehetségesnek tartja (pl. *riuh*), máskor pedig maga vet fel ilyen ötleteket (pl. magy. *zsigora* < rom. *jigăraie*; a *jigodie* címszóban).

A román és a magyar nép közvetlen nyelvi érintkezését, szoros gazdasági és egyéb kapcsolatait mi sem mutatja jobban, mint egy-egy szó oda-vissza vándorlása a két nyelvben. Íme néhány példa a könyvből, amikor a román nyelvbe került szót visszakölcsönöztük: *odaveszni* > *adávási* > *áveszál*; *ketrec* > *cătreț* > *kotéc*, *kotyec*; *bodony*, *bödöny* > *buddälü* > *bödölö* (a *budái* címszóban). Az ilyen irányú tapasztalatok összegezését olvashatjuk a román *cătreț*-cel kapcsolatban: „... können in Gegenden, wo Ungarn, Rumänen und Slowaken sich berühren, die verschiedensten Wechselwirkungen ... stattgefunden haben”. Valóban, olyan eset is akad, ahol a román szó visszakölcsönzését találjuk, pl. rom. *dovleți* > m. *döblec* > rom. *dublete*. Nézetünk szerint ilyesmiről van szó a szótárban szereplő *finzar* és *czarpenz*-nél is. A szerbhorvát *cincăr* 'macedóniai román' szót (ez a románból való) a magyar is átvette és sajátos jelentésekben járatos (MTsz. és EtSz. 2. *cincăr* a.), ráadásul kereszteződött a TAMÁStól is említett *szenzállal*. Az így létrejött *cen-zál*, *cen-zár*, *cinzár* 'lókupec, alkusz' jelentésű alakok a Kiskúnságban, déli megyeinkben és a jugoszláviai Vajdaságban járatosak, de van adat a 'csiszár' jelentésű *csenzár*ra Hajdúszoboszlórol is (minderre ld. Nyr. 47: 92 és az ÚMTsz. cédulaanyagát).

TAMÁS a román *cuc* 'felfelé' szót a magyar *kuk(k)ra* átvételének tartja, a magam részéről inkább DOMOKOS PÁL PÉTER nézetéhez csatlakozom (MNY. 59: 76–78), aki a kölcsönzés fordított irányát teszi fel. A tőle felhozottakhoz annyit tennék hozzá, hogy a magyarban ez semmiféle szócsaládhoz sem köthető, míg a románban nemcsak az említett *cucă* 'domb'-hoz, hanem a *cucui* 'daganat' és szócsaládjához is kapcsolható. Problematikusnak tartom a *cocioră* 'szénvonó' magyar eredetét is, de maga a szerző sem foglal határozottan állást, sőt felvillantja a szó román belső keletkezésének lehetőségét is. Ő a *scocioră* 'piszkál, felkavar'-ral hozza kapcsolatba, de éppen az ő ötlete nyomán egy másik hasonló jelentésű és hangalakban is közelálló elemre (*cociobăi*) is lehetne gondolni.

Magyar eredetűnek tartja több más kutatóval együtt a szerző a román *spiritus*, *spiridus* 'ördögfióka, szolgáló szellem' szót, többek között a magyarországi latin s-ezésre emlékeztető szóvég miatt. A magyar *spiritus* szónak *spiritus változata azonban nincs feljegyezve, egyébként ez a hangtani problémákat csak részben oldaná meg, ugyanis nincs megmagyarázva a magyar *sp* szókezdő hangsoport *szp*-vé alakulása a románban. Ismeretes azonban a magyarban a *píritus* (ilyen a hivatkozott CSÜRY közölte alak a SzamSz.-ban); ez jelenti egyrészt a 'pálinkát', másrészt a néprajzi érdekű 'ördögfióka, gonosz szellem' fogalmat. (CSÜRY ketté is választja őket.) Tekintettel arra, hogy ez a *píritus* az ÜMTsz. tanúsága szerint a románsággal határos vidékeken (Bihar, Szatmár), továbbá Heves és Borsod megyékben járatos, továbbá mert a különféle kísértetekre vonatkozó szavaink között szép számmal akad román eredetű (pl. *nekurát*, *prikulics*, *sztrigoj*) a szó román jövevény voltát megvizsgálándónak tartom. (A fentiek természetesen továbbra sem oldják meg a román *spiritus*, *spiridus* származásának kérdését.)

Az ismertetés végére érve a recenzius nem hallgathatja el azt az aggályát, hogy a művet sikerült-e híven bemutatnia. A szótár érdemeinek és egyes vitatható megoldásainak felsorakoztatása mellett sikerült-e rámutatnia mindazon buktatókra, amelyeket a szerzőnek ki kellett kerülnie. Remélhetőleg sikerült azonban megvilágítania, hogy könyvével TAMÁS LAJOS a román nyelv magyar jövevényszavai vizsgálatának egy egész korszakát zárta le, ugyanakkor azonban több évtizedes gyűjtő- és rendszerező munkájának közéletével újabb kutatásokra ösztönöz. A könyv jelen formájában jóval többet vállal és nyújt, mint az etimológiai szótárak általában, de ez alkalommal nem kerülhetett sor a részletes, monografikus tárgyalásra. Erre senki sem hivatottabb mint maga a szerző és bízunk abban, hogy akadémiai székfoglaló előadása („A magánhangzók mennyiségének és a hangsúlynak összefüggése a román nyelv magyar elemeiben” I. Osz. Közl. 23: 27–39) művének ilyen irányú folytatását jelenti be.

BAKOS FERENC

**И. А. Мельчук—Р. Д. Равич: Автоматический перевод 1949—1963
Критико-библиографический справочник. Под редакцией Г. С. Цвейга и Э. К.
Кузнецовой. Москва 1967. 517. 1.**

I. MELCSUK, ez a színes és eredeti nyelvész új könyvvel lepte meg olvasóit: egy látszólag száraz, kevés eredetit és egyénit ígérő bibliográfiával, mely a gépi fordítás első tizenöt esztendejének szakirodalmi termését veszi számba. A másfélezer feldolgozott könyv, cikk, sorozat stb. a „referens” Melcsuk egyéni szűrőjén ment keresztül. Egyes tételeket egyáltalán nem ismertet, csak a címléírásukat adja (mint mondja: ez távolról sem akar értéktétele lenni), más munkákat oldalakon keresztül annotál, a margón külön jelekkel — felkiáltójellel, kérdőjellel, NB-vel stb. — fejezi ki egyéni vélekedését (pl. „érdekes, figyelmet érdemel”, „remek, nagyon helyes” stb.). A munkák osztályozása, tartalmi „szakozása” is tőle ered (összesen mintegy 80 témakörre bontja az anyagot).

MELCSUK a számára idegen és szigorú formai korlátok között sem tesz mást, mint saját nézeteit fejezi ki a GF jelenlegi helyzetéről és perspektíváiról, a GF és az általános nyelvészet viszonyáról, sőt a gép és a tudomány viszonyáról. Közben pedig a jelzett időhatárok között megismertet minden lényeges és kevésbé lényeges gondolattal e témakörök-ből, akár Szovjetunió valamely nehezen hozzáférhető kiadványában, akár valamely vidéki amerikai egyetem, egyéni kutató eldugott munkájában jelent is meg. Ezért már előjáróban is leszögezhetjük: nem kétséges számunkra, hogy e munka nyelvész-körökben hosszú ideig az egyik legolvasottabb könyv lesz (a benne tárolt igen nagy mennyiségű objektív információ miatt); ugyanakkor azonban sok vitát is fog kiváltani (a benne megnyilvánuló sok egyéni állásfoglalás miatt). Tárgyilagos bevezetés a GF és az általános nyelvészet bizonyos kérdéseire és szenvedélyes vitáit ugyane kérdéskörből.

Explicite természetesen az öt pontra tagolt bevezetés (5–16) árul el legtöbbet a szerző egyéni állásfoglalásáról. Legelőször könyve főcímét kell kommentálnia: a *gépi fordítás* helyett az *automatikus fordítás* kifejezést azért használja, mert „a gépi vagy automatikus fordításra számára a legfontosabb a szabályok szigorú (formális) kifejtése, minden állítás egzaktsága és egyértelműsége, és éppen ez teszi lehetővé a szabályok automatizálását. Egyáltalán nem a gépről van szó, hanem arról, hogy a megfelelő szabályokat *automatikus*an lehessen alkalmazni” (6). A továbbiakban még részletesebben kifejti ezt a gondolatot: a GF lényegében nyelvészeti feladat, nem a gépek és nem is maga a fordítás az érdekes, hanem a nyelvek egzaktsági leírása, az e leírások értékelésére szolgáló

elmélet kikovácsolása, a GF összeolvadása (слияние — 9. o.) a nyelvészettel. Ennek megfelelően könyvét nem csak azoknak szánja, akik speciálisan a GF-al foglalkoznak, hanem általában a nyelvészeknek (14).

A bevezetést két lapon néhány technikai közlemény követi a kötettel kapcsolatosan, majd az első tartalmi fejezet (a jelzett időhatárok között megjelent GF-bibliográfiák) és a második — a folyóiratok, cikkgyűjtemények, időszaki kiadványok, kollektív beszámolók, konferenciák és tanácskozások anyagai (17—19; 20—25).

A következő nagyobb lélegzetű fejezet a „GF története és mai helyzete” címet viseli (26—57). W. WEAVER 1949-es „Translation” elnevezésű memorandumától kezdve, mely a GF megindulási dátuma is egyben, számos más, általános munkával is megismertet itt a szerző. (Megjegyzendő: az „úttörő” munkák szintén külön — nagy fehér csillaggal — vannak megjelölve a margón, WEAVER memorandumán kívül ilyennek minősíti itt MELCSUK BAR-HILLEL 1951-es beszámolóját — „The present state of research...”, BOOTH 1953-as cikkét.) Külön alfejezet szól ezután a GF történetéről a Szovjetunióban (itt — talán az önmaga és munkatársa, O. S. KULAGINA iránti szerénységből? — egyetlen fehér csillagot sem találunk), majd a GF egyéb országokbeli történetéről. Ez utóbbi alfejezetben, bár tulajdonképpen még ez is csupán történeti-bevezető fejezet lenne, már előtűnnek a részletes, hűséges, pontos és szellemes ismertetések: PENDERGRAFT, TOSH és társaik elméletét majdnem két oldalon ismerteti, a Quarterly progress report (Austin, Texas) egyetlen bibliográfiai egységként kezelt 7 kötetének meg éppenséggel öt lapot szentel; hasonló részletességgel ismerteti Josselson professzor csoportjának és más csoportoknak a munkáját. (Mindez annyiban „történet”, hogy a n n u a l r e p o r t-ok, évi beszámolók vagy ehhez hasonló kiadvány-sorozatok keretében jelentek meg a tanulmányok; ennyiben valóban egy-egy csoport gondolatainak logikus fejlődését mutatják.) A konferenciákról, tanácskozásokról szóló beszámolók is részletes alfejezetet kapnak a továbbiakban.

A következő fejezet a GF általános kérdéseivel foglalkozó munkákat öleli fel (58—154): általános áttekintéseket, a GF lehetőségeiről, feladatairól és távlatairól szóló munkákat; a GF általános elveiről, a fordítás folyamatának szakaszairól szóló értekezéseket. Ugyanitt ismerteti a GF és a nyelvészet kölcsönös viszonyát taglaló műveket, meg a „GF és...” problémakört (GF és az általános fordítás-elmélet, GF és egyéb gépi információ-feldolgozások, GF és nyelvtanulás, GF és nyelvtatisztika, GF és az alkalmazott nyelvtudomány egyéb ágai stb.). — Egy további szekció egyes konkrét algoritmusokat ismertet (közte a nálunk is eléggé elterjedt korai magyar–orosz algoritmust, saját műhelyéből).

A terjedelem zömét az ezt követő fejezet foglalja el, mely a „GF részproblémái” címet viseli (199—440). Íme a fontosabb témakörök ezen belül: elő- és utószekeresztés; szavankénti fordítás; transliteráció, betűk kódolása; szótárak a GF számára; a szöveg automatikus elemzése; a frazeologizmusok problémája; morfológiai elemzés; szintaktikai elemzés; szemantikai elemzés; a tulajdonképpeni fordítás kérdései; szöveg automatikus szintézise; a közvetítő nyelv; GF-algoritmusok leírásának formalizálása; GF-kísérletek; a GF megvalósításának néhány konkrét kérdése. Minden egyes ilyen témakör több további altémakörre van bontva (a témakörök és altémakörök végén természetesen utalással azokra a további helyekre, ahol az adott kérdéssel még szó lehet).

Végül a zárófejezet azokat a munkákat ismerteti, melyek az elektronikus gépeknek a nyelvészeti kutatásokban vállalt szerepét taglalják (442—465); érinti a nyelvészeti algoritmusok gépi előállításának kérdését, a „tanuló”, „öntökéletesítő” GF-algoritmusok kérdését is.

Ezzel a könyv tartalmilag le is zárulna: itt következnek azok a sokszor mellékesnek tűnő részletek, melyek egy ilyen jellegű könyvben mégis nélkülözhetetlenek. Elsőnek néhány kiegészítést találunk: tekintettel arra, hogy az egyes tételek (az egyes szekciókon, témakörökön, illetőleg altémakörökön belül először a cirill, majd a latin ábécé rendjében szedve) folyamatos számozást kaptak, természetes, hogy ezt a számozást egy-két később beérkezett adat kevéért nem lehetett megbontani s így azokat itt, külön lehetett csak kezelni. A szerzők szerinti mutató is előbb a cirill, majd a latin betűs neveket közli. A tárgymutató egyben kis terminológiai szótár, amennyiben legtöbbször nem csupán az illető tételeszámokra utal, hanem rövid definícióját is adja a fogalomnak. A nyelvek szerinti mutató külön érdekessége, hogy első részében a szokásos ábécé-rendben közli a nyelveket, illetőleg (fordításról lévén szó) az érintett nyelv-párokat (pl.: orosz — angol, orosz — bolgár, orosz — magyar stb.), majd a másodikban egy sajátos „a tergo” rendezésben: a nyelv-párok esetén a m á s o d i k n a k feltüntetett nyelvek ábécé-rendjében (az oroszban belül: angol–orosz, arab–orosz, örmény–orosz stb.). Ezt a források, rövidítések jegyzéke, majd a GF-fel foglalkozó munkacsoportok, kollektívák országokénti felsorolása (és

természetesen egy tartalomjegyzék) követi. Mindezek a mellékletek igen nagy mértékben hozzájárulnak a könyv használhatóságához és talán még mi is okulhatunk belőlük (pedig igazán hagyományosan jó mutató-készítő filológiával rendelkezünk).

E technikai erényeken kívül kiemelném a szerző (és itt már nyilván többest is használhatok: a szerzők — e téren RAVICS sokat segített MELCSUKnak) pontosságát. Én magam feldolgoztam a 1962–63-ig terjedő szovjet anyagot — de nem tudnék semmiféle lényeges vagy akár lényegtelen hiányra utalni e szűkebb területen; a jereváni konferencia (melyről folyóiratunk más helyén számolunk be) nyugati részvevőinek hasonló volt a véleménye a nyugati anyagra vonatkozóan (igaz, akkor még csak első bepillantás alapján — a könyv épp a konferencia előestéjén jött ki a nyomdából, mi még a bolti forgalmazás előtt juthattunk hozzá). Igen dícséretes a szerző fegyelmezettsége is, amin azt értem, hogy nem vett fel munkájában semmi olyat, ami közvetlenül nem kapcsolatos a címben feltüntetett témakörrel. Például egyik mutatóban sem szerepel N. CHOMSKY neve. Nem azért, mintha valamennyire is kisebbiteni kellene ennek a valóban új korszakot nyitó szerzőnek az érdemeit, de hát ő maga k ö z v e t l e n ü l valóban nem foglalkozott a GF-al. Ugyancsak a saját tapasztalatomból tudom (és tudja mindenki, aki ilyenrel foglalkozott), milyen nehéz az összefüggő, egymásba fonódó szerves tudományos produktumot o s z t á l y o z n i, valamely közlemény alapvető helyét jól megtalálni, másutt csupán utalni rá, úgy hogy az utalásokkal az alapszöveg ne váljék érthetatlenné. Azt hiszem, ezt a feladatot is példamutatóan megoldották a szerzők. (Kár, hogy mindehhez egyáltalán nem méltó a könyv szegényes nyomdatechnikai előállítása, és aránylag kis példányszáma — 2500 —, de hát ez már egyáltalán nem róható a szerzők rovására.)

Csábító, de nagyobb terjedelmet igénylő feladat lenne most a margókon elhelyezett felkiáltójelek mentén végigsétálni a MELCSUK által kiválóanq minősített gondolatokon. Íme néhány ezek közül, a „GF és a tudomány” részből: a szemantikai szorzók, a tudomány nyelve tartalmi oldalának darabokra bontása megfelel a modern nyelvtudomány azon, egyik legfontosabb, eredményének, mely szerint a nyelv minden szintjét elemi egységek rendszerének foghatjuk fel (IVANOV: 91. o.); a GF megköveteli a nyelv tényeinek egzakt formális leírását (HALIDAY: 97. o.); a GF számára lényeges mindenféle tartalmi különbség kifejezésének egységes formára hozatala, függetlenül a kifejezés formájától (Kay 1959 [! — felkiáltójel az évszám után tölem. — P. F.): 97–98 o.). Nem folytatom: ha végigmegyünk e kiemelt gondolatokon és így közvetve megértettük Melesuk gondolatait, szinte teljes mértékben egyetérthetünk vele; a kiemelt gondolatokból valóban a modern lingvisztika egész breviáriumát lehetne összeállítani.

Van azonban két kérdés, ami nyugtalanít mégis Melesuk koncepciójában. Az egyik az a gondolata, hogy a GF követelte feladatot „a meglevő nyelvtudomány alapján nem lehet megoldani: annak elméletei és módszerei elégteleneknek bizonyultak. Égető szükség van a nyelvtudomány lehető leggyorsabb fejlesztésére a szükséges irányban, talán arra is, hogy egy (több szempontból) új tudományt hozzunk létre a nyelvről” (7). MELCSUK egész kötete alátámasztani látszik e megállapítását: felkiáltójellel vagy anélkül, de minduntalan előtűnik az a gondolat a legkülönbözőbb, felelős és hozzáértő emberek műhelyéből, hogy a GF tömeges megvalósításának akadálya ma — nem a gépek, hanem a nyelvtudomány elmaradottsága. Ha nem MELCSUK írta volna le e sorokat, kissé megijesztenének. Mégis az egész kötet és magának MELCSUKnak a munkássága azt bizonyítja, hogy ennyit sem értünk volna el, ha nem lettek volna komoly előmunkálatok. Tehát nem új tudományra van szükség, még új módszerekre is csak részben: egyelőre egyszerűen el kell érünk azt, hogy a leíró nyelvészet is eljusson az egzaktáshoz arra a fokra, amelyre a történeti nyelvészet már elérkezett. Sok újra van szükségünk, matematikára van szükségünk, modern logikára és pszichológiára (ez a gondolat is vissza-visszatér a tizenöt év publikációiban), részben új módszerekre is, eközben észrevétlenül megújul maga a „hagyományos” lingvisztika is: valószínűleg ugyanaz az egységes nyelvtudomány marad, csak korszerűsödik. Figyelmeztetem az olvasót: lehet, hogy ezzel én talán még szélsőségesebb álláspontot képviselek, mint MELCSUK, hiszen feltételezem a „hagyományos” nyelvtudomány gyökeres átalakulását, megújulását is. Feltételezem például, hogy egzakt matematikai, modern logikai módszerek fognak érvényesülni a történeti stúdiumokban is — megjegyzendő: ez a gondolat szintén fel-felcsillan a tizenöt év termésében —, bár ezek a stúdiumok mai formájukban is egzaktabbak még, mint a leíró jellegűek.

És a másik gondolat: MELCSUK a bevezetésben is, a gondolatok kiemelésében is nagyon elrugaszkodik a gépektől. Teljesen igazat adhatunk neki (és az általa kiemelt más szerzőknek), hogy a nyelvész feladata nem algoritmusok gyártása, hogy a programozáshoz nem értő nyelvész algoritmusai csak megzavarják a programozó matematikust, aki egyszerűen egzakt és következetes leírást kíván a nyelvésztől. Az már az ő dolga, hogy ezen vagy azon a konkrét gépen, ilyen vagy olyan programozó nyelv segítségével

hogyan valósítja azt meg. Az is igaz, hogy azon a területen, amelyen most MELCSUK legnagyobb energiával dolgozik, és amely egyben a mai GF kétségkívül legperspektivikusabb ága, a szemantika formalizálásában — korai még a gépek tömeges alkalmazását kívánni (bár épp Melcsuk gyakorlatában van erre is példa, vö. Arsentyjeva beszámolóját a jereváni konferencián a Melcsuk—Zsolkovszkij-féle szemantikai feladatok kísérleti gépi megvalósításáról). Am á l t a l á b a n, századunk utolsó harmadának nyelvtudománya, nyelvésze (természetesen nem minden nyelvésze) gépek nélkül elképzelhetetlen. Azok az új feladatok, amelyekről MELCSUK beszél, csak részben oldhatók meg spekulatív-matematikai jellegű módszerekkel és eljárásokkal; másrésztől viszont azt kívánják meg, hogy hatalmas anyagot eddig nem látott sokoldalúsággal és pontossággal — vagyis gépekkel — dolgozzunk fel. (Ajánlhatom az olvasónak ebből a szempontból, hasonlítsa össze e sorok írójának főnév-szintézis-modelljét — MNy. LXII: 194—206 — a MELCSUK modelljével — uo. sajtó alatt. Nem kétséges, hogy MELCSUKÉ szebb, elegánsabb, általános érvényű — mindeztől őszintén irigylem is. Az én modellem mentségére csak azt hozhatom fel, hogy azt viszont Ural 2-n effektíve megvalósítottuk; ez valóban nem lényeges dolog az elmélet mai állása mellett, de talán nem is egészen elhanyagolható.)

A már említett jereváni kongresszus nem hivatalos végső akkordjaként néhányan (természetesen valamennyien MELCSUK lelkes hívei, sőt hívői közül) elmentünk kétnapos kirándulásra a Kaukázusba. Valaki a jóbarátok közül hibáztatta MELCSUKOT azért a szubjektívizmusért, amellyel e könyvét összeállította, és amelyről a fentebb mi is többször említést tettünk. MELCSUK rendkívüli szenvedélyességgel védte az igazát: a tudomány szenvedély, szerelem, gyönyörűség és szenvedés, de mindenképpen az egy én alkotó terméke, ezt nem kell és nem is lehet elkendőzni. (Az olvasó fantáziájára bízom, mennyi egy éni tűzzel védték az objektivistá álláspontot is...) Én akkor a havas hegyeket néztem, s a vitához most ezzel az ismertetéssel hozzászólok. Kell-e mondanom, melyik oldalon?

PAPP FERENC

E. С. Кубрякова: Что такое словообразование

Изд-во «Наука». Москва, 1965. 78 l.

KUBRJAKOVA könyvecskéje egy tudománynépszerűsítő sorozat első számaként¹ jelent meg, a benne felvetett problémák mégis érdemessé teszik arra, hogy a tudományos kutatás szempontjából is foglalkozzunk vele.

A könyvecske címében szereplő *szlovoobrazovanyije* terminus technicust *szóalkotás* és nem *szóképzés* értelemben használja a szerző (ahogy ez az orosz nyelvészetben is szokásos, sőt Majtyinszkaja nyelvtanával a magyar nyelv grammatikái irodalmába is bevonult). Rövid lélegzetű munkáját a szóalkotás körébe eső analízis kérdéseinek szenteli, de szó esik egyéb általános problémákról is.

„A szóalkotás helye más nyelvészeti diszciplínák között” című fejezettel vezeti be munkáját. Áttekintve az idevonatkozó szakirodalmat, arra a meggyőződésre jut, hogy jóllehet a szóalkotás számtalan vonatkozásban érintkezik a morfológiával, a szintaxissal és a lexikológiával, lényegét tekintve mégis különálló nyelvészeti stúdiumnak tekintendő. Ez a felfogás nem új a nyelvtudományban, eddig azonban többnyire a hovatartozás kérdésének tekintették. Ha valaki morfológiai folyamatnak tartotta a szóalkotást vagy a szóképzést, akkor a morfológiáról szóló fejezetben tárgyalta. A szóalkotás rendszere, a morfológiához és a szintaxishoz való strukturális és szemantikai kapcsolatai azonban többnyire rejtve maradtak. KUBRJAKOVA — mint ez a későbbi fejezetekből is kitűnik — szkeptikus a mondatközpontú transzformációs nyelvtanokkal szemben, és inkább a morfológiai elemzést részesíti előnyben, ha például egy nyelv szóképzési folyamatait kell leírni. Munkája kitűnő nyelvészjelölők és kortársak (így V. V. Vinogradov, G. O. Vinokur, A. I. Szmirnyickij, K. A. Levkovszkaja, H. Marchand, E. Stankiewicz) könyveire és cikkeire támaszkodik, ugyanakkor mintegy általános nyelvészeti összefoglalása a szerző germán nyelvek területén elért eredményeinek.

A továbbiakban („A szóalkotás rendszere és funkcionálásának néhány sajátága” c. fejezet) a szóalkotás szinkrón problémáját tárgyalja elsősorban metodológiai szem-

¹ Időközben további két munka is megjelent: И. А. Сизова, Что такое синтаксис. М., 1966; В. Н. Телия, Что такое фразеология. М., 1966.

pontból. Tüzetesen vizsgálja azt a kérdést, hogy milyen módszerek alkalmasak a szóalkotási folyamatok leírására, hol a határ a szinkronia és a diakronia, belső és külső nyelvészet között. Szerinte leírásunkat nem lehet csak a produktív képzők bemutatására korlátozni, mert ezáltal a nyelv szóalkotási rendszerét ködbe burkolnánk. Kubrjakova a nyelvi leírásból nem rekeszti ki az extralingvisztikai tényezők figyelembe vételét, arra hivatkozván, hogy a szóalkotás érintkezése az anyagi világ változásaival igen szembetűnő.

A harmadik fejezet („A származékszó fogalma és a szóalkotási viszonyok meghatározása”) a szóalkotás fogalmát tisztázza. Словообразование (composites, szóalkotás) fogalma alá sorolja a словосложение (compounds, szóösszetétel) és a словопроизводство (derivates, szóképzés) terminus technicusokat. Terminológiai kérdés az is, hogy amíg a morfológiának, a fonológiának van centrális fogalma, van „főhőse”, addig a szóalkotásnak ilyen egysége nincs. A szerző a производное terminus technicust ajánlja, amely a magyar „származékszó”-nak, a képzett és összetett szó közös elnevezésének felel meg.

A szóalkotás heterogén viszonyokat rejt magában, affixumok és szavak kapcsolódnak egymáshoz meghatározott szabályok szerint, s e szabályok ismeretében két szóról elmondható, hogy szóalkotási viszonyban áll-e egymással. Mivel a szóalkotásnál új lexikai egységek is keletkeznek, a strukturális változás szemantikait is takar. A szerző itt MARCHANDOT idézi, aki szerint nincs derivációs viszony ott, ahol szemantikai kapcsolat nincs (33. o.). A szóalkotás körébe tartozik KUBRJAKOVA szerint a szócsonkítás és a konverzió néven ismert szóalkotási mód is. Ez utóbbi tulajdonképpen különböző szófajú szavak egybeesése, képző nélkül. A megkülönböztetés csak az illető szófajra jellemző affixumok útján jön létre.

A következő fejezetben („Szóképző affixumok és helyük a nyelv rendszerében”) a derivációt jellemzi a szerző. Az affixumok jelentős hányada szóképzésre szolgál, ezek jellemző — Greenberg szerint —, hogy a szintaktikai viszony megváltozása nélkül felcserélhetők egymással, míg a szóragozási affixumok felcserélése (ház-ban, ház-ig) megengedhetetlen akkor, ha a szintaktikai viszonyt változatlanul akarjuk hagyni. Az a Bloomfield-i definíció, amely szabad morfémának csak töveket, kötöttéknek csak a toldalékokat tartja, a szerző szerint (s szerintünk is) elfogadhatatlan (pl. *for-ag, vir-ul, fel-megy, gyógy-szerész*). A fejezet végén a szerző a nyelvek morfématiszait állítja fel.

Érdekes fejezet a tövek specifikumát taglaló rész („A szóképzési tő fogalma és a főbb szóképzési tőtípusok”), ugyanis a szerző itt mondja el a véleményét a disztribúcióról és a transzformációról, tehát azokról a módszerekről, amelyek alkalmazása nyomán új perspektívák nyíltak a szóképzés és általában a szóalkotás területén. KUBRJAKOVA lelkes híve az amerikai deskriptivisták által formalizált módszernek, a disztribúciós eljárásoknak, a transzformációkkal szemben azonban már szkeptikus. WOLFGANG MOTSCH ismert cikkében² a transzformációs eljárást a szóképzési típusok azonosítására, illetve elkülönítésére használja fel. Így kerül egy típusba az *erreichbar* 'elérhető' és az *erklärbar* 'megmagyarázható', mivel azonos szerkezetű transzformációk eredményei: *kann {erreicht, erklärt} werden*, és külön típusba a *fruchtbare* 'gyümölcsöző, termékeny', mivel hasonló transzformációval nem állítható elő. KUBRJAKOVA megjegyzi, hogy ugyanezt az eredményt kapjuk, ha a különbségtétel megállapítása végett megkülönböztetjük a derivátumok töveit szófaj szempontjából (56). A szerző erős morfológia-orientációja e példában valóban termékeny, de más esetekben gátja lehet az adekvát leírásnak. Szinoním képzőkről csakúgy általában éppúgy lehet vagy nem lehet beszélni, mint szinoním szavakról. Az esetek többségében a szónak és a képzőnek is több jelentése van, s a szinoníma egy-egy jelentésre vonatkozik. Az -i, az -s és az -ú képzőkről mint szinoním morfémákról nem beszélhetünk általában, hiszen csak néhány esetben képeznek azonos jelentésű szavakat, másként fogalmazva: transzformációs soraik között nincs teljes megegyezés. Ennek pontos megfogalmazása véleményünk szerint csak transzformációs analízis, illetve szintézis révén készíthető el. Pl. $S^1_{on} + \{történő, \dots\} + S^2 \rightarrow Adj^{S^1} (s, i, ú) + S^2$ (*hajós szolgál, hétfői kirándulás, harmadjokú készültség*), de: $S^1_{val} + \{történő, \dots\} + S^2 \rightarrow Adj^{S^1} s + S^2$ (*autós felvonulás*), $S^1_{on} + \{termő, \dots\} + S^2 \rightarrow Adj^{S^1} (i) + S^2$ (*földi mogoró*), $S^1_{on} + \{beszélő, \dots\} + S^2 \rightarrow Adj^{S^1} (ú) + S^2$ (*kétnyelvű személy*). Szóképző affixumok

²Vö. B. M. Волоцкий, Установление отношения производности между словами: Вопросы Языкознания, 1960/3: 100—7; И. И. Теплова, Применение трансформации и дистрибуции в различении словообразовательных типов русских глаголов: Сб. «Вопросы методологии и методики лингвистических исследований». Уфа, 1966. 163—7.

³Zur Stellung der 'Wortbildung' in einem formalen Sprachmodell. *Studia Grammatica*, I. 31 kk. (Berlin, 1962).

összevetése szintagmákkal, egyszerű mondatokkal W. DOROSZEWSKINÉ már 1946-ban jelentkezett,⁴ s megtalálható A Mai Magyar Nyelv Rendszeré-ben is. Egzakttá válása és tudatos alkalmazása azonban csak a generatív grammatika készítésénél, tehát napjainkban várható.

Az utolsó fejezetben („A szóalkotás fő modelljeinek osztályozása és azok megkülönböztető jegyei”) tipológiai megjegyzéseket találunk. Lineáris szóalkotási modellnek nevezi a véges számú szóképző elem összetételét. Ide tartozik a szóösszetétel, a prefixálás, a szuffixális és a kevert típusú szóképzés, továbbá az abreviatura (rövidítés). Strukturális szerkezetük: $x + y$. A nem lineáris szóalkotási modelleket nem lehet szóképzési szempontból tagolni, szegmentálni, ugyanis ezekben a modellekben a t_0 fonológiai változáson megy keresztül. Képletük $x \rightarrow y$. Ide sorolható a konverzió útján létrejövő képzés, a szófajátváltó szubsztantiváció, adjektiváció stb., a t_0 vagy a gyökér fonológikus változása és az olyan képzés, amelyet a ragok levágása után nyerünk (58–61). A szóalkotásnak ezen fajtái különböző fokon képviselik magukat az egyes nyelvekben. Ismeretes, hogy a német nyelv a szóösszetételeket, ezzel szemben az orosz az affixációs szóképzést kedveli.

KUBRJKOVA nagyon fontos feladatnak tartja a szóalkotási modellek produktivitásainak leírását, általában azt a nyelvreírást, amely rögzíti egy adott nyelvallapotban a modellek potenciális lehetőségeit. Ilyen természetű munkát jelenleg alig-alig találunk a szóalkotás témakörében.⁵

Szó esik még e könyvecske utolsó lapjain az affixális szóképzés tipológiájáról (még ha szimplifikált formában is). KUBRJKOVA szóalkotási könyve elsősorban a szlavisztikai irodalmon nyugszik, innen érthető szenvedélyes kutatása az ún. univerzális módszer után. S mivel a szóalkotási rendszer nagyon heterogén folyamatok gyűjtőmedencéje, sokarcúságának feltárásához véleménye szerint csupán egyetlen módszer nem elégséges.

NAGY FERENC

Approaches to Semiotics

Cultural Anthropology, Education, Linguistics, Psychiatry, Psychology. Transactions of the Indiana University Conference on Paralinguistics and Kinesics. Edited by THOMAS A. SEBEOK, ALFRED S. HAYES, MARY CATHERINE BATESON. London — The Hague — Paris, 1964. Mouton and Co., Janua Linguarum, Series Maior XV. 294 l.

A gyűjteményes kötet annak a tudományos tanácskozásnak az anyagát foglalja össze, amelyet 1962. május 17–19-én tartottak az Egyesült Államokban, Bloomington városában az Indiana-egyetemen (az Indiana University Research Center in Anthropology, Folklore and Linguistics rendezésében). A kötet szerzői „szemiotika” néven tették közzé a beszámolókat és a viták szövegét. Ezzel a névvel, amely végeredményben két amerikai filozófus, CHARLES S. PEIRCE és CHARLES MORRIS műszava, próbálják elnevezni azokat a kutatásokat, amelyek a „paralingvisztika” és „kinézia” körébe tartozó igen sokrétű jelenségálmaz elemzésével és rendszerezésével foglalkoznak. A paralingvisztika és kinézia ugyancsak nem általánosan elfogadott terminus technicus, a viták során többben is kifogásolták használatukat és meghatározásukat (két pszichológus, MAHL és SCHULZE előadásukban „extralingvisztikának” nevezték a paralingvisztikát), de jobb híján mégis ezek a leginkább elfogadott műszók.

A paralingvisztika és a kinézia egyaránt a nyelvtudomány határterületén foglal helyet, és szorosan kapcsolódik a pszichológia, a szociológia, a néprajz, a nyelvpedagógia, a pszichiátria és más stúdiumok anyagához, s éppen azért rendezték a szóban forgó konferenciát, hogy a különböző területeken, de ugyanazzal a jelenséggel más-más szempontból foglalkozó szakemberek közös nevezőre jussanak az alapelvekre és a kutatási módszerekre nézve. Ez még ennek a tanácskozásnak a során nem teljesen sikerült, de a jelenségek rendszeres, tervszerű és egybehangolt kutatásának fontosságát általában elismerte a konferencia minden résztvevője.

⁴ Kategorie slowotwórcze. „Sprawozdania Towarzystwa Naukowego”. Warszawa, 1946. 39.

⁵ Vö. mégis KÁROLY SÁNDOR, A szóképzés grammatikai jellegéről. NyK. LXVII, 273–89. [1965].

A paralingvisztika lényegében a csak kommunikatív jellegű hangos beszédnél felüli vagy kívüli nem-verbális beszéd- és hangjelenségekkel foglalkozik, tehát pl. az érzelem-kifejező hanglejtésfajták, indulathangok, mozgás, nyögés, köhögés stb. funkcióinak leírásával és rendszerezésével, a kinézia pedig a beszédet kísérő vagy helyettesítő mozgás-fajtákkal, a mimikával, a gesztikulációval, a testtartással és testmozgással stb. Mindezeknek a jelenségeknek a leírása természetesen nem most veszi a kezdetét, és hosszú lenne felsorolni csak az alapvető munkákat is (a mű igen bő bibliográfiát közöl), de az egységbe foglaló és a kutatások alapelveit meghatározó törekvések alig több mint egy évtizede keletkeztek. Lásd erre vonatkozóan még DIEBOLD összefoglalását (*Psycholinguistics*. Edited by CHARLES E. OSGOOD and THOMAS A. SEBEEK. Bloomington 1965. 205—291. l.).

A kötet az 5 vitaindító előadás és az azt követő viták szövegét, továbbá a szociológus MARGARET MEAD általánosabb tárgyú előadását közli. A viták itt közölt szövege verbális hűséggel követi az elhangzottakat, s így visszaadja a tárgytól gyakran elkalandozó gondolatokat is.

PETER F. OSTWALD (*How the Patient Communicates about Disease with the Doctor*, 11—34. l., illetőleg a vita 35—49. l.) a pszichiáter és a gyakorló orvos szemszögéből csoportosítja a jelenségeket, és úgy látja, hogy a normálistól eltérő beszédbeli sajátosságok (hangsúly, hanglejtés, beszédsszünet, szókihagyás, szó- és szótagismétlés), egyéb hang- és mozgásrendellenességek és jellemvonások (mimika, testtartás, kézmozdulat, köhögés stb.), továbbá állandóbb jellegű külső tünetek (testi állapot, termet, bőrszín, tekintet stb.) specifikus elváltozásokra és megbetegedésekre engednek következtetni. A hozzászólók közül többen nem látták megnyugtató módon elválasztva az előadó által felsorolt és példákkal illusztrált anyagból a kommunikációs és nem kommunikációs jellegű jelenségeket. Ez utóbbiak közé tartoznak nyilvánvalóan a minden közlési szándéktól független testi jelenségek, mint a termet, a bőr elváltozásai stb.

GEORGE MAHL és GENE SCHULZE (*Psychological Research in the Extralinguistic Area*, 51—124 l., illetőleg 125—143 l.) tárgykör szerinti részletezésben tekintette át a főleg 1950 után megjelent munkákat (számszerint 110 bibliográfiai adatot). A szerzők kiemelik, hogy — amint az összeállításból is kitűnik — az eddigi kutatások nincsenek egységes terv szerint összehangolva, a kísérleteket és megfigyeléseket igen eltérő egyéni módszerek alapján végezték. Ami az egyes témaköröket illeti, a beszélőnek a hallgatóra gyakorolt hatására vonatkozóan a szerzők egyetlen referenciát sem találtak. Az előadás további részében megvizsgálták, hogy a szorongás lelkiállapotát milyen paralingvisztikai jelenségek jellemzik az eddigi kutatások megállapításai szerint. Általában véve kevés a teljesen egybehangzó tanulság, viszont több ellentmondás állapítható meg. Így pl. a hanglejtéskülönbség növekedése általában szorongásra utal, bár nem minden esetben, mert több személynél éppen az ellenkezője volt tapasztalható (85. l.). Az előadók a melléknév—főnév előfordulásának arányát is vizsgálat és következtetés tárgyává tették, de amint STANKIEWICZ a vitában rámutatott (133. l.), még nem ismerjük az arány előfordulását a code-ban, az irodalmi és más stílusrétegek közt, tehát a néhány kísérleti személy beszédében előforduló arányból nem lehet messzemenő következtetéseket levonni.

ALFRED S. HAYES (*Paralinguistics and Kinesics: Pedagogical Perspectives*, 145—172, 173—190. l.) a jelenségeket az elméleti és gyakorlati pedagógia nézőpontjából vizsgálja, és megállapítja, hogy idegen nyelvek oktatásához és elsajátításához nemcsak a szűkebb értelemben vett kommunikatív jellegű nyelvi rendszert kell figyelembe venni, hanem a nyelvenként (illetőleg népenként) különböző paralingvisztikai és kinéziai jelenségeket is. A didaktikai módszerek közt javasolja többek közt filmek alkalmazását (169. l.). Ennek hasznosságát a nyelvórákon a vita során mások is hangoztatták (185—186. l.). BIRDWHISTELL, a kinézia stúdiumának egyik úttörője rámutatott (178. l.), hogy a nyelvek különbsége nagyon is megnyilvánul a látható beszédmozgás különbségében; a hangos-filmen az éles szem megállapíthatja, hogy az illető éppen melyik nyelven beszél, még akkor is, ha a hangot kikapcsolják.

WESTON LA BARRE (*Paralinguistics, Kinesics, and Cultural Anthropology*, 191—220, 221—237. l.) az etnográfiai gyűjtések bőséges anyagával támasztotta alá beszámolóját. Bebizonyította, hogy az etnikai különbség a szóban forgó jelenségekben is nagy mértékben megnyilvánul.

EDWARD STANKIEWICZ (*Problems of Emotive Language*, 239—264, 265—276. l.), mint nyelvész az érzelmi nyelvi eszközöket próbálja rendszerbe foglalni fonetikai, lexikális, morfológus és képzésbeli sajátosságok szerint. A fonetikai eszközöket illetően megállapítja, hogy általában a kommunikatív rendszertől eltérő fonetikai sajátosságokat használják fel emocionális kifejezésre, tehát pl. a hangzónyújtást olyan nyelvekben, ahol a kvantitáskülönbség nem fonológus jellegű, pl. (német *rrrauss!*). Rámutat, hogy új

fonémák keletkezhetnek emfatikus jellegű hangokból. Így keletkezhetett pl. az ósszlávban a *z*, és egyes szláv nyelvekben az *f* és *z* hang (259. l.). Ugyanakkor korábbi emocionális elemek elveszthetik ezt a sajátosságukat, mint pl. a latinból kicsinyítőképzővel átvett francia szavak (*oreille*, *soleil* stb.). Az expresszív elemek egyik nyelvből a másikba vándorolhatnak éppentúgy, mint egyéb kölesónszavak. STANKIEWICZ szerint a mássalhangzóbetoldásos ikerítés (angol *money-shmoney*) jó példa erre, itt ugyanis a török képzésmódot vették át egyes szláv nyelvek (orosz *zakon-makon*), ez terjedt el a jiddisben, és innen került át az angolba. Kérdés, vajon a hasonló magyar jelenség (*ingó-bingó*, *Anni-Panni*) szintén átvétellel magyarázható-e, vagy esetleg több nyelvben egymástól függetlenül létező, legfeljebb egymást erősítő jelenséggel állunk szemben? A vitában többen is feltették a kérdést, hogy a STANKIEWICZ által számbavett jelenségek dichotomikus jellegűek-e, tehát a nem emocionális és emocionális elemek rendszerszerű opozícióját kell-e alapul vennünk a vizsgálatokban, vagy az expresszív elemek csupán járulékos viszonyban vannak-e a kommunikatív nyelvi elemekkel (270, 274–275. l.).

MARGARET MEAD (*Vicissitudes of the Study of the Total Communication Process*, 277–287 l.) rámutatott arra, hogy az eddigi vizsgálatok ellentmondásainak többek közt az az oka, hogy a hagyományos nyelvészeknek az írott nyelvi formák rendszerén alapuló szemlélete kerül szembe azokkal, akik inkább a kevésbé művelt rétegek beszédét és szokásait teszik vizsgálat tárgyává. Felhívta a figyelmet a még teljesen elhanyagolt kutatási területeknek (tánc, tapintás, szaglás stb.) mint kommunikációs eszközöknek a vizsgálatára.

A paralingvisztika és kinézia további fejlődését kitűnően szolgálja ez a mű még akkor is, ha a viták gyakran csak az elvi nézeteltéréseket állították reflektorfénybe. A nyelvészek a szóban forgó jelenségek leírásán és rendszerezésén túlmenően két fő kérdéskomplexusra kell válaszolnia: 1. milyen jellegű rendszert alkotnak e jelenségek és hogyan függenek össze a verbális nyelvrendszerrel, 2. hogyan különböznek el nyelvek, nyelvjárássok szerint, azaz az azokat beszélő népek és népcsoportok, néprétegek szerint. Ez az utóbbi probléma a szociológust és az etnográfust is érdekli. Lásd erre vonatkozóan a kinézia problematikáját érintő korábbi tanulmányomat (FODOR ISTVÁN, *A filmszinkronizálás nyelvtudományi és lélektani problémái*. Filmkultúra, 1965. 14. sz., 115–168. l.). STANKIEWICZ előadásában is kidomborodik e két kérdésesoport fontossága, és ugyancsak itt találjuk meg azt a bibliográfiát, amely — ha még számszerűen növelhető is, — igyekszik felölelni a legfontosabb irodalmat, tekintet nélkül arra, hogy milyen nyelven íródott, tehát nem korlátozódik túlnyomórészt az angol nyelvű vagy méginkább az Amerikában megjelent munkákra.

FODOR ISTVÁN

Universals of Language

Second Edition. Edited by JOSEPH H. GREENBERG. Report of a Conference Held at Dobbs Ferry, New York, April 13–15, 1961. Cambridge, Massachusetts and London, 1966. The M. I. T. Press, XXVII + 337 l.

A nyelv egyetemes törvényeinek kérdése mindjobban tudományszakunk érdeklődési központjába kerül. Ez érthető, ha meggondoljuk, hogy napjaink új kutatási területei szorosan összefonódnak a nyelvi „univerzális” problematikájával. Az egyes nyelvcsaládok összehasonlító vizsgálatán túlmenően általános törvényszerűségek feltárásán fáradozik végeredményben a nyelvi tipológia (erre a kötet több szerzője is rámutatott, sőt a nyelvi típus és a nyelvi univerzália szinte azonos voltát hangsúlyozta talán túlzott mértékben az I. kiadás egy korábbi recenziója, B. A. USPENSKIJ: *Voprosy Jazykoznanija*, 1963/5: 115–130. l.), továbbá az összevető módszer és a gépi fordítás elmélete. Bár a kérdés vizsgálata csak a napjainkban érett meg, nem új keletű. Amint a kötet egyik szerzője, H. M. HOENIGSWALD előadásából is kitűnik (30–33. l.), a nyelvtudomány egész történetében kimutatható az általános törvényszerűségek kutatásának igénye és igyekezete, csak korszakonként más-más szemlélet alapján közeledtek hozzá. A klasszikus görög *φύσει—θέσει* vita, a Port Royal *grammaire raisonnée*-ja, az újgrammatikus iskola elmélete a hangtörvényekről, SAUSSURE poszthumusz művének „A-t-il un point de vue panchronique” című e szempontból nem túl pozitív fejezete, GRAMMONT *Traité de phonétique* (1933), TRUBETZKOJ *Grundzüge der Phonologie* (1939) című munkái mind a kérdés tisztázásához és egyes univerzálisok pontosabb megfogalmazásához vezettek. Mégis az újabb ilyen tárgyú tanulmányok közül B. W. és E. G. AGINSKY cikke [*The Importance*

of Language Universals, Word 4 (1948), 168—172. l.] válthatta ki elsősorban azt az általános érdeklődést, amely az ismertetett munka alcímében megnevezett konferencia megszervezéséhez, és annak anyagának közléséhez vezetett először 1963-ban. A vitaindító memorandumot (XV—XXVII. l.) a szerkesztő GREENBERG, továbbá JAMES J. JENKINS és a nyelvpszichológus CHARLES E. OSGOOD állította össze. Ismertetésünk a második, változatlan kiadás anyagára támaszkodik.

A tudományos konferencia előadói egyaránt foglalkoztak elméleti kérdésekkel és konkrét univerzálisok meghatározásával. Leginkább elméleti jellegűnek nevezhető HOENIGSWALD és R. JAKOBSON előadása, a legkonkrétabb CHARLES A. FERGUSON és GREENBERG beszámolója. JOSEPH B. CASAGRANDE néprajzi, CH. E. OSGOOD pedig lélektani, azaz pszicholingvisztikai szempontból foglalkozott a nyelvi univerzálisok kutatásának fontosságával.

Ami az elméleti problémákat illeti, a tanácskozás mindegyik résztvevője meg-egyezett abban, hogy a nyelvnek vannak egyetemes törvényszerűségei. Ezek mind szinkronikus, mind diakronikus tekintetben kimutathatók, és megnyilvánulnak a nyelv valamennyi szintjében, tehát a hangrendszerben, a morfológiában, a szintaxisban, a szókinésben, illetőleg a nyelv szemantikájában. Az univerzálisok kimutatása és felállítása legkönnyebben a nyelvek szinkron rendszerében, és a nyelvi szintek közül a fonémaállományban végezhető el, leginkább problematikus viszont a diakronikus, továbbá a szemantikai univerzálisok meghatározása. Az előbbi kérdéssel foglalkozó HOENIGSWALD, az utóbbit tárgyaló URIEL WEINREICH és STEPHEN ULLMANN tanulmányai tehát inkább csak úttörő próbálkozások arra, hogy az ismert hatalmas tényanyagot az univerzálisok szempontjából rendezzék.

Az univerzálisok ismeretelméleti jellegét tekintve az egész anyagon vörös fonálként vonul végig az a kérdés, vajon a nyelv egyetemes törvényei induktív vagy deduktív törvények-e. A kötet szerzői közül is többen hivatkoznak BLOOMFIELD (Language. New York, 1933, 20 l.) azon kijelentésére, hogy az emberi nyelvre vonatkozólag csak az induktív úton szerzett általánosítások értékesek. A matematikai módszerek és a szimbolikus logika elveinek a nyelvtudományban való alkalmazása a deduktív törvények alkalmazásának is szükségszerűen helyt ad, habár az ilyen módon felállított törvényeknek csak akkor van reális értéke, ha a tapasztalati tények megerősítik őket (vö. azonban SAUMJÁN ezzel ellentétes nézetét, amelyben a deduktív úton szerzett eredményeket az empirikus tények ellenére is igazaknak minősíti: Voprosy Jazykoznanija 1965/5: 46. l.).

A deduktív törvények felállításának formális eszköze az implikáció alkalmazása. GREENBERG 45 általános törvényszerűségeket állít fel beszámolójában, amelyet 30 különböző típusú és földrajzilag különböző területen beszélt nyelvek adatainak statisztikai összesítése alapján állapít meg főleg implikációs formában. Az implikáció itt a szimbolikus logika viszonyformájával azonos, tehát az az eset, amikor azt mondjuk: ha valamely nyelvben X jelen van, akkor Y is mindig megtalálható. Hadd soroljak fel mutatoul néhány egyetemes törvényt GREENBERG tanulmányából: 3. Olyan nyelvek, amelyekben a verbum-subjectum-objectum szórend dominál, mindig prepozíciós jellegűek; 4. A véletlennél sokkal nagyobb gyakoriságban tartalmaznak posztpozíciókat azok a nyelvek, amelyekben a szórend: subjectum-objectum-verbum; 5. Ha egy túlnyomóan subjectum-objectum-verbum szórendű nyelvben a főnév megelőzi a tőle függő genitívuszt, a melléknév szintén a főnév után áll; 31. Ha akár az alany, akár a tárgy nemben egyezik az igével, akkor a melléknév is egyezik a főnévvel; 34. Egy nyelvben sincs triális, ha csak nincs duális, és egy nyelvben sincs duális, ha csak nincs plurális; 36. Ha valamely nyelvben megvan a genus kategóriája, mindig megvan a numerus kategóriája is; 37. Egy nyelvben sincs több genusmegkülönböztetés a nem-egyes számban, mint az egyszámban; 45. Ha a névmás többszámában van genusmegkülönböztetés, akkor az egyszámban is van.

Mindezekből végeredményben az tűnik ki, hogy az implikáció csak forma, hiszen a szabályok vagy nagyon is függnek a statisztikai adatoktól (pl. a 3. és 4. törvény, ahol a „dominál”, „a véletlennél sokkal nagyobb gyakoriság” a szabály lényege), vagy pedig semmitmondó a törvény (36., 37., 45.). GREENBERG maga is utal implikációs törvényeinek ilyen jellegére (73., 104—105. l.).

USPENSKIJ, a munka korábbi recenzense (i. m.), még tovább megy GREENBERG próbálkozásán (és WEINREICHÉN, akinek előadásáról még később beszélünk), és a konferencián felállított egyetemes törvényeket a szimbolikus logika formális eszközeivel is felírja (néhány speciális kvantor alkalmazásával), de a szabályoknak az empirikus adatoktól függő valóságértékét természetesen ez nem változtatja meg. Hogy GREENBERG törvényei mennyire függnek az empirikus úton szerzett tényektől, azt bizonyítja saját kiegészítő jegyzete (107. l.), amelyben az utólag kapott információk alapján az általam is idézett 3. törvényt mégsem tekinti kivételnélkülinek, ti. egy uto-azték nyelvcsaládba tartozó

nyelvnek, a papagónak az adatai ellene szólnak. De számos más ilyen példát lehetne még felhozni a korábban megállapított univerzálisok ellen szóló új, eddig ismeretlen nyelvi adatokról. LADEFOGED (*A Phonetic Study of West African Languages*, Cambridge University Press, 1964, 24. l.) például hivatkozik a nyugatafrikai igbira nyelvre, amelyben öt nazális mássalhangzó van szemben a négytagú orális zárhangsorral, holott FERGUSON-nak a jelen kötetben szereplő tanulmánya szerint az alábbi univerzális állítható fel: az elsődleges nazális mássalhangzók száma sohasem lehet több, mint az orális zárhangoké. Ezért R. JAKOBSON-nal (268. l.) ellentétben úgy vélem, hogy az empirikus adatok minél tökéletesebb felmérése nélkül időálló és megbízható nyelvi univerzálisát sem lehet felállítani, végeredményben tehát BLOOMFIELD idézett nézete továbbra is helytálló (nem beszélve az értekezlet több résztvevője által is említett triviális univerzálisokról, mint pl.: minden nyelv magánhangzókából és mássalhangzókából, fonémákból és morféimákból áll stb., amelyeknek azért egy más szemszögből nézve van jelentőségük; ezekre HOCKETT beszámolójának ismertetésekor még visszatérek). GREENBERG kísérlete azért természetesen feltétlenül fontos és hasznos lépést jelent az univerzálisok felmérésében és összegyűjtésében, de csak ideiglenes érvényű lehet, hiszen a helyes indukció követelményeit alkalmazva, 30 nyelv adatainak alapulvétele még akkor sem elég, ha a kiválasztásban a szerző igyekezett eleget tenni a statisztikai reprezentáció követelményeinek.

A továbbiakban az egyes tanulmányok ismertetésére térek át.

CHARLES F. HOCKETT (*The Problem of Universals in Language*, 1—29. l.), aki maga személyesen nem vett részt a megbeszélésen, a nyelvi univerzálisok általános alapelveit tárgyalva az empirikus (általánosan elterjedt) törvényszerűségek fontosságát hangsúlyozta azzal az elfogadható megszorítással, hogy nem lehet minden nyelv statisztikai adataira építeni, hiszen például alig ismert vagy teljesen ismeretlen kihalt nyelvek is vannak, s ezért az induktív úton nyert adatokat megfelelően kell értékelni és szükség szerint átértékelni (extrapolálni). Ő maga azoknak az egyetemes törvényeknek a felállításával foglalkozik, amelyek az emberi nyelvre általában jellemzőek, megkülönböztetve azt minden más élőlény közlési eszközétől. A szerző a maga korábbi gondolatait (*A Course in Modern Linguistics*, New York 1959, a 64. 3. *The Key Properties of Language* című fejezet) fejleszti tovább és megtoldja néhány újabb kritériummal. Bár egyes megállapításai szükségszerűen általánosak és közhelyszerűek (minden nyelv hangokból, morféimákból, illetőleg szavakból és nyelvtani viszonyító eszközökből áll, minden nyelvben vannak névmások, tulajdonnevek stb.), az emberi nyelv kritériumainak felállítása terén kétségtelenül az ő megfogalmazása a legáltalánosabb, legegyszerűsebb és a legalaposabb az eddigiekhez viszonyítva. Érdekes az a megállapítása (24—25. l.), amely szerint a fonémák maguk nem alkalmaskak arra, hogy mint nyelvi egységek univerzálisok alapjául szolgáljanak, mert igen gyakran más nyelvi egységekkel (pl. a szótaggal) alkotnak nehezen elhatárolható egységet.

HENRY M. HOENIGSWALD (*Are There Universals of Linguistic Change?*, 30—52. l.) a diakronikus univerzálisok elvi problémáit taglalja. Már említettem, hogy egyelőre aligha lehet ebben a tekintetben túlmenni az ismert tények néhány általános egységbe-foglalásán. Ilyenre tesz kísérletet a szerző, amikor helyettesítési modellként (*replacement pattern*) foglalja össze mindazt a nyelvi változást, akár hangtani, akár lexikai természetűek, amikor egy új nyelvi jel vagy nyelvi egység lép a korábbi helyébe, tehát pl. a germán alapnyelvi *d* hang helyett a német *t*, az angolszász eredetű *inwit* helyett a mai angol *conscience*. Egy másik általános jelenség a nagyon is ellentmondásos és vitatható törekvés az új struktúra kialakítására (*target structure*).

CHARLES A. FERGUSON (*Assumptions about Nasals: A Sample Study in Phonological Universals*, 53—60. l.) a nazális hangok meglétére és a többi hanghoz való viszonyára alapozva állít fel 15 egyetemes törvényszerűséget (1. fentebb).

SOL SAPIROTA (*Phoneme Distribution and Linguals Universals*, 61—72. l.) is az univerzálisok és a nyelvi típusok közötti szoros összefüggését hangsúlyozza, továbbá azt, hogy a nyelvet inkább a statisztikai, induktív törvényszerűségek jellemzik, és nem lehet csak egymástól függő törvényeket keresni a nyelvben.

JOSEPH H. GREENBERG (*Some Universals of Grammar with Particular Reference to the Order of Meaningful Elements*, 73—113. l.) tanulmányának elvi kérdéseiről már az előbb részletesebben beszéltem. Itt csak annyit, hogy az általa felállított szabályszerűségek mind az alaktan, mind a szintaxis köréből valók, és a szórendi kérdések W. SCHMIDT kutatásai nyomán igen jelentős szerepet kapnak bennük. Az első törvényt (Kijelentő mondatokban az uralkodó sorrend az, hogy az alany megelőzi a tárgyat), érdemesnek tartom bemutatni az általa felállított táblázatban, ti. itt a szóban forgó 30 nyelv szám- szerű adata támasztja alá a szabályt a megfogalmazásnál is nagyobb részletességben (77. l.):

	I	II	III
Po — A	0	1	6
Po — N	0	2	5
Pr — A	0	4	0
Pr — N	6	6	0

A rövidítések feloldása: I = verbum-subjectum-objectum sorrend, II = subjectum-verbum-objectum, III = subjectum-objectum-verbum; Po = posztpozíciók megléte (a prepozíciókkal szemben), Pr = prepozíciók megléte; A = a főnevet megelőző melléknév uralkodó szórendje, N = ennek ellenkezője.

GREENBERG főbb típusokat próbál meghatározni azokból a nyelvekből, amelyekre az általa felállított univerzálisok vonatkoztathatók. Szerinte a prepozíció, a genitivusban álló főnév, amely követi a birtokot, a verbum-subjectum és verbum-objectum, valamint a főnevet követő melléknévi sorrend mind közvetlen vagy közvetett harmóniában van egymással. Az ezzel ellentétes harmóniatípusra jellemző a birtokot megelőző genitivus, a subjectum-verbum, objectum-verbum és a főnevet megelőző melléknév sorrendje, továbbá a posztpozíció megléte.

GREENBERG igen szellemes és átgondolt koncepciójának, mint már említettem, mégis az a legnagyobb hiányossága, hogy csupán harminc nyelv adataira van építve. Egyébként sem ártana, ha az egyes nyelvek specialistái részleteiben megvizsgálnák Greenberg adatait. A magam részéről nem látom pl. kielégítőnek a 40. szabályszerűséget: Ha a melléknév követi a főnevet, akkor ő testesíti meg a névszó inflexiók jellemvonásait; ebben az esetben a főnév minden ilyen sajátosságot nélkülözhet. Ez a szabály főleg a baszk nyelv jellemvonásaira enged következtetni, és a szerző maga is ezt a nyelvet említi példának (95. l.), nehezen látom be azonban, hogy hogyan érvényesül a szabály pl. a szuahéli nyelvben, ahol a melléknév ugyancsak mindig követi a főnevet, ezzel szemben flexióról nem beszélhetünk, de mindenesetre az alaki sajátosságokat (névszói osztályrag) mind a főnév, mind a melléknév magában hordozza, ha a melléknév szuahéli eredetű (*mtu mkubwa* 'nagy ember' *watu wakubwa* 'nagy emberek'), de csak a főnév kap ragot, ha a melléknév idegen eredetű (*mtu tajiri* 'gazdag ember — *watu tajiri* 'gazdag emberek'). Ez a példa is azt bizonyítja, hogy nyelvi univerzálisát csak széleskörű és megbízható tényanyag alapján lehet felállítani.

WARREN COWGILL (A Search for Universals in Indo-European Diachronic Morphology, 114—141. l.) a SAPIR (Language. New York, 1921) nyomdokain járó J. H. GREENBERG (International Journal in American Linguistics 26 [1960] 178—194. l.) morfológiai tipizáló módszerét követte és alkalmazta 14 indoeurópai nyelvre, négy nyelv adatait GREENBERG táblázatából vevén át, 10 nyelv adatát pedig a módszer némi módosításával a saját számításai szerint állítván össze. A szerző a kapott mutatók alapján részben igazolva lát több olyan tendenciát és jellemvonást, amely nagyjából ismeretes volt (pl. a hettita nyelvnek viszonylag eltérő morfológikus alkata). A számszerű adatok viszont többek közt azt is megmutatják, hogy a szintézisnek az indoeurópai alapnyelvből kiinduló, egyre csökkenő tendenciája és növekvő analitikus jellege egyáltalán nem töretlen vonalú. COWGILL hangsúlyozta azonban, hogy az adatok gyakran ellentmondóak és nem mindig lehet belőlük általános törvényszerűségekre következtetni. A szerző a számításoktól függetlenül az affixumok három fajtájának történeti fejlődéséről és elterjedéséről ad rövid áttekintést, azt a szabályszerűséget állítván fel ezzel, hogy minél nagyobb mérvű morfológikus váltakozások tapasztalhatók a viszonyító morfémák közt, azok annál korábban keletkeztek.

URIEL WEINRICH (On the Semantic Structure of Language, 142—216. l.) és STEPHEN ULLMANN (Semantic Universals, 217—262. l.) egyaránt a jelentésen általános törvényeivel foglalkoznak más-más nézőpontból kiindulva. WEINRICH a (CARNAP-féle) szimbolikus logika terminológiája és formális eszközei alapján vizsgálja a nyelv szókinésében és nyelvtani eszközeiben a jelentési kategóriák összefüggését a logikaiakkal, de ebben a vonatkozásban természetesen csak az alapelvekig jut el néhány illusztráló példa támogatásával, illetve a továbbhaladáshoz szükséges kérdéseket adja fel. A pragmatikus operátorok közé tartoznak az igei módok, az imperatívus, a kérdés stb. Ebbe a témakörbe tartoznak a kérdőszavak, a kérdő partikulák stb. A kérdőnévmások rendszerében igen gyakori a hiány, pl. az angolban a *wh-* (*what, which, why?* stb.) melléknévi formája hiányzik, s csak körülírással fejezhető ki (*what kind of?*). A névmások másik csoportja kvantifikáló eszköz (*bármely, valamely, minden, semmilyen* stb.). A szókapcsolatok és mondatok szemantikájában (combinatorial semantics) WEINRICH két jelkombinációs típust állapít meg: kapcsolódás (linking) és illeszkedés (nesting). A kapcsolódás két jel egyszerű nyelvtani társulása, míg az illeszkedés két jel nem azonos szintű kapcsolata. Az elsőre példa a jelzős

kapcsolat, a másakra a tárgyi és határozói szintagma. ULLMANN e tanulmányában csak a szójelentés általános problematikájával foglalkozik főleg korábbi alapvető munkáinak (vö. pl. *Principles of Semantics*, Glasgow—Oxford 1959) anyaga alapján. A szerző hangsúlyozza a nyelvenkénti szemantikai párhuzamok összeállításának fontosságát (238—240. l.).

ROMAN JAKOBSON (*Implications of Language Universals for Linguistics*, 263—278. l.) az implikációs jellegű törvények fontosságát emeli ki. Többek közt GREENBERG elaborátumával kapcsolatban néhány konkrét ellenvetést tesz. Pl. hogy a szórendnek egyes nyelvekben, így az oroszban (tegyük hozzá, a magyarban is) stilisztikai szerepe van, ott tehát az általános sorrend (amely semleges stilisztikai hangulatú) a szöveg követelményeinek megfelelően változik, sőt ott a Greenberg által említett soha sem használt vagy csak ritkán előforduló verbum-objectum-subjectum, objectum-subjectum-verbum és objectum-verbum-subjectum sorrend is gyakran lehetséges.

JOSEPH H. CASAGRANDE (*Language Universals in Anthropological Perspectives*, 279—298. l.) azért tartja fontosnak a nyelvi univerzálisok összegyűjtését, mert ezek az emberi művelődés egyetemes törvényeire is rávilágítanak. A dolgok természetéből következik, hogy elsősorban a szemantikai univerzálisok érdeklik a szélesebb értelemben vett antropológiát, de a többi nyelvi szint törvényszerűségeinek összeállítása sem érdektelen. A nyelvi általános törvényszerűségeinek vizsgálatában feleletet várunk a WHORF-féle (tulajdonképpen HUMBOLDT-tól eredő) koncepció érvényességének kérdésére, tehát, hogy vajon tényleg a különböző nyelvi struktúrák alakítják-e ki az emberi gondolkodás és világnézet különbségeit.

CHARLES E. OSGOOD (*Language Universals and Psycholinguistics*, 299—322. l.) 4 általános törvény felállításával próbálkozik, amely az implikáció legáltalánosabb formáját, a ZIFF-féle gyakorisági törvényt és az 50 százalékos entrópia körüli ingadozás tapasztalatai tételeit foglalja magában. Ő is szükségesnek látja a WHORF-féle nyelvi relativitás elméletének további ellenőrzését, amelyre vonatkozóan eddig ellentmondó eredményeket kaptunk a pszicholingvisztikai tesztek során. Különösen fontosnak tartja az ULLMANN által vázolt szemantikai univerzálisok kutatását. A továbbiakban beszámol arról az illinoisi Institute of Communication Research által számos országban végzett vizsgálatról, amely folytatása egy korábbi kutatásnak [CHARLES E. OSGOOD—GEORGE J. SUGI—PERCY H. TANNENBAUM, *The Measurement of Meaning*. Univ. of Illinois 1957, ismertette ANTAL LÁSZLÓ *Nyt.* 82 (1958) 504—505. l.].

FODOR ISTVÁN

A. Capell: *Studies in Socio-Linguistics*

Jauna Linguarum Studiae memoriae Nicolai van Wijk dedicata, edenda curat C. H. VAN SCHOONEVELD, Indiana University, Nr. XLVI. London — The Hague — Paris, 1966. Mouton and Co. 167 l.

Amint a szerző már az előszóban megírja (5—6), sem a cím, sem a műben foglalt tartalom nem a nyelv és a társadalom egymással összefüggő, egymásra ható jelenségeit öleli fel, hanem annak a stúdiumnak elvi kérdéseivel foglalkozik, amelyet az amerikai nyelvészek BOAS és SAPIR nyomán etnolingvisztikának neveztek el. Minthogy a könyv tárgya ilyen módon pontosan körül van határolva, félreértésről nem eshetik szó, de azért mégis kifogásolnunk kell azt a terminusváltogatást, amelynek okairól különben a szerző nem ad elfogadható magyarázatot. Azért kellene ragaszkodni az „etnolingvisztika” elnevezéshez, mert „szociolingvisztika” is van, azaz, hogy jelenleg csak a körvonalai vannak meg, de idővel ennek a stúdiumnak is ki kell fejlődnie és fel kell virágoznia. Hogy még nem született meg igazában, az részben annak a következménye, hogy a szociológia sokkal fiatalabb tudományág, mint akár a nyelvtudomány, akár a néprajz. Miféle témákat hivatott tárgyalni a szociolingvisztika? Nevéből adódóan a nyelvtudomány és a szociológia érintkezési területén mindazokkal a kérdésekkel, amelyek a társadalom egészének, a társadalom osztályainak és rétegeinek a nyelvre gyakorolt hatásából, illetőleg kölcsönhatásából erednek. Ide tartozik pl. annak a vizsgálata, hogy a társadalom egyes rétegei melyik nyelvi réteget (irodalmi nyelv, köznyelv, regionális köznyelv, a köznyelv alsó foka), milyen fokon ismerik, hogy viszonylanak egymáshoz a társadalom rétegei és az egyes csoportnyelvek, továbbá a nyelvjárások területén belül milyen tagozódás van az egyes társadalmi rétegek (pl. szövetkezeti parasztok és állami gazdaságok dolgozói, falusi értelmiség, kisiparosok stb.) nyelve között, csoportnyelvek és rétegnyelvek szerint.

További kutatás tárgya lehet, hogy melyik rétegre milyen nyelvi változások, neologizmusok, archaizmusok, nyelvi hibák jellemzőek, milyen rétegek érzékenyebbek a nyelvi „tisztaság” iránt, mi az aktív és a passzív szókincs aránya társadalmi rétegek szerint, az idegen nyelvtudás hogyan oszlik meg a különféle rétegekben, milyen rétegek miféle idegen nyelvet tanulnak szívesebben és melyik nyelv tetszik nekik inkább (az utóbbi vizsgálatot a jelen recenzió írja végzi) stb. Ezeknek a témáknak egyike-másika már korábban is foglalkoztatta a két érdekelt tudományág művelői közül a nyelvészeket, sőt pusztá megfigyelésekből közismert általánosítások is születtek (pl. a nők a nyelvi hagyomány őrzői, a fiatal nemzedék a nyelvi változások hordozója, a kevésbé iskolázott falusi rétegek őrzik jobban a nyelvjárást és ismerik kevésbé az irodalmi nyelvet stb.), de a korszerű szociográfia tudományos vizsgálati eszközei útján ezekről és sok más hasonló jelenségről alapos, hiteles, részletekbe menő szabályszerűségek felállítására várható, amely nemcsak a tények, hanem az okok feltárására is vezethet.

CAPELL számos, tulajdonképpeni szociolingvisztikai problémát tárgyal a könyvében az ígért szétválasztás ellenére is. Így a nemzeti nyelv, a két- és többnyelvűség kérdései elsősorban a szociolingvisztika tárgykörébe tartoznak. Ugyanez vonatkozik a 7. fejezetben tárgyaltakra (Language and Social Groupings, 98–116). Mindazonáltal nem lehet a szerzőt teljes következetlenséggel vádolni. Ne feledkezzünk meg róla, hogy a szociológia és a néprajz igen szorosan fonódik egybe. Az irodalmi nyelv elterjedésének vizsgálata szociológiai kérdés egy és ugyanazon társadalmon belül, de néprajzi kérdéssé válik, ha két különböző országot, illetőleg ezeknek népeit hasonlítjuk össze ebből a szempontból. A funkcionális kialakulása óta az angolszász, s különösen az amerikai szakirodalomban a néprajznak ezt az ágát szociális antropológiának hívják (social anthropology), míg a nálunk ma is antropológiának nevezett tudományágat ők fizikai antropológiának nevezik (physical anthropology). S ma a szociográfia módszereit alkalmazza a szociológia a civilizált államok társadalmi jelenségeinek vizsgálatában éppen úgy, mint az etnográfia a még eredeti körülmények között élő paraszti lakosság és a természeti népek társadalmi viszonyainak leírásában. Nem kifogásoljuk tehát, hogy CAPELL ezeket a problémákat is érintette, de hiányolhatjuk, hogy néhány fontos valóban etnolingvisztikai kérdéssről nem emlékezett meg, amely már e stúdium megalapozóit, BOAST és SAPIR is foglalkoztatta. Ilyen pl. a nyelvi adatok bizonyossága a migráció kérdéseiben (vö. Internal Linguistic Evidence Suggestive of the Northern Origin of the Navaho. Selected Writings of EDWARD SAPIR. Edited by D. G. MANDELBAUM. Berkeley—Los Angeles, 1951, 213–224), a néprajzi ismeretek fontossága az egyes nyelvi adatok megítélésében stb. Igaz, a rokonság fogalmi és névrendszerének összefüggése éppen ilyen jellegű, a szerző igen részletesen tárgyalja e kérdést (81–97), hiányzik viszont e fejezetben az általánosítás; monográfikus jellegűvé válik anélkül, hogy általánosabb tanulságokat lehetne levonni belőle.

A szerző maga említi az előszóban, hogy nem akarja a témát enciklopédikusan tárgyalni, hanem csupán az irodalomban elszórva talált anyagból szándékozott összefoglalót adni, hogy további ösztönzésül felhívja a nyelvészek és néprajzkutatók figyelmét erre a stúdiumra.

A könyv három részből áll. Az első rész (Socio-Linguistic Parallels, 15–47) a címnek megfelelően párhuzamot kíván vonni nyelvi és néprajzi jelenségek között. A párhuzam azonban nem közvetlen jellegű, tehát nem bizonyos nyelvi jelenségek okát, keletkezését, funkcióját akarja meghatározott néprajzi jelenségekhez kapcsolni — róluk egyébként itt és a mű többi részében szó esik —, hanem a nyelvi, fonetikai és fonológiai különbségtétel megfelelőjét próbálja a néprajzi jelenségek közt kimutatni. A fonetikus, illetőleg fonológikus sajátságokra, amelyeket a néprajzi jelenségek körében is alkalmaz, a szerző PIKE műszavait, az „etic” (< phonetic) — „emic” (< phonemic) megkülönböztetést, továbbá az „észlelési rács (perceptual grid)” fogalmát használja. Amint a néprajzi megkülönböztetés példázatai közt írja (20), a társadalmak vezetőit sokféle módon hívhatják a törzsfőnöktől kezdve a királyig, e címek funkciói azonban teljesen változó lehet, kezdve a tiszteletbeli méltóságtól (keleti Salamon-szigetek) a testületek által szabályozott uralmon át az abszolút hatalomig (korábban a Fidzsi-szigeteken), miközben a méltóság lehet örökletes, választott stb. függetlenül a címtől. A címek az „etic”, a funkció és az egyéb körülmények az „emic” problémakörébe tartoznak. Az „észlelési rács” nyelvi vonatkozására kapjuk a színek fogalmának és nevének kettősségét (39), néprajzi viszonylatban pedig a szerző azokat a hibákat (43–47) említi meg, amelyeket az európai népek követtek el a 20. századig a természeti népek társadalmi szervezetének, szokásainak, kultúrájának megismerése miatt, mivel csak a jelenségek leírásáig („etic” tények) jutottak el, a funkció megértéséig („emic”) nem. A szerző rámutat arra, hogy a nyelvtudományban és a néprajzban egyaránt azonos a tanulmányozás sorrendje: először az „etic” jelenségeit kell feltárni, azután meghatározni az „emic” rendszerét.

A második rész (Language and Social Change, 51–78) a nyelv és a társadalom változásai közti törvényszerűségeknek rendszerint más nyelvek és más népek hatása folytán előállott fajairól beszél. Ismét PIKE nyomán háromféle hatást állapít meg: Az első a marginális hatás, amikor az érintkezés csak csupán felületi jellegű, s az átvétel, a változás egy-egy elemre vonatkozik. CAPELL szerint ilyenek a megváltozott morfématagolás során keletkező változások (pl. ófrancia *naperon* > középangol *a naperon*, mai angol *an apron* 'kötény', a magyarban ilyen eredetű a *banya*). A népek érintkezésében az egyes tárgyak és folklórelemek átvétele jön létre ilyen módon. A réteghatás (core) a nyelvben a kölcsönzavak beáramlását eredményezi; a népek érintkezésében nagyobb kulturális változások jönnek létre. A szerkezeti változások (matrix) a nyelv, illetőleg a nép egészét érintik, s ekkor olyan nagy méretű átalakulásról van szó, amelynek folyományaképpen a nyelv kihál, a nép kultúrája pedig az idegen hatásra feloldódik, eltűnik, s átadja a helyét az újnak. A vázlatos leírásból és a példákban is láthatjuk, hogy mennyire nem azonos szintű jelenségek összefoglalásáról van szó. A marginális hatásra létrejött szóhatáreltolódás a nyelv belső szerkezetének változásaira (linguistique interne), a nyelv teljes kihalása pedig csupán a nyelv külső sorsára vonatkozik (linguistique externe). A második részben egy fejezet (The Process of Linguistic Acculturation, 63–78) tárgyalja a nyelvi változások külső és belső tényezőit. Szó esik a SAPIR-féle tendenciákról (drift), amely — amint a szerző rámutat (64) — lényegében azonos a szovjet nyelvészeten (és tegyük hozzá más országok nyelvtudományában) „a nyelv belső törvényei” néven jelölt nézetekkel. Abban is igaza van a szerzőnek, hogy ez a felfogás miszticizmushoz vezethet, de talán jobban hangsúlyozni kellene, hogy azért ennek a fogalomnak valami reális magja is van, csak további vizsgálatokra szorul. A fejezet második fele a pidzsin és a kreol nyelvek kérdésével foglalkozik.

A harmadik rész (Language within Societies, 81–161) sokféle problémát foglal össze: a rokonsági fogalmak nyelvi kifejezését, a nyelvi rétegződést, tehát az irodalmi, írott nyelv, a köznyelv, a kultikus és liturgikus nyelvek problémáit. Végül külön fejezet tárgyalja a nemzeti és hivatalos nyelvek kérdését, különösen pedig a függetlenné vált államok, főképpen India nehézségeit e problémával kapcsolatban. Különösen érdekesek a csoportnyelvekre vonatkozó adalékok az ausztráliai és óceániai nyelvek köréből (88–116).

CAPELL munkájának kétségtelen értéke, hogy párhuzamot keres a nyelvi és társadalmi folyamatok közt, és a további, komplex kutatásokat sürgeti. Az általa megjelölt párhuzamok azonban tulajdonképpen csak analógiák, amelyek olykor csak metaforikus értelemben nevezhetők párhuzamosaknak. Általában az „etic” — „emic” kettősség következetes megkülönböztetése nem mindig lehetséges, és a párhuzamokat egymáshoz igen kevés kapocs fűzi. CAPELL óvatosan felveti azt a lehetőséget, hogy a nyelvi és antropológiai folyamatok összefüggének egymással, tehát az egyiknek a változása szükség-szerűen maga után vonja a másik változását is, de hangsúlyozza, hogy ez nem feltétlenül van így, a kérdés további kutatást igényel (34). Egy másik helyen megemlíti (81), hogy a rokonsági viszonyok és nevek közt olyan kapcsolat is lehetséges, amedőn a nyelv hatást gyakorol a változóban levő rokonsági rendszerre. Am az általa felhozott példák nem ezt az esetet igazolják, hanem ennek fordítottját, az általánosítást, amelyben a rokonsági rendszer változása hat a terminológiára.

CAPELL számos részletkérdésben fejt ki röviden álláspontját. WHORF elméletét (amely végeredményben HUMBOLDTTól ered) nem fogadja el, de elismeri, hogy igen fontos kérdést vet fel, és azért az igazság bizonyos elemei megvannak benne. Ugyancsak nem fogadja el (még részleteiben sem) a glottochronologia elméletét és módszerét.

Nem lehet viszont teljesen egyetérteni a szerzőnek a nemzeti nyelvek kérdésében elfoglalt álláspontjával. CAPELL jól látja a soknyelvű államok, elsősorban a most függetlenné vált afrikai és ázsiai országok rendkívüli nehézségeit, de túlságosan egyoldalú nézetet vall, amikor valamelyik európai nyelv kizárólagos adoptálása mellett tör lándzsát, mert — úgymond — az eredeti nyelv megtartása kulturális elszigeteltséghez vezet (60–62, 159–161). A szerző nem látja a kérdés másik oldalát, azt ti., hogy a saját nyelv feladása a nemzet kialakulását gátolná azáltal, hogy nyelvigleg és kulturális szempontból gyökértelen tömegeket teremtené. Persze ebben a vonatkozásban nem lehet merev szabályt felállítani. Számos nép talán fel fogja áldozni ősi nyelvét, hogy valamely elterjedtebb nyelv, akár egy európai, legyen az új ország egységes hivatalos nyelve, de sok esetben még a kis népek is ragaszkodni fognak ősi nyelvükhöz, amint ezt a ndebea példája mutatja (Rhodesiában) az elterjedtebb zuluval szemben (lásd *African Languages in Schools*, ed. by G. FORTUNE, Salisbury 1964, 89–96). Ugyanez vonatkozik a Szovjetunió kisebb nemzetiségeinek nyelvére is, amelyeknek sorsára vonatkozóan a szerző aligha von le helyes következtetést (59). Hogy e kérdést más szerzők különbözőképpen látják, arra vonatkozóan az alábbi munkában összefoglalt nézetekre hivatkozom: *Language in Africa*,

ed. by JOHN SPENCER. Cambridge University Press 1963, 64—72, 123—144. Egyébként maga CAPELL is hivatkozik egy ellenpéldára, ti. a mexikói otomi nyelven beszélő indiánok ellenállására a spanyollal szemben (61). Az ausztráliai kormányának az a politikája, amely a bennszülöttek alsófokú oktatására sem kapcsolja be az anyanyelv használatát (58), aligha helyeselhető megoldás.

Hadd említsem meg még a szerző néhány téves vagy félreérthető adatát.

A szuahéli *kaa* szó jelentései helyesen: 1. ül, 2. szén (és nem „zsarátnok”), 3. (*khaa* ejtésben) rák (16).

A „fa” — „erdő” spanyol, francia és német megfelelőinek táblázata (39) nem egészen jó: a francia *bois* szó jelenthet 'Wald'-ot, a spanyol *arboleda* megfelelője nem a francia *forêt*, hanem a *bois*.

Az amerikai négerek angol nyelvében talán túlzás általánoson meglevő afrikai jellegű intonációt keresni (59). CAPELL a *bátyámuram*, *kisebbik uram*, *öregbők uram* féle kifejezéseket — ha fenntartásokkal is — a levirátus intézményével hozza összefüggésbe (85), amely szerinte az egész magyar etnikumra vonatkozik. Ezzel szemben FÉL EDIT szíves közlése szerint, akitől az adatok származnak (habár a szerző nem említi a nevét), ő egy 1944-ben megjelent cikkében az intézmény eredeti meglétét csupán egy falura, a Komárom-megyei Martos községre vonatkoztatja. Megjegyzem, aki nem tud magyarul, a magyar rokonsági nevek angol értelmezése alapján nehezen tudja kiismerni magát a szerző gondolatmenetében.

A görög-katolikus liturgiában nem középkori orosz nyelvet, hanem orosz szerkesztésű egyházi szláv nyelvet használnak (113). Itt nem pusztán terminológiai különbségről van szó.

A hindi és a modern indiai nyelvek nem a szanszkritből erednek, ahogyan a szerző állítja (155), hanem egy a prakrit alapját is képező vulgáris nyelvből.

A szerző a hibák, hiányosságok és egyenetlenségek ellenére is elérte célját: jó összefoglalást nyújt a tárgyalt kérdésről, és ösztönzést ad a további kutatásokhoz.

FODOR ISTVÁN

R. B. Le Page: The National Language Question

Linguistic Problems of Newly Independent States. Issued under the auspices of the Institute of Race Relations, London. London—New York, 1964. Oxford University Press. 81 l.

A nyelvi kérdés a gazdasági, politikai, társadalmi problémák mellett olykor igen nagy szerephez jut az újonnan függetlenné vált államokban, tehát szinte egész Afrikában és Ázsia nagy részében. A szerző ennek a kérdésnek az alapelveit, mozgató erőit teszi vizsgálat tárgyává, főleg Ázsia, s azon belül is India és Malaysia vonatkozásában. Korábbi cikkeimben [FODOR ISTVÁN, Afrika nyelvi problémái és a „nyelvi tervezés”. Magyar Nyelvőr 89 (1965), 358—366, és Afrika nyelvei és nyelvi problémái. Valóság 3/6 (1960), 31—37] az új afrikai államok szempontjából vizsgáltam meg a nyelvi kérdést. LE PAGE adataiból számos velem egyező momentum világlik ki, bár az Afrikától eltérő körülmények következtében más-más (de tegyük hozzá: kevésbé súlyos) problémák mutatkoznak. A szerző is hangsúlyozza azt, hogy a nyelvi kérdésben az állami vezetők által hozott döntések előtt ki kell kérni a szakemberek, elsősorban a nyelvészek véleményét, továbbá, hogy a döntést csak a helyzet alapos ismeretében tanácsos meghozni. Talán kevésbé domborodik ki a munkában a nyelvi kérdéseknek a nemzetiségek, népcsoportok körében megnyilvánuló érzelmi oldala, amelynek megismerése egyben komoly szociológiai kutatást és felmérést igényel. A végkonklúzió szintén hangsúlyozza, hogy az új soknyelvű államok nyelvi kérdéseinek megoldásához esetenkénti elbírálás szükséges. Általános szabályt felállítani itt nem lehet, de mindenesetre három alternatív lehetőséget sorol fel (magam az afrikai államokra nézve 5 ilyen általános megoldást említettem): 1. egy vagy több honi nyelvet megtenni hivatalos nyelvként, 2. egy vagy több honi nyelv és egy nemzetközi nyelv használata (a korábbi gyarmattartóké) és 3. egy nemzetközi nyelv alkalmazása hivatalos nyelvként.

A továbbiakban néhány olyan adatot és utalást említek meg a könyvből, amely érdekes vagy elgondolkodtató, és néhány olyat, amellyel vitába kell szállni.

A szerző úgy véli, hogy az anyanyelven való tanítással kapcsolatban csak bilingvis országban merülhetnek föl problémák. Olyan területen viszont, ahol eleve három vagy

több nyelvet beszél a lakosság, nem okoz nehézséget, ha az alsófokú iskolában egy negyediken, történetesen angolul kezdenek tanulni, neki legalább is ezek a tapasztalatai Malajában (21—22. l.). Az, hogy a vegyes lakosságú területeken már gyermekkorban jól elsajátítanak több nyelvet, közismert tény. De az is bizonyos, hogy számos nép ragaszkodik a saját nyelvéhez, és annak kiművelésére törekszik. Ilyen tendenciákat vegyes lakosságú területeken már tapasztaltunk. (A Kaukázusban a Szovjethatalom idején teremtették meg az írásbeliséget több népénél, amely a fejlett irodalommal rendelkező orosz hivatalos nyelv ismerete mellett is őrzi saját nyelvét; a svájci rétoromán példája stb.) Ha tehát egyes területeken, mint pl. Malajziában az angol hivatalos nyelv meggyökeresedésének nem igen lenne akadálya, hisz a lakosság igen vegyes (a maláj mellett a kínai dominál), és ezek a rétegek egymással gyakran szembenállanak, másutt az európai nyelvnek az alsófokú oktatásba való bevezetése komoly ellenállásra talál.

LE PAGE egyébként helyesen látja azokat a következményeket, amelyek a nem kellően előkészített és a nem megfelelő átmenettel bevezetett nyelvi politika végrehajtása után keletkezhetnek (22—26. l.). Ha a gyermeket olyan nyelven tanítják az iskolában, amely nem az idősebb nemzedék nyelve, ezzel elfordítják őt szüleitől, szembeállítják a két generációt egymással. Ha ez az új nyelv még csak nem is az ország saját nyelve, akkor saját országának, népének kultúrájától idegenítik el. De az is nehézséget jelent, ha a honi nyelv nem felel meg a technika és tudomány követelményeinek. Ekkor azok, akik ezen a nyelven tanulnak (de nem jutnak el a főiskolákra), alacsonyabb kulturális színvonalon rekednek meg; ez pedig gyakran a sovinizmus melegágyává lesz.

A vallásnak a nyelvi kérdésben való szerepével kapcsolatban a szerző rámutat arra (28—33), hogy az európai nyelvek elterjedésének könnyebb útja volt azokon a területeken, ahol a kereszténységgel szemben nem állt helyi vallás. Nem értünk egyet a szerzővel abban, hogy Szudánban az északi és déli tartományok politikai ellentéte nem annyira nyelvi, mint inkább vallási jellegű, minthogy — szerinte — az északi mohamedán vallású vezetőkkel szemben a déliek vezetői keresztény missziós iskolákban nevelkedtek. Ha maguk a vezetők más kultúrában és más vallásos szellemben nevelkedtek is, mint az északi szudáni népek, a déli lakosság túlnyomó többsége nem keresztény (és legfeljebb csak felszínesen mohamedán), ellenállás viszont az arabokkal és az arab nyelvvel szemben jelentkezik elsősorban (nem beszélve a gazdasági, politikai jellegű ellentétekről).

LE PAGE megindokolja (35. l.), hogy a soknyelvű fejlődő országokban miért virágzik inkább a képzőművészet, a táncművészet stb., mint az irodalom. Ezek a művészetek az egész terület kulturális hagyományainak igényeit és jövő fejlődését jobban ki tudják elégíteni, mint a nyelv korlátaival kötött irodalom. A honi irodalom fejlődésének még ott is nagy akadálya a nyelv, ahol a lakosság csak egy vagy egy-két honi nyelven beszél, vagy ahol a lakosság többsége valamelyik európai nyelvet, illetőleg annak kreol változatát beszéli. Az író ugyanis válaszút előtt áll: a hazai közönségnek írjon-e, vagy az európai nyelvet (illetőleg az európai nyelv magasabb stílusformáját) válassza-e, hogy ezzel nemzetközi népszerűsége tegyen szert, de egyszersmind olvashatatlaná váljék a honi közönség számára. Az angol nyelvterületeken a helyzet annyiban könnyebb a francia nyelvterületekhez képest, hogy az angol nyelv helyi változatait hivatalosan is elismerik, tehát a bennszülött lakosság számára megkönnyítik a nyelv elsajátítását. Ezzel szemben a tengerentúlon csak a francia irodalmi nyelvet ismerik el, tehát a művelt rétegek nyelve így sokkal messzebb kerül a kreolt beszélő lakosság széles tömegeinek nyelvhasználatától (36—39. l.).

A kreol nyelvek előnyeiről és hátrányairól szólván a szerző megemlíti azt a hátrányt, hogy a kreol nyelveken beszélők többsége soha sem tudja igazán jól elsajátítani az illető európai nyelvet, mert a kétféle nyelvi forma közti különbség nem nagy (43. l.).

India nyelvi helyzetével kapcsolatban LE PAGE megemlíti (53. l.), hogy ott összesen 845 nyelvet beszélnek. Ez az adat egy hivatalos indiai kormánykiadványból származik (India: A Reference Annual. Ministry of Information and Broadcasting. Government of India. Delhi 1962). Ennek csak az 1960. évi kiadását találtam meg könyvtárainkban, de az adatok ebben is az 1951. évi népszámlálásból valók. Ez a szám rendkívül magas, de mivel a táblázat csak a 61 legfontosabb, 100 000 főnél több beszélőt számláló nyelvet nevezi meg, nem lehet ellenőrizni. A szóban forgó hivatalos statisztikai kiadvány nem adja meg a forrását, de feltehető, hogy a nyelvek számának megállapításában GEORGE A. GRIERSON, Linguistic Survey of India (1899—1928) című 11 kötetes munkájának adatait vették alapul. GRIERSON összesen 179 nyelvet és 544 nyelvjárást tüntet fel (I. kötet I. rész 18, 411—417. l.), melyből 113 nyelv, illetőleg 82 nyelvjárást a tibeti—burmai nyelvekre esik. Ezeket Indiában a lakoságnak elenyésző része beszéli főként a Himalaya vidékén nehezen megközelíthető falvakban. Maga GRIERSON is utalást tesz arra, hogy a nyelvi feltérképezés gyakran megbízhatatlan adatokra épült. Aligha valószínű, hogy az 1951. évi népszámlálás nyelvtudományi szempontból módszeresebb és hitelesebb gyűj-

tésre támaszkodott volna. Valószínűbb, hogy a GRIERSON által még nyelvjárásoknak tartott egységeket is külön nyelvnek számították, a GRIERSONTÓL eltérő számadatok pedig alighanem azzal magyarázhatók, hogy kétséges esetekben a helyi lakosság véleményét is figyelembe vették.

India jelenlegi nyelvi állapotaira jellemző fényt vet az a szerző által kiemelt tény, (56—57. l.), hogy ott szerencsés esetben csak két nyelven kell tanulni az iskolában (hindi és angol), egyébként azonban négyen (az illető anyanyelvén, a szövetséges állam nyelvén, továbbá hindi és angol nyelven). S ehhez járul még az írások különbsége.

Mind Indiában, mind Malaysiában a legfelső bíróság hivatalos nyelve (a tényállás felvételének esetleges kivételével) az angol. Ez a tény élesen rávilágít arra, hogy a jogszabályozás milyen nehézségekkel járhat ott, ahol a jogalanyok nyelve feltétlenül más, mint a joghatósága, és az első fokú bíróságoké is más (ha már áttértek a honi nyelv használatára), mint a legfelsőbb bíróságé.

LE PAGE műve abból a szempontból igen hasznos, hogy ráirányítja a figyelmet az Európában kevésbé ismert, de a fejlődő országok mindennapi életében megoldást váró gyakorlati és tudományos problémákra.

FODOR ISTVÁN

TARTALOM

BERECZKI GÁBOR: Mit hozott 1917 októbere a Szovjetunió uráli népeinek?	235
KERESZTES LÁSZLÓ: A beszélést és gondolkodást jelentő igék az obi-ugor nyelvekben	245
VÁSZOLYI ERIK: Zürjének, Perm, Bjarmia	283
FÓNAGY IVÁN: Áthajlás, szünet, szerkezet	313
ARANY A. LÁSZLÓ: Trubetzkoy nyelvelméletének és fonológiájának lélektani és logikai alapja	345
DEZSŐ LÁSZLÓ—SZÉPE GYÖRGY: Adalékok a topic-comment problémához	365

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

GULYA JÁNOS: A tárgyas igeragozás az osztjákban	389
KISS JENŐ: A cseremisz térszinformanevek	395
GYEVAJEV, SZ. Z.: A moksa-mordvin nyelvjárások fonémaállománya	404
SZABÓ LÁSZLÓ: Faktitív igék a kildini lapp nyelvjárásban	411
LABÁDI GIZELLA: A kettős szám jele a szamojéd nyelvekben	416

ISMERTETÉSEK — SZEMLE

HAJDÚ PÉTER: Wolfgang Steinitz 1905—1967	425
HAJDÚ PÉTER: Moór Elemér 75. születésnapjára	430
ЛЫТКИН, В. И.: Письмо в редакцию	433
VÁSZOLYI ERIK: Második zürjénföldi tanulmányutam	435
SZÉPE GYÖRGY: <i>John Lotz, The Uralic and Altaic Program of the American Council of Learned Societies</i>	440
SZEPESY GYULA: <i>Sz. Kispál Magdolna, A vogul igenév mondattana</i>	442
KÁLMÁN BÉLA: <i>Julius Mägiste, Värmlandfinska ortnamn I.</i>	446
BAKOS FERENC: <i>Tamás Lajos, Etymologisch-historisches Wörterbuch der ungarischen Elemente im Rumänischen</i>	447
PAPP FERENC: <i>И. А. Мельчук—Р. Д. Равич, Автоматический перевод 1949—1963</i>	451
NAGY FERENC: <i>E. С. Кубрякова, Что такое словообразование?</i>	454
FODOR ISTVÁN: <i>Approaches to Semiotics</i>	456
FODOR ISTVÁN: <i>Universals of Language</i>	458
FODOR ISTVÁN: <i>A. Capell, Studies in Socio-linguistics</i>	462
FODOR ISTVÁN: <i>R. B. Le Page, The National Language Question</i>	465

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója

Műszaki szerkesztő: Merkly László

A kézirat nyomdába érkezett: 1967. VII. 11. — Példányszám: 650 — Terjedelem: 20,85 (A/5) ív
+ 2,5 (A/5) ív melléklet,

67.64087 Akadémiai Nyomda, Budapest — Felelős vezető: Bernát György

MUNKATÁRSAINKHOZ

Kérjük munkatársainkat, hogy a szerkesztőség és a nyomda munkájának megkönnyítése érdekében vegyék figyelembe a következőket:

- 1. A kéziratokat szabványos papírlap egyik oldalára gépeljék.*
- 2. Egy lapra legfeljebb 30 sort, soronként legfeljebb 60 betűt írjanak.*
- 3. A kézirat szövegében a következő jelzéseket használják: —— (nyelvi adatok jelölésére), ... ritkított (értelmi kiemelésre), === félkövér (alcímek betűtípusaként), == kapitálchen (a szerzők nevének kiemelésére).*
- 4. A kézirat géppel írott szövegében az utólagos javításokat, a fonetikai jeleket tintával írják.*
- 5. A folyóiratok és sorozatok kötetszámát római számmal írják. A kötet-szám és lapszám közé vesszőt tegyenek.*

Ára: 16,— Ft

Előfizetési ára egy évre: 28,— Ft

INDEX: 25.666

AKADÉMIAI KIADÓ BUDAPEST